अथ अन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहिते

प्रारभ्यंते ।

तृतीय स्कंधः

परीक्षित्
शुक

विदूर
मैत्रेय

शेष
सनत्कुमार

ब्रह्मा
शेषशायी
लक्ष्मी

स्वायभु
शतरूपा

कश्यप
दिति

जय
विजय
विष्णु
सनत्कुमार

वराहावतार
हिरण्याक्ष

कर्दमऋ.
कपिल

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये तस्मिन्पदेऽस्तु मम चित्तमगोचरेऽपि ॥ यत्सद्व्रजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारादीनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥ यावन्निरञ्जनमजं पुरुषं जरन्तं संचिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ॥ तावद्बलात्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरञ्जनपुञ्जमञ्जुः ॥ २ ॥ प्रेम्णा मुकुन्दपदकञ्ज-युगं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ॥ गङ्गासहायजरठो हरितोषहेतोः स्कन्धेऽन्वयाय विदधाति मतिं तृतीये ॥ ३ ॥ आद्ये बन्धून् परित्यज्य गतस्य क्षत्तुरु-च्यते ॥ संवाद उद्धवेनात्र श्लोका मार्गणसिन्धवः ॥ अनुष्टुभां तत्र षष्टिरुवाचेति चतुष्टयम् ॥ १ ॥ एवमिति ॥ यथा भवान्मां परिपृष्टवान् एवमेवैतत् किल पुरा पूर्वमृद्धिमत् समृद्धिभिः पूर्णं त्यागानर्हमपि स्वगृहं त्यक्त्वा वनं प्रविष्टेन क्षत्रा विदुरेण भगवान् मैत्रेयः पृष्टः ॥ १ ॥ त्यागानर्हत्वसूचनाय पुनर्गृहं विशिनष्टि—यद्वा इति ॥ अखिलेश्वरो भग-वान् वो युष्माकं पाण्डवानां मन्त्रकृत् दौत्यादिकर्ता अयं बुद्धौ सन्निहितः श्रीकृष्णः पौरवेन्द्रो दुर्योधनस्तस्य गृहं हित्वा आत्मसात्कृतम् आत्मीयत्वेन स्वीकृतं यद्वै विदुरस्य गृहम् आत्मीयतयाऽनाहूत एव प्रविवेश तद्गृहं हित्वेत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ कुत्रेति ॥ भगवता मैत्रेयेण सह क्षत्तुर्विदुरस्य सङ्गमः सङ्गतिः कुत्र प्रदेशे आस बभूव ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमेतत् पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान् किल ॥ क्षत्रा वनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् ॥ १ ॥ यद्वा अयं मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ॥ पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम् ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ कुत्र क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणाऽऽस संगमः ॥ कदा वा सहसंवाद एतद्वर्णय नः प्रभो ॥ ३ ॥ न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्याऽमलात्मनः ॥ तस्मिन् वरीयसि प्रश्नः साधुवादोपबृंहितः ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ स एवमृषिवर्योऽयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता ॥ प्रत्याह तं सुबहुवित् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यदा तु राजा स्वसुतानसाधून् पुष्णन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः ॥ भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान् विबन्धून् प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥ ६ ॥

अव्ययमिदं कदा कस्मिन् काले वा तेन सह संवादोऽभूत् । हे प्रभो एतन्नोऽस्मभ्यं वर्णय ॥ ३ ॥ न हीति ॥ हि यस्मात् वरीयसि गुणैरुत्कृष्टे तस्मिन् मैत्रेये अमलात्मनः तस्य विदुरस्य अल्पार्थस्योदयो यस्मात्तादृशः प्रश्नो न सम्भवति किंतु साधूनां सतां वादेन चरित्ररूपेणोपबृंहितः विस्तृतः प्रश्नः सम्भवति ॥ ४ ॥ स इति ॥ एवं राज्ञा परीक्षिता पृष्टः सुबहुवित् स ऋषिवर्योऽयं शुकः प्रीतात्मा सन् तं राजानं प्रति श्रूयतामिति आह स्म ॥ ५ ॥ त्यागानर्हस्यापि गृहस्य त्यागे कौरवापराधान् हेतूनाह—यदेति ॥ यदा तु विनष्टा दृष्टिर्धर्मविषयकं ज्ञानं चक्षुश्च यस्य सः राजा धृतराष्ट्रः असाधून् स्वसुतान् अधर्मेण पुष्णन् सन् यविष्ठस्य कनीयसो भ्रातुः पाण्डोः विबन्धून् पितृहीनान् सुतान् युधिष्ठिरादीन् लाक्षाभवने जतुगृहे प्रवेश्य ददाह तदा क्षत्ता अयादित्येकादशेन संबन्धः । एवमग्रेऽपि । अत्र जतुगृहदाहादौ धृतराष्ट्रपरोक्षत्वेऽपि पुत्रपक्षपातित्वात्पुत्रदोषाणां पितर्यारोपात्तथोक्तिः ॥ ६ ॥

यदेति ॥ यदा च नृपो धृतराष्ट्रः सभायां कुरुदेवस्य युधिष्ठिरस्य देव्याः पत्न्याः स्वास्रैः स्वकुचकुङ्कुमानि शत्रुस्त्रीणां वा तद्भर्तृवधेन कुचकुङ्कुमानि हरन्त्याः आत्मनः स्नुषायाः द्रौपद्याः केशानामभिमर्शमाकर्षणरूपं गर्ह्यं निन्दितं स्वसुतस्य दुर्योधनस्य कर्म न वारयामास ॥ ७ ॥ द्यूत इति ॥ यत् यदा द्यूते अधर्मेण जितस्य सत्यावलम्बस्य सत्याश्रयस्य साधोः वनादागतस्य समयेन पूर्वकृतसंकेतेन दायं स्वभागं याचतः अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य दायं तमो मोहं तमःस्वभावं पुत्रं वा जुषाणः सेवमानः मुमभाव आर्षः । धृतराष्ट्रो नादात् न ददौ ॥ ८ ॥ यदेति ॥ यदा पार्थेन युधिष्ठिरेण प्रहितः प्रेषितो जगतां गुरुः कृष्णः यानि पुंसां भीष्मादीनाममृतायनानि अमृतस्राविणि वचांसि जगाद तानि क्षतः पुण्यलेशो यस्य सः राजा धृतराष्ट्रो दुर्योधनो वा उरु बहु न मेने सुखकीर्त्यादिकरं पुण्यं तस्य नासीदेव । राज्यमात्रप्रापकः पुण्यस्य लेशोऽभूत् । तस्यापि नष्टत्वादनादृतवानिति ॥ ९ ॥ यदेति ॥ यदा पूर्वजेन धृतराष्ट्रेण मन्त्राय उपहूतः भवनं प्रविष्टः तत्र च मन्त्रं पृष्टः मन्त्रदृशां मन्त्रविदां वरीयान् विदुरः तत् आह स्म ।

यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशाभिमर्शं सुतकर्म गर्ह्यम् ॥ न वारयामास नृपः स्नुषायाः स्वास्रैर्हरन्त्याः कुचकुङ्कुमानि ॥ ७ ॥ द्यूते
त्वधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलम्बस्य वनागतस्य ॥ न याचतोऽदात् समयेन दायं तमोजुषाणो यदजातशत्रोः ॥ ८ ॥ यदा च पार्थ-
प्रहितः सभायां जगद्गुरुर्यानि जगाद कृष्णः ॥ न तानि पुंसाममृतायनानि राजोरु मेने क्षतपुण्यलेशः ॥ ९ ॥ यदोपहूतो भवनं प्रविष्टो
मन्त्राय पृष्टः किल पूर्वजेन ॥ अथाह तन्मन्त्रदृशां वरीयान् यन्मन्त्रिणो वैदुरिकं वदन्ति ॥ १० ॥ अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं ति-
तिक्षतो दुर्विषहं तवाऽऽगः ॥ सहानुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन् रुषा यत् त्वमलं बिभेषि ॥ ११ ॥ पार्थांस्तु देवो भगवान् मुकुन्दो
गृहीतवान् स क्षितिदेवदेवः ॥ आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः ॥ १२ ॥

यत् मन्त्रिणो वैदुरिकं वदन्ति विदुरवाक्यमिति श्लाघां कुर्वन्ति ॥ १० ॥ अजातशत्रोरिति ॥ दुर्विषहं सोढुमशक्यं तवागः अपराधं तितिक्षतः सहमानस्य शतार्षः । अजातशत्रोः दायं भागं प्रतियच्छ देहि । यत्र सहानुजः अनुजैः अर्जुनादिभिः सहितः रुषा श्वसन् वृकोदरो भीम एवाहिर्वर्त्तते । यत् यस्मात् भीमात् त्वमलमतिशयेन बिभेषि ॥ ११ ॥ पार्थानिति ॥ पार्थान् पाण्डवान् तु क्षितिदेवैर्ब्राह्मणैर्देवैश्चेन्द्रादिभिः सहितो भगवान् मुकुन्दः श्रीकृष्णः स्वकीयत्वेन गृहीतवान्।यदुदेवाः सात्यकिप्रभृतयस्तेषामपि देवः प्रभुः नृदेवेषु मण्डलेश्वरेषु दीव्यन्ति प्रकाशन्त इति नृदेवदेवाः महाराजाः विनिर्जिताः अशेषाः देवदेवा येन सः भगवान् देवः स्वपुर्यां द्वारकायामास्ते अयं भावः । यत्र हरिस्तत्रैव विप्रा देवा राजानो यादवाश्च । हरिरपि स्वपुर्यामेवास्ते न दूरमित्यतो भागं देहीति ॥ १२ ॥

स इति ॥ यं दुर्योधनं त्वम् अपत्यमत्या पुष्णासि नत्वयमपत्यम् । न पतत्यनेनेति व्युत्पत्तेः । अयं तु नरकपातहेतुरिति भावः । यः कृष्णाद्विमुखोऽतो गतश्रीश्च स एव दुर्योधनः पुरुषद्विट् कृष्णद्वेषी अतः मूर्तिमान् दोष एव गृहान् बाह्यान् आभ्यन्तरान् मनआदींश्च प्रविष्ट आस्ते अतः अशैवम् अमङ्गलरूपमेनं कुलस्य कौशलाय कुशलाय आशु त्यज । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायात् । अन्यथा सर्वं कुलं नङ्क्ष्यतीति भावः । शैवकौशलशब्दौ स्वार्थाणन्तौ ॥ १३ ॥ इतीति ॥ यदा क्षत्ता विदुर इत्येवमूचिवान् उक्तवान् तत्र तदा सद्भिः स्पृहणीयं शीलं यस्य सः विदुरः प्रवृद्धो यः कोपस्तेन स्फुरितश्चञ्चलः अधरो यस्य तेन स कर्णानुजसौबलेन कर्णदुःशासनशकुनिभिः सहितेन सुयोधनेन दुर्योधनेन असत्कृतः तिरस्कृतः ॥ १४ ॥ क इति ॥ अत्र मन्त्रप्रसङ्गे जिह्मं कुटिलं दास्याः सुतम् । "षष्ठ्या आक्रोशे" इत्यलुक् । एनं विदुरं कः उपजुहाव आहूतवान् । यद्बलिना यस्यान्नेनैव पुष्टः तस्मिन् स्वामिनि प्रतीपः प्रतिकूलः सन् परेषां पाण्डवानां कृत्ये आस्ते । श्वसानः श्वसन् आर्षः

स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते गृहान् प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या ॥ पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्रीस्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय ॥ १३ ॥ इत्यूचिवांस्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ॥ असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्ता सकर्णानुजसौबलेन ॥ १४ ॥ क एनमत्रोपजुहाव जिह्मं दास्याः सुतं यद्बलिनैव पुष्टः ॥ तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसानः ॥ १५ ॥ स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुः पुरो मर्मसु ताडितोऽपि ॥ स्वयं धनुर्द्वारि निधाय मायां गतव्यथोऽयादुरु मानयानः ॥ १६ ॥ स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात् तीर्थपदः पदानि ॥ अन्वाक्रमत् पुण्यचिकीर्षयोर्व्यां स्वधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः ॥ १७ ॥

शानच् । जीवनमात्रावशिष्टोऽयम् आशु पुरान्निर्वास्यतां निष्कास्यताम् । अन्यथा शत्रुपक्षपातित्वादस्मन्नाशार्थं यतिष्यते । पाठान्तरे श्मशानवदमङ्गलः अत्र तिष्ठन्नयं पुरमपि श्मशानं करिष्यति ॥१५॥ स इति ॥ भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य विदुरतिरस्कारेऽपि तूष्णीं स्थितस्य पुरोऽग्रे स विदुरः इत्थम् अत्युल्बणैः दुःसहैः कर्णयोर्बाणवत्प्रविशद्भिर्वर्क्यैः मर्मसु हृदयादिषु ताडितोऽपि गतव्यथः मायां भगवन्मायाम् उरु बहु मानयानः मन्यमानः मुगभाव आर्षः । क्षयहेतुभगवन्मायया मोहिता एते हितं न शृण्वन्तीति मन्यमानः धनुः द्वारि निधाय स्वयम् अयात् तन्निःसारणात्पूर्वमेव अगच्छत् । भीमादिभिः सङ्गत्य योत्स्यत इति मा शङ्कीति धनुर्विधानम् ॥ १६ ॥ स इति ॥ कौरवाणां पुण्येन लब्धः स विदुरः गजाह्वयाद् हस्तिनापुरात् निर्गतः सन् विदुरगमनच्छलाद्धार्त्तराष्ट्राणां पुण्यजं भाग्यमेव निर्गतमित्याशयः । सहस्रमूर्तिर्ब्रह्मरुद्राद्यनन्तमूर्तिर्भगवान् उर्व्यां भूमौ यानि स्वधिष्ठितः सम्यगधिष्ठाय स्थितः तानि तीर्थपदः तीर्थं पादौ यस्य तस्य भगवतः पदानि क्षेत्राणि पुण्यचिकीर्षया अन्वाक्रमत् जगाम । क्रमेर्दीर्घाभाव आर्षः ॥ १७ ॥

पुरेष्विति ॥ पुरेषु पुण्यानि उपवनानि च अद्रयश्च कुञ्जानि लतापिहितस्थलानि च तेषु अपङ्कानि निर्मलानि तोयानि येषु तेषु सरित्सरःसु सरित्सु यमुनादिषु सरःसु पुष्करादिषु च अनन्तलिङ्गैः भगवन्मूर्तिभिः समलंकृतेषु शोभमानेषु तीर्थानामायतनेषु स्थानेषु अनन्य एकाकी चचार ॥ १८ ॥ गामिति ॥ गां पृथ्वीं पर्यटन् मेध्ये पवित्रे विविक्ते एकान्तदेशे वृत्तिः स्थितिर्यस्य मेध्या विविक्ता असङ्कीर्णा च वृत्तिर्जीविका यस्येति वा सदा प्रतितीर्थम् आप्लुतः स्नातः अधः शयनं यस्य सः अवधूतः असंस्कृतदेहः स्वैः स्वकीयैर्ज्ञात्यादिभिः । अलक्षितः अवधूतवेषो वल्कलादिधारी स विदुरः हरितोषणानि दयादीनि व्रतानि चेरे आचरत् । तङ्गार्षः ॥ १९ ॥ इत्थमिति ॥ इत्थं पूर्वोक्तनियमपूर्वकं भारतमेकवर्षं व्रजन् यावत् यावता कालेन प्रभासं तीर्थं गतवान् तावत् तावता कालेन एकस्यैव चक्रं सैन्यमाज्ञा वा यस्यां ताम् एकमेवासाधारणमातपत्रं राजचिह्नं यस्यां तथाभूतां क्षितिम् अजितेन श्रीकृष्णेन सहायभूतेन पार्थः शशास ॥ २० ॥ तत्रेति ॥ अथ तत्र प्रभासे संस्पर्द्धया निमित्तभूतया सुहृदां कौरवादीनां विनष्टिं

पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुञ्जेष्वपङ्कतोयेषु सरित्सरस्सु ॥ अनन्तलिङ्गैः समलंकृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः ॥ १८ ॥ गां पर्यटन् मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लुतोऽधःशयनोऽवधूतः ॥ अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितोषणानि ॥ १९ ॥ इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं कालेन यावद् गतवान् प्रभासम् ॥ तावच्छशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः ॥ २० ॥ तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयम् ॥ संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन् सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥ २१ ॥ तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः ॥ तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे ॥ २२ ॥ अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः कृतानि नानायतनानि विष्णोः ॥ प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥ २३ ॥ ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान् कुरुजाङ्गलांश्च ॥ कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श ॥ २४ ॥

विनाशं शुश्राव अशृणोत् । दुर्योधनादिषु सौहार्दाभावादविलम्बेनोद्धवमेलाच्च सुहृदां यादवानामिति केऽपि व्याचक्षते । यथा वेणुजं वह्निं संश्रयते यद्वनं तद्यथा दग्धं भवति तद्वत् अथ नाशश्रवणानन्तरम् अनुशोचन् तूष्णीं प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखीम् उद्गमाभिमुखीमिति स्वामिपादाः । सरस्वतीमियाय गतवान् ॥ २१ ॥ तस्यामिति ॥ तस्यां सरस्वत्यां त्रितादीनामेकादशतीर्थानि त्रिततीर्थादिनाम्ना प्रसिद्धानि स विदुरः आसिषेवे ॥ २२ ॥ अन्यानीति ॥ इह भूलोके यान्यन्यानि च द्विजदेवैर्ऋषिभिः देवैश्च कृतानि येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात्कृष्णमनुस्मरन्ति लोकाः अङ्गमङ्गं प्रति वर्तन्त इति प्रत्यङ्गानि आयुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चक्रचिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे ॥ २३ ॥ तत इति ॥ ततस्तु ऋद्धं सुराष्ट्रं सौवीरमत्स्यान् कुरुजाङ्गलांश्च देशान् अतिव्रज्य अतिक्रम्य

यावदुद्धवः प्राप्तस्तावत्स्वयमपि यमुनामुपेत्य । परे तु तावद्वाक्यालङ्कारे संभ्रमे वा इत्याहुः । विदुरः तत्र भागवतमुद्धवं ददर्श ॥२४॥ स इति ॥ स विदुरः वासुदेवस्यानुचरं प्रशान्तं बृहस्पतेः प्राक् पूर्वं तनयं नीतिशास्त्रे शिष्यं पाठान्तरे प्राप्तो नयो नीतिशास्त्रं येन तं प्रतीतं ख्यातमुद्धवं प्रणयेन प्रेम्णा गाढम् आलिङ्ग्य भगवत्प्रजानां स्वानां ज्ञातीनां भद्रमपृच्छत् । उद्धवकर्तृकप्रणामाभावः प्रेममूर्च्छयेत्याहुः । सख्योर्मिथ आलिङ्गनमेव वा सखे इत्यग्रे सम्बोधनात्॥२५॥कच्चिदिति ॥ कच्चिदिति प्रश्ने । स्वनाभौ भवः स्वनाभ्यः स चासौ पाद्मः पद्मसम्भवो ब्रह्मा तस्यानुवृत्त्या प्रार्थनया इह भूलोकेऽवतीर्णौ पुराणौ पुरुषौ रामकृष्णौ उर्व्याः भारापाकरणेन कुशलं विधाय कृतक्षणौ दत्तविश्रामावसरौ दत्तोत्सवौ वा शूरगेहे वसुदेवगृहे कुशलं सुखं यथा भवति तथा कच्चिदासाते नित्यकुशलिनोरपि कुशलप्रश्नः प्रेम्णैव । सन्धिरार्षः ॥ २६ ॥ कच्चिदिति ॥ अङ्ग हे उद्धव नोऽस्माकं कुरूणां परमः सुहृत् भामः भगिनी भर्त्ता वसुदेवभार्याया पौरव्याः विदुरादीनां भगिनीत्वात् पूज्यो वा । स प्रसिद्धः शौरिर्वसुदेवः कच्चित्सुखमास्ते । यो वै वदान्योऽत्युदारः

स वासुदेवानुचरं प्रशान्तं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतम् ॥ आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् ॥ २५ ॥ कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येह किलाऽवतीर्णौ ॥ आसात उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे ॥ २६ ॥ कच्चित् कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः ॥ यो वै स्वसॄणां पितृवद् ददाति वरान् वदान्यो वरतर्पणेन ॥ २७ ॥ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमङ्ग वीरः ॥ यं रुक्मिणी भगवतोऽभिलेभे आराध्य विप्रान् स्मरमादिसर्गे ॥ २८ ॥ कच्चित् सुखं सात्त्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपः स आस्ते ॥ यमभ्यषिञ्चच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् ॥ २९ ॥ कच्चिद् हरेः सौम्य सुतः सदृक्ष आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु साम्बः ॥ असूत यं जाम्बवती व्रताढ्या देवं गुहं योऽम्बिकया धृतोऽग्रे ॥ ३० ॥

स्वसॄणां भगिनीनां कुन्त्यादीनां वराणां तत्पतीनां तर्पणेन सन्तोषणेन सह वरान् अभीष्टान् अर्थान् पितृवद्ददाति ॥२७॥ कच्चिदिति ॥ अङ्ग हे उद्धव यदूनां वरूथाधिपतिः सेनापतिः वीरः प्रद्युम्नः कच्चित्सुखमास्ते । आदिसर्गे पूर्वजन्मनि स्मरं कामदेवं सन्तं यं विप्रानाराध्य भगवतः सकाशात् रुक्मिणी अभिलेभे लब्धवती । प्रद्युम्नादीनां नित्यविभूतित्वेऽपि नरनाट्यद्योतनाय व्रतादिकथनम् ॥ २८ ॥ कच्चिदिति ॥ स प्रसिद्धः सात्वतादीनां यादवभेदानामधिपतिः उग्रसेनः कच्चित्सुखमास्ते । यं शतपत्रनेत्रः श्रीकृष्णः दूरात् नृपासनस्याशामिच्छां परिहृत्य त्यक्त्वा नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् स्थितमित्युग्रसेनविशेषणं वा राजासनेऽभ्यषिञ्चत् ॥ २९ ॥ कच्चिदिति ॥ हे सौम्य रथिनामग्रणीः श्रेष्ठः हरेः सुतः सदृक्षः तत्सदृशः साम्बः कच्चित्साधु सुखमास्ते । यः अग्रे पूर्वजन्मन्यम्बिकया पार्वत्या गर्भे धृतस्तं यं देवं देवसेनापतिं गुहं कार्त्तिकेयं व्रतेनाढ्या युक्ता सती जाम्बवती असूत ॥ ३० ॥

क्षेममिति ॥ स प्रसिद्धो युयुधानः सात्यकिः कच्चित् क्षेमं सुखमास्ते । यः फाल्गुनादर्जुनाल्लब्धं धनुषो रहस्यं येन तथाभूतः यतिभिरपि दुरापां तदीयामधोक्षजसंबन्धिनीं गतिम् अधोक्षजस्य श्रीकृष्णस्य सेवयाऽञ्जसा अनायासेनैव लेभे ॥ ३१ ॥ कच्चिदिति ॥ अनमीवः निर्दोषः बुधो भगवन्तं प्रपन्नः श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः कच्चित्स्वस्ति कुशलमास्ते । यः श्रीकृष्णपादाङ्कितमार्गपांसुषु प्रेम्णा विभिन्नं निर्गतं धैर्यं लज्जादिकारणं यस्य तथाभूतः सन् अचेष्टत् व्यलुठत् ॥ ३२ ॥ कच्चिदिति ॥ विष्णुः श्रीकृष्णः प्रजा अपत्यं यस्यास्तस्याः देवमातुः वामनरूपविष्णोर्मातुरिव देवकनामा यो भोजस्तस्य पुत्र्याः देवक्याः कच्चित् शिवं कुशलमस्ति । या वै यथा त्रयी वेदत्रयी यज्ञवितानरूपमर्थं तत्प्रका-शकतया धारयति तथा देवं भगवन्तं स्वगर्भेण दधार ॥ ३३ ॥ अपिस्विदिति ॥ यो वः युष्माकं सात्वतामुपासकानां कामदुघः अभीष्टप्रपूरकः स भगवान् अनिरुद्धः अपिस्वित्कच्चित्सुखमास्ते । यमनिरुद्धं मनोमयं मनसः प्रवर्तकं सत्वस्यान्तःकरणस्य चतुर्विधस्य तुरीयं चतुर्थमधिदैवं शब्दस्य शास्त्रस्य योनिं कारणं वेदाः आमनन्ति

क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः ॥ लेभेऽञ्जसाधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापाम् ॥ ३१ ॥ कच्चिद् बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः ॥ यः कृष्णपादाङ्कितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ॥ ३२ ॥ कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥ या वै स्वगर्भेण दधार देवं त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थम् ॥ ३३ ॥ अपिस्विदास्ते भगवान् सुखं वो यः सात्त्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः॥यमामनन्ति स्म ह शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वम् ॥३४॥ अपिस्विदन्ये च निजात्मदै-वमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये ॥ हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य ॥ ३५ ॥ अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुम् ॥ दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ॥ ३६ ॥

कथयन्ति चित्ताहङ्कारबुद्धिमनसां वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा अधिष्ठातारः मनसश्च शब्दयोनित्वं प्रसिद्धम्। " मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम् " इति श्रुतेः।शिक्षायां च " आत्मा बुद्धया समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । " इत्यादि ॥ ३४ ॥ अपिस्विदिति ॥ हे सौम्य निजस्य देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनो दैवं श्रीकृष्णम् अनन्यवृत्त्या एकान्तभक्त्या सम्य-गनुव्रताः ये ये हृदीकसत्यभामात्मजचारुदेष्णगदादयः ते अपिस्वित् कच्चित्स्वस्ति कुशलं चरन्ति ॥३५॥ अपीति ॥ स्वदोर्भ्यां स्वभुजवद् वर्तमानाभ्यां विजयाच्युताभ्यामर्जु-नकृष्णाभ्यां सह धर्मः धर्मपुत्रो युधिष्ठिरो धर्मेण धर्ममार्गेण सेतुं धर्ममर्यादामपि कच्चित्परिपाति । यस्य युधिष्ठिरस्य सभायां विजयस्यानुवृत्त्या परम्परया अर्जुनकर्तृकसेवया वा हेतुभूतया साम्राज्यलक्ष्म्या च विजयस्योत्कर्षस्यानुवृत्तिर्यस्यामिति तया वा साम्राज्यलक्ष्म्या दुर्योधनोऽतप्यत तापं प्राप । एवंभूतं यस्यैश्वर्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

किमिति ॥ अहिवदत्यमर्षी भीमः कृतावेषु कृतापराधेषु कौरवेषु दीर्घतमं बहुकालानुचिन्तितं स्वकर्तृकम् अवं लक्षणया दण्डं किंवा कच्चित् व्यमुञ्चत् नो वा। गदायाः विचित्रं मार्गं चरतः विचित्रं गदां भ्रमयतः यस्याङ्घ्रिपातं पदाघातं रणभूर्न सेहे ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति ॥ रथयूथपानां मध्ये यशोधाः कीर्तिधारकः स्वीयानां यशः-प्रदो वा गाण्डीवधन्वा अर्जुनः उपरता अरयो यस्मात्तथाभूतः सन् कच्चिदास्ते । यस्यार्जुनस्य शरकूटेन बाणसमूहेन गूढः संवृतो मायाकिरातोऽलक्षितो गिरिशो रुद्रस्तुतोष ॥ ३८ ॥ यमाविति ॥ पार्थैर्युधिष्ठिरभीमार्जुनैः पक्ष्मभिरक्षिणीव वशब्द इवार्थे । वृतौ सुरक्षितौ माद्रीतनयत्वेऽपि पृथायां समर्पणात् पृथायास्तनयौ यमौ युगपज्जातौ नकुलसहदेवौ उत अपि मृधे युद्धे शत्रुं विजित्य वज्रिवक्रात्सुपर्णाविव परात् शत्रोः सकाशात् स्वरिक्थं स्वधनमुद्दाय आच्छिद्य उतस्वित् कच्चिद्रेमाते रमेते सन्धिरार्षः । यदि द्वौ सुपर्णौ वज्रिवक्रात् इन्द्रमुखात् स्वरिक्थममृतमानयेतां तद्वदित्यर्थः ॥३९॥ कुन्त्यास्तु पाण्डुं विना प्राणधारणमप्याश्चर्यमतः किं कुशलं पृच्छेयमित्याह—अहो इति ॥ तेना-

किं वा कृतावेष्वघमत्यमर्षी भीमोऽहिवद् दीर्घतमं व्यमुञ्चत् ॥ यस्याङ्घ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ॥ ३७ ॥ कच्चिद्
यशोधा रथयूथपानां गाण्डीवधन्वोपरतारिरास्ते ॥ अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ॥ ३८ ॥ यमावुत स्वित्
तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव ॥ रेमात उद्दाय मृधे स्वरिक्थं परात् सुपर्णाविव वज्रिवक्रात् ॥ ३९ ॥ अहो पृथाऽपि ध्रियते-
ऽर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विनाऽपि तेन ॥ यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ॥ ४० ॥ सौम्यानुशोचे तमधः पतन्तं
भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः ॥ निर्यापितो येन सुहृत् स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ॥ ४१ ॥ सोऽहं हरेर्मर्त्यविडम्बनेन दृशो नृणां
चालयतो विधातुः ॥ नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि पश्यन् गतविस्मयोऽत्र ॥ ४२ ॥

तिरथतया प्रसिद्धेन राजर्षिवर्येण पाण्डुना विनाऽपि अर्भकार्थे बालानां पोषणार्थं नतु सुखार्थं पृथा कुन्ती ध्रियते अवतिष्ठते जीवति । आश्चर्यम्।यस्त्वधिरथः पाण्डुः एकवीरोऽसहाय एव धनुरेव द्वितीयं सहायो यस्य स चतस्रः ककुभो दिशो विजिग्ये जितवान् ॥ ४० ॥ सौम्येति ॥ हे सौम्य परेताय मृताय भ्रात्रे पाण्डवेयो विदुद्रुहे। तङार्षः । द्रुह उपसृष्टत्वेऽपि भ्रातुः सम्प्रदानत्वमार्षम् । तत्पुत्रद्रोहकरणेन तस्यैव द्रोहं कृतवान्।जीवन्तं भ्रातरं मामपि स विदुद्रोहेत्याह । येन च स्वपुत्रान् दुर्योधनादीन् सम्यगनुव्रतेन स्वपुत्रवशेन सुहृत् हितोपदेष्टाऽहं भ्राता स्वपुर्याः सकाशान्निर्यापितः निष्कासितः तमेवमधो नरके पतन्तं धृतराष्ट्रमनुशोचे । तङार्षः ॥ ४१ ॥ सोऽहमिति ॥ स तेन निर्यापितोऽहं मर्त्यविडम्बनेन ऐश्वर्याच्छादकमर्त्यानुकरणेन नृणां दृशः दृष्टीः चित्तवृत्तीश्च चालयतो भ्रमयतो विधातुः हरेः प्रसादात्तस्य पदवीं माहात्म्यं पश्यन् गतविस्मयोऽत्र भूतले नान्योपलक्ष्यः प्रच्छन्नः सन् सुखं विचरामि । अत्र चक्रवर्ती आह । पदवीं चरणविन्यासवर्त्मचरणौ च पश्यन् क्वाप्येतद्रहस्यानुद्घाटनादनन्योपलक्ष्यः सन् अत्र तीर्थेष्वेव विच-

रामि । अत्र दुर्योधननिस्सारितस्य खिन्नस्य विदुरस्य प्रत्यक्षीभूय भगवान् नित्यं स्वदर्शनरूपं वरं ददावित्यनुमीयते । अत एव दुर्योधनवधानन्तरमपि हरिदर्शनानन्दमग्नो विदुरो युधिष्ठिरसमीपं नागच्छत् । मौसललीलान्ते च हरिर्विदुरनेत्रादप्यन्तर्दधौ अत एव तदनन्तरमुद्धवदर्शनपर्यन्तं विदुरस्य वैकल्यमिति ॥४२॥ नूनमिति ॥ नूनं निश्चितमेतत्त्रिभि- र्विद्याधनाभिजनजैर्मदैरुत्पथानामुद्वृत्तानां चमूभिर्महीं मुहुः पुनः पुनश्चालयतां नृपाणां वधाद्धेतोः प्रपन्नानामार्तेः जिहीर्षया ईशोऽपि अघसमय एव हन्तुं समर्थोऽपि भगवान् कुरूणामघमपराधम् उपैक्षत । इदानीमेव कुरूणां वधे सर्वदुष्टराजवधो न स्यादित्याशयेनेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अजस्येति ॥ अजस्यापि भगवतो यज्जन्म तत् उत्पथानां सन्मा- र्गच्छिदां नाशनाय तथा अकर्तुरपि कर्माणि पुंसां ग्रहणाय कर्मसु प्रवृत्तये चेति नु अन्यथा न चेदेवं तर्हि गुणानां परो गुणातीतोऽन्यो जीवोऽपि देहयोगम् उत तथा कर्मत- न्त्रं कर्मविस्तारं वा कोऽर्हति किंपुनः साक्षाद्धरिः न त्वन्यथेति पाठे पूर्वार्द्धोक्तप्रयोजनायैव हरेर्जन्मकर्माणि चेति न त्वन्यथा । यतः गुणानां परोऽन्योऽपि को नाम देहयो-

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ॥ वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो व्युपैक्षताघं भगवान् कुरूणाम् ॥ ४३ ॥ अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसाम् ॥ नन्वन्यथा कोऽर्हति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मतन्त्रम् ॥ ४४ ॥ तस्य प्रपन्नाखिललोकपाना- मवस्थितानामनुशासने स्वे ॥ अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे विदुरोद्धवसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति भागवतः पृष्टः क्षत्रा वार्तां प्रियाश्रयाम् ॥ प्रतिवक्तुं न चोत्सेह औत्कण्ठ्यात् स्मारितेश्वरः ॥ १ ॥ यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ॥ तन्नैच्छद्रचयन् यस्य सपर्यां बाललीलया ॥ २ ॥ स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः ॥ पृष्टो वार्तां प्रतिब्रूयात् भर्तुः पादावनुस्मरन् ॥ ३ ॥

गावर्हति ॥ ४४ ॥ तस्येति ॥ हे सखे प्रपन्नानामखिललोकपानां ब्रह्मादीनां तथान्येषां स्वे स्वीये वेदरूपेऽनुशासनेऽवस्थितानामर्थाय दैत्यादिवधायाचारशिक्षणाय च यदुषु जातस्य तीर्थरूपा कीर्तिर्यस्य तस्याजस्य श्रीकृष्णस्य वार्तां कथां कीर्तय ॥ ४५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमे तृतीयस्य व्यधादि- माम् ॥ १ ॥ द्वितीय उद्धवः क्षत्त्रे बालस्य चरितं हरेः ॥ शोचन्नवर्णयत्तत्र श्लोकास्त्रिंशच्चतुर्युताः ॥ उवाचद्वयमेकोनचत्वारिंशदनुष्टुभः॥२॥इतीति ॥ इत्येवं क्षत्त्रा प्रियः कृष्ण एवाश्रयो यस्यास्तां वार्तां पृष्टः अतः औत्कण्ठ्यात्स्मारित ईश्वरः श्रीकृष्णो यस्य स भागवत उद्धवः प्रतिवक्तुमुत्तरं दातुं च नोत्सेहे न समर्थोऽभूत् ॥ १ ॥ य इति ॥ पञ्चहायनः य उद्धवो बाललीलया यस्य श्रीकृष्णस्य सपर्यां रचयन् कश्चित् मूर्त्यादिकं श्रीकृष्णं परिकल्प्य कल्पितैरेव साधनैः पूजां कुर्वन्मात्रा जनन्या प्रातराशाय प्रात- र्भोजनार्थं याचितः प्रार्थितोऽपि तद्भोजनं नैच्छत् ॥ २ ॥ स इति ॥ एवं बाल्यप्रभृति तस्य भगवतः सेवया कालेन जरसं जरां गतः प्राप्तः । परे तु कालेऽपि जरसं न गताः

तत्र प्रवयसोऽप्यासन् । " युवानोऽतिबलौजसः " इत्युक्तेरित्याहुः । एतद्वाक्यसामञ्जस्याय जरसं जराविकारपलितादियोग्यतां प्राप्त इति योग्यम् । स उद्धवः वार्तां पृष्टो भर्तुस्तस्य पादावनुस्मरन् कथं प्रतिब्रूयात् उत्तरं दद्यात् ॥३॥ स इति ॥ स उद्धवः कृष्णाङ्घ्रिस्मरणजनितया सुधया परमानन्देन साधु सम्यक् निर्वृत आनन्दितः तीव्रेण विवशत्वापादकेन भक्तियोगेन तत्र भृशं निमग्नश्च सन्मुहूर्तमात्रकालं तूष्णीं निर्व्यापारोऽभूत् ॥ ४ ॥ पुलकेति ॥ पुलकैरुद्भिन्नानि अङ्कुरितानि सर्वाण्यङ्गानि यस्य सः मीलन्त्या दृशा शुचः अश्रूणि मुञ्चन् तस्य भगवति यः स्नेहस्तस्य प्रसरः पूरः तस्मिन् संप्लुतो निमग्न उद्धवस्तेन विदुरेण पूर्णार्थः कृतार्थो लक्षितो दृष्टः ॥ ५ ॥ शनकैरिति ॥ एवं भगवानेव लोकस्तं प्राप्य पुनस्तस्माच्छनकैः नृलोकं मनुष्यलोकानुसन्धानमागतः सन्नुद्धवो नेत्रे विमृज्योत्स्मयन् यदुकुलसंहारादि भगवच्चातुर्यस्मरणेन विस्मयं प्राप्नुवन् आर्षः शता । विदुरं प्रत्याह स्म ॥ ६ ॥ कृष्णेति ॥ कृष्ण एव द्युमणिः सूर्यस्तस्य निम्लोचे अस्तमये सति अजगरेण कालरूपेण शोकरूपेण वा महासर्पेण नोऽस्माकं गृहेषु गीर्णेषु ग्रस्तेषु अत एव गतश्रीषु नष्टसमृद्धिषु सत्सु त्वत्पृष्टानां कुशलमहं किं नु ब्रूयाम् ॥ ७ ॥ दुर्भग इति ॥ बत खेदे । अयं लोकः सर्वोऽपि जनो दुर्भगो भाग्यहीनः

स मुहूर्तमभूत् तूष्णीं कृष्णाङ्घ्रिसुधया भृशम् ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधु निर्वृतः ॥ ४ ॥ पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गो मुञ्चन् मीलद् दृशा शुचः ॥ पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसंप्लुतः ॥ ५ ॥ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः ॥ विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्धव उत्स्मयन् ॥ ६ ॥ उद्धव उवाच ॥ कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह ॥ किं पुनः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहम् ॥ ७ ॥ दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ॥ ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम् ॥ ८ ॥ इङ्गितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्त्वताः ॥ सात्त्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत ॥ ९ ॥ देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः ॥ भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ ॥ १० ॥

यदवस्तु सुतरामपि दुर्भगाः ये यदवः संवसन्तः सम्यक् हरिणा सह वसन्तोऽपि हरिरयमिति न विदुः । यथा क्षीरसमुद्रे जातं जले प्रतिबिम्बितं वा उडुपं चन्द्रं तत्रत्या मीनाः अमृतमयोऽयमिति न विदुः स्म किं तु कश्चिज्जलचर इत्येवं विदुः ॥ ८ ॥ दुर्भगत्वादेव न विदुः नतु ज्ञानसामर्थ्याभावादित्याह—इङ्गितज्ञा इति ॥ पुरुप्रौढा अतिनिपुणाः अतः इङ्गितं परचित्तस्थं जानन्तीति तथाभूताः स्थाने एकस्मिन् स्थाने एवाऽऽरमन्ति तादृशाश्च सर्वेऽपि सात्त्वताः यादवाः भूतावासं सर्वान्तर्यामिणं श्रीकृष्णं सात्वतामृषभं यादवानां श्रेष्ठमेवामंसत अमन्यन्त ॥ ९ ॥ केऽपीङ्गितादिना तमीश्वरतया जानन्तो भाग्यवन्तोप्यतद्विदां प्रवृत्त्या मुह्येयुस्तेषां किं भाग्यवत्तयापीत्यत आह—देवस्येति ॥ ये देवस्य भगवतः मायया स्पृष्टाः व्याप्ता यादवोऽयमिति वदन्ति ये च शिशुपालादयः असदेवान्यद्वैरमाश्रिताः निन्दन्ति तद्वाक्यैस्तेषां यादवोऽयमित्यादिवाक्यैः आत्मनि हरौ उप्तात्मनः समर्पितमनसो मादृशस्य धीर्न भ्राम्यते मोहं न प्राप्यते । मित्त्वेऽपि ह्रस्वाभाव आर्षः। तङ् वा आर्षः अन्ये तु मूढा एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रदर्श्येति ॥ यस्तु भगवान् लोकानां लोचनतुल्यं स्वबिम्बं स्वमूर्तिं न ततं तपो यैः तेषां दुर्भाग्यानां नृणां प्रदर्श्य तेषां पश्यतां न वितृप्ता दृशो नेत्राणि येषां तथाभूतानामेव सतां स्वबिम्बमादायान्तरदधात् । अन्यस्य तादृशस्य दर्शनीयस्याभावात् । एतेन कृष्णशरीरत्यागवादिनः परास्ताः ॥ ११ ॥ बिम्बं वर्णयति—यदिति ॥ यद्बिम्बं मर्त्यलीलौपयिकं मनुष्यलीलासु योग्यं स्वस्य योगमायाया बलं दर्शयता हरिणा गृहीतं स्वस्य हरेरपि विस्मापनमाश्चर्यकरं यतः सौभगर्द्धेः सौन्दर्यसमृद्धेः परं पदं सीमाभूतं भूषणानामपि भूषणान्यङ्गानि यस्य तादृशमभूत् ॥ १२ ॥ यदिति ॥ बतेत्याश्चर्ये । धर्मसूनोर्युधिष्ठिरस्य राजसूये यागे त्रिलोकः त्रिभुवनस्थो जनो दृशां स्वस्त्ययनं परमानन्दकरं यद्वपुर्निरीक्ष्य विधातुर्ब्रह्मणः अर्वाक्सृतौ अर्वाचीनमनुष्यसृष्टौ यत्कौशलं नैपुण्यं तत्कार्त्स्न्येन साकल्येन इह वपुषि अद्येदानीं गतमुपक्षीणं नातः परं तस्य कौशलमस्तीत्येवममन्यत मेने । तन्मूर्तेर्विधातृसृज्यत्वाभावेऽपि लोकदृष्टिरियमुक्ता ॥ १३ ॥ यस्येति ॥ यस्य भगवतः अनुरागेण प्लुतो व्याप्तो हासो हसनं रासो विनोदश्च लीलयावलोकश्च तैः साधनैः प्रतिलब्धः स्वकृतहासादिसम्मानान्तरं लब्धो मान आदरो याभिस्ताः व्रजस्त्रियो दृग्भिः सहानुप्रवृत्ताः गच्छन्तं श्रीकृष्णमेवानुगता धियो यासां ताः

प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम् ॥ आदायान्तरधाद् यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम् ॥११॥ यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम्॥विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणाङ्गम्॥१२॥यद् धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः॥कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥१३॥ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः ॥ व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥१४॥ स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा ॥ परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निः ॥ १५ ॥ मां खेदयत्येतदजस्य जन्मविडम्बनं यद् वसुदेवगेहे ॥ व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद्व्यवात्सीद् यदनन्तवीर्यः ॥ १६ ॥

कृत्ये मार्जनलेपनादिगृहकार्ये शेषो यासां तथाभूताः साकल्येन तत्कर्तुमशक्ता एवावतस्थुः किल । तङ्भाव आर्षः ॥ १४ ॥ स्वशान्तेति ॥ सर्वात्मकस्य सर्वाण्येव रूपाणि तत्र शान्तरूपेषु इतरस्वरूपैरशान्तैर्घोरैर्मूढैश्च दैत्यादिभिरर्द्यमानेषु सत्सु तेष्वनुकम्पितः कृपायुक्तः आत्मा चित्तं यस्य सः परावरेशः परे ब्रह्मादयः अवरेऽस्मदादयस्तेषामीशो भगवान् अजोऽपि महतां देवादीनामंशाः यदुष्ववतीर्णाः तैर्युक्तः । महत्तत्वमंशो यस्य तेनाव्यक्तेन युक्त इति स्वामिपादाः । तत्र महत आत्वाभाव आर्षः । अग्निर्महाभूतरूपो नित्यसिद्धोऽपि यथा काष्ठादिष्वाविर्भवति तथा जातः आविर्भूतः ॥ १५ ॥ मामिति ॥ अजस्यापि यद्वसुदेवगेहे बन्धनागारे प्राकृतवज्जन्मनो विडम्बनमनुकरणं नतु नृसिंहादिवदकस्मादेवाविर्भावः । अरेः कंसस्य भयादिव निलीय व्रजे वासश्च यच्च स्वयमनन्तवीर्योऽपि कालयवनाद्यरिभयादिव पुरान्मथुरायाः सकाशाद्व्यवात्सीत् पलायत एतत्सर्वं मां खेदयति ॥ १६ ॥

दुनोतीति ॥ कंसं हत्वा पित्रोर्देवकीवसुदेवयोः पादावभिवन्द्य तात हे पितः अम्ब हे मातः कंसात् उरु अधिकं शङ्कितानामत एव अकृतनिष्कृतीनामकृतशुश्रूषाणां नोऽस्माकं बहुत्वं रामाद्यभिप्रायकम् । युवां प्रसीदतम् अपराधं क्षान्त्वा प्रसादं कुरुतमिति यदाह स्म तदेतत्कर्तृ स्मरतो मम चेतः चित्तं कर्मभूतं दुनोति उपतापयति ॥ १७ ॥ ननु तर्ह्यनीश्वर एवायं कुतो न स्यात्तत्राह—को वा इति ॥ अमुष्य श्रीकृष्णस्याङ्घ्रिसरोजयो रेणुस्तमपि विजिघ्रन् सेवमानः को वै पुमांस्तं विस्मर्तुमीशीत शक्नुयात् यः कृष्णो विस्फुरन् प्रचलन् भ्रूविटपः भ्रूलता स एव कृतान्तः कालस्तेन भूमेः भारं तिरश्चकार नाशितवान् ॥ १८ ॥ दृष्टेति ॥ ननु यां सिद्धिं सम्यगनुष्ठितेन भक्तियोगेन योगिनः संस्पृहयन्ति युधिष्ठिरस्य राजसूये यज्ञे कृष्णं द्विषतोऽपि चैद्यस्य सा सिद्धिस्तत्प्राप्तिरूपा मुक्तिर्भवद्भिर्दृष्टैव । तस्य वात्सल्यनिधेर्विरहं कः सहेत ॥ १९॥ तथैवेति ॥ अन्ये च सर्वथा संबन्धरहिताः अपि ये नरलोकवीरा आहवे युद्धे नयनयोरभिराममानन्दकरं कृष्णमुखारविन्दं नेत्रैः पिबन्तस्तत्सौन्दर्यमनुभवन्तः पार्थस्यास्त्रैः पूताः नि-

दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद् यदाह पादावभिवन्द्य पित्रोः ॥ ताताम्ब कंसादुरुशङ्कितानां प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनाम् ॥१७॥ को वा अमुष्या-
ङ्घ्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशीत पुमान् विजिघ्रन् ॥ यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेर्भारं कृतान्तेन तिरश्चकार ॥ १८ ॥ दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये
चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः ॥ यां योगिनः संस्पृहयन्ति सम्यग् योगेन कस्तद्विरहं सहेत ॥१९॥ तथैव चान्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्ण-
मुखारविन्दम् ॥ नेत्रैः पिबन्तो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य ॥२०॥ स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः॥
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोट्येडितपादपीठः ॥ २१ ॥ तत् तस्य कैङ्कर्यमलं भृतान् नो विग्लापयत्यङ्ग यदुग्रसेनम् ॥ तिष्ठन्
निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबोधयद् देव निधारयेति ॥ २२ ॥

ष्पापाः । सन्तो मृतास्तेऽपि तथैव शिशुपालवदस्य भगवतः पदं स्थानं स्वरूपं चरणं वा आपुः प्रापुः ॥ २० ॥ स्वयमिति ॥ स्वयं तु भगवान् न साम्यातिशयौ यस्य यमपेक्ष्यान्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः । त्र्यधीशः त्रयाणां लोकानां गुणानां वाऽधीशः अत एव स्वाराज्यलक्ष्म्या निजानन्दस्वरूपसम्पत्त्यैव आप्ताः समस्ताः कामा भोगा यस्य सः बलिं करमर्हणं वा हरद्भिः समर्पयद्भिश्चिरकालीनैर्लोकपालैः किरीटानां कोटिभिः अग्रभागैः ईडितः स्तुतः पादपीठो यस्य सः प्रणमतां किरीटसङ्घट्टनध्व-निरेव स्तुतित्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥ २१ ॥ तत्तस्येति ॥ अङ्ग हे विदुर यः स्वयं परमेश्वरः तस्य तत्कैङ्कर्यं भगवत्कर्तृकं कैङ्कर्यं भृतान् भृत्यान्नोऽस्मान् अलं विग्लापयति ग्लानिं प्रापयति स्वाम्यपकर्षेण सेवकानां ग्लानिर्भवत्येव । परमेष्ठिधिष्ण्ये महाराजसिंहासने निषण्णमासीनम् उग्रसेनं स्वयं तत्तले तिष्ठन् हे देव निधारय अस्य निवेदनमवधारयेति कस्यचित्साहाय्यमाचरन्नुग्रसेनं न्यबोधयत् विज्ञापितवान् ॥ २२ ॥

अहो इति ॥ बकी पूतना जिघांसया हन्तुमिच्छया स्तनकालकूटं स्तनयोः संभृतं कालकूटाख्यं विषं यं हरिमपाययत् अत एवासाध्वी दुष्टा नरकपातनयोग्याऽपि वेषेण स्तनदानक्रियया च तुल्यत्वात् धात्र्या यशोदाया उचितां तद्धामप्राप्तिरूपां गतिं लेभे प्राप्तवती । एवमपराधवत्या अपि यो मुक्तिं दत्तवांस्ततोऽन्यः को वा दयालुरस्ति यं वयं भक्ताः शरणं व्रजेम ॥ २३ ॥ मन्ये इति ॥ ये असुरा संयुगे युद्धे प्राणान् त्यक्ष्यन्तः अंसे सुनाभायुधश्चक्रायुधो भगवान्यस्य तथाभूतम् । " अमूर्द्धमस्तकात् " इत्यलुक् । आपतन्तमागच्छन्तं तृक्षस्य मरीचेरपत्यं ताक्ष्र्यः तस्य कश्यपस्य पुत्रं गरुडमचक्षत । अपश्यन् तान् अधीशे भगवति संरम्भः क्रोधावेशस्तेन मार्गेणाभिनिविष्टं चित्तं येषां तान् असुरान् भागवतानेव मन्ये । यतो भागवता इव तेऽपि भगवद्ध्यानाभिनिवेशेन भगवन्तमपरोक्षं पश्यन्ति ॥ २४ ॥ वसुदेवस्येति ॥ अजेन ब्रह्मणाऽभियाचितः प्रार्थितः अतः अस्याः भूमेः शं भारावतारणेन सुखं चिकीर्षुः भगवान् भोजेन्द्रस्य कंसस्य बन्धनागारे वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां जातः ॥ २५ ॥ तत इति ॥ ततः कंसात्

अहो बकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी ॥ लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥ २३ ॥ मन्येऽसुरान् भागवतांस्त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ॥ यं संयुगेऽचक्षत ताक्ष्र्यपुत्रमंसे सुनाभायुधमापतन्तम् ॥ २४ ॥ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबन्धने ॥ चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः ॥ २५ ॥ ततो नन्दव्रजमितः पित्रा कंसाद्विबिभ्यता ॥ एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् ॥ २६ ॥ परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन् व्याहरद् विभुः ॥ यमुनोपवने कूजद्द्विजसंकुलिताङ्घ्रिपे ॥ २७ ॥ कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम् ॥ रुदन्निव हसन् मुग्धबालसिंहावलोकनः ॥ २८ ॥ स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् ॥ चारयन्ननुगान् गोपान् रणद्वेणुररीरमत् ॥ २९ ॥ प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः ॥ लीलया व्यनुदत् तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ॥ ३० ॥

विबिभ्यता विशेषतो भीतेन पित्रा वसुदेवेन निमित्तभूतेन नन्दस्य व्रजम् इतः गतस्तत्र गूढार्चिर्गुप्ततेजाः सबलः बलरामेण सहित एकादश समाः संवत्सरान् अवसत् ॥ २६ ॥ परीत इति युग्मम् ॥ वत्सपैः बालकैः परीतः व्रजौकसां प्रेक्षणीयां कौमारीं चेष्टां दर्शयन् अदेयवस्तुलाभाय रुदन्निव तत्प्राप्तौ हसन्निव च भीषणदैत्याद्यागमे तु मुग्धः सुन्दरो यो बालसिंहस्तस्येवावलोकनं यस्य सः विभुः कूजद्भिर्द्विजैः संकुलिता व्याप्ताः अङ्घ्रिपा यस्मिंस्तस्मिन् यमुनाया उपवने वत्सांश्चारयन्व्याहरत् अक्रीडत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ स एवेति ॥ स एव कृष्णः अधिकं वयः प्राप्तः सन् लक्ष्म्याः शोभादिसम्पदो निकेतमाश्रयं सिताः श्वेताः गोवृषाः यस्मिन्नानावर्णे गोसङ्घे तत् गोधनं चारयन् रणन् शब्दं कुर्वन् वेणुर्यस्य सः तादृशः सन् अनुगान् स्वानुसारिणः गोपान् अरीरमत् रमयामास ॥ २९ ॥ प्रयुक्तानिति ॥ भोजराजेन कंसेन प्रयुक्तान् मायिनः कामरूपिणश्च तांस्तान् पूतनादीन् क्रीडनकान् क्रीडार्थं मृदादिनिर्मितान् व्याघ्रादीन् यथा बालो निहन्ति तद्वत् लीलया व्यनुदत् जघान ॥ ३० ॥

विपन्नानिति ॥ विषयुक्तजलपानेन विपन्नान् मृतान् बालान् गावो गाश्च प्रथमा आर्षी । अमृतदृष्ट्या उत्थाप्य जीवयित्वा भुजगाधिपं कालियं निगृह्य ततो निःसार्य प्रकृतिस्थितं निर्विषीकृतं तत्तोयं तान् गोपान् गाश्चापाययत् ॥ ३१ ॥ अयाजयदिति ॥ उरुभारस्यातिसमृद्धस्य वित्तस्य सद्व्ययं चकारादिन्द्रमानभङ्गं च चिकीर्षन् द्विजोत्तमैः सहितः विभुर्भगवान् इन्द्रमानभङ्गेन कृता गवां पूजैव गोसवस्तेन गोपराजं नन्दमयाजयत् ॥ ३२ ॥ वर्षतीति ॥ हे भद्र भग्नो मानो यस्य तथाभूते इन्द्रे कोपाद्व्रजनाशाय वर्षति सति अतिविह्वलो व्रजः अनुगृह्णता कृष्णेन गोत्रो गोवर्द्धनपर्वत एव लीलार्थमातपत्रं तेन त्रातः रक्षितः ॥ ३३ ॥ शरदिति ॥ शरदि यः शशी तस्य करैर्मृष्टमुज्ज्वलं रजनीमुखं प्रदोषं मानयन् अभिनन्दन् स्त्रीणां गोपीनां मण्डलं मण्डयति भूषयतीति तथाभूतः कलानि मधुराणि पदान्यक्षराणि यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा गायन् रेमे । अत्र यथा रजनीनायिकायाः मुखं शशिना नायकेन करैः स्वेदापनयनेन मृष्टं तथाहं करिष्यामीति वदन्निति ध्वन्यते ॥ ३४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥

विपन्नान् विषपानेन निगृह्य भुजगाधिपम् ॥ उत्थाप्यापाययद् गावस्तत्तोयं प्रकृतिस्थितम् ॥ ३१ ॥ अयाजयद् गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः ॥ वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन् सद्व्ययं विभुः ॥ ३२ ॥ वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपात् भग्नमानेऽतिविह्वलः ॥ गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ॥ ३३ ॥ शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखम् ॥ गायन् कलपदं रेमे स्त्रीणां मण्डलमण्डनः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे श्रीकृष्णचरितवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ उद्धव उवाच ॥ ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः ॥ निपात्य तुङ्गाद्रिपुयूथनाथं हतं व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् ॥ १ ॥ सान्दीपनेः सकृत् प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ॥ तस्मै प्रादाद् वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥ २॥ समाहुता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूषयैषाम् ॥ गान्धर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत् सुपर्णः ॥ ३ ॥

गङ्गासहायो द्वितीये तृतीयस्य व्यधादिमाम् ॥ २ ॥ तृतीये मथुरायां यत् द्वारवत्यां च यत्कृतम् ॥ उ वस्तज्जगादात्र श्लोका विंशतिरष्टयुक् ॥ उवाचेत्येकं सपादा एकत्रिंशदनुष्टुभः ॥ ३ ॥ तत इति ॥ स्वपित्रोर्देवकीवसुदेवयोः शमित्यव्ययम् । सुखस्य चिकीर्षया बलदेवसंयुतः स कृष्णस्ततो व्रजात् पुरं मथुरामागत्य रिपुयूथनाथं कंसं तुङ्गात् राजमञ्चान्निपात्य हतं व्यसुं गतप्राणमप्युर्व्यां भूम्यामोजसा बलेन व्यकर्षत् । पित्रोः संतोषार्थं कंसमरणमसम्भावयतां मूर्छितत्वभ्राननिरासार्थं च ॥ १ ॥ सान्दीपनेरिति ॥ सान्दीपनेरुपाध्यायात् सकाशात्तेन सकृत्प्रोक्तं सविस्तरं षडङ्गाद्युपेतं ब्रह्म वेदमधीत्य तस्मै सान्दीपनये मृतं पुत्रं मृतपुत्रप्रदानरूपं वरं पञ्चजनोदरात् पञ्चजनोदरं विदार्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यमलोकादानीय प्रादात् ॥ २ ॥ समाहुता इति ॥ श्रियो लक्ष्म्याः सवर्णेन समानेन रूपेण साधनभूतेन भीष्मककन्यया रुक्मिण्या ये शिशुपालजरासन्धादयो राजानः समाहुताः समाहूताः ह्रस्वत्वमार्षम् । समाहृता इति पाठे आकृष्टा इत्यर्थः । यद्यपि तया कृष्ण एवाहूतस्तथापि तल्लावण्याकर्षणेनागताः अन्येऽपि

तयाहूता इत्युच्यन्ते। एषां समागतानां राज्ञां मिषतां पश्यतामेव सताम् अनादरे षष्ठी। मूर्ध्नि पदं दधत् तया सह गान्धर्ववृत्त्या परस्परसमर्थतया बुभूषया भवितुमिच्छया स्वभागं लक्ष्म्यंशभूतां रुक्मिणीं सुपर्णो गरुडः सुधामि वेति शेषः। जह्ने जहार। यद्वा श्रियो लक्ष्म्यंशभूतायाः रुक्मिण्याः सवर्णेन भ्रात्रा रुक्मिणा यद्वा समानं वर्णद्वयं वाचकं यस्य सः श्रियः सवर्णो रुक्मी तेन भीष्मककन्यया सह तेषां बुभूषया विभूतिर्भवत्वितीच्छया ये समाहुता इति। तत्र शिशुपालस्याह्वानं वरत्वेन बुभूषया जरासन्धादीनां तु तद्विवाहसाधनार्थमुत्सवार्थं चेति ज्ञेयम्। शेषं समानम् ॥ ३ ॥ ककुद्मत इति ॥ अविद्धनसः अच्छिद्रनासिकान् ककुद्मतः वृषान् दमित्वा विद्धनासिकान् कृत्वा अविद्धनस एव दमित्वा वा नग्नजितो राज्ञः कन्यां सत्यां स्वयंवरे उवाह तद्भग्नमानान् तैर्वृषभैस्तद्दमनेन वा भग्नो मानो येषां तथाभूतानपि गृध्यतः कन्यां ग्रहीतुं कामयमानान् अज्ञान् मूर्खान् शस्त्रभृतः नृपान् स्वयं तच्छस्त्रैरक्षत एव स्वशस्त्रैर्जघ्ने जघान। तद्भावार्थः ॥ ४ ॥ प्रियमिति ॥ यदा अदित्याः कुण्डले दातुं स्वर्गं गतस्तदा स्वयं प्रभुः स्वतन्त्रोऽपि ग्राम्यः स्त्रीपरतन्त्र इव प्रियायाः सत्यभामायाः प्रियं विधित्सुः कर्तुमिच्छुः द्युतरुं पारिजातमाच्छैत् हृतवान्। यस्य पारिजातस्यार्थे निमित्ते सगणो मरुद्गणसहितो

ककुद्मतोऽविद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्नजितीमुवाह ॥ तद्भग्नमानानपि गृध्यतोऽज्ञान् जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः ॥ ४ ॥
प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुराच्छैद् द्युतरुं यदर्थे ॥ वज्र्याऽऽद्रवत् तं सगणो रुषाऽन्धः क्रीडामृगो नूनमयं वधूनाम् ॥ ५ ॥
सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसन्तं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या ॥ आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेषं दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश ॥ ६ ॥ तत्राहृतास्ता
नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्तबन्धुम् ॥ उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्षव्रीडाऽनुरागप्रहितावलोकैः ॥ ७ ॥ आसां मुहूर्त एकस्मिन्
नानागारेषु योषिताम् ॥ सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया ॥ ८ ॥

रुषान्धः स्त्रीप्रेरितः वज्री इन्द्रस्तं भगवन्तं प्रत्याद्रवत् योद्धुमभिमुखमाजगाम। नूनं निश्चितम् अयं वज्री वधूनां स्त्रीणां क्रीडामृगः क्रीडार्थं सम्पादितो मृगो वानर इव वशवर्ती श्रीकृष्णकृतोपकारान् विस्मृत्य स्त्रीप्रेरणया तेन सह युद्धकरणात् ॥ ५ ॥ सुतमिति ॥ मृधे वपुषा खमाकाशं ग्रसन्तमिव स्थितमतिमहान्तं शतार्षः। सुनाभेन चक्रेण उन्मथितं खण्डितं मृतं स्वसुतं नरकं दृष्ट्वा धरित्र्या मात्रा भूम्या आमन्त्रितः प्रार्थितः संस्तस्य नरकस्य तनयाय भगदत्ताय शेषं स्वपरिगृहीतावशिष्टं कोशराज्यादिकं दत्त्वा तस्य नरकस्यान्तःपुरमाविवेश ॥ ६ ॥ तत्रेति ॥ तत्रान्तःपुरे कुजेन नरकेण आहृताः नरदेवानां राज्ञां कन्याः आर्त्तानां बन्धुं हितकर्तारं हरिं दृष्ट्वा सद्यस्तदैवोत्थाय प्रहर्षश्च व्रीडा च अनुरागश्च तैः प्रहिताः प्रेरिता येऽवलोकास्तैः स्वामित्वेन जगृहुः ॥ ७ ॥ आसामिति ॥ नानागारेषु प्रतियोषितं भिन्नतया कल्पितेषु गृहेषु स्वमायया स्वयमपि तत्तदनुरूपः बहुरूपः सन्सविधं विधाभिः सहितं विवाहोचितप्रकारसहितं यथा स्यात्तथा एकस्मिन्नेव मुहूर्ते आसां स्वीकृतवतीनां योषितां पाणीन् जगृहे ॥ ८ ॥

तास्विति ॥ तासु गृहीतपाणिषु स्त्रीष्वेकैकस्यां भार्यायां सर्वशः सर्वैर्गुणैरात्मना तुल्यानि दश दशापत्यानि प्रकृतेर्मायायाः विभुभूषया विविधं भवनं विस्तारस्तदिच्छया यद्वा प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितुमिच्छया अजनयत् ॥ ९ ॥ कालेति ॥ अनीकैः सैन्यैः पुरीं रुन्धतः कालः कालयवनः मागधः शाल्वश्च तदादीन् स्वयमजीघनत् घातितवान् । तेनं च स्वपुंसां भीमार्जुनादीनां दिव्यं स्वीयमेव तेजः प्रभावं कीर्तिं वा आदिशत् दत्तवान् ॥ १० ॥ शम्बरमिति ॥ शम्बरादीन् तथा अन्यानपि कांश्च कांश्चित् प्रद्युम्न-रामादिभिर्घातयत् घतितवान् अडभाव आर्षः । घातयन्निति वा पाठः । दन्तवक्रादीन् स्वयमेवावधीत् ॥ ११ ॥ अथेति ॥ अथानन्तरं ते तव भ्रात्रोः पाण्डुधृतराष्ट्रयोर्ये पुत्राः युधिष्ठिरदुर्योधनादयस्तेषां पक्षयोः पतितान् प्राप्तान् नृपान् अघातयदित्यनुषज्यते । येषां कुरुक्षेत्रमापततामागच्छतां बलैः सैन्यैः सर्वा भूश्चचाल चकम्पे ॥ १२ ॥ स इति ॥ स भगवान् कर्णः दुःशासनः सौबलः शकुनिः एतेषां कुत्सितमन्त्रास्य पाकेन तदुद्भूतपापेन हता श्रीः सम्पत् आयुश्च यस्य तम् अत एव भग्नावूरू यस्य तं

तास्वऽपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः ॥ एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ॥ ९ ॥ कालमागधशाल्वादीननीकै रुन्धतः परम् ॥
अजीघनत् स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् ॥ १० ॥ शम्बरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च ॥ अन्यांश्च दन्तवक्त्रादीनवधीत् कांश्च
घातयत् ॥११॥ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान् नृपान् ॥ चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः ॥ १२ ॥ स कर्णदुःशासनसौ-
बलानां कुमन्त्रपाकेन हतश्रियायुषम् ॥ सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननन्द पश्यन् ॥१३॥ कियान् भुवोऽयं क्षपितोरुभारो
यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः ॥ अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् ॥ १४ ॥ मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदा-
ताम्रविलोचनानाम् ॥ नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स्म ॥ १५ ॥

सानुचरमुर्व्यां भूम्यां शयानं सुयोधनं पश्यन्नपि न ननन्द संतोषं न प्राप ॥ १३ ॥ कियानिति ॥ द्रोणभीष्मार्जुनभीमरूपैर्मूलैः कारणभूतैः यत् योऽष्टादशाक्षौहिणीसं-ख्यायुक्तो भुवः लोकदृष्ट्या क्षपितो निरस्तो य उरुर्महान् भारः सोऽयं कियान् अत्यल्प इत्यर्थः । अत्र समासव्याख्यायां विधेयांशाविमर्श दोषं पश्यन्तः भुवो भार उरु यथा स्यात्तथा क्षपितः अयं कियान् सन्धिरार्ष इति व्याचख्युः । अक्षौहिणिक इति ह्रस्वत्वमार्षम् । यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैर्दुर्विषहं भूम्या सोढुमशक्यं यदूनां बलं सैन्यमास्ते तिष्ठति ॥ १४ ॥ मिथ इति ॥ मधुना सुरया आ सर्वतो मदादाताम्राणि सर्वतो रक्तवर्णानि विलोचनानि नेत्राणि येषां तेषामेषां यदूनां यदा मिथः परस्परं विवादो भविता तदैव नाशो भविता अतः इयान् परस्परविवाद एवैषां वधोपायः । अतोऽन्य उपायो नास्ति । मय्यन्तर्यामिण्युद्यते कृतप्रयत्ने सति एकात्मानोऽपि विवादेन स्वयमेवान्तर्दधते अन्तर्दधीरन् ॥ १५ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण भगवान् संचिन्त्य धर्मजं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं स्वराज्ये तस्यैव परम्परागते राज्ये स्थाप्य स्थापयित्वा ल्यबार्षः । साधूनां धार्मिकाणां वर्त्म सदाचारं दर्शयन् सुहृदो मित्राणि नन्दयामास ॥ १६ ॥ उत्तरायामिति ॥ अभिमन्युना उत्तरायां स्वभार्यायां पूरोर्वंशः सन्ततिबीजभूतः परीक्षित् साधु सम्यक् मर्यादया धृतः उत्पादितः स वै गर्भस्थ एव द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रेण सञ्छिन्नः पुनर्भगवता श्रीकृष्णेन धृतः संरक्षणेन जीवितः ॥ १७ ॥ अयाजयदिति ॥ ततश्च विभुः त्रिभिरश्वमेधैर्धर्मसुतं युधिष्ठिरमयाजयत् सोऽपि युधिष्ठिरोऽपि कृष्णमनुव्रतः भूमिपालनेन तत्प्रीतिमालक्ष्यानुजैर्भीमादिभिः सह क्ष्मां रक्षन् रेमे ॥ १८ ॥ भगवानिति ॥ विश्वस्य आत्मा जनसङ्ग्रहार्थं लोकवेदयोः पन्थानमनुगच्छति सः असक्तः आसक्तिरहितः साङ्ख्यमात्मनात्मविवेकमास्थितः अनुसन्दधानः भगवानपि द्वारवत्यां स्थितः कामान् सिषेवे ॥ १९ ॥ स्निग्धेति द्वयम् ॥ स्निग्धः कृपायुक्तो यः स्मितपूर्वकोऽवलोकस्तेन पीयूषममृतं तत्कल्पया तत्तुल्यया वाचा अनवद्येन पापनिवर्त्तकेन चरित्रेण च श्रियो लक्ष्म्या निकेतेन

एवं संचिन्त्य भगवान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम् ॥ नन्दयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् ॥ १६ ॥ उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना ॥ स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः ॥ १७ ॥ अयाजयद् धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥ सोऽपि क्ष्मामनुजै रक्षन् रेमे कृष्णमनुव्रतः ॥ १८ ॥ भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः ॥ कामान् सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः ॥ १९ ॥ स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया ॥ चरित्रेणाऽनवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना ॥ २० ॥ इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून् ॥ रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः ॥ २१ ॥ तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान् बहून् ॥ गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत ॥ २२ ॥ दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ॥ को विस्रम्भेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः ॥ २३ ॥ पुर्यां कदाचित् क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः ॥ कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः ॥ २४ ॥

आश्रयेण आत्मना देहेन च इमं लोकं भूलोकस्थं जनममुं च उपरिलोकस्थं जनं च यदूंश्च सुतरामेव रमयन् क्षणदया रात्र्या दत्तः क्षणः अवसरः उत्सवो वा यासां स्त्रीणां तासु क्षणं सौहृदं प्रेम यस्य सः अनासक्त एव स्वयमपि रेमे ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्येति ॥ एवमनासक्त्या बहून्संवत्सरगणान् रममाणस्य तस्य भगवतः गृहमेधेषु गृहे मेधा बुद्धिर्यैस्तेषु गृहधर्मेषु योगेषु कामभोगोपायेषु च विरागः समजायत भगवता पूर्वं गृहेष्वासक्तिर्दर्शिता अधुना औदासीन्यं प्रकटितमिति भावः ॥ २२ ॥ दैवेति ॥ यदा स्वतन्त्रो भगवान् स्वाधीनेष्वपि कामेषु विरक्तस्तदा स्वयं दैवाधीनः योगेन भक्तियोगेन योगेश्वरं हरिमनुव्रतः तन्मार्गनिष्ठश्चेत् दैवाधीनेषु कामेषु विषयेषु नाम पुमान् विश्रम्भेत विश्वासं कुर्यात् ॥ २३ ॥ पुर्यामिति ॥ पुर्यां द्वारकायां कदाचित् काले क्रीडद्भिः यदुभोजकुमारकैः कोपिताः भगवतो मते कुलसंहारेच्छारूपे कोविदाः अभिज्ञाः मुनयः शेपुः ॥ २४ ॥

तत इति ॥ ततः कतिपयैर्मासैः संहृष्टाः दैवेन विमोहिताः वृष्णिभोजान्धकादयः यादवाः रथैः प्रभासं ययुः ॥ २५ ॥ तत्रेति ॥ तत्र प्रभासे स्नात्वा तस्याम्भसा पित्रादीं-स्तर्पयित्वा अथ पयः शीलादि बहुगुणोपेताः गावो गाः विप्रेभ्यो ददुः । गाव इति आर्षी प्रथमा ॥ २६ ॥ हिरण्यमिति युग्मम् ॥ हिरण्यं रजतादिकं च वृत्तिकरीं जीविकापर्याप्तां धरां भूमिमपि भगवत्यर्पणं यथा भवति तथा उरुरसं बहुरसयुक्तमन्नं च तेभ्यो विप्रेभ्यो दत्त्वा शूराः दानवीराः गोविप्रार्थाः सर्वस्वदानेनावशिष्टाः असवः प्राणा येषां तथाभूताः सन्तस्तान् मूर्द्धभिर्भुवि प्रणेमुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीये तृतीयस्य व्यधादिमाम् ॥ ३ ॥ तुर्ये बन्धुमृतिं श्रुत्वा क्षत्तात्मज्ञानलब्धये ॥ मुनिं मैत्रेयमगमत् श्लोकास्तत्राङ्गवह्नयः ॥ उवाचेत्यष्ट सार्द्धैकचत्वारिंशदनुष्टुभः ॥ ४ ॥ अथेति ॥ अथ ते यादवा-स्तैर्विप्रैस्तेन कृष्णेन वाऽनुज्ञाता अन्नं भुक्त्वा वारुणीं पैष्टीं मदिरां च पीत्वा तया विभ्रंशितं ज्ञानं युक्तायुक्तविवेको येषां तथाभूताः सन्तो दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः परस्परं

ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजान्धकादयः ॥ ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः ॥ २५ ॥ तत्र स्नात्वा पितॄन् देवानृषींश्चैव तदम्भसा ॥ तर्पयित्वाऽथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः ॥ २६ ॥ हिरण्यं रजतं शय्या वासांस्यऽजिनकम्बलान् ॥ यानं रथानिभान् कन्या धरां वृत्तिकरीमपि ॥ २७ ॥ अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् ॥ गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे प्रभासक्षेत्रगमनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ उद्धव उवाच ॥ अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् ॥ तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः ॥ १ ॥ तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ॥ निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनम् ॥ २ ॥ भगवान् स्वात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः ॥ सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ॥३॥ अहं प्रोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ॥ बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ॥ ४ ॥ अथाऽपि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिन्दम ॥ पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ॥ ५ ॥

दुरुक्तान्यूचुः ॥ १ ॥ तेषामिति ॥ मैरेयस्य मदिरायाः दोषेण मदेन विषमीकृतानि क्षोभितानि चेतांसि येषां तेषां यादवानां रवौ निम्लोचति अस्तं गच्छति सति वेणूनामिव मर्दनं मिथः संघर्षेण विनाश आसीत् । अत्र भागवताः । नित्यभूताः लीलापरिकराः प्रद्युम्नादयो यादवाः द्वारकायामेव स्थितास्तत्प्रविष्टचरा देवास्तु तत्तदङ्गेभ्यः पृथक् कृतास्तत्तद्रूपेण प्रभासमानीताः भुक्त्वा पीत्वा च लब्धानुज्ञाः सुखेन दिवं ययुरित्याहुः ॥ २ ॥ भगवानिति ॥ स भगवानपि स्वात्मनः मायायास्तां स्वकुलसंहाररूपां गतिमवलोक्य सरस्वतीमुपस्पृश्य सरस्वत्यां स्नानाचमनादिकं कृत्वा अश्वत्थवृक्षस्य मूलमुपाविशत् ॥ ३ ॥ अहमिति द्वयम् ॥ हे अरिन्दम यद्यपि स्वकुलं संजिहीर्षुणा संहर्तुमिच्छता प्रपन्नानामार्त्तिहरेण भगवता अहं पूर्वं द्वारकायामेव त्वं बदरीं बदरिकाश्रमं प्रति प्रयाहि गच्छेत्युक्तः तथापि तस्य अभिप्रेतं स्वकुलसंहारादिकं जानन्नपि भर्तुः

स्वामिनः पादयोर्विश्लेषणे अक्षमः सन् पृष्ठतस्तमन्वगमम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अद्राक्षमिति त्रयम् ॥ अहं च विचिन्वन् सन् सरस्वत्यां स्वरस्वतीतीरे कृतकेतं कृतनिवासमेकमासीनं दयितं श्रियो निकेतम् आश्रयम् अकेतनं सर्वाधारत्वादनाश्रयम् । श्यामश्चासाववदातः स्वच्छश्च तं विरजं विरजसं सलोप आर्षः । प्रशान्ते प्रसन्ने अरुणे लोचने यस्य तम् । चतुर्भिर्दोर्भिः पीतं यत् कौशं कौशेयं तेनाम्बरेण च विदितं वामे ऊरौ दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् अधिश्रित्य स्थापयित्वा अपाश्रितः पृष्ठतोऽवष्टब्धः अर्भको बालः कोमलोऽश्वत्थो येन तं त्यक्तपिप्पलं त्यक्तविषयसुखम् अत एवाक्लशमानन्दपूर्णं पतिं भगवन्तमद्राक्षम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् देशे तदा महाभागवतः सिद्धः कृतकृत्यः द्वैपायनस्य सुहृत् हितैषी चासौ सखा च स्वगुरुपुत्रत्वात् पराशरशिष्यो मैत्रेयो लोकान् अनुचरन् यदृच्छया अकस्मादेव आससाद ॥९॥ तस्येति ॥ अनुरक्तस्य तथा प्रमोदस्य भारेणानता कन्धरा यस्य प्रमोदभावेऽति पाठान्तरम् । तदा प्रमोदेन भावेन चानता कन्धरा यस्य तस्य मुनेर्मैत्रेयस्य आशृण्वत एव सतः अनुरागहासान्वितया

अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन् दयितं पतिम् ॥ श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम् ॥ ६ ॥ श्यामावदातं विरजं प्रशान्तारुणलोचनम् ॥
दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च ॥ ७ ॥ वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् ॥ अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्तपिप्पलम् ॥ ८ ॥
तस्मिन् महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखः ॥ लोकाननुचरन् सिद्ध आससाद यदृच्छया ॥ ९ ॥ तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुन्दः प्रमोदभावाऽऽ-
नतकन्धरस्य ॥ आशृण्वतो मामनुरागहाससमीक्षया विश्रमयन्नुवाच ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाऽहमन्तर्मनसीप्सितं ते ददामि यत् तद्दुर-
वापमन्यैः ॥ सत्रे पुरा विश्वसृजां वसूनां मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ॥ ११ ॥ स एष साधो चरमो भवानामासादितस्ते मदनुग्रहो यत् ॥
यन्मां नृलोकान् रह उत्सृजन्तं दिष्ट्या ददृश्वान् विशदानुवृत्त्या ॥ १२ ॥

सम्यगीक्षया मां विश्रमयन् विगतश्रमं कुर्वन् मुकुन्द उवाच ॥ १० ॥ वेदेति ॥ हे वसो पूर्वजन्मनि वसुरूप पुरा पूर्वजन्मनि विश्वसृजां वसूनां च मिलितानां सत्रसंज्ञके यागे यतो मत्सिद्धिर्मत्प्राप्तिस्तत्कामेन त्वया अहमिष्टः सम्यगाराधितः अतस्ते तव मनसि यदीप्सितं तत् अन्तः स्थितोऽहं वेद जानाम्येव । तदन्यैर्मत्पराङ्मुखैर्दुष्प्रापमपि तुभ्यं ददामि दास्यामि ॥ ११ ॥ स एष इति ॥ हे साधो ते तव भवानां जन्मनां स एष भवः चरमः अन्तिमः अस्ति पुनर्जन्माभावात् । साधो इत्यत्र भाव इत्यपि पाठः । यत् यस्मात्ते त्वयास्मिन् जन्मनि मदनुग्रहः आसादितः लब्धः यद्यतः नृलोकान् उत्सृजन्तं नृलोकं त्यक्त्वा वैकुण्ठं गच्छन्तं मां विशदानुवृत्त्या एकान्तभक्त्या रहः एकान्ते यद्ददृश्वान् दृष्टवानसि दृशः कसुः तदेतद् दिष्ट्या भद्रमेव जातम् ॥ १२ ॥

पुरेति ॥ आदिसर्गे सर्गोपक्रमे पुरा पाद्मे कल्पे मम नाभ्ये नाभिभवे पद्मे निषण्णाय अजाय ब्रह्मणे मम महिमावभास्यते अनेनेति यत्परं ज्ञानं मया प्रोक्तं यच्चेदानीमपि सूरयो भागवतं चतुःश्लोकीरूपं वदन्ति तद्वदामि ॥ १३ ॥ इतीति ॥ इत्येवं परमस्य पुंसः हरेः प्रतीक्षणं कृपावलोकनमनुग्रहश्च तयोर्भाजनः । यद्वा । तत्समये मम प्रतीक्षणं मदागमनप्रतिपालनं तद्रूपस्यानुग्रहस्य भाजनभूतस्तेन आदृतश्चासौ वेदाहमित्यादिनोक्तश्च तथाभूतोऽहं प्रतिक्षणेति ह्रस्वपाठे क्षणे क्षणेऽनुग्रहभाजनोहं स्नेहेन उत्थानि रोमाणि यस्य सः अत एव स्खलिताक्षरो गद्गदवाक् शुचः आनन्दाश्रूणि मुञ्चन् प्राञ्जलिश्च संस्तं भगवन्तं प्रीत्या बभाषे उक्तवान् ॥ १४ ॥ को न्विति ॥ ईश हे भूमन् अतस्ते तव पादसरोजभाजां पुंसामिह लोके चतुर्ष्वप्यर्थेषु धर्मादिषु को नु पुरुषार्थो दुर्लभो न कोऽपि तथापि भवतः पदाम्भोजयोर्नितरां सेवने उत्सुकः अहं तान्न प्रवृणोमि ॥ १५ ॥ कर्माणीति ॥ वस्तुतोऽनीहस्य निष्क्रियस्य निःस्पृहस्य वा कर्माणि अभवस्य अजन्मनो भवो जन्म कालात्मनः तवाऽरिभयात् द्वारकाख्यदुर्गस्याश्रयणं

पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पाद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ॥ ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत् सूरयो भागवतं वदन्ति ॥ १३ ॥ इत्यादृतोक्तः परमस्य पुंसः प्रतिक्षणानुग्रहभाजनोऽहम् ॥ स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तं मुञ्चन् शुचः प्राञ्जलिराबभाषे ॥ १४ ॥ को न्वीश ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ॥ तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदाम्भोजनिषेवणोत्सुकः ॥ १५ ॥ कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते दुर्गाश्रयोऽथारिभयात् पलायनम् ॥ कालात्मनो यत् प्रमदायुताश्रयः स्वात्मन् रतेः खिद्यति धीर्विदामिह ॥ १६ ॥ मन्त्रेषु मां वा उपहूय यत् त्वमकुण्ठिताखण्डसदात्मबोधः ॥ पृच्छेः प्रभो मुग्ध इवाऽप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव ॥ १७ ॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान् समग्रम् ॥ अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्तर्वदाऽञ्जसा यद् वृजिनं तरेम ॥ १८ ॥

पलायनं च स्वात्मन् स्वात्मनि रतिर्यस्य तस्य नलोपाभाव आर्षः । प्रमदानामयुतेन बह्वीभिः प्रमदाभिः सहाश्रयः गृहाश्रम इति यत् इह एतस्मिन् विषये विदां विदुषामपि धीः खिद्यति मुह्यति तङ्भाव आर्षः । किमुत मादृशाम् ॥१६॥ मन्त्रेष्विति ॥ हे प्रभो हे देव अकुण्ठितः आवरणरहितः अखण्डः सन्ततः सदात्मा संशयादिरहितो बोधो यस्य तथाभूतोऽपि त्वं यत् मन्त्रेषु प्रस्तुतेषु सत्सु मामेवोपहूय मुग्ध इव अज्ञवत् अप्रमत्तः सावधानः सन् पृच्छेः पृष्टवानसि तन्नोऽस्माकं मनो मोहयत्येव ववै इवेत्येवार्थौ ॥ १७ ॥ ज्ञानमिति ॥ स्वात्मनस्तव रहः रहस्यतत्वं तस्य प्रकाशकं परं समग्रं साङ्गोपाङ्गं यज्ज्ञानं भगवान् कस्मै ब्रह्मणे सर्वनामत्वमार्षम् । प्रोवाच । यद्वा । कस्मै प्रोवाच न कस्मैचिदपीत्यर्थः । हे भर्त्तः तज्ज्ञानं यदि नोऽस्माकमपि ग्रहणाय ग्रहीतुं क्षमं योग्यं तर्हि वद । यत् यस्माज्ज्ञानादञ्जसा अनायासेनैव वृजिनं पूर्वोक्तं मोहं तरेम ॥ १८ ॥

इतीति ॥ इत्येवमावेदितं प्रकाशितं हार्दं हृदि गतोऽभिप्रायो येन तस्मै मह्यम् अरविन्दाक्षः परः भगवान् आत्मनः स्वस्य परमां स्थितिं याथात्म्यज्ञानमादिदेश ॥ १९ ॥ स इति ॥ आराधितपादौ भगवान् स एव तीर्थं गुरुस्तस्मात् एव अधीतः अधिगतः तत्वात्मविबोधस्य यथार्थात्मज्ञानस्य मार्गो येन सोऽहं तस्य पादौ प्रणम्य तमेव देवं परिवृत्य प्रदक्षिणीकृत्य तद्विरहेणातुरो व्याकुल आत्मान्तःकरणं यस्य तादृशः सन् इहागतोऽस्मि ॥ २० ॥ सोऽहमिति ॥ स बदरीं त्वं मयाहीत्याज्ञतोऽहं तस्य भगवतो दर्शनेन यः आह्लादो वियोगेनार्तिः पीडा च ताभ्यां युतः संस्तस्य प्रभोः दयितं प्रियं बदर्याश्रममण्डलं गमिष्ये। तज्ञार्षः ॥२१॥ यत्रेति ॥ यत्राश्रमे लोकभावनौ लोकपालकौ देवो भगवान् ऋषिर्नारायणो नरश्चेत्येतौ मृदु जनोपद्रवशून्यं तीव्रं दुश्चरं दीर्घमाकल्पान्तं तपः समाधिलक्षणं तेपाते ॥ २२ ॥ इतीति ॥ बुधः क्षत्ता विदुरः इत्येवं दुःसहं सुहृदां ज्ञातीनां मित्रादीनां च वधं विनाशम् उद्धवात् उपाकर्ण्य उत्पन्नम् पततेः कः। शोकं ज्ञानेन विवेकेन अशमयत् ॥ २३ ॥ स तमिति ॥ कौरवर्षभः स विदुरः

इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान् परः ॥ आदिदेशाऽरविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् ॥ १९ ॥ स एवमाराधितपादतीर्थादधी-
ततत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥ प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहागतोऽहं विरहातुरात्मा ॥ २० ॥ सोऽहं तद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभो ॥
गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममण्डलम् ॥ २१ ॥ यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः ॥ मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभा-
वनौ ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ॥ ज्ञानेनाऽशमयत् क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः ॥ २३ ॥ स तं
महाभागवतं व्रजन्तं कौरवर्षभः ॥ विश्रम्भादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे ॥ २४ ॥ विदुर उवाच ॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं यदाह
योगेश्वर ईश्वरस्ते ॥ वक्तुं भवान् नोऽर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति ॥ २५ ॥ उद्धव उवाच ॥ ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषिः
कौषारवोऽन्तिमे ॥ साक्षात् भगवताऽऽदिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता ॥ २६ ॥

कृष्णस्य परिग्रहे सेवकवर्गे मुख्यं महाभागवतं तं बदर्याश्रमं प्रति व्रजन्तं व्रजिष्यन्तमुद्धवं प्रति विस्रम्भात् विश्वासात् इदं वक्ष्यमाणमभ्यधत्त उक्तवान् ॥ २४ ॥ ज्ञान-
मिति ॥ स्वात्मनः रहःप्रकाशं तत्वप्रकाशकं परं यज्ज्ञानं योगस्येश्वरः ईश्वरो भगवान् ते तुभ्यमाह स्म तद्भवान्नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि । हि यदस्मात् विष्णोर्भृत्याः भक्ताः स्वभृत्यार्थकृतः स्वभक्तप्रयोजनकारिणः सन्त एव चरन्ति न हि तेषां स्वार्थः कश्चिदस्ति ॥ २५ ॥ नन्विति ॥ ननु ते तव तत्वज्ञानाय संराध्य ऋषिः कौषारवो मैत्रेय एव यतो मे अन्ति समीपे त्वदुपदेशाय मर्त्यलोकं जिहासता त्यक्तुमिच्छता साक्षाद्भगवतैवादिष्टः तीर्थान्यटित्वा भवन्तमुपसन्नाय विदुरायैतदुपदेष्टव्यमित्याज्ञप्तः अयं भावः। भगवतैव स्मरणमात्रेण तत्वमुपदिष्टप्रायं केवलमसंभावनादिनिवृत्तये कश्चिज्ज्ञानी आराध्यः स च भगवतैव मैत्रेय आज्ञप्तः ॥ २६ ॥

इतीति ॥ इत्येवं विदुरेण सह विश्वमूर्तेर्हरेः सुधया अमृततुल्यया गुणानां कथया प्लावितः अपनीतः उरुर्महांस्तापो यस्य सः उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवस्तस्यानन्तरापत्यम् औपगविः उद्धवः यमस्वसुः यमुनायाः पुलिने तीरे तां निशां क्षणमिव सम्यक् उषितः सन् प्रातःकाले ततो यमुनातीरात् बदरिकाश्रमं प्रत्यगात् ॥ २७ ॥ निधनमिति ॥ वृष्णिभोजेषु ब्रह्मशापेन निधनमुपगतेषु सत्सु अधिरथानां यूथं पान्तीत्यधिरथयूथपास्तेषामपि ये यूथपास्तेष्वपि मुख्यः स तूद्धव एकः कथमवशिष्टः । यद्यस्मात् शापात् अधीशो हरिरपि आकृतिं मनुष्यनाट्यं तत्यजे तत्याज काऽन्यस्य कथा । तद्भार्षः ॥ २८ ॥ ब्रह्मशापेति ॥ ब्रह्मशापस्यापदेशेन मिषेण नात्र शापः प्रभुः अपि तु भगवदिच्छैवेत्यर्थः । कालेन स्वशक्तिरूपेण स्वकुलं संहृत्य स्वदेहमपि त्यक्ष्यन् अमोघवाञ्छितः सत्यसङ्कल्पः भगवान् नूनम् इदं वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ २९ ॥ अस्मादिति ॥ अस्मान्मर्त्यलोकान्मय्युपरते अन्तर्हिते सति मदाश्रयं मदधीनं ज्ञानं संप्रतीदानीम् आत्मवतां जितमनस्कानां वरः उद्धव एव अद्धा साक्षात् अर्हति ॥ ३० ॥ नोद्धव इति ॥

श्रीशुक उवाच ॥ इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधया प्लावितोरुतापः ॥ क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात् ॥२७॥ राजोवाच ॥ निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः ॥ स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद् हरिरपि तत्यज आकृतिं त्र्यधीशः ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ब्रह्मशापापदेशेन कालेनाऽऽमोघवाञ्छितः ॥ संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन् देहमचिन्तयत् ॥ २९ ॥ अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयम् ॥ अर्हत्युद्धव एवाऽद्धा संप्रत्यात्मवतां वरः ॥ ३० ॥ नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यूनो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः ॥ अतो मद्वयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु ॥ ३१ ॥ एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः शब्दयोनिना ॥ बदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ॥३२॥ विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः॥ क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ॥ ३३ ॥ देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां धैर्यवर्धनम् ॥ अन्येषां दुष्करतरं पशूनां विक्लवात्मनाम् ॥ ३४ ॥ आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसेक्षितम् ॥ ध्यायन् गते भागवते रुरोद प्रेमविह्वलः ॥ ३५ ॥

उद्धवः अण्वपि अणुमात्रमपि तत् मत्तो न्यूनो न भवति यतः प्रभुर्जितेन्द्रियः गुणैः विषयैः नार्दितो न विक्षोभित इत्यर्थः । अतो मत्तुल्यत्वात् मद्वयुनं मद्विषयं ज्ञानं लोकं ग्राहयन् लोकं बोधयन् इह मर्त्यलोके तिष्ठतु ॥ ३१ ॥ एवमिति ॥ एवं सञ्चिन्त्य त्रिलोकगुरुणा शब्दयोनिना वेदप्रवर्तकेन भगवता सन्दिष्टस्तत्त्वोपदेशपूर्वकं बदरीं प्रयाहीत्यादिष्टः अतस्तद्वियोगमनिच्छन्नपि तदाज्ञया बदर्याश्रममासाद्य समाधिना हरिमीजे ॥ ३२ ॥ विदुर इति त्रयम् ॥ हे कुरुश्रेष्ठ विदुरोऽपि उद्धवात् क्रीडया क्रीडार्थम् उपात्तः स्वीकृतो देहो मनुष्यनाट्यं येन तस्य परमात्मनः श्रीकृष्णस्य श्लाघितानि कर्माणि चकाराज्जन्मादि च श्रुत्वा एवमुक्तप्रकारेण धीराणां धैर्यवर्द्धनं विक्लवात्मनामधीरचित्तानामत एव पशूनां पशुवद्विषयैषिणां त्वन्येषां दुष्करतरं तस्य कृष्णस्य देहन्यासं च श्रुत्वा आत्मानं स्वात्मानं कृष्णेन मनसा ईक्षितं चिन्तितं च श्रुत्वा तं भगवन्तमेव

ध्यायंस्तत्प्रेम्णा विह्वलो व्याकुलश्च सन् भागवते उद्धवेऽपि ततो गते सति रुरोद ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कालिन्द्या इति ॥ ततश्च भरतर्षभः विदुरः कालिन्द्याः यमुनायाः सकाशात् कतिभिरहोभिः कर्तृभिः सिद्धे निष्पन्ने सति भावे क्तः । कतिषु अहस्सु वृत्तेष्वित्यर्थः । सिद्ध एव विदुर इति श्रीस्वामिपादाः । स्वःसरितं गङ्गां प्रापद्यत प्राप्तः । यत्र गङ्गातीरे हरिद्वारे मित्रासुतो मुनिः मैत्रेय आस्ते ॥ ३६ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थे तृतीयस्य व्यधादिमाम् ॥ ४ ॥ पञ्चमे महदादीनां सृष्टिं मैत्रेय ऊचिवान् ॥ तैश्च विष्णोः स्तुतिं तत्र श्लोकाः सार्द्धाः खमार्गणाः ॥ अनुष्टुभां सपादैकषष्टिश्चोवाचपञ्चकम् ॥ ५ ॥ द्वारीति ॥ द्युनद्याः गङ्गायाः द्वारि हरिद्वारे आसीनं नतु कर्मव्यग्रम् अगाधः अपरिच्छिन्नः बोधो यस्य तं मैत्रेयमुपसृत्य तस्य सौशील्यमार्जवादिगुणाः करुणादयस्तैरभितृप्तः द्वितीयान्तपाठे क्षत्तुः सौशील्यादिभिरभितृप्तं मैत्रेयम् अच्युते हरौ यो भावस्तेन शुद्धः कुरूणाम् ऋषभः विदुरः पप्रच्छ ॥ १ ॥ सुखायेति ॥ लोको जनः सर्वोऽपि सुखाय चकारात्

कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभः ॥ प्रापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥३६॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे विदु-
रोद्धवसंवादे संपूर्णवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥ क्षत्तो-
पसृत्याऽच्युतभावशुद्धः पप्रच्छ सौशील्यगुणाभितृप्तः ॥ १ ॥ विदुर उवाच ॥ सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वाऽ-
न्यदुपारमं वा ॥ विन्देत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान् वदेन्नः ॥ २ ॥ जनस्य कृष्णाद् विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुः-
खितस्य ॥ अनुग्रहायेह चरन्ति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ॥ ३ ॥ तत् साधुवर्याऽऽदिश वर्त्म शं नः संराधितो भगवान् येन
पुंसाम् ॥ हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं सतत्त्वाधिगमं पुराणम् ॥ ४ ॥ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतन्त्रो भगवां-
स्त्र्यधीशः ॥ यथा ससर्जाऽग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥ ५ ॥

दुःखनिवृत्तये च कर्माणि वाणिज्यादीनि यज्ञादीनि च करोति तैः कर्मभिः सुखम् अन्यत् दुःखनाशनं तथा उपारमं वैराग्यं वा न विन्दति किंतु ततस्तैरेव कर्मभिर्भूयः पुनः पुनः दुःखमेव विन्देत विन्दते । आयासवैगुण्यादिबाहुल्यात् अतोऽत्र लोके नोऽस्माकं यद्युक्तं कर्तुं योग्यं तत् भगवान् सर्वज्ञो भवान् वदेत् प्रार्थनायां लिङ् ॥ २ ॥ जनस्येति ॥ नूनं यतः जनार्दनस्य भव्यानि मङ्गलरूपाणि भूतानि भक्ता भवन्तः कृष्णाद्विमुखस्य दैवात् पूर्वपापवशादधर्मशीलस्य अतः सुदुःखितस्य मादृशस्य जनस्यानुग्रहायैव इह लोके चरन्ति अतो मत्पृष्टमुपायं वद ॥ ३ ॥ तदिति ॥ हे साधुवर्य येन वर्त्मना संराधितः भगवान् भक्तियोगेन पूते पवित्रिते पुंसां हृदि स्थितः सन् तत्त्वाधिगमः आत्मापारोक्ष्यं तत्सहितं पुराणमनादिवेदप्रमाणकं ज्ञानं प्रयच्छति तत् शं सुखरूपं वर्त्म मार्गमादिश ॥ ४ ॥ करोतीति ॥ त्र्यधीशः त्रिगुणमायानियन्ता आत्मतन्त्रः स्वाधीनो

भगवान् कृतब्रह्माद्यवतारः सन् यानि कर्माणि करोति अग्रे सृष्टेः पूर्वं निरीहः निष्क्रियो निःस्पृहो वापि स्वयं यथा इदं विश्वं ससर्ज ततश्च संस्थाप्य स्थितिं रक्षां च कृत्वाऽस्य जगतो वृत्तिं जीविकां विधत्ते सम्पादयति पालयतीत्यर्थः । एतत्सर्वं वर्णयेत्यग्रेतनेनान्वयः ॥ ५ ॥ यथेति ॥ यथा पुनः स्वे स्वकीये खे हृदयाकाशे उदरे यथा इदं विश्वं निवेश्य स्वयं निवृत्ता वृत्तिः सृष्ट्यादिव्यापारो यस्य तादृक् सन् गुहायां योगमायायां शेते एवमेक एव सन् योगेश्वराधीश्वरो भगवान् तत् जगदनुप्रविष्टः पुनर्दे-वमनुष्यादिरूपेण बहुधा यथा आसीत् तद्वर्णय ॥ ६ ॥ क्रीडन्निति ॥ द्विजगोसुराणां क्षेमाय मत्स्याद्यवतारभेदैः स्वयं क्रीडन्नेव यानि कर्माणि विधित्ते तानि वर्णय । यतः सुश्लोकाः पुण्यकीर्तयः तेषां मौलेरिव प्रधानस्य हरेश्चरितामृतानि शृण्वतामपि नोऽस्माकं मनो न तृप्यति ॥ ७ ॥ यैरिति ॥ अधिलोकनाथो लोकनाथाधिपतिर्भगवान् यैस्तत्त्वभेदैर्महदादिभिः लोकपालैः सहितान् लोकान् पातालादीन् अलोकान् लोकालोकपर्वताद्बहिर्भागान् अचीक्लृपत् कल्पयामास तद्वर्णय । यत्र येषु लोकादिषु सर्वेषां

यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः ॥ योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथाऽसीत् ॥६॥ क्रीडन् विधत्ते
द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ॥ मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः सुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ॥ ७ ॥ यैस्तत्त्वभेदैरधिलो-
कनाथो लोकान्सलोकान् सहलोकपालान् ॥ अचीक्लृपद् यत्र हि सर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ॥ ८ ॥ येन प्रजानामुत
आत्मकर्मरूपाभिधानां च भिदां व्यधत्त ॥ नारायणो विश्वसृगात्मयोनिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ॥ ९ ॥ परावरेषां भगवन् व्रतानि
श्रुतानि मे व्याससुखादभीक्ष्णम् ॥ अतृप्नुम क्षुल्लसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथाऽमृतौघात् ॥ १० ॥ कस्तृप्नुयात् तीर्थपदोऽभि-
धानात् सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् ॥ यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ॥ ११ ॥

सत्त्वानां प्राणिनां निकायाः समूहास्तेषां भेदः अधिकृतः तत्तत्कर्माधिकारी तत्तद्भोगाधिकारी च प्रतीतः प्रसिद्ध एव ॥ ८ ॥ येनेति ॥ हे विप्रवर्य उत अपि येनापि प्रकारेण विश्वसृक् कृतवानार्षम् । आत्मयोनिः स्वतः सिद्धः नारायणः प्रजानां प्राणिनामात्मा स्वभावः तत्कृतानि कर्माणि पुण्यादीनि तत्कृतानि रूपाणि देवमनुष्यादीनि तत्कृताः अभिधाः नामानि तासां भिदां भेदं चकारान्मृत्पाषाणादिभेदं च व्यधत्त अकरोत् । तदेतत् यत्पृष्टंचकारादपृष्टमपि श्रवणार्हं नोऽस्मभ्यं वर्णय ॥ ९ ॥ परावरेषामिति ॥ हे भगवन् परे त्रैवर्णिकाः अवरे स्त्रीशूद्रादयस्तेषां व्रतानि धर्माः मया व्याससुखात् अभीक्ष्णं श्रुतानि परंतु यस्तत्र कृष्णकथामृतस्य ओघः पूरः सूचितस्तस्मादृते तं विना तत्र त्वलंबुद्धिर्नास्ति अतः क्षुल्लमल्पमात्रं सुखमावहन्ति यानि तेषां व्रतानां श्रवणेन अतृप्नुम तृप्ता अभूम तत्रारुचिर्जातेत्यर्थः ॥ १० ॥ क इति ॥ वो युष्माकं सत्रेषु समाजेषु सूरिभिर्नारदादिभिः ईड्यमानात् तीर्थपदः तीर्थं गङ्गा पादे यस्य तस्य हरेः अभिधानात् कथामृतात् कः पुरुषस्तृप्नुयात् यस्तीर्थपात् स्वचरितं शृण्वतः पुरुषस्य

कर्णस्य नाडीं विवरं तद्द्वारेण हृदयं यातो गतः सन् भवप्रदां जन्मादिहेतुं गेहरतिं गेहाद्यासक्तिं छिनत्ति ॥ ११ ॥ व्यासस्यापि भगवत्कथायामेव तात्पर्यमित्याह—मुनेरिति ॥ ते तव सखा मुनिः कृष्णो व्यासोऽपि भगवद्गुणानां विवक्षुः मोक्षधर्मान्ते नारायणीयाख्याने वक्तुमिच्छुः सन्नेव षष्ठी । शेषे भारतमाह । यस्मिन् भारते ग्राम्यसुखानुवादैर्द्वारभूतैरनु पश्चात् नु निश्चितं वा हरेः कथायां बुद्ध्यवतारार्थमेवभारते ग्राम्यसुखानुवादः कृतः अन्यथा कामिनस्तत्समीपमपि नायास्यन् नहि तावता तत्रैव तात्पर्यमिति वक्तुं युक्तम् । तदुक्तमितिहाससमुच्चये । "कामिनो वर्णयन् कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् । नरः किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन् ॥ लोकचित्तावतारार्थं वर्णयित्वात्र तेन तौ । इतिहासैः पवित्रार्थैः पुनरप्यत्र निन्दितौ ॥ अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतू जनस्य तौ । वर्णयेत् स कथं विद्वान्महाकारुणिको मुनिः ॥" इति ॥ १२ ॥ सेति ॥ श्रद्दधानस्य पुंसः सा हरिकथा तद्रतिर्वा विवर्द्धमाना अन्यत्र ग्राम्यसुखे विरक्तिं करोति ततश्च हरेः पादयोरनुस्मृत्या निर्वृतस्य लब्धपरमानन्दस्य समस्तदुःखानामत्ययं

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः ॥ यस्मिन् नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायाम् ॥ १२ ॥ सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः ॥ हरेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्ययमाशु धत्ते ॥ १३ ॥ तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमुखानघेन ॥ क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् ॥ १४ ॥ तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारम् ॥ उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवाऽऽर्तबन्धो शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ १५ ॥ स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः ॥ चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम् ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एवं भगवान् पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः ॥ पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहु मानयन् ॥ १७ ॥

विनाशमाशु धत्ते ॥ १३ ॥ तानिति ॥ अघेन पापेन हेतुना हरेः कथायां विमुखान् अत एव शोच्याः पश्वादयः ततोऽपि शोच्यान् अविदो मूर्खान् तान् भारततात्पर्यानभिज्ञान् अनुशोचे शोचामि तज्ञार्षः । अनिमिषः कालात्मा देवः सूर्यः वृथैव वादगतिस्मृतयो वाग्देहमनोव्यापारा येषां तादृशानां येषाम् आयुस्तु क्षिणोति निष्फलत्वेन नाशयति ॥ १४ ॥ तदिति ॥ तत्तस्माद्धेतोः हे कौषारव मैत्रेय सर्वकथासु सारं सारभूतां शर्मणः सुखस्य दातुः तीर्थं कीर्तिर्यस्य तस्य हरेः कथामेव पुष्पेभ्य इव उद्धृत्य नोऽस्माकं शिवाय कीर्तय कथय । मधुकरो यथा पुष्पेभ्यो मधूद्धरति तथेति ॥ १५ ॥ विशेषात्कृष्णकथां कीर्त्तयेत्याह—स इति ॥ य ईश्वरः विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे पूर्वं प्रगृहीतसत्वादिगुणशक्तिः स एव पुरुषेषु कृतावतारः सन् यानि अतिपूरुषाणि पुरुषान्तरैः कर्तुमशक्यानि कर्माणि चकार तानि मह्यं कीर्त्तय ॥ १६ ॥ स इति ॥ पुंसां निःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं यस्य चतुर्थ्यन्तपाठो वा । क्षत्त्रा विदुरेण एवं पृष्टः स मुनिर्भगवान् कौषारविः कुशारवपुत्रो मैत्रेयस्तं विदुरं बहु मानयन्नाह स्म ॥ १७ ॥

साध्विति ॥ हे साधो लोकान् साधु सम्यगनुगृह्णता अतः अधोक्षजे आत्मा मनो यस्य तस्य आत्मनः स्वस्यापि कीर्तिं च प्रसङ्गात् लोके वितन्वता त्वया साधु पृष्टम् ॥ १८ ॥ नैतदिति ॥ हे क्षत्तः यत्त्वया अनन्यभावेन एकान्तभक्त्या ईश्वरः हरिश्चित्ते गृहीतस्तदेतत् बादरायणवीर्यजे त्वयि चित्रं न भवति ॥ १९ ॥ माण्डव्येति ॥ प्रजानां संयमनः दण्डयिता भगवान् यम एव माण्डव्यस्य शापात् भ्रातुः विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे क्षेत्रत्वेन गृहीतायां भुजिष्यायां दास्यां सत्यवतीसुतात् व्यासात्त्वं जातोऽसि ॥ २० ॥ भवानिति ॥ सानुगस्य भक्तैः सहितस्य भगवतः हरेः भवान्नित्यं सम्मतः प्रीतिविषयः । यतः वैकुण्ठं व्रजन् भगवान् यस्य तव ज्ञानोपदेशाय मामादिशत् ॥ २१ ॥ अथेति ॥ अथ योगमायया उपबृंहिताः संवर्द्धिताः विश्वस्य स्थितिरुद्भवः अन्तश्च अर्थः स्वरूपं यासां ताः भगवल्लीलास्ते तुभ्यम् अनुपूर्वशः सृष्ट्यादिलीलाक्रमेण वर्णयामि ॥ २२ ॥ भगवानिति ॥ यः सृष्टौ नानामतिभिरुपलक्ष्यते स यद्वा । अनानामत्युपलक्षणः नानामतिभिर्द्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोपलक्ष्यते स आत्मनां जीवानामात्मा स्वरूपभूतः विभुः स्वामी

मैत्रेय उवाच ॥ साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान्साध्वनुगृह्णता ॥ कीर्तिं वितन्वता लोक आत्मनोऽधोक्षजात्मनः ॥ १८ ॥ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे ॥ गृहीतोऽनन्यभावेन यत् त्वया हरिरीश्वरः॥१९॥माण्डव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनो यमः ॥ भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् ॥ २० ॥ भवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च ॥ यस्य ज्ञानोपदेशाय माऽऽदिशद्भगवान् व्रजन् ॥ २१ ॥ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः ॥ विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यऽनुपूर्वशः ॥ २२ ॥ भगवानेक आसेदमग्र आत्माऽऽत्मनां विभुः ॥ आत्मेच्छानुगतावाऽऽत्मा नानामत्युपलक्षणः ॥ २३ ॥ स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद् दृश्यमेकराट् ॥ मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् ॥२४॥ सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ॥ माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः ॥२५॥ कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥ २६ ॥

च भगवान् अग्रे सृष्टेः पूर्वम् आत्मेच्छा माया तस्या अनुगतौ लये सति यद्वा आत्मन एकाकित्वेन अवस्थानेच्छायामनुवृत्तायाम् एक एवासीत् अन्यद् दृष्टदृश्यादि किंचिदपि नासीत् । कारणात्मना सत्वेऽपि पृथक् प्रतीत्यभावात् ॥ २३ ॥ स वा इति ॥ वै अवधारणे । स एष एकराट् एक एव राजमानः भगवान् तदा द्रष्टा सन्नपि दृश्यं वस्तु नैवापश्यत् अतः सुप्ता विलीना मायादयः शक्तयो यस्य तथा न सुप्ता दृक् चिच्छक्तिर्यस्य भगवान् दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात्सन्तमप्यात्मानमसन्तमिव मेने न त्वसन्तमेव मेने अलुप्तदृक्त्वात् ॥ २४ ॥ सा वै इति ॥ हे महाभाग यया शक्त्या विभुर्भगवानिदं विश्वं निर्ममे सा वै सैव द्रष्टृदृश्यानुसन्धानरूपा सदसदात्मिका कार्यकारणरूपा एतस्य संद्रष्टुर्माया नाम शक्तिः ॥ २५ ॥ कालेति ॥ कालरूपया वृत्त्या शक्त्या तु गुणमय्यां क्षुभितगुणायां मायायामधोक्षजः अतीन्द्रियः वीर्यवान् चिच्छक्तिमान् परमात्मा

आत्मभूतेन स्वांशेन पुरुषेण प्रकृत्यधिष्ठातृरूपेण वीर्यं चिदाभासमाधत्त स्थापितवान् ॥ २६ ॥ तत इति ॥ ततः कालेन चोदितात् प्रेरितादव्यक्तात् मायातः विज्ञानात्मा सत्वप्रधानत्वाद्विशिष्टज्ञानरूपः सर्वदेहेषु चित्तरूपेणांशेन यो वर्त्तत इति तमोऽज्ञानं नुदति निरस्यति तादृशः प्रलयगताज्ञानध्वंसकः आत्मनः स्वस्य देहस्थं विश्वमुच्छूनबीजगतमङ्कुरादिरूपं वृक्षमिव व्यञ्जन् व्यञ्जयन् प्रकाशयन् महत्तत्त्वमभवत् । तत्वपदं परित्यज्य महतो विशेषणानां पुंस्त्वम् । ततो रजोंशप्राधान्ये क्रियाशक्त्या महत्तत्त्वभेदः सूत्रतत्वमभूदित्यपि ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ सोऽपीति ॥ स महानपि अंशश्चिदाभासो निमित्तं गुणाः सत्त्वादयः उपादानं कालो गुणक्षोभकः तदधीन आत्मा यस्य सः अतोऽस्य विश्वस्यात्मा कारणभूतः भगवतो दृष्टिः संकल्परूपं ज्ञानं तद्गोचरः सन्नस्य विश्वस्य सिसृक्षया अहङ्कारादिद्वारा स्रष्टुमिच्छया स्वात्मानं व्यकरोत् रूपान्तरमनयत् ॥ २८ ॥ महदिति ॥ विकुर्वाणात् विक्रियमाणात् महत्तत्वात् कार्यमधिभूतं कारणमाध्यात्मिकमिन्द्रियं कर्तृ अधिदैवं तेषामात्मा आश्रयः अतो भूतेन्द्रियमनोमय इति मन इति देवानामुपलक्षणं भूतादीनां कारणभूतः अहङ्कारो व्यजायत उत्पन्नोऽभूत् ॥ २९ ॥ वैकारिक इति अर्द्धम् ॥ वैकारिकः सात्विकः तैजसो राजसः तामसश्चेत्येवमहङ्कारस्त्रिधा

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् ॥ विज्ञानात्माऽत्मदेहस्थं विश्वं व्यञ्जंस्तमोनुदः ॥२७॥ सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः ॥ आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्याऽस्य सिसृक्षया ॥ २८ ॥ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत ॥ कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेन्द्रियमनोमयः ॥ २९ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३० ॥ अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ॥ वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ॥ ३१ ॥ तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥ तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ॥ ३२ ॥ कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः ॥ नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ॥ ३३ ॥

त्रिविधः ॥ ३० ॥ अहंतत्वादिति ॥ विकुर्वाणात् वैकारिकात्सात्विकादहंतत्वान्मनः अभूत् ये इन्द्रियाधिष्ठातारो देवास्तेऽपि वैकारिकाः सात्विकाहङ्कारकार्यभूताः यतो येभ्यो देवेभ्यः अर्थानां शब्दस्पर्शादीनामभिव्यञ्जनमुपलम्भो भवति ॥ ३१ ॥ तैजसानीति ॥ ज्ञानमयानि कर्ममयानि चोभयविधान्यपीन्द्रियाणि तैजसानि राजसाहङ्कारकार्याण्येव ज्ञानमयानां ज्ञानेन्द्रियाणां सात्विकत्वशङ्का माभूदित्येवकारः । तामसोऽहङ्कारः भूतसूक्ष्मस्य शब्दतन्मात्रस्यादिः कारणम् । यतः शब्दात् आत्मनो ब्रह्मणो लिङ्गं स्वकार्यशब्दद्वारा हृदयाकाशतया वा प्रमापकं खमाकाशमभूत् । यद्वा लिङ्गं शरीरम् "आकाशशरीरं ब्रह्म" इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥ कालेति ॥ कालो माया अंशश्चिदाभासस्तेषां योगेन सहितं नभो यदा भगवद्वीक्षितमितोग्रे सृष्टिर्भवत्विति भगवत्संकल्पाविषयोऽभूत्तदा नभसः सकाशात्स्पर्शमनुसृतमुद्भूतं क्लैब्यमार्षम् । तदपि विकुर्वत् विक्रियमाणं सत् अनिलं पवनं निर्ममे । एवं सर्वत्र तन्मात्रद्वाराभिभूतोत्पत्तिर्ज्ञेया ॥ ३३ ॥

अनिल इति ॥ नभसा सहान्वितः स्वयं चोरुबलान्वितश्च अनिलोऽपि यदा विकुर्वाणो विक्रियमाणो जातस्तदा रूपतन्मात्रं रूपं तन्मात्रा सूक्ष्मावस्था यस्य तत् रूपतन्मात्रद्वारेत्यर्थः । लोकस्य लोचनं प्रकाशकं ज्योतिस्तेजः ससर्ज ॥ ३४ ॥ अनिलेनेति ॥ नभआदीनामप्युपलक्षणमेवमग्रेऽपि नभोनिलाभ्यां तद्गुणाभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां स्वगुणेन रूपेण चान्वितं ज्योतिर्भगवद्वीक्षितं भगवता सङ्कल्पेन प्रेरितं सत् कालादियोगतश्च हेतुतो विकुर्वच्च सत् रसमयं रसतन्मात्रकमम्भो जलमाधत्त असृजदित्यन्वयः । भगवद्वीक्षणकालमायांशयोगाः यत्र नोक्तास्तत्रापि सर्वत्रान्वेतव्याः ॥ ३५ ॥ ज्योतिषेति ॥ ज्योतिषेत्युपलक्षणम् । नभआदिभिस्तद्गुणैः शब्दादिभिः स्वगुणेन रसेन चानुसंसृष्टमन्वितं ब्रह्मणा भगवता वीक्षितं कालादियोगतश्च हेतुतो विकुर्वत् अम्भो गन्धगुणां महीमाधात् गन्धतन्मात्रद्वारा भूमिम् असृजत् ॥ ३६ ॥ भूतानामिति ॥ हे भव्य मङ्गलात्मन् विदुर भाव्येति पाठे भाव्यं कार्यं यत् अवरावरमिति समस्तं बोध्यम् । नभआदीनां भूतानां मध्ये यद्यदवरमवरं कार्यं तेषां परानुसंसर्गात् कारणान्वयात् यथासङ्ख्यं या या सङ्ख्या तथा गुणान् विदुरिति वीप्सायामव्ययीभावः । उत्तरोत्तरमधिकान् गुणान्विदुः । तथा हि खे शब्द एक एव गुणः अन्यान्वयाभावात् । वायौ तु शब्द

अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ॥ ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ॥३४॥ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ॥
आधत्ताऽम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥ ३५ ॥ ज्योतिषाऽम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् ॥ मही गन्धगुणामाधात् कालमायांशयोगतः ॥ ३६ ॥ भूतानां नभ आदीनां यद्यद्भव्यावरावरम् ॥ तेषां परानुसंसर्गान्यथासंख्यं गुणान्विदुः ॥ ३७ ॥ एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिङ्गिनः ॥ नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुम् ॥ ३८ ॥ देवा ऊचुः ॥ नमाम ते देव पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ॥ यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरु संसारदुःखं बहिरुत्क्षिपन्ति ॥ ३९ ॥

आकाशस्यान्वयात् । स्वस्य स्पर्शश्च तेजसि खवाय्वोः शब्दस्पर्शौ स्वस्य रूपम् अम्भसि खवायुतेजसां शब्दस्पर्शरूपाणि । स्वस्य रसः भूमौ खवायुतेजोम्भसां शब्दस्पर्शरूपरसाः स्वस्य गन्ध इति ॥ ३७ ॥ एते इति ॥ विष्णोः कलाः अंशभूताः काललिङ्गं विकृतिः मायालिङ्गं विक्षेपः भगवदंशाचिदाभासलिङ्गं चेतना तानि विद्यन्ते येषु ते तथा एते महदाद्यभिमानिनो देवाः नानात्वात् समत्वेन परस्परसंबन्धात् स्वोचितक्रियायां ब्रह्माण्डरचनायामनीशा असमर्थाः अतः सामर्थ्यलाभाय प्राञ्जलयः सन्तो विभुं भगवन्तं प्रोचुस्तुष्टुवुः ॥ ३८ ॥ नमामेति ॥ हे देव प्रपन्नानां ये तापाः तेषामुपशमे निरासे आतपत्रं छत्रमिव वर्त्तमानं ते तव पदारविन्दं नमाम प्रार्थने लोट् । यस्य पदारविन्दस्य मूलं तलमेव केत आश्रयो येषां ते यतयः अञ्जसा एव उरु अधिकमपि संसारस्य दुःखं बहिर्दूरत एव उत्क्षिपन्ति त्यजन्ति । ब्रह्माण्डोत्पत्तेः प्राक् दुःखस्याभावेऽपि धाता यथा पूर्वमकल्पयत् इति सिद्धान्तानुसारेणोक्तिः ॥ ३९ ॥

धातरिति ॥ हे धातः ईश हे भगवन् यत् यस्मात् अस्मिन् भवे संसारे तापत्रयेणाभिहताः जीवाः आत्मन् आत्मनि ङिलुक् छान्दसः सम्बोधनं वा । शर्म सुखं न लभन्ते अतो हेतोर्वयं सविद्यां ज्ञानयुक्तां ज्ञानप्रदामिति यावत् । तवाङ्घ्रिच्छायाम् आश्रयेम । ऋते यदस्मिन्निति पाठे यत् ऋते यत् पदाम्बुजं विना तापत्रयेणाभिहता इति ॥४०॥ मार्गन्ति इति ॥ विविक्ते एकान्ते स्थिता ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः ते तव मुखपद्मम् एव नीडं स्थानं येषां तैः त्वन्मुखनिवासैः छन्दःसुपर्णैः वेदपक्षिभिर्यस्य शास्त्रप्रसिद्धस्य तव यत्पदं मार्गन्ति अन्वेषयन्ति । यथा निरास्पदे देशे विश्रामार्थं वृक्षतलान्वेषिणो जना इतस्ततश्चरतां पक्षिणामनुपदं धावन्तः स्वनीडं प्रविशतां तेषामास्पदस्य वृक्षस्य तलं प्राप्नुवन्ति तथा त्वन्मुखादुद्गतानां पुनस्त्वय्येव पर्यवसितानां वेदानां तात्पर्यमवधार्य तेनैव त्वां भजन्तस्त्वां प्राप्नुवन्ति तत् तीर्थानि पादे यस्य तस्य तीर्थपदः तव अघमर्षं पापनाशकमुदमुदकं यासां सरितां तासु वरायाः श्रेष्ठायाः गङ्गायाः पदमुद्गमस्थानं पदं चरणं वयं प्रपन्नाः शरणमागताः । ऐतेनाघमर्षेत्यादिविशेषणेन गङ्गामनुसेवमाना अपि

धातर्यदस्मिन् भव ईश जीवास्तापत्रयेणोपहता न शर्म ॥ आत्मँल्लभन्ते भगवंस्तवाङ्घ्रिच्छायां सविद्यामत आश्रयेम ॥ ४० ॥ मार्गन्ति यत् ते मुखपद्मनीडैश्छन्दः सुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते ॥ यस्याऽघमर्षोदसरिद्वरायाः पदं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ॥ ४१ ॥ यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधाय ॥ ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत् तेऽङ्घ्रिसरोजपीठम् ॥ ४२ ॥ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदाम्बुजं ते ॥ व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् ॥४३॥ यत् सानुबन्धेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ॥ पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जम् ॥ ४४ ॥ तान्वा असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतान्तर्मनसः परेश ॥ अथो न पश्यन्त्युरुगाय नूनं ये ते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः ॥ ४५ ॥

तदुद्गमस्थानं त्वत्पदं प्राप्नुवन्तीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ यदिति ॥ श्रद्धया श्रुतवत्या श्रवणपूर्विकया भक्त्या संमृज्यमाने संशोध्यमाने हृदये यत् पदाम्बुजमवधाय ध्यात्वा वैराग्यं बलं यस्य तेन ज्ञानेन स्वानुभवेन धीराः स्वस्था भवन्ति तत्ते तवाङ्घ्रिसरोजरूपं पीठमाश्रयं व्रजेम ॥ ४२ ॥ विश्वस्येति ॥ हे ईश विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य ते तव पदाम्बुजं स्मृतं सत् स्वपुंसां स्वभक्तानामभयं सर्वभयरहितमात्मानमेव प्रयच्छति ददाति तत्पदाम्बुजं वयं सर्वे शरणं व्रजेम ॥ ४३ ॥ यदिति ॥ हे भगवन् सानुबन्धे पुत्रदारादिशय्याद्युपकरणयुते असति दुष्टे देहगेहे मनुष्याः अहंममेदमित्यारूढो निरूढो दुराग्रहो दुरभिमानो येषां तेषां पुंसां पुर्यां हृदि अन्तर्यामितया नित्यं वसतोऽपि तव यच्चरणारविन्दं सुदूरमिव भवति तत् ते पदाब्जं भजेम ॥ ४४ ॥ तानिति ॥ हे परेश हे उरुगाय अथो ये असद्वृत्तिभिः बहिर्मुखैरक्षिभिरिन्द्रियैः पराहृतं

दूरमाकृष्टमन्तर्मनो येषां ते तथाभूताः भवन्ति तान् ये ते तव पदयोर्न्यासः गमनं तस्य यो विलासः प्रभावस्तेन या लक्ष्मीर्ज्ञानादिसम्पत्तस्याः संबन्धिन इति शेषः । ते नूनं न पश्यन्ति लक्ष्यानिति पाठे ये असद्वृत्तिराशिभिः पराहतान्तर्मनसः ते तव पदन्यासविलासो लक्ष्यो येषां तान् भक्तान्न पश्यन्ति इत्यन्वयः । अथो इत्यत्र पथ इति लक्ष्या इत्यत्र लक्ष्यानिति च पाठे त्वत्पदन्यासविलासो लक्ष्यो येषां तान् पथः मार्गभूतान् साधून् श्रवणादीन्वा न पश्यन्ति ॥ ४५ ॥ पानेनेति द्वयम् ॥ हे देव ते तव कथारूपायाः सुधायाः पानेन श्रद्धयान्तःस्थापनेन प्रवृद्धया भक्त्या ये विशदाशयास्ते वैराग्ये सारं बलं यस्य तं बोधं ज्ञानं प्रतिलभ्य यथा अञ्जसा सुखेनैव अकुण्ठधिष्ण्यं कालादिप्रतिहतिरहितस्थानं त्वां वैकुण्ठं वा अन्वीयुः प्रापुः । तथापरे च अन्येऽपि धीरा जितेन्द्रिया आत्मनोऽन्तःकरणस्य समाधिः स्थैर्यं स एव योग उपायस्तद्बलेन बलिष्ठामपि प्रकृतिं मायां जित्वा पुरुषं त्वामेव विशन्ति परंतु तेषां श्रमः स्यात् । ते तव सेवया सेवादिभक्तिमार्गेण तु श्रमो न भवति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तत्ते इति ॥ तत्तस्मात्ते त्वदीयाः सेवका वयं त्वयैव लोकसिसृक्षयाऽद्य त्रिभिरात्मभिः सत्वादिभिः स्वभावैः सृष्टाः स्मेति अतस्त्रिगुणसृष्टत्वेन विरुद्धस्वभावत्वात्सर्वे वियुक्ताः परस्परममिलिताः सन्तो

पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये ॥ वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाञ्जसान्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम् ॥ ४६ ॥
तथाऽपरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ॥ त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥ ४७ ॥ तत्
ते वयं लोकसिसृक्षयाऽऽद्य त्वयाऽनुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिः स्म ॥ सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतन्त्रं न शक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवे ते ॥४८॥ यावद्बलिं
तेऽज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र ॥ यथोभयेषां त इमे हि लोका बलिं हरन्तोऽन्नमदन्त्यनूहाः ॥ ४९ ॥ त्वं नः सुराणामसि
सान्वयानां कुटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ॥ त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविमादधेऽजः ॥ ५० ॥

यदर्थं सृष्टास्तत्स्वविहारतन्त्रं त्वत्क्रीडोपकरणं ब्रह्माण्डं ते तुभ्यं प्रतिहर्तवे प्रतिहर्तुं समर्पयितुं न शक्नुमः अतः स्वचक्षुः परिदेहि इति तुर्येण संबन्धः । प्रतिहर्तवे इति तुमर्थे तवेप्रत्ययश्छान्दसः ॥४८॥ यावदिति ॥ हे अज यथा वयं काले तत्तदवसरे ते तुभ्यं बलिं भोगं यावत्साकल्येन हराम समष्टिव्यष्ट्यात्मकं ब्रह्माण्डं निर्माय समर्पयाम । यथा येन प्रकारेण च वयमप्यन्नमदाम भक्षयाम कर्मकराणामिवान्नमात्रमस्माकमैश्वर्येण भोगस्तु तवैवेत्युक्तम् । यथा यत्र च स्थितास्त इमे उत्पद्यमानाः लोकाः प्राणिन उभयेषां तव चास्माकं च बलिं हरन्तः समर्पयन्तः आराधयन्तः स्वयमप्यनूहा निर्विघ्नाः भगवानन्नं दास्यति न वेति तर्कशून्याः संशयशून्या वा । अन्नं कर्मफलमदन्ति भक्षयेयुस्तथा नः स्वचक्षुः परिदेहि ॥ ४९ ॥ त्वमिति ॥ हे देव सान्वयानां सकार्याणां सकारणानां वा सुराणां नोऽस्माकं त्वमेवाद्यः कारणभूतः कूटस्थः निर्विकारः अजः पुराणः पुरुषः अधिष्ठाता चाऽसि यतः त्वमेव गुणानां सत्वादीनां कर्मणां जन्मादीनां च योनौ कारणभूतायां शक्त्यां मायायां कविं विज्ञं महत्तत्त्वरूपं रेतो गर्भमादधे निहितवानसि । अतः

स्वचक्षुः परिदेहि ॥ ५० ॥ तत इति ॥ हे आत्मन् हे देव तस्मात् सत्प्रमुखा महदादयो वयं यदर्थं बभूविम जातास्तत् किं ते कार्यं करवाम अतः क्रियार्थे ब्रह्माण्डरचनार्थं यस्मात्त्वत्त एवानुग्रहो येषां तेषामस्माकम् । यद्वा । क्रियार्थे इयान् एतावानेवानुग्रहो येषामस्माकमित्येकपदं वा तेषां नोऽस्माकं शक्त्या सह स्वचक्षुर्ज्ञानं परिदेहि प्रयच्छ । त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेव वयं सृष्टौ क्षमा नान्यथेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्याध्याये पञ्चमे व्यधात् ॥ ५ ॥ षष्ठे तु महदाद्यैश्च सृष्टिमाह विराट्तनोः ॥ अधिदैवाधिभेदं च तत्र श्लोका नवाग्नयः ॥ उवाचेत्येकसर्द्धाब्धा नवरामा अनुष्टुभः ॥६॥ इतीति द्वयम् ॥ उरुक्रमः अनन्तलीलः स ईश्वरः एवम् असमेत्य अमिलित्वा सतीनां वर्तमानानां प्रसुप्तानि लोकतन्त्राणि विश्वरचना जीवोपकरणानि वा यासां तासां स्वशक्तीनां महदादीनां गतिं दशामसामर्थ्यं निशाम्य दृष्ट्वा तदा कालेन संज्ञा उद्बोधो यस्याः कालयति क्षोभयति स्वकार्याणि वा कालसंज्ञाप्रकृतिः तां देवीं देवस्य स्वस्य संबन्धिनीं शक्तिं बिभ्रत् धारयंस्त्रयोविंशतितत्त्वानां

ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमाऽऽत्मन्करवाम किं ते ॥ त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणाम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे महदादिसर्गे सर्वदेवकृतस्तोत्रवर्णनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ऋषिरुवाच ॥ इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः ॥ प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः ॥ १ ॥ कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ॥ त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ २ ॥ सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणम् ॥ भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥३॥ प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गणः ॥ प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ॥ ४ ॥ परेण विशता स्वस्मिन् मात्रया विश्वसृग्गणः ॥ चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः ॥ ५ ॥

महदहङ्कारपञ्चमहाभूतपञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियरूपाणां गणं समूहं युगपत् एकदैवाविशत् अन्तर्यामितया अनुप्रविष्टोऽभूत् ॥ १ ॥ २ ॥ स इति ॥ स भगवांस्तत्रानुप्रविष्टः सन् चेष्टारूपेण कालाख्येन क्रियाशक्त्या वा सुप्तं वासनात्मकेन स्थितं प्राणिकर्म प्रबोधयन् फलोन्मुखीकुर्वन् भिन्नं स्थितं तं गणं संयोजयामास । यथोचितं परस्परं मिलितं चकार ॥ ३ ॥ प्रबुद्धेति ॥ प्रबुद्धं कर्म प्राण्यदृष्टं स्वक्रियाशक्तिर्वा यस्य स त्रयोविंशतिको गणः दैवेन ईश्वरेण प्रेरितः सन् स्वाभिर्मात्राभिः अवयवैः पुरुषं विराड्देहम् अजनयत् ॥ ४ ॥ विराड्जननप्रकारं दर्शयति—परेणेति ॥ मात्रया अंशेन स्वस्मिन् विशता अनुप्रविष्टेन परेण भगवता हेतुना यस्मिंश्चराचराः स्थावरजङ्गमात्मका लोकाः व्यष्टिविराडात्मकाः कार्यत्वेनावस्थिताः स विश्वसृजां त्रयोविंशतितत्त्वानां गणः अन्योन्यं परस्परमासाद्य प्रधानगुणभावं प्राप्य मात्रया स्वांशेन नतु सर्वात्मना चुक्षोभ ब्रह्माण्डरूपगर्भात्मना परिणतः अभूत् । समष्टिविराडेव बालकोऽभूत् तद्भाव आर्षः । बालोमातृकुक्षेर्निर्गत्य बाल्यपौगण्डाद्या अवस्थाः प्राप्तोऽपि ब्रह्माण्डबालस्तु मायाकुक्षावेव

षष्टिकशालिरिव तिष्ठन् बाल्याद्याः मरणान्ता दशाः प्राप्नोति ॥ ५ ॥ हिरण्मय इति ॥ अप्सु गर्भोदकेषु वर्त्तमाने आण्डकोशे ब्रह्माण्डे हिरण्मयः प्रकाशबहुलः सप्रसिद्धः समष्टिपुरुषोऽधिपुरुष इत्युक्तः सर्वैर्देवतिर्यगादिभिः सत्त्वैरनुशायिभिः प्राणिभिरुपबृंहितः सहितः सहस्रपरिवत्सरान् बहुवर्षकालपर्यन्तमुवास अत्राप्सूवासेत्यनेनाण्डकोशोत्पत्तेः। पूर्वमपां स्थित्यवगमात् उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीदिति वक्ष्यमाणत्वाच्चावरणजलसृष्टिरण्डोत्पत्तेः पूर्वमवगन्तव्या ॥ ६ ॥ व्यष्टिशरीरोत्पत्तिमारभते—स वै इति ॥ देवकर्मात्मशक्तिमान् देवशक्तिर्भगवदंशश्चिच्छक्तिः कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः आत्मशक्तिः जीवरूपा भोक्तृशक्तिस्तद्वान्स वै प्रसिद्धः विश्वसृजां गर्भः कार्यरूपो विराट् आत्मना स्वयमेवात्मानमेकधा दशधा त्रिधा वक्ष्यमाणरीत्या विबभाज विभक्तं कृतवान् तत्र देवशक्तिर्हृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेणैकधा क्रियाशक्तिः प्राणरूपेण दशधा आत्मशक्तिरध्यात्मादिभेदेन त्रिधा ॥ ७ ॥ एष इति ॥ हि यस्मादेष विराट् अशेषसत्वानां सर्वव्यष्टिजीवानामात्मा समष्टिरूपत्वात् परमात्मनोंशः जीवः तथा परमात्मनः आद्योऽवतारः अवतारत्वोक्तिः नारायणाविर्भावाभिप्रायेण । यत्र विराड्विग्रहेऽसौ भूतग्रामः स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं विभाव्यते दृश्यते ॥ ८ ॥ एकधा दशधा त्रिधेत्युक्तमेव शरीरविभागं

हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ आण्डकोश उवासाऽप्सु सर्वसत्वोपबृंहितः ॥६॥ स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मशक्तिमान् ॥ विबभाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥ ७ ॥ एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः ॥ आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ॥ ८ ॥ साध्यात्मः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा ॥ विराट्प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥९॥ स्मरन्विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः॥ विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये ॥ १० ॥ अथ तस्याभितप्तस्य कति चायतनानि ह ॥ निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतः शृणु ॥ ११ ॥

दर्शयति—साध्यात्म इति ॥ आत्मानमधिकृत्य वर्त्तन्त इत्यध्यात्मानीन्द्रियाणि तत्सहितः साध्यात्मः विराडिति सर्वत्र भूतान्यधिकृत्य वर्त्तन्त इत्यधिभूता व्यष्टिदेहास्तत्सहितः साधिभूतः देवानामादित्यादीनां समूहोऽधिदैवं तत्सहितः साधिदैव एवं विराट् त्रिधा जातः । "प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च । नागः कूर्मश्च कृकलो देवदत्तो धनञ्जयः ॥" इति वृत्तिभेदेन विराट्प्राणो दशविधः । तत्र प्राणः प्राक्क्रमणो नासाग्रवर्त्ती । अपानोऽवाक्क्रमणः पाय्वादिस्थानवर्त्ती । समानो भुक्तपीतान्नादिसमीकरणः शरीरमध्यवर्त्ती । उदानः ऊर्ध्वोत्क्रमणः कण्ठवर्ती । मृत्युहेतुः व्यानो विष्वक्क्रमणः सकलशरीरवर्ती । हस्तपादाद्याकुञ्चनप्रसारणादिहेतुः । "उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्थितः । कृकरः शोषणे ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे॥न जहाति मृतं चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ।" इति प्राणादीनां स्थानं कार्यं च ज्ञेयम् । हृदयेन हृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेण चैकधा ॥९॥ स्मरन्निति ॥ अधोक्षजः इन्द्रियागोचरः ईशः विश्वसृजां महदादीनां यावद्बलिं तेज हरामेत्यादिना विज्ञापितं स्मरन्नेषां विवृत्तये विविधवृत्तिलाभाय स्वेन तेजसा चिच्छक्त्या विराजमतपत् एवं करिष्यामीत्यालोचितवानित्यर्थः । "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः ॥ १० ॥ अथेति ॥ अथालोचनानन्तरमभितप्तस्य

भगवतालोचितस्य विराजः शरीरे आदित्यादिदेवानां कति चायतनानि स्थानानि निरभिद्यन्त पृथगभूवन् तानि गदतो मे मत्तस्त्वं शृणु ॥ ११ ॥ तस्येति ॥ तस्य समष्टि-जीवस्य निर्भिन्नं विभक्तमास्यं पदं मुखरूपं स्थानं स्वांशेन स्वाधिष्ठेयभूतेन वाचा वागिन्द्रियेण सह लोकपालः अग्निराविशत् । यया वाचाऽसौ जीवो वक्तव्यं प्रतिपद्यते श-ब्दमुच्चारयतीत्यर्थः । एवं सर्वत्र यन्निर्भिन्नं द्वितीयान्तं तदधिभूतमधिष्ठानं यदग्न्यादिप्रथमान्तं तदधिदैवम् । यद्वागादितृतीयान्तं तदध्यात्म्यम् । यत्पुनर्द्वितीयान्तं क्वचिच्च षष्ठ्यन्तं प्रतिपत्तव्यं तदप्यधिभूतं विषयः ॥ १२ ॥ निर्भिन्नमिति ॥ हरेः हरितयोपास्यस्य विराजः निर्भिन्नं पृथग्विभक्तं तालुस्थानं लोकपालः वरुणः अंशेन स्वाधिष्ठेयेन जिह्वया इंद्रियेण सहाविशत् यया जिह्वयाऽसौ जीवः मधुरादिरसं प्रतिपद्यते अनुभवति॥१३॥ निर्भिन्ने इति ॥ विष्णोर्विराजो नासे अधिष्ठानभूते निर्भिन्ने तत्पदं स्वस्थानमंशेन स्वाधिष्ठेयेन घ्राणेनेन्द्रियेण सहाश्विनावाविशतां यतो येन घ्राणेन गन्धस्य सुगन्धदुर्गन्धादेः प्रतिपत्तिर्ज्ञानं भवेत् ॥ १४ ॥ निर्भिन्ने इति ॥ विभोर्विराजः अक्षिणी स्थाने निर्भि-

तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्पदम् ॥ वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालोऽवि-
शद्धरेः ॥ जिह्वयांशेन च रसं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥ निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम् ॥ घ्राणेनांऽशेन गन्धस्य प्रतिप-
त्तिर्यतो भवेत् ॥ १४ ॥ निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः ॥ चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ १५ ॥ निर्भिन्नान्यस्य
चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ॥ प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥ कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ॥
श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥१७॥ त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥ अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते॥१८॥

न्ने लोकपालः त्वष्टा आदित्यः अंशेन स्वाधिष्ठेयेन चक्षुषेन्द्रियेण सहाविशत् । यतो येन चक्षुरिन्द्रियेण नीलपीतादिरूपाणां प्रतिपत्तिर्ज्ञानं भवेत् ॥ १५ ॥ निर्भिन्नानीति ॥ अस्य विराजो निर्भिन्नानि चर्माणि लोकपालोऽनिलः पवनः स्वांशेन प्राणेन प्राणवत्कृत्स्नदेहव्यापिना त्वगिन्द्रियेण सहाविशत् । येन त्वगिन्द्रियेणासौ जीवः संस्पर्शं मृदुत्वक-ठिनत्वशैत्योष्णत्वादिज्ञानं प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥ कर्णाविति ॥ अस्य विराजः कर्णौ निर्भिन्नौ तत्स्वं धिष्ण्यं स्वस्थानं स्वांशेन श्रोत्रेन्द्रियेण सह दिशो देवताः विविशुः । येन श्रोत्रेण शब्दस्य सिद्धिं ज्ञानं प्रपद्यते प्राप्नोति ॥ १७ ॥ त्वचमिति ॥ अस्य विराजो निर्भिन्नां त्वचं धिष्ण्यमाश्रयमंशेनेन्द्रियेण रोमभिः सह ओषधीः ओषधयः पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः विविशुः । यैः रोमभिरिन्द्रियैरसौ जीवः कण्डूं प्रतिपद्यते जानाति । त्वच्यधिष्ठाने इन्द्रियद्वयं तत्र त्वगिन्द्रिये अनिलो देवता स्पर्शो विषयः रोमेन्द्रिये ओषध्यो देवता विषयस्तु कण्डूः । तत्र चायं नामभेदो देवताभेदश्च द्वितीयस्कन्ध एव व्याख्यातः ॥ १८ ॥

मेढ्रमिति ॥ तस्य विराजो विनिर्भिन्नं मेढ्रं स्वधिष्ण्यं स्वस्थानं कः प्रजापतिर्देवता स्वांशेन रेतसा रेतउपलक्षितोपस्थेन्द्रियेण सहोपाविशत् येनोपस्थेन्द्रियेणासौ जीव आनन्दं रतिसुखं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १९ ॥ गुदमिति ॥ पुंसो विराजो विनिर्भिन्नं गुदं स्थानमंशेन पायुना इन्द्रियेण सह लोकेशो मित्र आविशत् । येन पायुनाऽसौ जीवः विसर्गं पुरीषत्यागं प्रतिपद्यते करोति ॥ २० ॥ हस्ताविति ॥ अस्य विनिर्भिन्नौ हस्तौ स्वर्पतिः स्वर्गपतिरिन्द्रः वार्तया क्रयविक्रयादिशक्त्या अंशेनेन्द्रियेण सहाविशत् । यया शक्त्या पुरुषो जीवो वृत्तिं प्रपद्यते जीविकां सम्पादयति ॥ २१ ॥ पादाविति ॥ अस्य विनिर्भिन्नौ पादौ स्वांशेन गत्या गत्याख्यपादेन्द्रियेण सह लोकेशो विष्णुराविशत् । यया गत्याख्यया शक्त्या पुरुषः प्राप्यं देशान्तरं प्रपद्यते ॥ २२ ॥ बुद्धिमिति ॥ क्वाचित्कः श्लोकः अत एव सत्वं चास्येति श्लोके बुद्धिचित्तयोरभेदेन निर्देश इति स्वामिपादाः । अस्य विराजश्च विनिर्भिन्नां बुद्धिं बुध्यास्पदं गोलकं हृदयैकदेशम् । धिष्ण्यं स्थानं बोधेन निश्चयात्मकज्ञानजननसामर्थ्येन सह वागीशो ब्रह्माविशत् । यतो येन

मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् ॥ रेतसांशेन येनासावानन्दं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् ॥ पायुनांशेन येनाऽसौ विसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविन्द्रः स्वर्पतिराविशत् ॥ वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते ॥ २१ ॥ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् ॥ गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥ २२ ॥ बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् ॥ बोधेनांशेन बोद्धव्यप्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ २३ ॥ हृदयं चास्य निर्भिन्नं चन्द्रमा धिष्ण्यमाविशत् ॥ मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥ आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानोऽविशत्पदम् ॥ कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥ सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान्धिष्ण्यमुपाविशत् ॥ चित्तेनांशेन येनाऽसौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ शीर्ष्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्यत ॥ गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादयः ॥ २७ ॥

बोधेन बोद्धव्यस्य निश्चेतव्यस्य प्रतिपत्तिर्निश्चयात्मकं ज्ञानं भवेत् ॥ २३ ॥ हृदयमिति ॥ अस्य हृदयं कमलाकारं निर्भिन्नं तद्धिष्ण्यं स्थानं मनसा अंशेनेन्द्रियेण सह चन्द्रमा आविशत् । येन मनसा असौ जीवः विक्रियां सङ्कल्पादिरूपां प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ २४ ॥ आत्मानमिति ॥ अस्य विराजः निर्भिन्नमात्मानमहंकारास्पदं गोलकं हृदयैकदेशस्थानं कर्मणा देहाद्यहंवृत्त्या सह अभिमानः अभिमन्यतेऽनेनेत्यभिमानो रुद्र आविशत् । येन कर्मणाऽसौ जीवः कर्तव्यमभिमानविषयं देहादि प्रतिपद्यते अहमिति मत्वा नानाविधं कर्म करोति ॥ २५ ॥ सत्वमिति ॥ बुद्धिचित्तयोरभेदेन निर्देशः । अस्य विराजः सत्वं बुद्धिः चित्तं च निर्भिन्नं धिष्ण्यं स्थानं चित्तेनांशेन चेतनया सह महान् चैत्यः ब्रह्मा विष्णुर्वा उपाविशत् । येन चित्तेनांशेनासौ जीवः विज्ञानं चेतनां स्मरणं च प्रतिपद्यते लभते ॥ २६ ॥ शीर्ष्ण इति ॥ अस्य विराजः शीर्ष्णः सकाशात्

द्यौरुदपद्यत । एवं पद्भ्यां धरा नाभेः सकाशात् खमन्तरिक्षलोकः उदपद्यत । येषु व्युधरास्वेषु लोकेषु गुणानां सत्त्वरजस्तमसां वृत्तयः परिणामरूपाः वृत्तिमन्तो वा सुरादयः देवमनुष्यादयः प्रतीयन्ते उत्पद्यन्ते ॥ २७ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—आत्यन्तिकेनेति द्वाभ्याम् ॥ आत्यन्तिकेन ऊर्जितेन औत्पत्तिकेनेति पाठे नैसर्गिकेणेत्यर्थः । सत्त्वेन स्वभावेन हेतुना देवाः दिवं स्वर्गं प्रपेदिरे प्राप्ताः । पणन्ते व्यवहरन्ति इति पणयो मनुष्याः ये चताननुसृत्य वर्त्तन्ते तदुपकरणभूताः गवादयस्ते च सर्वे रजःस्वभावेन हेतुना धरां प्रपेदिरे ॥ २८ ॥ तार्त्तीयेनेति ॥ तार्त्तीयेन तृतीयं तमस्तदीयेन तामसेन स्वभावेन उभयोर्द्यावापृथिव्योरन्तरं मध्यस्थं व्योम तदेव भगवतो विराजो नाभिस्तां ये रुद्रस्य पार्षदानां भूतप्रेतादीनां गणास्त आश्रिताः स्थिताः ॥ २९ ॥ मुखत इति ॥ हे कुरूद्वह ब्रह्म वेदः अध्यापनयाजनादिना ब्राह्मणस्य वृत्तिः पुरुषस्य विराजो मुखतोऽवर्त्तत प्रवृत्तम् । यस्तु उन्मुखत्वान्मुखोद्भवत्वात् वर्णानां मध्ये मुख्यः गुरुः सन्मार्गोपदेष्टा च ब्राह्मणः सोऽपि मुखतोऽभूत् । स्ववृत्त्या सह ब्राह्मणो मुखाज्जात इत्यर्थः । एवमग्रे-

आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ॥ धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च ताननु ॥ २८ ॥ तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः ॥ उभयो-
रन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः ॥ २९ ॥ मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह ॥ यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद् ब्राह्मणो गुरुः ॥ ३० ॥
बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः ॥ यो जातस्त्रायते वर्णान्पौरुषः कण्टकक्षतात् ॥ ३१ ॥ विशोऽवर्तन्त तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः ॥
वैश्यस्तदुद्भवो वार्तां नृणां यः समवर्तयत् ॥ ३२ ॥ पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषाधर्मसिद्धये ॥ तस्यां जातः पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः
॥ ३३ ॥ एते वर्णाः स्वधर्मेण यजन्ति स्वगुरुं हरिम् ॥ श्रद्धयाऽऽत्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ॥ ३४ ॥

ऽपि ॥ ३० ॥ बाहुभ्य इति ॥ क्षत्रं क्षत्रियधर्मः पालनरूपा वृत्तिस्तस्य विराजः बाहुभ्योऽवर्त्तत । क्षत्रियश्च तदनुव्रतस्तत् क्षत्रं वृत्तिमनुसृतः यद्वा तद्बाहुभ्यो जातः यः पौरुषः पुरुषस्य हरेः जातः सन् कण्टकाश्चोरादयस्तेभ्यो जातं यत् क्षतमुपद्रवस्तस्मात्सर्ववर्णान् त्रायते ॥ ३१ ॥ विश इति ॥ तस्य विभोर्विराजः ऊर्वोः उरुभ्यां विशः कृष्यादि-व्यवसायाः लोकस्य वृत्तिकरीः जीविकाहेतवः पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । अवर्तन्त प्रवृत्ताः । वैश्यश्च तदुद्भवऊरुभ्यां जातः । यो वैश्यः सर्वेषां नृणां वार्तां जीविकां स्ववृत्त्या समवर्तयत् सम्पादितवान् ॥ ३२ ॥ पद्भ्यामिति ॥ भगवतो विराजः पद्भ्यां शुश्रूषा सेवा जज्ञे । तस्यां निमित्तभूतायां सेवायां सत्यां धर्मस्य सिद्धये शूद्रकृतसेवया अन्येषां शूद्रस्य च धर्मनिर्वाहार्थं पुरा पूर्वमेव शूद्रोऽपि पद्भ्यामेव जातः सेवया यद्वृत्त्या हरिस्तुष्यते । तङार्षः ॥ ३३ ॥ एत इति ॥ यतः यस्मात् हरेः सकाशात् वृत्तिभिः जीविकाभिः सह जाताः अत एते ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णाः स्वधर्मेण श्रद्धया आत्मनोऽन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थं स्वगुरुं परमपूज्यं हरिं यजन्ति आराधयन्ति ॥ ३४ ॥

एतदिति ॥ हे क्षत्तः दैवं कालः कर्म अदृष्टम् आत्मा स्वभावः दैवादिरूपाणि शक्तितयाऽस्य सन्तीति दैवकर्मात्मरूपी तस्य भगवतो योगमायाया बलस्य सृष्ट्यादिसामर्थ्यस्य उदयः प्राकट्यं यस्मिंस्तदेतद्भगवच्चरितं विराट्रूपं वा उपाकर्तुं साकल्येन वर्णयितुं कः श्रद्दध्यात् इच्छेत् । "श्रद्धास्तिक्येऽभिलाषे च" इति हैमः । वर्णनेच्छाप्यशक्या वर्णनं तु दुरापास्तम् ॥ ३५ ॥ अथापीति ॥ अङ्ग हे विदुर अथापि तथापि अन्यस्य हरिव्यतिरिक्तस्याभिधा अभिधानं तया असतीं दूषितां स्वां गिरं वाचं सत्कर्तुं पवित्रीकर्तुं यथाश्रुतं यथा गुरुमुखाच्छ्रुतं तत्रापि यथामति स्वबुद्ध्यनुसारेण हरेः कीर्तिं कीर्तयामि ॥ ३६ ॥ एकान्तेति ॥ सुश्लोकाः उत्तमयशसस्तेषां मौलिभूतस्य हरेः गुणवादं गुणकथनमेव पुंसां वचसः एकान्तलाभं मुख्यं फलं विज्ञा आहुः । तथा विद्वद्भिरुपाकृतायामुपवर्णितायां तत्कथासुधायामुपसंप्रयोगं संनिधौ समर्पणेन तच्छ्र-वणमेव श्रुतेः श्रोत्रेन्द्रियस्य एकान्तलाभं परमं फलमाहुः ॥ ३७ ॥ आत्मन इति ॥ हे वत्स आत्मनो हरेर्महिमा योगेन विपक्वया धियापि संवत्सरसहस्रान्तेऽपि आदिना

एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः ॥ कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयम् ॥ ३५ ॥ अथाऽपि कीर्तयाम्यङ्ग यथामति यथाश्रुतम् ॥ कीर्तिं हरेः स्वां सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीम् ॥ ३६ ॥ एकान्तलाभं वचसोऽनु पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ॥ श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामुपसंप्रयोगम् ॥ ३७ ॥ आत्मनोऽवसितो वत्स महिमा कविनाऽऽदिना ॥ संवत्सरसहस्रान्ते धिया योगविपक्वया ॥ ३८ ॥ अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी ॥ यत्स्वयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुताऽपरे ॥ ३९ ॥ यतोऽप्राप्य निवर्तन्ते वाचश्च मनसा सह ॥ अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे विराड्देहे ईश्वरप्रवेशवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः ॥ प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥ १ ॥

कविना ब्रह्मणापि किमवसितः किं ज्ञातः इति काकूक्त्या एतावानिति न ज्ञात एवेति । यद्वा । अवसित इत्यत्र अवेत्यस्याकारस्य वष्टिभागुरिरिति लोपे नञा अवसित इति न ज्ञात इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अत इति ॥ अतो भगवतो माया मायिनां ब्रह्मादीनामपि मोहिनी । यत् यस्मात् आत्मा परमात्मा स्वयमपि आत्मवर्त्म स्वमायाविस्तारं न वेद । अपरे ब्रह्मादयो न विदुरित्यत्र तु किमु वक्तव्यम् । न चैवं सर्वज्ञत्वहानिः शङ्क्या अनन्तवस्तुनः अन्ताभावात्तदज्ञानस्य सर्वज्ञताहान्यप्रयोजकत्वात् ॥ ३९ ॥ यत इति ॥ यतः यस्य ज्ञानाय प्रवृत्ता वाचोऽपि मनसा सह तमप्राप्यैव निवर्तन्ते तथा अहम् अहङ्काराधिष्ठाता रुद्रोऽपि इमे देवा इन्द्रियाधिष्ठातारः अन्ये च सर्वे तमज्ञात्वा निवर्तन्ते तस्मै भगवते नमः ॥ ४० ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयषष्ठेऽध्याये व्यधादिमाम् ॥ ६ ॥ सप्तमे संशयच्छेदि स्तुत्वा क्षत्ता मुनेर्वचः ॥ प्रश्नान्नानाकरोत्तत्र श्लोकाः सार्द्धा द्विसिन्धवः ॥ [42] षड्वाचेति पादाख्या वह्निवेदा[43] अनुष्टुभः ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ एवं मायागुणैर्भगवान्सृष्ट्यादिकं करोतीत्यादिकं ब्रुवाणं

मैत्रेयं भारत्या प्रार्थनारूपया गिरा प्रीणयन् इव तर्पयन्नेव बुधः द्वैपायनसुतः विदुरः प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ ब्रह्मन्निति ॥ हे ब्रह्मन् चिन्मात्रस्य भगवतः निर्गुणस्य गुणा अविकारिणः क्रियाः सृष्ट्यादयश्च लीलयाऽपि कथं युज्येरन् विरोधात् लीलयेत्युक्तिस्तु प्रयोजनाभावशङ्कां समाधातुं शक्नोति नतु वस्तुविरोधमिति भावः ॥ २ ॥ अर्भकवल्लीलापि न युज्यते वैषम्यादित्याह–क्रीडायामिति ॥ अर्भस्य बालस्य क्रीडायामुद्यमयति प्रवर्तयतीत्युद्यमः प्रवृत्तिहेतुः कामोऽस्ति अन्यतो वस्त्वन्तरेण बालान्तरप्रवर्त्तनेन वा तस्य चिक्रीडिषा क्रीडेच्छा च भवति । ईश्वरस्य तु स्वतस्तृप्तस्य कथं कामः अन्यतः सदा निवृत्तस्य असङ्गाद्वितीयस्य अन्यतश्चिक्रीडिषा च कथम् अतः कथं क्रीडा संभवेत् ॥३॥ "स्मरन् विश्वसृजामीश" इत्याद्युक्तमप्याक्षेप्तुमनुवदति–अस्राक्षीदिति ॥ गुणमय्या आत्मनो जीवस्य कर्तृभोक्तृत्वादिमोहात्मादिकया मायया भगवान् विश्वमस्राक्षीत् तयैवैतद्विश्वं संस्थापयति पालयति तयैव भूयः पुनः प्रत्यपिधास्यति प्रातिलोम्येन तिरोहितं करिष्यति । प्रत्यभिधास्यतीति पाठे प्रातिलोम्येनात्मनि धारयिष्यतीति च भवता प्रोक्तम् ॥ ४ ॥ एतत्सर्वं जीवस्याविद्याश्रयत्वे घटेत तदेव तु न संभवतीत्याह–देशत इति ॥ योऽसौ देशकालादेः अविलुप्तावबोधः आत्मा जीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात्

विदुर उवाच ॥ ब्रह्मन्कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याऽविकारिणः ॥ लीलया चापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥ २ ॥ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः ॥ स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदाऽन्यतः ॥ ३ ॥ अस्राक्षीद्भगवान्विश्वं गुणमय्याऽऽत्ममायया ॥ तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यभिधास्यति ॥ ४ ॥ देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ॥ अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताऽजया कथम् ॥ ५ ॥ भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ॥ अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्मे मनो विद्वन्खिद्यते ज्ञानसंकटे ॥ तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ॥७॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थं चोदितः क्षत्त्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः ॥ प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ॥८॥

अजया अविद्यया कथं युज्येत तत्र दीपप्रभाया इव देशतो लोपो नास्ति सर्वगतत्वात् विद्युत इव न कालतो नित्यत्वात् स्मृतिवन्नावस्थातः अविक्रियत्वात् स्वप्नवन्न स्वतः सत्यत्वात् घटादिवन्नान्यतः अद्वितीयत्वात् । अजा चात्राविद्यैव नतु माया तस्या अवबोधेन विरोधाभावात् ॥ ५ ॥ ब्रह्मरूपत्वादेव जीवस्य संसारोऽपि न घटत इत्याह–भगवानिति ॥ सर्वेषु क्षेत्रेषु शरीरेष्ववस्थित एष भोक्ताऽपि वस्तुतः एको भगवानेव चिद्रूपेण तद्व्यतिरेकाभावात् एवं सत्यमुष्य जीवस्य दुर्भगत्वमानन्दादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशो वा कुतः तस्य कर्मसंबन्धासम्भवात् । अन्यथा ईश्वरस्यापि तत्प्रसङ्गः स्यात् ॥ ६ ॥ एतस्मिन्निति ॥ हे विभो हे विद्वन् एतस्मिन्नज्ञानरूपे सङ्कटे दुर्गे मम मनः खिद्यते अतः नोऽस्माकं तन्महत् मानसं कश्मलं खेदं त्वं पराणुद अपाकुरु । "अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम् ॥ ७ ॥ स इत्थमिति ॥ स मुनिर्मैत्रेयः इत्थं तत्वजिज्ञासुना क्षत्त्रा चोदितः पृष्टः स्मयन्निव प्रौढिमाविष्कुर्वन्निव शता आर्षः । वस्तुतः भगवच्चित्तः अत एव गतस्मयः आश्चर्यरहित एव प्रत्याह स्म ॥ ८ ॥

सेयमिति ॥ ईश्वरस्य कथं कार्पण्यमैश्वर्यभ्रंशाद्दैन्यम् । नित्यं विमुक्तस्य च कथं बन्धनमित्यादि नयेन त्वदुक्ततर्केण यद्विरुध्यते सेयमेव भगवतोऽचिन्त्यशक्तेर्माया ॥९॥ दृष्टान्तमाह—यदिति ॥ यत् यथा अर्थेन स्वशिरश्छेदादिना विनाऽपि उपद्रष्टुः स्वप्नदर्शिनो ममेदं शिरश्छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलं मृषैव प्रतीयते तद्वदमुष्य पुंसो जीवस्याप्यन्तःकरणदेहेन्द्रियादिगताः सुखदुःखादयो धर्मास्तत्तदध्यासेन स्वस्मिन् प्रतीयन्ते ॥ १० ॥ ईश्वरस्य तु न तथेत्याह—यथेति ॥ यथा जले प्रतिबिम्बितस्यैव चन्द्रमसस्तत्कृतो जलोपाधिकृतः कम्पादिर्गुणः धर्मो दृश्यते न त्वाकाशे स्थितस्य चन्द्रस्य तथा अनात्मनो देहेन्द्रियादेर्गुणः सुखदुःखादिधर्म आत्मन्यसन्न विद्यमानोऽपि द्रष्टुरात्मनः देहाद्यभिमानिनो जीवस्यैव भवितुमर्हति नतु भगवतः ॥ ११ ॥ स वै इति ॥ सः अनात्मनो गुणः निवृत्तिधर्मेण जातया वासुदेवस्य अनुकम्पया तया च जातेन भगवतो भक्तियोगेन शनैः इहैव जन्मनि तिरोधत्ते शनैरिति साधनानुसारेणेत्युक्तम् ॥ १२ ॥ तर्हि सर्वानर्थनिवृत्तिः कदेत्यत आह—यदेति ॥ यदा द्रष्टुर्जीवस्यात्मनि परे हरौ अन्तर्यामिणि इन्द्रि-

मैत्रेय उवाच ॥ सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ॥ ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥ ९ ॥ यदर्थेन विनाऽमुष्य पुंस आत्मविपर्ययः ॥ प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः ॥ १० ॥ यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ॥ दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनो नात्मनो गुणः ॥११॥ स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवाऽनुकम्पया ॥ भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह ॥ १२ ॥ यदेन्द्रियोपरामोऽथ द्रष्ट्रात्मनि परे हरौ ॥ विलीयन्ते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः ॥ १३ ॥ अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ॥ कुतः पुनस्तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्मलब्धा ॥ १४ ॥ विदुर उवाच ॥ संछिन्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो ॥ उभयत्राऽपि भगवन्मनो मे संप्रधावति ॥ १५ ॥ साध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायाऽयनं हरेः ॥ आभात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमूलं न यद्बहिः ॥ १६ ॥

याणामुपरामो नैश्चल्यं भवति अथानन्तरमेव तदा संसुप्तस्येव कृत्स्नशः सर्वे क्लेशाः विलीयन्ते परंतु संसुप्तस्य पुनरुत्थाने क्लेशा भवन्ति । भक्तस्य तु पुनः कदापि ते न भवन्तीति विशेषः ॥ १३ ॥ अशेषेति ॥ मुरारेर्गुणानामनुवादः कीर्त्तनं श्रवणं चेत्येतदुभयमेवाशेषसंक्लेशानां शमं विधत्ते तर्हि आत्मनि अन्तःकरणे लब्धा जाता तस्य भगवतश्चरणारविन्दयोः परागस्तस्य सेवायां रतिः प्रीतिरशेषसंक्लेशशमं विधत्त इति कुतः पुनर्वक्तव्यम् ॥ १४ ॥ संछिन्न इति ॥ हे विभो हे भगवन् चिद्रूपत्वाविशेषेऽपि कथमीश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वादि कथं वा जीवस्य संसारः अविकारिणः कथं क्रियाः निर्गुणस्य कथं गुणसंबन्ध इत्यादिः यो मह्यं मां मोहयितुं संशय आसीत् स तव सूक्तं सोपपत्तिकं वाक्यमेवासिः खड्गस्तेन संछिन्नः अत इदानीं मे मन उभयत्रापि भगवतः स्वातन्त्र्ये जीवस्य पारतन्त्र्ये च संप्रधावति सम्यक् निःसंदिग्धं प्रवर्तते । यद्वा । अविलुप्तबोधस्य कथमविद्यासङ्गः कुतो वा तन्निवृत्तिरिति संशयः । उभयत्र बन्धे मोक्षे च ॥ १५ ॥ साध्विति ॥ हे विद्वन् हरेः शक्तिर्या आत्मनो जीवस्य व्यामोहिका

माया अविद्या तदयनं तदाश्रितमत एव निर्मूलं देहाद्यात्माध्यासमूलम् अत एवापार्थमवस्तुभूतमेवैतत् सुखदुःखादिकमाभाति । यत् यस्मात् विश्वस्य मूलं कारणं स्वाज्ञानं विना बहिर्विचारमार्गे नास्ति इत्येतद्भवता व्याहृतं तत्साधु सम्यक् ॥१६॥ अल्पज्ञत्वात्पूर्वं मम संशयो जात इत्याह—यश्चेति ॥ लोके संसारे यश्च जनो मूढतमो देहाद्यासक्तः यश्च बुद्धेः प्रकृतेः परं भगवन्तं गतः प्राप्तस्तौ उभावपि सुखं यथा भवति तथा एधेते जीवत इत्यर्थः । संशयक्लेशाभावात् यस्त्वन्तरितस्तन्मध्यस्थः अल्पज्ञः दुःखानुसन्धानेन प्रपञ्चं जिहासति स्वानन्दानुभवाभावाद्धातुं च न शक्नोति स नानाविधसंशयेन क्लिश्यति ॥ १७ ॥ अर्थेति ॥ बाधितस्यापि संस्कारादनुवृत्त्या आत्मनि प्रतीतस्यापि नात्मनः अनात्मप्रपञ्चस्य अर्थाभावं सत्यत्वाभावं नास्त्यत्रार्थः किन्तु प्रतीतिमात्रमिति निश्चित्य युष्मच्चरणसेवया तां प्रतीतिं चाप्यहं पराणुदे अपनेष्यामि ॥ १८ ॥ यत्सेवयेति ॥ येषां युष्माकं सेवया कूटस्थस्य निर्विकारस्य मधुद्विषो भगवतः पादयोः तीव्रः विघ्नानुपहतः व्यसनार्दनः तापत्रयनिवर्त्तकः रतिरासः प्रेमोल्लासो भवेत् ॥ १९ ॥ दुरापे-ति ॥ हि प्रसिद्धौ । अल्पं तपो यस्य तस्य पुंसो वैकुण्ठस्य भगवतः वर्त्मसु मार्गभूतेषु भवत्सु सेवा दुरापा । यत्र येषु भवत्सु देवदेवो जनार्दनः भगवान् नित्यं निरन्तरमु-

यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ॥ तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥१७॥ अर्थाऽभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः ॥
तां चापि युष्मच्चरणसेवयाऽहं पराणुदे ॥ १८ ॥ यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ॥ रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः ॥ १९ ॥
दुरापा ह्यल्पतपसः सेवा वैकुण्ठवर्त्मसु ॥ यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः ॥ २० ॥ सृष्ट्वाऽग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् ॥ तेभ्यो
विराजमुद्धृत्य तमनुप्राविशद्विभुः ॥ २१ ॥ यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकम् ॥ यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं समासते ॥ २२ ॥
यस्मिन्दशविधः प्राणः सेन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् ॥ त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः ॥ २३ ॥

पगीयते महत्सेवया हरिकथाश्रवणं ततो हरौ प्रेम तेन च देहानुसन्धानमपि निवर्त्तत इति तात्पर्यम् ॥ २० ॥ सृष्ट्वेति ॥ विभुर्भगवान् विकारैरिन्द्रियादिभिः सहितानीति सवि-काराणि महदादीनि अग्रे सृष्टेः पूर्वमनुक्रमात् सृष्ट्वा तेभ्यो महदादिभ्यो विराजमुद्धृत्य तदंशैः उत्पाद्य तं विराजमनुप्राविशत् ॥ २१ ॥ यमिति ॥ यं प्रविष्टमाद्यं सर्वकारण-कारणं पुरुषं सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकं श्रुतय आहुः । यत्र च विराजि इमे दृश्यमानाः विश्वे सर्वे चतुर्दश लोकाः सजीवाः सविकाशमसंकोचेन समासते यथासुखं तिष्ठन्ति ॥ २२ ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्विराजि प्राणादयः पञ्च नागादयश्च पञ्चेत्येवं दशविधः प्राणः इन्द्रियाणि च अर्थाश्च शब्दादयो विषयाः इन्द्रियाणि चेति पुनरुक्तिस्तद्देवतो-पलक्षणार्था । यद्वा । इन्द्रियार्था विषया इन्द्रियाणि च उपलक्षणतया देवता अपि तत्सहितास्त्रिवृत् त्रिगुणात्मकः सर्वोऽपि प्रपञ्चस्त्वयेरितो वर्णितः । तथा यत एव वर्णा ब्राह्मणादयो जाता इति त्वयेरितं तस्य वैराजस्य विभूतीर्विसर्गशब्दवाच्याः ब्रह्मादिरूपाः नोऽस्मभ्यं वदस्व यत्नेन वर्णय । भासनेति तङ् ॥ २३ ॥

यत्रेति ॥ यत्र यासु विभूतिषु पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिः दौहित्रैः गोत्रजैश्च सह विचित्राकृतयः नानाविधदेहाः प्रजा आसन् याभिरिदं विश्वं ततं व्याप्तं ताः वदेति ॥ २४ ॥ द्वितीयस्कन्धे परीक्षिता पृष्टानेवार्थानेकजातीयहृदयतया विदुरोऽपि पृच्छति—प्रजापतीनामिति सार्द्धम्॥ स प्रसिद्धः प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्माकान् प्रजापतीन् चक्लृपे कल्पितवान् । एवं सर्गान् प्राकृतसर्गान्नवविधान् अनुसर्गांस्तद्भेदान् मनून्स्वायंभुवादीन् मन्वन्तराधिपान् तत्तन्मन्वन्तरपालकान् राज्ञश्च यान् चक्लृपे तान् वर्णयेत्यपकर्षः । तेषां मन्वन्तराधिपानामपिये वंशास्तांश्च वंश्यानामनुचरितानि च वर्णयेति ॥ २५ ॥ उपरीति ॥ हे मित्राया आत्मज भूमेरुपरिष्टात् अधस्ताच्च ये लोका आसते तांश्च तेषां लोकानां संस्थामवयववि न्यासं प्रमाणं परिमाणं भूर्लोकस्य संस्थां परिमाणं च वर्णय ॥ २६ ॥ तिर्यगिति ॥ तिरश्चां पश्वादीनां मानुषाणां देवानां सरीसृपाणां सर्पादीनां पतत्रिणां पक्षिणां गार्भा जरायुजाः स्वेदाच्च द्वाभ्यां च जाताः स्वेदद्विजाः तत्र स्वेदजाः यूकामत्कुणादयः द्विजाः पक्षिणः उद्भिदस्तरुगुल्माद्यास्तेषां सर्गसंव्यूहं सर्गविभागं नोऽस्मभ्यं

यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः ॥ प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततम् ॥ २४ ॥ प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान्प्रजापतीन् ॥ सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून् मन्वन्तराधिपान् ॥ एतेषामपि वंशांश्च वंश्यानुचरितानि च ॥ २५ ॥ उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते ॥ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय ॥ २६ ॥ तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्त्रिणाम् ॥ वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् ॥ २७ ॥ गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् ॥ सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमम् ॥ २८ ॥ वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ॥ ऋषीणां जन्मकर्मादि वेदस्य च विकर्षणम् ॥ २९ ॥ यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो ॥ नैष्कर्म्यस्य च साङ्ख्यस्य तन्त्रं वा भगवत्स्मृतम् ॥ ३० ॥ पाखण्डपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् ॥ जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ॥ ३१ ॥

वद ॥२७॥ गुणेति ॥ रजआदिगुणावतारैर्ब्रह्मविष्णुरुद्रादिस्वरूपैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययान् तेषामाश्रयमाधारं च सृजतः श्रीनिवासस्य हरेः उदारं श्रेष्ठं विक्रमं व्याचक्ष्ववर्णय ॥ २८ ॥ वर्णेति ॥ रूपं लिङ्गं शीलमाचारः स्वभावः शमादिः ततः तैर्वर्णानामाश्रमाणां च विभागान् आख्याहीति सप्तमेनान्वयः । ऋषीणां जन्मकर्मादिकं वेदस्य विकर्षणं विभागं च आख्याहि ॥ २९ ॥ यज्ञस्येति ॥ हे प्रभो यज्ञस्य वितानानि विस्तारान् योगस्याष्टाङ्गस्य च पथो मार्गान् नैष्कर्म्यस्य ज्ञानस्य तदुपायस्य च साङ्ख्यशास्त्रस्य च मार्गान् वाकारश्चकारार्थकः । भगवता स्मृतं तन्त्रं पाञ्चरात्रोक्तमर्थं च आख्याहि ॥ ३० ॥ पाखण्डेति ॥ पाखण्डानां पन्थाः प्रवृत्तिस्तदेव वैषम्यं पाखण्डमार्गाद्वैषम्यं वा प्रतिलोमानां चण्डालादीनां निवेशनं वर्णेषु उत्पत्तिः जीवस्य सत्त्वादिगुणप्रयुक्तकर्मजा गतयः कर्मफलानि यावतीः यावत्सङ्ख्याकाः याश्च यादृश्यश्च ताः आख्याहि । यावतीरिति पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः ॥ ३१ ॥

धर्मेति ॥ अविरोधतः परस्परमविरोधेन धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तानि उपायान् वार्तायाः कृष्यादिव्यापारस्य दण्डनीतेः अर्थशास्त्रस्य श्रुतस्य वेदविहितस्य कर्मणः पृथक् पृथक् विधिं प्रकारम् आख्याहि ॥३२॥ श्राद्धस्येति ॥ हे ब्रह्मन् श्राद्धस्य च विधिं पितृणामर्यमादीनां च सर्गं ग्रहाः सूर्यादयो नव नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः ताराः तदितरताराः तेषां कालावयवे ज्योतिश्चक्रे संस्थितिम् आख्याहि ॥३३॥ दानस्येति ॥ दानस्य तपसः कृच्छ्रादेश्च इष्टं यज्ञादि पूर्तं वापीकूपादि तयोश्च यत्फलं प्रवासस्थस्य देशान्तरगतस्य योऽनुष्ठेयो धर्मः उत अपि यश्चापि पुंसः आपदि विपद्यनुष्ठेयो धर्मः तमाख्याहि ॥ ३४ ॥ मुख्यं प्रश्नमाह—येनेति ॥ वाशब्दः अन्येषां प्रश्नानां गौणत्वार्थः । हे अनघ येन वा धर्मेण धर्मस्य योनिः प्रवर्त्तकः जनार्दनः भगवान् तुष्येत् येषां यादृशानां वा भगवान् प्रसीदति एतत्सर्वं मे मह्यमाख्याहि ॥ ३५ ॥ अथ वा मम श्रेयस्करमपृष्टमपि भवतैव कथ्यतामित्याह—अनुव्रतानामिति ॥ हे द्विजोत्तम दीनवत्सलाः गुरवः पितरश्च अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां चेति चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यः । अनापृष्टमपि ब्रूयुः

धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यऽविरोधतः ॥ वार्ताया दण्डनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ॥ ३२ ॥ श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन्पितॄणां सर्गमेव च ॥
ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ॥३३॥ दानस्य तपसो वाऽपि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम्॥ प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उताऽपदि॥३४॥
येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ॥ संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चाऽनघ ॥३५॥ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ॥ अ-
नापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ॥३६॥ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः ॥ तत्रेमं क उपासीरन्क उ स्विदनुशेरते ॥ ३७ ॥ पुरुषस्य
च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ॥ ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ ३८ ॥ निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघ सूरिभिः ॥ स्वतो
ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा ॥ ३९ ॥ एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान्हरेः कर्मविवित्सया ॥ ब्रूहि मेऽज्ञस्य मित्रत्वादजया नष्टचक्षुषः ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ तत्वानामिति ॥ हे भगवन् तेषां तत्वानां पृथिव्यादीनां प्रतिसंक्रमः प्रलयः कतिधा भवति । तत्र प्रलये एनं भगवन्तं क उपासीरन् । अनुपसंहृताः सन्तश्चामरव्यजनादिना प्रसुप्तं राजानमिव सेवन्ते के । उ स्वित् के वाप्यनुशेरते शयानं भगवन्तमनुस्वपन्ति तेन भगवत्पार्षदादीनां तद्भक्तेस्तल्लोकस्य च नित्यत्वमभिप्रेतम् । "न च्यवन्ते च यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि ।" इति प्रसिद्धं काशीखण्डवचनम् ॥ ३७ ॥ पुरुषस्येति ॥ पुरुषस्य जीवस्य संस्थानं तत्त्वं परस्य परमेश्वरस्य वा स्वरूपं यत्प्रसिद्धं गुरुशिष्ययोः प्रयोजनं नैगममौपनिषदं ज्ञानं तच्च वद ॥ ३८ ॥ निमित्तानीति ॥ हे अनघ सूरिशब्देन समासो वा । तस्य ज्ञानस्य च यानि निमित्तानि साधनानि सूरिभिर्विद्वद्भिः प्रोक्तानि तानि च वद । गुरुं विना एतन्न भवतीत्याह स्वत इति । स्वतो गुरूपदेशमन्तरेण पुंसां ज्ञानं भगवद्भक्तिर्विषयवैराग्यं च कुतः स्यात् ॥ ३९ ॥ एतानिति ॥ हरेः कर्मणां विवित्सया ज्ञानलाभेच्छया "विद्ऌ लाभे" पृच्छतः अजया अविद्यया नष्टचक्षुषः अतः अज्ञस्य मे मम एतान् प्रश्नान् मे मह्यं मामुद्धर्तुं मित्रत्वाद्धितकारित्वाद् ब्रू-

हि । विभक्तिभेदान्मेशब्दस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ ४० ॥ तत्राप्येतेन पुण्यं भविष्यतीत्याह—सर्वे इति ॥ हे अनघ सर्वे वेदादयः तत्त्वोपदेशेन जीवाभयप्रदानस्य कलां लेशतुल्यफलतामपि न कुर्वीरन् ॥ ४१ ॥ स इति ॥ पुराणे कल्पते प्रकाशत इति पुराणकल्पो बुभुत्सितोऽर्थः आपृष्टः पुराणकल्पोऽयम् । यद्वा । पुराणेषु कल्पते समर्थो भवति सः आपृष्टश्चासौ पुराणकल्पश्चेति सः मुनिप्रधानो मैत्रेयः इत्थं कुरुप्रधानेन विदुरेण भगवत्कथायां संचोदितः अत एव प्रवृद्धो हर्षो यस्य सः अत एव प्रहसन्निवेति वस्तुतो हर्षोत्थस्मितं कुर्वन् तं विदुरं प्रत्याह स्म ॥ ४२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयसप्तमे निरमादिमाम् ॥७॥ अष्टमे तु हरेर्नाभेर्जातो ब्रह्मा न तं विदन् ॥ तपसातोषयत्तत्र श्लोका दहनवह्नयः ॥ उवाचेत्येकं च सार्द्धा पञ्चवेदा अनुष्टुभः ॥ ८ ॥ सत्सेवनीय इति ॥ बत हर्षे पूरुवंशः सत्सेवनीयः सद्भिरुत्तमैरपि सेवितुं योग्यः । यत् यस्मात् इह पूरुवंशे भगवानेव प्रधानो यस्य तथाभूतः लोकपालः यमस्त्वं बभूविथ जातोऽसि । यद्वा यद् यस्मिन् वंशे इह भगवत्प्रधानेष्वपि यस्त्वम् अजि-

सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि चानघ ॥ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्कलामपि ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ॥ प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे विदुरोक्तप्रश्नविधिवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ॥ बभूविथेहाजितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यऽभीक्ष्णम् ॥ १ ॥ सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्गतानां विरमाय तस्य ॥ प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदाऽऽह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः ॥ २ ॥ आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं संकर्षणं देवमकुण्ठसत्त्वम् ॥ विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥३॥ स्वमेव धिष्ण्यं बहु मानयन्तं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति ॥ प्रत्यग्धृताक्ष्यम्बुजकोशमीषदुन्मीलयन्तं विबुधोदयाय ॥ ४ ॥

तस्य हरेः कीर्तीनां मालां पङ्क्तिं पदे पदे क्षणे क्षणे अभीक्ष्णं पुनः पुनर्नूतनयसि प्रश्नेन नवीनां करोषीत्यर्थः ॥ १ ॥ त्वत्प्रश्नोत्तराणि श्रीभागवत एव लभ्यन्तेऽतस्तद्भागविशेषमेव श्रावयामीत्याह—सोऽहमिति ॥ स त्वया पृष्टोऽहं क्षुल्लसुखाय अल्पसुखार्थं महत् दुःखं गतानां प्राप्तानां नृणां तस्य दुःखस्य विरमाय निवृत्तये भागवतं पुराणं प्रवर्त्तये वर्णयामि । यत्पुराणं साक्षादेव भगवानृषिभ्य आह स्म । एतेन सुखाय कर्माणीत्यादिप्रश्नस्यापीदमेव युक्तमुत्तरमित्युक्तम् ॥२॥ आसीनमिति ॥ आद्यम् अकुण्ठसत्त्वम् अप्रहतज्ञानम् उर्व्यां पातालभूमौ आसीनमुपविष्टं भगवन्तं संकर्षणं देवम् अतः संकर्षणात्परस्य वासुदेवस्य तत्त्वं याथात्म्यं विवित्सवो लब्धुमिच्छवः "विद्लृ लाभे" कुमारमुख्याः सनत्कुमाराद्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥३॥ संकर्षणं विशिनष्टि—स्वमिति ॥ यं वासुदेवाभिधमामनन्ति ऋषयो वर्णयन्ति तं स्वधिष्ण्यमाश्रयं भगवन्तं वासुदेवमेव बहु मानयन्तं ध्यानेऽनुभूयमानं बहुपूजयन्तं प्रत्यगात्मनि वासुदेवे धृतम् अन्तर्मुखीकृतम् अक्ष्यम्बुजकोशं नेत्राम्बुजमुकुलं कृपावलोकनेन विबुधानां सनत्कुमारादीनामुदयाय अभ्युदयार्थम् ईषत्

किंचिदुन्मीलयन्तं तमन्वपृच्छन्नित्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ मुनीन् विशिनष्टि—स्वर्धुनीति सार्द्धेन ॥ वरार्थाः पतिकामाः सत्योऽहिराजकन्याः सप्रेम यथा भवति तथा नानाविधैर्बलिभिः यत्पद्ममर्चन्ति तत् संकर्षणस्य चरणौ उपधीयेते यस्मिंस्तच्चरणोपधानं पद्मं स्वर्धुन्याः गङ्गाया उदैरुदकैरार्द्रैः स्वजटाकलापैः जटासमूहैः उपस्पृशन्तः नमस्कुर्वन्तः तानि संकर्षणकर्माणि जानान्ति तज्ज्ञाः अतः अस्य संकर्षणस्य कृतानि कर्माणि अनुरागेण प्रेमातिशयेन स्खलन्ति पदानि यस्मिंस्तेन वचसा मुहुः पुनः पुनर्गृणन्तो गायन्तः अन्वपृच्छन् स्वर्धुन्युदार्द्रैरिति श्रीभागवतश्रवणार्थं सत्यलोकात्पातालमवतरन्तो गङ्गामध्यत एवातीर्णाः इति भावः ॥ ५ ॥ पुनः संकर्षणं विशिनष्टि—किरीटेत्यर्द्धेन ॥ किरीटानां सहस्रमेव साहस्रं तस्मिन् मणिप्रवेकाः मण्युत्तमास्तैः प्रद्योतितमुद्दाममुत्तमं फणानां सहस्रं यस्य तं संकर्षणमपृच्छन् । सेयं चतुःश्लोकी संकीर्णतया एकान्वयापि क्लेशभयात्सर्वैः पृथग्वाक्यैर्व्याख्याता । यद्वा । आसीनमिति पद्ये अन्वपृच्छन् भगवतो ध्यानावस्थामवीक्ष्यैव जिज्ञासौत्कण्ठ्यात्प्रणम्यैवानु पश्चात् भगवन् भवतः परं तत्वं कथ्यतामित्यपृच्छन् । ततः स्वमेवेति ध्यानावस्थितं स्वागमनादुन्मीलिताक्षं च दृष्ट्वा फणोन्नमनेन श्रवणोन्मुखं च ज्ञात्वा मूर्ध्ना चरणोपधानपद्मं स्पृशन्तः गृणन्तश्च भगवद्वचनं प्रतीक्षमाणा-

स्वर्धुन्युदार्द्रैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशन्तश्चरणोपधानम् ॥ पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्याः सप्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ॥ मुहुर्गृणन्तो वचसाऽनुरागस्खलत्पदेनाऽस्य कृतानि तज्ज्ञाः ॥ ५ ॥ किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ॥ ६ ॥ प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरताय तेन ॥ सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः सांख्यायनायाऽङ्ग धृतव्रताय ॥ ७ ॥ सांख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः ॥जगाद सोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय पराशरायाऽथ बृहस्पतेश्च ॥ ८ ॥ प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् ॥ सोहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥ ९ ॥

स्तस्थुरिति वाक्यद्वयात्मना व्याख्येयम् ॥ ६ ॥ प्रोक्तमिति ॥ अङ्ग हे विदुर एतत् श्रीभागवतं किल तेन भगवत्तमेन स्वार्थे तमप् । यद्वा । भगवत्सु ज्ञानिषु श्रेष्ठेन संकर्षणेन निवृत्तिधर्माभिरताय सनत्कुमाराय प्रोक्तम् एकवचनं संवातार्थम् । पूर्वं बहुत्वोक्तेः स च सनत्कुमारः पृष्टः सन् धृतव्रताय सांख्यायनाय आह स्म ॥ ७ ॥ साङ्ख्यायन इति ॥ पारमहंस्ये धर्मे मुख्यः साङ्ख्यायनो भगवद्विभूतीर्विवक्षमाणः वक्तुमिच्छुः ब्रूञादेशस्य वचेरुभयपदित्वात्सन्नन्ताच्छानच् । अन्विताय अनुगताय अस्मद्गुरवे पराशराय बृहस्पतेः बृहस्पतये चैतज्जगाद ॥ ८ ॥ प्रोवाचेति ॥ पुलस्त्येनोक्तो दत्तवरः दयालुः स मुनिः पराशरः आद्यं मुख्यमेतत्पुराणं मह्यं प्रोवाच । हे वत्स स उपदिष्टपुराणोऽहं श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय तव तुभ्यम् एतत्पुराणं कथयामि तवेति षष्ठ्यन्तस्य चतुर्थ्यन्ते विशेषणे आर्षे । सोऽहन्त एतदिति वा पाठो भवेत् । पुलस्त्यवरकथा त्वेवम् । शक्तिनामानं स्वपितरं राक्षसभक्षितं श्रुत्वा पराशरो राक्षससत्रे प्रवृत्तो वसिष्ठवचनान्निवृत्तस्ततः पुलस्त्येन स्वसंततिरक्षणात्तुष्टेन वरो दत्तः पुराणप्रवक्ता भविष्यसीति ॥ ९ ॥

एवं पाताले संकर्षणात् भूमौ पराशरात् स्वर्गे बृहस्पतेः तदुपरि सनत्कुमारादिभ्यः सर्वत्र श्रीभागवतसंप्रदायवृत्तिं प्रदर्श्य विभूतिकथनाय पद्मोद्भवं वक्तुमाह—उदाप्लुतमिति ॥ यत् यदा नैमित्तिकप्रलये अमीलितदृक् अतिरोहितचिच्छक्तिरेव अहीन्द्रतल्पे शेषशय्यायामेकः गर्भोदकेऽधिशयानो नारायणः तल्पे इत्यार्षम् । " अधिशीङ् " इति कर्मत्वात् । यद्वा " अधिपरी अनर्थकौ" इत्यनेनोपसर्गत्वबाधात् शीङो योगाभावात् न कर्मत्वम् । स्वात्मरतौ मायाविनोदं परित्यज्य स्वरूपानन्दरमणे कृतक्षणः संपादितावसरः अत एव निरीहः त्यक्तसृष्ट्यादिविनोदः सन् योगनिद्रया नेत्रे न्यमीलयत् निमीलितवांस्तदा इदं विश्वमुदाप्लुतमेकार्णवोदके निमग्नमासीत् ॥ १० ॥ सोऽन्तरिति ॥ स श्रीनारायणः कालात्मिकां स्वशक्तिमुदीरयाणः प्रेरयन् मुगभाव आर्षः । तेन च सर्वस्थूलशरीरनाशात् अन्तःशरीरे शरीरमध्य एव अर्पितानि निहितानि भूतसूक्ष्माणि त्रैलोक्यगतदेवमनुष्यादिसूक्ष्मशरीराणि येन तादृशः सन् यथा दारुणि काष्ठे रुद्धवीर्यः निरुद्धदाहशक्तिः अनलोऽग्निर्वसति तथा स्वे स्वकीये पदे स्थाने तस्मिन् सलिले स्वेच्छया निरुद्धसृष्ट्यादिसामर्थ्य एव सन् जलस्तम्भनशक्त्या उवास । कालशक्तेः प्रेरणं पुनः सृष्टिसमये प्रबोधार्थमिति श्रीस्वामिपादाः । तदपि अग्रिमश्लोकानुकूलम् । भगवच्छरीरान्तर्गत-

उदाप्लुतं विश्वमिदं तदाऽऽसीद्यन्निद्रयाऽमीलितदृग् न्यमीलयत् ॥ अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः ॥१०॥

सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ॥ उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे यथाऽनलो दारुणि रुद्धवीर्यः ॥ ११ ॥

चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन्स्वयोदीरितया स्वशक्त्या ॥ कालाख्ययासादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे ॥१२॥ तस्याऽर्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ॥ गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाऽभिद्यत नाभिदेशात् ॥१३॥ स पद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधनेन ॥ स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः ॥ १४ ॥

लिङ्गशरीरसमूह एव समष्टिलिङ्गशरीरम् ॥ ११ ॥ चतुर्युगानामिति ॥ एवं चतुर्युगानां समास आर्षः । सहस्रं ब्रह्मणो निशापर्यन्तं स्वया चिच्छक्त्या सहाप्सु जाग्रदपि योगमायाशक्त्या स्वपन् ततश्च पूर्वमेव प्रबोधनार्थम् उदीरितया स्वेन प्रेरितया कालाख्यया स्वशक्त्या आसादितम् उद्बोधितं कर्मतन्त्रं जीवभोगप्रदः क्रियाकलापः येन तादृक् सन् स्वदेहे एवापीतान् सूक्ष्मरूपेण लीनान् लोकान् प्राणिसहितान् स्वशरीरान्निष्क्रमयितुं ददृशे ददर्श । तङार्षः ॥१२॥ तस्येति ॥ लोकसृष्ट्यर्थमर्थसूक्ष्मेषु सर्वजीवलिङ्गदेहेषु अभिनिविष्टा निष्कासनेच्छया प्रविष्टा दृष्टिर्यस्य तस्य नारायणस्य अन्तर्गतस्तनीयान् सूक्ष्मतरः अर्थः प्राकृतपदार्थविशेषः कालानुगतेन कालवशादुद्बुद्धेन रजसा गुणेन विद्धः संक्षोभितस्तदा सूष्यन् प्रसवं प्राप्नुवन् गुणाभावः शता चार्षः इडभावस्तु वेदृत्वात् । तस्य नाभिदेशात् अभिद्यत नाभिं भित्त्वा निर्गतः॥१३॥स इति ॥ सः आत्मा परमात्मा श्रीनारायणः योनिः कारणं यस्य तथाभूतः सः अर्थसूक्ष्मः पद्मकोशरूपः सन् स्वरोचिषा तत्प्रलयकालिकं विशालं सलिलमर्क इव विद्योतयन् कर्म जीवादृष्टं प्रतिबोध्यते येनेति

तथाभूतेन कालेन सहसा झटित्येव उदतिष्ठत् प्रलयमहार्णवजलादप्युपरि तस्थौ ॥ १४ ॥ तदिति ॥ उ विस्मये । सर्वान् गुणान् जीवभोग्यान् स्वर्गनरकादीन् अवभासयतीति तथाभूतं तल्लोकात्मकं पद्मं स एव विष्णुः प्रावीविशत् स्वार्थे णिच् । अयं भावः । प्रलयारम्भे यस्योदरमेव वैराजः सूक्ष्मरूपेण प्राविशत् प्रलयान्ते च ततः पद्मरूपेणाविर्भूतं वैराजं गर्भोदशायी स एव विष्णुः प्रकर्षेणालुप्तशक्तिरेव अन्तर्यामितया प्रविष्टोऽभूत् । तस्मिन्भगवत्प्रविष्टे पद्मे स्वयं वेदमयः स्वत एव नत्वध्यापनाद्वेदप्रचुरो विधाता ब्रह्माभूत् । तं विशिनष्टि । अदृष्टपितृत्वेन यं स्वयंभुवं लोका वदन्ति स्म । स इति यः प्राक्कल्पान्ते नारायणेन सह निद्रयैकीभूत आसीत् तस्मिंश्च प्रबुद्धे तत एव पाद्मे कल्पे पद्मद्वारेणाभिव्यक्तिं प्राप्तः अत्र स्थूलो वैराजः सूक्ष्मो हिरण्यगर्भः सृष्ट्यादिकर्ता चतुर्मुख इति ब्रह्मण एव त्रैरूप्यं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ तस्यामिति ॥ स च स्वयंभूः तस्यामम्भोरुहकर्णिकायामवस्थित एव लोकमपश्यमानः शानजार्षः । तद्दर्शनार्थं युगपदेव दिक्चतुष्टये व्योम्नि निर्जनत्वादाकाशमात्रे विवृत्तनेत्रः प्रक्षिप्तदृष्टिः परिक्रमन् चतसृषु दिक्षु ग्रीवां चालयन् क्रमेर्दीर्घाभाव आर्षः । अनुदिशं चतुर्षु दिक्षु चत्वारि मुखानि लेभे ॥ १६ ॥ श्रीनारायणप्राप्तशक्तेरेव तस्य स्रष्टृत्वादिकं न स्वत इति वक्तुं ब्रह्मणो विमोहमाह—तस्मादिति ॥

तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् ॥ तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् ॥ १५ ॥ तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः ॥ परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥ १६ ॥ तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ॥ उपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाऽविदद‍ादिदेवः ॥ १७ ॥ क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वाऽब्जमनन्यदप्सु ॥ अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैतदधिष्ठितं यत्र सतानुभाव्यम् ॥ १८ ॥ स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरन्तर्जलमाविवेश ॥ नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताऽजः ॥ १९ ॥

युगान्ते प्रलये यः श्वसनो वायुस्तेनावघूर्णितं प्रकम्पितं यज्जलं ततः उत्पन्ना ये ऊर्मयस्तेषां चक्रं समूहो यस्मिंस्ताहशात् सलिलाद्विशेषेण रूढं कञ्जं कमलमुपाश्रितः अधिष्ठित आदिदेवोऽपि ब्रह्मा लोकतत्त्वं लोकात्मकपद्मतत्त्वमात्मानं चाद्धा तत्त्वेन नाविदन्न ज्ञातवान् शबलुगभाव आर्षः । विन्दतेर्वा कल्प्यम् ॥ १७ ॥ अविदुषस्तस्य वितर्कमाह—क इति ॥ अब्जपृष्ठे स्थितो योऽसावहमित्येषः कः अनन्यत् अद्वितीयमेतदब्जमप्सु कुतो वा जातमतो यत्राधिष्ठाने एतत्पद्ममधिष्ठितं तदधिष्ठानभूतं किंचन वस्तु अधस्तादस्ति । हि यस्मात् तेन सतानुविद्यमानेनैवाधिष्ठानेन भाव्यमवश्यं भवितव्यम् आवश्यके ण्यत् अन्यथाधिष्ठेयस्यासंभवादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । "सोऽपश्यत् पुष्करपर्णे तिष्ठन् सोऽमन्यत अस्ति वैतद्यस्मिन्निदमधितिष्ठति" इति ॥ १८ ॥ बहिर्मुखप्रवृत्त्या तदप्राप्तिमाह—स इति ॥ सः अजो ब्रह्मा इत्थमुद्वीक्ष्य विचार्य तस्याब्जस्य नालनाडीभिर्नालच्छिद्रैरन्तर्जलं जलस्य मध्ये आविवेश । एवं खरनालस्य कमलस्य यन्नालं तस्य नाभिमधिष्ठानं श्रीनारायणनाभिपद्मं विचिन्वन् अर्वाग्गतस्तन्निकटगतोऽपि नावि-

न्दत न लेभे ॥१९॥ तमसीति ॥ हे विदुर अपारे तमसि अन्धकारे आत्मसर्गम् आत्मस्रष्टारं विचिन्वतस्तस्य ब्रह्मणः महान् त्रिनेमिः तिस्रः त्रीणि चातुर्मास्यानि नेमयो यस्य सकालोऽभूत् अजस्य भगवतो हेतिः जगद्विनाशे शस्त्रविशेषः सुदर्शनांशरूपो वा यः कालः भयमीरयाण उत्पादयन् मुगभाव आर्षः। देहभाजां प्राणिनामायुः परिक्षिणोति क्षयं नयति । तेन संवत्सरशतमतिक्रान्तमित्याशयः ॥२०॥ अन्तर्मुखतया तु दृष्टवानित्याह—तत इति ॥ स देवो ब्रह्मा अप्रतिलब्धकामः अप्राप्ताधिष्ठानदर्शनरूपमनोरथ एव ततोऽन्वेषणात् निवृत्तः पुनः स्वधिष्ण्यं कमलकर्णिकारूपस्थानमासाद्य शनैः जिताः ये श्वासाः प्राणाः तैः निवृत्तं विषयविमुखीकृतं चित्तं येन सः आरूढ आश्रितः समाधिपर्यन्तो योगो येन तथाभूतः सन्न्यषीदत् उपविवेश ॥ २१॥ कालेनेति ॥ पुरुषायुषा संवत्सरशतात्मकेन कालेन अभिप्रवृत्तः सुनिष्पन्नो योगस्तेन विरूढ उत्पन्नो बोधो दिव्यज्ञानं यस्य सोऽजो ब्रह्मा यत्पूर्वं विचिन्वन्नपि नापश्यत तत्स्वकारणं भगवत्स्वरूपं स्वयमेवान्तर्हृदयेऽवभातमपश्यत । उभयत्र तङार्षः ॥२२॥ तद्वर्णयति—मृणालेति ॥ फणा एवातपत्राणि तैरायुताः सर्वतो युक्ताः ये मूर्द्धानस्तेषां रत्नानि किरीटस्थानि तेषां द्युभिः प्रभाभिर्हतं निरस्तं ध्वान्तमन्धकारं यस्मिंस्तस्मिन् युगान्ततोये स्थिते मृणालं पद्मतन्तुस्तदिव

तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः ॥ यो देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः ॥ २० ॥ ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः॥ शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियोगः ॥ २१ ॥ कालेन सोऽजः पुरुषायुषाऽभिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः ॥ स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभातमपश्यताऽपश्यत यन्न पूर्वम् ॥ २२ ॥ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यङ्क एकं पुरुषं शयानम् ॥ फणातपत्त्रायुतमूर्द्धरत्नद्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये ॥ २३ ॥ प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः सन्ध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः ॥ रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः ॥ २४ ॥

गौरश्चासावायतश्च यः शेषस्य भोगो देहः स एव पर्यङ्कः तस्मिन् शयानमेकं पुरुषमपश्यत् ॥ २३ ॥ प्रेक्षामिति ॥ सन्ध्याभ्रं नीविः परिधानं यस्य उरुरुक्ममूर्ध्नः भूयिष्ठकनकशृङ्गस्य रत्नानामुदकधाराणामोषधीनां सौमनस्यानां पुष्पसमूहानां च वन्यानां स्रजो माला यस्येति तथा उपरिस्थिताः वेणव एव भुजा अधःस्थिताः अङ्घ्रिपा वृक्षा एव अङ्घ्रयः पादा यस्य तस्य हरितोपलाद्रेः मरकतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपन्तं मरकतपर्वततुल्यतया शोभमानमित्यर्थः । अत्र शब्दमर्यादया सर्वाणि हरितोपलाद्रेर्विशेषणानि स्वगतसन्ध्याभ्राद्यैः सादृश्याय पीताम्बरादीन्याक्षिपन्ति । तत्र सन्ध्याभ्रमिव पीताम्बरं कनकशृङ्गाणीव किरीटानि रत्नपङ्क्तिरिव रत्नमाला उदकधारा इव मुक्तामाला ओषधीपङ्क्तिः इव तुलसीमाला पुष्पपङ्क्तिरिव वनमाला वेणव इव भुजाः वृक्षा इव चरणाः इति तेन पीताम्बरेण सन्ध्याभ्रस्य किरीटैः कनकशृङ्गाणां शोभां क्षिपन्तमित्यादिकमर्थादायाति । अत्र रत्नोदधारौषधिसौमनस्या वन्यस्रजो वनमाला यस्येति स्वीयरत्नमुक्तापुष्पतुलसीमालाभिः वनस्रक्शब्देन मालाभा-

त्रोक्तिः । यद्वा । रत्नादिर्वनस्रक् यस्येत्युभयत्र एकैव वनमाला व्याख्येया । "पत्रपुष्पमयी माला वनमाला पदावधिः ।" इति । अत्र रत्नपदं नवरत्नपरम् "तुलसीपुष्परचिता नवरत्नैर्विराजिता । आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥" इत्युक्तेः ॥ २४ ॥ आयामत इति ॥ लोकत्रयं सावकाशं संगृह्यतेऽस्मिन् तथाभूतेन विचित्राणि दिव्यानि च यान्याभरणानि अंशुकानि वस्त्राणि च तेषां कृता श्रीः शोभा येन।आयामो दैर्घ्यं विस्तारो विशालता ताभ्यां स्वमानेन स्वानुरूपप्रमाणेन शोभनश्चासावमानो निरुपमः अपरिच्छिन्नो वा तेनेति वा देहेनोपलक्षितं स्वतो रम्यत्वेऽपि अपाश्रितवेषः स्वीकृतालङ्कारो देहो यस्य तम् । यद्वा । अपाश्रितं चिन्तितं वेषं ददातीत्यपाश्रितवेषदा ईहा इच्छा यस्य तम् अपश्यत् ॥ २५ ॥ पुंसामिति ॥ नखा एवेन्दवस्तेषां मयूखा रश्मयस्तैर्भिन्नाः संभिन्नाश्छुरिता अङ्गुलय एव चारूणि पत्राणि यस्य तत् स्वकामाय स्वाभिलषितफलाय विविक्तः शुद्धैर्वेदोक्तमार्गैरभ्यर्चितां पुंसां कामदुघमङ्घ्रिपद्मं कृपया किंचिदुन्नमय्य प्रदर्शयन्तम् अपश्यत् ॥ २६ ॥ मुखेनेति ॥ लोकानामार्तिहरं स्मितं यस्मिंस्तेन परिस्फुरद्भ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितेन अधरबिम्बस्य बिम्बस्येवातिरक्तस्याधरस्य भासा दीप्त्या शोणायितेन रक्तवदाचरितेनेत्यर्थः । सुनसेन शोभननासायुक्तेन सुभ्रुवा

आयामतो विस्तरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण ॥ विचित्रदिव्याभरणांशुकानां कृतश्रियापाश्रितवेषदेहम् ॥ २५ ॥ पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चितां कामदुघाङ्घ्रिपद्मम् ॥ प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दुमयूखभिन्नाङ्गुलिचारुपत्रम् ॥२६॥ मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन ॥ शोणायितेनाधरबिम्बभासा प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुभ्र्वा ॥२७॥ कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससा स्वलंकृतं मेखलया नितम्बे ॥ हारेण चानन्तधनेन वत्स श्रीवत्सवक्षःस्थलवल्लभेन ॥ २८ ॥ परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखम् ॥ अव्यक्तमूलं भवनाङ्घ्रिपेन्द्रमहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्शम् ॥ २९ ॥

शोभने भ्रुवौ यस्मिंस्तेन स्वमुखेन प्रत्यर्हयन्तं पूजकान् प्रति संमानयन्तं भक्तैर्भोगाद्यनङ्गीकारात्स्वमुखदर्शनानन्ददानेनैव तत्सेवाऋणं परिशोधयन्तमित्याशयः । तं हरिमपश्यत् । सुभ्रुवा सुभ्रुणा इति वा वक्तव्ये सुभ्र्वा इत्यार्षः क्वचित्तथा पाठः ॥ २७ ॥ कदम्बेति ॥ हे वत्स विदुर कदम्बस्य किञ्जल्काः केसरास्तत्तुल्यपिशङ्गवर्णेन वाससा पीताम्बरेण मेखलया रत्नसुवर्णमयेन कटिसूत्रेण च नितम्बे सुष्ठु अलंकृतं श्रीवत्सो नाम दक्षिणावर्तरोमरेखाविशेषस्तद्युक्तं यद्वक्षःस्थलं तस्य वल्लभेन प्रियेण तत्सङ्गतेन अनन्तधनेन बहुमूल्येन हारेण च स्वलंकृतमपश्यत् ॥ २८ ॥ परार्ध्येति ॥ परार्ध्या अमूल्याः केयूरेषु अङ्गदेषु मणिप्रवेका मण्युत्तमास्तैः पर्यस्ता व्याप्ताः दोर्दण्डाः भुजदण्डा एव सहस्रमनन्ताः शाखा यस्य तं चन्दनवृक्षोऽपि मण्यादितुल्यैः फलपुष्पादिभिर्व्याप्तशाखो भवति । अव्यक्तं प्रधानं मूलमधोभागो यस्य । यद्वा । अव्यक्तं ब्रह्म मूलं यस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात् । यद्वा । अनादित्वादव्यक्तमूलम् । वृक्षस्यापि मूलमव्यक्तं भवति अहीन्द्रस्य शेषस्य भोगैर्देहावयवैः फणैर्वा अधिवीताः संवेष्टिताः वल्शाः स्कन्धाः यस्य तं

नवमे तपसा तुष्टं हरिं ब्रह्मा विलोक्य च ॥ सिसृक्षया तमस्तौषीत्तत्र श्लोकाः कर्तृ[44]ध्यय: ॥ चत्वार्यु[49]वाचेति पादोना त्रिषं[63]ष्टिरनुष्टुभः ॥९॥ ज्ञात इति ॥ हे भगवन् सुचिरात् बहुकालोपार्जिततपसः मे मया अद्य इदानीं त्वं ज्ञातोऽसि दृष्टोऽसि नन्विति निश्चये भगवतस्तव गतिस्तत्वं न ज्ञायत इति देहभाजां प्राणिनामवद्यं महान्दोषः यतः त्वत् त्वत्तः अन्यत् किमपि वस्तु न नास्ति यदपि त्वद्भिन्नं किंचित् अस्तीति प्रतीयते तदपि शुद्धं सत्वं न भवति। यत् यस्मात् मायायाः गुणानां व्यतिकरात् क्षोभात् त्वमेवो-रुर्बहुरूपो विभासि प्रकाशसे ॥ १ ॥ ननु त्वया दृष्टं रूपं गुणात्मकमेव सत्यं तु ब्रह्मैव अतस्त्वमपि तन्न जानासीत्याशङ्क्य तव निर्गुणं रूपमपि अस्माद्रूपाद्भिन्नं नास्तीत्याह—रूपमिति द्वयम् ॥ हे परम हे आत्मन् यस्य तव नाभिपद्मभवनात् अहम् आविरासं प्रकटोऽभूवं तस्य अवबोधरसोदयेन चिच्छक्त्याविर्भावेन शश्वत् सर्वदा निवृत्तं तमः अविद्या यस्मात्तस्य तव यदेतत् अवताराणां शतस्य शुद्धसत्वात्मकस्य एकं बीजं मूलं सतामनुग्रहाय आदौ सर्गादौ गृहीतं त्वयैव स्वातन्त्र्येणाविष्कृतं रूपम् अस्ति अहं

॥ ब्रह्मोवाच ॥ ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यम् ॥ नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुण-व्यतिकराद्यदुरुर्विभासि ॥ १ ॥ रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय ॥ आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभि-पद्मभवनादहमाविरासम् ॥२॥ नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः ॥ पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि ॥ ३ ॥ तद्वा इदं भुवनमङ्गल मङ्गलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानाम् ॥ तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं यो नादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः ॥ ४ ॥ ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोशगन्धं जिघ्रन्ति कर्णविवरैः श्रुतिवात-नीतम् ॥ भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयाम्बुरुहात्स्वपुंसाम् ॥ ५ ॥

आनन्दमात्रम् अविकल्पं निर्भेदम् अविद्धवर्चः अनावृतप्रकाशं यद् भवतः स्वरूपं तत् अतो रूपात्परं भिन्नं न पश्यामि किन्तु इदमेव तत् अतो हेतोः विश्वस्य सृजम् इगुपधेति कः अतो नपुंसकविशेषणत्वम् । एकमुपास्येषु मुख्यम् अविश्वं विश्वस्मादन्यत् भूतेन्द्रियाणामात्मानं कारणं ते तव अदः रूपम् उपाश्रितोऽस्मि स्वाश्रयतया गृही-तवानस्मि ॥ २ ॥ ३ ॥ नन्वेवमपि सोपाधिकमेतदर्वाचीनमेव तत्राह—तद्वा इति ॥ हे भुवनमङ्गल यतस्ते त्वया उपासकानां नोऽस्माकं मङ्गलाय तद्वै तव सच्चिदानन्दात्मक-मिदं रूपं ध्याने दर्शितं स्म न ह्यव्यक्तवर्त्मनिविष्टचित्तानामस्माकं त्वया सोपाधिकदर्शनं युक्तमिति भावः । इति हेतोस्तस्मै भगवते तुभ्यं नमोऽनुविधेम अनुवृत्त्या नमस्कुर्याम । आर्षः प्रयोगः । यो भवान् असत् सुप्रसङ्गो येषां तैर्नरकभाग्भिः नरकयोग्यैः जनैर्न आदृतोऽस्ति ॥ ४ ॥ ये त्विति ॥ हे नाथ श्रुतिर्वेदः स एव वातस्तेन नीतं प्रापितं त्वदी-यचरणाम्बुजकोषस्य गन्धं प्रभावं ये तु कर्णविवरैर्जिघ्रन्ति आदरेण शृण्वन्ति तेषां स्वपुंसां परया श्रवणेन प्रवृद्धया भक्त्या गृहीतचरणस्त्वं तेषां हृदयाम्बुरुहात् नापैषि नाप-

गच्छसि तत्र नित्यं प्रकाशसे॥५॥तावदिति॥ लोकः प्राणी यावत् अभयं ते तव अङ्घ्रिं न प्रवृणीत नाश्रयेत् तावदेव द्रविणं धनं गेहं प्रसिद्धं देहेति पाठान्तरम्। सुहृदः स्त्रीपुत्रमित्रादयस्तन्निमित्तं तेषां विनाशचिन्तया भयं भवति गते शोकः पुनः स्पृहा ततस्तत्साधने प्रवृत्तौ परेभ्यः परिभवः यथाकथंचित्प्राप्तावपि पुनर्विपुलो महान् लोभः भवति। तथा तावदेव पुनरार्त्तिमूलं भयादिदुःखकारणं ममेत्यसद्भ्रान्तिरूपः अवग्रहः अभिनिवेशो भवति तवाङ्घ्रि प्रवरणे तु सर्वे निवर्त्तन्ते किं पुनस्तत्प्रकाशे सतीति भावः ॥ ६ ॥ दैवेनेति ॥ सर्वाणामशुभानामुपशमनात् भवतस्तव प्रसङ्गात् श्रवणकीर्त्तनादिरूपाद्विमुखानीन्द्रियाणि येषां तथा दीनाः विषयेषु लम्पटाः लोभेनाभिभूतं मनो येषां ते तादृशाः संतो ये कामसुखानां लेशस्तस्यापि लवः स्वल्पो भागस्तदर्थं शश्वत् निरन्तरमकुशलानि काम्यकर्माणि पापानि च कुर्वन्ति ते दैवेन दुरदृष्टेन हता धीर्येषां ते तथा मन्दमतय एवेति ॥ ७ ॥ क्षुदिति ॥ हे उरुक्रम क्षुत् तृट् च त्रिधातवश्च वातपित्तश्लेष्माणस्तथा शीतादिभिः इतरेतरात् भार्यापुत्रादिसंबन्धिषु परस्पराच्च काम एव दुष्पूरत्वेनाग्निस्तेन

तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः॥तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥ ६ ॥ दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसङ्गात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रिया ये ॥ कुर्वन्ति कामसुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ॥ ७ ॥ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ॥ कामाग्निनाऽच्युत रुषा सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ॥ ८ ॥ यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् ॥ तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थाऽपि दुःखनिवहं वहति क्रियार्था ॥ ९ ॥ अह्न्यापृतार्त्तकरणा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः ॥ दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥ १० ॥

दुर्भरेण दुःसहेन अच्युतया रुषा चानवच्छिन्नक्रोधेन च मुहुरर्द्यमानाः प्रजाः संपश्यतो मे मनः सीदते क्लिश्यतीत्यर्थः। तङार्षः ॥ ८ ॥ यावदिति ॥ हे ईश भगवतस्तव इन्द्रियाणि अर्थाः विषयाश्च तद्रूपा या माया तस्या बलमाविष्क्यं यस्मिंस्तदिदमात्मनः पृथक्त्वं देहेन्द्रियादिभावं त्वदिदमिति पाठे इदं देहादि आत्मनः त्वत् त्वत्तः पृथक् स्वस्य यावज्जनः पश्येत्तावत् व्यर्था मिथ्याध्यस्ताप्यसौ क्रियार्था क्रियाणामर्थः फलं यस्यां सा संसृतिर्जन्ममरणादिलक्षणा न प्रतिसंक्रमेत न निवर्त्तते। तङार्षः। किन्तु दुःखनिवहं वहती प्रापयन्ती सत्येव तिष्ठति। नुमभाव आर्षः। ह्रस्वपाठः सुगम एव ॥ ९ ॥ अह्नीति ॥ हे देव अह्नि दिने आपृतानि व्यापृतानि अत एव आर्त्तानि करणानि इन्द्रियाणि येषां ते निशि रात्रौ निःशयाना अपि नानामनोरथविषयिण्या धिया स्वप्नदर्शनेन क्षणे क्षणे भग्ना निद्रा येषां तथा दैवेन आहताः सर्वतः प्रतिहता अर्थरचना अर्थार्थोद्यमा येषाम् ईदृशाः। युष्मत्प्रसङ्गात् श्रवणकीर्त्तनादेर्विमुखा ऋषयो ज्ञानिनोऽपि इह जगति संसरन्ति जन्ममरणादिकमनुभवन्ति ॥ १० ॥

त्वमिति ॥ हे नाथ हे उरुगाय श्रुतेन श्रवणेनेक्षितो ज्ञातः पन्थाः यस्य स त्वं ननु पुंसां भावो भक्तिरेव योग उपायस्तेन परिभाविते संशोधिते हृत्सरोजे आस्से तिष्ठसि श्रवणं विनापि ते त्वद्भक्ता यद्यद्वपुर्धिया विभावयन्ति ध्यायन्ति सतां तेषामनुग्रहाय त्वं तत्तदेव वपुः प्रणयसे प्रकटयसि ॥ ११ ॥ नेति ॥ एक एव नानाजनेषु अवहितः प्रविष्टः सुहृत् अन्तरात्मा च भवान् यत् यथा असतामलभ्यया सर्वभूतेषु दयया अतिप्रसीदति तथा हृदि बद्धकामैः सुरगणैः कर्तृभिः उपचितैः पुष्कलैरुपचारैः पुष्पोपहारादिसाधनैराराधितोन प्रसीदति ॥ १२ ॥ पुंसामिति ॥ यतः सकामानां भवान्नातिप्रसीदत्यतोध्वराद्यैर्यज्ञादिभिर्विविधैः कर्मभिर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च भगवतस्तवाराधनमेव पुंसः सत्क्रियार्थः संश्वासौ क्रियार्थश्च उत्तमं फलं भवति । यत्र यस्मिंस्त्वयि अर्पितः धर्मः कर्हिचिदपि न ह्रियते न विनश्यति मोक्षपर्यवसायी भवति । कामनयानुष्ठितस्तु फलं दत्त्वा नश्यति इत्यर्थः ॥ १३ ॥ शश्वदिति ॥ शश्वत् स्फुरता स्वरूपमहसा स्वरूपचैतन्येनैव नितरां पीतौ निरस्तौ भेदमोहौ यस्य बोधश्चैतन्यमेव धिषणा विद्याशक्तिर्यस्य ।

त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसाम् ॥ यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ ११ ॥ नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः ॥ यत्सर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैको नानाजनेष्ववहितः सुहृदन्तरात्मा ॥ १२ ॥ पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च ॥ आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियाऽर्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद् ध्रियते न यत्र ॥ १३ ॥ शश्वत् स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय ॥ १४ ॥ यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ॥ तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्त्यऽपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥ १५ ॥ यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् ॥ भित्त्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥ १६ ॥

यद्वा । बोध एव धिषणमाश्रयः तस्मै परस्मै पुरुषाय नमः । तथा विश्वस्योद्भवस्थितिलयेषु निमित्तं या माया तस्या लीलाविलासस्तद्रूपेण परिणामस्तया रासः क्रीडा यस्य तस्मै ईश्वराय इदं नमः नमनं चकृम कुर्मः । कृतवन्त इति वा ॥ १४ ॥ यस्येति ॥ यस्य अवतारगुणकर्मणां विडम्बनमनुकरणमस्ति येषु तानि नामानि देवकीनन्दनसर्वज्ञगोवर्द्धनोद्धरणादीनि असुविगमे प्राणोत्क्रमणसमये अत एव विवशाः अपि ये गृणन्ति केवलमुच्चारयन्ति तेऽनेकजन्मोपार्जितं शमलं पापं सहसा एव हित्वा अपावृतं निरस्तावरणमृतं सत्यं भगवन्तं यान्ति तम् अजं प्रपद्ये ॥ १५ ॥ यो वै इति ॥ यः प्रथममेक एव ततः आत्मा स्वयमेव मूलमधिष्ठानं यस्य तत्प्रधानं भित्त्वा गुणत्रयरूपेण विभज्य अहं ब्रह्मा च गिरिशश्च स्वयं विभुः विष्णुश्च एते स्थित्युद्भवप्रलयहेतवः त्रयः पादाः स्कन्धा यस्य स त्रिपाद् भूत्वा तत उरवो बहवः प्ररोहाः शाखोपशाखा मरीच्यादिमन्वादिरू-

पार्श्व यस्य सः उरुप्ररोहः सन् ववृधे तस्मै भगवते भुवनाकाराय द्रुमाय नमः ॥ १६ ॥ लोक इति ॥ अयं लोकः प्राणिमात्रं विकर्मणि पापे निरतः कुशले सुखहेतुभूते हिते स्वे स्वकीये त्वया साक्षादुदिते यत्करोषि यदश्नासीत्यादिना प्रोक्ते भवदर्चनरूपे कर्मणि प्रमत्तः अनवहितो यावद् वर्त्तते तावदेव यो बलवान् इहास्मिन्नेव जन्मनि सद्य एव अस्य लोकस्य जीवितस्य आशामपि छिनत्ति भोगसुखवार्त्ता तु दूरतस्तस्मै अनिमिषाय कालरूपाय नमोऽस्तु ॥ १७ ॥ यस्मादिति ॥ आस्तां लोकस्य कथा सकलैर्लोकैर्नमस्कृतं यद् द्विपरार्द्धावस्थायि धिष्ण्यं स्थानं तदध्यासितः आरूढोऽप्यहं यस्मात्कालरूपात्त्वत्तो बिभेमि भीतश्च संस्त्वामेवावरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् बहवः सवा यागाः संवत्सरा वा यस्य तादृशो भूत्वा बहून् यागान् कृत्वेत्यर्थः । बहून् संवत्सरान् वा तपः तेपे कृतवान् तस्मै तुभ्यम् अधिमखाय यज्ञाधिष्ठात्रे नमः ॥ १८ ॥ तिर्यगिति ॥ यस्तु स्वरूपानुभवेनैव निरस्ता रतिर्विषयसुखापेक्षा येन तादृशोऽपि आत्मना स्वेन कृताः सेतवो मर्यादास्तत्परीप्सया पालनेच्छया आत्मनः स्वस्येच्छयैव जीवयो-

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ॥ यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १७ ॥ यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्ध्यधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ॥ तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥१८॥ तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसेतुपरीप्सया यः ॥ रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥ १९ ॥ योविद्ययानुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः ॥ अन्तर्जले हि कशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥ २० ॥ यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण ॥ तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनिद्राऽवसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१ ॥

निषु तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु अवरुद्धदेहः स्वीकृतमत्स्यादिरामादिवामनादिमूर्त्तिः सन् रेमे तस्मै पुरुषोत्तमाय भगवते नमः ॥ १९ ॥ य इति ॥ यः दशार्द्धाः पञ्चतामिस्रान्धतामिस्रमोहमहामोहतमोरूपाः पञ्च वृत्तयो यस्यास्तया अविद्यया निद्राहेतुभूतया अनुपहतोऽनभिभूतोऽपि जठरीकृता उदरे प्रविलापिता लोकयात्राः सर्वलोका येन सः जनस्य निद्राणस्याविवेकिनः सुखं विवृण्वन् निद्रासुखमीदृगिति दर्शयन्नुपहसन्नित्यर्थः । यद्वा । पूर्वकल्पे श्रान्तस्य विश्रामसुखं स्फोरयन् भीमानामूर्मीणां माला विद्यन्ते यस्मिंस्तस्मिन्नन्तर्जले जलमध्ये अहिरेव कशिपुः शय्या तस्याः स्पर्शोऽनुकूलो यस्यास्तां निद्रामुवाह निद्रितानुकरणं कृतवान् तस्मै ते नम इत्यपकर्षः ॥ २० ॥ यदिति ॥ हे ईड्य यस्य नाभिपद्ममेव भवनं तस्मात् लोकत्रयमुपकरणं भोगसाधनं यस्य यद्वा लोकत्रयस्य सृष्ट्यादिद्वारोपकारकोऽहं यदनुग्रहेण आसम् उदरे स्थितो भवः प्रपञ्चो यस्य योगरूपनिद्रायाः अवसाने अन्ते सृष्ट्यारम्भसमये विकसन्नलिनवत् कृपापूर्णतया संतापहरमीक्षणं यस्य तस्मै ते तुभ्यं नमः ॥ २१ ॥

सोऽयमिति ॥ समस्तजगतां सुहृत् एक आत्मा सोऽयं भगवान् यत् येन सत्त्वेन सत्वकार्येण ज्ञानेन भगेन ऐश्वर्यादिगुणेन च जगन्मृडयते सुखयति तेनैव ज्ञानैश्वर्यादिना मे मम दृशं प्रज्ञामनुस्पृशतात् योजयतु । यथा ज्ञानादिना इदं विश्वं पूर्ववत् पूर्वकल्पवत् अहं स्रक्ष्यामि स्रष्टुं क्षमो भविष्यामि यतोऽसौ भगवान् प्रणताः प्रिया यस्य तथाविधः अहं च प्रणतः अतस्तत्करिष्यतीति भावः ॥ २२ ॥ एष इति ॥ प्रपन्नानां वरदः आत्मशक्त्या रमया लक्ष्म्या सह गृहीताः सर्वज्ञत्वादिगुणसहिताः अवतारा येन सः भगवान् यद्यत् कर्म करिष्यति तस्मिन्कर्मणि स्वस्य तस्यैव भगवतो विक्रमः प्रभावो यस्मिंस्तथाभूतमिदं विश्वं सृजतोऽपि मे चेतः चित्तम् एष भगवानेव युञ्जीत प्रवर्त्तयतु । यथा येनाहं कर्म कर्मासक्तिं तत्कृतं शमलं वैषम्यादिकृतं पापं च विजह्यां त्यक्ष्यामि ॥ २३ ॥ नाभीति ॥ इह अस्मिन्नम्भसि सतः शयानस्य अनन्तशक्तेर्यस्य पुंसो नाभिहृदात् कमलद्वारा विज्ञाने शक्तिर्यस्य स महत्तत्वात्मकस्य चित्तस्याभिमानी अहम् आसम् अतस्तस्य अस्य इदं विचित्रं विश्वात्मकं रूपं विवृण्वतो विस्तारयतो मे मम निगमस्य

सोयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन ॥ तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥२२॥ एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥ तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥२३॥ नाभिहृदादिह सतोम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ॥ रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥२४॥ सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान् विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ॥ उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं माध्व्या गिराऽपनयतात्पुरुषः पुराणः ॥२५॥ मैत्रेय उवाच ॥ स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः ॥ यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् ॥ २६ ॥

वेदस्यावयवभूतानां गिरां विसर्ग उच्चारणं मा रीरिषीष्ट अतिशयेन मा लुप्यतां मा विस्मृतो भवतु । "रिष हिंसायां" यङ्लुगन्तं लिङि कर्मकर्त्तरि रूपं छान्दसम् ॥ २४ ॥ सोऽसाविति ॥ अदभ्रकरुणः बहुदयः पुराणः पुरुषः सोऽसौ मत्कारणभूतो भगवान्विवृद्धः प्रेमा यस्मिंस्तथाभूतेन स्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् उल्लासयन् आर्षः शता विकासयन्निति यावत् । विश्वस्य विजयाय उद्भवाय चकारादस्मदनुग्रहाय च उत्थाय माध्व्या मधुरया गिरा नोऽस्माकं विषादं वैचित्यमपनयतात् निराकुर्यात् माध्वीति "ऋत्व्यवास्त्व्ये" ति सूत्रेण मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यण् छन्दसि निपात्यते॥२५॥स्वसंभवमिति ॥ स्वस्य संभवो यस्मात्तं भगवन्तं तपः शरीरं विद्या उपासना समाधिः ऐकाग्र्यं तैरेवं निशाम्य दृष्ट्वा यावन्मनोवचः स्वमनोवचनशक्त्यनुसारेण स्तुत्वा च स ब्रह्मा खिन्नवत् यथा कार्यावसानमप्राप्य श्रान्तः खिन्नो भवति तथा विरराम तूर्णीं बभूव ॥२६॥

अथेति द्वयम् ॥ मधुसूदनः आत्मनः स्वस्य हेतोर्लोकसंस्थानं लोकरचना तद्विज्ञानविषये परिखिद्यतस्तदलभमानस्य शता आर्षः ब्रह्मणोऽभिप्रेतमभिप्रायमन्वीक्ष्य ज्ञात्वा अथ तस्य कश्मलं विषादं शमयन्निव इव एवार्थे तेन भयङ्करतया प्रसिद्धेन कल्पं व्यतिकरोति विनाशयतीति कल्पव्यतिकरं तच्च तदम्भश्च तेन विषण्णं चेतो यस्य तं ब्रह्माणम् अगाधया गम्भीरार्थया वाचा आह स्म ॥ २७ ॥ २८ ॥ मेति ॥ हे वेदगर्भ तन्द्रीं विषादकृतमालस्यं मा गाः मा प्राप्नुहि किन्तु सर्गे सृष्टौ उद्यममावह कुरु तेनैव मे हशमनुस्पृशतादित्यादिकं यद्भवान् मां प्रार्थयते तद्धि मयाग्रे पूर्वमेवापादितं सम्पादितम् ॥ २९ ॥ तर्हि कथमहं न जानामि तत्राह—भूय इति ॥ हे ब्रह्मन् तपः आलोचनं मदाश्रयां मद्विषयां विद्यामुपासनां चैव त्वं भूयः पुनरातिष्ठ कुरु । ताभ्यां तपोविद्याभ्यामन्तर्हृदि हृदयमध्ये अपावृतान् आवरणशून्यान् लोकान् देवमनुष्यादिसहितान् भूरादीन् द्रक्ष्यसि ॥ ३० ॥ तत इति ॥ हे ब्रह्मन् ततः त्वं मद्भक्तियुक्तः समाहितः एकाग्रचित्तश्च सन् आत्मनि स्वस्मिंल्लोके च चेतनाचेतनात्मके जगति ततं व्याप्तं मां द्रष्टासि द्रक्ष्यसि मयि

अथाऽभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ॥ विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा॥२७॥लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः॥
तमाहाऽगाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा वेदगर्भ गास्तन्द्रीं सर्गे उद्यममावह ॥ तन्मयाऽऽपादितं ह्यग्रे
यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥ २९ ॥ भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयाम्॥ ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ॥ ३० ॥
तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः ॥ द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्मनः ॥ ३१ ॥ यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव
स्थितम् ॥ प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलम् ॥ ३२ ॥ यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः ॥ स्वरूपेण मयोपेतं पश्य-
न्स्वाराज्यमृच्छति ॥ ३३ ॥ नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः ॥ नात्माऽवसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ॥ ३४ ॥ ऋषिमाद्यं
न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः ॥ यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते ॥ ३५ ॥

च लोकान् आत्मनो जीवांश्च द्रक्ष्यसि ॥ ३१ ॥ यदा त्विति ॥ लोको जनः यदा तु यदैव दारुषु अग्निमिव सर्वभूतेषु अवस्थितं मां प्रतिचक्षीत परिपश्येत्तर्ह्येव कश्मलं पापं जह्यात् त्यजेत् ॥ ३२ ॥ यदेति ॥ भूतानि इन्द्रियाणि च आशयोन्तःकरणं च एतैर्विरहितमात्मानं जीवं शुद्धत्वंपदार्थं स्वरूपेण स्वस्यात्मभूतेन मया तत्पदार्थेन उपेतमेकीभूतं यदा पश्यन्भवति तदा स्वाराज्यं मोक्षमृच्छति प्राप्नोति ॥ ३३ ॥ नानाकर्मेति ॥ नानाकर्मणां जीवसंबन्ध्यनादिपुण्यपापानां वितानेन विस्तारेण वासनानुसारेण बह्वीः प्रजाः सिसृक्षतः स्रष्टुमिच्छतः व्यासङ्गान्तरासक्तचित्तस्यापि ते तव आत्मा चित्तमस्मिन्समयेऽपि यन्नावसीदति मोहं न प्राप्नोति स एष वर्षीयान् महत्तरो मदनुग्रहः ॥ ३४ ॥ ऋषिमिति ॥ आद्यं प्रथमम् ऋषिं वेदद्रष्टारं त्वां पापीयान् विक्षेपकारोऽपि रजोगुणो न बध्नाति विक्षेपादिकं कर्त्तुं न शक्ष्यति । यत् यस्मात् प्रजाः संसृजतोऽपि ते तव मनो

मयि निर्बन्धमत्यासक्तम् । दशमस्कन्धे तु अस्य विक्षेपो न रजसा किन्तु मञ्जुमहिमदर्शनसौभाग्याद्दृष्टादेवेति ॥ ३५ ॥ ज्ञात इति ॥ हि यस्मादहं देहिनां दुर्विज्ञेयोऽपि भवता त्वद्य ज्ञातोऽस्मि यत् यस्मात् त्वं मां भूतैरिन्द्रियैर्गुणैः सत्वादिभिरात्मनाहंकारेण च अयुक्तं मन्यसे ॥ ३६ ॥ तुभ्यमिति ॥ नालेन मार्गेण पुष्करस्य मूलमधिष्ठानं सलिले विचिन्वतः अन्वेषयतस्तवेति शेषः । मद्विचिकित्सायां भवितव्यमस्याश्रयेण न च तद्दृश्यते ततोऽस्ति नास्तीति मद्विषये संदेहे सति मे मया तुभ्यं त्वां कृतार्थयितुं “ क्रियार्थोपपदस्य ” इति क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति वा चतुर्थी । आत्मा स्वरूपमबहिरन्तर्हृदि दर्शितः ॥ ३७ ॥ यदिति ॥ अङ्ग हे ब्रह्मन् मत्कथायामभ्युदयः प्रभावस्तेनाङ्कितं मत्स्तोत्रं यच्चकर्थ कृतवानसि । यद्वा । यच्च ते तव तपसि निष्ठा स्थितिर्जाता स एष सर्वोऽपि मदनुग्रहः ॥ ३८ ॥ प्रीत इति ॥ ते तव भद्रमस्तु यद्यस्मात् लोकानां विजयस्य पालनस्येच्छया गुणमयं गुणमयत्वेन प्रतीयमानमपि मां निर्गुणमेव वर्णयन् त्वं माम् अस्तौषीः स्तुतवानसि इडभाव आर्षः । अतोऽहं त्वयि प्रीतोऽस्मि ॥ ३९ ॥ य इति ॥ एतेन

ज्ञातोहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनाम् ॥ यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ॥ ३६ ॥ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे
दर्शितोऽबहिः ॥ नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥ ३७ ॥ यच्चकर्थाऽङ्ग मत्स्तोत्रं मत्कथाऽभ्युदयाङ्कितम् ॥ यद्वा तपसि ते
निष्ठा स एष मदनुग्रहः ॥ ३८ ॥ प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया ॥ यदस्तौषीर्गुणमयं निर्गुणं माऽनुवर्णयन् ॥ ३९ ॥ य
एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् ॥ तस्याऽऽशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ॥ ४० ॥ पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना ॥
राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥ ४१ ॥ अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि ॥ अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते
प्रियः ॥ ४२ ॥ सर्ववेदमयेनेदमात्मनाऽऽत्मात्मयोनिना ॥ प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ॥ ४३ ॥

भवत्कृतेन स्तोत्रेण यः पुमान्नित्यं मां स्तुत्वा भजेत् तस्यापि सर्वकामवराणामीश्वरोऽहम् आशु शीघ्रं प्रसीदेयं तव प्रीत इति किमु वक्तव्यम् ॥ ४० ॥ पूर्तेनेति ॥ पूर्तेन कूपारामादिना तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना च राद्धं सिद्धं यत्पुंसां निःश्रेयसं फलं तन्मत्प्रीतिरेवेति तत्वविदां मतम् ॥ ४१ ॥ अहमिति ॥ हे धातः अहम् आत्मनां सर्वजीवानाम् आत्मा प्रेयसामपि मध्ये प्रेष्ठः प्रियतमः सन् स्थितः यत् कृते यदर्थं देहादिः प्रियो भवति स आत्माहम् अतः मयि रतिं कुर्यात् ॥ ४२ ॥ सर्वेति ॥ आत्मा त्वम् आत्मयोनिना आत्मा अहं योनिः कारणं यस्य तेन सर्ववेदमयेन सर्ववेदाभ्यासशालिना आत्मना अन्यनिरपेक्षेण यथा पूर्वं पूर्वकल्पे यथावस्थितं तथेदं त्रैलोक्यं याश्च मय्यनुशेरते उपसंहृतास्तिष्ठन्ति ताः प्रजाश्च सृज । यद्वा । अयं चासावात्मा च तेन इदमात्मना इत्येकं पदम् । अन्यनिरपेक्षेणेत्यर्थः । मयि स्थितानामपि व्यक्तिमात्रं कर्तव्यमित्यनायास उक्तः ॥ ४३ ॥

तस्मै इति ॥ प्रधानपुरुषयोरीश्वरः कञ्जनाभः भगवान् जगत्स्रष्ट्रे तस्मै ब्रह्मणे एवम् इदं जगन्निर्माणप्रकारादिकं व्यज्य ज्ञापयित्वा स्वेन प्रदर्शितेन नारायणरूपेण तिरोदधे अदृश्योऽभूत् ॥४४॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्याध्याये नवमे व्यधात् ॥ ९ ॥ दशमे दशधा सर्गः प्राकृतादिर्भिदोच्यते ॥ श्लोकास्तु सार्द्धा एकोनत्रिंशच्चोवाचपञ्चकम् ॥ अनुष्टुभोऽप्यर्द्धयुता एकोनत्रिंशदीरिताः॥१०॥अन्तर्हित इति ॥ भगवत्यन्तर्हिते सति लोकपितामहः विभुः ब्रह्मा दैहिकीर्देहजाः मानसीः संकल्पजाश्च प्रजाः कतिधा ससर्ज॥१॥ ये चेति ॥ हे भगवन् हे बहुवित्तम त्वयि त्वदग्रे ये च मे मयार्थाः संशयविषयाः पदार्थाः पृष्टास्तान् प्रश्नान् आनुपूर्व्येण एकैकशः वदस्व भाषयस्व यत्नेन वद वा । "भासनोपसंभाषा" इति तङ् । तेन नोऽस्माकं सर्वसंशयान् छिन्धि॥२॥एवमिति॥हे भार्गव तेन क्षत्रा विदुरेणैवं संचोदित उत्तरदाने प्रवर्त्तितः कौषारवो

मैत्रेय उवाच ॥ तस्मा एवं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे भगवद्ब्रह्मसंवादे भगवदन्तर्धानवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः ॥ १ ॥ ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम ॥ तान्वदस्वाऽऽनुपूर्व्येण च्छिन्धि नः सर्वसंशयान्॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ एवं संचोदितस्तेन क्षत्रा कौषारवो मुनिः ॥ प्रीतः प्रत्याह तान्प्रश्नान् हृदिस्थानथ भार्गवः ॥ ३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्य यदाऽऽह भगवानजः ॥ ४ ॥ तद्विलोक्याऽब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितः ॥ पद्ममम्भश्च तत्कालकृतवीर्येण कम्पितम् ॥ ५ ॥ तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया ॥ विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद्वायुं सहाम्भसा ॥ ६ ॥ तद्विलोक्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठितम् ॥ अनेन लोकान्प्राग्लीनान्कल्पिताऽस्मीत्यचिन्तयत् ॥ ७ ॥

मैत्रेयः मुनिः प्रीतः सन् हृदिस्थान् नतु विस्मृतान् तान् विदुरकृतान् प्रश्नान् प्रत्याह स्म तदुत्तरं दत्तवान्॥३॥विरिञ्च इति ॥ यत् यथा भगवान् अजः आह स्म । "भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयाम् । " इत्युक्तवान् । विरिञ्चो ब्रह्मापि तथैवात्मनि परमात्मनि तस्मिन्नात्मानं मन आवेश्य दिव्यं वर्षशतं तपश्चक्रे ॥४॥ तद्विलोक्येति द्वयम् ॥ एधमानेन प्रवृद्धेन तपसा आत्मसंस्थया परमात्मविषयया विद्यया उपासनया च विवृद्धं विज्ञानमेव बलं यस्य सः अब्जसंभूतो ब्रह्मा यदधिष्ठितः यत् पद्ममधिष्ठाय स्थितः कर्त्तरि क्तः । तत्पद्ममम्भश्च तत्कालेन प्रलयकालेन कृतं वीर्यं बलं यस्य तेन वायुना कम्पितं विलोक्य अम्भसा सह वायुं न्यपात् पीतवान् नाशयामासेति ॥५॥६॥ तदिति ॥ यदधिष्ठितस्तद्वियद्व्यापि अत्युन्नतं पुष्करं कमलं विलोक्यानेन कमलेन प्राक् पूर्वकल्पान्ते लीनान् लोकान् कल्पितास्मि स्रक्ष्यामीत्यचिन्तयत् ॥ ७ ॥

पद्मकोशमिति ॥ भगवता स्वयं करणीये कर्मणि चोदितः प्रवर्तितः ब्रह्मा द्विसप्तधा चतुर्दशलोकरूपेण उरुधा ततोऽपि बहुप्रकारेण भाव्यं भावयितुं योग्यम् अतिविस्तृतं तत् पद्मकोशमाविश्य तदेकमेव त्रिधा लोकत्रयरूपेण व्यभाङ्क्षीत् विभक्तं कृतवान् ङकाररहितः पाठः ङकारवान् पाठश्चेद्भनक्ते रूपम् । धातूनामनेकार्थता । यद्वा । भाव्यं वै राजोपास्यैर्ध्येयं तत्कमलं प्रथमं त्रिधा ततश्चतुर्दशधा ततः सूर्यचन्द्रादिलोकभेदेन उरुधा व्यभाङ्क्षीत् ॥८॥ एतावानिति ॥ जीवलोकस्य व्यष्टिविराट्समूहस्य सृज्यस्य संस्थाभेदो रचनाविशेषः एतावान् त्रिलोकीरूप एव समाहितः शास्त्रे कथितः । ननु ब्रह्मणोऽपि जीवत्वात्तल्लोकस्यापि किमिति प्रत्यहं सृष्टिर्न भवति तत्राह । धर्मस्येति । हि यस्मादनिमित्तस्य निष्कामस्य धर्मस्य दशशताश्वमेधस्य शतजन्मसाधितस्य विपाकः फलरूपोऽसौ परमेष्ठी ब्रह्मा स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चितामेतीति चतुर्थोक्तेः । उपलक्षणमेतत् सत्यलोकस्य महःप्रभृतिलोकानां तद्वासिनां च त्रैलोक्यस्य काम्यकर्मफलत्वात् प्रतिकल्पमुत्पत्तिविनाशौ भवतः महःप्रभृतीनां तूपासनासमुच्चितनिष्कामकर्मफलत्वात् द्विपरार्द्धपर्यन्तं न नाशः त्रिलोक्यां दह्यमानायामित्यादिना चैतत्स्फुटीभविष्यति । तत्रस्थानां च "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानं प्रविशन्ति परं

पद्मकोशं तदाऽऽविश्य भगवत्कर्मचोदितः ॥ एकं व्यभाङ्क्षीदुरुधा त्रिधा भाव्यं द्विसप्तधा ॥ ८ ॥ एतावाञ्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः ॥ धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ ॥ ९ ॥ विदुर उवाच ॥ यदाऽऽत्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः ॥ कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन्यथा वर्णय नः प्रभो ॥ १० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ॥ पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृजत् ॥ ११ ॥ विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ॥ ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाऽव्यक्तमूर्तिना ॥ १२ ॥

पदम् ॥" इति वाक्यात्ततः परं प्रायेण मुक्तिरेवेति ज्ञेयम् । यद्वा । योऽयं जीवलोकस्य एतावान् त्रिधा चतुर्दशधा बहुधा चेति संस्थाया रचनाया भेदः ब्रह्मणा कृतः स समाहृतः संक्षेपतः कथितः । ननु एकेन ब्रह्मणा कथमिदं शक्यं तत्राह असौ परमेष्ठी अनिमित्तस्य शतजन्मसाधितस्य विपाकः फलरूपः अत एतत्सामर्थ्यम् ॥ ९ ॥ कालभेदेन लोकसृष्टिभेदं श्रुत्वा कालं पृच्छति—यदात्थेति ॥ हे ब्रह्मन् हे प्रभो बहुरूपस्य अद्भुतकर्मणश्च हरेः यत् कालाख्यं लक्षणं स्वरूपं तत्र तत्र त्वमात्थ अब्रवीस्तत् नोऽस्मान्प्रति कथं कालः कल्प्यते किंवा तस्य सूक्ष्मं स्थूलं च रूपमिति यथा यथावद्वर्णय ॥ १० ॥ गुणेति ॥ गुणानां सत्वादीनां व्यतिकरात् वैषम्यात् महदादिपरिणामात् आकारः स्वरूपज्ञानं यस्य स गुणवैषम्यरूपकार्यानुमेयः स्वतस्तु निर्विशेषः अत एवाप्रतिष्ठितः प्रतिष्ठापर्यवसानं तद्रहितः आद्यन्तशून्यः काल इति सामान्यतः स्वरूपोक्तिः विशेषेण तूत्तराध्याये उपादीयते निमित्ततया स्वीक्रियत इत्युपादानं सकाल उपादानं निमित्तं यस्मिंस्तथाभूतमात्मानमेव पुरुष ईश्वरः विश्वरूपेणासृजत् लीलया स्वव्यतिरेकेण सृज्यस्याभावात् एतच्च वस्तुकथनमात्रं कालेन निमित्तेन चासृजदित्येतावदेव विवक्षितम् ॥ ११ ॥ स्वभिन्नसृज्याभावं दर्शयन् कालस्य निमित्ततामाह—विश्वमिति ॥ प्रलये विष्णुमायया संस्थितं संहृतमतो ब्रह्मतन्मात्रमेव सद्वि-

वेण्वादयः । लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमा आम्रादयः ॥ १८ ॥ उत्स्रोतस इति अर्द्धम् ॥ ते च वनस्पत्यादयः ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते तथा तमःप्रायाः अव्यक्तचैतन्या अन्तःस्पर्शाः स्पर्शमेवान्तर्जानन्ति न तु वक्तुं शक्नुवन्ति । विशेषिणः अनेकभेदवन्तः । तिरश्चामिति ॥ तिरश्चां तिर्यग्गच्छतां यः सर्गः सोऽष्टमः । स च पुनरष्टाविंशद्विधो मतः सम्मतः । विंशतिशब्दस्य तान्तत्वमार्षम् । अष्टाविंशतिधा मत इत्यपि पाठः । ते तिर्यञ्चश्च अविदः ह्यस्तनज्ञानशून्याः भूरितमसः अज्ञानबहुलाः क्रोधाधिकाः केवलाहारनिद्रामैथुनभयादिमात्रनिष्ठाश्चेति घ्राणज्ञाः घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्तीत्यर्थः । हृदि मनसि अवेदिनः सुखदुःखादिदीर्घानुसन्धानरहिताः ॥ १९ ॥ भेदानाह—गौरिति ॥ हे सत्तम गौः अजः इत्याद्या इमे नव पशवः द्विशफाः द्विखुराः ॥ २० ॥ खर इति ॥ हे क्षत्तः खरादयः चमर्यन्ताः एते षट् एकशफा भवन्ति । अश्वतरः गर्दभादश्वायामुत्पन्नः पञ्चनखान् पशून् शृणु ॥ २१ ॥ श्वा इति ॥ चतुरक्षरोनः श्लोकः । श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखाः इति द्वादश । एते सर्वे मिलिताः

उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः ॥ तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशतिधा मतः ॥ अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः
॥१९॥ गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः ॥ द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ॥२०॥ खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी
तथा ॥ एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥ २१ ॥ श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ ॥ सिंहः कपिर्गजः कूर्मो
गोधा च मकरादयः ॥२२॥ कङ्कगृध्रवटश्येनभासभल्लुकबर्हिणः ॥ हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥२३॥ अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः
क्षत्तरेकविधो नृणाम् ॥ रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥ २४ ॥ वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ॥ वैकारिकस्तु यः
प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः ॥ २५ ॥

भूचराः सप्तविंशतिः मकरादयः इत्यग्रेन्वेति ॥ २२ ॥ कङ्केति ॥ मकरादयो जलचराः कङ्कादयः खगाः पक्षिणः ते च अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः एवमष्टाविंशतिः भेदा भवन्ति । तत्र चादिशब्दो ज्ञेयः । इयत्तायां तात्पर्याभावात् ॥ २३ ॥ अर्वागिति ॥ हे क्षत्तः अर्वाक् अधःस्रोतः आहारसंचारो यस्य सोऽर्वाक्स्रोताः ह्रस्वमार्षम् । इदं च नृणां लक्षणम् इति योऽयमेकविधो नृणां सर्गः स तु नवमः । ते च रजोगुणोधिको येषु ते कर्मपराः निरन्तरं कर्म कुर्वन्त एव तिष्ठन्ति । दुःखे च सुखमानिनः चकारात्सुखे दुःखसाधनत्वाभिमानवन्त इति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ वैकृता इति ॥ हे सत्तम एते स्थावरतिर्यङ्मनुष्याख्यास्त्रयः सर्गाः वैकृता एव नतूभयात्मकाः तथा देवसर्गश्च वैकृतः । यस्तु वैकारिको देवसर्गः सतु प्राकृतेषु पूर्वमेव प्रोक्तः । अयं तु ततो न्यूनत्वाद्वैकृतः देवसर्गत्वात्तदन्तर्भूतश्च कौमारः सनत्कुमारादीनां सर्गस्तु उभयात्मकः । देवत्वेन प्राकृतो मनुष्यत्वेन वैकृत इत्यर्थः । यद्वा “ भगवद्ध्यानपूतेन मनसान्यांस्ततोऽसृजत् । ” इत्यग्रिमोक्तेः भगवद्ध्यानजन्यत्वेन भगवज्जन्यत्वाद्ब्रह्मजन्यत्वाच्च प्राकृतो वैकृतश्चेति ॥ २५ ॥

देवेति सार्द्धम् ॥ देवसर्गो दशमः स चाष्टविधः एकं सुबन्तमेकः प्रकारः । तथा च विबुधाः पितरः असुराः इति त्रयः । गन्धर्वाप्सरस एकः सिद्धा एकः यक्षरक्षांस्येकः चारणाः एकः भूतप्रेतपिशाचा एकः किन्नरादय एकः आदिशब्दात्किंपुरुषादयः एतद्विंशेऽध्याये स्पष्टं भविष्यति ॥ २६ ॥ दशेति ॥ हे विदुर विश्वसृजा भगवता ब्रह्मणा च कृता एते दशविधाः सर्गास्ते तुभ्यं मया आख्याताः वर्णिताः । अतः परं वंशान्मन्वन्तराणि च प्रवक्ष्यामि । कालवर्णनं तु प्रक्रान्तत्वात् वंशेभ्यः पूर्वमेव ॥ २७ ॥ एवमिति ॥ एवममोघसङ्कल्पः हरिरेव रजःप्लुतः स्वेच्छया स्वीकृतरजोगुणः कल्पादौ आत्मभूः चतुर्मुखरूपः स्रष्टा सन्नात्मा स्वयमेव आत्मना स्वरूपभूतेन कालप्रधानपुरुषादिरूपसाधनेन आत्मानमेवोपादानभूतं विश्वरूपेण सृजति । आदिपदेन स्थितिसंहारयोर्ग्रहणम् । सत्वेन विष्णुरूपः सन् पाति तमसा रुद्ररूपः सन् संहरति च ॥ २८ ॥ इतः परं क्वाचित्कं श्लोकद्वयम् । " गुणव्यत्यय एतस्मिन् मायाविस्वादधीशितुः । न पौर्वापर्यमिच्छान्ति नद्यां भ्राम्यद्भ्रमैरिव॥ देवासुरादयः क्षत्तः कल्पेऽस्मिन् यत्र कीर्तिताः ।

देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरो सुराः ॥ गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः॥२६॥
दशैते विदुराऽऽख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वन्तराणि च ॥२७॥ एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वा-
त्मभूर्हरिः ॥ सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे दशविधसर्गवर्णनं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा ॥ परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥ १ ॥
सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ॥ कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ २ ॥

त एव नामरूपाभ्यामासन् मन्वन्तरान्तरे ॥ " इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्याध्याये दशमे व्यधात् ॥ १० ॥ एकादशे पराण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्महान् ॥ कालो निरूपितस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः [४१]कुंसिन्धवः ॥ त्रीण्युवाचेति द्विवेर्दा[४२]ः पादयुक्ता अनुष्टुभः ॥ ११ ॥ कालस्य विशेषं वक्तुं तत्परिच्छेद्यं सूक्ष्मं स्थूलं च वस्तु लक्षयति—चरम इति॥ सतः कार्यमात्रस्य विशेषाणामंशानां यश्चरमः अन्त्यः यस्यांशो नास्ति अनेकः कार्यावस्थामप्राप्तः असंयुतः समुदायावस्थांच न प्राप्तः अत एव सदाकार्यसमुदायावस्थयोरपगमेऽपि यो वर्त्तते स परमाणुर्विज्ञेयः । यतो येभ्यः समुदितेभ्यो नृणां व्यवहर्तॄणामैक्यभ्रमः अवयविबुद्धिर्भवति । तथा च पञ्चमेऽवयविनिराकरणे वक्ष्यति येषां समूहेन कृतो विशेष इति ॥ १ ॥ स्थूलमाह—सत एवेति ॥ यस्य चरमांशः परमाणुस्तस्यैव सतः सर्वकार्यमात्रस्य स्वरूपावस्थितस्य प्रलयमप्राप्तस्य यत्कैवल्यमैक्यं यस्य सः अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरन्तरः भेदविवक्षारहितश्च सर्वोऽपि प्रपञ्चः परममहान् इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमिति ॥ हे सत्तम यथा सूक्ष्मः स्थूलश्चायं पदार्थो निरूपित एवं संस्थानं परमाण्वाद्यवस्था तस्य भुक्तिर्व्याप्तिस्तया सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च कालोऽप्यनुमितो भवति चकारा-
न्मध्यमावस्था गृह्यते । अनुमितत्वे हेतुः यतोऽयं कालः अव्यक्तः अप्रत्यक्षः व्यक्तभुक् अद्य घटः भविष्यति इत्यादिप्रसिद्धत्वाद्व्यक्तं विश्वं भुङ्क्ते व्याप्नोत्युत्पत्तिविनाशा-
दिहेतुतया परिच्छिनत्ति तथा विभुः समर्थः भगवान् भगवच्छक्तिविशेषः अस्ति ॥ ३ ॥ स काल इति ॥ सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाण्ववस्थां यो भुङ्क्ते सः काल:
परमाणुकालः । यस्तु सतो विशेषं साकल्यं भुङ्क्ते स परममहान् तत्संज्ञकः कालः अत्रायमर्थः । ग्रहर्क्षताराचक्रस्थ इत्यादिना सूर्यगत्यैव कालादिविभागस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्सूर्यो यावता परमाणुदेशमतिक्रामति तावान् कालः परमाणुकालः । यावता च द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोशमतिक्रामति स कालः परमो महान् संवत्सरात्मकः तस्यै-
वावृत्त्या तु युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपरार्द्धान्तत्वमिति । यद्वा । सृष्टिमारभ्य संहारपर्यन्तं यावान् कालः स परममहानिति ॥४॥ अथ मध्यमकालावस्थामाह—अणुरिति ॥ द्वौ
परमाणू अणुः स्यात् द्वाभ्यां परमाणुभ्यामेकः अणुः स्यात् तं यावता सूर्योऽतिक्रामति सोऽणुः कालः स्यादित्यर्थः । त्रयोऽणव एकस्त्रसरेणुः स्मृतः वृद्धैः कथितः । त्रिभि-

एवं कालोप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम ॥ संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ३ ॥ स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते
परमाणुताम् ॥ सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ॥ ४ ॥ अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृताः ॥ जालार्करश्म्यवगतः
खमेवानुपतन्न गाम् ॥ ५ ॥ त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः ॥ शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ॥ ६ ॥
निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः ॥ क्षणान् पञ्च विदुः काष्ठां लघु ता दश पञ्च च ॥ ७ ॥ लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च
नाडिका ॥ ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षड्‌ यामः सप्त वा नृणाम् ॥ ८ ॥

रणुभिरेकस्त्रसरेणुर्भवति तं यावता सूर्योऽतिक्रामति स त्रसरेणुः कालः स्मृत इत्यर्थः । स तु प्रत्यक्ष इत्याह । स त्रसरेणुः गवाक्षगतजालरन्ध्रप्रविष्टेष्वर्करश्मिषु सूर्यकिरणेष्व-
वगतो दृष्टः सन् योऽसावतिलघुत्वेन खमाकाशमेवानुपतन् अगात् गतो भवति स त्रसरेणुरित्यर्थः । नगामिति पाठे तु खमेवानुपतन्नावगतो भवति । गां पृथ्वीं पतंस्तु नावगतो
भवति एवं च परमाणोः षड्गुणस्त्रसरेणुः ॥ ५ ॥ त्रसरेणुरिति ॥ त्रसरेणुत्रिकं यः भुङ्क्ते यावता सूर्योऽतिक्रामति स कालः त्रुटिः स्मृतः । शतं भागाः त्रुटिरूपा यस्मिन्स
तथाभूतः त्रुटीनां शतेन एको वेधाख्यः कालः स्यादित्यर्थः । त्रिभिस्तैर्वेधैस्त्वेको लवः स्मृतः ॥ ६ ॥ निमेष इति ॥ त्रिलवो निमेषो ज्ञेयः ते निमेषास्त्रयः क्षण इत्या-
म्नातः । पञ्च क्षणान् काष्ठां विदुः ताश्च काष्ठाः दश पंच च पञ्चदश च एकं लघु भवति ॥७॥ लघूनीति ॥ पञ्चदशलघूनि चैका नाडिका समाम्नाता । द्वे ते नाडिके एको
मुहूर्त्तो भवति । षट् सप्त वा नाडिकाः नृणां मनुष्याणां प्रहरो भवति । स एव यामो दिनस्य रात्रेश्च चतुर्थो भागः । ह्रासे षट् मध्ये सप्त वृद्धौ अष्ट तत्राप्यनियमार्थो

वाशब्दः।देशादिभेदेन तद्भेदानां गणयितुमशक्यत्वात्॥८॥द्वादशार्द्धेति॥त्रियवा गुञ्जा।पञ्चगुञ्जापरिमितो माषः। षोडशमाषपरिमित एकः सुवर्णः।चत्वारः सुवर्णा एकं पलम्। षोडशभिः पलैः प्रस्थः। द्वादशार्द्धं षट् उन्मीयतेनेनेत्युन्मानं पात्रम्। षट्पलताम्रविनिर्मितं प्रस्थप्रमितजलपूर्तियोग्यं पात्रं चतुर्भिः स्वर्णमाषैश्चतुरङ्गुलायामशलाकारूपेण रचितैः कृतमूलच्छिद्रं तेन च्छिद्रेण यावत्प्रस्थपरिमितं जलं प्रविशति तेन च प्लुतं जले निमग्नं भवति तावान् कालो नाडिका। अत्र पलच्छिद्रयोराधिक्ये शीघ्रं निमज्जेत् अल्पत्वे च विलम्बेन निमज्जेदिति। पलशलाकयोर्नियमस्तत्रापि रजतादिशलाकया च्छिद्रपुष्टिः स्यादिति सुवर्णस्य नियमो बोध्यः। इदं च स्थूलरीत्या वस्तुतो ज्योतिःशास्त्रानुसारियन्त्रैः स्फुटता ॥ ९ ॥ यामा इति ॥ हे मानद चत्वारश्चत्वारः अष्टौ यामाः मर्त्यानां मनुष्याणामहनी अहोरात्रश्चत्वारो यामाः अहः चत्वारश्च यामाः रात्रिरित्युभे भवतः। उभयं मिलित्वैकमहस्तानि पञ्चदशाहानि पक्षो भवति। स द्विविधः शुक्लः कृष्णश्चेति। तत्र यस्मिन् चन्द्रकलावृद्धिः स शुक्लः यत्र च चन्द्रकलाह्रासः स कृष्ण इति ॥१०॥ तयोरिति सार्द्धम् ॥ तयोः शुक्लकृष्णयोः पक्षयोः समुच्चयः समुदाय एको मासो नृणामित्यनुषङ्गः। तत्पूर्वोक्तोमासः पितॄणामहर्निशमहोरात्रः। तत्र कृष्णपक्षः अहः

द्वादशाऽर्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः॥ स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतम्॥ ९॥ यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे॥ पक्षः पञ्चदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद॥ १०॥ तयोः समुच्चयो मासः पितॄणां तदहर्निशम्॥ द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि॥ अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृतः॥ ११॥ संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितम्॥ १२॥ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत्॥ संवत्सरावसानेन पर्येत्यऽनिमिषो विभुः॥ १३॥ संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च॥ अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते॥ १४॥

शुक्लपक्षो रात्रिः। तौ पूर्वोक्तौ द्वौ मासौ नृणामृतुः। षण्मासा अयनं तच्च द्विविधं दक्षिणमुत्तरं च। दिवि स्वर्गे तु अयने दक्षिणोत्तरायणे अहनी देवानामहर्निशं प्राहुरित्यर्थः। उत्तरायणमहः दक्षिणायनं रात्रिः। ज्यौतिषिकास्तु मेषादिषट्के सूर्ये दिनं तुलादिषट्के रात्रिरित्याहुः। द्वादशमासा नृणां वत्सरः स्मृतः ॥ ११ ॥ संवत्सरेति अर्द्धम् ॥ नृणामिति पितृदेवादीनामप्युपलक्षणं स्वस्वमानेन संवत्सरशतं परमुत्कृष्टं संपूर्णमायुर्निरूपितं पापादिनायुःक्षयान्मध्येऽपि मरणं तपआदिनाऽधिकमप्यायुरिति ॥ १२ ॥ ग्रहर्क्षेति ॥ ग्रहर्क्षतारोपलक्षितं यत् कालचक्रं तत्र स्थितः अनिमिषः कालव्यवस्थापकः विभुः सूर्यः परमाणुः सूक्ष्मकाल आदिर्यस्य तेन संवत्सरः अवसानं यस्य तेन कालेन जगत् द्वादशराश्यात्मकं भुवनकोषं पर्येति परिक्रामति ॥ १३ ॥ संवत्सर इति ॥ हे विदुर संवत्सरादिभेदैः पञ्चधा अब्दः प्रभाष्यते कथ्यते संवत्सरादिभेदश्च यावता कालेन रविर्द्वादशराशीन्पर्येति तावान्कालः सौरोब्दः संवत्सरः। यावता मध्यममानेन गुरुरेकं राशिं भुङ्क्ते तावान् बार्हस्पत्योऽब्दः परिवत्सरः। षष्ट्युत्तरशतत्रयमिताहोरात्रैः सावनोऽब्दः इडावत्सरः।शुक्लादिदर्शान्तैः द्वादशभिः क्वापि त्रयोदशभिर्वा मासैश्चान्द्रोऽब्दः अनुवत्सरः। यावता चन्द्रः सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि द्वादशकृत्वो भुङ्क्ते तावान् नाक्षत्र-

ऽब्दः वत्सरः । अन्ये पुनरेवमाहुः । यदा शुक्लपक्षप्रतिपदि रविसंक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रमासयोर्युगपत् उपक्रमो भवति स संवत्सरः । ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्द्धन्ते चान्द्रमानेन च वर्षे षट् दिनानि ह्रसन्तीति किंचिदूनद्वादशदिनव्यवधानादुभयोश्चन्द्रसूर्ययोरग्रपश्चाद्भावो भवति एवं व्यवधानतारतम्येन पञ्चवर्षाणि यथाक्रमेणोक्तनामानि गच्छन्ति तन्मध्ये च द्वौ मलमासौ भवतस्ततः पुनः षष्ठः संवत्सराख्यो भवति इति ॥ १४ ॥ य इति ॥ यः भूतभेदः महाभूतविशेषः तेजोमण्डलरूपः सूर्यः कालाख्यया स्वशक्त्या सृज्यमङ्कुरादितद्विषयां बीजादिशक्तिम् उरुधा बहुधा उरुशब्दाद्धा आर्षः । उच्छ्वसयन् कार्याभिमुखीं कुर्वन् उच्छ्वसितीत्युच्छ्वसः अच् । ततः तत्करोतीति णिजन्ताच्छता पुंसः अभ्रमाय भ्रमनिवृत्तये आयुरादिव्ययेन विषयासक्तिं निवर्तयन् इत्यर्थः । स कामानां तु गुणमयं स्वर्गादिफलं क्रतुभिर्वितन्वन् दिवि आकाशे धावति तस्मै वत्सरपञ्चकाय संवत्सरादिपञ्चविधवर्षप्रवर्त्तकाय सूर्याय बलिं हरत पूजां कुरुत ॥ १५ ॥ पितृदेवेति ॥ इदं स्वस्वमानेन वर्षशतं पित्रादीनां परमायुः स्मृतम् त्वया कथितं भत्यहं कल्पते सृज्यत इति कल्पस्त्रैलोक्यं तस्माद्बहिर्वर्तमाना ये विदो ज्ञानिनः स्युः सन्ति तेषां परेषामुत्कृष्टानां गतिमायुर्मानमाचक्ष्व कथय ॥ १६ ॥ भगवानिति ॥

यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः ॥ कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मै बलिं हरत वत्सरपञ्चकाय ॥१५॥ विदुर उवाच ॥ पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतम् ॥ परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः ॥ १६ ॥ भगवान् वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु ॥ विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा॥१७॥ मैत्रेय उवाच ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥ दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितम् ॥१८॥ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ॥ संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥१९॥

भगवान् भवान् भगवतः कालस्य गतिं ननु निश्चितं वेद । यतः धीराः योगिनः योगराद्धेन योगसिद्धेन चक्षुषा विश्वं सर्वमतीन्द्रियमपि वस्तु विचक्षते पश्यन्ति ॥ १७ ॥ कृतमिति ॥ अवधीयते व्यवधीयतेनेनेत्यवधानं सन्ध्या अंशश्च तत्सहितं कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुर्युगं दिव्यैर्देवमानामितैर्द्वादशभिर्द्वादशसहस्रैर्वर्षैर्निरूपितम् । सहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्यात्॥ १८ ॥चत्वारीति ॥ तत्र कृतादियुगेषु यथाक्रमं चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं सहस्राणि तथा ततो द्विगुणानि शतानि च संख्यातानि । तत्र कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि सन्ध्यांशयोश्चत्वारि चत्वारि शतानि इत्यष्टौ शतानि च । त्रेतायां त्रीणि सहस्राणि सन्ध्यांशयोस्त्रीणि त्रीणि शतानीति षट्शतानि। द्वापरे द्वे सहस्रे सन्ध्यांशयोर्द्वे द्वे शते इति चत्वारि शतानि कलियुगे।एकं सहस्रं सन्ध्यांशयोश्चैकैकं शतमिति द्वे शते चेति ज्ञेयम्।इदं च देवमानेन एतान्येव षष्ट्युत्तरशतत्रयगुणितानि नरमानेन भवन्ति। तत्रादौ षट्त्रिंशत्सहस्राणि वर्षाणि सन्ध्या ततः सार्द्धत्रीणि लक्षाणि कलियुगम् । ततोऽन्ते षट्त्रिंशत्सहस्राणि सन्ध्यांशः ततः चत्वारि लक्षाणि द्वात्रिंशत्सहस्राणि कलिः । कलेर्द्विगुणं द्वापरं त्रिगुणा त्रेता चतुर्गुणं कृतम् । सन्ध्यासन्ध्यांशवर्षाण्यपि द्वित्रिचतुर्गुणानि कार्याणि । एवं च मनुष्याणां षष्ट्यधिकशतत्रयवर्षमितं देवानां वर्षम् । एवं मनुष्याणां

विंशति [४३२००००] सहस्राधिकत्रयश्चत्वारिंशल्लक्षैर्वर्षैश्चतुर्युगं शास्त्रेषु युगशब्देनोच्यते । तत्र अष्टाविंशतिसहस्राधिकैः [१७२८०००] सप्तदशभिर्लक्षैः कृतम् । षण्णवतिसहस्राधिकैर्द्वा [१२९६०००] दशभिर्लक्षैस्त्रेता । चतुःषष्टि [८६४०००] सहस्राधिकैरष्टभिर्लक्षैर्द्वापरः । द्वात्रिंशत्सहस्राधिकैः [४३२०००] चतुर्भिर्लक्षैः कलिः ॥१९॥ सन्ध्यांशयोरिति ॥ शतसङ्ख्ययोः उक्तानि शतानि सङ्ख्या ययोस्तयोः युगस्यादौ सन्ध्या अन्तेंशस्तयोरन्तरेण मध्ये यः कालस्तमेव कालं तज्ज्ञा युगलक्षणाभिज्ञा युगं प्राहुः अन्तरेणेत्यव्ययम् शेषे षष्ठी। यत्र युगे गवालम्भादिरूपो विशेषधर्मो विधीयते। सामान्यधर्मः श्रवणकीर्त्तनादिरूपस्तु सन्ध्यांशयोरप्यस्त्येवेति यस्य युगस्य यो धर्मः स एव तत्सन्ध्यासन्ध्यांशयोरपि प्रधानीभूतः । परन्तु सन्ध्यायां पूर्वयुगस्य सन्ध्यांशे उत्तरयुगस्य धर्माणां मिश्रणं भवति॥२०॥धर्म इति॥कृते कृतयुगे चतुष्पात् संपूर्णो धर्मो मनुजान् समनुवर्त्तते स एव धर्मः अन्येषु त्रेतादिष्वेकैकेन पादेन वर्धता वर्धमानेन शता आर्षः।अधर्मेण अधर्म हेतुना व्येति एकैकपादेन ह्रसतीत्यर्थः । एतच्च वैराग्यार्थं धर्मप्रयत्नाधिक्यार्थं वा स्वरूपकथनमात्रं नतु धर्मसंकोचार्थम् ॥२१॥ त्रिलोक्या इति॥हे तात त्रिलोक्या बहिः स्थितानां महर्लोकप्रभृतीनाम् आब्रह्मणः ब्रह्मलोकपर्यन्तानां युगसाहस्रं चतुर्युगानां सहस्रसङ्ख्यासमुदाय एकदिनं भवति तावतीचतुर्युगसहस्रपरिमितैव तेषां रात्रिर्भवति ।

सन्ध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसंख्ययोः ॥ तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥ २० ॥ धर्मश्चतुष्पान्मनुजान् कृते समनुवर्तते ॥
स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता ॥ २१ ॥ त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनम् ॥ तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् ॥ २२ ॥ निशाऽवसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ॥ यावद्दिनं भगवतो मनून्भुञ्जंश्चतुर्दश ॥ स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् ॥ २३ ॥ मन्वन्तरेषु मनवस्तद्वंश्या ऋषयः सुराः ॥ सप्तर्षयस्तु गन्धर्वाः क्रमेणैव भवन्ति ते ॥ भवन्ति चैव युगपत्सुरेशाश्चानु ये च तान् ॥ २४ ॥ एष दैनंदिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः ॥ तिर्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥ २५ ॥

यत् यस्यां रात्रौ विश्वसृक् ब्रह्मा निमीलति तदैव स्वपन्तं गर्भोदशायिनमनुस्वपिति तदा च प्रलयो भवति।एवं युगसहस्रद्वयं ब्रह्मणोऽहोरात्रः। तत्र मनुष्याणां चतुःषष्टिकोट्यधिकाष्टपञ्चवर्षाणि [८०००८६४००००००००] भवन्ति ॥२२॥ निशेति ॥ पुनश्च निशाया अवसाने अन्ते सति आरब्धो लोकस्य कल्पः सर्गश्चतुर्दशमनून्भुञ्जन्परिच्छिन्दन्व्याप्नुवन् यावद्भगवतो ब्रह्मणो दिनं तावदनुवर्त्तते । स्वं स्वमिति अर्द्धम्॥ साधिकां किंचिदधिकां चतुर्युगानामेकसप्ततिं स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते अनुभवति तावत्कालं राज्यं करोति तत्र देवमानेन द्विपञ्चाशत्सहस्राधिकान्यष्टलक्षाणि [८५२०००] वर्षाणि भवन्ति । मनुष्यमानेन तु त्रिंशत्कोट्यः सप्तषष्टिर्लक्षाणि विंशतिः सहस्राणि इति॥२३॥मन्वन्तरेषु इति॥ मन्वन्तरेषु साधिकैकसप्ततिचतुर्युगमितेषु एकैकमनुकालेषु मनवः स्वायंभुवादयः तद्वंशाः पृथिवीपालका राजानः सप्तर्षयः सुरा देवाः सुरेशा इन्द्राः तानिन्द्रान् येऽनुवर्तन्ते ते च गन्धर्वादयः चकाराद् भगवदंशावताराश्च तत्र राजानोऽवताराश्च क्रमेण भवन्ति । सप्तर्षिमन्वादयस्तु युगपत्समकालमेव भवन्ति ॥२४॥ एष इति ॥ ब्राह्मः ब्रह्मणा कृतः दैनंदिनः दिनं दिनं क्रियमाणो यः सर्गः स एष

त्रैलोक्यवर्त्तनः त्रैलोक्यस्य वर्त्तनमुत्पत्तिर्यस्मिंस्तथाभूतो ज्ञेयः । यत्र यस्मिन् दैनंदिने सर्गे तिरश्चां नृणां पितॄणां देवानां च कर्मभिः पुण्यपापैस्तदनुरूपः संभवः भवति ॥ २५ ॥ मन्वन्तरेष्विति ॥ मन्वन्तरेषु स्वमूर्तिभिः सत्वं शुद्धसत्वं बिभ्रत् शुद्धसत्वमयमूर्तिं बिभ्राणो भगवान् उदितपौरुषः आविष्कृतपुरुषकारः स मन्वादिभिः सहेदं विश्वमवति ॥ २६ ॥ तमोमात्रामिति ॥ त्रैलोक्यमात्रनाशार्थं तमसो मात्रां लेशमुपादाय स्वीकृत्योद्रिक्ततमस्कः अत एव प्रतिसंरुद्धः निवृत्तो विक्रमो व्यापारो यद्वा प्रतिसंरुद्धो वह्न्यादिभिरावृतः विक्रमो भूरादिलोकत्रयं येन "विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च" इत्युक्तेः । स कालेनानुगतमनुप्रविष्टमशेषं त्रैलोक्यस्य जीववृन्दं यस्मिन् स विभुः दिनात्यये तूष्णीं त्यक्तमायाविनोदः आस्ते ॥ २७ ॥ तमेवेति ॥ निर्मुक्तः निवृत्तः शशी भास्करश्च यत्र यथा भवति तथा निशायामनुवृत्तायां सत्यां तमेवानु तत्कालानन्तरमेव भूर्भुवस्वरात्मकास्त्रयो लोका अपि धीयन्ते कर्मकर्त्तरि स्वयमेव लीयन्ते ॥ २८ ॥ त्रिलोक्यामिति ॥ शक्त्या भगवच्छक्तिरूपो यः संकर्षणमुखोद्भूतरुद्रगणाग्निस्तेन त्रिलोक्यां

मन्वन्तरेषु भगवान् बिभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः ॥ मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः ॥ २६ ॥ तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः ॥
कालेनाऽनुगताऽशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये ॥ २७ ॥ तमेवान्वपिधीयन्ते लोका भूरादयस्त्रयः ॥ निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभा-
स्करम् ॥ २८ ॥ त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना ॥ यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः ॥ २९ ॥ तावत्त्रिभुवनं
सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ॥ प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः ॥ ३० ॥ अन्तः स तस्मिन् सलिल आस्तेऽनन्तासनो हरिः ॥
योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ॥ ३१ ॥ एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ॥ अपक्षितमिवास्याऽपि परमायुर्वयःशतम्
॥ ३२ ॥ यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते ॥ पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

दह्यमानायां सत्यां तस्याग्नेरूष्मणा अर्दिताः पीडिता महर्लोकवासिनो भृग्वादयस्तस्माल्लोकाज्जनलोकं यान्ति ॥ २९ ॥ तावदिति ॥ उत्कटः आटोपः क्षोभो येषां ते च ते चण्डवातेन ईरितोर्मयश्च तथाभूताः कल्पान्तेन कालेन एधिताः प्रवृद्धाः सिन्धवस्तावत्तदा सङ्कर्षणाग्निना दग्धं त्रिभुवनं सद्यः त्रिलोक्यां दग्धायामविलम्बेन प्लावयन्ति। दाहस्तु शतवर्षपर्यन्तो ज्ञेयः ॥ ३० ॥ अन्तरिति॥तस्मिन् सलिले अन्तः मध्ये अनन्तः शेष एव आसनं शय्या यस्य सः प्रसिद्धो हरिः योगः एव निद्रा योगाख्या विमलादीनां चिच्छक्तिवृत्तीनां पञ्चमी सैव तदानीं निद्रारूपा इति वा तया निमीले मीलिते अक्षिणी यस्य सः जनालयैः जनलोकवासिभिर्महर्लोकागतैरन्यैश्च स्तूयमान आस्ते शयनमनुकरोति ॥ ३१ ॥ एवमिति ॥ कालस्य गत्या परमा एवादिरूपया उपलक्षितैः एवंविधैश्चतुर्युगद्विसहस्रपरिमितैरहोरात्रैर्वयःशतं वर्षशतं परं प्राण्यन्तरायुरपेक्षयात्यधिकमप्यस्य ब्रह्मण आयुरपक्षितमुपक्षीणमिव गतप्रायमिवेति वैराग्यार्थम् ॥ ३२ ॥ यदिति ॥ तस्य ब्रह्मण आयुषो यदर्द्धं तत्परार्द्धमित्यभिधीयते । तत्रास्यायुषः पूर्वः परार्द्धोऽपक्रान्तः अ-

पगतः अपरः परार्द्धो हि अद्य प्रवर्तते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मण आयुषि बहवः कल्पा भवन्ति तेषां मध्ये कांश्चिदाह—पूर्वस्येति ॥ पूर्वस्य परार्द्धस्यादौ ब्राह्मो नाम महान्कल्पः अभूत् । यत्र कल्पे ब्रह्मा अभवत् उत्पन्न इत्यर्थः । यं ब्रह्माणं शब्दब्रह्मेति विदुः।प्रभासखण्डोक्तैः श्वेतवाराहादिभिः पितृकल्पान्तैस्त्रिंशद्भिः कल्पैरेव शुक्लप्रतिपदाद्यमावस्यान्तानि त्रिंशद्दिनानि ब्रह्मणो मासः । एवं कल्पानां द्वादशभिरावृत्तिभिः द्वादशमासाः वर्षं पञ्चाशता वर्षैरेकः परार्द्धः । तत्र पूर्वस्य परार्द्धस्यादौ श्वेतवराहकल्प एव ब्रह्मजन्मतिथित्वाद् ब्राह्मशब्देनोच्यते । सा तिथिश्च ज्योतिःशास्त्ररीत्या चैत्रशुक्लप्रतिपदेव ॥ ३४ ॥ तस्यैवेति ॥ तस्यैव पूर्वपरार्द्धस्य चान्ते यं पितृकल्पमेव पाद्ममभिचक्षते मनीषिणः कथयन्ति स कल्पोऽभूत् । पाद्मत्वे हेतुमाह । यदिति । यत् यत्र कल्पे हरेर्भगवतो नारायणस्य नाभिरेव सरस्तस्मात् लोकसरोरुहं त्रिभुवनात्मकं कमलमासीत् उदपद्यत । तेन सर्वेष्वेव कल्पेषु लोकात्मकं पद्मं न भवति किन्तु क्वचिदेवेत्युक्तम्॥३५॥अयमिति॥हे भारत अयं तु वाराह इति विख्यातः कल्पो द्वितीयस्यापि परार्द्धस्या-

पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ॥ कल्पो यत्राऽभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ॥३४॥ तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद्यं पाद्ममभिचक्षते ॥ यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ॥ ३५ ॥ अयं ते कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ॥ वाराह इति विख्यातो यत्रासीत् सूकरो हरिः ॥ ३६ ॥ कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते ॥ अव्याकृतस्याऽनन्तस्य अनादेर्जगदात्मनः ॥ ३७ ॥ कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धान्त ईश्वरः ॥ नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाम मानिनाम् ॥३८॥ विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ॥ आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ॥ ३९ ॥ दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ॥ लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ॥४०॥ तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्॥विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः॥४१॥इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे विदुरमैत्रेयसंवादे कल्पमानादिवर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दौ एकपञ्चाशत्तमवर्षस्य प्रथमदिवसे कथितः । यत्रास्मिन् कल्पे हरिः स्वयमेव सूकर आसीत् ॥३६॥ कालपरिच्छेद्यानामायुरुक्त्वा कालापरिच्छेद्यं तत्वमाह—काल इति ॥ द्विपरार्द्धाख्योऽयं कालः अनन्तस्य अव्याकृतस्य कार्योपाधिशून्यस्य अक्षरब्रह्मणः अनादेश्च जगदात्मनः जगत्कारणस्य निमेष उपचर्यते केवलं न त्वनेनापि क्रमेण तस्यायुर्गणनमिति ॥ ३७ ॥ कालोऽयमिति ॥ परमाण्वादिर्द्विपरार्द्धान्तोऽयं कालः ईश्वरोऽतिसमर्थोऽपि भूम्नः परिपूर्णस्य ब्रह्मणः ईशितुं नियन्तुं नैव प्रभुर्नैव शक्नोति । यतो धाममानिनां देहगेहाद्यभिमानवतामेवेश्वरो विनाशे समर्थः नतु ब्रह्मणः॥३८॥भूम्न इत्युक्तं प्रपञ्चयन्नाह—विकारैरिति त्रयम् ॥ विकारैः भूतेन्द्रियरूपैः षोडशभिर्युक्तैः प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मात्ररूपाष्टप्रकृतिमिलितैः सहितः आरब्धः अन्तः पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्च विशेषादिभिः पृथ्व्यादिभिर्दशगुणोत्तरोत्तराधिकैः सप्तभिरावृतः अयम् आण्डकोशो

यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् लक्ष्यते एवंविधाश्चान्येऽपि कोटिशोऽण्डराशयो यत्र अन्तर्गताः प्रविष्टाः परमाणुवद्दृश्यन्ते तत्सर्वेषां कारणानां प्रधानादीनामपि कारणमक्षरं ब्रह्म महात्मनः पुरुषस्य विष्णोः परं सर्वत उत्कृष्टं धाम स्वरूपम् आहुः । विष्णोः कारणार्णवशायिनः देह इति भक्ताः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्कन्धस्यैकादशे व्यधात् ॥ ११ ॥ द्वादशे तु कुमारादिमनुसर्गविवर्द्धने ॥ यौनोऽभून्मनुसर्गोऽत्र श्लोकाः सार्द्धा रसेषवः ॥ तैविंत्योऽनुष्टुभस्तत्रोवाचवाचां चतुष्टयम् ॥ १२ ॥ इतीति ॥ हे क्षत्तः परमात्मनः कालाख्यो महिमा प्रभावविशेषस्ते तुभ्यमिति वर्णितः । अथ वेदगर्भो ब्रह्मा यथा प्रजा अस्राक्षीत्तत्प्रकारं कथ्यमानं मत्तस्त्वं निबोध शृणु ॥ १ ॥ ससर्जेति ॥ आदिकृत्प्रजास्रष्टा ब्रह्मा अग्रे स्वसृष्टौ प्रथमम् अन्धतामिस्रादीनि पञ्च ससर्ज । ताश्च अज्ञानस्य वृत्तयः पूर्वसिद्धा एव सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मणः सकाशात् प्रादुर्भूताः तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः मोहो देहाद्यहंबुद्धिः महामोहो भोगेच्छा तामिस्रं तत्प्रतिघाते क्रोधः अन्धतामिस्रं विषयविनाशेऽहमेव मृत इति बुद्धिः पातञ्जलेप्येता एवोक्ता अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा इति श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्ता वा अज्ञानविपर्यासभेदभयशोकाः॥२॥दृष्ट्वेति ॥ अज्ञानवृत्तीनां पापीयसीं

॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः ॥ महिमा वेदगर्भोऽथ यथाऽस्राक्षीन्निबोध मे ॥१॥ ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥ महामोहं च मोहं च तमश्चाऽज्ञानवृत्तयः ॥२॥ दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत ॥ भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यां ततोऽसृजत् ॥३॥ सनकं च सनन्दं च सनातनमथात्मभूः ॥ सनत्कुमारं च मुनीन् निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ॥४॥ तान् बभाषे स्वभूः पुत्रात् प्रजाः सृजत पुत्रकाः ॥ ते नैच्छत् मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ॥५॥ सोऽवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः ॥ क्रोधं दुर्विषहं जातं नियन्तुमुपचक्रमे ॥६॥

सृष्टिं दृष्ट्वा तत्स्रष्टारमात्मानं बहुसचीमीनं नामन्यत ततस्तदनन्तरं स्वदोषनिवृत्त्यर्थं कृतं यद्भगवतो ध्यानं तेन पूतेन विशुद्धेन मनसा अन्यां सृष्टिमसृजत् ॥३॥ अविद्यानिवर्तिका विद्यैवेति ज्ञापयितुं विद्यावृत्तयोऽपि सनकाद्या आविर्बभूवुरित्याह—सनकं चेति ॥ आत्मभूर्ब्रह्मा अथ सनकादींश्चतुरः निष्क्रियान् ऊर्ध्वरेतसः जितेन्द्रियान् मुनीन् असृजत् प्रतिकल्पं मुख्यसर्गादय एव भवन्ति सनकादयस्तु ब्राह्माख्ये प्रथमे कल्पे सृष्टा एवानुवर्त्तन्ते । ब्राह्मसर्गत्वादिह तत्सृष्टिरुक्ता । अत्र सारार्थसंदर्शिन्यां महाकल्पायुषां जीवतामेव प्रथमपरार्द्धान्ते परमेश्वरे प्रवेशात् पाद्मे कल्पे ब्रह्मा यथा पश्चादुत्पन्नस्तथा ब्रह्मापि सनकादीनुदपादयत् । एते च सनकाद्या विद्यावृत्तयः साङ्ख्ययोगवैराग्यतपांसि एषु भक्तिर्गुणीभूता तिष्ठति । मुख्यभक्तेराविर्भावस्तु नारदरूपेण वक्ष्यते इत्युक्तम् ॥४॥ तानिति ॥ स्वभूर्ब्रह्मा तान् स्वपुत्रान् बभाषे । हे पुत्रकाः यूयं प्रजाः सृजतेति । ते च मोक्षधर्माणः निवृत्तिधर्मनिष्ठाः वासुदेवपरायणाश्चातः तत् पित्राज्ञप्तं प्रजासर्जनं नैच्छन् । ज्ञानयोगः खल्वाविद्यककर्मयोगनिरासक एवेति ॥५॥ स इति ॥ स ब्रह्मा प्रत्याख्यातमनङ्गीकृतमनुशासनमाज्ञा यैस्तैः सुतैरेवं सृष्ट्याज्ञाप्रत्याख्यानेन अवध्यातः अवज्ञातः अत एव दुर्विषहं सोढुमशक्यं जातं क्रोधं नियन्तुं निग्रहीतुमुपचक्रमे प्रयत्नं कृतवान् ॥६॥

विद्यापि क्वचिदविद्यया निवर्त्तते इति दर्शयितुं विद्यावति ब्रह्मणि अविद्यावृत्तिमुख्यस्य तामिस्रस्य क्रोधस्य रुद्ररूपेणाविर्भावमाह—धियेति ॥ धिया बुद्ध्या निगृह्यमाणो विष्टभ्यमानोऽपि सद्यः तस्य ब्रह्मणो मन्युः क्रोधः तन्मन्युः स चासौ मन्युश्चेति वा प्रजापतेः ब्रह्मणो भ्रुवोर्मध्यान्नीललोहितवर्णः कुमारः सन्नजायत । अयं चाविद्यावृत्तिमुख्यस्य तामिस्रस्य रुद्ररूपेणाविर्भावः॥७॥स वै इति॥ स वै देवानां पूर्वजः भगवान् भवः रुरोद रोदनपूर्वकमुवाच । हे धातः हे जगद्गुरो मे मम नामानि स्थानानि च कुरु॥८॥ इतीति ॥ तस्य रुद्रस्येत्येवंभूतं वचः परिपालयन् भगवान् पाद्मो ब्रह्मा भद्रया मधुरया वाचा अभ्यधात् उक्तवान् मा रोदीः ते तव तत् उक्तं करोमीति ॥ ९ ॥ यदिति ॥ हे सुरश्रेष्ठ सोद्वेगः भयसहितो बालक इव यत् यस्मात्त्वमरोदीः ततस्तस्मात् रुद्र इति नाम्ना प्रजास्त्वामभिधास्यन्ति ॥ १० ॥ हृदादीनामहङ्कारकार्यत्वात् तदधिष्ठातृ रुद्रस्य तत्स्थानत्वात् क्रोधपक्षे हृत्तस्य जन्मस्थानं प्रवृद्धः सनेत्रपाणिपादेन्द्रियेषु प्रसरति असुषु प्राणेषु श्वासाधिक्यसूच्यः आकाशे सिंहादिघोरशब्दैः वाय्वग्निजलानां शोषकत्वदाहकत्व-

धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात् प्रजापतेः ॥ सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ॥७॥ स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान् भवः ॥ नामानि कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो ॥८॥ इति तस्य वचः पाद्मो भगवान् परिपालयन्॥ अभ्यधाद् भद्रया वाचा मा रोदीस्तत् करोमि ते ॥ ९ ॥ यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इव बालकः ॥ ततस्त्वामभिधास्यन्ति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ॥ १० ॥ हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योम वायुरग्निर्जलं मही ॥ सूर्यश्चन्द्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि मे ॥ ११ ॥ मन्युर्मनुर्महिनसो महाञ्छिवः ऋतुध्वजः ॥ उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ १२ ॥ धीर्वृत्तिरुशनोमा च नियुत्सर्पिरिलाम्बिका ॥ इरावती सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः ॥ १३ ॥ गृहाणैतानि नामानि स्थानानि च सयोषणः ॥ एभिः सृज प्रजा बह्वीः प्रजानामसि यत्पतिः ॥ १४ ॥ इत्यादिष्टः स गुरुणा भगवान्नीललोहितः ॥ सत्त्वाकृतिस्वभावेन ससर्जात्मसमाः प्रजाः ॥ १५ ॥ रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समन्ताद्ग्रसतां जगत् ॥ निशम्याऽसंख्यशो यूथान् प्रजापतिरशङ्कत ॥ १६ ॥

प्लावकत्वैः मह्याः विकारैः शस्त्राद्यैः सिंहादिदेहैः सूर्यचन्द्रयोस्तापहिमाभ्यां मारकत्वमस्तीति तपस्विनामपि क्रोधदर्शनात्तपोऽपि क्रोधस्थानमित्यभिप्रेत्याह—हृदिति॥हृदिन्द्रियादीनि एकादश ते तव स्थानानि अग्रे त्वत्प्रार्थनातः पूर्वमेव मया कृतानि ॥ ११ ॥ मन्युरिति ॥ मन्युर्मनुः इत्याद्येकादश नामानि ॥ १२ ॥ धीरिति ॥ हे रुद्र धीर्वृत्तिरित्यादय एकादश ते तव स्त्रियः भविष्यन्ति ॥ १३ ॥ गृहाणेति ॥ सयोषणः सस्त्रीकः सन् एतानि नामानि स्थानानि च गृहाण । एभिः स्थानैर्नामभिश्च युक्तस्त्वं बह्वीः प्रजाः सृज । यत् यस्मात् त्वं प्रजानां पतिरसि प्रजासृष्टावधिकृतोऽसि ॥ १४ ॥ इतीति ॥ गुरुणा पित्रा ब्रह्मणा स भगवान् नीललोहितो रुद्र इति उक्तः सन् सत्त्वं बलमाकृतिः नीललोहितता स्वभावस्तीव्रता च तेन आत्मसमाः स्वेन समानाः प्रजाः ससर्ज ॥ १५ ॥ रुद्राणामिति ॥ रुद्रेण सृष्टानां रुद्राणां भयङ्करस्वरूपाणामत एव समन्तात् जगत्

ग्रसताम् शता आर्षः । असंख्यशः असंख्यातान् यूथान् निशाम्य दृष्ट्वा प्रजापतिर्ब्रह्मा अशङ्कत । एते त्वन्यसृष्टा अपि प्रजा ग्रसिष्यन्त इति शङ्कामवाप्योवाच ॥ १६ ॥ अलमिति ॥ हे सुरोत्तम उल्बणैः क्रूरैश्चक्षुर्भिर्मया सह दश दिशो दहन्तीभिः ईदृशीभिः सृष्टाभिः प्रजाभिरलम् । ईदृश्यः प्रजा न स्रष्टव्या इत्यर्थः ॥१७॥ तप इति ॥ ते तव भद्रं भवतु त्वं सर्वभूतानां सुखावहं तपः आतिष्ठ आचर । यतः इदं विश्वं यथापूर्वं पूर्ववत् तपसैव भवान् स्रष्टा स्रक्ष्यति स्थितिसमये रुद्रलीला न भद्रायेति तपसि प्रवर्त्तना । अत्र यथापूर्वं स्रष्टेति विपरीतलक्षणया यथा पूर्वकल्पान्ते प्रजा समहरस्तथा एतत्कल्पान्ते संहरिष्यसि इत्यर्थः । क्वचित्कल्पे ब्रह्मेव शिवोऽपि सृजतीत्याशयात्तथोक्तिरित्यपरे ॥ १८ ॥ तपसेति ॥ पुमान् तपसा एव अञ्जसा साक्षात् परं ज्योतिः सर्वभूतानां गुहासु अन्तःकरणेषु आवसति तथा तम् अधोक्षजं भगवन्तं विन्दते प्राप्नोति ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ आत्मभुवा एवम् आदिष्टो रुद्रो गिरांपतिं ब्रह्माणं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य अमुं ब्रह्माणं बाढमित्यामन्त्र्य भवदाज्ञामङ्गीकृत्य तथैव करोमीत्युक्त्वा तपसे तपः कर्तुं

अलं प्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम ॥ मया सह दहन्तीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः ॥ १७ ॥ तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहम् ॥ तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् ॥ १८ ॥ तपसैव परं ज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजम् ॥ सर्वभूतगुहावासमञ्जसा विन्दते पुमान् ॥ १९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवमात्मभुवाऽऽदिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिम् ॥ बाढमित्यमुमामन्त्र्य विवेश तपसे वनम् ॥ २० ॥ अथाभिध्यायतः सर्गं दशपुत्राः प्रजज्ञिरे ॥ भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसन्तानहेतवः ॥ २१ ॥ मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥ २२ ॥ उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात् स्वयंभुवः ॥ प्राणाद्वसिष्ठः सञ्जातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः ॥ २३ ॥ पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोर्ऋषिः ॥ अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥ २४ ॥ धर्मः स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् ॥ अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः ॥ २५ ॥

वनं विवेश ॥ २० ॥ अथेति ॥ अथ पुनः सर्गं ध्यायतः सर्गः कथं वर्द्धेतेति चिन्तयतो भगवतो या स्वशक्तिः लोकरचनासामर्थ्यरूपा दत्ता तद्युक्तस्य ब्रह्मणो लोकसन्तानहेतवः लोकसृष्टिप्रवृत्तिहेतुभूताः दश पुत्राः प्रजज्ञिरे ॥ २१ ॥ मरीचिरिति ॥ मरीचिः अत्रिरित्यादयः तत्र तेषु दशमो नारदः ॥ २२ ॥ उत्सङ्गादिति ॥ स्वयंभुवः उत्सङ्गात् नारदः जज्ञे अङ्गुष्ठात् दक्षः जज्ञे प्राणाद्वसिष्ठः सञ्जातः त्वचि त्वचः सकाशात् भृगुः सञ्जातः पञ्चम्यर्थे सप्तमी । करात् क्रतुः सञ्जातः ॥ २३ ॥ पुलह इति ॥ पुलहः नाभितः जज्ञे पुलस्त्यः ऋषिः कर्णयोः जज्ञे । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अङ्गिरा मुखतः अत्रिः अक्ष्णः नेत्रात् जज्ञे मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥ २४ ॥ धर्म इति ॥ दक्षिणतः स्तनात् धर्मो जातः । यत्र यस्माद्धर्मात् स्वयं श्रीनारायणो जातः । पृष्ठतस्त्वधर्मो जातः यस्मात् अधर्मात् लोकभयङ्करो मृत्युर्जातः ॥ २५ ॥

हृदीति ॥ हृदि हृदयात् कामः जज्ञ इति सर्वत्र संबन्धः । भ्रुवोर्भ्रूभ्यां क्रोधः अधरदच्छदात् अधरोष्ठात् लोभः आस्यात् मुखात् वाक् वागधिष्ठात्री देवता मेढ्रात् उपस्थात् सिन्धवः पायोर्गुदात् अघाश्रयः पापप्रवर्त्तकः निर्ऋतिः राक्षसः ॥२६॥ छायाया इति ॥ देहच्छायायाः कान्तेर्वा सकाशात् प्रभुः देवहूत्याः कपिलमातुः पतिः कर्दमो जज्ञे । एवं विश्वकृतो ब्रह्मणो मनसो देहतश्चेदं जगज्जज्ञे ॥ २७ ॥ अतिविवेकिनामपि कामजयो दुष्करोऽतो दुहित्रादिभिः सह रहसि न वसेदिति ज्ञापयितुमाह—वाचमिति ॥ हे क्षत्तः स्वयंभूर्ब्रह्मा सकामः सन् मनः हरतीं नुमभाव आर्षः । तन्वीं सुन्दरीं स्वदुहितरं वाचमकामामकामयमानामपि चकमे कामितवानिति नोऽस्माभिः श्रुतं न इत्यव्ययम् । श्रुतमित्यनेनैतद्वक्तुमनर्हमपि त्वज्ज्ञानार्थमपराधाद्बिभ्यददोषदृगेव ब्रवीमीति द्योतितम् । दोषदृष्टौ तु मरीचिपुत्राणामिवाधःपातः स्यात् ॥ २८ ॥ तमिति ॥ अधर्मे कृता मतिर्येन तं पितरं विलोक्य सुताः ब्रह्मपुत्रा मरीचिमुख्यास्तत्प्रभृतयो मुनयः विश्रम्भात् पितृत्वादस्मदुक्तं श्रोष्यति करिष्यति चेति विश्वासात् न तु कोपात्प्रत्यबोधयन् ॥ २९ ॥

हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ॥ आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्रान्निर्ऋतिः पायोरघाश्रयः ॥ २६ ॥ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ॥ मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतो जगत् ॥ २७ ॥ वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः ॥ अकामां चकमे क्षत्तः सकाम इति नः श्रुतम् ॥ २८ ॥ तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः ॥ मरीचिमुख्या मुनयो विश्रम्भात्प्रत्यबोधयन् ॥ २९ ॥ नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्य न करिष्यन्ति चापरे ॥ यत्त्वं दुहितरं गच्छेरनिगृह्याङ्गजं प्रभुः ॥ ३० ॥ तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोक्यं जगद्गुरो ॥ यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वै लोकः क्षेमाय कल्पते ॥ ३१ ॥ तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन रोचिषा ॥ आत्मस्थं व्यञ्जयामास स धर्मं पातुमर्हति ॥ ३२ ॥ स इत्थं गृणतः पुत्रान् पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् ॥ प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज व्रीडितस्तदा ॥ ३३ ॥

नैतदिति ॥ हे प्रभो त्वत् त्वत्तो ये पूर्वे ब्रह्मादयस्तैरेतन्न कृतं ये चापरे अग्रे भाविनस्ते तन्न करिष्यन्ति यत् प्रभुः कामनिग्रहसमर्थोऽपि अङ्गजं काममनिगृह्य तद्वशीभूतस्त्वं स्वां दुहितरं गच्छेः ॥ ३० ॥ तेजीयसामिति ॥ हे जगद्गुरो तेजीयसां पापसंश्लेषाभावात् अतितेजस्विनामपि युष्माकं तेजस्विशब्दादीयसुन् विन्लुक् । एतत् दुहितृगमनं सुश्लोक्यं सत्कीर्त्तिकरं न भवति येषां युष्माकं वृत्तमाचारमनुतिष्ठन् लोकः प्राणिमात्रं क्षेमाय कल्पते समर्थो भवति । "यद्यदाचरति श्रेष्ठ" इत्याद्युक्तेः ॥ ३१ ॥ तस्मै इति ॥ य आत्मस्थमात्मनि स्थितमविभक्तनामरूपमिदं विश्वं स्वेन रोचिषा स्वकीयेन सङ्कल्पात्मकज्ञानेन व्यञ्जयामास स धर्मं पातुमधर्मान्निवर्त्तनेन रक्षितुमर्हति तस्मै भगवते केवलं नमः ॥ ३२ ॥ स इत्थमिति ॥ इत्थमुक्तप्रकारेण पुरः अग्रे गृणतः भाषमाणान् स्वपुत्रान् प्रजापतीन् दृष्ट्वा प्रजापतिर्ब्रह्मा व्रीडितः संस्तदा तन्वं तनुं तत्याज । तन्वादीनां बहुलं छन्दसीति वार्तिकात् यण् । तनुत्यागश्च तद्भावत्याग एव। सर्वत्र प्रलयादर्वाक् ब्रह्मशरीरत्यागायोगात् महापातकस्य शरीरत्यागः प्रायश्चित्तमिति बोधयितुं तथा कथनम् ॥ ३३ ॥

तामित्यर्द्धम् ॥ घोरां निन्द्यां तां त्यक्तां तनुं दिशो जगृहुः । यत् यां त्यक्तां तनुमेव नीहारं धूमिकां तम इति च विदुः व्यवहरन्ते अद्यापि तास्तमसा आव्रियन्ते ॥ ३४ ॥ कदाचिदिति ॥ समवेतान् सुसङ्गतान् लोकान् यथा पुरा पूर्वकल्पवदहं कथं स्रक्ष्यामीति कदाचित् ध्यायतः स्रष्टुर्ब्रह्मणश्चतुःसंख्यायुक्तान्मुखात् ऋगादयश्चत्वारो वेदा आसन् आविर्भूताः ॥ ३५ ॥ चातुर्होत्रमिति ॥ होता उद्गाता अध्वर्युर्ब्रह्मेति चतुर्णां होतॄणां कर्म चातुर्होत्रं कर्मतन्त्रं यज्ञादिविस्तारः उपवेदाः आयुर्वेदादयः नयः नीत्या-दिशास्त्राणि तैः सह धर्मस्य चत्वारः सत्यं तपो दया दानमित्युक्ताः पादाः आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां चतस्रो वृत्तयश्च तथैव चतुर्मुखादासन् इत्यनुषङ्गः ॥३६॥ स वा इति ॥ हे तपोधन विश्वसृजामीशः स वै वेदादीन्मुखतः मुखेभ्यः असृजत् इति सामान्यतः श्रुतम् । तत्रापि विशेषतः स देवो येन यद्यदसृजत्तन्मे मह्यं ब्रूहि ॥ ३७ ॥ ऋगिति ॥ पूर्वादिभिर्मुखैः ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् वेदान् क्रमादसृजत् । चातुर्होत्रसृष्टिमाह शस्त्रमप्रगीतमन्त्रस्तोत्रं होतुः कर्म इज्यामध्वर्योः कर्मस्तुतिः संप्रगीतं स्तोमं स्तुत्यर्थमृक्समु-

तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ॥ ३४ ॥ कदाचिद् ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात् ॥ कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान् समवेतान् यथा पुरा ॥३५॥ चातुर्होत्रं कर्मतन्त्रमुपवेदनयैः सह ॥ धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाऽऽश्रमवृत्तयः ॥३६॥ विदुर उवाच ॥ स वै विश्वसृजामीशो वेदादी-न्मुखतोऽसृजत् ॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥३७॥ मैत्रेय उवाच ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥ ३८ ॥ आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः ॥ स्थापत्यं चासृजद् वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ ३९ ॥ इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ॥ सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ ४० ॥ षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ ॥ आप्तोर्या-मातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ॥ ४१ ॥ विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्येति पदानि च ॥ आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥ ४२ ॥

दायं स्तुतये स्तोममिति समासः । त्रिवृत् स्तोमो भवतीत्यादिविहितमुद्गातृप्रयोज्यं कर्म प्रायश्चित्तं ब्रह्मणा प्रयोज्यं कर्म एतान्यपि चत्वारि क्रमात् पूर्वादिभिर्मुखैः व्यधात् ॥ ३८ ॥ उपवेदसृष्टिमाह—आयुर्वेदमिति ॥ आयुर्वेदं वैद्यशास्त्रं धनुर्वेदं युद्धशास्त्रं गान्धर्वं वेदं गानशास्त्रं स्थापत्यं स्थपतेः कर्म वेदं विश्वकर्मशास्त्रमेवं चतुरो वेदान् उपवे-दाख्यान् क्रमात् आत्मनः पूर्वादिभिर्मुखैरसृजत् ॥ ३९ ॥ इतिहासेति ॥ ईश्वरः सर्वदर्शनश्च ब्रह्मा इतिहासाः पुराणानि चेत्युभयात्मकं पञ्चमं वेदं सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्ववेदविवृत्तिरूपत्वात् ॥ ४० ॥ कर्मतन्त्रसृष्टिमाह—षोडशीति ॥ षोडश्युक्थौ पूर्वमुखात् पुरीषीचयनमग्निष्टुत् अग्निष्टोमः तौ दक्षिणमुखात् आप्तोर्यामश्चातिरात्रश्च तौ पश्चिममुखात् गोसवेन सहितं गोसवं वाजपेयमुत्तरमुखादसृजत् ॥ ४१ ॥ विद्येति ॥ विद्या शौचं " क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता । " इत्युक्तेः । दानं दयाभूताभय-प्रदानस्य " कलान्नार्हन्ति षोडशीम् " इत्युक्तेः । एवं च " तपः शौचं दया सत्यम् " इति प्रथमस्कन्धोक्तेरविरोधः । वस्तुतो यस्य गुणस्य यदा प्राधान्यविवक्षा तदा तस्य

धर्मपादत्वमिति यथा श्रुतेऽप्यदोषः । तपः सत्यं चेति धर्मस्य पदानि आश्रमांश्चतुरो ब्रह्मचर्यादीन् यथासंख्यं वृत्तिभिः सह पूर्वादिभ्यो मुखेभ्योऽसृजत् ॥४२॥ सावित्रमिति॥ सावित्रमुपनयनादारभ्य गायत्रीमधीयानस्य त्रिरात्रं प्राजापत्यं व्रतान्याचरतः संवत्सरान्तं ब्राह्मं वेदग्रहणान्तं अथ च तथा बृहत् नैष्ठिकं मरणपर्यन्तं इति ब्रह्मचर्ये वार्ता अनिषिद्धा कृष्यादिवृत्तिः सञ्चयो याजनादिना वृत्तिः शालीनमयाचितवृत्तिः शिलोञ्छः पतितकणिशकणादानम् "ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः" इतिवदेकत्वं पुंस्त्वं च । गृहे एता गृहाश्रमवृत्तय इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ वैखानसा इति ॥ वैखानसाः अकृष्टपच्याशिनः वालखिल्या लब्धे नवेऽन्नादौ पुराणत्यागिनः औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः फलादिभिर्जीवन्तः फेनपाः स्वयं पतितैः फलादिभिर्जीवन्तः वने एवंविधा वनवासिनो भवन्ति । न्यासे संन्यासे पूर्वं कुटीचकः स्वाश्रमधर्मप्रधानः कुटीचर इति पाठान्तरम् । बह्वोदः कर्मोपसर्जनकित्यज्ञानप्रधानः हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः निष्क्रियः परमहंसः प्राप्ततत्वः एते यथोत्तरं श्रेष्ठाः ॥४४॥ न्यायादेरुत्पत्तिमाह—आन्वीक्षिकीति ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिरिति क्रमान्मोक्षधर्मकामार्थविद्याः तथैव चेति पूर्ववत्पूर्वादिमुखैरेवोत्पन्ना इत्यर्थः । एवं यत्र क्रमो नोक्तः तत्राप्ययं क्रमो ज्ञेयश्चतुःसंख्यासाम्यात् ।

सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा ॥ वार्तासञ्चयशालीनशिलोञ्छ इति वै गृहे ॥ ४३ ॥ वैखानसा वालखिल्यौ दुम्बराः फेनपा वने ॥ न्यासे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ ॥४४॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ॥ एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥४५॥ तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ॥ त्रिष्टुब् मांसात्स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥४६॥ मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ॥ स्पर्शस्तस्याऽभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥४७॥ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तःस्था बलमात्मनः ॥ स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ॥ ४८ ॥

एवं पूर्वादिमुखक्रमेणैव चतस्रो व्याहृतयश्चासन्नित्यर्थः । भूर्भुवः सुवरिति व्यस्तास्तिस्रो व्याहृतयः समस्ताः चतुर्थी व्याहृतिः हि प्रसिद्धः । प्रणवोऽस्य ब्रह्मणो दह्रतः हृदयाकाशादासेति हृत्वत इति वा पाठः ॥४५॥ तस्येति ॥ तस्य विभोः ब्रह्मणो लोमभ्योऽष्टाविंशत्यक्षरमुष्णिगाख्यं च्छन्दोविशेष आसीत् । त्वचः सकाशात् चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्र्याख्यमासीत् । मांसात् चतुश्चत्वारिंशदक्षरं त्रिष्टुबाख्यं मासीत् स्नुतः स्नायोः द्वात्रिंशदक्षरमनुष्टुबाख्यम् आसीत् । प्रजापतेः अस्थ्नः अष्टाचत्वारिंशदक्षरं जगत्याख्यम् आसीत् ॥ ४६ ॥ मज्जाया इति ॥ मज्जायाः चत्वारिंशदक्षरा पंक्तिरुत्पन्ना । प्राणतः षट्त्रिंशदक्षरं बृहत्याख्यमभवत् । महाकल्पे ब्राह्मीशब्दरूपोऽभवदित्युक्तं तदेव दर्शयन् वर्णानामुत्पत्तिक्रममाह । स्पर्शइति । स्पर्शः कादिमान्तवर्णसंघः तस्य ब्रह्मणः जीवः जीवकार्यमभवत् । कार्यकारणयोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम् । स्वरः अकारादिः देहः देहाज्जातः उदाहृतः कथितः॥४७॥ऊष्माणमिति॥ ऊष्माणं शषसहाख्यं वर्णचतुष्कम्। आत्मनः ब्रह्मण इन्द्रियाणि इन्द्रियेभ्यो जातम् आहुः। ये अन्तस्थाः यरलवाः तान् बलं बलकार्यमाहुः ।

तथा प्रजापतेः ब्रह्मणो विहारेण क्रीडया षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाख्या सप्त स्वरा भवन्ति स्म । अभवन्नित्यर्थः ॥ ४८ ॥ शब्देति ॥ हे तात व्यक्ता वैखरी अव्यक्ता परापश्यन्तीमध्यमाः अव्यक्तः प्रणवो वा आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य शब्दात्मकं ब्रह्म आत्म स्वरूपं यस्य तस्य ब्रह्मणः चित्ते ब्रह्म निर्गुणमक्षरं नानाशक्तिभिरुपबृंहितः पूर्णः सगुणश्चेति द्विविधोऽपि विततः पूर्णः परः परमेश्वरोऽवभाति प्रकाशते ॥ ४९ ॥ तत इति अर्द्धम् ॥ ततः वेदादिसर्गानन्तरं स ब्रह्मा या पूर्वं विसृष्टा सती नीहारतमोरूपा-ऽभवत् ततः अपरां तनुमनिषिद्धकामासक्तामुपादाय सर्गाय मनो दधे ॥ ५० ॥ ऋषीणामिति ॥ हे कौरव विदुर भूरि वीर्यं प्रजननसामर्थ्यं येषां तथाभूतानामपि ऋषीणां मरीच्यादीनां सर्गमविस्तृतं ज्ञात्वा तस्य सर्गस्य वृद्धये भूयश्चिन्तयामास॥५१॥अहो इति ॥ नित्यदा सर्वदा व्यापृतस्य प्रजावृद्धये व्यापारं कुर्वतोऽपि मे मम प्रजा न ह्येधन्ते न वर्द्धन्ते एतदहो अद्भुतमत्याश्चर्यम् । अतो नूनं निश्चितमत्र प्रजावृद्धौ दैवं प्रारब्धं दुरदृष्टमेव विघातकं प्रतिबन्धकम् अस्ति ॥ ५२ ॥ एवमिति ॥ एवं युक्तकृतः उचितं प्रयत्नं

शब्दब्रह्मात्मनस्तात व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः ॥ ब्रह्माऽवभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहितः ॥ ४९ ॥ ततो परामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ॥ ५० ॥ ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ॥ ज्ञात्वा तद्वृद्धये भूयश्चिन्तयामास कौरव ॥ ५१ ॥ अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृ-तस्यापि नित्यदा ॥ न ह्येधन्ते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकम् ॥ ५२ ॥ एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥ कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत् कायमभिचक्षते ॥ ५३ ॥ ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ॥ ५४ ॥ स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ॥ तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे ॥ ५५ ॥ स चापि शतरूपायां पञ्चाऽपत्या-न्यजीजनत् ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ॥ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम॥ ५६ ॥

कुर्वतो दैवं दुरदृष्टनिवर्त्तकं भगवदनुग्रहं चावेक्षतः शता आर्षः । कस्य ब्रह्मणः रूपं द्वेधा । एकं श्मश्रुयुक्तमपरं कुचद्वययुतम् इति द्विविधमभूत् । यत् उभयमपि कस्य ब्रह्मणो जातत्वात् कायम् अभिचक्षते कथयन्ति । कस्यापत्यमित्यर्थे नडादित्वात् फक् नलोपश्छान्दसः।यद्वा। सास्य देवता इत्यर्थविवक्षणेऽण् । "कस्येत्" इतीत्वृद्धिरिति॥५३॥ ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां रूपविभागाभ्यां विभक्ताभ्यां रूपाभ्यां मिथुनं स्त्रीपुरुषात्मकं द्वन्द्वं समपद्यत अभूत् । तत्र मिथुने यस्तु पुमान् स स्वायंभुवाख्यः स्वराट् सार्वभौमो मनुरभूत्॥५४॥स्त्रीति ॥ या च स्त्री शतरूपाख्यास्य महात्मनः महाबुद्धेः स्वायंभुवमनोर्महिषी भार्या आसीत्तदाप्रभृति मिथुनधर्मेण प्रजाः एधांबभूविरे अवर्द्धन्त । भुवस्तङार्षः ॥५५॥ स चापीति सार्द्धम् ॥ हे भारत हे सत्तम स्वायंभुवो मनुरपि शतरूपायां पञ्चापत्यानि अजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ द्वौ पुत्रौ आकूत्याद्याः तिस्रः कन्याश्च ॥५६॥

आकूतिमिति ॥ आकूतिं रुचये प्रादात् । मध्यमां देवहूतिं तु कर्दमाय प्रादात् । प्रसूतिं च दक्षाय प्रादात् । यतः यासां संसृतिभिः कृत्स्नं जगदापूरितम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताऽर्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्कन्धस्य द्वादशे व्यधात् ॥ १२ ॥ त्रयोदशे क्रोडमूर्त्तिरुज्जहार हरिर्धराम् ॥ हिरण्याक्षमहंस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः स्वर्मागणाः ॥ अनुष्टुभां तु द्वीषष्टिरुवाचनवकं तथा ॥ १३ ॥ निशम्येति ॥ हे नृप एवं वदतो मुनेः मैत्रेयस्य पुण्यतमां वाचं निशम्य वासुदेवकथायामादृतः आदरवान् दृङ्गोभावक्रान्तान्मत्वर्थीयोऽच् । कौरव्यो विदुरो भूयः पप्रच्छ ॥ १ ॥ स वै इति ॥ हे मुने स्वयंभुवः ब्रह्मणः प्रियः पुत्रः सम्राट् सार्वभौमः स प्रसिद्धः स्वायंभुवो मनुः प्रियां पत्नीं शतरूपां प्रतिलभ्य लब्ध्वा ततः किं चकार ॥ २ ॥ चरितमिति ॥ हे सत्तम राजर्षेस्तस्य आदिराजस्य चरितं श्रद्दधानाय मे मह्यं ब्रूहि । हि यस्मात् असौ मनुः विष्वक्सेनो भगवानाश्रयो यस्य तथाभूतोऽस्ति ॥ ३ ॥ श्रुतस्येति ॥ येषां हृदयेषु मुकुन्दस्य पादारविन्दं वर्त्तते तेषां तत्तद्गुणानामनुश्रवणं यत् तत् सुचिरं बहुकालं

आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमाम् ॥ दक्षायाऽदात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे मनुसर्गवर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप ॥ भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः ॥ १ ॥ विदुर उवाच ॥ स वै स्वायंभुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः ॥ प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने ॥२॥ चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ॥ ब्रूहि मे श्रद्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ॥३॥ श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वञ्जसा सूरिभिरीडितो-ऽर्थः ॥ यत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुन्दपादारविन्दं हृदयेषु येषाम् ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् ॥ प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ॥५॥ मैत्रेय उवाच ॥ यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः ॥ प्राञ्जलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ॥ ६ ॥ त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता ॥ अथाऽपि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ॥ ७ ॥

श्रमो यस्मिंस्तस्य पुंसां श्रुतस्य अध्ययनादेरर्थः प्रयोजनं फलमञ्जसा मुख्यतया ननु अयमेव सूरिभिर्विद्वद्भिरीडितः स्तुतिपूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ४ ॥ इतीति ॥ इत्येवं ब्रुवाणं पृच्छन्तं विनीतं सहस्रशीर्ष्णः हरेः चरणावुपधीयेते यस्मिंस्तं श्रीकृष्णः कृपया यस्योत्सङ्गे चरणौ प्रसारयति तमित्यर्थः । महाभारते विदुरगृहभोजने भगवांस्तदुत्सङ्गे चरणौ निधाय सुष्वापेति प्रसिद्धेः । विदुरं प्रति प्रहृष्टानि उदश्वितानि रोमाणि यस्य स तथोक्तः विदुरेण भगवत्कथायां प्रणीयमानः प्रवर्त्यमानः मुनिर्मैत्रेयः अभ्यचष्ट अभ्यभाषत ॥ ५ ॥ यदेति ॥ यदा स्वभार्यया शतरूपया साकं सह स्वायंभुवो मनुर्जातस्तदा वेदगर्भं ब्रह्माणं प्रणतः प्राञ्जलिश्च सन्निदं वक्ष्यमाणमभाषत ॥ ६ ॥ त्वमिति ॥ यतः सर्वभूतानां त्वमेक एव पिता यतः जन्मकृत् उत्पादकः वृत्तिदः पोषकश्च अतो यद्यपि तवान्यापेक्षा नास्ति अथापि तथापि नोऽस्माकं प्रजानां ते तव शुश्रूषा परिचर्या केन वा कर्मणा

भवेत् ॥ ७ ॥ तदिति ॥ हे ईड्य तुभ्यं नमोऽस्तु आत्मनः शक्तिर्येषु तेषु अस्मच्छक्येषु कर्मसु यत्कर्म कृत्वा स्थितस्य ममेति शेषः । इह अस्मिंल्लोके विष्वक् सर्वतो यशो भवेत् तथा अमुत्र परलोकेऽपि सुगतिर्भवेत् तद्विधेहि । इदं कर्त्तव्यमिति कथय ॥ ८ ॥ प्रीत इति ॥ हे तात हे क्षितीश्वर यत् यस्मात् निर्व्यलीकेन निष्कपटेन हृदा मां शाधि शिक्षयेति आत्मना स्वयमेव त्वयार्पितं निवेदितं तस्मात् तुभ्यमहं प्रीतः पत्ये शेते इतिवत्संप्रदानम् । अतो वां युवाभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां स्वस्ति स्तात् कल्याणं भूयात् ॥ ९ ॥ एतावतीति ॥ हे वीर अप्रमत्तैः सावधानैः सनकादयो न कुर्वन्ति वयं किमिति कुर्यामेति गतो मत्सरो येषां तैः स्वशक्त्या स्वशक्त्यनुसारेण गुरोराज्ञा सादरं यथा स्यात्तथा गृह्येतेति गुरौ जनकादौ पूज्ये आत्मजैः पुत्रादिभिरेतावत्येवापचितिः पूजा सेवा कार्येति ॥ १० ॥ स इति ॥ स मदाज्ञापेक्षकस्त्वमस्यां स्वभार्यायामात्मनस्तव गुणैः सदृशानि अपत्यानि उत्पाद्य धर्मेण गां भूमिं भूमिस्थां प्रजां शास शाधि पालय । "बहुलं छन्दसि"इति शपो न लुक् । अतो हि लुक्।यज्ञैः यज्ञादिभिः पुरुषं हरिं यज॥ ११ ॥

तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु ॥ यत् कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ॥८॥ ब्रह्मोवाच ॥ प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर ॥ यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितम् ॥ ९ ॥ एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ ॥ शक्त्याऽप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः ॥ १० ॥ स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः ॥ उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ॥ ११ ॥ परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप ॥ भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति ॥ १२ ॥ येषां न तुष्टो भगवान् यज्ञलिङ्गो जनार्दनः ॥ तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मानादृतः स्वयम् ॥ १३ ॥ मनुरुवाच ॥ आदेशेऽहं भगवतो वर्तेयाऽमीवसूदन ॥ स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो ॥ १४ ॥ यदोकः सर्वसत्त्वानां मही मग्ना महाम्भसि ॥ अस्या उद्धरणे यत्नो देव देव्या विधीयताम् ॥ १५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथाऽऽसन्नामवेक्ष्य गाम् ॥ कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरम् ॥ १६ ॥

परमिति ॥ हे नृप एवं प्रजारक्षया मह्यं ममापि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । परं शुश्रूषणं स्यात् । प्रजाभर्त्तुः प्रजारक्षकस्य ते तव हृषीकेशो भगवानप्यनुतुष्यति तुष्टो भविष्यति ॥ १२ ॥ येषामिति ॥ येषां यज्ञलिङ्गो यज्ञमूर्त्तिः जनार्दनो भगवान् न तुष्टस्तेषां सर्वोऽपि कर्मादौ श्रमः अपगतोऽर्थो यस्मात्तस्मै अपार्थाय निष्फलत्वायैव भवति । यत् यतः तैः स्वयमात्मैव नादृतः भगवत्यतुष्टे स्वार्थस्यैवासिद्धेः सर्वात्मत्वात्तस्य ॥ १३ ॥ आदेश इति ॥ हे प्रभो हे अमीवसूदन पापनाशन भगवतस्तव आदेशेऽहं वर्तेय वर्त्तिष्ये परं त्विह अस्मिन् कार्ये स्थानमपेक्षितं तत्तु न दृश्यते अतः प्रजानां मम च निवासस्थानमनुजानीहि परामृश ॥ १४ ॥ यदिति ॥ हे देव सर्वसत्त्वानां सर्वप्राणिनां यत् ओको निवासस्थानं मही सा तु महाम्भसि महति जले निमग्नास्ति अतोऽस्या देव्या भूमेरुद्धरणे यत्नो विधीयताम् ॥ १५ ॥ परमेष्ठीति ॥ परमेष्ठी तु ब्रह्मापि यथा मनुनोक्तं तथा पूर्वमपां पाने कृतेऽपि

पुनरुद्भूतानामपां मध्ये सन्नां निमग्नां गामवेक्ष्य एनां भूमिमहं कथं समुन्नेष्ये उद्धरिष्यामीति धिया चिरं दध्यौ ॥१६॥ सृजत इति॥ मे मम प्रजाः सृजतोऽपि सतः वार्भिर्जलैः प्लाव्यमाना निमज्ज्यमाना क्षितिः रसांगता रसातलोपलक्षितं गर्भोदं गतेत्यर्थः। रसातलस्य भूविवरतया तत्र भुवो मज्जनासंभवात् । अथानन्तरमत्र काले सर्गे नियोजितैरस्माभिः किमनुष्ठेयं किं कर्त्तव्यम् ॥ १७ ॥ यस्येति अर्द्धम् ॥ यस्य हृदयादहं पुत्रतया जातोऽस्मि स एवेशः यन्मया कर्त्तव्यं तद्विदधातु ॥ १८ ॥ इतीति ॥ हे अनघ इत्येवमभिध्यायतो ब्रह्मणो नासाविवरात् अङ्गुष्ठशिरोमात्रप्रमाणको वराहतोकः सूक्ष्मो वराहः सहसा निरगात् ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ हे भारत तस्य ब्रह्मणः अभिपश्यत एव सतः खस्थः आकाशे स्थित एव सूक्ष्मो वराहः क्षणेनैव गजमात्रः प्रववृधे गजपरिमाणो जातः। तत् वर्द्धनं महद्अद्भुतमभूत् ॥ २० ॥ मरीचीति ॥ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैः सनकादिभिर्मनुना च सह ब्रह्मा तत्सौकरं वाराहं रूपं दृष्ट्वा चित्रधा बहुधा चित्रशब्दाद्धा आर्षः। तर्कयामास ॥ २१ ॥ किमिति ॥ दिव्यमलौकिकं सौकरं सूकररूपं

सृजतो मे क्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमाना रसां गता ॥ अथाऽत्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ॥ १७ ॥ यस्याऽहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे ॥ १८ ॥ इत्यभिध्यायतो नासाविवरात्सहसाऽनघ ॥ वराहतोको निरगादङ्गुष्ठपरिमाणकः ॥ १९ ॥ तस्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत ॥ गजमात्रः प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत् ॥२०॥ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह ॥ दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा ॥२१॥ किमेतत्सौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ॥ अहो बताश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम् ॥ २२ ॥ दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गण्डशिलासमः ॥ अपि स्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥ २३ ॥ इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः ॥ भगवान्यज्ञपुरुषो जगर्जाऽगेन्द्रसंनिभः ॥ २४ ॥ ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः ॥ २५ ॥ निशम्य ते घुर्घुरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य ॥ जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणन्स्म ॥ २६ ॥

व्याजश्छद्म वेषो यस्य तदेतत्सत्वं प्राणि किं ममाग्रेऽवस्थितम् अहो बताश्चर्यमिदं यत् मे मम नासायाः सकाशाद्विनिःसृतम् ॥ २२ ॥ दृष्ट इति ॥ अङ्गुष्ठस्य शिरः ऊर्ध्वं पर्वतदेवमात्राप्रमाणं यस्य तथाभूतः प्रथमं दृष्टः पश्चात् क्षणेन गण्डशिलासमः स्थूलपाषाणसदृशो जातः। अपिस्विदिति संभावनायाम् । एष वराहमूर्त्तिर्यज्ञो विष्णुरेव मे मम मतः खेदयन् स्वरूपतिरोधानेन मोहयन् वर्त्तते ॥२३॥ इतीति॥इत्येवं सूनुभिः सह तस्य ब्रह्मणो मीमांसतस्तर्कयतः सतः आर्षः शता।अगेन्द्रसन्निभः गिरीन्द्रतुल्यः यज्ञपुरुषो भगवान् जगर्ज अगर्जत् ॥ २४ ॥ ब्रह्माणमिति ॥ विभुः विष्णुः ककुभः दिशः प्रतिस्वनयता प्रतिध्वनयता स्वगर्जितेन ब्रह्माणं तान्मरीच्यादीन् द्विजोत्तमांश्च हर्षयामास ॥ २५ ॥ निशम्येति ॥ मायामयसूकरस्य भगवतः अनिश्चयेन भूमज्जनेन वा यः स्वखेदः तं क्षयिष्णु क्षपणशीलं घुर्घुरितं सूकरजातिशब्दानुकरणं निशम्य ते पूर्वोक्ताः

ब्रह्मादयो ये चान्ये जनस्तपःसत्यलोकनिवासिनस्ते च मुनयस्तं भगवन्तं पवित्रैस्त्रिभिः ऋग्यजुःसामसूक्तैः अगृणन् स्म अस्तुवन् । जनस्तप इत्यत्र सकार आर्षः ॥ २६ ॥ तेषामिति ॥ गजेन्द्रवत् लीला यस्य स वेदानां वितानो मूर्तिर्यस्य स वेदा हि भगवन्निश्वासाः भगवन्निश्वास एव ब्रह्मनासां प्रविष्टः स एव शूकरो भगवान् तेषां सतां मुनीनामात्मगुणानुवादं मुनिकर्तृकभगवद्गुणकथनमेव तद्ब्रह्म वेदमवधार्य श्रुत्वा विबुधानां ब्रह्मादीनामुदयाय श्रेयोलाभाय भूयः पुनर्विनद्य नादं कृत्वा जलमाविवेश ॥ २७ ॥ उत्क्षिप्तेति ॥ उच्चैः क्षिप्तः वालः पुच्छं येन सः खचर आकाशचारी कठोरः कठिनाङ्गः सटाः कन्धरास्थाः केशास्तान् विधुन्वन् कम्पयन् खराणि कर्कशानि रोमाणि यस्यां सा त्वक् यस्य सः खुरैराहतानि इतस्ततश्चालितानि अभ्राणि येन सः सिते अतिशुक्ले दंष्ट्रे यस्य सः ईक्षा निरीक्षणमेव ज्योतिरालोको यस्य सः प्रकाशमाननेत्र इत्यर्थः । एवंभूतो महीध्रः पृथिव्या उद्धर्ता शैलतुल्यो वा भगवान् बभासे अशोभत ॥ २८ ॥ घ्राणेनेति ॥ क्रोडापदेशः छद्मवराहवपुः वस्तुतस्तु स्वयमध्वराङ्गः यज्ञमूर्तिः कराले भयंकरे दंष्ट्रे यस्य तथाभूतोऽप्यकरालाभ्यां कृपायुक्ताभ्यां दृग्भ्यां गृणतः स्तोतॄन् विप्रान् उद्वीक्ष्य सम्यग्दृष्ट्वा घ्राणेन गन्धवत्याः पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन् अन्वेषयन् कं जलमवि-

तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्याऽऽत्मगुणानुवादम् ॥ विनद्य भूयो विबुधोदयाय गजेन्द्रलीलो जलमाविवेश ॥ २७ ॥ उत्क्षिप्तवालः
खचरः कठोरः सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् ॥ खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षाज्योतिर्बभासे भगवान्महीध्रः ॥ २८ ॥ घ्राणेन पृथ्व्याः
पदवीं विजिघ्रन्क्रोडापदेशः स्वयमध्वराङ्गः ॥ करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोऽविशत्कम् ॥ २९ ॥ स वज्रकूटाङ्ग-
निपातवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् ॥ उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति ॥ ३० ॥ खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाऽप
उत्पारपारं त्रिपरू रसायाम् ॥ ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त ॥ ३१ ॥

शत् ॥ २९ ॥ स इति ॥ वज्रकूटो वज्रमयः पर्वतस्तद्वदङ्गं यस्य तस्य भगवतो निपातवेगेन विशीर्णा कुक्षिर्यस्य सः भगवत्प्रवेशस्थानभूत उदन्वान् समुद्रः स्वप्राणत्यागशङ्कया आर्त इव स्तनयन् शब्दं कुर्वन् उत्सृष्टाः प्रसारिताः दीर्घा ऊर्मय एव भुजास्तैः क्रन्दनं सूचयन् भो यज्ञेश्वर मा मां पाहि रक्षेति चुक्रोश ॥ ३० ॥ खुरैरिति ॥ त्रीणि परूंषि सवनात्मकानि पर्वाणि यस्य सः त्रिपरुर्यज्ञमूर्तिर्भगवान् क्षुरप्रैः क्षुरप्रा आयताग्राः क्षुरास्तत्सदृशैरपो जलानि उत्पाराणां पारशून्यानामप्यपां पारमवसानं यथा भवति तथा दरयन् विदारयन् तदा तत्र रसायां रसातलोपलक्षिते पातालतले गर्भोद इत्यर्थः । अतलादीनां सप्तानामेव भूविवरत्वेन पृथिवीत्वात् रसातले तस्याः स्थित्यसंभवात् । यदुक्तं विष्णुधर्मे । "पातालमूलेश्वरभोगसंहितौ विन्यस्य पादौ पृथिवीं च बिभ्रतः । यस्योपमानं न बभूव सोऽच्युतो ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः ॥ " इति अत्रापि सलिले स्वखुराक्रान्त इति वक्ष्यति । गां पृथ्वीं ददर्श । अग्रे दैनंदिने प्रलयसमये तत्र तास्वप्सु सुषुप्सुः शिशयिषुः सन् जीवधानीं सर्वजीवाधारभूतां यां भूमिं स्वयमभ्यधत्त जठरे धृत-

वान् वेदरूपेणोक्तवान्वा ॥ ३१ ॥ स्वदंष्ट्रयेति अर्द्धम् ॥ जले निमग्नां महीं स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य रसायाः रसातलात् उत्थितः उर्ध्वमागच्छन् स भगवान् संरुरुचे अत्यशोभत । रसाया इत्यनेन भूतलादिषड्भूखण्डाः भग्नाः जले निमग्नाश्च तत उद्धृत्य भगवता स्वस्वस्थाने स्थापिताश्चेत्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ तत्रेति सार्द्धम् ॥ तत्राम्भसि गदया आपतन्तं गदामुद्यम्य आगच्छन्तं रुन्धानं चतुर्षु दिक्षु प्रतिभ्रमणेन प्रतिबध्नन्तम् असह्यविक्रममादिदैत्यं हिरण्याक्षं सुनाभेन चक्रेण संदीपितः मयि विद्यमाने किमिति परिभवं सहस इत्युक्त्या प्रकटितः तीव्रो मन्युः क्रोधो यस्य स भगवान् लीलया इभं मृगराट् सिंह इव जघान।तेन च गजेन्द्रो जगतीं पर्वतप्रान्तभूमिं विभिन्दन् क्रीडया विदारयन् गैरिकया यथा अरुणगण्डतुण्डो भवति तथा तस्य रक्तमेव पङ्कस्तेनाङ्कितौ गण्डौ तुण्डं मुखं च यस्य तथाभूतो भगवान् जातः । अत्र श्वेतवाराहकल्पे स्वायंभुवमन्वन्तरारम्भे ब्रह्म-नासात एव श्वेतवराह आविर्भूय केवलं पृथ्वीमुद्धृत्यैवान्तरधात्ततः षष्ठे चाक्षुषमन्वन्तरे पुनराकस्मिके प्रलये जलादेवाविर्भूय नीलो वराहः पृथ्वीमुद्धरन् हिरण्याक्षं जघानेति वराहद्वयलीलामेकीकृत्यैवात्र मैत्रेयः प्राह स्मेति श्रीभागवतामृतकारिकाभ्योऽवगन्तव्यम् । ताश्च यथा " द्विराविरासीत् कल्पेऽस्मिन्नाद्ये स्वायम्भुवान्तरे । घ्राणाद्विधेर्धरोद्धृत्यै

स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निमग्नां स उत्थितः संरुरुचे रसायाः ॥ ३२ ॥ तत्रादिदैत्यं गदया पतन्तं सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ॥ जघान रुन्धानमसह्यविक्रमं स लीलयेभं मृगराडिवाम्भसि ॥ तद्रक्तपङ्काङ्कितगण्डतुण्डो यथा गजेन्द्रो जगतीं विभिन्दन् ॥ ३३ ॥ तमालनीलं सितदन्तकोट्या क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥ प्राज्ञाय बद्धाञ्जलयोऽनुवाकैर्विरिञ्चिमुख्या उपतस्थुरीशम् ॥ ३४ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ जितं जितं तेऽजित यज्ञभावन त्रयीं तनुं स्वां परिधुन्वते नमः ॥ यद्रोमगर्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥ ३५ ॥

चाक्षुषी ये तु नीरतः ॥ हिरण्याक्षं धरोद्धारे निहन्तुं दंष्ट्रिपुङ्गवः । चतुष्पात् श्रीवराहोऽसौ नृवराहः क्वचिन्मतः ॥ कदाचिज्जलदश्यामः कदाचिच्चन्द्रपाण्डरः । यज्ञमूर्तिः स्थविष्ठोऽयं वर्णद्वययुतः स्मृतः ॥ दक्षात् प्राचेतसात् सृष्टिः श्रूयते चाक्षुषान्तरे । अतस्तत्रैव जन्मास्य हिरण्याक्षस्य युज्यते ॥ उत्तानपादवंश्यानां तनयस्य प्रचेतसाम् । दक्षस्यैव दितिः पुत्री हिरण्याक्षो दितेः सुतः ॥ कल्पारम्भे तदा नास्ति सुतोत्पत्तिर्मनोरपि । क्वाऽसौ प्राचेतसो दक्षः क्व दितिः क्व दितेः सुतः॥अतः कालद्वयोद्भूतं श्रीवराहस्य चेष्टितम् । एकत्रैवाह मैत्रेयः क्षत्तुः प्रश्नानुसारतः ॥ मध्ये मन्वन्तरस्यैव मुनेः शापान्मनुं प्रति । प्रलयोऽसौ बभूवेति पुराणे क्वचिदीर्य्यते ॥ अयमाकस्मिको जातश्चाक्षुषेप्यन्तरे मनोः । प्रलयः पद्मनाभस्य लीलयेति तु कुत्रचित् ॥ ३३ ॥ तमालेति ॥ अङ्ग हे विदुर तमालमिव नीलं गजस्येव लीलयाऽनायासेनैव सितया दन्तकोट्या दंष्ट्राग्रेण क्ष्मां महीमुत्क्षिपन्तमुद्धरन्तमीशं प्राज्ञाय आलक्ष्य विरिञ्चिमुख्याः ब्रह्मादय ऋषयो बद्धाञ्जलयः सन्तः अनुवाको वैदिकं सूक्तं तत्सदृशैर्वाक्यैरुपतस्थुः तुष्टुवुः । तङ्भाव आर्षः ॥ ३४ ॥ जितं जितमिति ॥ हे अजित हे यज्ञानां भावन पालक सम्पादक वा ते त्वया जितं जितम् उत्कर्ष आविष्कृतः । भावे क्तः । सम्भ्रमे वीप्सा । त्रयीमृगादिवेदत्रयरूपां स्वां

स्वकीयां तनुं परिधुन्वते सर्वतः कम्पयते तुभ्यं नमः । यस्य रोमगर्त्तेषु अध्वराः यज्ञाः निलिल्युः लीना बभूवुस्तस्मै कारणं भूम्युद्धारः तदर्थं सूकराय ते तुभ्यं नमः ॥३५॥ रूपमिति ॥ हे देव यदध्वरात्मकं तवैतद्रूपं तद्दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं दर्शनायोग्यं यस्य त्वचि छन्दांसि गायत्र्यादीनि आसन् । यस्य रोमसु बर्हिः बर्हिषः कुशा आसन् ।जाता-वेकत्वम् । रेफलोपेऽपि दीर्घाभाव आर्षः । यस्य दृशि नेत्रे आज्यं घृतमासीत् । यस्याङ्घ्रिषु चरणेषु चातुर्होत्रं चतुर्होतृवर्गः होत्रादिकर्मचतुष्टयं वा आसीत ॥ ३६ ॥ स्रुगिति ॥ हे ईश हे भगवन् स्रुक् जुहूः तुण्डे मुखाग्रे आसीद् इत्यग्रेऽपि । स्रुवः नासयोः इडा हविर्भक्षणपात्रमुदरे चमसाः सोमपात्राणि कर्णरन्ध्रे आसन् । प्राशित्रं ब्रह्मभाग-पात्रमास्ये ग्रहाः सोमपात्राणि ते तव ग्रसने ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्ति च्छिद्रं तस्मिन् यदग्निहोत्रं तत्ते तव चर्वणं भक्षणम् ॥ ३७ ॥ दीक्षेति ॥ दीक्षा दीक्षणीयेष्टि-स्तवानुजन्म वारंवारमभिव्यक्तिः उपसदः उपसदाख्यास्तिस्र इष्टयस्तव शिरोधरं ग्रीवा प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः उदयनीया अवसानेष्टिः ते तव दंष्ट्रे यस्य तथाभूतस्त्वं प्रवर्ग्यो महावीरः यः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते सः तव जिह्वा सभ्यो होमरहितोऽग्निः आवसथ्यः औपासनाग्निस्तयोर्द्वन्द्वैक्यं तत् क्रतोः क्रतुरूपस्य ते एव शीर्षकं शिरः । चितयः

रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् ॥ छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाऽऽज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् ॥ ३६ ॥

स्रुक्तुण्ड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे ॥ प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ॥ ३७ ॥

दीक्षाऽनुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयो दयनीयदंष्ट्रः ॥ जिह्वाप्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ॥ ३८ ॥

सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः ॥ सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः ॥ ३९ ॥

नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने ॥ वैराग्यभक्त्यात्मजयाऽनुभावितज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नमः ॥ ४० ॥

इष्टकाचयनानि ते तव असवः पञ्च प्राणाः ॥३८॥ सोम इति ॥ हे देव सोमः ओषधिविशेषस्तु तव रेतः सवनानि प्रातःसवनादीनि तव अवस्थितिः अवस्थानं बाल्याद्यवस्था वा जाग्रदाद्यवस्था वा संस्थाविभेदाः।अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त इति संस्थाविभेदास्तव धातवः त्वङ्मांसाद्याः सप्त धातवः।सर्वाणि सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसंघातरूपाणि तव शरीरस्य सन्धिः सन्धयः । त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिति असोमाः यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वमित्यर्थः । इष्टिर्यजनमनुष्ठानं बन्धनं च यस्य तथाभूतस्त्वम् ॥ ३९ ॥ नम इति ॥ मन्त्राः द्रव्यदेवताप्रकाशकानि वेदवाक्यानि देवता उद्देश्य विशेषा इन्द्रादयः द्रव्याणि आज्यदधिपयःसोमादीनि अखिलानि मन्त्रादीनि यस्मिंस्तस्मै सर्वक्रतवे अतः क्रियात्मने यज्ञादिव्यापाररूपाय ते तुभ्यं नमो नमः । वैराग्येण युक्तया भक्त्या आत्मजयोन्तःकरणस्थैर्यं तेनानुभावितं साक्षात्कृतं यत् ज्ञानं तस्मै विद्यागुरवे ज्ञानप्रदाय नमो नमः ॥ ४० ॥

दंष्ट्रेति ॥ हे भूधर हे भगवन् यथा वनात् जलात् निस्सरतो निर्गच्छतो मतङ्गजेन्द्रस्य गजश्रेष्ठस्य दता दन्तेन धृता पत्रयुक्ता पद्मिनी विराजते तथा दंष्ट्राग्रकोट्या साधनेन त्वया कर्त्रा सभूधरा भूधरैः पर्वतैः सहिता भूर्मही धृता सती विराजते । सपत्रेत्यनेन तस्याः पत्रकोरकादिभिरुच्चनीचाः पर्वता उपमिताः ॥४१॥ त्वया भूर्विराजते इत्युक्तं त्वं च भुवा विराजस इत्याह—त्रयीमयमिति ॥ अथ दता दन्तेन धृतेन भूमण्डलेन त्रयीमयं ते तवेदं सौकरं रूपं भूयसा अतिमहता शृङ्गोढघनेन शृङ्गे शिखरे ऊढः धृतो यो घनो मेघस्तेन कुलाचलेन्द्रस्य पर्वतश्रेष्ठस्य यथैव विभ्रमो विलासः शोभातिशयस्तथा चकास्ति शोभते ॥४२॥ संस्थापयेति ॥ सतस्थुषां स्थावरसहितानां जगतां जङ्गमानां लोकानां निवासस्थानार्थं तव पत्नीं जगतां मातरमेनां भूमिं संस्थापय यतस्त्वं जगतां पिताऽसि । तथा च सति तत्र स्थिताः सन्तो वयं त्वया सह स्थितायै अस्यै मात्रे नमसा विधेम विदध्याम नमनं कुर्याम । नमस्कारेण परिचरेमेति वा । विधेमेत्यार्षम् । याज्ञिकाः अरणीकाष्ठे यथा मन्त्रतोऽग्निं धारयन्ति तथा यस्यां भूमौ त्वं स्वतेजः धारणा-

दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर भूः सभूधरा ॥ यथा वनान्निःसरतो दता धृता मतङ्गजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥ ४१ ॥ त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमण्डले नाथ दता धृतेन ते ॥ चकास्ति शृङ्गोढघनेन भूयसा कुलाचलेन्द्रस्य यथैव विभ्रमः ॥ ४२ ॥ संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां लोकाय पत्नीमसि मातरं पिता ॥ विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥ ४३ ॥ कः श्रद्दधीताऽन्यतमस्तव प्रभो रसां गताया भुव उद्विबर्हणम् ॥ न विस्मयोऽसौ त्वयि विश्वविस्मये यो माययेदं ससृजेऽतिविस्मयम् ॥ ४४ ॥ विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनो वयम् ॥ सटाशिखोद्धूतशिवाम्बुबिन्दुभिर्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः ॥ ४५ ॥ स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ॥ यद्योगमायागुणयोगमोहितं विश्वं समस्तं भगवन्विधेहि शम् ॥ ४६ ॥

शक्तिरूपं गर्भमधाः निहितवानसि एतेन पत्नीत्वं दर्शितम् ॥४३॥ क इति ॥ हे प्रभो तव त्वया कृतं रसां रसातलं गतायाः भुवः उद्विबर्हणमुद्धरणमन्यतमस्त्वत्तो व्यतिरिक्तः कः श्रद्दधीत कर्तुं स्पृहां कुर्यादित्यर्थः । यद्वा । अन्यतमः त्वद्विवेकिनो भिन्नः कः श्रद्दधीत श्रुत्वापि विश्वासं कः कुर्यादित्यर्थः । परन्त्वसौ भूम्युद्धारः विश्वे सर्वे विस्मया यस्मिंस्तस्मिंस्त्वयि विस्मयः आश्चर्यजनको न भवति यो भवान् मायया अचिन्त्यशक्त्या अतिविस्मयमिदं रेतोरूपबीजसाम्येऽपि ततो नानाविधपशुपक्षिमनुष्यादि विश्वं ससृजे तज्जर्षः ॥ ४४ ॥ विधुन्वतेति ॥ हे ईश वेदमयं निजं वपुः विधुन्वता कम्पयता त्वया सटानां स्कन्धबालानां शिखाभिरग्रैरुद्भूता उच्छूलिता ये शिवाः पवित्राः अम्बुबिन्दवस्तैर्विमृज्यमाना अभिषिच्यमानाः जनस्तपःसत्यनिवासिनः सुडार्षः । वयमद्य भृशमत्यन्तं पाविताः पवित्रीकृताः । उद्भूताः उद्धूता इति वा पाठः ॥ ४५ ॥ स वा इति ॥ हे भगवन् यो जनः अपारकर्मणस्तव कर्मणां पारमवधिमेष ते जानामीत्यभिमन्यते ज्ञातुमिच्छति वा । "एष्टृ गतौ" भौवादिकः । स वै बत भ्रष्टमतिः यस्य

तव योगमायागुणैः सह योगेन संबन्धेन समस्तमेव विश्वं मोहितं भवति अतोऽस्माकं शं सुखं विधेहि कुरु ॥ ४६ ॥ इतीति ॥ तैः ब्रह्मवादिभिर्मुनिभिरित्येवम् उपस्थीयमानः स्तूयमानः अविता रक्षिता भगवान् स्वखुरैराक्रान्ते सलिले अवनिं भूमिमुपाधत्त स्थापयामास इति जलेऽपि धारणशक्त्याधानं दर्शयति ॥४७॥ स इति ॥ भगवान् विष्वक्सेनः प्रजापतिर्हरिः इत्थं रसायाः रसातलात् लीलया उन्नीतामुद्धृतामुर्वीमप्सु न्यस्य प्रतिष्ठाप्य ययौ अन्तर्दधे ॥४८ ॥ य इति ॥ य एवंप्रकारां सुभद्राम् उशतीं कमनीयां एतां हरिमेधसः हरति दुःखं यद्विषया मेधा तस्य हरिमेधसः असिजार्षः । कथनीयाः मायाः लीलाः अस्य सन्तीति कथनीयमायी तस्य हरेः कथां भक्त्या शृण्वीत शृणुयात् तङार्षः । श्रवयेत वा श्रावयेद्वा ह्रस्वमार्षम् । तस्यास्य श्रोतुः हृदिस्थो जनार्दनः आशु प्रसीदति हृदि मनसि प्रसीदति इति वा ॥४९॥ तस्मिन्निति ॥ सकलाशिषां सर्वपुरुषार्थानां प्रभौ स्वामिनि तस्मिन् भगवति प्रसन्ने सति किं दुर्लभं न किमपि । लवात्मभिस्तुच्छाभिस्ताभिराशीर्भिरलं न साध्यं यतः गुहाशयोऽन्तःकरणस्थः परः परमेश्वरः अन-

मैत्रेय उवाच ॥ इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ सलिले स्वखुराक्रान्त उपाधत्ताऽविताऽवनिम् ॥४७॥ स इत्थं भगवानुर्वीं विष्वक्सेनः प्रजापतिः ॥ रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः ॥ ४८ ॥ य एवमेतां हरिमेधसो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः ॥ शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशतीं जनार्दनोऽस्याऽशु हृदि प्रसीदति ॥ ४९ ॥ तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः ॥ अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ॥ ५० ॥ को नाम लोके पुरुषार्थसारवित्पुरा कथानां भगवत्कथासुधाम् ॥ आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विना नरेतरम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे श्रीव० प्रादु० व० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ॥ पुनः स पप्रच्छ तमुद्यताञ्जलिर्न चातितृप्तो विदुरो धृतव्रतः ॥ १ ॥

न्यदृष्ट्या अभेदभावेन फलराहित्येन भजतां वा जनानां प्रार्थनां विनापि स्वयमेव परां सर्वोत्तमां स्वगतिं स्वप्राप्तिं विधत्ते ॥ ५० ॥ को नामेति ॥ पुरा कथानां मध्ये भवापहां जन्ममरणहरां भगवत्कथारूपां सुधां कर्णावेवाञ्जलयस्तैरापीय आ सर्वतस्तन्माधुर्यादिगुणाननुभूय नरेतरं पशुं विना लोके पुरुषार्थसारं भगवत्प्रसाद इति यो वेत्ति सः को नाम विरज्येत ॥ ५१ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरमात्तृतीयस्य त्रयोदशे ॥ १३ ॥ चतुर्दशे तु सन्ध्यायां दितेः कामाग्रहादभूत् ॥ गर्भः कश्यपजस्तत्रोवाचेत्येकादशेरिताः ॥ श्लोकाः खर्वाणास्त्रिंशरा त्रिपादी चाप्यनुष्टुभः ॥ १४ ॥ निशम्येति ॥ कौषारविणा मैत्रेयेणोपवर्णितां कारणसूकरात्मनः जगत्कारणभूतवराहावतारस्य हरेः कथां निशम्य श्रुत्वा न चातितृप्तः चकार एवार्थः अतः धृतं कथाश्रवणव्रतं येन सः उद्यताञ्जलिः सः विदुरः पुनस्तं मैत्रेयं पप्रच्छ ॥ १ ॥

तेनेति ॥ हे मुनिश्रेष्ठ येन स्वायम्भुवे भूमिरुद्धृता तेनैव यज्ञवराहरूपेण हरिणा चाक्षुषे आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुमतवन्त एव श्रुतवन्तो वयम् ॥ २ ॥ तस्येति ॥ हे ब्रह्मन् स्वदंष्ट्राग्रेण क्षोणीं भूमिं लीलया उद्धरतस्तस्य वराहस्य दैत्यराजस्य हिरण्याक्षस्य च मृधः युद्धं कस्माद्धेतोरभूत् ॥ ३ ॥ साध्विति ॥ हे वीर त्वया साधु सम्यक् पृष्टं यत् यस्मात् एतत्प्रश्नमिषेण मर्त्यानां मृत्युपाशं विशातयति मोचयति तां हरेरवतारयोः वराहनृसिंहयोः कथां त्वं पृच्छसि ॥४॥ ययेति ॥ मुनिना नारदेन गीतया यया हरिकथया अर्भको बाल एव उत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः मृत्योर्मूर्ध्नि अङ्घ्रिं कृत्वैव हरेः पदं स्थानमारुरोह । यदा ध्रुवाय सुनन्दादिभिर्विमानमानीतं तदास्य देहत्यागोऽपेक्षितः स्यात् इति मत्वा मृत्यावासन्नेऽपि देहं न तत्याज किन्तु सोपान इव तस्य मूर्ध्नि पदं दत्त्वा विमानमारुह्य विष्णुपदमारूढः।वक्ष्यति हि । "परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यम्" इत्यादिना ॥ ५ ॥ अथेति ॥ प्रश्नोत्तरारम्भे अत्रापि त्वया पृष्टेऽर्थेऽपि देवानामनुपृच्छतां सतां देवदेवेन ब्रह्मणा पुरा पूर्वकाले वर्णितः इतिहासः मे मया श्रुतोऽस्ति ॥ ६ ॥ दितिरिति द्वयम् ॥ हृच्छयः कामस्तेनार्दिता पीडिता अपत्यकामा च दाक्षायणी प्राचेतसस्य दक्षस्य पुत्री दितिः यजुषां यज्ञानां पतिं फलदातारमग्निर्जिह्वा मुखं यस्य तं पुरुषं

विदुर उवाच ॥ तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना ॥ आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम ॥२॥ तस्य चोद्धरतः क्षोणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥ दैत्यराजस्य च ब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ॥ ३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः ॥ यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीम् ॥ ४ ॥ ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतयाऽर्भकः ॥ मृत्योः कृत्वेव मूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरोह हरेः पदम् ॥ ५ ॥ अथात्रापीतिहासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छताम् ॥६॥ दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिम् ॥ अपत्यकामा चकमे सन्ध्यायां हृच्छयार्दिता ॥ ७ ॥ इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् ॥ निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यागारे समाहितम् ॥ ८ ॥ दितिरुवाच ॥ एष मां त्वत्कृते विद्वन्काम आत्तशरासनः ॥ दुनोति दीनां विक्रम्य रम्भामिव मतङ्गजः ॥ ९ ॥ तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः ॥ प्रजावतीनां भद्रं ते मय्याऽऽयुङ्क्तामनुग्रहम् ॥ १० ॥

भगवन्तं पयसेष्ट्वा पयोहोमेन पूजयित्वा अर्के सूर्ये निम्लोचति अस्तं गच्छति सति अग्न्यागारे अग्निहोत्रशालायामासीनं समाहितं कृतसमाधिं मारीचं मरीचेः पुत्रं स्वपतिं कश्यपं सन्ध्यायामेव चकमे।तत्रापि अग्निहोत्रशालायां तत्रापि समाहितं सन्ध्यायामपि सूर्यास्तकाल एवेत्यादिदेशकालाद्ययोग्यता दर्शिता । कामार्दितत्वादेवानुचितमपि स्ववाचा संभोगप्रार्थनं कृतवती ॥ ७ ॥ ८ ॥ एष इति ॥ हे विद्वन् आत्तं गृहीतं शरासनं धनुर्येन स एषः प्रसिद्धः कामः त्वत्कृते त्वया सह सङ्गत्यर्थं दीनां कृपणां मां विक्रम्य स्वशौर्यमाविर्भाव्य रम्भां कदलीं मतङ्गज इव दुनोति पीडयति ॥ ९ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मादिति दीनत्वात् प्रजावतीनां सपत्नीनां समृद्धिभिर्विभवैर्दह्यमानायां मयि भवान् अनुग्रहमायुङ्क्तां सर्वतो युनक्तु सम्यक् करोतु । एवं चेत्ते तवापि भद्रमेव भविष्यति ॥ १० ॥

भर्त्तरीति ॥ ननु भवद्विधो गुणवान् पतिर्यासां मादृशीनां स्त्रीणां प्रजया प्रजारूपेण जायते । " तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । " इति श्रुतेः ।तासां भर्त्तरि भर्तृविषये भर्तृचित्ते वा आप्त उरुर्मानो याभिस्तासां स्त्रीणां यशः लोकान्प्रत्याविशते सर्वेषु लोकेषु प्रसृतं भवति । तङार्षः ॥ ११ ॥ विवाहात्पूर्वमप्यहं त्वय्येवानुरक्तत्वादप्रत्याख्येयेत्याह—पुरेति ॥ पुरा विवाहात्पूर्वकाले दुहितृषु वत्सलः भगवान् नोऽस्माकं पिता दक्षः हे वत्सा इति प्रथमं सर्वाः युगपत् संबोध्य ततः भवती कं वरं पतिं वृणीतेति नोऽस्मान् पृथक् पृथगपृच्छत । तङार्षः । यद्वा वृणीतेत्येकत्वमार्षम् । तत्र पृथक् इत्यस्यैकान्त इत्यर्थः ॥१२॥ स इति ॥ सन्तानभावनः सन्तानहितेप्सुः दक्षः आत्मजानां नोऽस्माकं भावमभिप्रायं विदित्वा साक्षान्नामग्रहणेऽपि इङ्गितेन जनान्तरद्वारा वा विदित्वा तासामात्मजानां मध्ये यास्ते तव शीलमनुव्रताः अनुसृतास्ता अस्मान् त्रयोदश तुभ्यमददात्।तथा च त्रयोदशानामस्माकं त्वयि भावसाम्ये विषमाचरणमयुक्तमिति भावः ॥१३॥अथेति॥हे कल्याण हे कञ्जविलोचन हे भूमन् महत्तम हि यस्मात् महीयसि

भर्तर्याऽऽप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः ॥ पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते॥११॥ पुरा पिता नो भगवान्दक्षो दुहितृवत्सलः॥
कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् ॥ १२ ॥ स विदित्वाऽऽत्मजानां नो भावं सन्तानभावनः ॥ त्रयोदशाऽददत्तासां यास्ते
शीलमनुव्रताः ॥ १३ ॥ अथ मे कुरु कल्याण कामं कञ्जविलोचन ॥ आर्तोपसर्पणं भूमन्न मोघं हि महीयसि ॥ १४ ॥ इति तां वीर
मारीचः कृपणां बहुभाषिणीम् ॥ प्रत्याहाऽनुनयन्वाचा प्रवृद्धानङ्गकश्मलाम् ॥ १५ ॥ एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरु यदिच्छसि ॥
तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः ॥१६॥ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान्॥व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम्
॥ १७ ॥ यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि ॥ यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः ॥ १८ ॥

त्वादृशे महत्तमे पुरुषे आर्तानां मादृशामुपसर्पणं समीपमागत्य याचनं मोघं वृथा न भवति। अथ तस्मान्मे काममभिलषितं कुरु सम्पादय॥१४॥इतीति ॥ हे वीर मारीचः कश्यपः इत्युक्तप्रकारेण बहुभाषिणीं कृपणां दीनां प्रवृद्धो योऽनङ्गः कामस्तेन कश्मलं मोहो यस्याः तां वाचानुनयन्सान्त्वयन् प्रत्याह स्म।अत्र एष मां त्वत्कृते इति द्वाभ्यां कार्पण्यं भर्त्तर्यामित्यादिबहुभाषित्वम् ॥ १५ ॥ अथ सन्ध्याकालवञ्चनाय भार्यां प्रशंसति—एष त इति ॥ हे भीरु त्वं यदिच्छसि तत्ते प्रियम् एषः त्वया प्रार्थितोऽहं विधास्यामि करिष्यामि ।यतः यस्याः भार्यायाः सकाशात्त्रैवर्गिकी धर्मार्थकामरूपा सिद्धिः फलं भवति तस्या भार्यायाः काममभिलषितं को न कुर्यात्सर्वोऽपि कुर्यादेव ॥ १६ ॥ सर्वेति ॥ यथा नाविको जलयानैर्नौभिः अन्यानप्यादाय स्वयं समुद्रं तरति तथा कलत्रवान् पुरुषः स्वाश्रमेण गृहस्थाश्रमेण सर्वाश्रमानितरानपि त्रीनाश्रमान् उपादाय अन्नादिप्रदानेन तेषामपि निर्वाहं कृत्वा स्वयमपि व्यसनार्णवं क्षुत्पिपासादिदुःखसमुद्रमत्येति उत्तरति ॥१७॥ यामिति ॥ हे मानिनि स्वर्गापवर्गाख्यश्रेयस्कामस्य पुरुषस्यात्मनो देहस्यार्द्धं यां पत्नीं श्रुतय

आहुः । दम्पत्योः कर्मसु सहाधिकारात् यच्छब्दानां तामिति तृतीयश्लोकेन संबन्धः । यस्यां पत्न्यां स्वस्य धुरं दृष्टाऽदृष्टकर्मभारमध्यस्य निक्षिप्य विज्वरो निश्चिन्तः पुमान् चरति ॥ १८ ॥ यामिति ॥ दुर्गपतिर्यथा दस्यून् जयति तथा यां पत्नीमाश्रित्य इतराश्रमैर्ब्रह्मचर्याद्याश्रमैः दुर्जयान् जेतुमशक्यानपि इन्द्रियाण्येवारातयः शत्रवस्तान् हेलाभिरेव वयं गृहस्था जयेम सभार्यस्येन्द्रियाणि न क्षुभ्यन्ति अतः वयं तैर्न बाध्यामह इति दुर्गमत्र विषयभोग एव । स हि तत्र पतितान् ब्रह्मचार्यादीन् भ्रंशयति नतु गृहस्थान्। तेषां विषयभोगस्य विहितत्वेन भ्रंशकत्वाभावात् ॥ १९ ॥ नेति ॥ हे गृहेश्वरि तां पूर्वोक्तोपकारकर्त्रीं त्वामनुकर्तुं स्वकृतोपकारैस्त्वत्सदृशीभवितुं कात्स्न्र्येनापि युक्तं यदायुस्तेन संपूर्णेनाप्यायुषा वाशब्दाज्जन्मान्तरैरपि वयं न प्रभवो न समर्थाः। कात्स्न्र्येनेति अनुकर्तुमित्यत्र वा योज्यम् । एवमन्ये च ये गुणगृध्नवो गुणग्राहकास्तेऽपि न प्रभवः ॥ २० ॥ अथापीति ॥ अथापि त्वदुपकारानुरूपेणोपकर्तुमशक्यत्वेऽपि ते तव प्रजात्यै पुत्रोत्पत्त्यै एतं कामं मनोरथमलं पूर्णं करवाणि परंतु यथा लोकाः मां नातिवोचन्ति न निन्देयुस्तथा मुहूर्तं सन्ध्याकालं प्रतिपालय प्रतीक्षस्व। अङ विनापि वच उमार्षः । किन्न वोचस्यसद्वृत्त इत्यग्रेऽप्येवम् वोचधातुरेव वा कल्प्यः ॥ २१ ॥

यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ॥ वयं जयेम हेलाभिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा ॥ १९ ॥ न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ॥ अप्यायुषा वा कात्स्न्र्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः ॥ २० ॥ अथापि काममेतं ते प्रजात्यै करवाण्यऽलम् ॥ यथा मां नातिवोचन्ति मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ २१ ॥ एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ॥ चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह ॥ २२ ॥ एतस्यां साध्वि सन्ध्यायां भगवान्भूतभावनः ॥ परीतो भूतपर्षद्भिर्वृषेणाऽटति भूतराट् ॥२३॥ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ॥ भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥ २४ ॥

स्वनिन्दामगणयन्तीं भीषयमाणः प्राह—एषेति ॥ एषा सन्ध्या घोरतमा अतिभयङ्करी घोरं दर्शनं यस्याः सा घोराणां वेला च अतो न रतियोग्या यस्यां सन्ध्यायां भूतेशो रुद्रस्तस्यानुचराणि भूतानि भूतप्रेतपिशाचादीनि चरन्ति सर्वत्र पर्यटन्ति ॥ २२ ॥ एतस्यामिति ॥ हे साध्वि एतस्यां सन्ध्यायां भूतभावनः सर्वजनपालकः भगवान् भूतराट् भूतानां राजा रुद्रः भूतानां प्रमथादीनां परिषदः सभाः समूहास्तैः परीतः परिवेष्टितो वृषेण स्ववाहनेनाटति ॥ २३ ॥ श्मशानेति ॥ श्मशानेषु यश्चक्रानिलो वातमण्डली तस्मिन्या धूलिस्तया धूम्रा विकीर्णा विक्षिप्ताः विद्योताः विद्योतिताश्च या जटास्तासां कलापो रचना यस्य सः भस्मना अवगुण्ठः प्रावृतः अमलः रुक्ममिव देहो यस्य स ते देवरः मम पितृव्यश्च देवो महादेवस्त्रिभिः सोमसूर्याग्निनेत्रैः पश्यति । सत्या दक्षकन्यात्वेन दितिभगिनीत्वात् एकस्य जामातरः परस्परं भ्रातरो व्यवह्रियन्ते अतो मम भ्रातासौ तव देवर इति लज्जार्थमुक्तम् ॥ २४ ॥

ननु स स्वजनेष्वस्मासु क्षंस्यत इति चेत्तत्राह—नेति ॥ लोके संसारे यस्य महादेवस्य स्वजनः स्वकीयो जनो नास्ति तथापरः अस्वजनो वा नास्ति तथात्याहत अति आदरः स्नेहस्तद्विषयोऽपि नास्ति तथा विगर्ह्यः द्वेषविषयत्वेन निन्द्यो वा कश्चिन्नोत नास्त्येव । वयं संसारिणो जीवा यस्येश्वरस्य श्रीमहादेवस्य चरणाभ्यामपविद्धां निर्माल्यवद् दूरतः परित्यक्तां भुक्तो भोगो यस्यास्तां दृष्टदोषाम् अजां मायामयीं विभूतिं व्रतैर्नानाविधसाधनैस्तमाराध्य तत आशास्महे प्रार्थयामहे ॥ २५ ॥ अनिषिद्धसुखत्यागादुपहासो न कार्य इत्याह—यस्येति ॥ अविद्याकृतं यत्पटलमात्मावरणं तद्विभित्सवो भेत्तुमिच्छवः मनीषिणो यस्य श्रीमहादेवस्य अनवद्यं सर्वदोषनिवर्त्तकमाचरितं गृणन्ति गृह्णन्ति इत्यपि पाठः । निरस्तं साम्यमतिशयश्च यस्मात्तथाभूतोऽपि सतां गतिर्गुरुर्यत् यः स्वयं स्वतन्त्रः भोगवैमुख्याय पिशाचचर्यामचरत् ॥ २६ ॥ हसन्तीति ॥ स्वात्मन् स्वात्मनि ङिलुगार्षः । रतस्य तस्य समीहितमभिप्रायं परशिक्षार्थत्वमविदुषः अविद्वांस इति द्वितीया प्रथमार्थे आर्षी । यद्वा । न विद्वान् यस्मात्तस्याविदुषः सर्वज्ञस्येति शिवविशेषणम् ।

न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्याहतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ॥ वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजां बत भुक्तभोगाम् ॥ २५ ॥
यस्याऽनवद्याचरितं मनीषिणो गृणन्त्यविद्यापटलं बिभित्सवः ॥ निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गतिः सताम्
॥ २६ ॥ हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन् रतस्याऽविदुषः समीहितम् ॥ यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयो-
पलालितम् ॥ २७ ॥ ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया ॥ आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्चरितं
विडम्बनम् ॥२८॥ मैत्रेय उवाच ॥ सैवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेन्द्रिया ॥ जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा॥२९॥स विदित्वाऽथ
भार्यायास्तं निर्बन्धं विकर्मणि ॥ नत्वा दिष्टाय रहसि तयाऽथोपविवेश ह ॥ ३० ॥

समीहितमभिप्रेतं लोकशिक्षारूपमित्याचरितविशेषणम् । यस्याचरितं भोगवैमुख्याय कृतं दुर्भगाः मन्दभाग्या एव हसन्ति यैर्दुर्भगैः पुरुषैः कर्तृभिः वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः करणैः श्वभोजनं शुनां भोज्यं शरीरं स्वात्मतया अयमेवात्मेति बुद्ध्या उपलालितं ते भ्रान्तास्तं हसन्तीत्याशयः ॥ २७ ॥ ब्रह्मादय इति ॥ सर्वोत्कृष्टा हि ब्रह्मादयस्तेऽपि येन श्रीरुद्रेण कृताः सेतवो मर्यादास्तत्पालकास्तदाज्ञानुसारिण इत्यर्थः । इदं विश्वं यत्कारणं यो रुद्रः कारणं यस्य तथाभूतेन येन कृतमित्यर्थः । ब्रह्मादिसर्वजनमोहिनी माया च यस्याज्ञाकरी । अहो आश्चर्यं तस्य विभूम्नः महत्तमस्य पिशाचचर्या दृश्यते अतः पिशाचवदिदमाचरितं विडम्बनमनुकरणमात्रमेव अतर्क्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ सेति ॥ भर्त्रा कश्यपेन कर्त्रा एवमुक्तप्रकारेण संविदिते ज्ञापने कृतेऽपि सति भावे क्तः । मन्मथेन उन्मथितमिन्द्रियं मनो यस्याः सा दितिः वृषलीव वेश्येव गतत्रपा निर्लज्जा सती ब्रह्मर्षेः कश्यपस्य वासो वस्त्रं जग्राह विचकर्ष ॥ २९ ॥ स इति ॥ कश्यपो भार्याया दितेस्तं विकर्मणि सन्ध्यायां प्रतिषिद्धे रतिकर्मणि निर्बन्धं हठं ज्ञात्वा अथानन्तरं

दिष्टाय दैवरूपाय सर्वप्रवर्तकाय परमेश्वराय तं प्रसादयितुं नत्वा अथानन्तरं रहसि अग्निशालां परित्यज्यान्यत्रैकान्तस्थले तया भार्यया सह उपविवेशेति मैथुनं लक्ष्यते॥३०॥ अथेति ॥ अथ सलिलमुपस्पृश्य सलिले स्नात्वा प्राणानायम्य प्राणायामं कृत्वा वाग्यतः धृतमौनः भर्गशब्दवाच्यं विरजं निर्विकारं सलोप आर्षः अदन्तोऽप्ययमस्तीति परे । ज्योतिर्ज्ञानरूपं सनातनं नित्यं ब्रह्म ध्यायन् तद्वाचकं प्रणवं गायत्रीं वा जजाप ॥३१॥ दितिस्त्विति ॥ हे भारत तेन स्वकृतेन कर्मावद्येन कर्मदोषेण व्रीडिता सती अत एवाधोमुखी सती दितिर्विप्रर्षिं कश्यपमुपसङ्गम्य समीपं गत्वा अभ्यभाषत ॥३२॥ न मे इति ॥ हे ब्रह्मन् अहं यस्य श्रीशिवस्य अंहसम् अपराधं पुंस्त्वमार्षम् । अकरवं कृतवती स भूतानां प्रमथादीनामृषभः स्वामी भूतानां पतिः पालकः रुद्रः इमं मे गर्भं मावधीत् मा हन्तु । न मे इति पाठे लुङार्षः । अवधीदिति च्छेदः ॥ ३३ ॥ नम इति ॥ सतां महते देवाय असताम् उग्राय भयङ्कराय सतां मीढुषे कामवर्षणाय न्यस्तदण्डाय च असतां तु धृतदण्डाय मन्यवे च रुद्राय शिवाय नमः । अत्र स्त्रीत्वान्मयि कृपां कुर्यात् किंवा

अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ॥ ध्यायञ्जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥३१॥ दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत ॥ उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ॥ ३२ ॥ दितिरुवाच ॥ न मे गर्भमिमं ब्रह्मन्भूतानामृषभोऽवधीत् ॥ रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याऽकरवमंहसम् ॥ ३३ ॥ नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे ॥ शिवाय न्यस्तदण्डाय धृतदण्डाय मन्यवे ॥ ३४॥ स नः प्रसीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः ॥ व्याधस्याप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ॥ ३५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स्वसर्गस्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीम् ॥ निवृत्तसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ॥ ३६ ॥ कश्यप उवाच ॥ अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत ॥ मन्निदेशातिचारेण देवानां चातिहेलनात् ॥ ३७ ॥ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ ॥ लोकान्सपालांस्त्रींश्चण्डि मुहुराक्रन्दयिष्यतः ॥ ३८ ॥

मम दोषात् दण्डयेदित्युभयविधानि विशेषणानि मीढुषे इति "दाश्वान्साह्वान्" इति छान्दसो निपातः ॥३४॥ स इति ॥ भामो भगिनीभर्ता ब्रह्मपुत्रस्यैव दक्षस्य प्रचेतसः पुनरुत्पन्नत्वेन ब्रह्मपुत्रदक्षकन्यापि सती भगिन्येवेति रुद्रस्य भामत्वम् । भगवान् उरुर्महाननुग्रहो यस्य सतीपतिः देवः स रुद्रः व्याधस्यातिक्रूरस्याप्यनुकनुकम्प्यानामनुकम्पितुं योग्यानां स्त्रीणां नोऽस्माकं प्रसीदताम् । तङार्षः । सतीपतिरित्यनेन स स्त्रीणां स्वभावं वेत्तीति दर्शयति । सत्या अनुरोधाद्वा तद्भगिनीं मामनुकम्पताम् ॥ ३५ ॥ स्वेति ॥ स्वसर्गस्य स्वगर्भस्य लोक्यां लोकद्वयार्हामाशिषं शुभमाशासानां प्रार्थयन्तीं रुद्रभयेन प्रवेपतीं कम्पमानाम् आर्षः शता । भार्यां निवृत्तः सन्ध्यानियमो जपादिरूपो यस्य सः प्रजापतिः कश्यपः प्राह स्म ॥ ३६ ॥ अप्रायत्यादिति द्वयम् ॥ हे अभद्रे अशुभे हे चण्डि कोपने ते तवात्मजश्चित्तस्याप्रायत्यात् अशुचित्वात् मौहूर्त्तिकात् सन्ध्यामुहूर्तसंबन्धिनो दोषात् उत अपि मन्निदेशातिचारेण ममाज्ञोल्लङ्घनेन देवानां महादेवानुचराणां हेलनादवज्ञानाच्च अभद्रौ तव जाठराधमौ पुत्राधमौ भविष्यतः तौ च सपालान् लोकपालैः सहितान् त्रीन् लोकान्

मुहुः पुनः पुनः आक्रन्दयिष्यतः रोदयिष्यतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्राणिनामिति द्वयम् ॥ तदा ताभ्यां दीनानामकृतागसां निरपराधानां प्राणिनां हन्यमानानां सतां प्राणिषु हन्यमानेष्वित्यर्थः । स्त्रीणां च निगृह्यमाणानां पातिव्रत्यधर्माचाल्यमानानां सतीनामाचारमर्यादाभङ्गेन महात्मसु कोपितेषु सत्सु असौ प्रसिद्धः विश्वेश्वरः लोकस्य भावनः पालकः भगवान् क्रुद्धः सन्नवतीर्य वराहनरसिंहरूपाभ्यामाविर्भूय यथा शतपर्वधृक् वज्रधर इन्द्रः धृजेः क्विप् । अद्रीन् नाशितवान् तथा तौ त्वत्पुत्रौ हनिष्यति ॥३९॥४०॥ वधमिति ॥ हे प्रभो सुनाभं सुदर्शनचक्रं तेन उदारो भूषितो बाहुर्यस्य तेन भगवता साक्षान्मह्यं मम पुत्रयोर्वधमाशासे अनुमन्ये । क्रुद्धात् ब्राह्मणात्तु वधो माभूत् ॥ ४१ ॥ नेति ॥ ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणशापस्तेन दग्धस्य मृतस्य भूतानां प्राणिनां भयं ददातीति भूतभयदस्तस्य च उभयत्र शेषे षष्ठी । नारकाश्च नरकवासिनोऽपि नानुगृह्णन्ति अनुग्रहं न कुर्वन्ति तथा यां यां योनिमसौ ब्रह्मदण्डदग्धो लोकभयदश्च गतो भवति तत्रस्था अपि नानुगृह्णन्ति ॥४२॥ कृतेति द्वयम् ॥ कृतं यद् दुष्कर्म तेन यः शोकः ततो योऽनुतापः

प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसाम् ॥ स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ॥३९॥ तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवान् लोकभावनः ॥ हनिष्यत्यवतीर्याऽसौ यथाऽद्रीञ्छतपर्वधृक् ॥ ४० ॥ दितिरुवाच ॥ वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना ॥ आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद् ब्राह्मणाद्विभो ॥ ४१ ॥ न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च ॥ नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ॥४२॥ कश्यप उवाच ॥ कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् ॥ भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ॥ ४३ ॥ पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकः सतां मतः ॥ गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ॥ ४४ ॥ योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥ निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥ ४५ ॥ यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकम् ॥ स स्वदृक् भगवान्यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा ॥ ४६ ॥ स वै महाभागवतो महात्मा महाऽनुभावो महतां महिष्ठः ॥ प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभाविताशये निवेश्य वैकुण्ठमिमं विहास्यति ॥ ४७ ॥

पश्चात्तापस्तेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् युक्तायुक्तविचारेणापराधक्षमापनात् भगवति उरुमानाच्च भवे श्रीरुद्रे मयि अपि आदराच्च हेतोः तव पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां चतुर्णां तु मध्ये एक एव प्रह्लादः सतां मतः प्रमाणत्वेन संमतो भविता भविष्यति । यस्य तव पौत्रस्य शुद्धं यशो भगवद्यशसा समं सह सदृशं वा गास्यन्ति ॥४३॥४४॥ योगैरिति ॥ योगैर्दाहाद्युपायैर्दुर्वर्णं हीनवर्णं हेम स्वर्णमिव तद्यथा शोध्यते तथा यस्य शीलमनुवर्तितुं निर्वैरादिभिर्गुणैरात्मानमन्तःकरणं साधवः भावयिष्यन्ति शोधयिष्यन्ति ॥४५॥ यदिति ॥ यस्य भगवतः प्रसादात् अनुग्रहाद्यदात्मकं भगवदात्मकमिदं विश्वमपि प्रसीदति अनुग्रहं करोति स स्वदृक् सर्वसाक्षी भगवान् यस्य तव पौत्रस्य अनन्यया दृशा एकान्तया भक्त्या तोष्यते तोक्ष्यति तोषं प्राप्स्यति तङ्लोपाभावार्षौ ॥४६ ॥ सं इति ॥ स वै महाभागवतो महात्मा निर्मलचित्तः महाननुभावः अग्र्यावैरस्यदात्वत्वा-

दिरूपः प्रभावो यस्य महतामपि महिष्ठः अतिशयेन महान्सः त्वत्पौत्रः प्रवृद्धया भक्त्या अनुभाविते संशोधिते आशये चित्ते भगवन्तं वैकुण्ठं निवेश्य अवस्थाप्य इमं देहाद्यभिमानं विहास्यति त्यक्ष्यति ॥४७॥ अलम्पट इति ॥ तव पौत्रः अलम्पटः । जितेन्द्रिय इत्यर्थः । शीलधरः सुस्वभावः शीलधन इति पाठान्तरम् । गुणानां सत्यप्रतिज्ञत्वधैर्यादीनामाकरः जन्मभूमिः परेषां समृद्धया हृष्टः परेषु दुःखितेषु सत्सु स्वयमपि तद्दुःखेन व्यथितो दुःखितः न भूतो न जातः शत्रुर्यस्य सः अभूतशत्रुः शत्रुदृष्टिरहितः निदाघो ग्रीष्मः तत्र भवं नैदाघिकं तापं यथा उडुराजश्चन्द्रो हरति तथा जगतः सर्वलोकस्य शोकहर्त्ता भविष्यति॥४८॥ अन्तरिति ॥ तव पौत्रः अमलम् अञ्जनेत्रं स्वपूरुषाणां स्वभक्तानामिच्छानुरूपं गृहीतं रूपं येन तं श्रीर्लक्ष्मीर्या ललना स्त्री तस्या ललामं भूषणभूतं पतिं स्फुरन्ती ये कुण्डले ताभ्यां मण्डितमाननं यस्य तं भगवन्तम् अन्तः स्वहृदये बहिश्च सर्वत्र द्रष्टा द्रक्ष्यतीत्यपरिच्छिन्नदृष्टित्वमुक्तम् ॥ ४९ ॥ श्रुत्वेति ॥ जनिष्यमाणं पौत्रं भागवतं श्रुत्वा अहो मम पापमपि सत्फलमिति संचिन्त्य दितिर्भृशमत्यन्तममोदत जहर्ष । तथा

अलम्पटः शीलधरो गुणाकरो हृष्टः परर्द्ध्या व्यथितो दुःखितेषु ॥ अभूतशत्रुर्जगतःशोकहर्ता नैदाघिकं तापमिवोडुराजः ॥४८॥ अन्तर्बहिश्चामलमञ्जनेत्रं स्वपूरुषेच्छाऽनुगृहीतरूपम् ॥ पौत्रस्तव श्रीललनाललामं द्रष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिताननम् ॥ ४९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्भृशम् ॥ पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वाऽऽसीन्महामनाः ॥५०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे दितिकश्यपसंवादवर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्राजापत्यं तु तत्तेजः परतेजोहनं दितिः ॥ दधार वर्षाणि शतं शङ्कमाना सुरार्दनात् ॥ १ ॥ लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः ॥ न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वान्तव्यतिकरं दिशाम् ॥ २ ॥ देवा ऊचुः ॥ तम एतद्विभो वेत्थ संविग्ना यद्वयं भृशम् ॥ न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ॥ ३ ॥

कृष्णाद्भगवतः स्वपुत्रयोर्वधं विदित्वा महामना उत्साहयुक्तमना आसीत् ॥५०॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरभात्तृतीयस्य चतुर्दशे ॥१४॥ पञ्चदशे तु वैकुण्ठवर्णनं द्वारपालयोः ॥ शापो मुनीनां च तत्र पञ्चाशच्छ्लोकसंमितिः ॥ षडुवाचेति सार्द्धास्तु पञ्चाशैला अनुष्टुभः ॥ १५ ॥ प्राजापत्यमिति ॥ गर्भस्थमेव परेषां देवादीनां तेजो हन्तीति पचाद्यच् तत् प्राजापत्यं प्रजापतिना कश्यपेन धृतं तत्तु तेजो वीर्यं गर्भं दितिः ताभ्यां सुराणां यदर्दनं पीडा भविष्यति तस्माच्छङ्कमाना असुरार्दनात् विष्णोः सकाशाच्छङ्कमाना वा सती शतं वर्षाणि उदरे दधार ॥ १ ॥ लोक इति ॥ तेन गर्भस्थतेजसा लोके हतः निरस्त आलोकः सूर्यादिप्रकाशो यस्मिंस्तथाभूते सति लोकपाला इन्द्रादयश्च हतौजसः हतपौरुषाः सन्तो ध्वान्तेन तमसा दिशां व्यतिकरं संकरमियं पूर्वा दिगियं पश्चिमा दिगिति विवेकाभावं विश्वसृजे ब्रह्मणे न्यवेदयन् ॥ २ ॥ तम इति ॥ हे विभो यत् यस्मात् वयं भृशं संविग्नाः भीताः स्म एतत्तमः त्वं वेत्थ एव । हि यस्मात् कालेनास्पृष्टमनभिभूतं वर्त्म ज्ञानमार्गो यस्य तस्य भगवतस्तव अव्यक्तम-

ज्ञातं किंचिन्नास्त्येव ॥३॥ देवदेवेति ॥ हे देवानां देव हे जगतां धातः स्रष्टः लोकनाथानामपि शिखामणे आदरणीय त्वं परेषां पूर्वेषामुत्कृष्टानां वा अपरेषामर्वाचीनानां निकृष्टानां वा सर्वेषां भूतानां भाववित् अभिप्रायज्ञोऽसि । अतः केनाभिप्रायेण दितिगर्भो वर्द्धत इत्यपि त्वं जानास्येवेति भावः ॥ ४ ॥ नम इति ॥ विज्ञानं चिच्छक्तिरेव वीर्यं बलं यस्य तस्मै गृहीतो गुणभेदो रजोगुणो येन मायया इदं ब्रह्म देहम् उपेयुषे गृहीतवते व्यक्तस्य प्रपञ्चस्य योनये कारणाय यद्वा न व्यक्ता केनापि प्रमाणेन विज्ञाता योनिर्यस्य तस्मै ते नम इति ॥ ५ ॥ य इति द्वयम् ॥ ये आत्मनां जीवानां भावनं पालकं स्वात्मन्येव प्रोतानि ग्रथितानि भुवनानि येन तं परं सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं त्वा त्वामनन्येन भावेन निष्कामभक्त्या भावयन्ति ध्यायन्ति । सुपक्वयोगानां जितानि श्वासाः इन्द्रियाणि आत्मा मनश्च यैः लब्धो युष्माकं प्रसादो यैस्तेषां कुतश्चिदपि हेतोः पराभवो न भवति ॥ ६ ॥ ७ ॥ यस्येति ॥ यस्य तव वाचा वेदरूपया सर्वाः प्रजाः गावः वृषाः तन्त्या दामन्या इव यन्त्रिताः स्वस्वाधिकारे प्रयोजिताः आयत्ताः अधीनाः

देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे ॥ परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ॥ ४ ॥ नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे ॥ गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥ ५ ॥ ये त्वाऽनन्येन भावेन भावयन्त्यात्मभावनम् ॥ आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकम् ॥६॥ तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासेन्द्रियात्मनाम् ॥ लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ॥ ७ ॥ यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तन्त्येव यन्त्रिताः ॥ हरन्ति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय ते नमः ॥ ८ ॥ स त्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लुप्तकर्मणाम् ॥ अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नानर्हसीक्षितुम् ॥ ९ ॥ एष देव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम् ॥ दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्धतेऽग्निरिवैधसि ॥ १० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स प्रहस्य महाबाहो भगवाञ्छब्दगोचरः ॥ प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरया गिरा ॥ ११ ॥

सावधाना वा सत्यो बलिं हरन्ति स्वाधिकारानुरूपाणि कर्माणि कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्मै मुख्याय नियन्त्रे प्राणरूपाय वा तुभ्यं नमः ॥ ८ ॥ स त्वमिति ॥ हे भूमन् सः त्वं तमसा अन्धकारेण अहोरात्रभागाभावेन लुप्तानि कर्माणि येषां तेषामस्माकं शं सुखं विधत्स्व कुरु । अदभ्रा अनल्पा दया यस्यां तया दृष्ट्या आपन्नान् शरणागतान् आपद्गतान्वाऽस्मान् ईक्षितुमर्हसि ॥ ९ ॥ एष इति ॥ हे देव काश्यपं कश्यपसम्बन्धि ओजो वीर्यं तेनैव दित्यामर्पितं स्थापितं तदेव एष दितेर्गर्भः सर्वाः दिशस्तिमिरयंस्तमोव्याप्ताः कुर्वन् एधसि शुष्के काष्ठेऽग्निरिव वर्द्धते ॥ १० ॥ स इति ॥ हे महाबाहो स शब्दगोचरः देवादीनां ये शब्दाः विज्ञप्तिवाक्यानि तेषां गोचरो विषयभूतः भगवान् आत्मभूर्ब्रह्मा दितेः कुचेष्टितं स्मृत्वा प्रहस्य रुचिरया मधुरया गिरा देवान् प्रीणन् सन्तोषयन् प्रत्याचष्ट प्रत्यभाषत ॥ ११ ॥

मानसा इति॥युष्मदपेक्षया पूर्वं जाताः मानसाः सनकादयो मे मम सुताः लोकेषु जनेषु विगतस्पृहाः प्रयोजनरहिता एव विहायसा आकाशमार्गेण सर्वान् लोकांश्चेरुः ॥१२॥ त इति॥ते एकदा सर्वलोकनमस्कृतम् अमलात्मनः भगवतः वैकुण्ठस्य विष्णोर्वैकुण्ठाख्यं निलयं स्थानं ययुः ॥१३॥ वसन्तीति॥अनिमित्तं स्वप्रयोजनाभावः निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिंस्तेन निष्कामेण धर्मेण ये हरिमाराधयन् ते वैकुण्ठस्य भगवत इव मूर्तिर्येषां तथाभूता एव सर्वे पुरुषा यत्र वसन्ति॥१४॥यत्रेति॥ यत्र च श्रीवैकुण्ठे आद्यः कारणरूपः पुमान् परमपुरुषः शब्दगोचरः शास्त्रैकप्रमाणकः वृषो धर्ममूर्त्तिः कामवर्षणो वा भगवान् विरजं रजोगुणेनाननुविद्धं सलोप आर्षः अदन्तोऽप्ययमिति परे । सत्वं विष्टभ्य शुद्धसत्वमयीं मूर्त्तिं धृत्वा स्वानां नः स्वकीयान् भक्तानस्मान् शेषे षष्ठी । मृडयन्सुखयन्नास्ते ॥ १५ ॥ यत्रेति ॥ यत्र च सर्वर्तुश्रीभिः सर्वेषु ऋतुषु श्रीः पुष्पफलादिसंपद्येषां तैः कामदुघैः अभीष्टानि वर्षद्भिर्द्रुमैः मूर्त्तिमत् कैवल्यं मोक्ष इव विशेषेण भ्राजत् शोभमानं शता आर्षः। नैःश्रेयसं नाम वनमस्ति ॥ १६ ॥ वैमानिका इति ॥ यत्र वैकुण्ठे

ब्रह्मोवाच ॥ मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः ॥ चेरुर्विहायसा लोकाँल्लोकेषु विगतस्पृहाः ॥ १२ ॥ त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मनः ॥ ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १३ ॥ वसन्ति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्तयः ॥ येऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाऽऽराधयन्हरिम् ॥ १४ ॥ यत्र चाऽऽद्यः पुमानास्ते भगवाञ्छब्दगोचरः ॥ सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः ॥ १५ ॥ यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः ॥ सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् ॥ १६ ॥ वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र गायन्ति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः ॥ अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनां गन्धेन खण्डितधियोऽप्यनिलं क्षिपन्तः ॥ १७ ॥ पारावताऽन्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणां यः ॥ कोलाहलो विरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृङ्गाधिपे हरिकथामिव गायमाने ॥ १८ ॥

वने वा सललनाः सस्त्रीकाः वैमानिकाः विमानचारिणो जनाः अन्तर्जले जलमध्ये अनुविकसन्मधवः प्रसरन्मकरन्दाः याः माधव्यः वासन्त्यो लताः अनुविकसन्त्यश्च ताः मधुयुक्ताः माधव्यो वा तासां गन्धेन खण्डिता विघ्निता धीर्येषां तथाभूता अपि तद्गन्धप्रापकमनिलं क्षिपन्तः भगवल्लीलामाधुर्यतिरस्कृतं तम् अगणयन्तः लोकानां शमलानि कामादिदोषान् क्षपयन्ति निराकुर्वन्ति तादृशानि भर्त्तुः स्वामिनो भगवतश्चरितानि गायन्त्येव नतु माधवीगन्धलोभेन विरमन्ति तेषां नित्यप्राप्तविषयसुखानामपि भगवत्सेवानन्दासक्तिर्दर्शिता ॥ १७ ॥ पारावतेति ॥ यत्र पारावतादीनां पक्षिणां यः कोलाहलः सभृङ्गाधिपे भगवद्वनमालाधिकारिणि भृङ्गश्रेष्ठे हरिहरि इत्याकारकस्वपक्षशब्देन हरिकथामिवोच्चैर्गायमाने सति शानजार्षः चानश् वा । अचिरमात्रं क्षणमात्रं विरमते समाप्तो भवति । तङार्षः । अन्यभृतः कोकिलाः दात्यूहाश्चातकाः पक्षिणः कूजन्तो भृङ्गध्वनिमाकर्ण्य हरिकथागानं मत्वा स्वकोलाहलं त्यक्त्वा भृङ्गध्वनिं शृण्वन्ति तत्र पक्षिणामपि । हरिकथाश्रवणानन्दः तेषां गुणग्राहित्वं निर्मत्सरत्वं च सूचितम् ॥१८॥

अर्थकामादिविषया मतिघ्नीः कुकथाः शृण्वन्ति ते यत् वैकुण्ठं न व्रजन्ति। हन्त खेदे । याः आत्तसाराः गृहीतसारा निःसारा इत्यर्थः । यद्वा। आत्तः सारः श्रोतृजनपुण्यं याभिस्ताः कुकथाः हतभगैर्नष्टभाग्यैर्नृभिः श्रुताः सत्यस्तांस्तान् श्रोतॄन् अशरणेषु निराश्रयेषु तमस्सु नरकेषु क्षिपन्ति अतः हतभाग्यानामेव कुकथासु प्रवृत्तिः ॥ २३ ॥ य इति ॥ यत्र यस्यां नृगतौ सहधर्म धर्मेण सहितं तत्वविषयं ज्ञानं भवति तां नोऽस्माकं ब्रह्मादीनामप्यर्थितां याचितां नृगतिं मनुष्यजातिं प्रपन्नाः प्राप्ताः सन्तोऽपि ये भगवत आराधनं न वितरन्ति न कुर्वन्ति ते अमुष्य भगवतो विततया विस्तृतया मायया संमोहिता एव । बतेति खेदेऽवधारणे वा ॥२४॥ यच्चेति ॥ अनिमिषां देवानां किंबन्तस्य मिषते रूपम् । ऋषभो हरिस्तस्यानुवृत्त्या दूरे यमो येषां यद्वा दूरीकृतयमनियमाः दूरेहम इति पाठे दूरीकृताहङ्काराः अलुगार्षः । नोऽस्माकमप्युपरिभूताः अधिकाः यतोऽस्माभिः स्पृहणीयमेव नतु प्राप्यं शीलं येषां ते भर्तुर्हरेर्यत्सुयशस्तस्य मिथः परस्परं कथने योऽनुरागस्तेन वैक्लव्यं वैवश्यं तेन बाष्पकला अश्रुबिन्दुस्तया सह पुलकीकृतं

येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र ॥ नाराधनं भगवतो वितरन्त्यमुष्य संमोहिता विततया बत मायया ते ॥ २४ ॥ यच्च व्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरे यमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः ॥ भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृताङ्गाः ॥ २५ ॥ तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः ॥ आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठम् ॥ २६ ॥ तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम् ॥ देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्यकेयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेषौ ॥ २७ ॥

रोमाञ्चितमङ्गं येषां ते यद्वैकुण्ठं व्रजन्ति ॥ २५ ॥ तदिति ॥ विश्वगुरुणा हरिणा अधिकृतम् अधिष्ठितं भुवनेषु एकं मुख्यं वन्द्यं दिव्यमप्राकृतं विचित्राणि यानि विबुधाग्र्याणां विमानानि तेषां शोचिर्दीप्तिर्यस्मिंस्तत् अपूर्वमदृष्टपूर्वं तत् उक्तविधं वैकुण्ठं मुनयः सनकाद्याः अष्टाङ्गयोगमायाबलेन उपेत्य भगवति तु योगमायाचिच्छक्तिविलास इति ज्ञेयम् । भगवतो योगमायाबलेन वा उपेत्य अन्यथा तेषां प्रवेशासम्भवात् अथो परां मुदं प्रापुः । अपूर्वमिति क्रियाविशेषणं वा ॥ २६ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् वैकुण्ठे षट् कक्षाः प्राकारद्वाराणि अतीत्य अतिक्रम्य असज्जमानाः भगवद्दर्शनौत्कण्ठ्यात्तत्तदद्भुतदर्शने क्वाप्यासक्तिमकुर्वाणास्ते मुनयः सनकादयः अथानन्तरं सप्तमायां कक्षायां ङीबभाव आर्षः । समानं वयो ययोस्तौ तत्र कालविक्रमाभावात् गृहीते गदे याभ्यां तौ द्वारपालत्वात् परार्ध्यैः श्रेष्ठैः केयूरादिभिर्विटङ्कौ रुचिरौ वेषौ ययोस्तौ देवौ द्वारपालावचक्षत अपश्यन् ॥ २७ ॥

मत्तेति॥असितं नीलं यद्बाहुचतुष्टयं तस्य मध्ये विन्यस्तया मत्ता द्विरेफा भ्रमरा यस्यां तया वनमालया निवीतौ कण्ठलम्बिन्या अलङ्कृतौ कुटिलया भ्रुवा स्फुटौ उत्फुल्लौ यौ निर्गमौ श्वासमार्गौ नासापुटे ताभ्यां च स्फुटनिर्गमाभ्यामित्यस्य नासाश्वासाभ्यामिति विशेषणपदं वाध्याहार्यम् । रक्तेक्षणेन रक्तनेत्रेण च मनाक् ईषत् रभसं किंचित् कोपक्षुभितं यथा भवति तथा वक्त्रं दधानौ देवौ अचक्षतेत्यनुषङ्गः ॥२८॥ द्वारीति ॥ एतयोः पार्षदयोर्मिषतोः पश्यतोः सतोस्तावनादृत्यापृष्ट्वा गन्तव्यं वेति प्रश्नमकृत्वैव याः पूर्वाः षट् द्वारः पुरटालङ्कृतवज्रमय्यः कपाटिका यासु ता यथा विविशुस्तथास्यां सप्तम्यामपि द्वारि ते मुनयः निविविशुः । तङ्भाव आर्षः । यतः ये अविहताः क्वापि न निवारिताः अविषमया उत्कृष्टापकृष्टस्त्रीपुंस्त्वादिवैषम्यरहितया स्वदृष्ट्या विगताभिशङ्काः शङ्काशून्याः सन्तः सर्वत्र देशे काले च विश्वं चरन्ति ॥२९॥ तानिति ॥ वातः पवन एव रशना तदुपलक्षितं वस्त्रं येषां तान् नग्नानित्यर्थः । ब्राह्मे कल्पे जातत्वेन वृद्धानपि दशार्द्धवयसः पञ्चवर्षबालकवत्प्रतीयमानान् विदितमात्मतत्त्वं यैस्तान् अतदर्हणान् तत् स्खलनं नार्ह-

मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तया सितचतुष्टयबाहुमध्ये ॥ वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग् रभसं दधानौ ॥ २८ ॥ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकायाः ॥ सर्वत्र तेऽविषमया मुनयः स्वदृष्ट्या विश्वं चरन्त्यविहता विगताभिशङ्काः ॥ २९ ॥ तान्वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान्वृद्धान्दशार्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् ॥ वेत्रेण चास्खलयतामतदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ॥ ३० ॥ ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा ह्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् ॥ ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षितभङ्ग ईषत्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः॥ ३१ ॥ मुनय ऊचुः ॥ को वामिहैत्य भगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणां निवसतां विषमः स्वभावः ॥ तस्मिन् प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां को वात्मवत्कुहकयोः परिशङ्कनीयः ॥ ३२ ॥

न्ति तान् चतुरः कुमारान् सनत्कुमारादीन्वीक्ष्य तेषां तेजः प्रभावमहो अत्रापि धार्ष्ट्यमित्येवं विहस्य भगवतः ब्रह्मण्यदेवस्य प्रतिकूलं शीलं ययोस्तौ पार्षदौ वेत्रेण तिर्यग्वेत्रधारणेन चकारान्मा विशतमिति वचनेन च अस्खलयतां निवारितवन्तौ ॥३०॥ ताभ्यामिति ॥ एवं ताभ्यां हरेः प्रतिहारपाभ्यां द्वारपाभ्यामनिमिषेषु अन्येषु देवेषु मिषत्सु पश्यत्सु सत्सु स्वर्हत्तमाः भगवत्समीपमतिशयेन गन्तुमर्हा अपि हि यतो निषिद्ध्यमानाः अतः सुहृत्तमो भगवांस्तस्य दिदृक्षितं दर्शनेच्छा तस्य भङ्गे प्रतिरोधे सति य ईषत् कामानुजः स्वल्पः क्रोधस्तेन सहसा झटिति उपप्लुतानि व्याप्तानि अक्षीणि येषां तथाभूताः सन्तस्त ऊचुः ॥ ३१ ॥ को वामिति ॥ उच्चैर्महत्या जन्मान्तरेष्वनेकेषु कृतया भगवत्परिचर्यया इमं लोकमेत्य इह निवसतां तद्धर्मिणां तस्य भगवतो धर्मा ब्रह्मण्यत्वं समदर्शित्वादयस्तद्वतां मध्ये वां युवयोरेव कोऽयं विषमः स्वभावः कैश्चित्प्रवेष्टव्यं कैश्चिन्नेति विषमा बुद्धिः प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे च तस्मिन् भगवति कुहकयोः कुटिलचित्तयोः वां युवयोः आत्मवत्स्वदृष्टान्तेन यथा आवां कुटिलौ तथान्योऽपि कश्चित्कुटिलः

प्रवेक्ष्यत्येवं को वान्यः परिशङ्कनीयः अतो भक्तिं विनात्रागमनासंभवाद्भगवति विरोधासंभवादत्र निषेधकौ भवन्तावेव कुटिलौ ॥ ३२ ॥ न हीति ॥ इह वैकुण्ठे समस्तमेव विश्वं कुक्षौ यस्य तस्मिन् यत्र भगवति आत्मनि परमात्मनि आत्मानं सर्वमेव जीवात्मानं धीरा ज्ञानिनः नभसि महाकाशे नभः घटाकाशमिव अन्तरं भिन्नं न पश्यति । तस्यास्य परमेश्वरस्य सुरलिङ्गिनोः देवचिह्नयोः वस्तुतस्त्वसुरयोरेव युवयोः शेषे षष्ठी । युवाभ्यामित्यर्थः । यथान्यस्य राजादेर्भयं भवति तथा उदरभेदि देहभेदप्रयुक्तं भयं यद्वा कश्चिच्छत्रुः कपटेनागत्य हरेरुदरं भेत्स्यतीति भयं यतः कारणात् व्युत्पादितं विशेषेण शङ्कितं तत्किं नाम कारणम् इति ब्रूतम् ॥ ३३ ॥ तदिति ॥ यस्मादृथैव भगवति भयमारोप्य वयं निवारितास्तत्तस्मादमुष्य परमस्य विकुण्ठभर्तुः वैकुण्ठनाथस्य भृत्याभ्यां मन्दधीभ्यामपि वां युवाभ्यां भद्रशब्दार्थकप्रकृष्टशब्दयोजे चतुर्थ्यन्तपदमिदं प्रकृष्टं भद्रमेव कर्त्तुमिहास्मिन्नपराधे धीमहि चिन्तयेम आर्षम् । अतः अन्तरस्य भेदस्य भावः सत्ता तद्दृष्ट्या भेददर्शनेन दोषेणेतो वैकुण्ठलोकात् व्रजतं यत्र येषु लोकेषु कामः क्रोधस्तथा लोभ इमे त्रयोऽस्य पापीयसः भेदद्रष्टुः रिपवः सन्ति ॥ ३४ ॥ तेषामिति ॥ अस्त्रपूगैरपि अनिवारणम् अनिवार्यं तेषां मुनीनामित्युक्तप्रकारम् ईरितं भा-

न ह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षावात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः ॥ पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य ॥ ३३ ॥ तद्वाममुष्य परमस्य विकुण्ठभर्तुः कर्तुं प्रकृष्टमिह धीमहि मन्दधीभ्याम् ॥ लोकानितो व्रजतमन्तरभावदृष्ट्या पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र ॥ ३४ ॥ तेषामितीरितमुभाववधार्य घोरं तं ब्रह्मदण्डमनिवारणमस्त्रपूगैः ॥ सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥३५॥ भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दण्डो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् ॥ मा वोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोधः ॥ ३६ ॥

षितरूपं तं घोरं ब्रह्मदण्डमवधार्य श्रुत्वा सद्य एव उभावपि हरेरनुचरौ उरु अधिकं बिभ्यतः बिभ्यतौ सन्तौ बहुत्वमार्षम् । केचित्तु बिभ्यतः बिभ्यतुरित्यर्थः । उकारस्याकार आर्षः इत्याहुः मुनिभ्यो द्वारपालापेक्षयापि उरु बिभ्यतः भयं भावयत इति हरिविशेषणतया स्वामिपादा व्याचख्युः । अतिकातरेणातिभयेन सद्य एव तेषां पादग्रहौ पदग्रहणं कुर्वन्तौ सन्तौ दण्डवदपतताम् ॥ ३५ ॥ भूयादिति ॥ अघोनि इत्यार्षम् । अघवति सापराधे य उचितो दण्डः भगवद्भिः भवद्भिः अकारि कृतः स भूयात् । यो दण्डः नौ आवयोः अशेषं सुराणां देवानां भवतां हेलनमपराधजनितपापमपि हरेत किन्तु वो युष्माकं योऽनुतापः प्रवेशनिषेधजस्तापस्तस्य कलया लेशेन तज्जन्यदोषेण अधोऽधो मूढां योनिं व्रजतोर्नौ आवयोः भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो मा भवेत् । यद्वा । वः युष्माकं यः कृपानिमित्तोऽनुतापः वृथाशप्ताविति पश्चात्तापस्तस्य कलया लेशेन अधोऽधो व्रजतोर्नौ आवयोर्यः मोहः स इह मूढयोनावपि भगवत्स्मृतिघ्नो मा भवेत् किन्तु मोहोऽपि स्मृतिमेव प्रवहतादिति प्रार्थना ॥ ३६ ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वरीत्या स्वानां भृत्यानां सदतिक्रमं स्वभृत्यकर्तृकं सतां सनकादीनामपराधं तदैव विबुध्य आर्याणां हृद्यः मनोज्ञः सहश्रीः लक्ष्मीसहितोऽरविन्दनाभो भगवान् परमहंसा ये महामुनयः तेषाम् अन्वेषणीयौ ध्येयौ चरणौ चलयन् मुनिकोपशमनाय त्वराव्याजेन पद्भ्यामेवेत्यर्थः । तस्मिन्देशे ययौ आययौ । यद्वा । मच्चरणदर्शनप्रतिघातजं क्रोधं तौ दर्शयन् । शमयिष्यामीत्याशयेन पद्भ्यामेवाययौ ॥ ३७ ॥ तमिति ॥ ते मुनयः स्वपुंभिः स्वभृत्यैः प्रतिहतं मार्गं एवानीय समर्पितमौपयिकं छत्रचामरव्यजनपादुकादिगमनसाधनजातं यस्य तं स्वसमाधेरपि मूर्तिमद् भाग्यम् । अधुना तु अक्ष्णोः विषयं प्रत्यक्षं हंसयोरिव श्रीः शोभा ययोस्तयोरुभयतश्चलतोर्व्यजनयोश्चामरयोर्यः शिवः सुखकरः शीतलमन्दसुगन्धो वायुस्तेन लोलन्तश्चलन्तः शुभ्रातपत्रशशिकेसराः शुभ्रं यदातपत्रं छत्रं तदेव शशिसादृश्याच्छशी तस्य केसराः मुक्तादामविलम्बास्तेभ्यो गलन्ति शीकराम्बूनि अम्बुकणा यस्मिंस्तमागतं भगवन्तमचक्षत अपश्यन् । अत्रातिशयोक्त्या मुक्ताविलम्बानां केसरत्वेन छत्रस्याधोमुखकमलाकारत्वमारो-

एवं तदैव भगवानरविन्दनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः ॥ तस्मिन्ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः ॥३७॥ तं त्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुंभिस्तेऽचक्षताऽक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यम् ॥ हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकराम्बुम् ॥ ३८ ॥ कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशन्तम् ॥ श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्वश्चूडामणिं सुभगयन्तमिवात्मधिष्ण्यम् ॥ ३९॥ पीतांशुके पृथुनितम्बिनि विस्फुरन्त्या काञ्च्याऽलिभिर्विरुतया वनमालया च ॥ वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जम् ॥ ४० ॥

पितं तेन छत्रस्य सौगन्ध्यमार्दवादीनि व्यञ्जितानि । शीकराम्बूनां शशिसंबन्धित्वेनामृतत्वम् ॥ ३८ ॥ कृत्स्नेति ॥ कृत्स्नस्य द्वारपालमुनिवृन्दस्य प्रसादेऽनुग्रहे सुमुखं तेषु अनुग्रहं कुर्वन्तमित्यर्थः । स्पृहणीयानां कान्तिसौकुमार्यादिगुणानां धाम आश्रयं स्नेहपूर्वको योऽवलोको भगवत्कृतस्तस्य कलया प्रसरेण हृदि संस्पृशन्तं प्रविशन्तं श्यामे पृथौ विशाले च उरसि शोभितया श्रिया लक्ष्म्या स्वर्लोकस्य त्रैलोक्यविवक्षापक्षे सत्यलोकपर्यन्तः स्वर्गस्तस्य चूडामणिवत् स्थितमात्मधिष्ण्यं स्वस्थानं वैकुण्ठं सुभगयन्तं शोभयन्तम् अचक्षत ॥ ३९ ॥ पीतेति ॥ पृथुर्विस्तृतो नितम्ब आश्रयत्वेन विद्यतेऽस्येति पृथुनितम्बि तस्मिन् पीतांशुके पीताम्बरे विस्फुरन्त्या काञ्च्या मेखलया अलिभिर्भ्रमरैर्विरुतया नादितया वनमालया च उपलक्षितमित्यध्याहारः । सुभगयन्तमिति पूर्वेण संबन्धो वा । वल्गुषु सुन्दरेषु प्रकोष्ठेषु वलयानि यस्य तं विनतासुतो गरुडस्तस्यांसे स्कन्धे विन्यस्तो निहितो वामहस्तो येन तमितरेण दक्षिणेन हस्तेन अब्जं सनालं कमलं धुनानं लीलया भ्रमयन्तं विन्यस्येति पाठे तु वल्गु इत्यादि हस्तविशेषणम् ॥ ४० ॥

विद्युदिति ॥ स्वकान्त्या विद्युतः तडितः क्षिपती तिरस्कुर्वती ये मकराकृतिनी कुण्डले ताभ्यां यन्मण्डनमलंकरणं तस्मिन्नर्हे गण्डस्थले यस्मिंस्तच्च तदुन्नसं च उदग्रनासिकं च मुखं यस्य तं मणिमत् मणियुक्तं किरीटं यस्य तं दोर्दण्डानां भुजदण्डानां यः षण्डः समूहः तस्य विवरे मध्ये स्थितेन हरता विहरता मनोहरेण मुनीनां चित्तं चोरयता वा पराद्ध्र्येन उत्कृष्टेन मुक्तादिहारेण कन्धरगतेन कन्धरावलम्बिस्वर्णसूत्रद्वारा वक्षोदेशं गतेन कौस्तुभेन मणिना च शोभमानम् ॥ ४१ ॥ अत्रेति ॥ इन्दिरायाः लक्ष्म्याः उत्स्मितं सौन्दर्यगर्वः अत्र भगवति उपसृष्टमस्तंगतमिति स्वानां भक्तानां धिया विरचितं भक्तैरित्येवं मनसि तर्कितमित्यर्थः । यद्वा । अत्र भगवति सर्वसौन्दर्यादिगुणकदम्बमुपसृष्टमिति हेतोः इन्दिरायाः सर्वोत्तमकान्तलाभहृष्टाया उत्कृष्टं स्मितं यत्र तत् स्वानां भक्तानां धिया विरचितमिति स्वभक्तैर्ध्यानार्थं यथाभूतं तर्कितं तथारूपेणैवाविर्भूतम् मह्यमिति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । मम भवस्य रुद्रस्य भवतां चकारादन्येषां च सर्वेषामुपासनार्थं बहुसौष्ठवेन सौन्दर्येण आढ्यं युक्तमङ्गं मूर्तिं भजन्तं प्रकटयन्तम् । यद्वा । भवस्य भवतां च मह्यं पूज्यमङ्गमिति महधातोरदन्तात्वत् । निरीक्ष्य च न विशेषतस्तृप्ता दृशो येषां ते मुदा हर्षेण पूर्णाः कैः शिरोभिर्नेमुर्नमश्चक्रुः ॥ ४२ ॥ तस्येति ॥ तस्यारवि-

विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्हगण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ॥ दोर्दण्डखण्डविवरे हरता परार्ध्यहारेण कन्धरगतेन च कौस्तुभेन ॥ ४१ ॥ अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमिन्दिरायाः स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्ठवाढ्यम् ॥ मह्यं भवस्य भवतां च भजन्तमङ्गं नेमुर्निरीक्ष्य न वितृप्तदृशो मुदा कैः ॥ ४२ ॥ तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्दकिञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ॥ अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ ४३ ॥ ते वै अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुन्दरतराधरकुन्दहासम् ॥ लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमङ्घ्रिद्वन्द्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥ ४४ ॥

न्दनयनस्य भगवतः पदारविन्दयोर्ये किञ्जल्काः केसरतुल्या अङ्गुलयस्तैर्मिश्रः संबद्धो यस्तुलसीमकरन्दस्तस्य वायुः स्वविवरेण नासारन्ध्रेण अन्तर्गतः प्रविष्टः सन् अक्षरं ब्रह्म तज्जुषां ब्रह्मानन्दसेविनामपि तेषां मुनीनां चित्ततन्वोः संक्षोभं चित्ते आनन्दपारवश्यं तनौ रोमाञ्चं चकार ॥ ४३ ॥ ते वै इति ॥ ते मुनयः सुन्दरतरे अरुणे अधरोष्ठे कुन्दपुष्पवद्धासो यस्मिंस्तमित्यर्थः । हासे प्रकाशमानाः कुन्दसदृशाः दन्ता एवोपचाराद्धासशब्देनोच्यन्ते । अमुष्य भगवतो वदनमेव संतापहारकत्वादसितपद्मस्य कोशस्तमुद्वीक्ष्य सम्यग् वीक्ष्य तेनैव लब्धाशिषः प्राप्तमनोरथाः सन्तः पुनः नखा एवारुणमणयश्चिन्तामणिवत्प्रकाशमाना अभीष्टपूरकाश्च तेषां श्रयणमाश्रयणं तदीयमङ्घ्रिद्वन्द्वं चरणद्वयम् अव अधःप्रदेशे एक्ष्य किंचिदीक्षित्वा ओमाङोश्च इति पररूपम् निदध्युः पुनः पुनर्मुखं ददृशुः। " निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् । " इत्यमरः । स्वामिपादास्तु युगपत्सर्वाङ्गलावण्यग्रहणाशक्तेः पश्चान्निदध्युर्ध्यातवन्तः इत्याहुः ॥ ४४ ॥

पुंसामिति ॥ योगमार्गैः गतिं मोक्षादिकं मृगयतामभिकाङ्क्षतां शतार्थः । निवृत्तप्रेक्षणाण्णिज्न् वा । पुंसां ध्यानस्यास्पदं विषयभूतं नयनयोरभिरामं बहुमतमत्यादृतं पौंस्नं पौरुषं वपुः दर्शयानं दर्शयमानं मुगभाव आर्षः । अनन्यसिद्धैरन्येष्वसिद्धैरसाधारणैः औत्पत्तिकैः स्वाभाविकैः अष्टभोगैः अणिमाद्यष्टविभूतिभिर्युतं भगवन्तं ते मुनयः समगृणन् सम्य-गस्तुवन् ॥ ४५ ॥ य इति ॥ हे अनन्त यस्त्वं दुरात्मनां हृदि गतोऽप्यन्तर्हितो न स्फुरसि इत्यर्थः । स नोऽस्माकमन्तर्हितो न भवसि परं नयनमूलं नयनविषयतांत्वमद्यैव राद्धः प्राप्तोऽसि यर्हि यदैव भवदुद्भवेन भवत उत्पन्नेन नोऽस्माकं पित्रा ब्रह्मणानुवर्णितरहाः उपदिष्टरहस्यः भवान् अभूत्तर्ह्येवास्मत्कर्णविवरेणास्मद्गुहामन्तःकरणं गतः प्रविष्टः यद्वा यो दुरात्मनां हृदिगतोऽपि अन्तर्हितः स त्वमस्माकं नयनमूलं केवलमद्यैव न राद्धः किन्तु यर्ह्येव पित्रानुवर्णितरहाः कर्णविवरेण नः गुहां गतोऽभूः तदैव नयनमूलं राद्धः ॥४६॥ तमिति ॥ हे भगवन् सत्वेन शुद्धसत्वमूर्त्या एषां स्वभक्तानां संप्रति सम्यक् प्रतिक्षणं रतिं प्रीतिं रचयन्तं तं शास्त्रप्रसिद्धं त्वामेव परमुत्कृष्टमात्मत्वं विदाम विद्मः प्रत्य-

पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामम् ॥ पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ॥ ४५ ॥ कुमारा ऊचुः ॥ ॥ योऽन्तर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं सोऽद्यैव नो नयनमूलमनन्तराद्धः ॥ यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्राऽनुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ॥४६॥ तं त्वा विदाम भगवन् परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रति रतिं रचयन्तमेषाम् ॥ यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥ ४७ ॥ नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं किं त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ॥ येऽङ्ग त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥ ४८ ॥ कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्ताच्चेतोऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत ॥ वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि तेऽङ्घ्रिशोभाः पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरन्ध्रः ॥ ४९ ॥

भिजानीमः आर्षम् । आत्मतत्त्वमेवपरं तं त्वां विदाम इति वा । यत्तत्वम् उद्ग्रन्थयो निरहंमानाः अत एव विरागाः मुनयः तेऽनुतापः कृपा तेन विदितैर्ज्ञातैर्दृढैर्भक्तियोगैः हृद्येव विदुः ॥ ४७ ॥ नेति ॥ अङ्ग हे हरे ये त्वदङ्घ्रिरेव शरणं येषां ते कीर्तनमर्हति कीर्तन्यं तदर्हतीति यत् । तच्च तत्तीर्थं पवित्रं यशो यस्य तस्य भगवतः कथायाः रसज्ञाः कुशलाश्च ते जनाः ते तव प्रसादभूतमात्यन्तिकं मोक्षमपि न गणयन्ति नाद्रियन्ते ते तव भ्रुवः उन्नयैरुज्जृम्भणैरर्पितं भयं यस्मिन् तादृशमन्यत् इन्द्रादिपदं न गणयन्तीति किमु वक्तव्यम्॥४८॥काममिति॥हे भगवन् इतः पूर्वमस्माकं वृजिनं नाभवत् । इदानीं तु सर्वाण्यपि जातानि अतस्त्वद्भक्तौ शप्तौ अतस्तैः स्ववृजिनैः स्वकृतैः पापैर्निरयेषु नीचयो-निषु नोऽस्माकं कामं यथेष्टं भवो जन्म स्तात् । यदि तु नश्चेतः अलिवत्ते पदयो रमेत अलिर्यथा कण्टकैर्विध्यमानोऽपि पुष्पेषु रमते तद्वद्विघ्नानविगणय्य रमेत । अङ्घ्रिभ्यां शोभा यासां ता नः वाचो यदि तुलसिवत् शोभेरन् । यथा तुलसी गुणनैरपेक्ष्येण हरिसंबन्धितयैव शोभते तथा यदि नो वाचः शोभेरन् यदि च कर्णरन्ध्रः ते गुणगणैः पूर्येत ॥ ४९ ॥

यद्यपि रन्ध्रशब्दावाचकरीत्याऽल्पमेव याचन प्रतीयते तथापि वस्तुतः रन्ध्रस्य शब्दैः पूरणासंभवान्नित्यं श्रवणं प्रार्थितम् ॥ ४९ ॥ प्रादुरिति ॥ हे ईश हे पुरुहूत विपुलकीर्ते यदिदमलौकिकं सर्वसौष्ठवाढ्यं रूपं विग्रहं प्रादुश्चकर्थ प्रदर्शितवानसि तेन तद्दर्शनेन नोऽस्माकं दृशो नेत्राणि अलम् अतिशयेन निर्वृतिं सुखमवापुः प्रापुः । अनात्मनाम् अवशी-भूतमनसां दुरुदयः दुरवगमोऽपि यो भवान् इत् इत्थं प्रत्यक्षतया प्रतीतः अस्माभिर्दृष्टस्तस्मै भगवते इदं केवलं नमो विधेम नमः कुर्मः । इदन्नम इति मूर्द्धसु धृतान्यञ्जलीन् दर्शयन्ति। यद्वा । इत् इति नम इत्यस्य विशेषणम् । भगवच्चरणं प्रतिगच्छतीति विधेमेत्यार्षम् ॥ ५० ॥ इति श्रीकृष्णपदार्पणान्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीये टीकां पञ्चदशे व्यधात् ॥ १५॥ षोडशेऽसान्त्वयद्विष्णुर्मुनीन्द्वारपयोस्तदा ॥ शापेऽप्यनुग्रहस्तत्र श्लोकास्त्रिंशत्सैंत च ॥ उपार्चितं समाप्य अर्हेषेत्त अनुष्टुभः॥ १६॥ इतीति ॥ विकुण्ठः निलयो यस्य स विभुर्हरिः इत्युक्तप्रकारेण गृणतां स्तुवतां तेषां सनकादीनां तद् भाषितं प्रतिनन्द्य इदं जगाद शापमङ्गीकृत्य तदनुग्रहं प्रार्थितवान् ॥ १॥ एताविति॥

प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूतरूपं तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः ॥ तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योऽनात्मनां दुरुदयो भगवान् प्रतीतः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे श्रीवैकुण्ठवर्णनं विप्रशापवर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणाम् ॥ प्रतिनन्द्य जगादेदं विकुण्ठनिलयो विभुः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ॥ कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रान्तामतिक्रमम् ॥ २ ॥ यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो भवद्भिर्मामनुव्रतैः ॥ स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ॥ ३ ॥ तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे ॥ तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुम्भिरसत्कृताः ॥ ४ ॥ यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि ॥ सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हन्ति त्वचमिवामयः ॥ ५ ॥ यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुण्ठः ॥ सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिन्द्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिम् ॥ ६ ॥

जयो विजयश्चेत्येतौ यौ मह्यं मम पार्षदौ वो युष्मान् बहु यथा स्यात्तथा यदतिक्रममपराधमक्रान्तां कृतवन्तौ मां कदर्थीकृत्य अवज्ञाय एव तत्कृतवन्तौ न तत्र ममापि संमतिरस्ति । अक्रान्तामिति वाच्ये अक्रान्तामित्यार्षम्॥ २॥ यस्त्विति ॥ हे मुनयः मामनुव्रतैः मदाशयानुसारिभिः भवद्भिः देवानां युष्माकं हेलनादवज्ञानात् हेतोः यस्त्वेतयोर्दण्डो धृतः स एव दण्डोऽस्माभिरनुमतोऽङ्गीकृतः ॥ ३॥ तदि-ति ॥ यस्मात् ब्रह्म ब्राह्मणा मे मम परं दैवतं तस्माद्वो युष्मान् अद्य प्रसादयामि । स्वपुंभिर्मदीयैर्भृत्यैरसत्कृता अवज्ञाता इति यत्तदवज्ञानमात्मकृतमेव मन्ये ॥४॥ यन्नामानी-ति ॥ भृत्ये कृतागसि कृतापराधे सति लोको जनो यस्य स्वामिनो नामानि गृह्णाति अनेनैव स्वामिना भृत्यद्वारैवमसाधु कर्म कृतमतोऽयं दुरात्मेति निन्दति सोऽसाधुवादो निन्दा-वचनम् आमयः कुष्ठरोगः त्वचं त्वचः सौन्दर्यमिव तस्य स्वामिनः कीर्तिं हन्ति ॥ ५ ॥ यस्येति ॥ यस्य अमृतवदाह्लादके अमले यशसि यः श्रवणे अवगाहः प्रवेशः सः

आश्वपचात् श्वपचं चाण्डालमभिव्याप्य सर्वमपि जगत्सद्य एव पुनाति सोऽहं विकुण्ठः अप्रतिहतः भवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्य एव उपलब्धा प्राप्ता सुशोभना तीर्थभूता कीर्त्तिर्येन सः व: युष्माकं प्रतिकूला वृत्तिर्यस्य तथाभूतं चेत्स्वाङ्गभूतं बाहुमपि छिन्द्यां बाहुस्थानीयं लोकेश्वरमपि हन्यां वा। भृत्यादीनां पादस्थानीयानां तु का वार्ता॥६॥यदिति॥यस्याः लक्ष्म्याः प्रेक्षालवार्थमवलोकलेशार्थम् इतरे ब्रह्मादयो नियमान् वहन्ति तपोव्रतादीनि कुर्वन्ति सा चञ्चलत्वेन प्रसिद्धापि श्रीः लक्ष्मीः येषां ब्राह्मणानां सेवया चरणपद्मात् लग्नः पवित्रो रेणुर्यस्मिंस्तम् अत एव सद्यः क्षतो निरस्तोऽखिलो मलो दोषो यस्य तं यद्वा चरणपद्मयोः स्थितः पवित्रो रेणुर्यस्य अतः सद्यः क्षतोऽखिललोकस्य मलो येन तं ब्राह्मणसेवयैव मच्चरणरेणवो जगत्पवित्रयन्ति इत्यादिरर्थः। प्रतिलब्धं प्राप्तं शीलं सुस्वभावो येन तं ततः श्रिया विरक्तमपि मां श्रीः न विजहाति तेषां वः प्रतिकूलवृत्तिं स्वबाहुमपि च्छिन्द्यामिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥ नाहमिति ॥ यत् यथा श्च्योतता क्षरता घृतेन प्लुतं विलोडितं पायसादि अनुघासं प्रतिग्रासं रसास्वादपूर्वकं चरतो भुञ्जानस्य मयि अवहितैः समर्पितैर्निजकर्मणां पाकैः फलैस्तुष्टस्य निष्कामस्य ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य मुखतोऽश्नामि तथा विताने यज्ञे श्च्योतद्घृतप्लुतं यजमानस्य हविश्चरुपुरोडाशादिकं

यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् ॥ न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमा-
न्वहन्ति ॥७॥ नाहं तथाऽद्मि यजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ॥ यद् ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुघासं तुष्टस्य
मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ८ ॥ येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोगमायाविभूतिरमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः ॥ विप्रांस्तु को न विषहेत
यदर्हणाम्भः सद्यः पुनाति सह चन्द्रललामलोकान् ॥ ९ ॥ ये मे तनूर्द्विजवरान् दुहतीर्मदीया भूतान्यऽलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या ॥
द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान् गृध्रा रुषा मम कुषन्त्यधिदण्डनेतुः ॥ १० ॥

हुतभुगग्निस्तेन मुखेन अदन् अश्नन् अपि तथा नाश्नामि। तथा च ब्राह्मण एव मम श्रेष्ठं मुखमतस्तदपमानेन एतैर्मम मुखतिरस्कार एव कृतः ॥ ८ ॥ येषामिति ॥ अखण्डा अनवच्छिन्ना विकुण्ठा अप्रतिहता च योगमाया विलासभूता विभूतिर्यस्य सः तथा यस्य चार्हणाम्भः पादोदकं गङ्गा चन्द्रो ललामं चिह्नं यस्य तेन श्रीमहादेवेन सहितान् सर्वान् लोकान् सद्यः पुनाति । एवंभूतः परमेश्वरः परमपावनोऽपि सन्नहं येषाममलं पवित्रमङ्घ्रिरजः किरीटैर्बिभर्मि तान् विप्रान् अपकुर्वतोऽपि कोऽन्यो न विषहेत न क्षाम्येत् ॥ ९ ॥ य इति ॥ ये अघेन पापेन क्षता दृशो येषाम् अहेरिव मन्युर्येषां ते द्विजवरान् मदीयाः दुहतीः दोग्ध्रीः गा इत्यर्थः। दुहितॄरिति पाठेऽपि मदीया दुहितॄः सूर्यरूपस्य मम सुता गा इत्यर्थः। सूर्यसुताश्च गाव इति श्रुतेः। अलब्धशरणानि रक्षकहीनानि भूतानि चेति त्रीणि मम तनूः शरीराणि मत्तो भेदबुद्ध्या द्रक्ष्यन्ति पश्यन्ति तान् मम मदीयोऽधिकृतो दण्डनेता यो यमस्तस्य गृध्राकाराः दूताः रुषा क्रोधेन कुषन्ति चञ्चुभिश्छिन्दन्ति ॥ १० ॥

य इति ॥ ये तु क्षिपतस्तिरस्कुर्वतोऽपि ब्राह्मणान्मयि धिया मदात्मकत्वबुद्ध्या अर्चयन्तः तुष्यद्धृदः सन्तुष्टचित्ताः स्मितं हासस्तदेव सुधा तयोक्षितं सिक्तं पद्ममिव वक्त्रं येषां ते अनुरागेण कलया मधुरया वाण्या अहमिव अहं यथा भृगुं युष्मान्वा सन्तोषयामि तथा आत्मवत् कुपितं पुत्रं स्निग्धः पितेव कुपितं पितरं सद् पुत्र इव वा गृणन्तः स्तुवन्तः संबोधयन्ति सन्तोषयन्ति तैरहमुपाहृतो वशीकृतो भवामि ॥ ११ ॥ तन्मे इति ॥ तत्तस्मान्मम पूर्वोक्ताभिप्रायबलात् स्वभर्तुः स्वयोः स्वामिनो मम अवसायं निश्चयमलक्षमाणावजानन्तावेतौ युष्मासु यः कृतो व्यतिक्रमोऽपराधस्तस्य गतिं फलं प्रतिपद्य प्राप्य सद्यः आशु भूयः पुनः ममान्तिकं समीपमितां प्राप्नुतां तत् स एव युष्मत्कृतो मे मय्यनुग्रहः यत् भृतयोः भृत्ययोर्विवासः दूरनिवासः वियोगः अचिरतः शीघ्रं कल्पतां समाप्यतामिति सोऽयमनुग्रहः । यद्वा । जयविजययोरुपरि ममानुग्रहः ॥ १२ ॥ अथेति ॥ अथ उशतीं कमनीयां सुरसां च देवीं मुनीनां बुद्ध्या विविधवितर्कादिमय्या सह क्रीडन्तीं पूज्यां च ऋषिकुलाय हितां ऋषीणां कुल्यां जलाशयरूपां च ऋषयो मन्त्रास्तत्प्रवाहरूपां वा तस्य हरेः सरस्वतीं वाणीं नदीं च आस्वाद्य तन्माधुर्यमनुभूय मन्युना सर्पतुल्येन दष्टानामपि क्रोधविषव्याप्तानां हि मनोरसानुभवाभावात्

ये ब्राह्मणान् मयि धिया क्षिपतोऽर्चयन्तस्तुष्यद्धृदः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः॥वाण्याऽनुरागकलयाऽऽत्मजवद्गृणन्तः संबोधयन्त्यहमिवाहमुपाहृ-तस्तैः ॥ ११ ॥ तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य सद्यः ॥ भूयो ममान्तिकमितां तदनुग्रहो मे यत् कल्पताम-चिरतो भृतयोर्विवासः ॥ १२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम् ॥ नास्वाद्यमन्युदष्टानां तेषामात्माऽप्यतृप्यत ॥ १३ ॥ सतीं व्यादाय शृण्वन्तो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वराम् ॥ विगाह्याऽगाधगम्भीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥

प्रियभाषणमपि न सहते तेषां तु आत्मापि बुद्धिरपि मनोऽपि नातृप्यत अलमिति नामन्यत प्रत्युत तत्पानेच्छाऽवर्द्धत ॥ १३ ॥ सतीमिति ॥ व्यादाय कर्णौ प्रसार्य सतीं श्रेष्ठां लघ्वीमल्पाक्षरां गुरुभिरर्थैर्गह्वरां दुष्प्रवेशाम् अभिप्रायेण अगाधाम् अर्थतो गम्भीरां च वाणीं शृण्वन्तो मुनयः विगाह्य विचार्यापि तस्य चिकीर्षितं किमस्मानभिनन्दति निन्दति वा अस्मत्कृतं दण्डं संकोचयति व्यवस्थापयति वा निरस्यति वा अस्मान्वापराधेन योजयति भृत्यौ प्रसादाधिक्येनेति वा न विदुः । तत्राभिनन्दनपक्षः शक्तिवृत्त्यात्मको व्याख्यात एव। निन्दनपक्ष आर्थव्यञ्जनागम्यो वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यलेशोद्भावितो भगवदनभिमतोऽपि विद्वद्भिर्मुनिभिः स्वतः सम्भविसञ्ज्ञकभेदेषु आत्मनैव संभावितः। "अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दण्डः ।" इत्यग्रिमोक्तेः।अतः संक्षेपेण सोऽपि व्याख्यायते । तथाहि एतौ तौ पार्षदौ मद्यामिति सर्वज्ञानपि मुनीन् यत्परिचाययति स्म तेन मत्पार्षदावप्य-भिशपथ एतावदपि बलं धत्थ इति व्यञ्जितं कदर्थीकृत्य मां यद्वो बद्धक्रान्तामतिक्रममित्यत्र सनकाद्यतिक्रमात् पूर्वं भगवत्कदर्थनाभावादियं तेषु भगवतो वक्रोक्तिः को-पव्यञ्जिका । स एवानुमतोऽस्माभिरिति अस्मदननुमतिर्यद्यभविष्यत्तदायुष्मत्कृतदण्डोऽपि नासेत्स्यत् ब्रह्मतेजःसमार्थोऽपि हन्तुं नेच्छेम तं तु मे इत्यग्रिमोक्तेः । तद्धीत्यात्मकृतं

मन्य इति जयविजययोरात्मत्वेन स्वीकाराद् प्रेमाधिक्यं सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्तिरिति मुनिष्वादरमात्रं छिन्द्यां स्वबाहुमपीति पुनरपि तयोः प्रेमास्पदता । यत्सेवयेति मुनिषु पुनरप्यादरः सोऽपि बाह्य एव । ब्राह्मणसेवयैव किं तस्य चरणरेणुः पवित्रोऽभूत् तयैव किं तस्याखिला मलाः क्षताः तयैव किं लक्ष्मीस्तं न त्यजतीति हेत्वसत्त्वादिति नाहं तथाश्नीत्यादौ यूयं ब्राह्मणा भोजनप्रियाः केवलं भोजनीया एवेति ब्राह्मणमुखेनाहं भुञ्जे इति ख्यातिर्लोकेषु विस्तारिता । धासं चरत इति श्लेषेण ब्राह्मणः खलु गौरिवादरणीयश्चारणीयः पशुबुद्धित्वादेव सद्वत्तेन गौरवेण हृष्यति ननु युष्माभिर्मत्सुखतात्पर्यिका काचिन्मदीयपरिचर्या संभवेदिति येषां बिभर्मीति किरीटेषु ब्राह्मणपादरजोधारणादेव मम योगमायैश्वर्यवत्त्वं तथा तस्मादेव हेतोर्मच्चरणोदकं सर्वजगत्पावनी गङ्गेति गौरवमुपहास एव फलितं दुरुत्तीर्णदीया इति गोब्राह्मणयोर्भेदो नास्ति । द्वयोरेव मत्तनुत्वादिति पुनरपि हास एव । ये ब्राह्मणानिति ब्राह्मणानां खलु क्रोध औत्पत्तिक एव धर्मस्तं चाहं मद्भक्ताश्च सहामह एवेति सहिष्णुतासुधा मद्भक्तेभ्य एव मया दत्तेति तयैवाहं वशीकृतः स्यामिति । जयविजययोस्तु सहिष्णुतायाः संपत्त्यनुदयान्मम तत्रौदासीन्यं जातमतः शापोऽपि वः प्राप्तवदन्यथा तु नैव प्राप्स्यदत एवान्तरीये गर्भो-

ते योगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ॥ प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः ॥ १५ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ न वयं भगवन् विद्मस्तव देव चिकीर्षितम् ॥ कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे ॥ १६ ॥ ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो ॥ विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतम् ॥ १७ ॥ त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव ॥ धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकल्पो भवान्मतः ॥ १८ ॥ तरन्ति ह्यञ्जसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात् ॥ योगिनः स भवान्किंस्विदनुगृह्येत यत् परैः ॥ १९ ॥

दासीन्याभावात् दुर्वाससः कोपोत्क्षिप्तजटाया अपि वैफल्यं प्रत्युत मत्स्वरूपचक्रकृतः संतापः ॥ १४ ॥ ते इति ॥ योगमायया आरब्धः आविष्कृतः पारमेष्ठ्यस्य परमैश्वर्यस्य महोदयः परमोत्कर्षो येन तं तद्दर्शनेन प्रहृष्टा अत एव क्षुभिता रोमाञ्चिता त्वक् येषां ते कुपितत्वच इति पाठेऽपि सञ्जातरोमकूपोक्त्या रोमाञ्चितत्वमेवोक्तं ते विप्राः अधिराजत्वमाविष्कृत्य राजशिक्षार्थं ब्राह्मणान् मानयतीति ज्ञात्वा हृष्टाः प्राञ्जलयः सन्तः प्रोचुः ॥ १५ ॥ अभिनन्दनपक्षं ज्ञात्वापि श्रीगुरोरेव भावमाहुः—न वयमिति ॥ हे भगवन् हे देव स्वयमध्यक्षः सन् तद्वीत्यात्मकृतं मन्य इत्युक्त्वा मयापराधः कृत इति तथा तदनुग्रहो मम इत्यादिना ममानुग्रहः कृतः स्यादिति यत्प्रभाषसे तेन यत्तव चिकीर्षितं तद्वयं न विद्मः ॥ १६ ॥ ब्रह्मण्यस्येति ॥ ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणानां हितस्य ते ब्राह्मणाः किल परं दैवं तत्तल्लोकशिक्षार्थमेवेति शेषः । वस्तुतस्तु हे प्रभो देवदेवानां विप्राणां भगवानेव आत्मा दैवतमाराध्यश्च ॥ १७ ॥ त्वत्त इति ॥ सनातनः धर्मस्त्वत्त एव प्रवर्तते तवैव तनुभिरवतारैः रक्ष्यते च धर्मस्य परमः फलभूतः गुह्यः सर्ववेदरहस्यं निर्विकल्पः निर्विशेषश्च भवानेव मतः ॥ १८ ॥ तरन्तीति ॥ निवृत्ताः निवृत्तिधर्मनिष्ठाः योगिनो यस्य तवानुग्रहात् अञ्जसा अनायासेनैव मृत्युं जन्ममरणादिदुःखं

तरन्ति स भवान् परैरनुगृह्णतेति यत्तत् किंस्वित् न किंचिदित्यर्थः॥ १९॥ यमिति द्वयम्॥ अर्थं ऐश्वर्यादि तदर्थिभिर्देवाद्यैः स्वशिरसा धृतः पादरेणुर्यस्याः सा धन्यैः पुण्यवद्भिरर्पितमङ्घ्रौ यत्तुलस्या नवदाम माला तद्दाम स्थानं यस्य तस्य मधुव्रतपतेः भ्रमरमुख्यस्य लोकं स्थानं त्वच्चरणं कामयमानेव इवशब्दः एवकारार्थः।ईदृशी विभूतिर्लक्ष्मीः अनुवेलमवसरेऽवसर उपयाति सेवते। अयं हि तस्या आशयः। अयं हि सारग्राही मधुव्रतोऽतिचञ्चलस्वभावोऽप्यङ्घ्रिगतायां तुलस्यां सपरिवारो निश्चलः सन् रमते। अतोऽङ्घ्रिलावण्यमत्यधिकं स्यात्। ततोऽहं वक्षसि स्थितापि बहुसेवकसंघर्षभङ्गीकृत्यापि तुलस्या सह सापत्न्येऽपि चरणावेव सेविष्य इति परमभागवतेषु प्रसङ्गः परमासक्तिर्यस्य ईदृशो यस्त्वं विविक्तचरितैर्विशुद्धैः परिचरणैरनुवर्तमानां सेवमानामपि तां लक्ष्मीं नात्याद्रियत नातीवादृतवान्। तङभाव आर्षः। स त्वं किं द्विजानाम् अनुपथं पथि लग्नं यत्पुण्यरजस्तेन पुनीतः पूतः सन् श्रीवत्सलक्ष्मलक्ष्मीनिवासत्वमित्याशयः। अगाः प्राप्तवानसि तत एव हेतोश्च किं त्वं भगभाजनः ऐश्वर्यपात्रमसि नैवेत्यर्थः। पुनीत इत्यत्र क्तप्रत्यये श्ना आर्षः। "तथा पुनीता तनुभिः पदैस्तव" इत्यष्टमस्कन्धश्लोकवत्। यद्वा। यस्तां नाद्रियत तं त्वां किं द्विजानुपथपुण्यरजः श्रीवत्सलक्ष्म च पुनीतः पवित्रीकुरुतः स त्वं किमर्थं ते उभे अगाः स्वीकृतवानसि ताभ्यामधिक्याभावादित्यर्थः। अतो यत्सेवया चरणपद्मेत्यादिवचनं लोकसङ्ग्रहार्थमेव॥ २०॥ २१॥ धर्मस्येति॥

यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः॥ धन्यार्पिताङ्घ्रितुलसीनवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना॥ २०॥ यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसङ्गः॥ स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम्॥ २१॥ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम्॥ नूनं भृतं तदभिघातिरजस्तमश्च सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य॥ २२॥ न त्वं द्विजोत्तम कुलं यदिहात्मगोपं गोप्ता वृषः स्वर्हणेन स सूनृतेन॥ तर्ह्येव नङ्क्ष्यति शिवस्तव देव पन्था लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत् प्रमाणम्॥ २३॥

त्रिष्वेव कृतादियुगेषु दृश्यते इति हे त्रियुग नोऽस्माकं भक्तानां वरदया अभीष्टप्रदया सत्वेन सत्वमय्या भगवतस्ते तव तनुवा मूर्त्या तत्तदवतारेण "तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्" इत्युक्तेः। तदभिघाति तेषां धर्मपादानामभिघातकं यद्रजस्तमश्च तन्निरस्य दूरीकृत्य स्वैः असाधारणैस्त्रिभिस्तपोदानदयात्मकैर्धर्मस्य तव पद्भिर्द्विजानां देवानां च प्रयोजनाय इदं चराचरात्मकं विश्वं नूनं भृतं पालितम्। निरस्येति लोडन्तं वा। दूरीकुरु इत्यर्थः॥ २२॥ न त्वमिति॥ आत्मनः त्वयैव गोपो रक्षा यस्य तत् द्विजोत्तमानां कुलं स सूनृतेन प्रियवाक्यसहितेन सुसम्यगर्हणेन पूजनेन वृषः श्रेष्ठस्त्वं यदि गोप्ता रक्षणशीलो नाभविष्यः तृन्नन्तत्वान्न कर्मणि षष्ठी। क्रियातिपत्तेर्वोचितत्वाल्लुडन्ततया व्याख्यातुं न युज्यते। तर्ह्येव तदैव हे देव तव त्वया प्रवर्तितः शिवः पन्थाः धर्ममार्गः नङ्क्ष्यति अनङ्क्ष्यत। हि यस्मात् ऋषभस्य श्रेष्ठस्य तव यदाचरितं तदेव

लोकः प्रमाणत्वेनाग्रहीष्यत् अतो यत्सेवयेति वचो लोकः शिक्षार्थमेव । " यद्यदाचरति श्रेष्ठः " इत्यादिगीतोक्तेः ॥ २३ ॥ तत्त इति ॥ सत्वस्य निधेः जनाय क्षेमं विधित्सोः कर्त्तुमिच्छोः जनायेति क्रियया संप्रदाने क्षेमशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे वा चतुर्थी । निजशक्तिभिः उद्धृताः निर्मूलिताः अरयो धर्मविरोधिनो येन तादृशस्य ते तव तद् धर्ममार्गविनाशनम् अनभीष्टमिव अनभिप्रेतमेव इव एवार्थे एतावता तु त्र्यधिपतेः त्रिगुणनियन्तुः विश्वभर्तुः अपि धर्मत्राणाय अवनतस्य नमनं कृतवतस्तव तेजः प्रभावो न क्षतं विहतं न भवति । यतः स नमनादिश्च ते तव विनोदो लीलामात्रम् ॥ २४ ॥ यं वेति ॥ हे अधीश अनयोः स्वभृत्ययोः यं दममस्माभिर्विहितमन्यं वा दण्डं वृत्तिं नु वा विशेषतोऽधिकां जीविकां वा भवान् विधत्ते । यद्वा । द्वाःस्थयोरपूर्वजनप्रवेशनिवारणस्योचितत्वादनागसौ निरपराधावेतौ ये वयं किल्बिषेण दुःखहेतुशापेनायुङ्क्ष्महि योजितवन्तस्तेष्वस्मासु य उचितः स्वापराधानुरूपो दण्डः स ध्रियतां विधीयताम् । तदेतद्भवत्कृतं सर्वं निर्व्यलीकं श्रद्धापूर्वकमनुमन्महि वयमनुमन्यामहे ॥ २५ ॥ एताविति ॥ हे

तत्तेऽनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधित्सोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः ॥ नैतावता त्र्यधिपतेर्बत विश्वभर्तुस्तेजः क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः ॥ २४ ॥ यं वाऽनयोर्दममधीश भवान्विधत्ते वृत्तिं नु वा तदनु मन्महि निर्व्यलीकम् ॥ अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दण्डो येऽनागसौ वयमयुङ्क्ष्महि किल्बिषेण ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरम्भसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ॥ भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो मयैव निमितस्तदवैत विप्राः ॥ २६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ॥ वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठं च स्वयंप्रभम् ॥ २७ ॥ भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ॥ प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् ॥२८॥ भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शम् ॥ ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मतं तु मे ॥ २९ ॥

विप्राः एतौ मत्पार्षदौ सुरेतरगतिमासुरयोनिं प्रतिपद्य प्राप्य सद्यः जन्मप्रभृति मयि यः संरम्भः क्रोधावेशस्तेन सम्भृतः संवृद्धो यः समाधिः चित्तैकाग्रता तेनानुबद्धो दृढीकृतो योगो ययोस्तादृशौ सन्तौ आशु शीघ्रमेव भूयः पुनः मत्सकाशं मत्समीपमुपयास्यतः आगमिष्यतः वो युष्माकं यः शापः स मयैव निमितः युष्मन्मुखेन मयैव निर्मित इति तत् अवैत जानीत ॥ २६ ॥ अथेति द्वयम् ॥ एवं भगवता प्रोक्तास्ते मुनयः सनकादयो जन्मत्रयेण शापमुक्तिरूपमनुग्रहं कृत्वा अथ नयनयोर्य आनन्दस्तस्य भाजनं पात्रं स्वयंप्रभं चैतं विकुण्ठं भगवन्तं दृष्ट्वा तादृशमेव स्वयंप्रभं तदधिष्ठानं स्थानं वैकुण्ठं लोकं च दृष्ट्वा प्रकाशान्तरानपेक्षत्वात्सत्वपरिणामत्वाच्चेति । अथ भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्य अनुमान्य अनुज्ञाप्य च वैष्णवीं श्रियं सम्पदं शंसन्तो मुदिता हृष्टाः प्रतिजग्मुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ भगवानिति ॥ एवं मुनिगमनानन्तरं भगवान् अनुगौ भृत्यौ जयविजयौ प्रत्याह स्म यातं मनुष्यलोकं गच्छतं माभैष्टं भयं मा कुरुतम् । तत्रापि शं सुखमस्तु ब्रह्मतेजः ब्राह्मणशापं हन्तुं निरसितुं समर्थोऽपि नेच्छे तन्निरासेच्छां

न करोमि। तङार्षः। हि यतः तन्मे मम मतं सम्मतं हीत्यत्र तु इति वा पाठः। अत्र स्वामिपादा आहुः। यद्यपि सनकादीनां क्रोधो न संभवति ब्रह्मदर्शित्वात् न च जयविजययोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यं भगवदनुसारित्वात्। न च भगवतः स्वभक्तोपेक्षा भक्तवत्सलत्वात्। न च वैकुण्ठगतानां पुनर्जन्म "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते।" इति वाक्यविरोधात्। तथापि भगवतः सिसृक्षादिवत्कदाचिद्युयुत्सा समजनि तदान्येषामल्पबलत्वात्स्वपार्षदानां तुल्यबलत्वेऽपि प्रतिपक्षत्वाभावेन युद्धानुपपत्तेरित्येतावेव ब्राह्मणनिवारणे प्रवर्त्य तेषु च क्रोधमुद्दीप्य तच्छापव्याजेन प्रतिपक्षौ विधाय युद्धकौतुकं सम्पादनीयमिति भगवतैव व्यवसितमतः सर्वं संगच्छते। अत्र शिवपुराणवचोऽपि केप्युदाजन्हुः। लक्ष्म्याः पत्युः समुत्पन्ना योद्धुमिच्छा मुनीश्वराः एकस्मिन्दिवसे विष्णुर्विचारतत्परोऽभवत्। "केन युद्धं प्रकर्तव्यं मया चैवं विचार्य च। जयश्च विजयश्चैव कुमारैः शापितौ तदा॥" इति। अत एवात्राप्युक्तं शापो मयैव निमित इति हन्तुं नेच्छेम तं तु मे इति च। परे तु जयविजययोरेव प्रेमविजृम्भिता काचिद्युद्धेच्छा ततश्च भक्तमनोरथपूरकस्य भगवतोऽपि कापीच्छाजनि इत्याद्याचक्षते। यत्तु "एतत्पुरैव निर्दिष्टं रमया क्रुद्धया यदा। पुरापवारिता द्वारि विशन्ती मय्युपारते॥" इति पद्यमस्मात्पद्यादग्रे

मयि संरम्भयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनम्॥ प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ॥ ३०॥ द्वास्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणिभूषणम्॥ सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत्॥ ३१॥ तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः॥ हतश्रियौ ब्रह्मशापाद्भूतां विगतस्मयौ ॥ ३२॥ तदा विकुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः॥ हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ॥ ३३॥

दृश्यते तदसाम्प्रदायिकम्॥ २९॥ मयीति॥ मयि यः संरम्भः क्रोधस्तस्य योगः अनवरतसंबन्धस्तेन ब्रह्महेलनं ब्राह्मणतिरस्कारजं पापं निस्तीर्य निरवशेषमपोह्य अल्पीयसैव कालेन पुनर्मे निकाशं समीपं प्रत्येष्यतं प्रत्यागमिष्यथः आर्षमेतत्। प्रत्याङ्पूर्वस्य इष्यतेर्लोटि वा रूपम्। अत्र ब्रह्मशापरक्षार्थं भगवानेकव्यक्त्या जयविजयौ भूमिं प्रास्थापयत्। व्यक्त्यन्तरेण चापुनरावृत्तिनियमरक्षार्थं वैकुण्ठ एवास्थापयत्। यथा गरुडो वज्रस्यामोघत्वरक्षार्थं पक्षमेकं तत्याजेति। अत एव वामनचरिते "तानभिद्रवतो दृष्ट्वा" इत्यादिप्रकरणे जयविजययोरुल्लेखः सङ्गच्छते॥ ३०॥ द्वास्थाविति॥ भगवानेवं द्वास्थावादिश्य आज्ञाप्य विमानश्रेणय एव भूषणं यस्य तत् सर्वातिशयया सर्वत उत्कृष्टया लक्ष्म्या सम्पदा जुष्टं पूर्णं स्वं धिष्ण्यं स्वकीयं स्थानमाविशत्॥ ३१॥ ताविति॥ तौ तु गीर्वाणऋषभौ देवश्रेष्ठौ पार्षदौ दुस्तराद्ब्रह्मशापाद्धरिलोकतः पतन्तौ हतश्रियौ नष्टतेजसौ अत एव विगतस्मयौ विगतगर्वौ चाभूताम्॥ ३२॥ तदेति॥ हे पुत्रकाः देवाः तदैव विकुण्ठस्य भगवतो धिषणात् स्थानात्तयोर्निपतमानयोः सतोः आर्षः शानच् चानश् वा विमानाग्र्येषु वसतां महान् उच्चैः हाहाकार आसीत्॥ ३३॥

तावेवेति ॥ तावेव हरेः पार्षदप्रवरावधुना दितेर्जठरे निर्विष्टमुल्बणं सन्ध्याकाले धृतत्वाद्भयङ्करं काश्यपं तेजः वीर्यं प्राप्तौ स्वदेहत्वेनाङ्गीकृतवन्तौ ॥ ३४ ॥ तयोरिति ॥ तयोर्यमयोः सहैव गर्भं प्रविश्य सहैवोत्पत्स्यमानयोः श्लेषेणान्तकतुल्ययोश्च असुरयोस्तेजसा अद्य वः युष्माकं तेज आक्षिप्तमभिभूतम् । एतर्हि इदानीं भगवानेव तत् लोकोपद्रवणं विधित्सति विधातुमिच्छति अतः अधुनैव तत्प्रशमो न शक्यः ॥ ३५ ॥ विश्वस्येति ॥ यो भगवान् विश्वस्य स्थितिलयोद्भवहेतुः आद्यः योगेश्वरैरप्यप्रसदादीमिर्दुरत्ययाऽनुल्लङ्घ्या योगमाया यस्य सः स एव त्र्यधीशः त्रिलोकेशः भगवान् नोऽस्माकं क्षेमं विधास्यति । तत्रैवं सति इहास्मिन् सङ्कटे अस्मदीयेन विमृशेन विचारेण कियानर्थः सिद्ध्यति ॥ ३६ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्याध्याये षोडशे व्यधात् ॥१६ ॥ जन्म सप्तदशे त्वादिदैत्ययोर्लोकभीतिदम् ॥ हिरण्याक्षप्रभावश्च तत्र श्लोकाः कुवह्नयः ॥ अनुष्टुभः सार्द्धपञ्चत्रिंशदेकमुवाच च ॥ १७ ॥ निशम्येति ॥ आत्मभुवा ब्रह्मणा गीतं वर्णितं देवतेजस्तिरस्कारकारणं तच्छान्तिकारणं

तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः ॥ दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणम् ॥ ३४ ॥ तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः ॥ आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ॥ ३५ ॥ विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमायः ॥ क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभा० तृतीय० वैकुण्ठनाथेन वैकुण्ठे ब्राह्मणमाहात्म्यवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

मैत्रेय उवाच ॥ निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शङ्कयोज्झिताः ॥ ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवौकसः ॥ १ ॥ दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ॥ पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥ २ ॥ उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ॥ दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ॥ ३ ॥ सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ॥ ४ ॥

च क्षेमं विधास्यतीत्यादि च निशम्य श्रुत्वा शङ्कया सन्देहेन उज्झितास्त्यक्ताः रहिताः सन्तः सर्वे दिवौकसो देवास्ततो ब्रह्मस्थानात् त्रिदिवाय स्वर्गं प्राप्तुं न्यवर्तन्त आजग्मुः ॥ १ ॥ दितिरिति ॥ साध्वी दितिस्तु भर्तुः कश्यपस्य आदेशात् लोकानाक्रन्दयिष्यंत इति तद्वाक्यात्स्वापत्याभ्यां परिशङ्किनी लोकोपद्रवं शङ्कमाना सती विष्णुहस्ततो वधाद्वा शङ्कमाना मनुष्यमानेन वर्षशते पूर्णे सति यमौ सह गर्भं प्रविष्टौ पुत्रौ प्रसुषुवे प्रसूतवती ॥ २ ॥ उत्पाता इति ॥ तयोर्जायमानयोः सतोः तत्र तदा दिवि भुवि अन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयमासमन्ताद्वहन्ति ते बहव उत्पाता निपेतुरुद्बभूवुः ॥ ३ ॥ सहेति ॥ अचलाः पर्वतास्तत्सहिता भुवः भूखण्डाः चेलुश्चलितवत्यः सर्वा दिशः प्रजज्वलुः वह्निज्वालायुक्ता जाताः । सोल्काः साङ्गारा अशनयश्च पेतुः । आर्तिहेतवः लोकपीडासूचकाः केतवो धूमकेत्वादयश्च उदयं चक्रुरिति शेषः ॥ ४ ॥

ववौ इति ॥ सुदुःस्पर्शः कठिनस्पर्शः फूत्कारानिति तीव्रवायुशब्दानुकरणं तान्मुहुः ईरयन् ध्वनयन् नगपतीन्महावृक्षान् उन्मूलयन् मूलत उत्पाटयन् वात्याश्चक्रवायवः एव अनीकं सेना यस्य रज एव गगनपर्यन्तोत्थितो ध्वजो यस्य । वात्यानीतरजोध्वज इति पाठे वात्याभिरानीतं रज एव ध्वजो यस्य एवंविधो वायुर्ववौ ॥ ५ ॥ उद्धसदिति ॥ उच्चैर्हसन्त्य इव तडितो येषु तेषामम्भोदानां मेघानां घटया समूहेन नष्टो भागणः सूर्यादिप्रभासमूहो यस्मिंस्तस्मिन्व्योम्नि प्रविष्टं यत्तमः अन्धकारस्तेन पदं तत्तत्स्थानं न व्यादृश्यते स्म ईषदपि नादृश्यत ॥६॥ चुक्रोशेति ॥ उद्धतोर्मिभिः उत्थिततरङ्गैः क्षुभितमुदरं तत्स्था मकरादयो यस्य सः । उदूर्मिरिति पृथक्पदपाठे बहुव्रीहिः । वार्धिः समुद्रः विमना दुःखिताचित्त इव चुक्रोश । शुष्काणि पङ्कजानि यासु ता उदपाना उदकानि पिबन्ति येष्विति वापीकूपतटाकादयस्तैः सहिताः सरितो नद्यश्चुक्षुभुः ॥ ७ ॥ मुहुरिति ॥ स राह्वोः राहुग्रस्तयोः शशिसूर्ययोर्मुहुः पुनः पुनः परिधयः परिवेषा अभूवन् निर्घाता निरभ्रगर्जितानि रथनिर्ह्रादाः रथध्वनितुल्यध्वनयो विवरेभ्यो गिरिगुहाभ्यः प्रजज्ञिरे

ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः ॥ उन्मूलयन्नगपतीन्वात्याऽनीको रजोध्वजः ॥ ५ ॥ उद्धसत्तडिदम्भोदघटया नष्टभागणे ॥ व्योम्नि
प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदम् ॥ ६ ॥ चुक्रोश विमना वार्धिरुदूर्मिः क्षुभितोदरः ॥ सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपङ्कजाः ॥ ७ ॥
मुहुः परिधयोऽभूवन्सराह्वोः शशिसूर्ययोः ॥ निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥८॥ अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्तो वह्निमुल्बणम् ॥ सृगालो-
लूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवं शिवाः ॥ ९ ॥ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधराम् ॥ व्यमुञ्चन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः ॥ १० ॥ खराश्च
कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नन्तो धरातलम् ॥ खार्काररभसा मत्ताः पर्यधावन्वरूथशः ॥ ११ ॥ रुदन्तो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः ॥ घोषेऽरण्ये
च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत ॥ १२ ॥ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः ॥ व्यरुदन्देवलिङ्गानि द्रुमाः पेतुर्विनाऽनिलम् ॥ १३ ॥

जाताः ॥ ८ ॥ अन्तरिति ॥ अन्तर्ग्रामेषु ग्राममध्येषु मुखत उल्बणं भयसूचकं वह्निं वमन्त्य उद्गिरन्त्यः शिवाः सृगाल्यः सृगालानामुलूकानां च टङ्कारैर्ध्वनिभिः सह अशिवमपशकुनं यथा भवति तथा प्रणेदुः ध्वनितवत्यः ॥ ९ ॥ सङ्गीतवदिति ॥ ग्रामसिंहाः श्वानः शिरोधरां कन्धरामुन्नमय्य उद्धृत्य सङ्गीतवद्रोदनवच्च विविधा वाचो भाषणानि ततस्ततस्तत्र तत्र व्यमुञ्चन्नकुर्वन् ॥ १० ॥ खरा इति ॥ हे क्षत्तः खरा गर्दभाश्च कर्कशैस्तीक्ष्णैः खुरैर्धरातलं पृथ्वीं घ्नन्तः खार्कारो गर्दभजातिशब्दः तस्मिन् रभसः संभ्रमो हर्षो वा येषां ते मत्ताः सन्तो वरूथशः संघशः पर्यधावन् ॥ ११ ॥ रुदन्त इति ॥ रासभात् रासभशब्दात् त्रस्ताः खगाः रुदन्तः क्रोशन्तो नीडात् कुलायात् उदपतन् उपरि उड्डीयाधो निपेतुरित्यर्थः । घोषे आभीरपल्ल्यामरण्ये च ये पशवस्ते शकृत् पुरीषं मूत्रं च अकुर्वत उत्ससृजुः ॥ १२ ॥ गाव इति ॥ गावः अत्रसन् त्रस्ता अभवन् असृग्दोहाः रक्तं दुहत्यश्च बभूवुः । तोयदा मेघाः पूयवर्षिणः कश्मलवर्षिणो जाताः । देवलिङ्गानि देवताप्रतिमाः व्यरुदन् तासामश्रुस्रावोऽभूत् । अनिलं वायुं विनापि द्रुमाः

पेतुः ॥ १३ ॥ ग्रहानिति ॥ पुण्यतमान् शुभकरान् ग्रहान् बुधगुर्वादीन् भगणान् अन्यानि बहूनि नक्षत्राणि च अन्ये क्रूरग्रहाः शन्यङ्गारकादयोऽतिदीपिताः अतिदीप्तिमन्तः सन्तोऽतिचेरुः अतिक्रम्य जग्मुरित्यर्थः । वक्रगत्यावृत्य परस्परं युयुधुश्च । तङ्भाव आर्षः ग्रहाणाम् अतिचारवक्रत्वे युद्धं च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि ॥ १४ ॥ दृष्ट्वेति ॥ उल्कान् ततोऽन्यांश्च महोत्पातान् दृष्ट्वा ब्रह्मपुत्रान् स्वशापाद्यभिज्ञान् सनकादीन् ऋते विना अतत्तत्त्वविदः शापादिकारणानभिज्ञाः अतो भीताः प्रजाः विश्वस्य संप्लवं प्रलयमागतं मेनिरे॥ १५॥ब्रह्मशापेऽपि भगवद्भक्तानामकृतैरपि सुकृतैः सर्वाधिकप्रभावादिसम्पत्तिं बहुभिः कृतैरपि पापैर्नरकादिगन्धस्याप्यभावं च व्यक्तमाह—ताविति ॥ तौ जातावादिदैत्यौ सहसा आशु व्यज्यमानमात्मपौरुषं पूर्वसिद्धं स्वपौरुषं ययोस्तौ अश्मसारेण अयस्तुल्येन कायेनाद्रिपती इव पर्वतश्रेष्ठाविव ववृधाते सन्धिरार्षः ॥१६॥ दिवीति ॥ हेमकिरीटकोटिभिः स्वर्णमयमुकुटाग्रैर्दिविस्पृशौ दिवं स्पृशन्तौ निरुद्धाः व्याप्ताः काष्ठा दिशो याभ्यां तौ स्फुरन्त्यङ्गदानि यासु ता भुजा ययोस्तौ अङ्गदेति पुंवद्भावाभाव आर्षः । भुजाशब्दस्त्रियामप्यस्ति । चरणैः पदे पदे प्रतिपदविन्यासं गां भूमिं कम्पयन्तौ सुशोभना काञ्ची मेखला यस्यां तया कट्या प्रकाशेनोच्चत्वेन चार्कं सूर्यमतीत्य अतिक्रम्य

**ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपिताः ॥ अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वाऽन्यांश्च महोत्पातानतत्तत्त्वविदः प्रजाः ॥
ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंप्लवम् ॥ १५ ॥ तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ॥ ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव ॥ १६ ॥
दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदङ्गदाभुजौ ॥ गां कम्पयन्तौ चरणैः पदे पदे कट्या सुकाञ्च्याऽर्कमतीत्य तस्थतुः ॥ १७ ॥
प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक् स्वदेहाद्यमयोरजायत ॥ तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥ १८ ॥ चक्रे
हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च ॥ वशे सपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥ १९ ॥**

तस्थतुः । इयं प्रौढिः पञ्चषदिनवयस्कयोरेवेत्याहुः ॥ १७ ॥ प्रजापतिरिति ॥ तयोर्यमयोर्मध्ये यः कश्यपस्य स्वदेहात्प्राक् प्रथममजायत तं हिरण्यकशिपुं यथा ज्येष्ठतया प्रजाः विदुः सा दितिर्यमग्रतः प्रथममसूत तं हिरण्याक्षं यथा कनिष्ठतया प्रजाः विदुस्तथा प्रजापतिः कश्यपः तयोर्नाम नामकरणाख्यं संस्कारम् अकार्षीत् । प्रथमं हिरण्यकशिपोस्ततो हिरण्याक्षस्येति क्रमेण कृतवानित्यर्थः । तत्रायं भावः । यदा हि गर्भाधानसमये योनिपुष्पं प्रविशद्वीर्यं द्विधा विभक्तं सत् आदिपश्चाद्भावेन प्रविशति तदा यमौ भवतः । तयोश्च पितृतः प्रवेशक्रमविपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः अत एव कश्यपात्पूर्वजातत्वाद्दितेः पश्चाज्जातोऽपि हिरण्यकशिपुरेव ज्येष्ठः हिरण्याक्षः कनिष्ठः ॥ १८ ॥ चक्रे इति ॥ स्वदोर्भ्यां स्वभुजबलेन उद्धतः अनम्रः ब्रह्मणो वरेण चाऽकुतोमृत्युः सर्वतो मृत्युरहितो हिरण्यकशिपुः सपालान् त्रीन् लोकान् स्ववशे चक्रे । यद्वा । उद्धतः अकुतोमृत्युश्च हिरण्यकशिपुः स्वदोर्बलेनैव लोकान् वशे चक्रे । ब्रह्मवरेण चेति चकाराद्ब्रह्मवरोऽपि तत्र सहायमात्रमभूत् इति भावः ॥ १९ ॥

हिरण्याक्ष इति ॥ हिरण्याक्षस्तस्यानुजः अत एव तस्य प्रियः अतः स्वयमपि तत्प्रीतिकृत् अतस्तत्प्रीतये युयुत्सुर्गदापाणिश्च सन्नन्वहं रणं युद्धं मृगयन्कदाचिद्दिवं स्वर्गं यातः आर्षः शता । निवृत्तप्रेषणान्मृगयतेर्यन्ताण्णिज्वा ॥ २० ॥ तमिति ॥ दुःसहः जवो वेगो यस्य तं रणन्ती ध्वनन्ती काञ्चनमये नूपुरे यस्य तं पुष्पपल्लवादिनिर्मिता वैजयन्ती तया स्रजा जुष्टमलङ्कृतम् अंसे स्कन्धे न्यस्ता महती गदा येन तम् । मनसा शौर्येण वीर्येण बलेन ब्रह्मवरेण च उत्सिक्तं गर्वितम् असृण्यम् अंकुशानर्हम् अर्हार्थे यत् । अकुतोभयं सर्वतो निर्भयं तं हिरण्याक्षं वीक्ष्य देवाः भीताः सन्तो ताक्ष्यात् गरुडात् त्रस्ता अहयः सर्पा यथा तथा निलिल्यिरे अन्तर्हिताः बभूवुः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स इति ॥ स च दैत्यराट् हिरण्याक्षः सेन्द्रान् देवगणानपश्यन् युद्धं विनैव स्वेन हिरण्याक्षसंबन्धिना महसा तेजसैव तिरोहितान् अत एव क्षीबान् प्रमत्तान् क्लीबानिति पाठे पौरुषहीनांश्च दृष्ट्वा ज्ञात्वा भृशमतीव व्यनदत् अगर्जत् ॥ २३ ॥ तत इति ॥ ततः स्वर्गान्निवृत्तः महासत्वः महाबलः हिरण्याक्षः क्रीडिष्यन् मत्तो द्विप इव गम्भीरं

हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहम् ॥ गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन्रणम् ॥ २० ॥ तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्काञ्चननू-
पुरम् ॥ वैजयन्त्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदम् ॥ २१ ॥ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयम् ॥ भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्य-
त्रस्ता इवाहयः ॥ २२ ॥ स वै तिरोहितान्दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् ॥ सेन्द्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्व्यनदद्भृशम् ॥ २३ ॥ ततो निवृत्तः
क्रीडिष्यन्गम्भीरं भीमनिस्वनम् ॥ विजगाहे महासत्त्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः ॥ २४ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका यादोगणाः सन्न-
धियः ससाध्वसाः ॥ अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥ स वर्षपूगानुदधौ महाबलश्चरन्महोर्मीन् श्वसने-
रितान्मुहुः ॥ मौर्व्याऽभिजघ्ने गदया विभावरीमासेदिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः ॥ २६ ॥

भीमो निःस्वनस्तरङ्गजन्यो ध्वनिर्यस्मिंस्तं वार्धिं समुद्रं विजगाहे विलोडितवान् । समुद्रे कश्चित्प्रतियोद्धा चेत्तेन युद्ध्येयेत्याशयेनेति भावः ॥ २४ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् हिरण्याक्षे तत्र प्रविष्टे सति सन्नधियः विशीर्णबुद्धयः ससाध्वसाः भीताः वरुणस्य सैनिकाः यादोगणाः ग्राहाद्याः जलजन्तवः तेन अहन्यमाना अपि तस्य हिरण्याक्षस्य वर्चसा तेजसा प्रधर्षिता अभिभूताः सन्तो दूरतरं प्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥ स इति ॥ हे तात महाबलः स वर्षपूगान् बहून् संवत्सरान् उदधौ समुद्रे चरन् विहरन् श्वसनेन स्वश्वा-सेन ईरितान् उत्थितान् महोर्मीनुच्चैस्तरङ्गान् मौर्व्या मुरुर्लोहविशेषस्तद्रचितया मूर्वातृणविशेषस्तन्मयरज्ज्वा दृढं निबद्धया वा गदया मुहुर्मुहुरभिजघ्ने प्रजहार । तङार्षः । ततश्च विभावरीं नाम प्रचेतसो वरुणस्य पुरीमासेदिवान् प्राप्तवान् । अत्र वर्षपूगानित्यनेन पाद्मकल्प उत्पन्नावेव हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ वाराहकल्पे भगवता निहताविति सूचितम् इत्याहुः । शेषं तत्रादिदैत्यं गदया पतन्तमित्यत्र प्रागुक्तम् ॥ २६ ॥

तत्रेति ॥ तत्र पुर्याम् असुरलोकानां पालकं यादोगणानामृषभं स्वामिनं प्रचेतसं वरुणं उपलभ्य प्राप्य स्मयन् हसन् यथा भवति प्रलब्धुं वञ्चयितुं वा नीचवत्प्र-
णिपत्य हे अधिराज मे मह्यं संयुगं युद्धं देहीति जगाद । मया सह युध्यस्वेति प्रार्थितवान् ॥२७॥ त्वमिति ॥ प्रभो हे समर्थ त्वं लोकपालानामप्यधिपतिः लोकपालोऽधिपतिरि-
त्यपि पाठः । अत एव दुर्मदेन य आत्मानं वीरं मन्यन्ते तेषां वीर्यापहः अत एव बृहच्छ्रवाः महायशाः असि । यद् यतः भवान् पुरा काले लोके अखिलान् दैत्यान् दानवांश्च
विजित्य राजसूयेनायजत् इष्टवान् । वाक्यभेदान्न प्रथमपुरुषदोषः अयज इत्यपि क्वचित् पाठः । विजित्येति विपरीतलक्षणा तेन तदानीं दैत्याभावात्तदा सर्वे राजसूयः कर्तुं शक्यः
ते न शक्तिश्चेत् संप्रति मां जित्वा राजसूयं कुरु । कृतोऽपि राजसूयस्ते तदैव सिद्ध्येत् यदि मां जयेरिति ॥२८॥ स इति ॥ सः भगवान् अपां पतिर्वरुणः उत्सिक्तो दृप्तो
मदो यस्य तेन विद्विषा शत्रुणा तेनैवं दृढं यथा स्यात्तथा प्रलब्ध उपहसितः अतः समुत्थमपि रोषं स्वया धिया विचारात्मिकया बुद्ध्या शमयन् व्यवोचत् तं प्रत्युवाच ।

तत्रोपलभ्यासुरलोकपालको यादोगणानामृषभं प्रचेतसम् ॥ स्मयन्प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्जगाद मे देह्यधिराज संयुगम् ॥ २७ ॥ त्वं
लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनाम् ॥ विजित्य लोकेऽखिलदैत्यदानवान् यद्राजसूयेन पुराऽयजत्प्रभो ॥२८॥ स
एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा दृढं प्रलब्धो भगवानपाम्पतिः ॥ रोषं समुत्थं शमयन्स्वया धिया व्यवोचदङ्गोपशमं गता वयम् ॥ २९ ॥
पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरातनाद्यः संयुगे त्वां रणमार्गकोविदम् ॥ आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहि तं मनस्विनो यं गृणते भवादृशाः ॥ ३० ॥
तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः ॥ यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ॥ ३१ ॥
इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे हिरण्याक्षदिग्विजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अङ्ग हे दैत्यराज वयम् उपशमं युद्धादिकौतुकादुपरमं गता इति ॥ २९ ॥ पश्यामीति ॥ हे असुरर्षभ रणमार्गेषु कोविदं निपुणं त्वां संयुगे युद्धे यः आराधयिष्यति स्वैः
पुण्येन संतोषयिष्यति तं पुरातनात्पुरुषादन्यं न पश्यामि । अतस्तमिहि गच्छ यतः भवादृशा मनस्विनः शूराः युद्धे पराजिता यं गृणते श्लाघन्ते इत्यर्थः । तद्वार्तः ॥ ३० ॥
तमिति ॥ तं वीरमारात् शीघ्रमेवाभिपद्य प्राप्य विस्मयः विगतगर्वस्त्वं वीरशये रणभूमौ श्वभिर्वृतो मृतः सन् शयिष्यसे अधुना तु सर्वरोमरणकण्डूत्या तव निद्रा नास्ति तदा
तु त्वं योग्यशय्यायां श्वभिः परिचारकैः परिचर्यमाणः शयिष्यस इति भावः । यो भगवान् सतां स्वभक्तानामनुग्रहेच्छया त्वद्विधानामसतां दुष्टानां प्रशान्तये विनाशाय
रूपाणि अवतारान् धत्ते अतस्त्वामपि केनचिद्रूपेण हनिष्यति ॥ ३१ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीये व्याख्यां सप्तदशे व्यधात् ॥ १७ ॥

अष्टादशे तु रक्षोभिर्हिरण्याक्षवराहयोः ॥ महायुद्धमभूत्तत्र श्लोका नागैर्दशः स्मृताः ॥ चत्वार्युवाचेत्यङ्घ्रचूनाः पञ्चर्गामी अनुष्टुभः ॥ १८॥ तदिति ॥ अङ्ग हे विदुर एवं तत्था-गुक्तं जलेशेन वरुणेन भाषितं प्रतियोद्धारं हरिं श्रुत्वा महामनाः हृष्टचित्तः निर्भयचित्तो वा दुर्मदः स हिरण्याक्षः शयिष्यसे वीरशये इति तत् वरुणवचनं विगणय्य अनादृत्य नारदात् हरेर्गतिं स्थितिं स्थानं विदित्वा ज्ञात्वा त्वरान्वितः हरेः अन्यत्र गमनशङ्कया शीघ्रमेव रसातलं गर्भोदमेव निर्विविशे । निर्विवेश तङार्षः ॥ १ ॥ पूर्वं वराहचरिते युद्धलीला संक्षेपादुक्ता तां किंचिद्विस्तरेण वक्तुमाह—ददर्शेति ॥ तत्र रसातले धराधरं पर्वताकारम् अग्रदंष्ट्रया दंष्ट्राग्रेण प्रकर्षेण ऊर्ध्वं नीयमाना अवनिर्येन तम् । अरुणश्रिया युक्तेन अक्ष्णा नेत्रेण स्वरुचः हिरण्याक्षतेजांसि मुष्णन्तं हरन्तम् अभितो जयतीत्यभिजित् तं वराहमूर्तिं भगवन्तं ददर्श।दृष्ट्वा चाहो आश्चर्यं वनगोचरो वारिचरो मृगः वराहो-ऽस्ति । यद्वा । मया तु प्रतियोद्धान्विष्यते । अयं तु वनगोचरो वनवासी मृगः इत्युक्त्वा जहास च । निन्दायां प्रयुक्तापि भारती हरिं स्तौत्येव । वनगोचरो जलशायी मुनिभिर्मृग्यत इति मृगः ॥२॥ आहेति ॥ तत एनं भगवन्तं स आह स्म । हे अज्ञ एहि युद्धार्थमागच्छ महीं विमुञ्च । यतः विश्वसृजा ब्रह्मणा रसौकसां रसातलवासिनां नोऽस्माकं शेषे षष्ठी । इयमर्पिता दत्ता अन्यथाऽस्या पातालावतरणं न घटते । हे सुरेष्वधम हे आसादितसूकराकृते ममेक्षतः पश्यतः सतः आर्षः शता । अनया भूम्या सह स्वस्ति मङ्गलं यथा

मैत्रेय उवाच ॥ तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः ॥ हरेर्विदित्वा गतिमङ्ग नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः ॥ १ ॥ ददर्श तत्राभिजितं धराधरं प्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया ॥ मुष्णन्तमक्ष्णा स्वरुचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो मृगः ॥ २ ॥ आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुञ्च नो रसौकसां विश्वसृजे यमर्पिता ॥ न स्वस्ति यास्यस्यनया ममेक्षतः सुराधमासादितसूकराकृते ॥ ३ ॥ त्वं नः सपत्नैरभवाय किं भृतो यो मायया हन्त्यसुरान्परोक्षजित् ॥ त्वां योगमायाबलमल्पपौरुषं संस्थाप्य मूढ प्रमृजे सुहृच्छुचः ॥ ४ ॥

स्यात् तथा न यास्यसि । स्तुतौ तु हे विश्वसृज इगुपधेति कः । अज्ञ नास्ति ज्ञो यस्मात् हे सुरोत्तम सुरा अधमा यस्मात् इयं मही तुभ्यम् अर्पिता ममेक्षमाणस्यापि सतो माम-नादृत्यापि त्वमनया सह वर्तमानो नोऽस्मदीयं स्वस्ति समस्तं मङ्गलं राज्यं न यास्यसि न प्राप्स्यसि किम् । यास्यस्येवेति नात्र सन्देहस्तथाप्यस्मत्कृपया विमुञ्चेत्यर्थः। आसादि-ता लीलया स्वीकृता सूकराकृतिर्येन ॥ ३ ॥ त्वमिति ॥ हे मूढ त्वं किन्नोऽस्माकं सपत्नैः शत्रुभिर्देवैः अभवाय अस्मद्विनाशाय भृतो धृत आश्रितः पुष्टो वा यो भवान्माय-या वाराहादिवेषान्तरधारणलक्षणकपटेन तत्रापि परोक्षजित् अस्मत्परोक्षे असंमुखे जयतीति तथाभूतः सन् असुरान् हंसि । इदानीं तु योगमाया लोकव्यामोहिकैव बलं यस्य तम् अत एवाल्पं पौरुषं बलं यस्य तं त्वां संस्थाप्य हत्वा सुहृदां त्वद्धतबन्धूनां रुदतां शुचः अश्रूणि प्रमृजे । तङार्षः।स्तुतौ तु अभवाय मोक्षाय धृत आश्रितः यो बलनिरपे-क्षया मायया युक्त्या कृपया संकल्पमात्रेण वा हन्ति हत्वा सद्गतिं करोति अत एव परोक्षे दूरत एव जयति । अल्पं पौरुषं यस्मात् तं त्वां सम्यक् स्थापयित्वा भक्त्या हृदि

स्थिरीकृत्येत्यर्थः । हे मूढ प्रमूढान्प्रात्याप्याययतीति तथा प्रा पूर्ताविति धातोः कः । सुहृदां शुचः संसारदुःखानि मृजे नाशयामि । यतस्त्वं स्मर्तुर्बान्धवानपि मोचयसीति भावः॥४॥त्वयीति ॥ अस्मद्भुजच्युतया अस्मद्भुजविसृष्टया गदया शीर्णं भिन्नं शिरो यस्य तस्मिंस्त्वयि संस्थिते मृते सति ये च देवा ऋषयो ये चान्येऽपि भक्ताः मनुष्यादयस्तुभ्यं बलिं हरन्ति ते सर्वे स्वयमेव मत्प्रयत्नमन्तरेणैव अमूलास्त्वद्रूपाश्रयनाशादनाश्रयाः सन्तो न भविष्यन्ति नङ्क्ष्यन्त्येवेत्यर्थः । यद्वा । त्वन्नाशे स्वयमेवामूला न भविष्यन्ति किमिति काका भविष्यन्त्येवेति । स्तुतौ तु अस्मद्भुजच्युतयापि गदया न शीर्णं शीर्षं यस्य तथाभूते त्वयि सुखं स्थिते सति ये तुभ्यमधुना बलिं हरन्ति नवीनाः भक्ताः ये च पूर्वे भक्ता ऋषयो देवाश्च ते सर्वे स्वमेवोद्यमं विनैव अमूला न भविष्यन्ति किंतु दृढमूला एव भविष्यन्ति॥५॥स इति॥सः भगवान् अरेर्हिरण्याक्षस्य दुरुक्तान्येव तोमराः शस्त्रविशेषास्तैस्तुद्यमानो व्यथ्यमानोऽपि दंष्ट्राग्रे गतां गां पृथ्वीं भीतामुपलक्ष्य दृष्ट्वेति यथा ग्राहेण मकरेणाहतो जले व्यथितः सकरेणुः हस्तिनीभिः सहित इभो गजो जलान्निःसरेत्तथा तोदं मृषन् सहमान एवाम्बुमध्याद्बहिर्निरगात् वस्तुतः अरेर्हिरण्याक्षस्य दुरुक्ततः दुर्वचनात् अमरैर्निमित्तभूतैः तुद्यमानः तद्दुःखं दृष्ट्वाऽनुकम्पया पीड्यमानः तोदं पाक्षिकदुरुक्तव्यथां

त्वयि संस्थिते गदया शीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतया ये च तुभ्यम् ॥ बलिं हरन्त्यृषयो ये च देवाः स्वयं सर्वे न भविष्यन्त्यमूलाः ॥ ५ ॥
स तुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगां गामुपलक्ष्य भीताम् ॥ तोदं मृषन्निरगादम्बुमध्याद्ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ॥ ६ ॥ तं निःसरन्तं
सलिलादनुद्रुतो हिरण्यकेशो द्विरदं यथा झषः ॥ करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियां किं न्वसतां विगर्हितम् ॥ ७ ॥ स गामुद-
स्तात्सलिलस्य गोचरे विन्यस्य तस्यामदधात्स्वसत्त्वम् ॥ अभिष्टुतो विश्वसृजा प्रसूनैरापूर्यमाणो विबुधैः पश्यतोऽरेः ॥ ८ ॥ परानुषक्तं
तपनीयोपकल्पं महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ॥ मर्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरुक्तैः प्रचण्डमन्युः प्रहसंस्तं बभाषे ॥ ९ ॥

पाक्षिकसूक्तसुखप्राप्त्या मृषन् ग्राहेण न हत इत्यादि ॥ ६ ॥ तमिति ॥ झषो मकरो द्विरदं गजं यथा अनुद्रवति तथा तं भगवन्तं सलिलान्निः सरन्तमनुद्रुतोऽनुधावन् करालदंष्ट्रः अशनिवत् निस्वनो यस्य स हिरण्यवत् कपिशाः केशा यस्य स हिरण्याक्षः अब्रवीत् । गतह्रियां त्यक्तलज्जानामसतामवीराणां युष्माकं किंनु विगर्हितमस्ति । निन्दाभयाभावात्पलायनं नायुक्तमित्यर्थः । स्तुतौ तु गतह्रियाम् असतामस्माकं धरोद्धारविघ्नकरणादिकं किं विगर्हितमतो धिगस्मान् ॥ ७ ॥ स इति ॥ अरेर्हिरण्याक्षस्य पश्यत एव सतो विश्वसृजा ब्रह्मणा विबुधैर्देवैश्चाभिष्टुतः प्रसूनैः पुष्पैरापूर्यमाणश्च पाठान्तरे विश्वसृजां शेषे षष्ठी । विश्वसृड्भिः प्रजापतिभिः विबुधैश्चेति स भगवान् सलिलस्य उदस्तात् उपरि उच्छब्दादस्तात्यन्तं छान्दसमव्ययम् । गोचरे व्यवहारयोग्यप्रदेशे गां भूमिं विन्यस्य निधाय तस्यां भूमौ स्वसत्वं त्वसामर्थ्यमाधारशक्तिमधात् निहितवान् । यथा सा पुनर्न निमज्जेत् ॥ ८ ॥ परेति ॥ परा पराक् पृष्ठतः अनुषक्तमनु लग्नं तपनीयोपकल्पं सुवर्णमयभूषणं महती गुर्वी गदा यस्य तं काञ्चनमयः चित्रो दंशः कवचो

यस्य तं दुरुक्तैर्दुर्वचनैरभीक्ष्णं पुनः पुनर्मर्माणि मनआदीनि प्रतुदन्तं व्यथयन्तं तं हिरण्याक्षं प्रति दुरुक्तश्रवणेन प्रचण्डमन्युः अतिक्रुद्धः सूक्तश्रवणेन प्रहसन् भगवान् बभाषे । अत्र प्रचण्डमन्युत्वादिकं देवभयनिवृत्तयेऽनुकरणमात्रम् ॥ ९ ॥ सत्यमिति ॥ भो अभद्र असुर वयं वनगोचरा जलनिवासिनो मृगा इति यत्त्वया उक्तं तत्सत्यमथापि युष्मद्विधान् ग्रामसिंहान् शुनो मृगये अन्वेषयामि । यत्तु ममेक्षतो न स्वस्ति यास्यसीत्युक्तं तत् मृत्युपाशैः प्रतिमुक्तस्य बद्धस्य तव विकत्थनं स्वश्लाघावचनं मादृशाः धीराः न गृह्णन्ति ॥ १० ॥ एते इति ॥ रसौकसां रसातलवासिनां युष्माकमेते वयं न्यासहराः प्रजापतिदत्तपृथ्वीहराः अत एव ते तव गदया द्राविताः पलायनं कारिताः अत एव गतह्रियो निर्लज्जा अथापि आजौ युद्धे कथंचित्तिष्ठामहे । तङार्षः । हे इति पृथक् पदं वा । यद्वा । बलं प्रकाशयामः " प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च " इति तङ् । यतोऽस्माभिरपि स्थेयम् । यतः बलिना त्वया सह वैरमुत्पाद्य क्व यामः पलायनेऽपि गन्तव्यदेशाभावात् ॥ ११ ॥ त्वमिति ॥ त्वं किल प्रसिद्धः पदौ पादावेव रथो येषां तेषां पद्रथानां

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सत्यं वयं भो वनगोचरा मृगा युष्मद्विधान् मृगये ग्रामसिंहान् ॥ न मृत्युपाशैः प्रतिमुक्तस्य वीरा विकत्थनं तव गृह्णन्त्यभद्र ॥१०॥ एते वयं न्यासहरा रसौकसां गतह्रियो गदया द्राविताश्ते ॥ तिष्ठामहेऽथापि कथंचिदाजौ स्थेयं क्व यामो बलिनोत्पाद्य वैरम् ॥११॥ त्वं पद्रथानां किल यूथपाधिपो घटस्व नोऽस्वस्तय आश्वनूहः ॥ संस्थाप्य चास्मान् प्रमृजाऽश्रु स्वकानां यः स्वां प्रतिज्ञां नातिपिपर्त्यसभ्यः ॥१२॥ मैत्रेय उवाच ॥ सोऽधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा भृशम् ॥ आजहारोल्बणं क्रोधं क्रीड्यमानोहिराडिव ॥१३॥ सृजन्नमर्षितः श्वासान् मन्युप्रचलितेन्द्रियः ॥ आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाऽभ्यहनद्धरिम् ॥ १४ ॥ भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि ॥ अवञ्चयत् तिरश्चीनो योगारूढ इवान्तकम् ॥ १५ ॥

पादचारिणां ये यूथपास्तेषामधिपः अतः अनूहः निःशङ्कः सन्नेव नोऽस्माकमस्वस्तये परिभावाय आशु शीघ्रं घटस्व प्रयतस्व।अस्मान् संस्थाप्य हत्वा स्वकानाम् अश्रु तुदादित्वमार्षम् । प्रमृज यः पुमान्स्वां स्वीयां प्रतिज्ञां नातिपिपर्त्ति न सम्यक् पूरयति सः असभ्यः सभायोग्यो न भवति ॥ १२ ॥ स इति ॥ रुषा क्रोधेन भगवता भृशमत्यन्तम् अधिक्षिप्तः सत्यं वयमित्यादिना तिरस्कृतः प्रलब्धः एते वयमित्यादिना उपहसितश्च स हिरण्याक्षः क्रीड्यमानः क्रीडां कार्यमाणः क्रीडतेर्ण्यन्तात्कर्मणि शानच् । अहिराट् महासर्पो यथा क्रुध्यति तथा उल्बणमधिकं क्रोधमाजहार आनीतवान् ॥ १३ ॥ सृजन्निति ॥ अमर्षितः क्रुद्धः अत एव श्वासान् विसृजन् विमुञ्चन् अत एव मन्युना प्रचलितानि क्षुभितानीन्द्रियाणि यस्य स दैत्यः आसाद्य समीपमागत्य तरसा वेगेन गदया हरिमभ्यहनत् । शब्लुगभाव आर्षः ॥ १४ ॥ भगवानिति ॥ भगवांस्तु रिपुणा शत्रुणा उरसि निसृष्टं प्रक्षिप्तं गदावेगं तिरश्चीनः सन् योगारूढो यथान्तकं मृत्युं वञ्चयति तथा अवञ्चयत् ॥ १५ ॥

पुनरिति ॥ पुनः स्वां गदामादाय अभीक्ष्णशः पुनः पुनर्भ्रामयन्तमसुरं मित्त्वे हस्वाभाव आर्षः व्यवस्थितविभाषया वा । हन्तुं क्रुद्धः अतः संरम्भात् क्रोधात् दष्टो दच्छदो दन्ताच्छादक ओष्ठो येन तथाभूतो हरिरभ्यधावत् धावनं कृत्वा तत्समीपं जगाम ॥ १६ ॥ तत इति ॥ हे सौम्य ततस्तदनन्तरं प्रभुः समर्थो भगवान् स्वगदया अरातिं शत्रुं दक्षिणस्यां भुवि आजघ्ने पराङ्कर्मकत्वे तङार्षः । सोऽसुरोऽपि कोविदः गदायुद्धे कुशलः अतस्तां हरिणा प्रयुक्तामभ्रातामेव गदां स्वगदया अभ्यहनत् । शब्लुगभाव आर्षः ॥ १७ ॥ एवमिति ॥ हरिणी हरितवर्णे अक्षिणी यस्य सः हिरण्याक्षो हरिश्च उभावेव सुसंरब्धौ अतिक्रुद्धौ अन्योन्यं जिगीषया जेतुमिच्छया गुर्वीभ्यां गदाभ्यामन्योन्यं परस्परमेवमुक्तप्रकारेणाभिजघ्नतुः ॥ १८ ॥ तयोरिति ॥ तयोर्हरिहर्यक्षयोः स्पृधोः स्पर्द्धमानयोः स्पर्द्धेतेः स्पृध आर्षः । तिग्माभ्यां तीक्ष्णधाराभ्यां गदाभ्यामाहतानि ताडितान्यङ्गानि ययोः अत एव क्षतादास्रवतीति क्षतास्रवं रुधिरं तस्य घ्राणमवघ्राणं तेन विवृद्धो मन्युः क्रोधो ययोः इलायां भूम्यां निमित्तभूतायां भूम्यर्थं परस्परं

पुनर्गदां स्वामादाय भ्रामयन्तमभीक्ष्णशः ॥ अभ्यधावद्धरिः क्रुद्धः संरम्भाद्दष्टदच्छदम् ॥१६॥ ततश्च गदयारातिं दक्षिणस्यां भुवि प्रभुः ॥ आजघ्ने स तु तां सौम्य गदया कोविदोऽहनत् ॥१७॥ एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च ॥ जिगीषया सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥१८॥ तयोः स्पृधोस्तिग्मगदाहताङ्गयोः क्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्य्वोः ॥ विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषया व्यभादिलायामिव शुष्मिणोर्मृधः ॥१९॥ दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ॥ कौरव्य मह्यां द्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः स्वराट् ॥ २० ॥ आसन्नशौण्डीरमपेतसाध्वसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ॥ विलक्ष्य दैत्यं भगवान् सहस्रणीर्जगाद नारायणमादिसूकरम् ॥२१॥ ब्रह्मोवाच ॥ एष ते देवदेवानामङ्घ्रिमूलमुपेयुषाम् ॥ विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम् ॥२२॥ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः ॥ अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः ॥२३॥

जिगीषया जेतुमिच्छया विचित्रमार्गान् गदायुद्धभ्रमणभेदान् चरतोः कुर्वतोर्मृधः सङ्ग्रामः इला गौस्तदर्थं शुष्मिणोर्मत्तवृषभयोः सङ्ग्राम इव व्यभात् बभौ ॥ १९ ॥ दैत्यस्येति ॥ हे कौरव्य विदुर दैत्यस्य यज्ञा अवयवा यस्य तस्य यज्ञावतारस्य मायया गृहीता वाराहतनुर्येन तस्य महात्मनो भगवतश्चेति मह्यां निमित्तभूतायां द्विषतोर्युध्यमानयोस्तयोर्विमर्दनं युद्धं दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः ऋषिभिर्मरीच्यादिभिर्वृतः सहितः स्वराट् ब्रह्मा आगात् ॥ २० ॥ आसन्नेति ॥ सहस्रणीः ऋषिसहस्राणां नेता भगवान् ब्रह्मा आसन्नं प्राप्तं शौण्डीरं साहसोत्साहो येन तम् अपेतसाध्वसं निर्भयं कृतः प्रतीकारः प्रहारप्रतिक्रिया येन तम् अहार्यः अप्रतिकार्योऽसह्यो वा विक्रमो यस्य तमेवंभूतं दैत्यं विलक्ष्य आदिशूकरं नारायणं हरिं जगाद ॥ २१ ॥ एष इति द्वयम् ॥ हे देव यतः एषोऽसुरस्ते तवाङ्घ्रिमूलमुपेयुषां शरणागतानां विप्राणां सौरभेयीणां गवाम् अनागसां निरपराधानां भूतानाम् आगस्कृत् अपराधारोपकः तत्परिहारप्रवृत्तौ भयकृत् भीतं ज्ञात्वा दुष्कृत् प्राणादिहर्त्ता अस्मत्तो राद्धो लब्धो वरो येन सः अत एव स्वयमप्रतिरथः प्रतिपक्षर-

हितः कण्टकः सन्मार्गप्रतिरोधकः प्रतिरथमन्वेषन् अन्वेषयन् आङ्पूर्वादीष उञ्छे इत्यतः शता उपसर्गवशादन्वेषार्थे वृत्तिः । लोकानटति ॥ २२ ॥२३॥ मैनमिति ॥ हे देव मायाविनं दृप्तं गर्वितं निरङ्कुशमसत्तमम् अतिदुष्टम् एवं बालवत् बालो यथा उत्थितम् उत्थितमस्तकमाशीविषं सर्पं पुच्छाकर्षणादिना क्रीडयति तथा मा आक्रीड आक्रीडय आर्षस्तङभावः । यद्वा । आशीविषं यथा सर्पमिवैनं बालोऽज्ञः स इव मा आक्रीड । यद्वा । बालवन्मा क्रीड अहमेनमुत्थितमाशीविषं मन्ये इति शेषः ॥ २४ ॥ नेति ॥ हे देव हे अच्युत स्वभावत एव दारुणोप्येषः यावत्स्वां स्वबलकरीमासुरीं वेलां प्राप्य न वर्द्धेत तावदेव स्वां मायामचिन्त्यशक्तिमास्थाय आविष्कृत्य अघं दोषरूपमेनं जहि । अत्र सर्वज्ञस्यापि ब्रह्मणः प्रेमवशादनिष्टाशङ्कित्वम् ॥ २५ ॥ वेलामेवाह—एषेति ॥ हे प्रभो हे सर्वात्मन् छम्बडित्यव्ययं विनाशवाचकम् । लोकानां विनाशकरी सन्ध्यायोमेव प्रलयप्रसिद्धेः । अत एव घोरतमा अतिभयंकरी एषा सन्ध्या उपसर्पति आश्वायास्यति ततः पूर्वमेव सुराणां जयमावह सम्पादय ॥ २६ ॥ अधुनेति ॥

मैनं मायाविनं दृप्तं निरङ्कुशमसत्तमम् ॥ आक्रीड बालवद्देव यथाऽऽशीविषमुत्थितम् ॥ २४ ॥ न यावदेष वर्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः ॥ स्वां देव मायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत ॥ २५ ॥ एषा घोरतमा सन्ध्या लोकच्छम्बट्करी प्रभो ॥ उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह ॥ २६ ॥ अधुनैषोऽभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात् ॥ शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरम् ॥ २७ ॥ दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयम् ॥ विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाऽधेहि शर्मणि ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे हिरण्याक्षश्रीवराहयुद्धवर्णनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ अवधार्य विरिञ्चस्य निर्व्यलीकामृतं वचः ॥ प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपाङ्गेन सोऽग्रहीत् ॥ १ ॥

अधुना एषः अभिजिन्नाम मौहूर्तिको योगो मध्याह्ने घटीद्वयमितः कालः अगात् गतप्रायः अतो यावन्मुहूर्त्तशेषोऽस्ति तावदेव सुहृदां त्वद्भक्तानां नोऽस्माकं शिवाय सुखार्थं दुस्तरं दुर्जयमेनमाशु निस्तर जहि ॥ २७ ॥ दिष्ट्येति ॥ विहितं शापानुग्रहसमये एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्य इत्यादिना त्वयैव निर्मितम् । यद्वा । तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धोऽवतीर्य हनिष्यतीति कश्यपेनैव विहितं मृत्युरूपं त्वामयं स्वयमेवासादितः प्राप्तस्तद्दिष्ट्या सर्वेषां भाग्यैनैवातो मृधे युद्ध एनं विक्रम्य पराक्रमं कृत्वा हत्वा लोकान् शर्मणि सुखे आधेहि स्थापय सुखोत्तरान् कुरु ॥ २८ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्कन्धस्याष्टादशे व्यधात् ॥ १८ ॥ ऊनविंशे प्रार्थितेन ब्रह्माद्यैर्हरिणा मृधे ॥ हिरण्याक्षो हतस्तत्र श्लोका अष्टात्रिंशः स्मृताः ॥ अनुष्टुभश्चतुर्वेदा उवाचेति चतुष्टयम् ॥ १९ ॥ अवधार्येति ॥ विरिञ्चस्य ब्रह्मणो निर्व्यलीकं निष्कपटं प्रीतिकरत्वादमृतं च निर्व्यलीकमृतमिति पाठे ऋतं सत्यं च वचोऽवधार्य श्रुत्वा महानपि भयाविष्टतया कालात्मनोऽपि

मम मुहूर्त्तबलमुपदिशतीति विहस्य स भगवान् प्रेमगर्भेण प्रेमसहितेन अपाङ्गेन कटाक्षेण तद्ब्रह्मवचनमग्रहीत् अनुमोदनेन स्वीकृतवान् । इमं शीघ्रमेव किंचिद्युयुत्सासुखपूरणे सत्यद्य रात्रावेव हन्मीति ॥ १ ॥ तत इति ॥ ततः अक्षजो ब्रह्मणो घ्राणेन्द्रियात्प्रादुर्भूतो भगवान् उत्पत्य अकुतोभयं सर्वतो भयरहितमत एव मुखतः अभिमुखं विचरन्तं सपत्नं शत्रुमसुरं गदया हनौ कपोलस्याधोदेशे जघान ॥ २ ॥ सेति ॥ सा भगवत्प्रयुक्ता गदा तद्धनुमप्राप्तैव तेनाऽसुरेण स्वगदया हता भगवत्कराद्विहता विच्युता विघूर्णिता च सती भूमावपतत् । ततो रेजे तद्भगवत्करात्पतनं तत्रत्यानां पश्यतामाश्चर्यमिवाभवत् । यद्वा । तदित्यस्यावृत्त्या रेजे इत्यनेनापि संबन्धः । तद्दैत्यपौरुषं रेजे गदापतनं च युद्ध-लीलायां स्वपार्षदस्य बलातिशयद्योतनार्थम् ॥ ३ ॥ स इति ॥ सोऽसुरस्तदा लब्धतीर्थो लब्धप्रहारावकाशोऽपि निरायुधमपि भगवन्तं न बबाधे न प्राहरत् किंतु सः मृधे युद्धे निरायुधो न हन्तव्य इति धर्मं मानयन् विष्वक्सेनं भगवन्तं प्रकोपयंश्च बभूवेत्यन्वयभेदात् स इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ ४ ॥ गदायामिति ॥ गदायामपविद्धायां भगवतो

ततः सपत्नं मुखतश्चरन्तमकुतोभयम् ॥ जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः ॥ २ ॥ सा हता तेन गदया विहता भगवत्करात् ॥ विघूर्णिताऽ-पतद् रेजे तदद्भुतमिवाऽभवत् ॥ ३ ॥ स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ॥ मानयन् स मृधे धर्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥ ४ ॥ गदायामपविद्धायां हाहाकारे विनिर्गते ॥ मानयामास तद्धर्मं सुनाभं चास्मरद्विभुः ॥ ५ ॥ तं व्यग्रचक्रं दितिपुत्राधमेन स्वपार्षदमुख्येन विष-ज्जमानम् ॥ चित्रा वाचोऽतद्विदां खेचराणां तत्र स्माऽसन् स्वस्ति तेऽमुं जहीति ॥ ६॥ स तन्निशाम्यात्तरथाङ्गमग्रतो व्यवस्थितं पद्मपलाशलो-चनम् ॥ विलोक्य चामर्षपरिप्लुतेन्द्रियो रुषा स्वदन्तच्छदमादशच्छ्वसन् ॥ ७ ॥

हस्ताद्विच्युतायां सत्यां पश्यतां ब्रह्मादीनां मुखात् भयेन हाहाकारे विनिर्गते सति विभुः भगवान् तद्धर्मं तस्य दैत्यस्य निरायुधाबाधनरूपं धर्मं मानयामास बह्वमन्यत । सुनाभं सुदर्शनचक्रं चास्मरत् स्मरणेनागतं स्वहस्तस्थितमकरोत् । चकाराद्गदामपि पूर्वं सस्मारेवेति गम्यते ॥ ५ ॥ तमिति ॥ दैत्यवधार्थं व्यग्रं त्वरयाऽऽकुलं चक्रं यस्य तं तथापि चक्राय दैत्यमारणाज्ञामदत्त्वा स्वपार्षदमुख्येन दितिपुत्राधमेन सह विषज्जमानं विशेषेण सङ्गं प्राप्नुवन्तं क्रीडन्तं तं भगवन्तं प्रति तत्र देशे काले वा खेचराणाम् आकाशे स्थित्वा युद्धं पश्यताम् अतद्विदाम् तत्प्रभावमजानतां देवादीनां ते तुभ्यं स्वस्त्यस्तु । अमुमसुरं जहीत्येवमादिकाश्चित्रा विविधप्रकारिकाः वाचः आसन् स्म । अत्र दितिपुत्राधमेन दितिपुत्राभिधेन दितिजाभिधेनेति पाठत्रयम् । छन्दोभङ्गः ॥ ६ ॥ स इति ॥ स हिरण्याक्षः तं हरिमात्तरथाङ्गं गृहीतचक्रं निशाम्य दृष्ट्वा युद्धेऽपि श्रमाभावेन पद्मपलाशवत्प्र-सन्नं लोचनं यस्य तथाभूतमग्रतो व्यवस्थितं च विलोक्य अमर्षेण परिप्लुतानि व्याप्तानि मनश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः अत एव रुषा श्वसन् श्वासान् विमुञ्चन्

स्वस्य दन्तच्छदमोष्ठमासमन्ताददशत् ॥ ७ ॥ करालेति ॥ कराला भयङ्करा दंष्ट्रा यस्य सोऽसुरः क्रोधयुक्ताभ्यां चक्षुर्भ्यां दहन्निव संचक्षाणः पश्यन् इदानीं हतोऽसीति वदन् वस्तुतः ज्ञातोऽसीति वदन् अभिप्लुत्य झटिति समीपमागत्य स्वगदया हरिमाहनत् शब्लुगभावः आर्षः॥ ८ ॥ पदेति॥हे साधो यज्ञसूकरः यज्ञावतारवराहमूर्तिर्भगवान् तत्प्रयुक्तां वातरंहसं वायुवेगां तामायान्तीमेव गदां शत्रोस्तस्य मिषतः पश्यत एव सतः सव्येन वामेन पदा लीलयानायासेनैव प्राहरत् भूमौ पातितवान् ॥९॥ आहेति ॥ तत आयुधमादत्स्व गृहाण घटस्व प्रयतस्व यतस्त्वं जिगीषसीत्याह स्म च । इत्येवं भगवतोक्तः सोऽसुरः तया पतितया पुनर्गृहीतया गदया भूयः पुनर्भगवन्तं ताडयन् भृशं व्यनदत्॥ १० ॥ तामिति ॥ तां तेन प्रयुक्तां गदामापततीमापतन्तीं नुमभाव आर्षः । वीक्ष्य स भगवान्सम्यक् संमुखमवस्थित एव प्राप्तां समीपमागतां पन्नगीं गरुत्मान् गरुड इव लीलयैव जग्राह ॥ ११ ॥ स्वेति ॥ एवं गदाग्रहणेन स्वपौरुषे स्वबले प्रतिहते सति हतः विगतः मानो गर्वो यस्य सः अत एव विगतप्रभः विनष्टतेजाः महासुरो हिरण्याक्षो हरिणा

करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां संचक्षाणो दहन्निव ॥ अभिप्लुत्य स्वगदया हतोऽसीत्याहनद्धरिम् ॥ ८ ॥ पदा सव्येन तां साधो भगवान् यज्ञसूकरः ॥
लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसम् ॥ ९ ॥ आह चायुधमाधत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि ॥ इत्युक्तः स तदा भूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम्
॥ १० ॥ तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान्समवस्थितः ॥ जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥ ११ ॥ स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो
महासुरः ॥ नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः ॥ १२ ॥ जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपम् ॥ यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाभिच-
रन्यथा ॥ १३ ॥ तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं चकासदन्तः ख उदीर्णदीधितम् ॥ चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झि-
तम् ॥ १४ ॥ वृक्णे स्वशूले बहुधाऽरिणा हरेः प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभूतिमत् ॥ प्रवृद्धरोषः स कठोरमुष्टिना नदन्प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः॥१५॥

दीयमानामपि स्वगदां लज्जया नैच्छत् न जग्राह ॥ १२॥ जग्राहेति ॥ त्रिशिखं तिस्रः शिखा अग्रभागा यस्य तत् ज्वलन् यो ज्वलनोऽग्निस्तद्वल्लोलुपं स्वकार्यकरणव्यग्रं शूलं धृतवराहरूपाय यज्ञाय भगवते तं हन्तुं जग्राह प्राहिणोत् । यथा कश्चित् विप्राय विप्रं हन्तुम् अभिचरन् मरणफलकं यागं कुर्वन् भवति तथा॥ १३॥ तदिति ॥ दैत्यानां मध्ये महाभटेन महाशूरेण ओजसा बलेन अर्पितं प्रयुक्तम् अन्तः खे आकाशमध्ये चकासत् दीप्यमानम् उदीर्णा उद्गता दीधितिर्दीप्तिर्यस्य तत् त्रिशूलं हरिरिन्द्रो यथा तार्क्ष्यस्य गरुडस्य उज्झितं त्यक्तं पतत्रं पक्षं चिच्छेद तथा निशातनेमिना तीक्ष्णधारेण चक्रेण भगवान् चिच्छेद। पुरा खलु देवान्निर्जित्यामृतकलशं नयता गरुडेनेन्द्रप्रयुक्तस्य वज्रस्यामोघस्य मानं दातुं पतत्रमेकं त्यक्तं तच्चेन्द्रो वज्रेण चिच्छेदेतीतिहासोऽत्रानुसन्धेयः ॥ १४ ॥ वृक्णे इति ॥ अरिणा अराः सन्त्यस्येत्यारि चक्रं तेन स्वशूले बहुधा वृक्णे छिन्ने सति प्रवृद्धो रोषो यस्य सोऽसुरः नदन् प्रत्येत्याभिमुखमागत्य कठोरेण कठिनतरेण मुष्टिना विभूतिमत् लक्ष्म्याश्रयभूतं विस्तीर्णं हरेर्वाराहस्य उरः वक्षः प्रहृत्य प्रताड्य

साक्षाद्युद्धे स्वसामर्थ्याभावमवधार्य अन्तरधीयत अन्तर्हितवान् । "धीङ् धारणे" दिवादिः ॥१५॥ तेनेति ॥ हे क्षत्तः तेनासुरेणेत्थं मुष्टिना आहतस्ताडितः आदिशूकररूपो भगवान् स्रजा पुष्पमालया हतो द्विपो गज इव मनाक् किंचिदपि नाकम्पत ॥१६॥ अथेति ॥ अथान्तर्द्धानानन्तरं सोऽसुरः योगमायानामचिन्त्यशक्तीनामीश्वरे नियन्तरि हरौ उरुधा बहुधा धा आर्षः । मायामसृजत् । यां मायां विलोक्य त्रस्ताः प्रजाः अस्य विश्वस्य उपसंयमं प्रलयं मेनिरे ॥ १७ ॥ प्रववुरिति ॥ प्रचण्डाः प्रचण्डवेगाः दुस्पर्शाः वावः प्रववुः । पांसवं पांसुकृतं तमोन्धकारमैरयन् वायव एव प्रेरितवन्तः ग्रावाणः पाषाणाः क्षेपणैर्यन्त्रविशेषैः प्रहिताः प्रयुक्ता इव दिग्भ्यो निपेतुः ॥ १८ ॥ द्यौरिति ॥ पूयं केशान् असृक् विट् मूत्रं अस्थि चेत्यादीनि असकृत् पुनः पुनर्वर्षद्भिः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः विद्युतस्ताडितः स्तनयित्नवो गर्जितानि तत्सहितैर्मेघैर्नष्टो भगणो नक्षत्रगणो यस्यां तथाभूता द्यौरभूत् । अनेन दैत्यबलातिरेकाद्ब्रह्मदत्तमुहूर्त्तातिक्रमो गम्यते । अह्नि नक्षत्राणामसम्भवात् ॥ १९ ॥ गिरय इति ॥ हे अनघ गिरयः पर्वताः नानायुधमुचः नाना-

तेनेत्थमाहतः क्षत्तर्भगवानादिसूकरः ॥ नाकम्पत मनाक् क्वापि स्रजा हत इव द्विपः ॥ १६ ॥ अथोरुधा सृजन्मायां योगमायेश्वरे हरौ ॥ यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेऽस्योपसंयमम् ॥ १७ ॥ प्रववुर्वायवश्चण्डास्तमः पांसवमैरयन् ॥ दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥ १८ ॥ द्यौर्नष्टभगणाऽभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ॥ वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि चासकृत् ॥ १९ ॥ गिरयः प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोनघ ॥ दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २० ॥ बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुञ्जरैः ॥ आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसाः ॥२१॥ प्रादुष्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशयत् ॥ सुदर्शनास्त्रं भगवान् प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपात् ॥ २२ ॥ तदा दितेः समभवत् सहसा हृदि वेपथुः ॥ स्मरन्त्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चासृक् प्रसुस्रुवे ॥ २३ ॥

युधानि मुञ्चन्तः प्रत्यदृश्यन्त । दिग्वाससो नग्नाः शूलिन्यो मुक्तमूर्द्धजा यातुधान्यश्च प्रत्यदृश्यन्त ॥ २० ॥ बहुभिरिति ॥ आततायिभिः हिंसाशीलैर्बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्तिभिश्च अश्वरथकुञ्जरैस्तदा रोहिभिश्च उत्सृष्टाः प्रयुक्ताः वैशसाः अत्युग्राः हिंस्राः क्रूराः छिन्धि भिन्धीत्येवंरूपा वाचः अश्रूयन्त ॥ २१ ॥ प्रादुष्कृतानामिति ॥ भगवान् त्रिपात् त्रीणि सवनानि पादा यस्येति त्रयोऽस्य पादा इति श्रुतेर्यज्ञमूर्तिः तपआदिपादयुक्तो धर्ममूर्तिर्वा । दैत्येन प्रादुष्कृतानामासुरीणां मायानां विनाशयत् विनाशयितुं शेषे षष्ठी हेतौ शता । विनाशनमिति पाठे चक्रविशेषणं दयितं स्वस्यातिप्रियं सुदर्शनास्त्रं प्रायुङ्क्त ॥ २२ ॥ तदेति ॥ भर्तुः कश्यपस्यादेशं त्वत्पुत्रं भगवानवतीर्य हनिष्यतीत्येवंभूतं स्मरन्त्या दितेर्हृदि सहसा अकस्मादेव वेपथुः प्रकम्पः समभवत् स्तनात् असृक् रुधिरं च प्रसुस्रुवे । तङार्षः । कर्मकर्त्तरि वा ॥ २३ ॥

विनष्टास्विति ॥ स्वमायासु विनष्टासु सतीषु स दैत्यः भूयः पुनरावज्य अभिमुखमागत्य रुषा केशवमुपगूहमानो बाह्वोरन्तरे निधाय संवद्दयन्नप्यमुं बहिर्बाहुमध्याद्बहिरवस्थितं ददृशे । तङ्गर्षः॥२४॥ तमिति ॥ वज्रवत् सारं दार्ढ्यं येषां तैर्मुष्टिभिर्निघ्नन्तं तमधोक्षजो भगवान् करेण कर्णमूलेऽहन् । यथा मरुत्पतिरिन्द्रः त्वाष्ट्रं वृत्रं तथा॥२५॥ स इति॥ विश्वसृजा भगवता अवज्ञया उपेक्षयैव नतु बलेन हतः सन् परिभ्रमद्गात्रं यस्य उदस्ते बहिर्निर्गते लोचने यस्य विकीर्णाः विक्षिप्ताः बाह्वादयो यस्य स हिरण्याक्षःअपतत्। यथा नभस्वता वायुना लुलित उत्पाटितो नगेन्द्रो महाद्रुमः पतति तथा ॥२६॥ क्षिताविति॥ क्षितौ शयानं कराला दंष्ट्रा यस्य तं परितो दष्टो दच्छद ओष्ठो येन तं तथापिभगवत्स्पर्शा-दकुण्ठवर्चसमप्रतिहततेजस्कं तं तत्रागता अजादयः वीक्ष्याहो इमां संस्थितिं मृत्युं को नु लभेतेति शशंसुः॥२७॥ यमिति ॥ असतः आरोपिताल्लिङ्गात् लिङ्गशरीरात् मुमुक्षया आत्मानं मोक्तुमिच्छया योगसम्पन्नसमाधिना रहः एकान्ते यं भगवन्तं ध्यायन्ति तस्यैव पदा पादेन एष दैत्यऋषभः दैत्यश्रेष्ठो दैत्यापसद इति पाठे दैत्याधमः हतस्तस्य

विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवम् ॥ रुषोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः ॥ २४ ॥ तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तं वज्रसारैरधोक्षजः ॥ करेण कर्णमूलेऽहन् यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः ॥ २५ ॥ स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया परिभ्रमद्गात्र उदस्तलोचनः ॥ विशीर्णबाह्वङ्घ्रिशिरोरुहोऽपतद् यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥ २६ ॥ क्षितौ शयानं तमकुण्ठवर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदम् ॥ अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागता अहो इमां को नु लभेत संस्थितिम् ॥ २७ ॥ यं योगिनो योगसमाधिना रहो ध्यायन्ति लिङ्गादसतो मुमुक्षया ॥ तस्यैष दैत्यापसदः पदाहतो मुखं प्रपश्यंस्तनुमु-त्ससर्ज ह ॥ २८ ॥ एतौ तौ पार्षदावस्य शापाद्यातावसद्गतिम् ॥ पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्मभिः ॥ २९ ॥ देवा ऊचुः ॥ नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतन्तवे स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमूर्तये ॥ दिष्ट्या हतोऽयं जगतामरुन्तुदस्त्वत्पादभक्त्या वयमीश निर्वृताः ॥ ३० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं स सादयित्वा हरिरादिसूकरः ॥ जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ॥३१॥

मुखं प्रपश्यन् तनुं शरीरमुत्ससर्ज तत्याज । वराहस्य पूर्वपादयोरेव करत्वात् करेणाहन्निति पदाहत इति च न विरोधः ॥ २८ ॥ एताविति ॥ एतौ हिरण्याक्षहिरण्यकशिपू अस्य भगवतः तौ जयविजयाख्यौ पार्षदौ ब्राह्मणशापात् असद्गतिमसुरयोनिं यातौ पुनश्च कतिपयैर्जन्मभिः भगवतः स्थानं प्रपत्स्येते गमिष्यतः ॥ २९ ॥ नम इति ॥ अखिलयज्ञतन्तवे समस्तयज्ञप्रवर्त्तकाय स्थितौ जगद्रक्षणे निमित्ते गृहीता स्वेच्छोपात्ता अमला रजस्तमोभ्यामननुविद्धा सत्त्वमूर्तिर्येन तस्मै ते तुभ्यं नमो नमः। द्विरुक्तिरादरार्था। जगतां प्राणिनामरुंतुदः मर्मभेत्ता यमसुरो दिष्ट्या स्वदुष्टकर्मणा देवादिभाग्येन च हतः । हे ईश त्वत्पादयोर्भक्त्या सेवया वयं निर्वृताः शत्रुवधेन त्वया सुखिताः कृता इत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवमिति ॥ असह्यविक्रमं दुर्धर्षपराक्रमं हिरण्याक्षं स आदिसूकरो भगवान् एवमुक्तप्रकारेण सादयित्वा निहत्य पुष्करविष्टरः कमलासनो ब्रह्मा तदादिभिर्देवैः

समीडितः संस्तुतः सन् अखण्डितः अनन्त उत्सवो यस्मिंस्तं स्वं स्वीयं लोकं वैकुण्ठं जगाम ॥ ३१ ॥ मयेति ॥ हे सुमित्र यथा उदारविक्रमो महाबलपराक्रमो हिरण्याक्षो महामृधे हरिणा क्रीडनवत् मृद्रचितपुत्तिकावदनायासेन निराकृतो विनाशितस्तथा कृतावतारस्य धृतवराहरूपस्य हरेश्चेष्टितं चरितं यथानूक्तं गुरूक्तिमनतिक्रम्य मया ते तुभ्यमवादि कथितम् ॥ ३२ ॥ इतीति ॥ हे द्विज शौनक इत्युक्तप्रकारेण कौषारवेण मैत्रेयेण ख्यातां कथितां भगवतो वराहस्य कथां श्रुत्वा महाभागवतः क्षत्ता विदुरः परं महान्तमानन्दं लेभे ॥ ३३ ॥ अन्येषामिति ॥ पुण्यश्लोकानां पवित्रकीर्तीनामत एव उद्दामं सर्वतः प्रसृतं यशो येषां तेषामन्येषामपि सतां तद्भक्तानां कथामुपश्रुत्य मोद आनन्दो भवेत् श्रीवत्साङ्कस्य भगवतः कथामुपश्रुत्य मोदो भवेदिति किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ ३४ ॥ य इति ॥ करेणूनां हस्तिनीनां क्रोशन्तीनां रुदतीनां सतीनां झषेण मकरेण ग्रस्तं चरणाम्बुजं ध्यायन्तं गजेन्द्रं कृच्छ्रतस्तद्ग्रसनदुःखात् द्रुतं शीघ्रममोचयत् ॥ ३५ ॥ तमिति ॥ ऋजुभिर्निष्कपटैः अनन्यशरणैर्नृभिरेकान्तभक्तैः सुखाराध्यमपि

मया यथाऽनूक्तमवादि ते हरेः कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितम् ॥ यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः ॥ ३२ ॥ सूत उवाच ॥ इति कौषारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ॥ क्षत्तानन्दं परं लेभे महाभागवतो द्विज ॥ ३३ ॥ अन्येषां पुण्यश्लोकानामुद्दामयशसां सताम् ॥ उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्साङ्कस्य किं पुनः ॥ ३४ ॥ यो गजेन्द्रं झषग्रस्तं ध्यायन्तं चरणाम्बुजम् ॥ क्रोशन्तीनां करेणूनां कृच्छ्रतोऽमोचयद् द्रुतम् ॥३५॥ तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः॥३६॥यो वै हिरण्याक्षवधं महाऽद्भुतं विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ॥ शृणोति गायत्यनुमोदतेऽञ्जसा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः ॥ ३७ ॥ एतन्महापुण्यमलं पवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषाम् ॥ प्राणेन्द्रियाणां युधि शौर्यवर्धनं नारायणोन्ते गतिरङ्ग शृण्वताम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे हिरण्याक्षवधवर्णनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

असाधुभिः दुराराध्यं तं हरिं कृतज्ञः को न सेवेत ॥ ३६ ॥ यो वा इति ॥ हे द्विजाः कारणेन दैत्यवधादिहेतुना सूकरात्मनः धृतवराहरूपस्य भगवतो विक्रीडितं क्रीडारूपं हिरण्याक्षवधं यो वै य एव प्राणी शृणोति गायति कीर्तयति श्रुत्वानुमोदते च सः अञ्जसा प्रायश्चित्तान्तरप्रयासमन्तरेणैव ब्रह्मवधात् अपि विमुच्यते ॥ ३७ ॥ एतदिति ॥ अलं पवित्रं एतद्भगवच्चरितं शृण्वतामिति कीर्त्तनादि कुर्वतामप्युपलक्षणम् । महापुण्यं धन्यं धनकरं यशस्यं यशस्करमायुषः आशिषां सर्वमनोरथानां च पदं तत्पादकं युधि युद्धे प्राणेन्द्रियाणां शौर्यस्य सामर्थ्यस्य वर्द्धनमन्ते प्रारब्धसमाप्तौ नारायणो गतिः फलतया प्राप्तो भवति ॥ ३८ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरमात्तृतीयस्योनविंशके ॥ १९ ॥

विंशे विधायक्षरक्षःसुरादेः सृष्टिरीर्यते ॥ वंशे वक्तुं मनोरत्र श्लोकाः सार्द्धास्त्रिमार्गणाः ॥ चैत्वार्युवाचेत्यङ्घ्नाः पञ्चबाणा अनुष्टुभः॥२०॥ महीमिति ॥ हे सौते सूतस्य रोमहर्षणस्य पुत्र स्वायंभुवो मनुः प्रतिष्ठां सर्वजनस्थानभूतां महीमध्यस्य प्राप्य अवरं सनकाद्यपेक्षयाऽर्वाचीनं जन्म येषां जीवानामीश्वरे लीनानां मार्गाय ततो निर्गमाय कानि द्वाराण्यन्वतिष्ठत् कृतवान् । अर्वाचीनान् प्राणिनः कैरुपायैः सृष्टवान् इत्यर्थः ॥१॥ क्षत्तेति त्रयम् ॥ श्रीकृष्णोक्तमन्त्रानङ्गीकारात्तद्भक्तपाण्डवप्रतिपक्षित्वाच्च श्रीकृष्णे अघवान् कृतापराध इति हेतोः सापत्यं दुर्योधनादिभिरपत्यैः सहितमग्रजं धृतराष्ट्रं यो विदुर यस्तत्याज स महाभागवतः कृष्णस्यैकान्तिकः परमस्नेहविषयः सुहृच्च महित्वे ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिभिर्माहिम्नि द्वैपायनाद्वेदव्यासादनवरः अन्यूनः तस्य व्यासस्य देहजः पुत्रः सर्वात्मना सर्वभावेन श्रीकृष्णमेवाश्रितः तत्परान् श्रीकृष्णभक्तांश्चाप्यनुव्रतः सेवमानः तीर्थसेवया विरजाः निर्मलः क्षत्ता विदुरः कुशावर्ते गङ्गाद्वार आसीनं तत्त्ववित्तमं तत्वज्ञेष्वप्यतिश्रेष्ठं मैत्रेयमुपगम्य किमन्वपृच्छत् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तयोरिति ॥ हे

शौनक उवाच ॥ महीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते स्वायंभुवो मनुः ॥ कान्यऽन्वतिष्ठद्द्वाराणि मार्गायावरजन्मनाम् ॥ १ ॥ क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकान्तिकः सुहृत् ॥ यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥ २ ॥ द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः ॥ सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥ ३ ॥ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया ॥ उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्त्ववित्तमम् ॥ ४ ॥ तयोः संवदतोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः ॥ आपो गाङ्गा इवाघघ्नीर्हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ॥ ५ ॥ ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः ॥ रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ॥ ६ ॥ एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिशायनैः ॥ भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् ॥ लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं सञ्जातहर्षो मुनिमाह भारतः ॥ ८ ॥

सूत तयोर्विदुरमैत्रेययोः संवदतोः संवादं कुर्वतोः सतोर्हरेः पादाम्बुजाश्रयाः अत एव अमलाः सर्वदोषनिवर्तिका अघघ्नीः अघघ्न्यः पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः।गाङ्गाः गङ्गासम्बन्धिन्यः अण्णन्ताट्टाप् आर्षः । आप इव अमलाः कथाः हि अवश्यं प्रवृत्ताः ॥ ५ ॥ ता इति ॥ हे सूत ते तव भद्रं भवतु कीर्तन्यानि कीर्तनार्हाणि उदाराणि महान्ति कर्माणि यस्य तस्य ताः कथाः नोऽस्मान्प्रति कीर्त्तय यतः रसज्ञो जनः हरिलीलामृतं पिबन् हरिलीलाः शृण्वन् को नु तृप्येत । तङार्षः ॥६ ॥ एवमिति ॥ व्यासोक्तिः भगवत्यर्पितमध्यात्मं मनो येन सः उग्रश्रवाः सूतः नैमिषमयनं तेषां तै ऋषिभिरेवं पृष्टस्तान् ऋषीन् प्रति भवत्पृष्टं कथयामि श्रूयतामित्याह स्म ॥७॥ हरेरिति ॥ स्वमायया धृता क्रोडतनुर्वाराहमूर्तिर्येन तस्य हरे रसातलाद्गोः पृथ्व्या उद्धरणम् । तथा अवज्ञया अनायासेनैव तेन हिरण्याक्षं हतं चेति तद्द्वयरूपां च लीलां निशम्य सञ्जातो हर्षो यस्य स भारतो विदुरो मुनिं मैत्रेयमाह स्म पुनः पप्रच्छ ॥ ८ ॥

प्रजेति ॥ हे ब्रह्मन् मैत्रेय प्रजापतीनां पतिः ब्रह्मा प्रजासर्गे निमित्ते प्रजापतीन् मरीच्यादीन् सृष्ट्वा स्वयं किमारभत किं कृतवान् अव्यक्तस्य भगवतो मार्गं वेत्तीति तादृशः त्वं यद्वा इदं ब्रह्मणो विशेषणं तन्मे ब्रूहि ॥९॥ य इति ॥ ये मरीच्यादयो विप्राः यस्तु क्षत्रियः स्वायंभुवो मनुः ते वै तेऽपि ब्रह्मण आदेशात् आज्ञात एतत् जगत् कथमभावयन् उत्पादयामासुः ॥१०॥ सद्वितीया इति ॥ किं सद्वितीयाः सभार्याः इदं विश्वमसृजन् उत अथवा कर्मसु प्रजासर्गादिषु स्वतन्त्राः भार्यानिरपेक्षा एव जाताः आहोस्वित् अथ वा सर्वे संहता मिलिताः सन्त इदं समकल्पयन् स्म ॥ ११ ॥ ब्रह्मा किमारभतेति प्रश्नस्य यक्षादीन् सृष्टवान् इत्युत्तरं वक्तुं पूर्वोक्तां सृष्टिमनुस्मारयति—दैवेनेति ॥ अन्वादिप्रश्नानां तूत्तराध्यायमारभ्योत्तरं भविष्यति दुर्वितर्क्येण दैवेन जीवादृष्टेन परेण प्रकृत्यधिष्ठात्रा महापुरुषेण अनिमिषेण सदा सावधानेन कालेन च जातः क्षोभः साम्यावस्थात्यागलक्षणं वैषम्यं यस्य तथाभूतं यत् भगवतो गुणत्रयात्मकं प्रधानं तस्मात् महान् आसीत् जातः ॥ १२ ॥ रज इति ॥ स्वतः सत्त्वप्रधानस्यापि महतः कार्योत्पत्तिकाले

विदुर उवाच ॥ प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ॥ किमारभत मे ब्रह्मंस्तद् ब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥ ९ ॥ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायम्भुवो मनुः ॥ ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमेतदभावयन् ॥ १० ॥ सद्वितीयाः किमसृजन्स्वतन्त्रा उत कर्मसु ॥ आहोस्वित्संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणाऽनिमिषेण च ॥ जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् ॥ १२ ॥ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवचोदितात् ॥ जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पञ्चशः ॥ १३ ॥ तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकम् ॥ संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवासृजन् ॥ १४ ॥ सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आण्डकोशो निरात्मकः ॥ साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥ १५ ॥ तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति ॥ सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् ॥ १६ ॥

कार्यानुरूपं रजःप्रधानत्वं सूत्रात्मत्वं जातं तस्माद्दैवचोदिताद्भगवत्प्रेरितात्सूत्रात्मसंज्ञान्महतः त्रिलिङ्गस्त्रिगुणो भूतादिरहङ्कारो जातः । स च वियदादीनि पञ्चशः शब्दादितन्मात्राणि वियदादिमहाभूतानि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि वागादिकर्मेन्द्रियाणि तत्तद्देवताश्चेत्येवं पञ्च पञ्च ससर्ज वीप्सायां शस् ॥ १३ ॥ तानीति ॥ तानि च वियदादीनि एकैकशःप्रत्येकं भौतिकं पञ्चमहाभूतानां मिलितानां कार्यमण्डं स्रष्टुमसमर्थानि सन्ति दैवयोगेन भगवदनुप्रवेशेन संहत्य मिलित्वा हैमं हेमकार्यवत्प्रकाशबहुलमण्डमवासृजन् ससृजुः ॥१४॥ स इति ॥ स आण्डकोशो निरात्मकः अचेतनस्तत्रत्यसमष्टिजीवस्यानुद्बोधात् साग्रं किंचिदधिकं साग्रशब्दः संपूर्णवाची वा । संपूर्णं वर्षसाहस्रमब्धिसलिले कारणार्णवोदकेऽशयिष्ट अवात्सीत् । अनु तदनन्तरं तमाण्डकोशमीश्वरो महत्स्रष्टा गर्भोदशायिरूपेणाऽवात्सीत् अधिष्ठितवान् ॥ १५ ॥ तस्येति ॥ तस्य नारायणस्य नाभेः सकाशात् सहस्रार्काणामिवोरुः अधिका दीधितिर्दीप्तिर्यस्य तत् तथा सर्वेषां जीवनिकायानां जीवसमूहानामोकः स्थानभूतं पद्ममभूत् । यत्र पद्मे स्वराट् ब्रह्मा स्वयमभूत् ॥ १६ ॥

स इति ॥ यः सलिलाशये सलिलं गर्भोदकमेवाशयो गृहं तस्मिन् शेते नारायणस्तेन भगवतानुविष्टः अधिष्ठितः प्रेरितः सन् स ब्रह्मा स्वया संस्थया नामरूपगुणादिव्यवस्थया यथा पूर्वं पूर्वकल्पे यथा आसीत्तथा लोकसंस्थां लोकरचनां निर्ममे कृतवान् ॥ १७ ॥ स्रष्टव्येषु यक्षादिषु जीवानामहङ्कारोऽविद्यया विना न संभवतीति प्रथममविद्यावृत्तीराह—ससर्जेति ॥ स ब्रह्मा अग्रतः प्रथमं छायया प्रभाप्रतियोगिन्या तमोरूपया अबुद्धया यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोरित्युक्तत्वात् देहच्छायया वा पञ्च पर्वाणि भेदाः यस्यास्तां पञ्चभेदामविद्यां ससर्ज । ते पञ्च भेदास्तु तामिस्रम् अन्धतामिस्रं तमः मोहः महातमः महामोह इति ज्ञेयाः इति शेषः । एत एव अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा उच्यन्ते । एतेषां विवरणं द्वादशेऽध्याये ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमित्यत्रोक्तम् ॥ १८ ॥ केनचिद्विशेषेणासाधारणां सृष्टिमाह—विससर्जेति ॥ येन कायेन छायाद्वारा अविद्यां सृष्टवान् तत्तमोमयम् आत्मनः कायं नाभिनन्दन् सृष्ट्यारम्भे तमसैवावृतोऽभूवमिति असन्तुष्यन् विससर्ज त्यक्तवान् । द्विपरार्द्धायुषस्तस्य देहत्यागो नाम तदभिमानत्यागः ग्रहणं च तत्तद्भावापत्तिरिति । यद्वा । तत्तत्सृष्ट्यर्थं योगिवच्छरीरत्यागे तद्ग्रहणे चापि भोगस्य तावद्विद्यमानत्वान्नानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् । तद्विसृष्टः कायो

सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये ॥ लोकसंस्थां यथा पूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥ १७ ॥ ससर्ज च्छाययाऽविद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः ॥ तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातमः ॥ १८ ॥ विससर्जात्मनः कायं नाभिनन्दंस्तमोमयम् ॥ जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवाम् ॥ १९ ॥ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः ॥ मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः ॥ २० ॥ देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत ॥ अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ ॥ २१ ॥

रात्रिरभूत् तां च तद्विसृष्टां क्षुत्तृषोः समुद्भवो यस्यां तां रात्रिरूपां तनुं तत एव तदानीमेव जातानि यक्षरक्षांसि जगृहुः । एतेन अविद्याधर्मावावरणविक्षेपौ यक्षरक्षसामत्यधिकाविति विवक्षितम् । अत्र च या अस्य सा तनूरासीत्तामपाहत सा तमिस्राभवदित्यादिश्रुतिरनुसन्धेया ॥ १९ ॥ क्षुत्तृड्भ्यामिति ॥ ततश्च क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टा अभिभूतास्ते यक्षा राक्षसाश्च तं ब्रह्माणं प्रजग्धुं भक्षयितुम् अभितो दुद्रुवुः ततश्च क्षुत्तृडर्दिताः ते अत एनं पितेति बुद्ध्या मा रक्षतेत्येके परस्परमूचुः। अन्ये तु जक्षध्वं भक्षयत इत्येवमूचुः। तङार्षः ॥ २० ॥ देव इति ॥ देवो ब्रह्मा संविग्नो भीतः सन् हे यक्षरक्षांसि यतो यूयं मे प्रजाः सुता बभूविथ अभूत एकत्वमार्षम् । अतो मां मा जक्षत मा जक्षित इडभावः शबलुक् चार्षः । किंतु रक्षतेति तान् प्रत्याह स्म । एवमुग्रस्वभावाः यक्षराक्षसाः ब्रह्मणस्तमःस्वभावाज्जाताः ये जक्षध्वमित्यूचुस्ते यक्षाः ये मा रक्षतेति ते राक्षसा इत्यूह्यम् । एतत्तिर्यगादितामससर्गस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ २१ ॥

तामसीमुक्त्वा सात्विकीं सृष्टिमाह—देवता इति ॥ या याः देवताः द्युतिमत्यः सात्विक्यः सात्विक्या स्वप्रभयाऽदीव्यन् द्योतमानाः अभूवन् तास्ताः कर्मभूताः प्रमुखतः प्राधा-
न्येनाऽसृजत् । यद्वा । स्वप्रभया दीव्यन् द्योतमानो ब्रह्मा या याः देवताः कर्माणि असृजत् ते देवाः देवयन्तः क्रीडयन्तः क्रीडयितुं हेतौ शता । तां ब्रह्मणा विसृष्टाम् अहः
दिवसरूपां प्रभामहारिषुः अहार्षुर्जगृहुः आर्षः । अत्र ब्रह्मणो मनसि सत्वांशः प्रसाद आविरभूत् ततो देवा बभूवुः । स च प्रसादो दिनं बभूव तच्च ते जगृहुरित्येतावाना-
शयः ॥ २२ ॥ देवता इति स्त्रीत्वेन निर्दिष्टानामप्यर्थमात्रविवक्षया ते इति पुंस्त्वेन प्रतिनिर्देशः । एवं यक्षरक्षांसीत्यत्रापि ज्ञेयम् । ब्रह्मणो मनसि राजसः कामोऽभूत्ततः
असुराः जाताः । स च कामः सन्ध्याभूत् तां चासुरा जगृहुरित्याह—देव इति ॥ देवो ब्रह्मा जघनतः कटिमारभ्य जानुपर्यन्तो जघनः तस्मात् अतिलोलुपान् कामप्रदे-
शजातत्वेन स्त्रीष्वतिलम्पटान् अदेवान् असुरान् सृजति स्म असृजत् । अतस्ते लोलुपतया एनं ब्रह्माणमेव मैथुनाय अभिपेदिरे प्राप्ताः ॥ २३ ॥ तत इति ॥ स भगवान्

देवताः प्रभया या या दीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत् ॥ तेऽहार्षुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभामहः ॥ २२॥ देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान् ॥
त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे ॥२३॥ ततो हसन्स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः ॥ अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः पराऽपतत् ॥२४॥ स उप-
व्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् ॥ अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् ॥ २५ ॥ पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजं प्रजाः ॥ ता इमा यभितुं
पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो ॥ २६ ॥ त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ॥ त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव ॥ २७ ॥ सोऽ-
वधार्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ॥ विमुञ्चात्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह ॥ २८ ॥ तां क्वणच्चरणाम्भोजां मदविह्वललोचनाम् ॥
काञ्चीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मा तेषां कामचेष्टां दृष्ट्वा हसन् जातः । ततश्च निरपत्रपैर्निर्लज्जैस्तैरसुरैरन्वीयमानः हठादनुगम्यमानस्तन्निवृत्त्यर्थं क्रुद्धो जातस्ततोऽपि निवृत्तिमदृष्ट्वा भीतः संस्तरसा वेगेन
परापतत् पलायत ॥ २४ ॥ स इति ॥ स ब्रह्मा वरदं प्रपन्नानामार्तिहरं भक्तानामनुग्रहाय तदिच्छानुरूपमेवात्मानं दर्शयतीति तथा तं हरिम् उपव्रज्य गत्वा प्रार्थितवान् इति
शेषः ॥ २५ ॥ पाहीति ॥ हे परमात्मन् हे प्रभो ते तव प्रेषणेन प्रेरणयाहं प्रजाः असृजं ता इमाः पापाः पापिष्ठाः प्रजाः मामेव यभितुं मैथुनेन धर्षयितुम् । इडार्षः । उपा-
क्रामन्ति अनुगच्छन्ति अतस्ताभ्यो मां पाहि ॥ २६ ॥ त्वमिति ॥ क्लिष्टानां लोकानां क्लेशनाशनस्त्वमेक एव तवानासन्नौ अनाश्रितौ पादौ यैस्तेषां त्वद्विमुखानां क्लेशदोऽपि
किल त्वमेक एव ॥ २७ ॥ स इति ॥ विविक्तमसंदिग्धमध्यात्मदर्शनं परचित्तज्ञानं यस्य सः भगवान् अस्य ब्रह्मणः कार्पण्यं दैन्यमवधार्य निश्चित्य घोरां कामकश्मला-
मात्मनः स्वस्य तनुं विमुञ्चेत्युक्तवान् इत्येवमुक्तो ब्रह्मा तां तनुं विमुमोच ॥ २८ ॥ मत्वा मूढधियः स्त्रियमित्यग्रिमोक्तेः तां सन्ध्यामेव स्त्रियं कल्पयित्वा स्त्रीलम्पटा असुरा

मुमुहुरित्याह—तामिति त्रयम् ॥ हे धर्म विदुर नूपुराभ्यां क्वणन्ती चरणाम्भोजे यस्यास्तां मदेन विह्वले लोचने यस्यास्तां काञ्चीकलापेन विलसत् यद्दुकूलं तेनाच्छन्नं रोधः कटितटं यस्यास्तां नभसि सशब्दमुड्डीनाः पक्षिण एव नूपुरकाञ्च्यादयः सन्ध्यारुण्यमेवारुणदुकूलम् अन्योन्याश्लेषया उपमर्देन हेतुना उत्तुङ्गौ निरन्तरौ अन्तरालरहितौ पयोधरौ यस्यास्तां श्लेषयेति भिदादिकल्पनयाङ् ततष्टाप् ङित्यपि गुण आर्षः। सुपां सुलुगिति टाप्रत्ययस्य यादेशो वा। अत्र तत्तदाकारा मेघखण्डा एव करचरणस्तनादयः सुष्ठु नासा यस्यास्तां सुद्विजां सुदतीं स्निग्धः स्नेहपूर्वको हासो लीलावलोकनं कटाक्षनिरीक्षणं च यस्यास्तां व्रीडया लज्जयात्मानं देहं गूहन्तीं वस्त्राञ्चलेनावृण्वानां नीलानामलकानां वरूथः स्तोमो विद्यते यस्यास्ताम् अन्तरा छिद्रोत्थौ यत्किंचित्सूर्यप्रकाशावेव हासावलोकने कदाचित्तत्तन्मेघखण्डान्तर्द्धानं लज्जया निगूहनम् ऊर्द्ध्वतस्तलपर्यन्तपतितदीर्घश्याममेघखण्डाः नीलालकाः ब्रह्मणा विसृष्टां तनुं स्त्रियं स्त्रीरूपामुपलभ्य दृष्ट्वा सर्वे सुराः सम्मुमुहुः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अहो इति ॥ अस्याः स्त्रिय

अन्योऽन्याश्लेषयोत्तुङ्गनिरन्तरपयोधराम् ॥ सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासलीलाऽवलोकनाम् ॥ ३० ॥ गूहन्तीं व्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीम् ॥ उपलभ्यासुरा धर्म सर्वे संमुमुहुः स्त्रियम् ॥ ३१ ॥ अहो धैर्यमहो रूपमहो अस्या नवं वयः ॥ मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पति ॥ ३२ ॥ वितर्कयन्तो बहुधा तां संध्यां प्रमदाकृतिम् ॥ अभिसंभाव्य विश्रम्भात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ॥ ३३ ॥ कासि कस्यासि रम्भोरु को वाऽर्थस्तेऽत्र भामिनि ॥ रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान्नो विबाधसे ॥ ३४ ॥ या वा काचित्त्वमबले दिष्टया संदर्शनं तव ॥ उत्सुनोषीक्षमाणानां कन्दुकक्रीडया मनः ॥ ३५ ॥ नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं घ्नन्त्या मुहुः करतलेन पतत्पतङ्गम् ॥ मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं शान्तेव दृष्टिरमला सुशिखासमूहः ॥ ३६ ॥

अहो आश्चर्यं रूपं सौन्दर्यम् अहो नवं नवीनं वयः अहो धैर्यं यतः कामयमानानामस्माकं मध्य इयमकामेव विसर्पति विचरतीति स्त्रीत्वात्कामस्त्वस्ति इतीवशब्दः ॥ ३२ ॥ वितर्कयन्त इति ॥ विश्रम्भात् अस्मान् स्वीकरिष्यतीति विश्वासात् तां प्रमदाकृतिं सन्ध्यामभिसंभाव्य कुशलप्रश्नादिना सत्कृत्य बहुधा वितर्कयन्तः कुमेधसः असुराः पर्यपृच्छन्। असिजार्षः ॥ ३३ ॥ कासीति ॥ हे रम्भोरु हे भामिनि त्वं का किंजातीयासि कस्य भार्यादिः असि अत्रागमने ते तव को वाऽर्थः प्रयोजनं रूपमेव द्रविणमनर्घ्यं वस्तु तदेव पण्यं क्रयार्हं तेन तत्प्रदर्शनेन दुर्भगान् तन्मूल्यदाने असमर्थान् दरिद्रान्नोऽस्मान् विबाधसे कामोद्दीपनेन पीडयसि ॥ ३४ ॥ या वेति ॥ हे अबले किं जात्यादिप्रश्नेन या वा काचित्त्वं भव तव संदर्शनं तु दिष्ट्या अस्मद्भाग्येनैव जातं परंतु ईक्षमाणानामस्माकं मनः कन्दुकक्रीडया उत्सुनोषि कामोद्दीपनेन विमथ्नासि अस्तं गच्छन् चञ्चलः सूर्य एव कन्दुकः ॥ ३५ ॥ नैकत्रेति ॥ हे शालिनि शोभने पतत्पतङ्गमुच्चलन्तं कन्दुकं मुहुर्वारंवारं करतलेन घ्नन्त्याः नुमार्षः। ते तव पादपद्मम् एकत्र न जयति

न तिष्ठति । यद्वा । नैकत्र अनेकगतिविलासेषु जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । बृहतोः स्तनयोर्भाराक्रान्तं तव कृशं मध्यमुदरं विषीदति श्राम्यति । अमला क्रोधादिविकाररहिता तव दृष्टिः शान्ता मन्थरेव प्रसरति । सुशिखासमूहः शोभनः केशकलापश्चास्ते सुशिखाः समूहेति पाठे तु शोभनान् केशान् अवकीर्यमाणान् समूहवधानेत्यर्थः । मेघविच्छेदो मध्यविषादः तारकारूपा दृष्टिः तम एव केशा इत्याद्यूह्यम् ॥ ३६ ॥ इतीति ॥ इत्येवं वदन्तो मूढधियः भ्रान्तचित्ता असुराः प्रमदायतीं प्रमदावदाचरन्तीं क्थङ्गन्ताच्छतानुमभावश्चार्षः । कामोद्दीपनेन प्रलोभयन्तीं सायन्तनीं सन्ध्यां स्त्रियं मत्वा जगृहुः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणो यदा सौन्दर्यं स्मृत्यारूढमभूत् तदा तस्माद्गन्धर्वादयोऽभूवन् सौन्दर्यं च ज्योत्स्नाभूतां च ते जगृहुरित्याह—प्रहस्येति ॥ भावेनाभिप्रायेण गम्भीरं दुरवगाहं यथा स्यात् तथा प्रहस्य आत्मना स्वयमेवात्मानं जिघ्रन्त्या कान्तिकान्तिमतोरैक्योपचारात् कान्त्या सौन्दर्येण भगवान् ब्रह्मा गन्धर्वाप्सरसां गणान् ससर्ज । प्रहसनमात्मावघ्राणं च सौन्दर्यानुभवचातुर्यविकारः ॥ ३८ ॥ विससर्जेति ॥ तां चैतामपि कान्तिमतीं सौन्दर्ययुक्तामत एव प्रियां तनुं विससर्ज त्यक्तवान् । तां च त्यक्तां ज्योत्स्नां चन्द्रिकाभूतां तनुं त एव विश्वावसुः पुरोगमो मुख्यो येषु ते गन्धर्वादयः

इति सायंतनीं संध्यामसुराः प्रमदायतीम् ॥ प्रलोभयन्तीं जगृहुर्मत्वा मूढधियस्त्रियम् ॥ ३७ ॥ प्रहस्य भावगम्भीरं जिघ्रन्त्यात्मानमात्मना ॥ कान्त्या ससर्ज भगवान् गन्धर्वाप्सरसां गणान् ॥३८॥ विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कान्तिमतीं प्रियाम् ॥ त एव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः ॥३९॥ सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा ॥ दिग्वाससो मुक्तकेशान्वीक्ष्य चामीलयद् दृशौ ॥ ४० ॥ जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृम्भणाख्यां तनुं प्रभोः ॥ निद्रामिन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ॥ येनोच्छिष्टान्धर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥ ऊर्जस्वन्तं मन्यमान आत्मानं भगवानजः ॥ साध्यान्गणान्पितृगणान्परोऽक्षेणाऽसृजत्प्रभुः ॥ ४२ ॥

प्रीत्या आददुः गृहीतवन्तः । तङभाव आर्षः ॥ ३९ ॥ कदाचिद्ब्रह्मण आलस्यमभूत् तस्माच्च भूतपिशाचाद्या बभूवुः तच्चालस्यं जृम्भादिरूपमभूत् तच्च त एव जगृहुरित्याह—सृष्ट्वेति ॥ आत्मनस्तन्द्रिणा आलस्येन पुंस्त्वमार्षम् । भगवान् ब्रह्मा भूतपिशाचांश्च सृष्ट्वा तान् दिग्वाससो नग्नान् मुक्तकेशांश्च वीक्ष्य दृशौ नेत्रे न्यमीलयत् ॥ ४० ॥ जगृहुरिति सार्द्धम् ॥ तां च तेन विसृष्टां प्रभोर्ब्रह्मणः जृम्भणाख्यां तनुं ततो जाता भूतप्रेतादयो जगृहुः । तस्या एव आलस्यं जृम्भणं निद्रा उन्माद इति चतुर्विधभेदो द्रष्टव्यः । यया इन्द्रियाणां विक्लेदो वैवश्यं भूतेषु दृश्यते तां निद्रां प्रचक्षते । येन दोषविशेषेण उच्छिष्टान् मलमूत्रादिसंयुक्तान् प्राणिनः भूतादयो धर्षयन्ति भ्रान्तान् कुर्वन्ति तं धर्षमुन्मादं प्रचक्षते अतः प्रेतादिधर्षिता उन्मत्ता उच्यन्ते ॥ ४१ ॥ कदाचिदात्मनो बलिष्ठत्वं पारोक्ष्यञ्च भावयामास ताभ्यां साध्याः पितरश्च बभूवुः ते च हव्यकव्ये बभूवतुरित्याह—ऊर्जस्वन्तमिति ॥ भगवान् प्रभुः अजः ब्रह्मा आत्मानमूर्जस्वन्तं बलवन्तं मन्यमानः परोक्षेण अदृश्यरूपेण साध्यान्

गणान् पितृगणांश्चासृजत् ॥ ४२ ॥ त इति ॥ ते तु साध्याः पितरश्च आत्मनां सर्गो यस्मात्तं ब्रह्मणा सृष्टं कायं हव्यकव्यान्नरूपं प्रतिपेदिरे जगृहुः । यत् येन सम्प्रदानत्व-निमित्तेन कायेन कवयः कर्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्च वितन्वते श्राद्धादिना हव्यं कव्यं च ददति ॥४३॥ अन्तर्द्धानं भावयामास तस्माच्च सिद्धविद्याधरा बभूवुरित्याह—सिद्धानिति ॥ स ब्रह्मा तिरोधानेन दृश्यत्वे सत्यप्यन्तर्द्धानशक्त्या सिद्धान् विद्याधरांश्च देवविशेषान् असृजत् । तेभ्यः सिद्धादिभ्योन्तर्द्धानाख्यमद्भुतमात्मानं शरीरमदात्॥४४॥ आत्मनः प्रतिबिम्बं भावयामास तस्माच्च किन्नरकिंपुरुषा बभूवुरित्याह—स किन्नरानिति ॥ प्रभुर्ब्रह्मा आत्माभासं प्रतिबिम्बं दर्पणं वा विलोकयन् प्रतिबिम्बसौन्दर्यदर्शनेन अहं सुन्दर इत्यात्मनैवात्मानं सुन्दरं मानयन् प्रत्यात्म्येन तेन प्रतिबिम्बेन सकिन्नरान् किंनरसहितान् किंपुरुषान् असृजत् । आत्मना आत्मनो माननं च सुन्दरस्य प्रतिबिम्बदर्शिनः शिरःकम्पादिचेष्टाः अत एव तत्सृष्टानां मिथः संमाननेन नित्यं मिथुनीभावः ॥ ४५ ॥ ते त्विति ॥ यत् प्रतिबिम्बात्मकं रूपं स्त्रीपुंसयोः पारस्परिकदर्शन-रूपमभूत् तत्तु परमेष्ठिना ब्रह्मणा त्यक्तं ते किंनराः जगृहुः अतस्ते उषसि प्रातःकाले कर्मभिः तत्पराक्रमानुवर्णनैस्तमेव मिथुनीभूय स्त्रीपुरुषौ मिलित्वा गायन्तो जाताः

त आत्मसर्गं तत्कायं पितरः प्रतिपेदिरे ॥ साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥ ४३ ॥ सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ॥
तेभ्योऽददात्तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतम् ॥४४॥ सकिन्नरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ॥ मानयन्नात्मनाऽऽत्मानमात्माभासं विलोकयन्
॥ ४५ ॥ ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ॥ मिथुनीभूय गायन्तस्तमेवोषसि कर्मभिः ॥ ४६ ॥ देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिन्तया ॥
सर्गेऽनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः ॥ ४७ ॥ ये हीयन्ताऽमुतः केशा अहयस्तेऽङ्ग जज्ञिरे ॥ सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकन्धराः
॥ ४८ ॥ स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः ॥ तदा मनून्ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान् ॥ ४९ ॥

॥ ४६ ॥ मनसैव शयानं देहं तत्याज स चाहिसर्पादिरूपोऽभूदित्याह—देहेनेति ॥ सर्गे अनुपचिते वृद्धिमप्राप्ते सति कथं वृद्धिः स्यादिति बहुचिन्तया भोगवता भोग आभोगो विस्तारः पादादिप्रसारणं तद्वता देहेन शयानः मनोरथापूर्त्तौ क्रोधात् तत् भोगक्रोधयुक्तं वपुरुत्ससर्ज त्यक्तवान् ॥ ४७ ॥ य इति ॥ अङ्ग हे विदुर अमुतः अमुष्मात् देहात् ये केशा अहीयन्त प्रच्युता जातास्ते अहयो जज्ञिरे । प्रसर्पतः पादाद्याकुञ्चनादिना प्रचलतोऽमुष्मात् देहाद्ये हस्तपादाद्याः विच्युतास्ते सर्पाः । ये च मुण्डकन्धराद्यास्ते नागाः । अगा न भवन्तीति नागाः अतिवेगवन्तः भोगवतो जातत्वात् भोगेन फणेन उरुर्विस्तीर्णा कन्धरा येषां सर्वे चैते तत्क्रोधयोगात् क्रूराश्च तेषामवान्तरजातिभेदः सर्पसिद्धान्ते प्रसिद्धः ॥ ४८ ॥ सृष्टिर्मे पूर्णैव समपद्यतेति मिथुनं सिसृक्षतस्तस्य मनसि यदा आनन्दो बभूव तदा तस्मान्मनवोऽभूवन् । ते च सृष्टिपूर्तिमयीं पुरुषाकारतां जगृहुरित्याह—स इति ॥ सः आत्मभूर्ब्रह्मा यदात्मानं कृतकृत्यमिव मन्यमानोऽभूत्तदा अन्ते लोकभावनान् सर्वलोकपालान् मनून् मनसा ससर्ज । तेषु तदानीं स्वायंभुवो मनुः

प्रकटं सर्वैरदृश्यत । अन्ये च यथासमयं दृश्या इति ज्ञेयम् । अन्ते इत्युपादानान्मनुसर्गः सर्वान्तेऽभूदिति अतस्तदनन्तरं वक्ष्यमाणऋषिसर्ग एतत्पूर्वमेव ज्ञेय इत्याहुः ॥ ४९ ॥ तेभ्य इति ॥ आत्मवान् जीवानां स्वामी स ब्रह्मा तेभ्यो मनुभ्यः स्वीयं पुरुषं पुरुषाकारं पुरं देहम् असृजत् ददौ । तान् मनून् दृष्ट्वा ये पुरा तेभ्यः पूर्वं सृष्टा देवादयस्ते तं प्रजापतिं प्रशशंसुः ॥ ५० ॥ अहो इति ॥ हे जगत्स्रष्टः अहो बत एतन्मनुष्याकारनिर्माणं ते त्वया सुकृतं कृतं सुष्ठु कार्यं कृतं यस्मिन् पुरुषशरीरे क्रियाः स्वर्गादिसाधनभूताः प्रतिष्ठिताः सर्वाः क्रियाः पुरुषशरीरसाध्या इत्यर्थः । अतः साकं पुरुषशरीरेण सह यज्ञादिद्वारावयमप्यन्नं भोगजातमदामहे अनुभवेम । शब्लुगभावः तङ् चार्षः । हे इति संबोधनेऽव्ययं वा लोट् च । अत्र दशमद्वादशविंशाध्यायेषु क्वचित् क्रमेण क्वचित्क्रमातिक्रमेणाप्युक्तानां सर्गाणामयं क्रमो ज्ञेयः । आदौ पञ्चपर्वाविद्या १, ततो वनस्पतिवृक्षादयः २, ततः सर्पादयः ३, ततो गोमहिषादयः ४, ततो यक्षराक्षसासुरकिन्नरकिम्पुरुषादयः ५, ततः सनकादिमरीच्यादयः ६, ततो मनुमनुष्याः ७, ततः पूर्वसृष्टा अपि स्त्रीपुंसरूपेण वर्द्धन्ते स्म । अत्रर्षिसर्गः पश्चादुक्तोऽपि पूर्वमेव ज्ञेयः । सनकादिष्वन्तर्भूतश्च तदनन्तरं रुद्रोद्भवस्ततश्च मरीच्यादिसृष्टिर्द्वादशाध्याये ज्ञेया ॥ ५१ ॥ तपसेति ॥

तेभ्यः सोऽत्यसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान् ॥ तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम् ॥ ५० ॥ अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतम् ॥ प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साकमन्नमदामहे ॥ ५१ ॥ तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ॥ ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ॥ ५२ ॥ तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः ॥ यद्यत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे सर्गवर्णनं नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ विदुर उवाच ॥ स्वायम्भुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः ॥ कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः ॥ १ ॥

तपसा ज्ञानेन विद्यया उपासनया सुष्ठु समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यत्र तेन योगेन च युक्तः हृषीकेशः वशीकृतेन्द्रियश्च सन् ऋषिर्ब्रह्मा ऋषीन् ऋषिरूपाः अभिमताः सुकृतप्रधानत्वात् प्रियाः प्रजाः ससर्ज ॥ ५२ ॥ तेभ्य इति ॥ तत्पूर्वोक्तमृषीणामुत्पादकं समाधिपर्यन्तो योगश्च तज्जनिता ऋद्धयः अणिमादयः सिद्धयश्च तपो ज्ञानं च विद्या उपासना च विरक्तिश्च तद्वत् यच्छरीरं तस्य देहस्यैकैकशोंशं तेभ्य ऋषिभ्योऽदात् । एकस्मै एकस्मै यथाधिकारं भक्तिज्ञानयोगादिषु मध्ये एकमेकमदादित्यर्थः । अत एव केचिज्ज्ञानप्रधानाः केचिद्भक्तिप्रधानाः केचिद्योगप्रधाना दृश्यन्त इत्याशयः ॥ ५३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीये विंशेऽध्याये व्यधादिमाम् ॥ २० ॥ एकविंशे कर्दमस्य देवहूत्या सहाच्युतः ॥ विवाहयोगं प्राहात्र श्लोकाः सार्द्धा रसेषवः ॥ षडुवाचेति संपूर्णा एकषष्टिरनुष्टुभः ॥ २१ ॥ स्वायंभुवस्येति ॥ हे भगवन् चकारोऽप्यर्थे । प्रजापतिवंशस्तु त्वया कथितः । परमैः सद्भिः सम्मत आदृतः स्वायंभुवस्य मनोरपि वंशः कथ्यताम् । यत्र वंशे स्त्रीपुंसयोर्मैथुनेनं हेतुना प्रजा एधिरे ववृधिरे । आमभाव आर्षः ॥ १ ॥

प्रियव्रतेति ॥ स्वायंभुवस्य वै सुतौ प्रियव्रतोत्तानपादौ यथा येन प्रकारेण वर्णाश्रमप्रयुक्तं धर्मं सप्तद्वीपवतीं महीं च जुगुपतुः तच्च कथ्यताम् ॥ २ ॥ तस्येति ॥ हे अनघ हे ब्रह्मन् तस्य वै स्वायंभुवस्य एव दुहिता पुत्री देवहूतिरिति विश्रुता प्रसिद्धा देवहूतिरिति ह्रस्वान्तस्य इतिशब्देन सह सुपेति समासः । कर्दमस्य प्रजापतेः पत्नी त्वयोक्ता ॥ ३ ॥ तस्यामिति ॥ महायोगी सः कर्दमः योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायां तस्यां देवहूत्यां कतिधा कतिभिः प्रकारैः वीर्यं ससर्ज कत्यपत्यान्यसृजत् तत् शुश्रूषवे श्रोतुमिच्छवे मह्यं वद ॥ ४ ॥ रुचिरिति ॥ हे ब्रह्मन् यो भगवान् ब्रह्मणः सुतः स रुचिर्दक्षो वा दक्षश्च मानवीं मनुपुत्रीं यथाक्रममाकूतिं प्रसूतिं च भार्यां लब्ध्वा भूतानि अपत्यानि यथा ससर्ज तच्च वदेत्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ प्रजा इति ॥ ब्रह्मणा प्रजाः सृजेति उदितः उक्तो भगवान् कर्दमः सरस्वत्यां तत्तीरे सहस्राणां दश समा

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै ॥ यथा धर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ २ ॥ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन्देवहूतीति विश्रुता ॥ पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ॥ ३ ॥ तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ॥ ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ॥ ४ ॥ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः ॥ यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम् ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रजाः सृजेति भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः ॥ सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ॥ ६ ॥ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ॥ संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ॥ ७ ॥ तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे ॥ दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ॥ ८ ॥ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजम् ॥ स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजाम्बरम् ॥ ९ ॥ किरीटिनं कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् ॥ १० ॥ विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशे गरुत्मतः ॥ दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकन्धरम् ॥ ११ ॥ जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः ॥ गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृताञ्जलिः ॥ १२ ॥

दशसहस्रसंवत्सरान् तपस्तेपे चकार ॥ ६ ॥ तत इति ॥ ततस्तस्मिन् तपसि यद्वा ततस्तपश्चरणानन्तरं तावतापि तपसा दर्शनमप्राप्येत्यर्थः । कर्दमः समाधिश्चित्तैकाग्र्यं तद्युक्तेन क्रियायोगेन पूजाप्रकारेण प्रपन्नानां वरदाशुषं वरप्रदं "दाश्वान् साह्वान्" इति छान्दसो निपातः । हरिं भक्त्या संप्रपेदे सिषेवे ॥ ७ ॥ तावदिति ॥ यावत्संप्रपेदे तावत् पुष्कराक्षः भगवान् प्रसन्नः सन् कृते युगे शाब्दं वेदप्रतिपाद्यं यद् ब्रह्म सच्चिदानन्दात्मकं तन्मयं वपुर्दधत् सन् कर्दमं प्रत्यात्मानं दर्शयामास ॥ ८ ॥ स इति चतुष्कम् ॥ विरजं निर्मलम् अर्कस्येवाभा दीप्तिर्यस्य तं पद्मोत्पले दिनरात्रिविकासे सितानां पद्मानामुत्पलानां च स्रक् यस्य तं स्निग्धाः चिक्कणाश्च ते नीलाश्च ये अलकाः केशास्तेषां व्रातः समूहो वक्त्राब्जे यस्य तं विरजं निर्मलमम्बरं वस्त्रं यस्य तं किरीटधारिणं कुण्डलधारिणं त्रिभिर्हस्तैः शङ्खचक्रगदाधरं श्वेतोत्पलं क्रीडनकं क्रीडासाधनं

यस्य तमेकेन चतुर्थेन हस्तेन कमलं भ्रमयन्तमित्यर्थः । मनःस्पर्शं मनस्यानन्दजनकं स्मितमीक्षणं च यस्य तं गरुत्मतः गरुडस्य अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे विन्यस्ते निहिते चरणाम्भोजे येन तम् आकाशे अवस्थितं वक्षसि श्रीर्लक्ष्मीर्यस्य तं कौस्तुभरत्नं कन्धरायां यस्य तं भगवन्तं दृष्ट्वा लब्धो मनोरथो यस्य सः अतो जातहर्षः प्रीतिस्वभाव आत्मा यस्य सः कर्दमः मूर्ध्ना क्षितावपतत् दण्डवत् प्रणतवान् । ततश्च कृताञ्जलिः सन् गीर्भिस्त्वभ्यगृणात् तुष्टाव ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ जुष्टमिति ॥ हे ईड्य अखिलसत्वराशेः सत्वकार्यज्ञानादिपूर्णस्य तव दर्शनान्नोऽस्माभिरक्ष्णोः सांसिद्ध्यं साफल्यं जुष्टं सेवितं प्राप्तमित्यर्थः । इतः पूर्वमक्षिणी विफले अभूतामित्यर्थः । यस्य तव दर्शनं सद्भिः पुण्यप्रकर्षवद्भिर्जन्मभिः रूढयोगाः सिद्धयोगाः योगिनः आशासते प्रार्थयन्ते ॥ १३ ॥ य इति ॥ हे ईश ये तव मायया हतबुद्धयो भवन्ति ते भवसिन्धोः पोतं त्वत्पादारविन्दं कामानां लवाय तं प्राप्तुमुपासते त्वं तु तेभ्योऽपि कामान् रासि ददासि ये कामास्तैः प्रार्थ्यन्ते ते कामा निरये नरकतुल्यशूकरादियोनिष्वपि स्युः ॥ १४ ॥ तथेति ॥ यः स कामान्निन्दामि सोऽहमपि तथा निन्दायोग्य एव यतः गृहमेधो गृहाश्रमस्तत्र धेनुं धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गदोग्ध्रीं समानशीलां भार्यां प-

ऋषिरुवाच ॥ जुष्टं बताऽद्याऽखिलसत्वराशेः सांसिद्ध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः ॥ यद्दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्भिराशासते योगिनो रूढयोगाः ॥१३॥ ये मायया ते हतमेधसस्त्वत्पादारविन्दं भवसिन्धुपोतम् ॥ उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान्निरयेऽपि ये स्युः ॥१४॥ तथा स चाहं परिवोढुकामः समानशीलां गृहमेधधेनुम् ॥ उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघाङ्घ्रिपस्य ॥ १५ ॥ प्रजापतेस्ते वचसाऽधीश तन्त्या लोकः किलाऽयं कामहतोऽनुबद्धः ॥ अहं च लोकानुगतो वहामि बलिं च शुक्लाऽनिमिषाय तुभ्यम् ॥१६॥ लोकांश्च लोकानुगतान्पशूंश्च हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रम् ॥ परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥ १७ ॥

रिवोढुकामः परिणेतुमिच्छन्नेव दुराशयः कामासक्तचित्तोऽहम् अशेषस्य सर्वपुरुषार्थस्य मूलं कामदुघाङ्घ्रिपस्य भक्तप्रार्थितार्थप्रदकल्पवृक्षस्य तव मूलमङ्घ्रिमूलमुपेयिवान् उपगतोऽस्मि ॥ १५ ॥ ननु मुक्तय एव किमिति न भजसि अनधिकारादित्याह—प्रजापतेरिति ॥ हे अधीश हे शुक्ल शुद्ध प्रजापतेः प्रजापालकस्य ते तव वचसा "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते" इत्यादिवेदरूपेण तन्त्या दाम्ना अयं कामैर्हतः अभिभूतः सर्वोऽपि लोकः अनुबद्धः पशुवत्तत्तत्कर्मणि नियुक्तस्तत्तत्कर्म करोतीत्यर्थः । अहं च किल लोकानुगतः कामहत एव । अतोऽनिमिषाय कालात्मने तुभ्यं त्वां प्रसादयितुं बलिं हरामि कर्ममयीं त्वदाज्ञां पालयामि । अतस्तदर्थं भार्यां चेच्छामीति चकारस्यार्थः । ऋणत्रयापाकरणार्थमिति किलेत्युक्तम् ॥ १६ ॥ लोकानिति ॥ ये लोकान् कामाभिभूतान् जनान्ताननुगतान् अनुसृतान् पशून् अज्ञांश्च हित्वा अनादृत्य ये ते तव चरणरूपमातपत्रं नानाविधतापत्रयनिवर्तकं छत्रमाश्रितास्ते परस्परं यः त्वद्गुणानां वादः कथा तदेव सीधु मद्यं संसारविस्मारकत्वात् पीयूषममृतं रुचिकरत्वात् तेन निर्या-

पिताः निरस्ता देहधर्माः क्षुत्पिपासादयो यैस्तादृशा भवन्ति ॥१७॥ न ते इति ॥ अजरं ब्रह्म तस्मिन् अक्षरूपे भ्रमिर्भ्रमणरूपम् अतिभ्रमणशीलत्वादुपचारेण भ्रमिरूपनिर्देशः । यद्वा । अजराक्षे भ्रमिर्भ्रमणं यस्य तत् पुंस्त्वमार्षम् । अधिकमासेन सह त्रयोदश मासाः अरा नेमिं नाभिं च प्रविष्टा यस्य तत् एकैकस्यारस्य त्रिंशत् त्रिंशत् एवं त्रिशतं त्रिगुणं शतं षष्टिश्चाहोरात्राः पर्वाणि ग्रन्थिविशेषा यस्य तत् शतशब्दे विभक्तेरलुगार्षः । षट् ऋतवो नेमयो यस्य तत् अनन्ताः क्षणलवादयश्छदाः पत्राणि पत्राकारा धाराः सन्ति यस्य तत् त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयश्चक्रमध्यस्थाः सच्छिद्रा वर्तुलाकारा अक्षाधारभूताः यस्य तत् करालस्रोतः तीव्रवेगं ते तव यत् वत्सरात्मकं कालचक्रं तत्सर्वं जगत् आच्छिद्य आकृष्य धावदपि वृथैव विनाशयदपि एषां त्वद्भक्तानामायुराच्छिद्य धावन्न भवति प्रतिक्षणं त्वद्भजनेन सफलत्वात् ॥ १८ ॥ एक इति ॥ प्रथमं भगवान् त्वमेक एव सन्नपि जगतः सिसृक्षया आत्मन् स्वात्मन्येव ङिलुक् छान्दसः । अधि अधिकतया अद्वितीयया स्वशक्तिभूतया योगमायया आविर्भूताभिः स्वशक्तिभिः रजः-सत्वतमोरूपाभिः अदो विश्वं सृजसि पासि पुनर्ग्रसिष्यसे चेति ऊर्णनाभिः कीटविशेषो यथा तथा ॥ १९ ॥ नेति ॥ हे अधीश नोऽस्माकं भक्तानामस्मदभिलाषानुरोधेन यत्

न तेजराक्षभ्रमिरायुरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व ॥ षण्नेम्यनन्तच्छदि यत्त्रिणाभि करालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत् ॥ १८ ॥ एकः स्वयं सञ्जगतः सिसृक्षया द्वितीययात्मन्नधियोगमायया ॥ सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः ॥ १९ ॥ नैतद्वताऽधीश पदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मम् ॥ अनुग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः ॥ २० ॥ तं त्वाऽनुभूत्यो-परतक्रियार्थं स्वमायया वर्तितलोकतन्त्रम् ॥ नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षम् ॥ २१ ॥

भूतसूक्ष्मरूपं पदं शब्दादिविषयसुखं मायया तनुषे विस्तारयसि ददासि तदेतद्यपि तवेप्सितमिष्टं न भवति तथापि अस्मदनुग्रहायास्तु । ऋणत्रयापाकरणानन्तरमेव मोक्षा-यास्तु । तदपि कृपया देहीत्यर्थः । यर्हि यतः मायया परिच्छिन्न इव लसन्ती तुलसी यस्यां तथाभूतया कबभाव आर्षः । तनुवा तन्वा " तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् " इत्युवङ् । विलक्षितो दृष्टोऽसि । एवंभूतस्य तव दर्शनं भुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः । यद्वा । एतत्पदं मत्काम्यमानं वस्तु भक्तहितेच्छोस्तव दातुमीप्सितं न भवति । न राति रोगिणे पथ्यमिति त्वदुक्तेः । यच्च नोऽस्मभ्यं भूतसूक्ष्मं शब्दादिविषयं तनुषे ददासि तत्खलु माययैव मदनुरोधेनैवेत्यर्थः । तथापि दीयमानमेतन्ममानुग्रहायास्तु त्वत्कृपाप्राप्त्यर्थम-प्यस्तु । यतः यर्हि वरदानसमये लसत्तुलस्या तनुवा विशेषेण लक्षितो दृष्टोऽसि अतस्तव दर्शनदानमेव कृपायां लिङ्गम् ॥ २० ॥ तमिति ॥ अनुभूत्या आत्मज्ञानेनैव उपरतः अनपेक्षितः क्रियार्थः क्रियासाध्यं फलं यस्य तं स्वमायया आवर्तितं सम्पादितं लोकस्य तन्त्रमुपकरणं येन तम् अल्पीयसि अत्यल्पेऽप्याराधने सकामे भक्तेऽपि वा कामान् वर्षतीति तथा तम् अत एव नमनीयं वन्दनीयं पादसरोरुहं यस्य तमेवंभूतं भुक्तिमुक्तिप्रदं त्वा त्वामभीक्ष्णं पुनः पुनर्नमामि ॥ २१ ॥

इतीति ॥ इत्येवम् अव्यलीकं निष्कपटं यथा तथा प्रणुतः स्तुतः सुपर्णस्य गरुडस्य पक्षयोरुपरि रोचमानः प्रेमस्मिताभ्यां सहितेनोद्वीक्षणेन विभ्रमन्ती भ्रूर्यस्य सः अब्जनाभः भगवान् अमृतेन अमृतवत्सुखकरेण वचसा तं कर्दमं प्रत्यावभाषे ॥ २२ ॥ विदित्वेति ॥ यदर्थं यस्य कन्यालाभस्यार्थमात्मनो नियमैः शमदमादिभिस्त्वयाहमेव समर्चितः सम्यक् पूजितस्तत् तव चैत्त्यं चित्तगमभिप्रायं दिगादियदन्तात्स्वार्थेऽण् विदित्वा ज्ञात्वा मे मया पुरा त्वद्विज्ञापनात्पूर्वमेव समयोजि सम्यक् सम्पादितम् ॥ २३ ॥ न वै इति ॥ हे प्रजाध्यक्ष मयि संगृभितः एकाग्रीकृत आत्मा चित्तं यैस्तेषां "हृग्रहोर्भ०" इति छान्दसो भकारः । ह्रस्वत्वमार्षम् । मदर्हणं मदाराधनं जातु कदाचिदपि मृषा निष्फलं नैव स्यात् । भवद्विधेषु तु सुतरां मदर्हणं निष्फलं न भवति ॥ २४ ॥ प्रजापतीति ॥ यो ब्रह्मावर्त्ताख्यं पुण्यक्षेत्रमधिवसन् सतार्णवां सप्तसमुद्रवतीं महीं शास्ति स सम्राट् प्रजापतेर्ब्रह्मणः सुतः विख्यातं मङ्गलं सदाचरणं यस्य स मनुः स्वायंभुवः अस्ति ॥ २५ ॥ स चेति ॥ हे विप्र राजर्षिः धर्मकोविदः स मनुश्च त्वां दिदृक्षुः द्रष्टु-

मैत्रेय उवाच ॥ इत्यव्यलीकं प्रणुतोऽब्जनाभस्तमावभाषे वचसाऽमृतेन ॥ सुपर्णपक्षोपरिरोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः ॥२२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ विदित्वा तव चैत्त्यं मे पुरैव समयोजि तत् ॥ यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः ॥२३ ॥ न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणम् ॥ भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनाम् ॥ २४ ॥ प्रजापतिसुतः सम्राड् मनुर्विख्यातमङ्गलः ॥ ब्रह्मावर्तं योऽधिवसञ्छास्ति सतार्णवां महीम् ॥ २५ ॥ स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया ॥ आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः ॥२६॥ आत्मजामसितापाङ्गीं वयःशीलगुणान्विताम् ॥ मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यऽनुरूपाय ते प्रभो ॥ २७॥ समाहितं ते हृदयं यत्रेमान्परिवत्सरान् ॥ सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति ॥ या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ॥ २८ ॥ वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यन्त्यऽञ्जसाऽऽत्मनः ॥ २९ ॥

मिच्छन् परश्वः इतोऽनागते द्वितीयेऽहनि शतरूपया महिष्या सह इह तव स्थाने आयास्यति ॥ २६ ॥ आत्मजामिति ॥ हे प्रभो असितापाङ्गीं नीलकटाक्षां वयसा शीलेन गुणैर्जितेन्द्रियत्वादिभिश्चान्वितां युक्तां पतिं स्वानुरूपं भर्तारं मृगयन्तीमभिकाङ्क्षन्तीम् आत्मजां स्वपुत्रीम् अनुरूपाय योग्याय ते तुभ्यं दास्यति ॥ २७ ॥ समाहितमिति सार्द्धम् ॥ इमान् परिवत्सरान् दशसहस्रसंवत्सरपर्यन्तं यत्र यस्यां भार्यायां ते हृदयं समाहितम् अभिसन्धानेन स्थितमस्ति । याचते त्वया आत्मनि स्वस्मिन् भृतं स्थापितं वीर्यं नवधा नवकन्यारूपेण प्रसविष्यति । सा नृपवधूः राजकन्या त्वामाशु शीघ्रमेव कामं यथेच्छं भजिष्यति । इडार्षः ॥ २८ ॥ वीर्य इति अर्द्धम् ॥ त्वदीये वीर्ये त्वद्वीर्यजातासु नवसु कन्यासु ऋषयो मरीच्यादयः अञ्जसा साक्षात् आत्मनः "आत्मा वै पुत्र नामासि" इति श्रुतेः । आत्मांशान् पुत्रान् आधास्यन्ति उत्पादयिष्यन्ति ॥२९॥

त्वं चेति ॥ त्वं च मे मम निदेशं पुत्रोत्पादनाद्याज्ञां सम्यगनुष्ठाय संपाद्य अत एव उशत्तमः शुद्धसत्वः ऋणत्रयादिनिर्मुक्तो वा तीर्थं पात्रं तेन दानं लक्ष्यते मयि तिर्थीकृतः समर्पितः अशेषक्रियार्थः समस्तक्रियाफलं येन तथाभूतः सन्नन्ते मां प्रपत्स्यसे प्राप्स्यसि ॥ ३० ॥ कृत्वेति ॥ आत्मवान् जितेन्द्रियः त्वं सर्वजीवेषु गार्हस्थ्ये अन्नादिप्रदानेन दयां कृत्वा संन्यासे च मत्तः सर्वभूतेभ्योऽभयमस्त्विति सङ्कल्पेन अभयं दत्त्वा मयि सर्वाधारभूते आत्मानं जगच्च सहैव द्रक्ष्यसि तथात्मनि स्वस्मिन् अपि मां च द्रक्ष्यसि ॥ ३१ ॥ सहेति ॥ हे महामुने तव क्षेत्रे भार्यायां देवहूत्यां त्वद्वीर्येण त्वत्कन्यापत्यवृन्देन सह स्वांशकलयाहमवतीर्य तत्त्वानां प्रकृतिपुरुषेश्वराणां स्वरूपविवेचनीं संहितां साङ्ख्यशास्त्रं प्रणेष्ये कथयिष्यामि ॥ ३२ ॥ एवमिति ॥ प्रत्यक् भूतेषु प्रत्याहृतेषु अक्षेषु इन्द्रियेषु जायते आविर्भवतीति प्रत्यगक्षजो भगवान् तं कर्दमं प्रति एवमनुभाष्य अथानन्तरं सरस्वत्या नद्या परिश्रितात् परिवेष्टितात् बिन्दुसरसः बिन्दुसरोवरतीरस्थात्कर्दमाश्रमात् जगाम ॥ ३३ ॥ निरीक्षत इति ॥ तस्य कर्दमस्य निरीक्षतः भक्त्या

त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तमः ॥ मयि तीर्थीकृताशेषक्रियाऽर्थो मां प्रपत्स्यसे ॥ ३० ॥ कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि माम् ॥ ३१ ॥ सहाऽहं स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने ॥ तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहिताम् ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं तमनुभाष्याऽथ भगवान्प्रत्यगक्षजः ॥ जगाम बिन्दुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात् ॥३३॥ निरीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ॥ आकर्णयन्पत्ररथेन्द्रपक्षैरुच्चारितं स्तोमसुदीर्णसाम ॥ ३४ ॥ अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः ॥ आस्ते स्म बिन्दुसरसि तं कालं प्रतिपालयन् ॥ ३५ ॥ मनुः स्यन्दनमास्थाय शातकौम्भपरिच्छदम् ॥ आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन्महीम् ॥ ३६ ॥ तस्मिन्सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् ॥ उपायादाश्रमपदं मुनेः शान्तव्रतस्य तत् ॥ ३७ ॥

पश्यत एव सतः आर्षः शता । अशेषैः सिद्धेश्वरैरभिष्टुतः सिद्धमार्गो वैकुण्ठमार्गो यस्य । यद्वा । अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौ सिद्धैर्मृग्यत इति सिद्धमार्गश्च स भगवान् पत्ररथेन्द्रः पक्षिराजो गरुडस्तस्य पक्षैरुच्चारितमुदीर्णे अभिव्यक्ते सामनी बृहद्रथन्तरे यस्मिंस्तत्स्तोमं सामाधारभूतऋक्समुदायमाकर्णयन् ययौ । समस्तपाठे उच्चारितः स्तोमः स्तोत्रीयसमुदायो यस्य तत्सामाकर्णयन् बृहद्रथन्तरे पक्षौ स्तोम आत्मेति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ अथेति ॥ शुक्ले शुद्धे भगवति संप्रस्थिते सम्यक् प्रयाते सति अथानन्तरं भगवान् कर्दमर्षिस्तं परश्व इति भगवता निर्दिष्टं कालं प्रतिपालयन् प्रतीक्षमाणो बिन्दुसरसि बिन्दुसरसस्तीरे स्वाश्रमे आस्ते स्म ॥३५॥ मनुरिति द्वयम् ॥ हे सुधन्वन् विदुर सभार्यः शतरूपासहितः मनुः स्वायंभुवः शातकौम्भाः सुवर्णमयाः परिच्छदाः अलङ्कारा यस्मिंस्तं स्यन्दनं रथमास्थाय आरुह्य तत्र स्वां दुहितरं कन्यामारोप्य दुहितुः पत्यन्वेषणार्थं महीं पर्यटन् सर्वतः संचरन्सन् भगवान् यदहः समादिशत् निर्दिष्टवान् तस्मिन्नहनि शान्तव्रतस्य उपशमशीलस्य मुनेस्तत्पूर्वोक्तमाश्रमपदं प्रति उपायात् आगतः ॥३६॥३७॥

यस्मिन्निति ॥ प्रपन्ने कर्दमे भृशमत्यन्तमर्पितया निहितया कृपया सम्परीतस्य सम्यक् व्याप्तस्य भगवतो नेत्रात् अश्रुबिन्दवः आनन्दाश्रूणि यस्मिन्सरसि न्यपतन् ॥ ३८ ॥ तदिति ॥ तत्सरः वै बिन्दुसर इति नाम्ना प्रसिद्धं सरस्वत्या नद्या परितः श्रितं वलयितं परिप्लुतमिति पाठान्तरम् । पुण्यमुपस्पर्शनादिभिः पुण्यजनकं पापनाशनं च शिवमारोग्यकरममृतं तद्वत्स्वादु च जलं यस्मिंस्तत् अत एव महर्षिगणैः सेवितम् ॥ ३९ ॥ पुण्येति ॥ कूजन्तः पुण्या मृगा द्विजाः पक्षिणश्च येषु तैः पुण्यानां द्रुमाणां लतानां च जालैः समूहैर्युक्तमिति शेषः । सर्वेषु ऋतुषु यानि फलानि पुष्पाणि च तैराढ्यं समृद्धं वनराजिः स्वत उत्पन्नवृक्षपङ्क्तिस्तस्याः श्रिया शोभया अन्वितम् ॥ ४० ॥ मत्तेति ॥ मत्तैर्द्विजगणैः पक्षिसमूहैर्घुष्टं नादितं मधुपानेन मत्ता ये भ्रमरास्तेषां विभ्रमो विलासो यस्मिंस्तत् मत्ता बर्हिणो मयूरा एव नटास्तेषामाटोपो नृत्यसम्भ्रमो यस्मिंस्तत् मिथ आह्वयन्तो मत्ताः कोकिला यत्र तत् ॥ ४१ ॥ कदम्बेति ॥ कदम्बचम्पकादिभिर्वृक्षैः चूतपोतैराम्रबालकैश्चालङ्कृतम् ॥ ४२ ॥ कारण्डवैरिति ॥ कारण्डवादिभिः पक्षि-

यस्मिन्भगवतो नेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिन्दवः ॥ कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम् ॥ ३८ ॥ तद्वै बिन्दुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतम् ॥
पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम् ॥ ३९ ॥ पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः ॥ सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियाऽन्वितम्
॥ ४० ॥ मत्तद्विजगणैर्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम् ॥ मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ॥ ४१ ॥ कदम्बचम्पकाशोककरञ्जबकुलासनैः ॥
कुन्दमन्दारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ॥ ४२॥ कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥४३॥ तथैव
हरिणैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुञ्जरैः॥ गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ॥४४॥प्रविश्य तत्तीर्थवरमादिराजः सहात्मजः॥ ददर्श मुनि-
मासीनं तस्मिन्हुतहुताशनम् ॥ ४५ ॥ विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ॥ नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात् ॥
तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥ ४६ ॥

भिर्वल्गु मनोहरं यथा स्यात्तथा कूजितम् ॥ ४३ ॥ तथैवेति ॥ तथैव हरिणादिभिर्मृगैः गोपुच्छैर्गोलाङ्गूलाख्यैर्वानरभेदैर्हरिभिः सिंहैः मर्कैः मर्कटैः नकुलैः नाभिभिः कस्तूरीमृगैर्वृतम् ॥ ४४ ॥ प्रविश्येति ॥ सहानुगः अनुगैर्भृत्यादिभिः सहितः आदिराजो मनुस्तत्तीर्थवरं प्रविश्य तस्मिंस्तीर्थे हुतः हुताशनो ब्रह्मचारियोग्योऽग्निर्येन । तम् आसीनं मुनिं ददर्श ॥ ४५ ॥ विद्योतमानमिति सार्द्धम् ॥ तपसि चिरमुग्रा तीव्रा युक् योगो यस्य तेन वपुषा विद्योतमानं भगवतो यत्स्नेहयुक्तमपाङ्गेन कटाक्षेणावलोकनं तस्मात् तथा तस्य भगवतो व्याहृतम् भाषणमेवामृतकला अमृतमयस्य चन्द्रस्य कला तन्मयं यत् पीयूषममृतं तस्य श्रवणेन च यद्वा तद्व्याहृतमेवामृतकलस्य चन्द्रस्य आ सम्यक् पीयूषं तस्य श्रवणेन च नातिक्षामं नातिकृशं तपसा कृशं सन्तमपि भगवदवलोकनादिना पुनः किंचित् स्थूलत्वं प्राप्तमित्यर्थः । मुनिं ददर्शेत्यनुषङ्गः ॥ ४६ ॥

प्रांशुमिति ॥ प्रांशुमुन्नतमष्टवितस्तिमिततनुं पद्मपलाशवदक्षिणी यस्य तं जटिलं जटाधारिणं चीरं वासो यस्य तमसंस्कृतमनिर्णिक्तम् अर्हन्तेऽनेनेत्यर्हणं महारवं यथा मलिनं भवति तथातितेजस्वित्वेऽपि मर्दनादिसंस्काराभावान्मलिनं तं मुनिं उपसंसृत्य समीपमागत्य ददर्शेत्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥ अथेति ॥ अथ उटजं पर्णशालामुपायातं प्राप्तं पुरः पादयोः समीपे प्रणतं नृदेवं मनुं प्रतिनन्द्य आशीर्भिरभिनन्द्यानुरूपया तद्योग्यया सपर्यया पूजया प्रत्यगृह्णात् सत्कृतवान् ॥४८॥ गृहीतेति ॥ गृहीतमर्हणमासनफलजलादिरूपं येन तम् आसीनमुपविष्टं संयतं स्ववाक्यश्रवणाय तूष्णीं स्थितं मनुं श्लक्ष्णया मधुरया गिरा प्रीणयन् भगवत आदेशं प्रागुक्तं स्मरन् मुनिः कर्दमः इति वक्ष्यमाणमाह स्म॥४९॥ नूनमिति ॥ हे देव राजन् नूनं ते तव चङ्क्रमणं पर्यटनं सतां संरक्षणाय असतां वधाय च । यत् यस्मात् हि त्वं हरेर्भगवतो विश्वपालिनी शक्तिरेव असि ॥ ५० ॥ मनुस्थं भगवन्तं प्रणमति—य इति ॥ स्थाने जगत्पालने निमित्ते सति स्थान इति युक्तमित्यर्थेऽव्ययं वा । यस्त्वम् अर्केन्द्रादीनां रूपाणि आधत्से बिभर्षि । तत्र प्रतापयशोऽधृष्यत्वै-

प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससम् ॥ उपसंसृत्य मलिनं यथाऽर्हणमसंस्कृतम् ॥ ४७ ॥ अथोटजमुपायान्तं नृदेवं प्रणतं पुरः ॥ सपर्यया प्रत्यगृह्णात्प्रतिनन्द्यानुरूपया ॥४८॥ गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः ॥ स्मरन्भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा ॥ ४९ ॥ नूनं चंक्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते ॥ वधाय चासतां यत्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी॥५०॥योऽर्केन्द्वग्नीन्द्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् ॥ रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लाय ते नमः ॥५१॥ न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् ॥ विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान् ॥५२॥ स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मण्डलं भुवः ॥ विकर्षन्बृहतीं सेनां पर्यटस्यंऽशुमानिव ॥ ५३ ॥ तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबन्धनाः ॥ भगवद्रचिता राजन् भिद्येरन् बत दस्युभिः ॥ ५४ ॥ अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यङ्कुशैर्नृभिः ॥ शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनङ्क्ष्यति ॥ ५५ ॥

श्वर्यसर्वत्रप्रवेशदुष्टनिग्रहणशिष्टपालनगाम्भीर्यैरर्कादिरूपाणि ज्ञेयानि । तस्मै ते तुभ्यं शुक्लाय निर्मलाय भगवते नमः ॥ ५१ ॥ नेति त्रयम् ॥ हे राजन् यदा त्वं जैत्रं जयप्रदं मणिगणैरर्पितं खचितं मणिगणानामर्पितमर्पणं यत्रेति वा मणिगणा अर्पिता यत्र वा तं रथमास्थायाधिरुह्य विस्फूर्जन्नादं कुर्वत् चण्डं परेषां भयजनकं कोदण्डं धनुर्यस्य सः रथेन रथसान्निध्यमात्रेण अघान् दुराचारान् त्रासयन् स्वसैन्यानां चरणैः क्षुण्णं सङ्घट्टितं भुवो मण्डलं वेपयन् कम्पयन् बृहतीं महतीं सेनां विकर्षन् अंशुमान्सूर्य इव रथेन न पर्यटसि तदैव वर्णाश्रमाणां निबन्धनं यैः ते भगवता रचिताः प्रवर्तिताः सर्वे सेतवः धर्ममर्यादाः दस्युभिर्दुराचारैः भिद्येरन् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अधर्म इति ॥ त्वयि दण्डधरे शयाने निश्चिन्ते सति व्यङ्कुशैः निष्प्रतिपक्षैः लोलुपैः केवलमर्थकामपरायणैर्नृभिर्निमित्तभूतैरधर्मश्च समेधेत वर्द्धेत । दस्युभिरुत्पथैर्ग्रस्तोऽयं सर्वोऽपि लोको विनङ्क्ष्यति ॥ ५५ ॥

अथापीति॥यद्यपि मर्यादारक्षणायैव मुख्यं तव पर्यटनम् अथापि हे वीर यदर्थं त्वमिहास्मदाश्रमे आगतस्तत्प्रयोजनं पृच्छे ।तङार्षः । तत् त्वदागमनप्रयोजनं वयं निर्व्यलीकेन निष्कपटेन सहर्षेण वा हृदा चित्तेन प्रतिपद्यामहे अङ्गीकुर्महे॥५६॥इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्यैकविंशे व्यधादिमाम् ॥२१॥ द्वाविंशे तु सुतां दत्त्वा कर्दमाय मनुर्निजाम् ॥ स्वपुरं प्रययौ तत्र श्लोकाः सार्द्धा नवाश्रयः ॥ चैत्वार्युवाचेति पादोनाद्विवेदी अनुष्टुभः॥२२॥एवमिति ॥ एवमाविष्कृतो वर्णितः अशेषाणां गुणानां कर्मणां चोदय उत्कर्षो यस्य सः । सम्राट् मनुः सव्रीड इव स्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशङ्कया वा सलज्ज इव सन् उपारतं वर्णयित्वा तूष्णीं स्थितं निवृत्तिनिरतमिति वा तं मुनिं प्रत्युवाच ॥ १ ॥ स्वकन्यापरिणयं वक्ष्यन् ब्रह्मक्षत्रसंबन्ध ईश्वरेणैव कृत इत्याह–ब्रह्मेति ॥ छन्दोमयो वेदरूपः ब्रह्मा ईश्वरः आत्मनः छन्दोमयस्य परीप्सया पर्याप्तुमिच्छया पर्याप्तिः पालनं वेदप्रवर्तनं तस्येच्छया तपोविद्यायोगयुक्तान् अलम्पटान् विषयासक्तिरहितान् वेदप्रवृत्तियोग्यगुणानिति भावः । युष्मान् ब्राह्मणान्

अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः ॥ तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे हृदा ॥ ५६ ॥ इति श्रीभा० तृतीय० स्वपुत्रीस्वायंभुवमनुकर्दमसमागमवर्णनं नाम एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिम् ॥ सव्रीड इव तं सम्राडुपारतमुवाच ह ॥ १ ॥ मनुरुवाच ॥ ब्रह्माऽसृजत् स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया ॥ छन्दोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलम्पटान् ॥ २ ॥ तत्त्राणायासृजच्चास्मान् दोःसहस्रात् सहस्रपात् ॥ हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्त्रमङ्गं प्रचक्षते ॥ ३ ॥ अतो ह्यन्योऽन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः ॥ रक्षति स्माव्ययो देवः स यः सदसदात्मकः ॥ ४ ॥ तव संदर्शनादेव च्छिन्ना मे सर्वसंशयाः ॥ यत्स्वयं भगवान्प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिषोः ॥ ५ ॥ दिष्ट्या मे भगवान्दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनाम् ॥ दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवम् ॥ ६ ॥

स्वमुखतः असृजत् ॥ २ ॥ तत्त्राणायेति ॥ तेषां ब्राह्मणानां त्राणाय रक्षणायास्मान् क्षत्रियान् सहस्रपात् भगवान् दोःसहस्रात् भुजसहस्रात् असृजत् । अतो हि तस्य भगवतो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं हृदयं क्षत्रं क्षत्रियं जातिं च अङ्गं भुजं प्रचक्षते वेदज्ञाः कथयन्ति ॥ ३ ॥ अत इति ॥ यत एकस्मादेवोभयोरुत्पत्तिः अतः ब्रह्म ब्राह्मणः क्षत्रं क्षत्रियश्च आत्मानमन्योन्यं रक्षतः ब्राह्मणः सन्मार्गप्रवृत्त्या क्षत्रियं क्षत्रियो जीविकादिना ब्राह्मणं रक्षतीति वस्तुतो यः सदसदात्मकः कार्यकारणरूपः तथापि अव्ययो निर्विकारः देवः ईश्वरः स एव सर्वान् रक्षति स्म पादपूर्त्तौ ॥४॥ तवेति ॥ तव संदर्शनादेव मम धर्मविषयाः सर्वे संशयाः छिन्नाः । यद्यस्मात् स्वयमपृष्ट एव भगवान् भवान् रिरक्षिषोः प्रजापालनेच्छोर्मम धर्ममाह स्म । न यदा रथमास्थायेत्यादिना उक्तवान् ॥५॥ दिष्ट्येति ॥ यः अकृतात्मनाम् अवशीकृतचित्तानां शेषे षष्ठी । दुर्दर्शः द्रष्टुमशक्यः स भगवान् भवान् मे मया दिष्ट्या भाग्येन दृष्टः भवतः शिवं मङ्गलकरं पादरजो मे मया दिष्ट्या स्वभाग्येनैव शीर्ष्णा शिरसा स्पृष्टं शिरसि धृतम् ॥ ६ ॥

दिष्ट्येति ॥ दिष्ट्या एवाहं त्वया अनुशिष्टः धर्मं शिक्षितः आतिथ्यादिना चास्मद्भाग्येनैव त्वया महाननुग्रहः अनुशासनादिरूपः कृतः । अपावृत्तैः आवरणरहितैः कर्णरन्ध्रैः उशतीः उशत्यः कमनीयाः पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । ते गिरो दिष्ट्या स्वभाग्येनैव जुष्टाः सेविताः श्रुताः ॥ ७ ॥ त्वद्दर्शनात्सर्वे क्लेशा निवृत्ताः एकः शेषोऽस्ति सोऽपि निवर्तनीय इत्याह—स इति ॥ हे मुने स भवान् दुहितुः स्नेहेन परिक्लिष्टः व्याकुलः आत्मा मनो यस्य तस्य अत एव दीनस्य मम श्रावितं विज्ञापनं कृपया श्रोतुमर्हसि । मध्यमपुरुष आर्षः ॥ ८ ॥ प्रियव्रतेति ॥ प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसा इदं च पुत्रिकाकरणशङ्कानिरासाय मम दुहिता इयं देवहूतिः वयःशीलगुणादिभिः युक्तं पतिमन्विच्छति ॥ ९ ॥ यदेति ॥ यदा तु नारदादेशा भवतः शीलं श्रुतं विद्यारूपं वयः गुणांश्च अशृणोत् तदाप्रभृति त्वय्येव कृतो निश्चयः अयमेव मम पतिः योग्य इत्येवंरूपो यथा तथाभूता आसीत् ॥ १० ॥ तदिति ॥ हे द्विजाग्र्य ततो हेतोः गृहमेधेषु गृहस्थोपयुक्तेषु कर्मसु सर्वात्मना सर्वप्रकारेण ते तवानुरूपामनुकूलां मया श्रद्धयोपसमीप आहृतामानीतामिमां

दिष्ट्या त्वयाऽनुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान् ॥ अपावृतैः कर्णरन्ध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः ॥ ७ ॥ स भवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम ॥ श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ॥८॥ प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेयं दुहिता मम ॥ अन्विच्छति पतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः ॥ ९ ॥ यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् ॥ अशृणोन्नारदादेशा त्वय्यासीत्कृतनिश्चया ॥ १० ॥ तत्प्रतीच्छ द्विजाग्र्येमां श्रद्धयोपाहृतां मया ॥ सर्वात्मनाऽनुरूपां ते गृहमेधिषु कर्मसु ॥ ११ ॥ उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यते ॥ अपि निर्मुक्तसङ्गस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥ १२ ॥ य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते ॥ क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः ॥ १३ ॥ अहं त्वाऽशृणवं विद्वन्विवाहार्थं समुद्यतम् ॥ अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रत्तां प्रतिगृहाण मे ॥ १४ ॥

प्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ ११ ॥ उद्यतस्येति ॥ उद्यतस्य उद्यमं विना स्वत एव प्राप्तस्य कामस्याभिलषितस्य विषयस्य प्रतिवादः प्रत्याख्यानं निर्मुक्तसङ्गस्य विरक्तस्यापि न हि शस्यते शोभनं नैव भवति । न शक्यत इति पाठान्तरम् । कामेषु विषयेषु रक्तस्यासक्तस्य प्रतिवादो न शस्यते इति किं पुनर्वक्तव्यम् तवान्तर्गतं कामं ज्ञात्वैवाहमागतोऽतो मयि नापलपनीयमिति भावः ॥ १२ ॥ य इति ॥ यः पुमानुद्यतं काममनादृत्य प्रतिष्ठानुरोधाल्लज्जया वा प्रत्याख्याय पश्चात् कीनाशं कृपणमदातारमपि जनमभियाचते तस्य निर्लोभत्वादिना स्फीतमुज्ज्वलमपि यशः क्षीयते याच्ञया नश्यति महत्त्वाभिमानश्चावज्ञयापमानेन हतो विनष्टो भवति । तेन परिणामदर्शिना वर्तमानं वैराग्यं भाविना कामेन ग्रसिष्यमाणमनुमाय प्रथममेव दैवाल्लब्धः अनिषिद्धो विषयः स्वीकार्यः ॥१३॥ अहमिति ॥ हे विद्वन् त्वा त्वां विवाहार्थं समुद्यतं प्रयतमानमहमशृणवं श्रुतवानस्मि । अत एव यस्य गार्हस्थ्यावधिकं ब्रह्मचर्यं स उपकुर्वाणस्तथाभूतस्त्वमतो मे मया प्रत्तां श्रद्धया दत्तां कन्यां प्रतिगृहाण ॥ १४ ॥

बाढमिति ॥ बाढं सत्यमहमुद्वोढुकामः परिणेतुकामः अस्मि । तवात्मजा पुत्री च अप्रत्ता कस्मैचिद्दातुमप्रतिश्रुता अतोऽसौ वैवाहिको विधिः आद्यः प्रथमः । ततः पूर्वं विवाहाभावात् मुख्यो वा आवयोर्वरकन्ययोरनुरूपो योग्य एव ॥१५॥ काम इति ॥ हे नरदेव अस्यास्ते पुत्र्याः कामः कामितः समाम्नायविधौ प्रतीतः "गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या" इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धः स विवाहो भूयात् । स्वया एवाङ्गकान्त्या श्रियं भूषणादिकृतशोभां क्षिपतीं तिरस्कुर्वतीमिव स्थितां ते तव सार्वभौमस्य तनयां क एव नाद्रियेत आद्रियेतैवेत्यर्थः । स्वयैव कान्त्या इति वा पाठः ॥ १६ ॥ यामिति ॥ क्वणतोर्नूपुराभ्यां शब्दं कुर्वतोरङ्घ्र्योः पादयोः शोभा यस्याः क्वणद्भ्यामङ्घ्रिभ्यां शोभा यस्या इति वा ताम् । हर्म्यपृष्ठे प्रासादोपरि विक्रीडतीं नुमभाव आर्षः । कन्दुके संलग्ने विह्वले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्तां यां विलोक्य संमोहेन विमूढं व्याकुलं चेतश्चित्तं यस्य सः विश्वावसुर्गन्धर्वः स्वाद्विमानाद्व्यपतत् ॥ १७ ॥ तामिति ॥ तां ललनानां ललामं भूषणभूताम् असेवितौ श्रियो लक्ष्म्याश्चरणौ यैस्तैरदृष्टां द्रष्टुमप्यशक्याम्

ऋषिरुवाच ॥ बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ता च तवात्मजा ॥ आवयोरनुरूपोऽसावाद्यो वैवाहिको विधिः ॥ १५ ॥ कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः ॥ क एव ते तनयां नाद्रियेत स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियम् ॥ १६ ॥ यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदङ्घ्रिशोभां विक्रीडतीं कन्दुकविह्वलाक्षीम् ॥ विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्य संमोहविमूढचेताः ॥ १७ ॥ तां प्रार्थयन्तीं ललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ॥ वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को नानुमन्येत बुधोऽभियाताम् ॥ १८ ॥ अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे ॥ अतो धर्मान्पारमहंस्यमुख्याञ्छुक्लप्रोक्तान्बहु मन्येऽविहिंस्रान् ॥ १९ ॥ यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं संस्थास्यते यत्र च वाऽवतिष्ठते ॥ प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननन्तः ॥ २० ॥

अतो विश्वावसुनापि आकाशचारिणी तस्याः कान्तिरेव दृष्टा नतु साक्षात्सा इति सूचितमित्याहुः । मनोस्तव वत्सां पुत्रीमुच्चपदः उत्तानपदः स्वसारं भगिनीं स्वयमेवाभियातां प्राप्तां पत्यर्थं प्रार्थयन्तीं बुधः स्वार्थकुशलः को नानुमन्येत नाङ्गीकुर्यात् । प्रियव्रतस्य तदा विरज्य गतत्वान्नोल्लेखः ॥ १८ ॥ अत इति ॥ यावदपत्योत्पत्तिस्तावद्गार्हस्थ्यं ततः संन्यास इति भाषाबन्धः समयः तमाह । अतः मे मम आत्मनो देहात् च्युतं तेजो वीर्यं यावद्बिभृयात्तावदिति समयेन साध्वीमिमां भजिष्ये इडार्षः । अतोऽनन्तरं पारमहंस्य आश्रमे मुख्यान् प्राधान्येनोपादेयान् शुक्लेन भगवता प्रोक्तान् अविहिंस्रान् हिंसाशून्यान् शमादीन् धर्मान् बहु यथा स्यात्तथा अनुष्ठेयान् मन्ये अतः तान् अनुष्ठास्यामि तत एनां त्यक्ष्यामीत्याशयः ॥ १९ ॥ ननु ब्रह्मणा त्वं सृष्टावेवाज्ञप्तः नतु संन्यास इत्याशङ्क्याह—यत इति ॥ यतः निमित्तभूतादुपादानभूताच्चेदं दृश्यमानं देवादिभेदेन विचित्रं विश्वमभवत् उदपद्यत । यत्र यस्मिंश्च कारणभूते संस्थास्यते प्रलयं यास्यति । यत्र च यत्रैव अवतिष्ठते इदानीं वर्तते । एषः प्रजापतीनामपि पतिः भगवान्

अनन्तः परं केवलं मह्यं मम प्रमाणं तेन तु " त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं मे " इत्यादिना ऋणत्रयापाकरणानन्तरं संन्यास एवाज्ञप्तः अतस्तमेव करिष्ये ॥ २० ॥ स इति ॥ हे उग्रधन्वन् विदुर स कर्दमः इयदेव एतावदेव आबभाषे उक्तवान् । ततश्च अरविन्दनाभं भगवन्तं धिया उपगूहन् चिन्तयन् तूष्णीं मौनेन आसीत् । स्मितेन मन्दहासेन शोभितं यन्मुखं तेन देवहूत्याश्चित्तं लुलुभे प्रलोभितवान् । तङार्षः । मुनेर्मुखेन कर्त्रा देवहूत्याश्चित्तं प्रलोभ्यते स्मेति वा देवहूत्या मुखेन मुनेश्चित्तं लुलुभे इति वा । एतेन विरक्ताय कन्या दत्तेति मनुशतरूपयोरनुतापो नाभूदिति व्यञ्जितम् ॥ २१ ॥ स इति ॥ अनु तदनन्तरं स मनुः महिष्याः स्वभार्यायाः अस्मै कन्या देयेति दुहितुः स्वकन्याया अयं मम पतिर्योग्य इति च व्यवसितं निश्चितं स्फुटं यथा भवति तथा ज्ञात्वा महिष्या वचसा दुहितुर्व्यवसितं ज्ञात्वेति वा गुणगणैराढ्याय युक्ताय तस्मै कर्दमाय तुल्यां गुणगणयुक्तां कन्यां स्वयमपि प्रहर्षितः सन् ददौ । प्रधर्षित इति पाठे तु गुणगणविवशः ॥ २२ ॥ शतरूपेति ॥ महाराज्ञी शतरूपा महाधनानमूल्यान् पारि-

मैत्रेय उवाच ॥ स उग्रधन्वन्नियदेवावभाष आसीच्च तूष्णीमरविन्दनाभम् ॥ धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः ॥ २१ ॥ सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटम् ॥ तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥ २२ ॥ शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान्महाधनान् ॥ दम्पत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषावासःपरिच्छदान् ॥ २३ ॥ प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः ॥ उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कण्ठ्योन्मथिताशयः ॥ २४ ॥ अशक्नुवंस्तद्विरहं मुञ्चन्बाष्पकलां मुहुः ॥ आसिञ्चदम्ब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः ॥ २५ ॥ आमन्त्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः ॥ प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥ २६ ॥ उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ॥ ऋषीणामुपशान्तानां पश्यन्नाश्रमसंपदः ॥ २७ ॥ तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात् प्रजापतिम् ॥ गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥ २८ ॥

बर्हान् विवाहोचितदेयान् भूषा भूषणानि वासांसि परिच्छदान् गृहोपकरणानि पात्रादीनि दम्पत्योर्दुहितृजामात्रोः प्रीत्या पर्यदात् ॥ २३ ॥ प्रत्तामिति द्वयम् ॥ गतव्यथः वरान्वेषणचिन्तारहितः औत्कण्ठ्येन उन्मथितः क्षुभित आशयो यस्य स सम्राट्मनुः सदृक्षाय सदृशाय वराय प्रत्तां दत्तां दुहितरं बाहुभ्यामुपगुह्यालिङ्ग्य तस्य विरहं सोढुमशक्नुवन् हे अम्ब मातः हे पितः हे वत्से इति परस्परं संबोधयन् मुहुः बाष्पकलाः नेत्राम्बुकणान् मुञ्चन् नेत्रोदकैर्दुहितुः शिखाः आसिञ्चत् । वत्सेति सन्धिरार्षः ॥ २४ ॥ २५ ॥ आमन्त्र्येति द्वयम् ॥ मुनिवरं कर्दममामन्त्र्यानुज्ञाप्य तेन चानुज्ञातः सन् सभार्यो रथमारुह्य सहानुगो नृपो मनुः ऋषिकुल्यायाः ऋषिकुलहितायाः ऋषीणां नद्या वा सरस्वत्या उभयोः सुरोधसोः शोभनतटयोरुपशान्तानामृषीणामाश्रमस्य सम्पदः फलादिसम्पत्तीः पश्यन् स्वपुरं प्रति प्रतस्थे गमनं कृतवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तमिति ॥ तं स्वपतिं मनुमायान्तमभिप्रेत्य ज्ञात्वा प्रहर्षिताः प्रजाः गीतसंस्तुतिवादित्रैः सह ब्रह्मावर्तात् प्रत्युदीयुः समानेतुं सम्मुखं ययुरित्यर्थः । ब्रह्मावर्तानिति पाठे तु ब्रह्मावर्तान् प्रत्यायातमित्यन्वयः ।

प्रजापतिमिति समस्तपाठे मनुविशेषणम् । ब्रह्मावर्तस्था जनाः प्रत्युदीयुरिति शेषेणान्वयः ॥ २८ ॥ ब्रह्मावर्तस्थलमाह—बर्हिष्मतीति ॥ यत्र ब्रह्मावर्ते सर्वसम्पत्समन्विता बर्हिष्मती नाम पुरी अस्ति । यत्र स्थाने अङ्गं विधुन्वतः कम्पयतो यज्ञस्य यज्ञवराहस्य रोमाणि न्यपतन् ॥ २९ ॥ बर्हिष्मतीनाम निर्वक्ति—कुशा इति ॥ त एवेति विधेय-लिङ्गम् । तानि पतितानि रोमाण्येव शश्वत् सदा हरितं वर्चः वर्णो येषां तथाभूताः कुशाः काशाश्च आसन् जाताः । ऋषयो यैः कुशैः काशैश्च यज्ञघ्नान् यज्ञविरोधिनो राक्षसान् पराभाव्य पराभवं नीत्वा यज्ञमीजिरे कृतवन्तः ॥ ३० ॥ कुशेति ॥ भगवान्मनुरपि कुशकाशमयं बर्हिरास्तरणविशेषमास्तीर्य यतो यज्ञात् धृतवराहावताराद् भुवं स्थानं लब्धवान् सन् तृप्यन्तं तमेव यज्ञपुरुषमयजत् अत एव सा पुरी बर्हिष्मतीति ख्याता स्वर्गादपि भूः श्रेष्ठा तत्रापि तत्स्थानं श्रेष्ठमित्याशयः ॥ ३१ ॥ बर्हिष्मतीमिति सार्द्धद्वयम् ॥ यां बर्हिष्मतीं नाम पुरीं पूर्वं समावसत् पूर्वं यस्यामुषितः तां निर्विश्य प्रविश्य तस्यां पुर्यामाध्यात्मिकादितापत्रयविनाशनं भवनं प्रविष्टः प्रत्यूषेषु प्रत्यूषस्सु

बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता ॥ न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥ २९ ॥ कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः ॥ ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे ॥ ३० ॥ कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान् मनुः ॥ अयजद्यज्ञपुरुषं लब्ध्वा स्थानं यतो भुवम् ॥ ३१ ॥ बर्हिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् ॥ तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम् ॥ ३२ ॥ सभार्यः सप्रजः कामान् बुभुजेऽन्याविरोधतः ॥ संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः ॥ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन्हरेः कथाः ॥ ३३ ॥ निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायंभुवं मनुम् ॥ यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ॥ ३४ ॥ अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः ॥ शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः ॥ ३५ ॥

प्रातरारभ्येत्यर्थः । सस्त्रीभिः स्त्रीसहितैः कबभाव आर्षः । सुरगायकैः गन्धर्वादिभिः सम्यग्गीयमाना सती निर्मला कीर्तिर्यस्य तथाभूतोऽपि सभार्यः सप्रजः सपुत्रश्च विभुः समर्थो मनुः अनुबद्धेन प्रेमानुबद्धेन हृदा हरेः कथाः शृण्वन् । अन्याविरोधतः धर्मार्थमोक्षाणामविरोधेन तत्साधनानुष्ठानपूर्वकं कामान् विषयान् बुभुजे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निष्णातमिति द्वयम् ॥ यत् यस्मात् योगमायासु ऐच्छिकभोगरचनासु निष्णातं कुशलमपि भगवत्परं मुनिं मुनितुल्यं स्वायंभुवं मनुं भोगाः आ ईषदपि भ्रंशयितुं चालयितुं न शेकुः अतः विष्णोः कथाः शृण्वतः तं ध्यायतः तत्सेवां कुर्वतः तन्नामादि ब्रुवतश्च तस्य मनोः स्वान्तरं मन्वन्तराख्यं कालं यापयन्तीति ते यामाः कालावयवाः प्रहरा अयातयामाः सफला आसन् । यातो गतो यामो यस्य पक्वान्नस्य तद् गतसारं यातयाममुच्यते । तथान्यदपि गतसारं निष्फलं यातयाममुच्यते । “ जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् । ” इत्यमरः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स इति ॥ वासुदेवप्रसङ्गेन परिभूतं गतित्रयं जाग्रदादिसात्विकादिआध्यात्मिकादितापत्रयं वा येन स मनुः एवं युगानामेकसप्ततिपरिमितं कालं निन्ये यापयामास ॥ ३६ ॥
शारीरा इति ॥ हे वैयासे व्यासपुत्र विदुर अकङ्भाव आर्षः । ये शारीराः ज्वराद्याः मानसाः शोकाद्याः आध्यात्मिकाः दिव्या अन्तरिक्षप्रभवाः अनावृष्ट्यादिजन्याः आधि-
दैविकाः ये च मानुषाः शत्रुजन्या अन्ये च भौतिका व्याघ्रसर्पादिप्रभवाश्च क्लेशाः हरिरेव संश्रयः आश्रयो यस्य तं मनुं कथं बाधन्ते बाधेरन् ॥ ३७ ॥ य इति ॥ यो
मनुः सदा सर्वभूतहितः सन् मुनिभिरपि पृष्टो नृणां मनुष्याणां सर्वसाधारणान् तथा वर्णाश्रमाणां विशेषांश्च नानाविधान् शुभान् स्वर्गापवर्गसाधनभूतान् धर्मान् प्राह स्म
॥ ३८ ॥ एतदिति ॥ वर्णनीयस्य कथनीयकीर्तेरादिराजस्य मनोरद्भुतमेतच्चरितं ते तुभ्यं मया वर्णितम् । अथ तदपत्यस्य देवहूतेरुदयमुत्कर्षं मत्तः शृणु ॥ ३९ ॥ इति
श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीये द्वाविंशे निरमादिमाम् ॥ २२ ॥ त्रयोविंशे कामगमे विमाने विविधा रतिः ॥ देवहूत्या कर्दमस्य श्लोकास्तत्र

स एव स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसप्ततिम् ॥ वासुदेवप्रसङ्गेन परिभूतगतित्रयः ॥ ३६ ॥ शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषाः ॥ भौ-
तिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् ॥ ३७ ॥ यः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान् नानाविधान् शुभान् ॥ नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः
सदा ॥ ३८ ॥ एतत् त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ॥ वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ॥३९॥ इति श्रीभा० तृती० सपत्निकस्वायं-
भुवमनोः बर्हिष्मतीं प्रत्यागमनं नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिङ्गितकोविदा ॥ नित्यं
पर्यचरत् प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम् ॥ १ ॥ विश्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च ॥ शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च भोः ॥ २ ॥
विसृज्य कामं दम्भं च द्वेषं लोभमघं मदम् ॥ अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषयत् ॥ ३ ॥ स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ॥
दैवाद्गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः ॥ ४ ॥ कालेन भूयसा क्षामां कर्षितां व्रतचर्यया ॥ प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

नैर्गषेवः ॥ अनुष्टुभोऽत्र त्रिषष्टिरुवाचेति तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥ पितृभ्यामिति ॥ पितृभ्यां मनुशतरूपाभ्यां प्रस्थिते गमने कृते भावे क्तः । साध्वी पतिव्रता इङ्गितकोविदा पत्यु-
श्चेष्टादिमात्रेणाभिप्रायज्ञा देवहूतिः प्रभुमीश्वरं भवं रुद्रं भवानी यथा परिचरति तथा पतिं कर्दमं नित्यं प्रीत्या पर्यचरत् सेवितवती ॥ १ ॥ विश्रम्भेणेति द्वयम् ॥ भो
विदुर कामं दम्भं द्वेषं लोभम् अघं मदं च विसृज्य नित्यमप्रमत्ता सावधाना उद्यता प्रयत्नयुक्ता च देवहूतिः विश्रम्भेण विश्वासेन आत्मनोर्देहमनसोः शौचेन स्नानसंतोषादि-
जन्येन गौरवेण आदरेण दमेनेन्द्रियनिग्रहेण शुश्रूषया सौहृदेन प्रेम्णा मधुरया वाचा च तेजीयांसं तेजस्विनमपि । ईयसुन् विण्मतोर्लुक् । कर्दममतोषयत् ॥ २ ॥ ३ ॥ स इति
द्वयम् ॥ स वै प्रसिद्धः देवर्षिषु वर्यः श्रेष्ठः कर्दमः मानवीं मनोः कन्यां समनुव्रतां दैवात् अपि गरीयसः दैवमप्यन्यथाकर्तुं शक्तात् पत्युः सकाशात् महाशिषः पुत्रादीन्मनो-

रथान् आशासानामभिकाङ्क्षन्तीं व्रतचर्यया कर्शितां क्लिष्टां तत्रापि भूयसा कालेन व्रतपरतया क्षामामतिकृशां दृष्ट्वेति शेषः । कृपयातिपीडितः प्रेम्णा गद्गदया स्खलिताक्षरया वाचाब्रवीत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ तुष्ट इति ॥ हे मानवि मानदायाः मम सम्मानं कुर्वत्यास्तव परमया शुश्रूषया सेवया परया भक्त्या चाद्याहं तुष्टः प्रीतोऽस्मि । यतः त्वया योऽयं समुचितः श्लाघ्यः देहिनामतीव सुहृत्प्रियतमो देहः स मदर्थे क्षपितुं क्षपयितुं नावेक्षित उपेक्षितः तिष्ठतु नश्यतु वेत्येवं न गणितः त्वं मत्सेवार्थं देहमप्यनादृतवतीत्यर्थः । यद्वा । परमपतिव्रतायास्तव देहः मदर्थे क्षपितुं समुचित एवेति ॥ ६ ॥ ये इति ॥ स्वधर्मनिरतस्य मे तपः समाधिर्ध्यानं विद्या उपासना तासु य आत्मयोगश्चित्तैकाग्र्यं तेन विजिताः प्राप्ताः ये भगवत्प्रसादाः दिव्याः भोगाः तानेव अभयान् नरकादिभयरहितान् अशोकान् नाशशङ्काशोकरहितान् ते त्वयापि मदनुसेवनया अवरुद्धान् वशीकृतान् त्वं प्रपश्य । अहं तुभ्यं दिव्यां दृष्टिं वितरामि ददामि । यया दृष्ट्या तान् द्रक्ष्यसि ॥ ७ ॥ अन्ये इति ॥ भगवतः उरुक्रमस्य हरेः भ्रुवः कालस्य उद्विजृम्भः वक्रीभावस्तेन विभ्रंशिता अर्थरचना मनोरथाः येषु ते अन्ये पुनर्भोगाः स्वर्गाद्याः किं न किमपि अतितुच्छा इत्यर्थः । अतः मत्सेवयैव त्वं सिद्धासि कृतार्थासि

कर्दम उवाच ॥ तुष्टोऽहमद्य तव मानवि मानदायाः शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या ॥ यो देहिनामयमतीव सुहृत् स्वदेहो नावेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ॥ ६ ॥ ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः ॥ तानेव ते मदनुसेवनयाऽवरुद्धान् दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान् ॥ ७ ॥ अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भविभ्रंशितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य ॥ सिद्धाऽसि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहान् दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ॥ ८ ॥ एवं ब्रुवाणमबलाऽखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ॥ संप्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेषद्व्रीडाऽवलोकविलसद्धसिताननाह ॥ ९ ॥

तस्मात् निजधर्मेण पातिव्रत्येन दुह्यन्ते पूर्यन्ते तान् नरैः कर्तृभिः नृपविक्रियाभिः नृपा वयं भोगयोग्या इति या विक्रियाः अभिमानविशेषाः ताभिर्हेतुभिर्दुरधिगान् अलभ्यान् दिव्यान् अलौकिकान् विभवान् भोगान्भुंक्ष्व ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ अखिलाः योगमायाः विचित्रपदार्थरचनाशक्तयः विद्याश्च तत्तदुपासनाः तासु विचक्षणं निपुणं कर्दममेवं पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रुवाणमवेक्ष्य अबला देवहूतिः गताधिः विगतमनोव्यथा आसीत् । ततश्च संप्रश्रयः विनयः प्रणयः स्नेहस्ताभ्यां विह्वलया गद्गदाक्षरया गिरा वाचा तमाह स्म । परे त्वाहुः। संप्रश्रयप्रणयाभ्यामेव विह्वलं यथा स्यात्तथा यान्ती कर्दमं प्रति गच्छन्ती या गीस्तया विह्वलयेति विश्वपावत् । ईषद्व्रीडायुक्तोऽवलोक एव विलसद्धसितमाननं यस्याः सा आह स्म । अङ्गनामुकुटमणेस्तस्याः स्फुटं संभोगप्रार्थनाया रसाभासत्वात् तद्व्यञ्जनार्थं लज्जाहसितप्रक्षितमवलोकमेव मुखं चकार । तेन राद्धमित्यादिवक्ष्यमाणश्लोकाशयं मुनिः स्वयमूहितवान् । सा तु मुखेन किमपि नोवाच । देवहूतिरुवाचेत्यत्रापि इङ्गितेनेति शेषो ज्ञेय इति ॥ ९ ॥

राद्धमिति ॥ हे द्विजवृष द्विजश्रेष्ठ हे विभो हे भर्तः अमोघाः सफलाः योगमायाः शक्तयस्तासामधिपे नियन्तारि त्वयि यदेतत्त्वदुक्तं सर्वं राद्धं सिद्धमस्ति तदहमवैमि जानाम्येव । ते त्वया यः समयोऽभ्यधायि भाषाबन्धः कृतः सकृद् गर्भसंभवमात्रपर्यन्तोङ्गसङ्गः स भूयाद् । तस्माद् गरीयसि श्रेष्ठे भर्तरि निमित्ते सति सतीनां स्त्रीणां प्रसव एव गुणो महाँल्लाभः प्रसवाभावे तु वन्ध्येयमिति निन्दैवेति भावः। गुणप्रसव इति समस्तपाठे तु गुणानां प्रसव इति अपत्यमिषेण पत्युर्गुणा एव प्रसूयन्ते ताभिरिति मम मत्तः सदपत्यानि भवन्तु इति गरीयसि पत्यौ सति सतीनां यतो गुणप्रसवः गुणविस्तारो भवति अतः पुत्रोत्पत्त्या मम गुणविस्तारे जाते पश्चात्त्वदुक्तं पारमहंस्यधर्मानुष्ठानं भवतु इत्याशयः ॥१०॥ तत्रेति ॥ हे ईश तत्राङ्गसङ्गे यथोपदेशं कामशास्त्रोक्तानुसारेण इतिकृत्यं साधनकलापम् अनङ्गोद्दीपकम् अभ्यङ्गभोजनपानादि उपशिक्ष सम्पादय । तङ्भाव आर्षः । येन साधनेन ते त्वया कृतः संक्षोभितो यो मनोभवः कामस्तेन धर्षितायाः पीडितायाः मे ममातिरिरंसया भृशं रन्तुमिच्छया कर्शितः अत एव दीनश्च एष

देवहूतिरुवाच ॥ राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाऽधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः ॥ यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदङ्गसङ्गो भूयाद्गरीयसि गुणः प्रसवः सतीनाम् ॥ १० ॥ तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं येनैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयात्मा ॥ सिध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्कर्दमो योगमास्थितः ॥ विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् ॥ १२ ॥ सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतम् ॥ १३ ॥ दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् ॥ पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् ॥ १४ ॥ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मञ्जुसिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः ॥ दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ १५ ॥

आत्मा देहः सिद्ध्येत कार्श्यदैन्यादिपरिहारेण रतिसमर्थो भवेत् । आर्षस्तङ् । ततश्च सदृशं भोगानुरूपं भवनं च विचक्ष्व विचारय ॥ ११ ॥ प्रियाया इति ॥ हे क्षत्तः एवं ज्ञापितः कर्दमः प्रियायाः भार्यायाः प्रियं कर्तुमिच्छन् अनु अनन्तरमेव योगमचिन्त्यशक्तिमास्थितः सन् तर्हि तत्क्षणमेव कामं यथेच्छं गच्छतीति तथाभूतं विमानमाविरचीकरत् आविर्भावयामास ॥ १२ ॥ विमानं वर्णयति—सर्वेति ॥ सर्वकामदुघं सर्वाभिलषितपूरकं दिव्यमलौकिकं सर्वैं रत्नैः समन्वितं खचितं सर्वर्द्धीनां सर्वसम्पदामुपचयस्तस्योदर्कं ,उत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिंस्तत् मणिमयैः स्तम्भैरुपस्कृतं भूषितम् ॥ १३ ॥ दिव्येति ॥ दिव्यैरुपकरणैर्गार्हस्थ्यनिर्वाहकैः पात्रपीठकादिभिरुपेतं सम्पन्नं सर्वेषु शीतोष्णादिकालेषु सुखावहमनुकूलं पट्टिकाः अल्पविस्ताराः पट्टवस्त्ररचिता ध्वजविशेषास्ताभिः पताका विस्तृता ध्वजास्ताभिश्च विचित्राभिरलङ्कृतम् ॥ १४ ॥ स्रग्भिरिति ॥ विचित्राणि नानावर्णानि माल्यानि मालानिर्माणयोग्यानि पुष्पाणि यासु ताभिः मञ्जु मधुरं यथा तथा सिञ्जन्तः ध्वनन्तः षडङ्घ्रयो भ्रमरा यासु

ताभिः स्रग्भिः विराजितम् । दुकूलैः सूक्ष्मैः कार्पासैः क्षौमैरतसीतन्तुभवैः कौशेयैः कृमिकोशोत्थैश्च नानाविधवस्त्रैर्विराजितम् ॥ १५ ॥ उपरीति ॥ उपर्युपरि विन्यस्तेषु विरचितेषु निलयेषु गृहेषु पृथक् पृथक् विभक्तं क्षितैः स्थितैः कशिपुभिः कान्तं कमनीयं पर्यङ्कैः व्यजनैः आसनैश्च कन्तम् ॥ १६ ॥ तत्रेति ॥ तत्र तत्र भित्त्यादिषु विनिक्षिप्तैर्विरचितैर्नानाविधैः शिल्पैरुपशोभितं महामरकतस्थल्या इन्द्रनीलमणिमयभूम्या जुष्टं युक्तं विद्रुमैः प्रवालैः रचिताभिर्वेदिभिरुपवेशनस्थानविशेषैश्च जुष्टम् ॥ १७ ॥ द्वास्त्विति ॥ द्वाःसु द्वारेषु विद्रुममयदेहल्या उदुम्बरेण भातं शोभितं वज्रखचितकपाटयुक्तम् इन्द्रनीलमणिमयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रेषु हेममयकुम्भैरधिश्रितमधिष्ठितम् ॥ १८ ॥ चक्षुष्मदिति ॥ वज्रभित्तिषु निर्मितैः खचितैः चक्षुष्मन्त इव ये पद्मरागाग्र्याः पद्मरागश्रेष्ठास्तैः। यद्वा। पद्मरागाग्र्यैश्चक्षुष्मदिव तथा विचित्रैर्वितानैर्वितानसमूहैः महार्हैरनर्घ्यैर्हेममयतोरणैर्वन्दमालेतिनख्यातैश्च जुष्टम् ॥ १९ ॥ हंसेति ॥ कृत्रिमानपि हंसादीन् स्वान् स्वजातीयान्मन्यमानैर्हंसानां पारावतानां च व्रातैः समूहैस्तत्र तत्राधिरुह्याधिरुह्य च निकूजितम् ॥ २० ॥

उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक् पृथक् ॥ क्षिप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः ॥ १६ ॥ तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ॥ महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ १७ ॥ द्वास्सु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत् ॥ शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितम् ॥ १८ ॥ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः ॥ जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः ॥ १९ ॥ हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितम् ॥ कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च ॥ २० ॥ विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः ॥ यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः ॥ २१ ॥ ईदृग्गृहं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा ॥ सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः स्वयम् ॥ २२ ॥ निमज्ज्यास्मिन्ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह ॥ इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणाम् ॥ २३ ॥

विहारेति ॥ यथोपजोषं यथापेक्षितं रचितैः विहारस्थानं क्रीडास्थानं विश्रामः बाह्यत आगत्य श्रमापनोदनार्थमुपवेशस्थानं संवेशनं शयनगृहं प्राङ्गणं गृहाद्बहिः अजिरं प्राकाराद्बहिः एतैः आत्मनः स्वस्य कर्दमस्यापि विस्मापनं विस्मयजनकमिवेति स्वनिर्मितत्वेन स्वस्याश्चर्याभावादिवशब्दः ॥ २१ ॥ ईदृगिति ॥ ईदृगेवंविधं तद् गृहं विमानं नातिप्रीतेन देहादेर्मलिनत्वात्परिचारकाद्यभावाच्चाऽनतिसंतुष्टेन चेतसा पश्यन्तीं देवहूतिं योगबलेन सर्वभूतानामाशयमभिप्रायं जानातीति स कर्दमः स्वयमेव प्रावोचत् ॥ २२ ॥ निमज्ज्येति ॥ हे भीरु अस्मिन्बिन्दुसरआख्ये ह्रदे पूर्वं निमज्ज्य स्नात्वा तत इदं विमानमारुह अधिरोह गुणाभाव आर्षः । यतः इदं तीर्थं शुक्लेन भगवता आनन्दाश्रुनिपातेन कृतमतो नृणामाशिषां वाञ्छितार्थानां यापकं प्रापकमस्ति ॥ २३ ॥

सेति द्वयम् ॥ सा कुवलयेक्षणा देवहूतिर्भर्तुर्वचः समादाय स्वीकृत्य सरजं मलिनं वासः वस्त्रं वेणीभूतान् जटिलान् केशान् मलपङ्केन संछन्नमत एव शबलौ विवर्णौ स्तनौ यस्मिंस्तथाभूतमङ्गं शरीरं च बिभ्रती सती शिवानां निर्मलानां सुखकराणां जलानामाशयमाश्रयं शिवा जलाशया जलचरा यत्रेति वा सरस्वत्या मध्यस्थं तत्सरः बिन्दुसर आविवेश प्रविष्टवती ॥ २४ ॥ २५ ॥ सान्तरिति ॥ सा अन्तःसरसि निमग्ना सती तत्र वेश्मस्था मन्दिरस्थाः दशशतानि कन्यका ददर्श । ताश्च सर्वाः किशोरवयसः उत्पलस्येव देहगन्धो यासां तादृश्य आसन् ॥ २६ ॥ तामिति ॥ तां देवहूतिं दृष्ट्वा ताः स्त्रियः सहसा आशु उत्थाय प्राञ्जलयः सत्यो वयं तुभ्यं त्वां परिचरितुं कर्मकरीः किङ्कर्यः पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । अतः किं तव दास्यं करवाम तन्नः शाधि आज्ञापयेति प्रोचुः ॥ २७ ॥ स्नानेनेति द्वयम् ॥ एवमुक्त्वा च मानदाः सम्मानकर्त्र्यः स्त्रियो महार्हेण अतिश्रेष्ठेन स्नानेन स्नानसाधनेन सुगन्धितैलादिना तां मनस्विनीमुत्साहयुक्तां देवहूतिं स्नापयित्वास्यै देवहूत्यै निर्मले शुद्धे नूत्ने नवीने दुकूले सूक्ष्मे वस्त्रे परिधानो-

सा तद्भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ॥ सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान् ॥ २४ ॥ अङ्गं च मलपङ्केन संछन्नं शबलस्त-
नम् ॥ आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयम् ॥ २५ ॥ साऽन्तः सरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः ॥ सर्वाः किशो-
रवयसो ददर्शोत्पलगन्धयः ॥ २६ ॥ तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः ॥ वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम्
॥ २७ ॥ स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ॥ दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानद ॥ २८ ॥ भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि
द्युमन्ति च ॥ अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् ॥ २९ ॥ अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजाम्बरम् ॥ विरजं कृतस्वस्त्ययनं
कन्याभिर्बहु मानितम् ॥ ३० ॥ स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितम् ॥ निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्काञ्चननूपुरम् ॥ ३१ ॥ श्रोण्यो-
रध्यस्तया काञ्च्या काञ्चन्या बहुरत्नया ॥ हारेण च महाऽर्हेण रुचकेन च भूषितम् ॥ ३२ ॥

त्तरीये तथा परार्ध्यानि अमूल्यानि वरीयांसि श्रेष्ठतमानि तत्प्रियाणि च द्युमन्ति दीप्तिमन्ति च भूषणानि सर्वगुणोपेतं षड्रसोपेतमन्नं च अमृतमिव स्वादु आसवं मादकं च पानं पेयं चास्यै ददुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ अथेति ॥ अथ देवहूतिः आदर्शे दर्पणे स्वं स्वीयमात्मानं देहं स्रग्विणं स्रजं बिभ्रतं पुंस्त्वं सर्वत्रात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् विरजं निर्मलमम्बरं वासो यस्य तं विरजं निर्मलं कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलं यस्य तं ताभिः कन्याभिर्बहु मानितं सेवितं ददर्शेति शेषः ॥ ३० ॥ स्नातमिति ॥ स्नातमुद्वर्त्य क्षालितं कृतं शिरः स्नानमभ्यङ्गो येन तं यथाश्रुतं वा सर्वाभरणभूषितं निष्कं पदकं ग्रीवायां यस्य तं वलयिनं कूजन्ती काञ्चननूपुरे यस्य तादृशम् ॥ ३१ ॥ श्रोण्योरिति ॥ श्रोण्योर्नितम्बयोरध्यस्तया धृतया काञ्चन्या काञ्चनमय्या बहूनि रत्नानि यस्यां तया काञ्च्या मेखलया महार्हेण श्रेष्ठेन हारेण रुचकेन कुङ्कुमादिमङ्गलद्रव्येण च भूषितं

" रुचकं मङ्गलद्रव्ये ग्रीवाभरणदन्तयोः । " इति विश्वः ॥ ३२ ॥ सुदतेति ॥ सुदता सुन्दरदन्तपङ्क्त्या सुभ्रुवा शोभनया भ्रुवा श्लक्ष्णो मनोहरः स्निग्धोऽपाङ्गो नेत्रप्रान्तो यस्य तेन अत एव पद्मकोशेन स्पर्द्धत इति पद्मकोशस्पृत् । स्पर्द्धतेः स्पृध आर्षः । तेन चक्षुषा नीलैरलकैश्च लसत् शोभमानं मुखं यस्य तं सुदता सुभ्रुवा चक्षुषेति च जातावेकवचनानि । ईदृशं स्वमात्मानम् ॥ ३३ ॥ यदेति ॥ एवंभूतं पत्यू रमणयोग्यमात्मानं दृष्ट्वा यदा ऋषीणामृषभं श्रेष्ठं दयितं प्रियं पतिं भर्तारं सस्मार तदा यत्र सः प्रजापतिः कर्दम आस्ते तत्र स्वयमपि स्त्रीभिः सह आस्ते स्म । तत्रात्मानं पत्युरेकासने आसीनमेव विवेद नतु जलह्रदात् पदव्या आयान्तमित्यद्भुतैव योगगतिः ॥ ३४ ॥ भर्तुरिति ॥ भर्तुः पुरस्तात् अग्रे स्त्रीसहस्रैर्वृतमात्मानं निशाम्य दृष्ट्वा तस्य भर्तुर्योगगतिं च दृष्ट्वा संशयं कथमेतदभूदिति विस्मयं प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ स इति द्वयम् ॥ हे अमित्रहन् जातभावः तद्दर्शनादुद्बुद्धकामः स मुनिः कृतं मलनिवर्तकं स्नानं यया अपूर्ववत् तपोदशातो नूतनवद्विभ्राजन्तीं शतार्षः । विवाहसमये यदात्मनो रूपं तदेव

सुदता सुभ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा ॥ पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥ ३३ ॥ यदा सस्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिम् ॥
तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः ॥ ३४ ॥ भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा ॥ निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ॥३५॥
स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत् ॥ आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम् ॥ ३६ ॥ विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् ॥
जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ॥ ३७ ॥ तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययाऽनुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ॥ बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः ॥ ३८ ॥ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्रद्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु ॥ सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी ॥ ३९ ॥

पुनर्बिभ्रतीं संवीतौ कञ्चुक्यादिना वेष्टितौ रुचिरौ स्तनौ यस्यास्तां स्तनमिति पाठे रूपविशेषणम् । विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससं तां विलोक्य तद्विमानमारोहयत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्मिन्निति ॥ अलुप्तः महिमा प्रभावो यस्य सः प्रियया भार्यया सहानुरक्तः विद्याधरीभिरुपचीर्णं शुश्रूषितं वपुर्यस्य स मुनिस्तस्मिन् विमाने उत्कचकुमुद्गणवान् विकसत्कुमुदगणवान् अपीच्योऽतिसुन्दरः ताराभिरावृतो नभःस्थः उडुपतिः पूर्णचन्द्र इव बभ्राजे रराज । तत्र चन्द्र इव मुनिः नभ इव विमानं तारा इव स्त्रियः कुमुदानीव तासां नेत्राणीति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ तेनेति ॥ अनङ्गस्य कामस्य सखा उद्दीपको मारुतः शीतसुगन्धमन्दानिलस्तेन सौभगं सौन्दर्यं यासां तासु तथा द्युधुनिर्गङ्गा तस्याः ऊर्द्ध्वतः पातेन शिवः सर्वपापनिवर्तकः स्वनो ध्वनिर्यासु तासु अष्टलोकपानां विहारो यस्मिन्स कुलाचलेन्द्रः पर्वतश्रेष्ठो मेरुस्तस्य द्रोणीषु दरीषु शिखराणामन्तर्विजनप्रदेशेषु वा ललनावरूथी स्त्रीरत्नसमूहवान् सिद्धैर्नुतः स्तुतः स मुनिस्तेन विमानेन चिरं धनदवत् रेमे ॥ ३९ ॥

वैश्रम्भके इति ॥ वैश्रम्भकादिषु पञ्चसु देवोद्यानेषु मानसे सरसि च रतः प्रीतः सन् स मुनिः रामया स्त्रिया सह रेमे ॥ ४०॥ भ्राजिष्णुनेति ॥ भ्राजिष्णुना प्रकाशमानेन महीयसा महत्तमेनातिश्रेष्ठेन कामगेन यथेष्टं गच्छता विमानेन अनिलवदप्रतिहतगतिर्लोकांश्चरन् वैमानिकान् विमानश्चैरतो देवादीन् अत्यशेत आतिक्रम्य स्थितः ॥ ४१ ॥ किमिति॥ यैः पुंभिस्तीर्थपदः भगवतः व्यसनात्ययः तापत्रयविनाशकश्चरण आश्रितस्तेषामुद्दामचेतसां सत्यसङ्कल्पानां धीराणां पुंसां किं दुरापादनं सम्पादयितुं किमशक्यं न किमपीत्यर्थः ॥४२॥ प्रेक्षयित्वेति॥ स्वसंस्थया द्वीपवर्षादिरचनया यावानस्ति तावन्तमत एव बहून्याश्चर्याणि यस्मिस्तं भुवो गोलं मण्डलं पत्न्यै भार्यायै प्रेक्षयित्वा दर्शयित्वा ल्यबभाव आर्षः । महायोगी कर्दमः स्वाश्रमाय न्यवर्तत स्वाश्रमं प्रत्यागतवान् ॥ ४३ ॥ विभज्येति ॥ आत्मानं नवधा विभज्य आत्मनो नव रूपाणिकृत्वा सुरते उत्सुकां मानवीं मनुकन्यां रामां स्वभार्यां विशेषेण रमयन् वर्षपूगान् संवत्सरगणान् मुहूर्तवत् रेमे ॥ ४४ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नुत्कृष्टे विमाने उत्कृष्टां निरतिशयसुखकरीं रतिकरीं

वैश्रम्भके सुरसने नन्दने पुष्पभद्रके ॥ मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः ॥ ४० ॥ भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा ॥ वैमानिकानत्यशेत चरँल्लोकान्यथाऽनिलः ॥ ४१ ॥ किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसाम् ॥ यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः ॥ ४२ ॥ प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसंस्थया ॥ बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ॥ ४३ ॥ विभज्य नवधाऽऽत्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ॥ रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् मुहूर्तवत् ॥ ४४ ॥ तस्मिन् विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता ॥ नचाबुध्यत तं कालं पत्याऽपीच्येन संगता ॥ ४५ ॥ एवं योगानुभावेन दम्पत्यो रममाणयोः ॥ शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक् ॥ ४६ ॥ तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्मवित् ॥ नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः ॥ ४७ ॥

रतिवर्द्धिनीं शय्यां श्रिता अधिष्ठिता अपीच्येन अतिसुन्दरेण पत्या च सङ्गता संयुक्ता सती तमनेकवर्षसमूहात्मकं कालं नाबुध्यत एतावान् कालो गत इति न ज्ञातवती॥४५॥ एवमिति ॥ एवं यथेष्टं योगानुभावेन रममाणयोः कामलालसयोः दम्पत्योः शतं शरदः संवत्सरामनागीषत्काल इव व्यतीयुः अतिक्रान्ताः ॥ ४६ ॥ तस्यामिति ॥ आत्मवित् सर्वसंकल्पवित् पत्न्या बह्वपत्यसंकल्पं जानन् मरीच्यादिविवाहार्थं ब्रह्मणः सङ्कल्पं जानन् वा विभुः कर्दमः तां प्रियामात्मनो देहार्द्धेन भावयन् चिन्तयन् आधानकाले स्त्रीध्यानेन अपत्यं स्यादिति स्वं रूपं नोधा नवधा आर्षः प्रयोगः । विधाय तस्यां रेत आधत्त निहितवान् । आत्मवित्त्वेन तस्यामनासक्तत्वाद्वीर्यस्याल्पच्यवनात्कन्याप्रसवो जातः । " पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । " इति वचनात् ॥ ४७ ॥

अत इति ॥ अतः पूर्वोक्तादेव हेतोः सा देवहूतिः चारूणि सर्वाण्यङ्गानि यासां तथा लोहितोत्पलस्य गन्ध इव गन्धो यासां तथाभूतास्ताः सर्वाः स्त्रियः स्त्रीरेव प्रजाः अपत्यानि सद्यस्तस्मिन्नेवाहनि सुषुवे प्रसूतवती ॥ ४८ ॥ पतिमिति द्वयम् ॥ समयस्य पूरितत्वात्तदा अपत्योत्पत्त्यनन्तरमेव प्रव्रजिष्यन्तं सर्वं त्यक्त्वा गन्तुमिच्छन्तं पतिमालक्ष्य तच्चेष्टया ज्ञात्वा पतिदर्शनस्याभाव्यात् बहिः स्मयमाना अन्तस्तु विक्लवेन व्याकुलेन विदूयता तप्यमानेन शतार्षः । हृदयेन उपलक्षिता अधोमुखी नखा एव मणयस्तेषां श्रीः शोभा यस्मिंस्तेन पदा भूमिं लिखन्ती उशती कमनीया सती पतिव्रता देवहूतिः अश्रुकलां निरुध्य ललितां मृद्वीं वाचमुवाच ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सर्वमिति ॥ यद्यपि मह्यं मदर्थं भवता यत्प्रतिश्रुतं विवाहसमये प्रतिज्ञातं तद् भगवान् समर्थो भवान्सर्वमुपोवाह सम्पादितवान् अथापि प्रपन्नायाः शरणमागतायाः मे मम त्वमभयं दातुमर्हसि । भाविनो दैन्यात्संसाराच्च यद्भयं तन्निवर्त्तय ॥ ५१ ॥ तत्र दैन्यादाह—ब्रह्मन्निति ॥ हे ब्रह्मन् दुहितृभिः समाः वयःशीलादिभिस्तुल्यास्तत्पतयस्तुभ्यं त्वया विमृग्याः अवश्यमन्वेषणीयाः संसारभयादाह तावत् त्वयि वनं प्रव्रजिते संन्यस्य गते सति मे मम विशोकाय संसारदुःखनिवृत्त्यर्थं कश्चित् ज्ञानी पुत्रोऽपि स्यात् अतः कंचित्कालं स्थित्वैतद्द्वयं संपादनीयम् ॥५२॥ एतावतेति ॥ हे प्रभो इन्द्रियाणामर्थेषु विषयेषु शब्दादिषु यः प्रकृष्टः सङ्गस्तेन परित्यक्तः अनुपासितः परात्मा भगवान्यया तस्याः मे मम व्यतीतेनातिक्रान्तेनैतावता शतवर्षपरिमितेन कालेनालम् एतावान् कालो वृथा गतः ॥ ५३ ॥ इन्द्रियेति ॥ इन्द्रियार्थेषु विषयेषु सज्जन्त्या आसक्तया अत एव परं भावं तत्वं ब्रह्मवित्त्वं महावैराग्यं च अजानत्या अननुसन्दधत्या मया तुभ्यापाठस्त्वार्षः। यद्यपि त्वयि प्रकृष्टः सङ्गः कृतस्तथापि स मे ममाभयाय त्वत्प्रसादेन तत्त्वज्ञपुत्रलाभात्संसारभयनिवृत्तयेऽस्तु ॥ ५४ ॥ सङ्ग इति ॥ य एव सङ्गः अधिया अज्ञानेनापि इदममेऽप्यन्वेति असत्सु विषयाविष्टचित्तेषु विहितः कृतः सन् संसृतेर्हेतुर्भवति स एव सङ्गः साधुषु भवादृशेषु अज्ञानेनापि कृतः सन् निःसङ्गत्वाय संसारनिवृत्तये कल्पते हेतुर्भवति ॥ ५५ ॥

अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः॥ सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो लोहितोत्पलगन्धयः ॥४८॥ पतिं सा प्रव्रजिष्यन्तं तदालक्ष्योशती सती ॥
स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता ॥ ४९ ॥ लिखन्त्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया ॥ उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः
॥५०॥ देवहूतिरुवाच ॥ सर्वं तद्भगवान् मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतम् ॥ अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ॥५१॥ ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्यं
विमृग्याः पतयः समाः ॥ कश्चित् स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ ५२ ॥ एतावताऽलं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो॥ इन्द्रियार्थ-
प्रसङ्गेन परित्यक्तपरात्मनः ॥ ५३ ॥ इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसङ्गस्त्वयि मे कृतः ॥ अजानन्त्या परं भावं तथाऽप्यस्त्वभयाय मे ॥ ५४ ॥
सङ्गो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितो धिया ॥ स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वाय कल्पते ॥ ५५ ॥

नेति ॥ इह संसारे यस्य कर्मकायवाङ्मनोव्यापारो धर्माय पुण्योत्पत्तये न कल्पते समर्थो न भवति तद्वारा च विरागाय न कल्पते तद्वारा च तीर्थपदस्य भगवतः सेवायै आराधनार्थं न पर्यवस्यति स प्राणी जीवन्नपि मृततुल्य एव ॥ ५६ ॥ साहमिति ॥ या विमुक्तिदं त्वां प्राप्यापि संसारबन्धनान्न मुमुक्षेय मोक्षेच्छां न कृतवती साहं भगवतो मायया दृढं यथा स्यात्तथा वञ्चिता मोहिता ॥ ५७ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयत्रयोविंशे व्यधादिमाम् ॥ २३ ॥ चतुर्विंशे देवहूत्यां कपिलाख्यहरेर्जनिः ॥ प्रव्रज्या कर्दमस्यात्र श्लोकाः शैलैँपयोधयः ॥ अनुष्टुभस्त्वष्टवेदौ उवाचेति च सत्तँकम् ॥ २४ ॥ निर्वेदेति ॥ एवं निर्वेदवादिनीं वैराग्यं कथयन्तीं शालिनीं श्लाघ्यां मनोर्दुहितरं देवहूतिं प्रति दयालुः मुनिः कर्दमः शुक्लाभिव्याहृतमहं स्वांशकलयावतरिष्यामीति भगवद्वाक्यं स्मरन्नाह स्म ॥ १ ॥ मा खिद इति ॥ हे राजपुत्रि हे अनिन्दिते इत्थमहं वञ्चिता भाग्यहीनेत्येवमात्मानं प्रति मा खिदः खेदं मा कार्षीः आर्षः । अक्षरो विनाशादिविकारशून्यो भगवानेव तवोद्धारार्थमदूरात् शीघ्रमेव ते गर्भं

नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ॥ न तीर्थपादसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ ५६॥ साहं भगवतो नूनं वञ्चिता मायया दृढम् ॥ यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बन्धनात् ॥ ५७ ॥ इति श्रीभा०तृ० कर्दमस्य नवकन्योत्पत्तिवर्णनं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ॥ दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् ॥ १॥ ऋषिरुवाच ॥ मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिन्दिते ॥ भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरात् संप्रपत्स्यते ॥ २ ॥ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च ॥ तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ॥ ३ ॥ स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन् मामकं यशः ॥ छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्यो ब्रह्म-भावनः ॥ ४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः ॥ सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुम् ॥ ५ ॥ तस्यां बहुतिथे काले भगवान् मधुसूदनः ॥ कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥ ६ ॥

संप्रपत्स्य ते तव पुत्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ धृतेति ॥ यद्यपि पूर्वमेवानेकजन्मसु धृतानि अनुष्ठितानि व्रतानि यया तथाभूतासि तथापीदानीमपि दमेन बाह्येन्द्रियनिग्रहेण नियमेन स्नानजपादिनियमेन कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोभिर्द्रविणानां हिरण्यान्नादीनां दानैश्च श्रद्धया प्रेम्णा चेश्वरं भगवन्तं भज एवं ते तव भद्रं कल्याणं भविष्यति ॥ ३ ॥ स इति ॥ त्वया आराधितः स शुक्लः शुद्धो भगवान् मामकं मदीयं भगवानपि कर्दमस्य पुत्रो जात इति यशो वितन्वन् विस्तारयन् औदर्यः त्वत्पुत्रः सन् ब्रह्म भावय-त्युपदिशतीति तथा च संस्ते तव हृदयग्रन्थिं चिज्जडात्मकमहंकारलक्षणं बन्धं छेत्ता छेत्स्यति ॥ ४ ॥ देवहूतीति ॥ देवहूतिः अपि दैर्घ्यमार्षं मन्ये । प्रजापतेः कर्दमस्य सन्देशं गौरवेण सम्यक् श्रद्धाय विश्वस्य कूटस्थं निर्विकारं गुरुं यः पुत्रो भूत्वा गुरुर्भविष्यति तं पुरुषं पुरुषोत्तमं भगवन्तमभजत् ॥ ५ ॥ तस्यामिति ॥ बहुतिथे बहूनां

पूरणे बहुतरे इत्यर्थः । बहुशब्दाड्डटि बहुपूगगणेति तिथुक् । काले गते सति मधुसूदनः कार्दमं कर्दमसंबन्धिवीर्यं भक्तिप्रभावमापन्नस्तेन वशीकृतः सन् काष्ठे महानुभावरूपः स्थित एवाग्निर्यथाऽऽविर्भवति तथा तस्यां देवहूत्यां जज्ञे आविर्बभूव नतु शुक्रशोणितसंबन्धेन । एवमवतारान्तरेष्वपि ॥ ६ ॥ अवादयन्निति ॥ तदा घनाघनाः इत्येकं पदम् । वर्षन्तो घना इव देवाः व्योम्नि आकाशे वादित्राणि अवादयन् । तं हरिं गन्धर्वा गायन्ति स्म । मुदा अप्सरसो नृत्यन्ति स्म ॥ ७ ॥ पेतुरिति ॥ खेचरैर्देवैरपवर्जिताः विमुक्ताः दिव्याः सुमनसः पुष्पाणि पेतुः सर्वा दिशः अम्भांसि जलानि सर्वप्राणिनां मनांसि च प्रसेदुः प्रसन्नानि निर्मलानि अभूवन् ॥८॥ तदिति ॥ सरस्वत्या नद्या परिश्रितं परिवेष्टितं तद्बिन्दुसरःसंज्ञकं कर्दमस्याश्रमपदं स्थानं प्रति मरीच्यादिभिर्ऋषिभिः साकं सह स्वयंभूर्ब्रह्मा अभ्ययात् आगच्छत् ॥ ९ ॥ भगवन्तमिति द्वयम् ॥ हे शत्रुहन् सत्वेन सत्वगुणाङ्गीकारेण तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां निरूपणं संख्यानं यस्मिंस्तस्य सांख्यशास्त्रस्य विशेषेण ज्ञप्त्यै ज्ञापनाय अंशेन जातं परं ब्रह्मरूपं भगवन्तं विद्वान् स्वरा-

अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः ॥ गायन्ति तं स्म गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसो मुदा ॥ ७ ॥ पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः ॥ प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अम्भांसि च मनांसि च ॥ ८ ॥ तत् कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम् ॥ स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥ ९ ॥ भगवन्तं परब्रह्म सत्वेनांशेन शत्रुहन् ॥ तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् ॥ १० ॥ सभाजयन् विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम् ॥ प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ॥ ११ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः ॥ यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान् मानद मानयन् ॥ १२ ॥ एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः ॥ बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः ॥ १३ ॥ इमा दुहितरः सभ्य तव वत्स सुमध्यमाः ॥ सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा ॥ १४ ॥ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि ॥ आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि ॥ १५ ॥

ट् स्वतः सिद्धज्ञानः अजः ब्रह्मा प्रहृष्यमाणैः आनन्दाश्रुप्रभृतिविकारयुक्तैरसुभिः इन्द्रियैरुपलक्षितः विशुद्धेन चेतसा तस्य भगवतश्चिकीर्षितं सभाजयन् संमानयन् अभिनन्दयन् कर्दमं चकाराद्देवहूतिं चेदं वक्ष्यमाणमभ्यधात् अभ्यभाषत॥१०॥११॥ त्वयेति॥हे तात हे मानद यत् मम वाक्यं भवान्मानयन्सन् जगृहे ततः त्वया मे मम अपचितिः पूजा निर्व्यलीकतः निष्कपटतया कल्पिता कृता । निर्व्यलीकत इत्यस्य जगृहे इत्यनेन वा संबन्धः ॥ १२ ॥ एतावतीति ॥ पुत्रकैः सत्पुत्रैः अनुकम्पायां कन् । पितरि एतावत्येव शुश्रूषा सेवा कार्या । यत् गुरोः पितुर्वचः वाक्यं गौरवेण हेतुना बाढमिति यथा ज्ञापयसि तथा करवाणीत्यनुमन्येन अङ्गीक्रियेत ॥ १३ ॥ इमा इति ॥ हे वत्स हे सभ्य सुमध्यमाः शोभनाङ्ग्यः इमास्तव दुहितरः स्वैः प्रभावैः वंशैरेतं सर्गमनेकधा अपत्यपरम्परया बृंहयिष्यन्ति वर्द्धयिष्यन्ति ॥ १४ ॥ अत इति ॥ अतः यथा-

शीलं यथारुचि आसां शीलादिसादृश्येनेमाः स्वात्मजाः कन्यास्त्वमृषिमुख्येभ्यो मरीच्यादिभ्यः परिदेहि प्रयच्छ । तेनाद्य भुवि स्वयशो विस्तृणीहि वितनु ॥१५॥ वेदेति ॥ हे मुने भूतानां शेवधिं सर्वाभीष्टं निधिभूतं देहं बिभ्राणं कपिलम् आद्यं जगत्कारणभूतं पुरुषोत्तममेव त्वद्गृहे स्वमाययावतीर्णमहं वेद ॥१६॥ ज्ञानेति द्वयम् ॥ ज्ञानं साङ्ख्यशास्त्रोत्थं परोक्षं तत्त्वज्ञानं विज्ञानमपरोक्षं दर्शनं योगोऽष्टाङ्गस्तेन प्राणिकर्मणां जटाः मूलानि वासना उद्धरन् उत्पाटयिष्यन् हिरण्यवत्प्रकाशमानाः केशा यस्य सः पद्मे इवाक्षिणी यस्य सः पद्माकारा मुद्ररेखा तद्युक्तं पदाम्बुजं यस्य एष कैटभार्दनः कैटभाख्यदैत्यनिहन्ता भगवान् हे मानवि ते गर्भमुदरं प्रविष्टः अतस्तव अविद्यास्वरूपाज्ञानं संशयाः मिथ्याज्ञानानि तन्मयं तव ग्रन्थिं हृदयग्रन्थिं ज्ञानाद्युपदेशेन च्छित्त्वा गां भूमिं विचरिष्यति ॥ १७ ॥ १८ ॥ अयमिति ॥ अयं पुत्रो लोके कपिल इत्याख्यां नामधेयं गन्ता गमिष्यति प्राप्स्यति सिद्धगणानां योगिसमूहानाम् अधीशो नियन्ता सांख्यशास्त्राचार्यैः सुसंमतः सत्कृतः ते तव कीर्तिवर्द्धनश्च भविष्यति । अयमेव "ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तम्" इति श्रुत्या मुक्तः अन्यो दर्शनकर्त्ता तु वेदविरुद्धानीश्वरवादान्नादर्त्तव्यः । तथैव हि श्रीशङ्कराचार्याद्यैरुक्तं पाद्मवचनं चात्राहुः "कपिलो वासुदेवाख्यस्तत्वं सांख्यं

वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया ॥ भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने ॥१६॥ ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः ॥ हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥ १७ ॥ एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः ॥ अविद्यासंशयग्रन्थिं छित्त्वा गां विचरिष्यति ॥ १८ ॥ अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसंमतः ॥ लोके कपिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्धनः ॥ १९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः ॥ हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥ २० ॥ गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः ॥ यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः ॥ २१ ॥ मरीचये कलां प्रादादनसूयामथात्रये ॥ श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत् पुलस्त्याय हविर्भुवम् ॥ २२ ॥

जगाद ह । ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भृग्वादिभ्यस्तथैव च॥ तथैवासुरये सर्ववेदार्थैरुपबृंहितम्।सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह ॥ सांख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिबृंहितम् ।" इति ॥ १९ ॥ ताविति ॥ एवं तौ कर्दमं देवहूतिं चाश्वास्य सान्त्वयित्वा जगतः स्रष्टा हंसो ब्रह्मा मरीच्यादीन् विवाहार्थमवस्थाप्य कुमारैः सनत्कुमारादिभिश्चतुर्भिः सहेति शेषः । सहनारदः नारदसहितश्चेति नैष्ठिकैरेतैः पञ्चभिः सहितो हंसेन यानेन त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गस्तस्य परमं परां काष्ठामापन्नं सत्यलोकं ययौ ॥ २० ॥ गत इति ॥ हे क्षत्तः शतधृतौ ब्रह्माणि गते सति तेन चोदित आज्ञप्तः कर्दमस्ततस्तदनन्तरं विश्वसृजां विश्वसृग्भ्यो मरीच्यादिभ्यः स्वदुहितॄर्यथोचितं शीलरुच्याद्यनुरूपं यथा स्यात्तथा प्रादात् प्रायच्छत् । यथोदितामिति पाठेऽपि ब्रह्मणा यथाशीलमित्युक्तत्वादयमेवार्थः ॥ २१ ॥ मरीचये इति ॥ मरीचये कलां प्रादात् । अथ अत्रये अनसूयां प्रादात् अङ्गिरसे श्रद्धामयच्छत् पुलस्त्याय हविर्भुवमयच्छत् ॥ २२ ॥

पुलहायेति ॥ पुलहाय युक्तां शीलादिभिर्योग्यां गतिमयच्छत् । क्रतवे च सतीं साध्वीं क्रियामयच्छत् । भृगवे च ख्यातिमयच्छत् । वसिष्ठाय अपि अरुन्धतीमयच्छत् ॥ २३ ॥ अथर्वण इति ॥ यया यज्ञः वितन्यते समृद्धः क्रियते शान्त्यैव वितता यज्ञाः सफला भवन्ति तां शान्तिं शान्त्यधिष्ठात्रीं देवताम् अथर्वणे अददात् । कृतोद्वाहान् विप्रर्षभान् सदारान् समलालयत् प्रियवस्तुदानप्रियवचनादिभिः संतोषितवान् ॥ २४ ॥ तत इति ॥ हे क्षत्तः कृतदाराः ते ऋषयस्तं नियन्त्र्य गमनानुज्ञां संप्रार्थ्य नन्दिं हर्षमापन्नाः सन्तः स्वं स्वमाश्रममण्डलं प्रातिष्ठन् जग्मुः । तङभाव आर्षः ॥ २५ ॥ स चेति ॥ स च कर्दमः विबुधर्षभं देवश्रेष्ठं त्रियुगं युगत्रये दर्शनार्हम् । यद्वा । त्रीणि युगानि ज्ञानादयः षड्गुणा यस्य तं भगवन्तमाज्ञाय विविक्ते एकान्ते तमुपसङ्क्रम्य समीपं गत्वा मूर्ध्ना प्रणम्य सम्यग् विनयपूर्वकमभाषत ॥ २६ ॥ अहो इति ॥ अहो स्वैः स्वीयैरमङ्गलैः दुष्कृतैरिह निरये नरकतुल्ये संसारे पापच्यमानानां भृशं दह्यमानानां मादृशानां भूयसा कालेन बहुकालयोगध्यानादिसाधनानुष्ठानेन देवताः

पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीम् ॥ ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुन्धतीम् ॥२३॥ अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते ॥
विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत् ॥२४॥ ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमन्त्र्य तम् ॥ प्रातिष्ठन् नन्दिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रमम-
ण्डलम् ॥२५॥ स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ॥ विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥२६॥ अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः ॥
कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः ॥ २७ ॥ बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना ॥ द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् ॥ २८ ॥ स
एव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः ॥ गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥२९॥ स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे ॥ चिकी-
र्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ॥३०॥ तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ॥ यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ॥३१॥

प्रसीदन्ति प्रसन्ना भवन्ति ॥ २७ ॥ बह्विति द्वयम् ॥ बहुषु जन्मसु विपक्वेन बह्वभ्यासपक्वेन सम्यक् योगो यत्र तेन समाधिना चित्तैकाग्र्येण यस्य तव पदं स्वरूपं शून्यागारेषु निर्जनस्थानेषु यतयः सर्वतो विरक्ताः संन्यासिनो द्रष्टुं यतन्ते । यश्च स्वानां पक्षस्य पोषणः स एव भगवान् हेलनं लोककृतावज्ञारूपं लाघवम् अस्मदपराधं नगणय्य अगणयित्वा नञ्भिन्नेन नशब्देन सुप्सुपेति समासः अतो ल्यप् । ग्राम्याणामविवेकिनां नोऽस्माकं गृहेषु जातः यः स्वानामिति स्वगृहे जन्मनि हेतुः ॥२८॥ २९ ॥ स्वीयमिति ॥ भक्तानां मानवर्द्धनः ज्ञानं ज्ञानसाधनं सांख्यशास्त्रं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्भगवान् भवान् अथाहं स्वांशकलयेति स्वीयं वाक्यमृतं सत्यं कर्तुं मे मम गृहेऽवतीर्णोऽसि ॥ ३० ॥ तानीति ॥ हे भगवन् अचिन्त्यशक्तिमन् यानि यानि च अलौकिकानि चतुर्भुजादीनि तव रूपाणि स्वजनानां स्वभक्तानां रोचन्ते रुचिकराणि भवन्ति तान्येव अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ते तव अभिरूपाणि योग्यानि न तैस्तव हीनता । यद्वा । यानि चतुर्भुजादीनि रूपाणि तान्येव तेऽभिरूपाणि यानि च मनुष्यसरू-

पाण्यपि स्वजनानां रोचन्ते तान्यपि ते रोचन्ते ॥ ३१ ॥ तमिति ॥ सूरिभिर्विवेकिभिः तत्त्वबुभुत्सया तत्त्वानां प्रकृतिपुरुषादीनां याथात्म्यं बोद्धुमिच्छया अद्धा साक्षात् सदाभिवादार्हणं प्रणामयोग्यं पादपीठं यस्य तम् ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रियां भगशब्दवाच्यानाम् अत एव वीर्यशब्देन धर्मो ग्राह्यः । पूर्त्तं महातडागमिव तैः पूर्णं तं कपिलमहं प्रपद्ये ॥ ३२ ॥ परमिति ॥ परं प्रपञ्चातीतं प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरुषं तदधिष्ठातारं महान्तं महत्तत्त्वरूपं कालं प्रकृत्यादिक्षोभकं कविं सर्वज्ञं प्रधानाद्याविर्भावलयसाक्षिणं त्रिवृतं त्रयाणां सत्वरजस्तमसां वृत् वर्तनं यस्मिन् तमहङ्काररूपं लोकपालमिन्द्रादिरूपम् आत्मनः स्वस्यानुभूत्या चिच्छक्त्या अनुगतः स्वस्मिन् लीनः प्रपञ्चो यस्य तम् अनुगतः अनुप्रविष्टः प्रपञ्चः कर्मभूतो येन कर्त्रा इति वा स्वच्छन्दाः स्वाधीनाः शक्तयो यस्य तं कपिलं प्रपद्ये ॥३३ ॥ आ स्मेति ॥ स्मेति पादपूरणे । प्रजानां पतिं त्वाम् अद्य आपृच्छे संन्यासार्थमनुज्ञां प्रार्थये । "व्यवहिताश्च" इति व्यवहितेनाङा संबन्धात्तङ् । त्वया पुत्ररूपेणावतीर्णानि अपाकृतानि पित्रादीनामृणानि यस्य सः । यद्वा । अवतीर्णं निवृत्तं प्रजाः सृजेति पितुराज्ञारूपमृणं यस्य स इति उत अपि त्वयैवाप्तकामः पूर्णमनोरथोऽप्यहम् अतः परिव्रजतां संन्यासिनां पदवीं मार्गमास्थितस्त्वामेव

तं सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाऽद्धा सदाऽभिवादार्हणपादपीठम् ॥ ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोधवीर्यश्रिया पूर्त्तमहं प्रपद्ये ॥ ३२ ॥ परं प्रधानं पुरुषं महान्तं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ॥ आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपञ्चं स्वच्छन्दशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥३३ ॥ आ स्माभिपृच्छेऽद्य पतिं प्रजानां त्वयाऽवतीर्णर्ण उताप्तकामः ॥ परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहं चरिष्ये त्वां हृदि युञ्जन् विशोकः ॥३४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके ॥ अथाजनि मया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ॥ ३५ ॥ एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशयात् ॥ प्रसंख्यानाय तत्वानां संमतायात्मदर्शने ॥ ३६ ॥

हृदि युञ्जन् ध्यायन् अत एव विशोकश्च सन् विचरिष्ये । तङार्षः ॥ ३४ ॥ मयेति ॥ हे मुने हि यस्मात्सत्यलौकिके सत्ये वैदिके लौकिके च कृत्ये मया लोकस्य प्रमाणभूतं वचः प्रोक्तम् अथवा लौकिकत्रिवर्गविषये तु मन्वादिभिरपि प्रोक्तं प्रमाणं सति सत्यरूपे अलौकिके मत्प्राप्तिलक्षणे तु मया प्रोक्तमेव प्रमाणम् । यदुक्तम् । "ये वै भगवता प्रोक्ता उपायाः"इत्यादि । अथ तस्मात् तुभ्यं तव पुत्रो भविष्यामीति यदवोचमृतं कवांस्तत् ऋतं सत्यं यथा स्यात्तथा मया अजनि जन्म स्वीकृतम् ॥ ३५ ॥ मत्प्रसादात्तव गृहे स्थितस्यापि मुक्तिः सुलभैव । यदि तु गन्तव्यमेवेत्याग्रहस्तदा मामनुस्मरन् गच्छेत्याह—एतदिति ॥ अस्मिन् लोके मे ममैतज्जन्म दुराशयात् दुष्ट आशयोऽन्तःकरणं यस्मिन् तस्मादात्मत्वेनानुसंहितात् संसारबन्धहेतुभूताल्लिङ्गदेहात् मुमुक्षूणामात्मदर्शने संमताय उपयुक्ताय तत्त्वानां प्रकृतिपुरुषेश्वराणां प्रसंख्यानाय विविक्ततया कथनाय मया भूतं विद्धि इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ३६ ॥

एष इति ॥ एष आत्मपथः परमात्मप्राप्तिमार्गः अव्यक्तः दुर्ज्ञेयः अतश्चिरन्तनोऽपि भूयसा कालेन नष्टः परिभ्रष्टः अतस्तमेव पुनः प्रवर्तयितुमिमं देहं मया भृतं धृतमिति त्वं विद्धि ॥ ३७ ॥ गच्छेति ॥ यथा त्वं गन्तुं मां पृच्छसि तथात्र व्यवस्थातुं मयापि आपृष्टस्त्वं यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् मया पृष्टः अनुज्ञातस्त्वं कामं यथेच्छं गच्छेत्यर्थः । मयि संन्यस्तेन समर्पितेन कर्मणा अविद्याशब्दवाच्येन सुदुर्जयं मृत्युं संसरणहेतुभूतं पापसमूहं जित्वा अमृतत्वाय मोक्षाय मां भज विद्याशब्दवाच्यं मदुपासनं कुरु । " अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते । " इति श्रुतेः ॥३८॥ मामिति ॥ आत्मानं स्वाभिन्नं सर्वेषां भूतानां गुहायामन्तःकरणे शेते साक्षितया तं स्वयं ज्योतिः स्वप्रकाशं माम् आत्मनि स्वस्मिन्नेवात्मना मनसा वीक्ष्य विशोकः सर्वसंतापरहितः सन् अभयं सर्वभयरहितं मोक्षरूपं मामृच्छसि प्राप्स्यसि ॥ ३९ ॥ मात्र इति ॥ यया च विद्ययाऽसौ संसारभयमतितरिष्यति चकारादभयं मां च प्राप्स्यति तां सर्वकर्मणां शमनीम् उन्मूलिनीमाध्यात्मिकीमात्मतत्त्वप्रकाशकरीं विद्यामस्यै स्वमात्रे वितरिष्ये

एष आत्मपथोऽव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा ॥ तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भृतम् ॥३७॥ गच्छ कामं मयाऽऽपृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा ॥ जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज ॥ ३८ ॥ मामात्मानं स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयम् ॥ आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशोकोऽभयमृच्छसि ॥ ३९ ॥ मात्रे आध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणाम् ॥ वितरिष्ये यया चासौ भयं चातितरिष्यति ॥ ४० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ॥ दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥ ४१ ॥ व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ॥ निःसङ्गो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ॥ ४२ ॥ मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत्तत्सदसतः परम् ॥ गुणावभासे विगुण एकभक्त्याऽनुभाविते ॥ ४३ ॥ निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक् स्वदृक् ॥ प्रत्यक् प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ॥ ४४ ॥ वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ॥ परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः ॥ ४५ ॥ आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ॥ अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ॥ ४६ ॥

वक्ष्यामि । तङार्थः ॥ ४० ॥ एवमिति ॥ तेन कपिलेनैवं सम्यक् उदितोऽनुज्ञातः प्रजापतिः कर्दमः प्रीतः संस्तं प्रदक्षिणीकृत्य वनमेव जगाम ॥ ४१ ॥ व्रतमिति ॥ स कर्दमो मुनिः मौनं मुनीनां संबन्धि मौनाहिंसादिकं व्रतम् आस्थितः आश्रितः आत्मा एवैकः शरणमाश्रयो यस्य सः निःसङ्गः अनग्निः परित्यक्तगृहाश्रमत्वादाहवनीयाद्यग्निरहितः अनिकेतनः नियतावसथरहितः क्षोणीं भूमिं व्यचरत् ॥ ४२ ॥ मन इति चतुष्कम् ॥ यत् सदसतः कार्यकारणसङ्घातात् परं तत् तस्मिन् गुणानामवभासो यस्मात्तस्मिन् विगुणे एकया एकान्तया अव्यभिचारिण्या भक्त्या अनुभाविते अपरोक्षीकृते ब्रह्मणि मनो युञ्जान एकाग्रीकुर्वन् निरहङ्कृतिः देहादावभिमानरहितः निर्ममः तेषु स्वीयत्वबु-

विक्षेपरहिता धीर्यस्य स धीरः सर्वज्ञे प्रत्यङ् जीवस्तस्यात्मनि वासुदेवे भगवति परेण उत्कटेन भक्तिभावेन लब्धः स्थिरीकृत आत्मान्तःकरणं येन सः मुक्तं बन्धनमज्ञानं यस्य स कर्दमः आत्मानं भगवन्तं सर्वभूतेषु अवस्थितम् अपश्यत् सर्वभूतानि आत्मनि भगवति अवस्थितानि अपश्यत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इच्छेति ॥ भगवद्भक्तियुक्तेन अत एवाविद्यानिवृत्त्या इच्छाद्वेषादिविहीनेन सर्वत्र समेन चेतसा हेतुभूतेन कर्दमेन भागवती भगवत्प्राप्तिलक्षणा गतिः प्राप्ता । प्राप्तो भागवतीं गतिमिति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयचतुर्विंशे व्यधादिमाम् ॥ २४ ॥ पञ्चविंशे तु कपिलो भक्तियोगस्य लक्षणम् ॥ देवहूत्यै प्राह तत्र श्लोका आम्नायसिन्धवः ॥ नैवोवाचेति सार्द्धाष्टचत्वारिंशदनुष्टुभः ॥ २५ ॥ कपिल इति ॥ अजः जन्मरहितः भगवान् एव आत्ममायया नृणामात्मतत्वस्य प्रज्ञप्तये ज्ञापनाय स्वयमेव साक्षात् तत्त्वानां संख्याता गणकः साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः कपिलो जातः ॥ १ ॥ न हीति ॥ हि यस्मात् पुंसां वर्ष्मणः श्रेष्ठस्य सर्वयोगिनां च

इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ॥ भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥ ४७ ॥ इति श्रीभा० तृती० कापिलेये कपिलावतारवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ शौनक उवाच ॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ॥ जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् ॥ १ ॥ न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनाम् ॥ विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यन्ति मेऽसवः ॥ २ ॥ यद्यद्विधत्ते भगवान् स्वच्छन्दात्माऽऽत्ममायया ॥ तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ॥ प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः ॥ ४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ॥ तस्मिन्बिन्दुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलः किल ॥ ५ ॥

वरिम्णः वरिष्ठस्यास्य कपिलस्य विश्रुतौ कीर्तौ कीर्तिश्रवणे अत्र वरिम्ण इत्यत्र भावे विहितोऽपीमनिच् । लक्षणया अतिशये वर्तते यद्वा हेतौ पञ्चमीयं वरत्वादित्यर्थः । यद्वा । अस्य वर्ष्मणः कपिलाकारस्य देहस्य यो वरिमा श्रेष्ठत्वं तस्य विश्रुतौ ख्यातौ श्रुतदेवस्य भूरिशः श्रुतो देवो येन तथाभूतस्यापि मे मम असव इन्द्रियाणि न तृप्यन्ति अलमिति न मन्यन्ते । श्रुतेन श्रवणेन दीव्यति द्योतते इति कपिलविशेषणं वा ॥ २ ॥ यद्यदिति ॥ तस्मात् स्वानां छन्देन इच्छया आत्मा देहाविर्भावो यस्य सः भगवान् कपिलः आत्ममायया यद्यत् यानि यानि चरितानि विधत्ते अकरोत् तानि कीर्तन्यानि कीर्तनार्हाणि चरितानि श्रद्दधानस्य मे ममानुकीर्त्तय ॥ ३ ॥ द्वैपायनेति ॥ यथा त्वं मां प्रचोदयसि एवं विदुरेणाप्यान्वीक्षिक्यां कपिलोक्तब्रह्मविद्यायां प्रचोदितो भवान् द्वैपायनस्य व्यासस्य सखा पराशरशिष्यः मैत्रेयोऽपि प्रीतः सन् तथा तत्प्रश्नानुसारेण विदुरं प्रतीदं वक्ष्यमाणं प्राह स्म । तच्छृणु इति शेषः ॥ ४ ॥ पितरीति ॥ पितरि कर्दमेऽरण्यं प्रति प्रस्थिते गते सति भगवान् कपिलो मातुर्देवहूत्याः प्रियं कर्तु-

मिच्छया तस्मिन्नेव बिन्दुसरे बिन्दुसरसस्तीरे अवात्सीत् । सरे इत्यार्षम् ॥ ५ ॥ तमिति ॥ धातुर्ब्रह्मण एष मानवि ते गर्भे प्रविष्ट इत्यादि वचः संस्मरन्ती तुगभाव आर्षः । देवहूतिः आसीनम् अकर्माणं कर्ममार्गान्निवृत्तं तत्त्वज्ञानमार्गस्याग्रं पारं सिद्धान्तं दर्शयतीति तथा तं स्वसुतं कपिलम् आह स्म ॥ ६ ॥ निर्विण्णेति ॥ हे भूमन् हे प्रभो असतामिन्द्रियाणां तर्पणात् तर्षणादिति पाठे विषयाभिलाषादित्यर्थः । नितरां भृशमहं निर्विण्णा खिन्नाऽस्मि संभाव्यमानेन निरन्तरं क्रियमाणेन येनेन्द्रियतर्पणेनाहमन्धन्तमः महामोहं प्रपन्ना प्राप्तास्मीति ॥ ७ ॥ तस्येति ॥ तस्य दुष्पारस्य दुरन्तस्यान्धस्य गाढस्य तमसः पारं गमयतीति पारगस्तथाभूतं त्वमेव सत् श्रेष्ठं चक्षुः मे मया बहूनां जन्मनामन्ते भाव्ये सति त्वदनुग्रहादेव अद्य लब्धं न स्वसाधनबलात् ॥ ८ ॥ य इति ॥ यो वै पुंसामीश्वरः आद्यो भगवान् स एव भवान् तमसा अज्ञानेनान्धस्य लोकस्य चक्षुः प्रकाशकः सूर्य इव उदितः ॥ ९ ॥ अथेति ॥ अथ तस्मात् हे देव त्वं मे मम संमोहमपाक्रष्टुं दूरीकर्तुमर्हसि । यः संमोहः एतस्मिन् देहादौ अहं ममेती-

तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् ॥ स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ॥ ६ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् ॥ येन संभाव्यमानेन प्रपन्नाऽन्धं तमः प्रभो ॥ ७ ॥ तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य दुष्पारस्याद्य पारगम् ॥ सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥ ८ ॥ य आद्यो भगवान् पुंसामीश्वरो वै भवान्किल ॥ लोकस्य तमसाऽन्धस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ॥ ९ ॥ अथ मे देव संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि ॥ योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया ॥ १० ॥ तं त्वा गताऽहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् ॥ जिज्ञासयाऽहं प्रकृतेः परस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठम् ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनम् ॥ धियाऽभिनन्द्यात्मवतां सतां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः ॥ १२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ॥ अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च ॥ १३ ॥

त्येवंप्रकारः अवग्रहः अभिमानस्त्वया योजितः। अत्र प्रथम इति शब्दोऽभिमानाभिनयद्योतकः। द्वितीयः प्रकारे तत्कार्यरागादिपरिग्रहार्थः॥ १० ॥ तमिति ॥ स्वभृत्यानां संसार एव तरुस्तस्य कुठारं मूलोच्छेदकं तं शरण्यं शरणयोग्यं त्वा त्वामहं शरणं गता स्मि । तथा प्रकृतेः पुरुषस्य च परस्येति पाठेऽपि स एवार्थः । तत्त्वजिज्ञासया सद्धर्मविदां मोक्षोपायज्ञानां वरिष्ठं त्वामहं नमामि॥ ११ ॥इतीति ॥ पुंसामपवर्गवर्द्धनं मोक्षे रतिजनकमत एव निरवद्यं स्वमातुरीप्सितमित्येवं निशम्य धियाभिनन्द्य आत्मवतां जितमनसां सतां गतिः फलभूतो भगवान् कपिल ईषत् स्मितेन शोभितमाननं यस्य तादृक् सन् बभाषे ॥ १२ ॥ योग इति ॥ पुंसां निःश्रेयसाय मोक्षाय आध्यात्मिकः आत्मनिष्ठः योगो मे मम सम्मतः । यस्मिन् योगे निष्पन्ने सति दुःखस्य सुखस्य चात्यन्तम् उपरतिः निवृत्तिर्भवति ॥ १३ ॥

तमिति ॥ हे अनघे यमात्मयोगं श्रोतुकामानामृषीणां पुरा पूर्वकालेऽहमवोचमुक्तवान् तं सर्वैरङ्गैः शमदमादिभिर्नैपुणं यथा भवति तथेमं योगं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि ॥ १४ ॥ चेत इति ॥ अस्यात्मनो जीवस्य चेतः खलु चेत एव बन्धाय मुक्तये च मतं कारणतया संमतं गुणेषु विषयेषु सक्तं चेतोऽस्य बन्धाय भवति । पुंसि भगवति रतमासक्तं तु मुक्तये भवति वाशब्दस्त्वर्थे ॥ १५ ॥ अहमिति त्रयम् ॥ यदा मनः देहेन्द्रियादावहमित्यभिमानः स्त्रीपुत्रादिषु ममेत्यभिमानस्ताभ्यामुत्थैः उत्पन्नैः कामलोभादीभिर्मलैर्दोषैर्यदा वीतं रहितम् अदुःखम् असुखं समं शुद्धं भवति तदा ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन च आत्मना मनसा पुरुषः केवलं शुद्धं प्रकृतेः परं निरन्तरं निर्भेदं स्वयंज्योतिः अणिमानम् अतिसूक्ष्मम् अत्रापि लक्षणयातिशये इमनिच् अखण्डितमपरिच्छिन्नम् उदासीनम् आत्मानं स्वरूपं परिपश्यति प्रकृतिं च हतौजसं क्षीणबलां पश्यति ॥ १६ ॥

तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे॥ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वाङ्गनैपुणम् ॥१४॥चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ॥ गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥ १५ ॥ अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ॥ वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् ॥ १६ ॥ तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ॥ निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखण्डितम् ॥ १७ ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना ॥ परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसम् ॥ १८ ॥ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ॥ सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥ प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ॥ स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ २० ॥ तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ॥ अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥ २१ ॥ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ॥ मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ नेति ॥ योगिनां मुमुक्षूणां ब्रह्मसिद्धये ब्रह्मत्वप्राप्तये अखिलात्मनि भगवति युज्यमानया क्रियमाणया भक्त्या सदृशः शिवः सुखरूपोऽन्यः पन्था नास्ति ॥ १९ ॥ प्रसङ्गमिति ॥ स्त्रीपुत्रमित्रादौ प्रसङ्गमासक्तिमात्मनो जीवस्याजरं दृढं पाशं कवयो विदुः स एव प्रसङ्गः साधुषु कृतस्तु वैराग्याद्युत्पादनेन अपावृतं निरावरणं मुक्तिद्वारं भवति ॥ २० ॥ साधूनां लक्षणान्याह–तितिक्षव इति ॥ तितिक्षवः सहनशीलाः कारुणिकाः दयालवः सर्वदेहिनां सुहृदः अजातशत्रवः शान्ताः अनुग्राः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधु सुशीलं भूषणं येषां ते ॥ २१ ॥ मयीति ॥ ये च मयि अनन्येन अव्यभिचारेण भावेन मनसा दृढां भक्तिं कुर्वन्ति मत्कृते मदर्थे त्यक्तानि कर्माणि यैस्ते त्यक्ताः स्वजनाः मित्राणि बान्धवाश्च यैस्ते ॥ २२ ॥

मदिति ॥ ये मदाश्रयाः मद्विषयाः मृष्टाः शुद्धाः कथाः शृण्वन्ति कथयन्ति च मद्गतचेतसः तान् एतान् विविधाः तापाः न तपन्ति ॥ २३ ॥ त इति ॥ हे साध्वि सर्वसङ्गविवर्जितास्ते एते पूर्वोक्तगुणाः साधवः ज्ञेयाः । हि यस्मात् ते साधवः सङ्गदोषहराः दुःसङ्गजदोषनिवर्तकाः अथ तस्मात् ते त्वया तेषु सङ्गः प्रार्थ्यः ॥ २४ ॥ सतामिति ॥ सतां प्रसङ्गात् मम वीर्यस्य सम्यक् वित् वेदनं यासु तथाभूताः हृत्कर्णयोः रसायनाः सुखप्रदाः कथाः भवन्ति प्रवर्त्तन्ते तासां जोषणात् सेवनात् आशु शीघ्रमेव अपवर्गवर्त्मनि मोक्षप्रदे भगवति प्रथमं श्रद्धा विश्वासस्ततो रतिः प्रीतिस्ततो भक्तिः प्रेमातिशयश्चानुक्रमिष्यति अनुक्रमेण भविष्यति ॥ २५ ॥ भक्त्येति ॥ मम रचना सृष्ट्यादिलीला तस्या अनुचिन्तया या भक्तिस्तया दृष्टश्रुतात् ऐहिकामुष्मिकात् ऐन्द्रियात् ऐन्द्रियजन्यसुखात् जातविरागः सन् पुमान् यत्त आलस्यादिरहितः सावधानः योगयुक्तः योगमास्थितश्च सन् ऋजुभिर्भक्तिप्राधान्यादनायासैर्योगमार्गैः प्राणायामादिभिश्चित्तस्य ग्रहणे यतिष्यते यत्नं करिष्यति॥२६॥ असेवयेति ॥ प्रकृतेर्गुणानां विषयाणाम-

मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च॥तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः॥२३॥त एते साधवः साध्वि सर्वसङ्गविवर्जिताः॥ सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥ सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ॥ तज्जोषणादाश्वऽपवर्गवर्त्मनि श्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ २५ ॥ भक्त्या पुमाञ्जातविराग ऐन्द्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनाऽनुचिन्तया ॥ चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥ २६ ॥ असेवयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन॥ योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥ २७ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ॥ यया पदं ते निर्वाणमञ्जसाऽन्वाश्नवा अहम् ॥ २८ ॥ यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ॥ कीदृशः कति चाङ्गानि यतस्तत्त्वावबोधनम् ॥ २९ ॥ तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मन्दधीर्हरे ॥ सुखं बुध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ॥ ३० ॥

सेवया वैराग्येण विजृम्भितं युक्तं यज्ज्ञानं तेन योगेन मय्यर्पितया भक्त्या च अयं जीवः इहैव देहे प्रत्यगात्मानं मामवरुन्धे प्राप्नोति ॥ २७ ॥ काचिदिति ॥ उचितामुक्तिं साधयितुं योग्या त्वयि भक्तिः काचित् कास्वित् किंस्वरूपेत्यर्थः । तत्रापि मम स्त्रिया गोचरा स्त्रीत्वमार्षं भाति योग्या कीदृशी यया भक्त्याऽहं ते तव निर्वाणं मोक्षाख्यं पदं स्वरूपं च अञ्जसा सुखेन अन्वश्नवै प्राप्नवानि । "अशूङ् व्याप्तौ" अञ्जसा त्विति पाठे अहं त्विति संबन्धः ॥ २८ ॥ य इति ॥ हे निर्वाणात्मन् निरतिशयानन्दरूपभगवंति बाणस्तत्र क्षिप्तः शर इव यस्तं लक्षीकरोति स योगस्त्वया उदित उक्तः । स कीदृशः तस्याङ्गानि च कति यतस्तत्त्वानामवबोधनं निर्विचिकित्सितं ज्ञानं भवति ॥ २९ ॥ तदिति ॥ हे हरे तदेतत्साङ्ख्यं दुर्बोधं दुःखेनापि बोद्धुमशक्यमपि भवतः अनुग्रहात् योषा अतो मन्दधीरप्यहं यथासुखमनायासेनैव बुध्येय तथा मे

मम विजानीहि विशेषेण ज्ञापय ॥ ३० ॥ विदित्वेति ॥ यत्र यस्यां मातरि तन्वा शरीरेण जातस्तस्यां मातरि जातस्नेहः कपिलः मातुर्देवहूत्याः इत्थमुक्तप्रकारकमर्थं भक्तियोगसाङ्ख्येति त्रिकश्रवणरूपं प्रयोजनं विदित्वा तत्त्वान्याम्नायन्ते निरूप्यन्ते यस्मिन् यच्च वृद्धाः सांख्यमिति प्रवदन्ति तत्सांख्यशास्त्रं तथा भक्तिवितानं भक्तिविस्तारं योगं चेत्येतत्तत्पृष्टं त्रयं प्रोवाच ॥ ३१ ॥ देवानामिति द्वयम् ॥ एकमेकरूपं शुद्धम् अविकृतं मनो यस्य तस्य पुंसः गुणाः शब्दादयो विषयाः लिङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते यैस्तेषां गुणलिङ्गानां गुरोरुच्चारणमनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्तद्विहितमानुश्रविकं तदेव कर्म येषां तेषां शास्त्रीयकर्मण्येव यज्ञादौ भगवत्सेवादौ च प्रवृत्तानां देवानामिन्द्रियाणां या सत्त्वे सत्वमूर्तौ हरावेव स्वाभाविकी अयत्नसिद्धा अनिमित्ता निष्कामा वृत्तिः प्रवृत्तिः सा भागवती भक्तिः सिद्धेर्मुक्तेरपि गरीयसी गुरुतरा । या भक्तिः निगीर्णं भुक्तमन्नमनलो जाठराग्निर्यथा प्रयत्नान्तरं विनैव जरयति तद्वत् कोशं लिङ्गशरीरमाशु शीघ्रमेव जरयति क्षपयति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नेति ॥ ये मत्पादयोः सेवायामभिरताः आसक्ताः

मैत्रेय उवाच ॥ विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाऽभिजातः ॥ तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदन्ति साङ्ख्यं प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ देवानां गुणलिङ्गानामानुश्राविककर्मणाम् ॥ सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ ३२ ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ॥ जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥ ३३ ॥ नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ॥ येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥ पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब सन्तः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ॥ रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ ३५ ॥ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ॥ हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥ ३६ ॥

मदीहाः मदर्थमेवेहाः सर्वेन्द्रियचेष्टा येषां ते अन्योन्यतः परस्परं प्रसज्य मिलित्वा मम पौरुषाणि पराक्रमान् सभाजयन्ते श्लाघयन्ति ते केचित् भागवताः ममैकात्मतां ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं सायुज्यमपि न स्पृहयन्ति सालोक्यादेस्तु का वार्ता ॥ ३४ ॥ पश्यन्तीति ॥ हे अम्ब ते सन्तः रुचिराणि प्रसन्नानि वक्त्राणि अरुणानि च लोचनानि येषु तानि वरप्रदानि दिव्यानि अप्राकृतानि मे मम रूपाणि पश्यन्ति मया साकं सह स्पृहणीयां वाचं वदन्ति। नित्यं परमेश्वरानुभवसुखं भक्तानामधिकमिति भावः॥ ३५॥ आत्मानन्दोऽप्यवश्यं भावीत्याह—तैरिति ॥ दर्शनीया अवयवा मम मुखनेत्रादयः तैः उदाराणि यानि विलासो लीला हासो मन्दहासः ईक्षितं दर्शनं वामसूक्तं मधुरभाषणं तैश्च । यद्वा । बहुव्रीहिणा अध्याहृतस्य मद्रूपैरित्यस्य द्वे विशेषणे । हृत आत्मा मनो येषां तान् तथा हृताः प्राणाः ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि येषां तान् अतो मोक्षमनिच्छतोऽपि भक्तान् मद्भक्तिरेव अण्वीं सूक्ष्मां गतिं ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणां मुक्तिं प्रयुङ्क्ते प्रापयति । प्रेमभक्तास्तु भगवतो विलासादिभिर्हृतचित्तादिकान् भक्तान् अण्वीं गतिं प्रयुङ्क्ते । भो भक्ताः

ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणां मुक्तिं गृह्णातीति प्रयोगमात्रं करोति ननु दित्सत्यपि भक्तिमहारत्नप्राप्त्या कृतार्थानां रजतस्वर्णादितुल्यब्रह्मात्मैक्यप्रदानानौचित्यादिति व्याचक्षते ॥ ३६ ॥ विभूत्यादिसुखं च तत्राधिकमित्याह—अथो इति ॥ अथो अविद्यानिवृत्त्यनन्तरं यद्यपि न एकान्तभक्ता मम मायाविनः मायाधिपतेस्तामतिश्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धां विभूतिं सत्यलोकादिगतां भोगसम्पत्तिं तथा भक्तिमनु स्वत एव प्रवृत्तं प्राप्तमपि अणिमाद्यष्टाङ्गमैश्वर्यं भागवतीं च श्रियं वैकुण्ठस्थां भोगसम्पत्तिम् अस्पृहयन्ति । यद्यपि ते न स्पृहयन्ति नञर्थे अ इति पृथगप्यव्ययम् । " अभावे अ न नो नहि " इति हैमः । उदाहृतं च अविप्र इव भाषसे विप्र इव न भाषसे इत्यर्थः । तथापि परस्य परमेश्वरस्य मे मम लोके वैकुण्ठे भद्रां दुःखेनासंभिन्नां श्रियमश्नुवते प्राप्नुवन्त्येव तुशब्दोऽवधारणे ॥ ३७ ॥ नापि क्वचित्तदैश्वर्यनाश इत्याह—नेति ॥ शान्तं शुद्धं सत्वं तद्रूपे वैकुण्ठे मत्पराः अतो मया रक्ष्यमाणाः कर्हिचिदपि न नङ्क्ष्यन्ति स्वरूपतो भोग्यतो वा नाशं न प्राप्नुवन्ति । यतः अनिमिषः कालो मे हेतिः शस्त्रं तान्नो लेढि न ग्रसते । येषाम् अहं प्रियः निरतिशयप्रीतिविषयः आत्मा सुत इव स्नेहविषयः सखेव विश्वासास्पदं गुरुरिवादरणीयवचनः सुहृदो मित्राणि इव हितकारी इष्टं दैवमिव पूज्यः ॥ ३८ ॥ इममिति द्वयम् ॥

अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ॥ श्रियं भागवतीं वाऽस्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ॥ ३७ ॥ न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिः ॥ येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥ ३८ ॥ इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ॥ आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ॥ ३९ ॥ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम् ॥ भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ॥ ४० ॥ नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् ॥ आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ॥ ४१ ॥ मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् ॥ वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥ ४२ ॥

इमं लोकं तथैवामुं परलोकं च विसृज्य उभावपि लोकौ विसृज्य हेयतया निश्चित्य उभयायिनमुभयलोकगामिनम् इणस्ताच्छील्ये णिनिः । आत्मानं देहं विसृज्य तदभिमानं परित्यज्य इह जन्मनि ये आत्मानं देहमनुवर्त्तन्ते पुत्रकलत्रादयः ये च रायो धनानि पशवो गृहाश्च तान् अन्यांश्च सर्वान् विसृज्य तेषु ममतामपोह्य विश्वतोमुखं पुत्रादिरूपेण प्रकाशमानं सर्वत्र व्यापकं वा मामेवं पुत्रादिभावेनानन्यया फलानुसन्धानरहितया भक्त्या भजन्ति तान् मृत्योः जन्ममरणादिसंसारात् अतिपारये अत्यन्तं पारं नयामि पुनर्न संसारयामि ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नेति ॥ सर्वभूतानामात्मनोऽन्तर्यामिणः प्रधानपुरुषयोरपीश्वरात् भगवतः मत् मत्तः अन्यत्र मद्भजनं विना तीव्रं दुःसहं संसारभयं न निवर्त्तते ॥ ४१ ॥ मद्भयादिति ॥ अयं वातः मद्भयात् वाति चलति । मद्भयात्सूर्यः तपति । मद्भयादेव इन्द्रो वर्षति । अग्निर्दहति मद्भयादेव मृत्युश्चरति । एते मत्तो भीता एव स्वस्वव्यापारे प्रवर्त्तन्ते ॥ ४२ ॥

ज्ञानेति ॥ अत एव योगिनो ज्ञानवैराग्याभ्यां युक्तेन भक्तियोगेन क्षेमाय मोक्षलाभाय अकुतोभयं मे मम पादमूलं प्रविशन्ति भजनीयतया आश्रयन्ते ॥ ४३ ॥ एतावानिति ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मयि अर्पितं सत् तत्रैव स्थिरं निश्चलं भवतीत्येतावानेवास्मिन् लोके पुंसां निःश्रेयस्योदय उत्कर्षः ॥४४॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयपञ्चविंशे व्यधादिमाम् ॥ २५ ॥ षड्विंशे कथ्यते सर्वभावानां जन्मलक्षणम् ॥ पुंप्रकृत्योर्विवेकाय तत्र श्लोका गुणादयः ॥ अनुष्टुभोऽपि तावत्य उवाचेति त्रिकं ततः ॥ २६ ॥ भक्त्यादित्रयप्रश्ने भक्तिमुक्त्वा साङ्ख्यमाह—अथेति ॥ अथेदानीं तत्त्वानां प्रकृतिपुरुषादीनां पृथक् लक्षणं स्वरूपोत्पत्त्यादिकं वक्ष्यामि यत् तत्त्वलक्षणं ज्ञात्वा मुमुक्षुः पुरुषः प्राकृतैः गुणैर्विमुच्येत ॥ १ ॥ ज्ञानमिति ॥ आत्मदर्शनरूपं हृदयग्रन्थेरहङ्कारस्य भेदनं यद् ज्ञानं पुरुषस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय वेदान्ता आहुस्तत्ते तुभ्यं वर्णये ॥ २ ॥ तत्र पुरुषं लक्षयति—अनादिरिति ॥ आत्मैव पुरुषः स च अनादिः निर्गुणः प्रकृतेः परः अन्यः असङ्गः प्रत्यग्धामा अन्तःस्फूर्तिः ज्ञानरूपः स्वयंज्योतिः

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ॥ क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥ ४३ ॥ एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम् ॥४४॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे कापिलेयोपाख्याने भक्तिलक्षणवर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् ॥ यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ १ ॥ ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ॥ यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥ २ ॥ अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥ प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥ ३ ॥ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ॥ यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ ४ ॥ गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ॥ विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥ ५ ॥

स्वयंप्रकाशः येन समन्वितं व्याप्तं सत् विश्वं प्रकाशत इति शेषः । विश्वप्रकाशक इत्यर्थः । प्रत्यग्धामेति लक्षणं विशेषणैश्च क्षणिकत्वसंसारित्वज्ञानादिगुणत्वसंसारित्वज्ञानविषयत्वादीनि व्यावर्त्यन्ते ॥ ३ ॥ स इति ॥ स एषः उक्तलक्षणो विभुः स्वतन्त्रः पुरुषः सूक्ष्मामविभक्तनामरूपां सत्वादिगुणमयीं दैवीं देवस्य भगवतः शक्तिरूपां यदृच्छयैवोपगतां प्राप्तां प्रकृतिं लीलया हेतुभूतया लीलार्थमभ्यपद्यत स्वीकृतवान् । अत्र आवरणविक्षेपशक्तिभेदेन प्रकृतिर्द्विधा । तत्रावरणशक्त्या सैव जीवोपाधिरविद्या ।विक्षेपशक्त्या सैव परमेश्वरोपाधिर्माया। जीवेश्वरभेदेन पुरुषो द्विधा । तत्र यः प्रकृत्यविवेकेन संसरति स जीवः । यस्तु प्रकृतिं वशीकृत्य विश्वसृष्ट्यादि करोति स परमेश्वरः ।अत एव लीलयाभ्यपद्यतेत्युक्तम् ॥ ४ ॥ इदानीं प्रकृत्यविवेकेन जीवस्य संसारप्रकारमाह—गुणैरिति ॥ चतुर्भिः गुणैः सत्त्वादिभिः सरूपाः स्वसमानरूपा अत एव विचित्राः देवमनुष्यतिर्यगादिरूपाः प्रजाः सृजतीं प्रकृतिं विलोक्य स जीवः इह संसारे निमित्ते ज्ञानं गूहति आवृणोतीति तथा तया प्रकृतेरेवाविद्याख्यवृत्त्या युक्तः सद्यः मुमुहे

आत्मानं विस्मृतवान् ॥ ५ ॥ एवमिति ॥ एवं पराभिध्यानेन प्रकृतौ देहादिरूपेण परिणतायामात्माध्यासेन प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणेषु कर्मसु कर्तृत्वं पुमानात्मनि स्वस्मिन्मन्यते ॥ ६ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात् कर्तृत्वाभिमानादेव साक्षिणः अस्य पुरुषस्य वस्तुतोऽकर्तुरेव सतः कर्मभिर्बन्धः ईशस्य स्वतन्त्रस्यैव तत्कृतं कर्मबन्धकृतं भोगे पारतन्त्र्यं निर्वृतात्मन आनन्दस्वरूपस्यैव संसृतिः जन्ममरणादिप्रवाहश्च भवति ॥ ७ ॥ नन्वहं करोमीति चैतन्यसामानाधिकरण्येनैव कर्तृत्वादिप्रतीतेः पुरुष एव कर्तास्तु इति चेत्तत्राह—कार्येति ॥ यद्यप्यहङ्कारिगतमेव कर्तृत्वादिकं भोक्तृत्वं च प्रतीयते तथापि विकारस्य जडपर्यवसानत्वात् कूटस्थस्य स्वतो विकाराभावात् कार्यं शरीरं कारणानिन्द्रियं कर्ताहङ्कारस्तदभावापत्तौ पुरुषस्य प्रकृतिमेव कारणं विदुः भोगस्य च जडे असम्भवाच्चैतन्यपर्यवसानत्वाच्च सुखदुःखानां भोक्तृत्वे प्रकृतेः परं विलक्षणं चेतनं पुरुषं कारणं विदुः । एषां च विकारस्योपाधिप्राधान्यं भोगस्योपहितप्राधान्यम् ॥ ८ ॥ प्रकृतेरिति ॥ हे पुरुषोत्तम सदसत् कार्यं कारणं स्थूलं सूक्ष्मं वा सर्वमपि विश्वं यदात्मकं तयोः अस्य

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ॥ कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६ ॥ तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् ॥ भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ॥ भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ ८ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ॥ ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ॥ प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ १० ॥ पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ॥ एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ ११ ॥ महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ॥ तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥ १२ ॥ इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः ॥ वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥ १३ ॥

विश्वस्य कारणयोः प्रकृतेः पुरुषस्य चेत्येतयोर्लक्षणं ब्रूहीति ॥ ९ ॥ यदिति ॥ यत् त्रिगुणमव्यक्तमतिसूक्ष्मं नित्यमुत्पत्तिविनाशरहितमविशेषं पृथ्व्यादिवदाकारविशेषरहितं विशेषवत् पृथिव्यादिनानाविशेषाश्रयभूतं सदसदात्मकं कार्यकारणं रूपम् एवंभूतं प्रधानं मुख्यं कारणं तदेव प्रकृतिं प्राहुः ॥ १० ॥ पञ्चभिरिति ॥ पञ्चभिः पञ्चभिः चतुर्भिस्तथा दशभिः एतच्चतुर्विंशतिकम् एतानि चतुर्विंशतिर्यस्मिन् गणे तं गणं प्राधानिकं प्रधानकार्यात्मकं विदुः ॥ ११ ॥ एतदेव विवृणोति—महाभूतानीति ॥ महाभूतानि भूः आपः इत्यादीनि पञ्चैव गन्धादीनि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यानि तन्मात्राणि पृथिव्यादीनां सूक्ष्मावस्थाविशेषास्तावन्ति पञ्चैव मे मम मतानि ॥ १२ ॥ इन्द्रियाणीति ॥ श्रोत्रं त्वक् इत्यादीनि मेढ्रान्तानि नव दशमः पायुरुच्यत इति दश इन्द्रियाणि । तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि ॥ १३ ॥

मन इति॥ एकमेवान्तरात्मकमन्तःकरणं परं तु लक्षणरूपया चिह्नभूतया सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानचिन्तारूपया वृत्त्या मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्येवं चतुर्धा तस्य भेदो लक्ष्यते ॥ १४ ॥ एतावानेवेति ॥ सगुणस्य ब्रह्मणः यावानयं सन्निवेशः अवस्थाविशेषो मया प्रोक्तः स एतावानेवान्यैरपि सङ्ख्यातः । काले मतभेदमाह । यस्तु कालः सतु पञ्चविंशकः अल्पार्थे कन् । प्रकृतेरेवावस्थाविशेषः । यद्वा पुरुष एव कालः ॥ १५ ॥ प्रभावमिति ॥ एके तु पौरुषं पुरुषस्य भगवतः प्रभावं विक्रममेव कालमाहुः । यतः कालात् प्रकृतिमविद्यामीयुषः प्राप्तस्य अत एव देहादावहङ्कारेण विमूढस्य भ्रान्तस्य कर्तुर्जीवस्य भयं भवति ॥ १६ ॥ स्वमतमाह—प्रकृतेरिति ॥ हे मानवि सत्वादिगुणत्रयसाम्यरूपस्य अत एव निर्विशेषस्य वस्तुनः प्रकृतेः सृष्टेः पूर्वं यतश्चेष्टासाम्यावस्थात्यागपरिणामान्तरप्राप्तिहेतुभूता भवति स भगवानेव कालयतीति काल इत्येवमुपलक्षितः व्यवहृतो भवति अतो न तत्वान्तरम् ॥ १७ ॥ एतत् स्फुटयति—अन्तरिति ॥ य एषः आत्ममायया सत्वानां सर्वप्राणिनामन्तः पुरुषरूपेणान्तर्यामिरूपेण बहिश्च काल-

मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ॥ चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥१४॥ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह ॥ सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः ॥ १५ ॥ प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् ॥ अहंकारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः ॥ १६ ॥ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ॥ चेष्टा यतः स भगवान्काल इत्युपलक्षितः ॥१७॥ अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ॥ समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया ॥ १८ ॥ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् ॥ आधत्त वीर्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् ॥ १९ ॥ विश्वमात्मगतं व्यञ्जन्कूटस्थो जगदङ्कुरः ॥ स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः ॥२०॥ यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ॥ यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥ २१ ॥

रूपेण सम्यक् तद्विकाररहित एवान्वेति अनुस्यूतो वर्तते स भगवानेवेत्यन्वयः । तदेवं प्रकृतेश्चतुर्विंशतिर्भेदाः गुणत्रयं तु प्रकृतिरेवेति न पृथक्त्वम् । जीवेश्वरयोरैक्यविवक्षया पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । तयोर्भेदविवक्षायां च षड्विंशतिः । कालस्य पृथक्त्वे सप्तविंशतिः । प्रकृतेरपि पृथक्त्वेऽष्टाविंशतिः ॥ १८ ॥ दैवादिति ॥ दैवात् कालात् जीवादृष्टसहकृतात् क्षुभिता वैषम्यं प्राप्ता धर्मा गुणाः यस्यास्तस्यां स्वकीयायां योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ परः पुमान् परमपुरुषो वीर्यं चिच्छक्तिमाधत्त सा प्रकृतिः हिरण्मयं प्रकाशबहुलं महत्तत्वमसूत ॥ १९ ॥ विश्वमिति ॥ कूटस्थः लयविक्षेपशून्यः जगतः अङ्कुरस्थानीयः महान् आत्मगतं स्वस्मिन्सूक्ष्मरूपेण स्थितं विश्वमहङ्कारादिप्रपञ्चं व्यञ्जन् व्यञ्जयन् हेतौ शता । व्यञ्जयितुमात्मप्रस्वापनमात्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत्पूर्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ लयं कृतवत्तत् तीव्रं तमः स्वतेजसाऽपिबत् नाशितवानित्यर्थः । पुंस्त्वं तु तत्वपदत्यागेन महानित्यस्यैव विवक्षया ॥ २० ॥ यत्तदिति ॥ यत् तत् सर्वागमप्रसिद्धं सत्वं सत्वगुणं स्वच्छं विशदं शान्तं भगवतः पदमुपलब्धि-

स्थानमत एवाधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदमभिप्रेत्य वासुदेवाख्यं चित्तं यदाहुस्तन्महदात्मकमेव विद्धि । अत्रायमर्थः।अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति संज्ञा । अध्यात्मरूपेण चित्तमिति । उपास्यरूपेण वासुदेव इति । अधिष्ठाता तु क्षेत्रज्ञः । एवमहङ्कारमनोबुद्धिषु सङ्कर्षणानिरुद्धप्रद्युम्ना उपास्याः रुद्रचन्द्रब्रह्माणोऽधिष्ठातारः ॥ २१ ॥ स्वच्छत्वमिति ॥ यथा परा भूसंसर्गात्प्राक्तनी अपां प्रकृतिः स्वतःसिद्धः स्वभावः फेनपङ्कतरङ्गादिरहिता मधुरा स्वच्छा च तथा स्वच्छत्वं निर्मलत्वमविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यं शान्तत्वं रागादिशून्यत्वं चेत्येवंरूपाभिर्वृत्तिभिश्चेतसो लक्षणं प्रोक्तम् ॥ २२॥ महदिति द्वयम् ॥ भगवद्वीर्यं चिच्छक्तिस्तेन संभव उत्पत्तिर्यस्य तस्मात् विकुर्वाणात् महत्तत्वात् क्रियासु शक्तिर्यस्य सः तथाभूतः उपलक्षणतया ज्ञानद्रव्यशक्तिः अहङ्कारः वैकारिकः सात्विकः तैजसो राजसः तामसश्चेति त्रिविधः समपद्यत बभूव । यतः यस्मादहङ्कारात् मनसः इन्द्रियाणां च महतां भूतानाम् आकाशादीनाम् अपि भवः उत्पत्तिर्जाता ॥२३॥२४॥ सहस्रेति ॥ यमहङ्कारं साक्षात् सहस्रशिरसमनन्तं सङ्कर्षणाख्यं भूतेन्द्रियमनोमयं

स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ॥ वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा ॥ २२ ॥ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् ॥
क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत ॥ २३ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ॥ मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ २४ ॥
सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनन्तं प्रचक्षते ॥ संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् ॥ २५ ॥ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ॥ शान्तघो-
रविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः ॥ २६ ॥ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ॥ यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसंभवः ॥ २७ ॥
यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ॥ शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः ॥ २८ ॥ तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति ॥
द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ॥ २९ ॥

भूतेन्द्रियमनसां कारणं पुरुषं प्रचक्षते ॥ २५ ॥ कर्तृत्वमिति ॥ देवतादिरूपेण कर्तृत्वम् इन्द्रियरूपेण करणत्वं भूतादिरूपेण कार्यत्वमित्यहङ्कृतेरहङ्कारस्य लक्षणं स्यात् । एवं सात्विकत्वेन शान्तत्वं राजसत्वेन घोरत्वं तामसत्वेन मूढत्वमिति वाहंकृतेर्लक्षणं स्यात्॥२६॥ वैकारिकादिति ॥ वैकारिकात् सात्विकात् विकुर्वाणादहङ्कारान्मनस्तत्वमजायत । यत् यस्य मनसः सङ्कल्पविकल्पाभ्यां विषयचिन्तनविशेषचिन्तनाभ्यां कामस्य कामनारूपवृत्तेः सम्भव उत्पत्तिर्वर्त्तते भवति इति लक्षणम् ॥ २७ ॥ यदिति ॥ यत् यत्र मनसि स्थितं हृषीकाणामिन्द्रियाणामधीश्वरं शारदं शरत्कालिकं यदिन्दीवरं नीलोत्पलं तदिव श्यामं योगिभिः शनैराराध्यम् अनिरुद्धाख्यं विदुः ॥ २८ ॥ तैजसादिति ॥ हे सति विक्रियमाणात् तैजसात् राजसादहङ्काराद्बुद्धितत्त्वमभूत् । द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानं बुद्धितत्त्वस्य वृत्तिरित्यर्थः । चित्तव्यावृत्त्यर्थं चेदम् । चेतनारूपं ज्ञानं तु चित्तधर्मः तथा घटपटादिसविकल्पकज्ञाने इन्द्रियाणामनुग्रहः अनुग्राहकत्वं बुद्धेर्लक्षणम् । यद्यपि चित्तादीन्यपि इन्द्रियानुग्राहकाणि तथापि बुद्ध्यैव तत्र विशेषः । तथा

हि शब्दं शृणोमीत्यत्र चित्तेन चेतनामात्रं निर्धीयते बुद्ध्या शब्दोऽयमिति स्फुर्त्तिः मनसा शब्दे जिघृक्षा अहङ्कारेण स्वाभिमानार्पणम् ॥ २९ ॥ द्रव्यस्फुरणं प्रपञ्चयति—संशय इति ॥ संशयः एकस्मिन्ननेकप्रकारं ज्ञानं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विपर्यासो मिथ्याज्ञानं पीतः शङ्खः शुक्तौ इदं रजतमिति निश्चयो यथार्थप्रमाणज्ञानं स्मृतिः स्मरणं स्वापो निद्रा इत्येवं पृथक् असाङ्कर्येण वृत्तितः वृत्तिभिर्बुद्धेर्लक्षणमुच्यते । " प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय " इति पातञ्जलोक्तेः ॥ ३० ॥ तैजसानीति ॥ क्रियाज्ञान-विभागशः कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियविभागेनोभयविधान्यपीन्द्रियाणि तैजसानि राजसाहंकारादेव जातानि ज्ञानेन्द्रियाणां वैकारिकत्वशङ्कानिरासायैवकारः । हि यस्मात् प्राणस्य क्रियाशक्तिः बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वात्तत्क्रियाशक्तिमतामिन्द्रियाणामपि तैजसत्वम् । तथा बुद्धेरपि तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमतामपीन्द्रियाणां तैजसत्वम् ॥ ३१ ॥ तामसादिति ॥ भगवतो वीर्येण कालमायांशरूपेण चोदितात् प्रेरितात् अत एव विकुर्वाणात्तामसाहंकारात् शब्दरूपं मात्रं सूक्ष्मं द्रव्यमभूत् तस्मान्नभ आकाशमभूत् । श्रोत्रं तु शब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनन्तरं तत्संबन्धमात्रं कथ्यते । नतूत्पत्तिस्तस्याः प्रागेव कथितत्वात् । शब्दं गच्छतीति तथा शब्दग्राहकम्

संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ॥ स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥ ३० ॥ तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः ॥
प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता॥३१॥तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् ॥ शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं च शब्दगम् ॥३२॥
अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च ॥ तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥ ३३ ॥ भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च ॥ प्राणेन्द्रि-
यात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ॥३४॥ नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः ॥ स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च संग्रहः ॥३५॥
मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च ॥ एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ॥ ३६ ॥ चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥
सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ॥ ३७ ॥

॥ ३२ ॥ अर्थेति ॥ अर्थाश्रयत्वमर्थप्रकाशकत्वं द्रष्टुर्लिङ्गत्वं कुड्याद्यन्तरितस्य गजो यातीति वदतो गजद्रष्टुः पुरुषस्य ज्ञापकत्वं लिङ्गं यद् द्रष्टृदृश्ययोरित्युक्तत्वात् नभसस्तन्मात्रत्वं सूक्ष्मरूपत्वं च शब्दस्य लक्षणं कवयो विदुः ॥ ३३ ॥ भूतानामिति ॥ भूतानां छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वं बहिरन्तर्व्यवहारास्पदत्वं च प्राणानामिन्द्रियाणामात्मनो मनसश्च धिष्ण्यत्वं नाड्यादिछिद्ररूपेण स्थानत्वं च नभसः वृत्तिः कार्यरूपमेव लक्षणमेवमुत्तरत्राप्येकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः । द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीयेन महाभूतलक्षणमित्यनुसन्धेयम् ॥ ३४ ॥ नभस इति ॥ शब्दस्तन्मात्रमसाधारणो गुणो यस्य तस्मात् कालगत्या विकुर्वतो नभसः सकाशात् स्पर्शः तन्मात्रमभवत् । ततः स्पर्शाद्वायुरभवत् । ततः स्पर्शस्य संग्रहः सम्यग्ग्रहणं यथा भवति सा त्वक् ॥ ३५ ॥ मृदुत्वमिति ॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वं च नभस्वतो वायोस्तन्मात्रत्वमसाधारणगुणत्वं च एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं लक्षणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ चालनमिति ॥ चालनं वृक्षशाखादीनां प्रकम्पनं व्यूहनं तृणादीनां संमेलनं प्राप्तिः सर्वत्राप्रति-

हतगतिः द्रव्यशब्दयोर्नेतृत्वं तत्र द्रव्यस्य गन्धवतो घ्राणं प्रति तथा शैत्यादिमतः स्पर्शनं प्रतिशब्दस्य दूरस्थस्य श्रोत्रं प्रतीत्यादि यथायोग्यमूह्यम् । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वं भुक्तान्नादिप्रापकत्वेन कार्यक्षमतासम्पादकत्वमिति यावत् । वायोरेतत्कर्मैवाभिलक्षणम् ॥ ३७ ॥ वायोरिति ॥ स्पर्शस्तन्मात्रं यस्य तस्माद्दैवेन कालेनेरितात् प्रेरितात् वायोः सकाशात् रूपमभूत् । ततो रूपात् तेजः समुत्थितमुत्पन्नमभूत् । तत्र चक्षुरिन्द्रियं रूपस्योपलम्भनं ग्राहकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ द्रव्येति ॥ हे साध्वि द्रव्याकृतित्वं द्रव्यस्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्योपसर्जनतया प्रतीतिः सैव संस्था संनिवेशः शब्दस्य स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः अप्रत्यक्षद्रव्यस्पर्शादेरपि स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः । रूपस्य तु नैवमिति तस्यायं विशेष उक्तः । व्यक्तिसंस्थात्वं द्रव्यस्य या संस्था संनिवेशः सैव संस्था यस्य तथात्वम् । द्रव्यस्य स्थूलसूक्ष्मतया ऋजुवक्रतया चास्यापि तथात्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणधर्मत्वं च रूपमात्रस्य वृत्तयः लक्षणानि ॥ ३९ ॥ द्योतनमिति ॥ द्योतनं प्रकाशनं पचनं तण्डुलादेः क्षुत् तृट् च तद्द्वारेण

वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् ॥ समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलम्भनम् ॥ ३८ ॥ द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च ॥
तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः ॥ ३९ ॥ द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् ॥ तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ॥ ४० ॥
रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् ॥ रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वारसग्रहः ॥ ४१ ॥ कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा ॥ भौतिकानां
विकारेण रस एको विभिद्यते ॥ ४२ ॥ क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् ॥ तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ॥ ४३ ॥ रस-
मात्राद्विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् ॥ गन्धमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः ॥ ४४ ॥

पानमदनं च हिममर्दनं शैत्यनाशनं शोषणं च एताः तेजसो वृत्तयः कार्यभूतानि लक्षणानि ॥ ४० ॥ रूपेति ॥ दैवेन कालादिना चोदितात् प्रेरितात् विकुर्वाणात् रूपं मात्रा यस्य तस्मात्तेजसः रसमात्रमभूत् । तस्माद्रसात् अम्भः जलमभूत् । जिह्वा रसनेन्द्रियं ततः रसस्य ग्रहो ग्रहणं भवति ॥ ४१ ॥ कषाय इति ॥ स्वतः एको मधुर एव रसः भौतिकानां संसर्गिद्रव्याणां बीजादीनां विकारेण कषायः मधुर इत्यादिः नैकधा षड्धा विभिद्यते ॥ ४२ ॥ क्लेदनमिति ॥ क्लेदनमार्द्रीकरणं पिण्डनं मृदादेः पिण्डीकरणं तृप्तिः तृप्तिकरत्वं प्राणनं जीवनम् " आपोमयः प्राण " इति श्रुतेः । आप्यायनं तृड्वैक्लव्यनिवर्त्तनम् उन्दनं मृदूकरणम् ओदनमिति पाठेऽपि स एवार्थः । तापापनोदः सूर्यादिजनिततापनिवर्तनं भूयस्त्वं कूपादावुद्धृतस्यापि पुनः पुनरुद्गमः स्वसम्मेलनेन दुग्धादिद्रव्यान्तरस्य बहूकरणं वा इमाः क्लेदनादयः अम्भसः वृत्तयः कार्यभूतानि लक्षणानि ॥ ४३ ॥ रसेति ॥ दैवादिचोदितात् विकुर्वाणाद्रसतन्मात्रादम्भसो गन्धतन्मात्रमभूत् । तस्मात्पृथ्वी अभूत् । गन्धगः गन्धग्राहकस्तु घ्राणः ॥ ४४ ॥

करम्भ इति ॥ एक एव गन्धः संसर्गिद्रव्याणामवयववैषम्याद्विकारात् करम्भो मिश्रगन्धः यथा व्यञ्जनादीनां हिंग्वादिसंस्कारैः पूतिर्दुर्गन्धः सौरभ्यं कर्पूरादेः शान्तः शतपत्रादेः उदग्रो लशुनादेः इत्यादिभिर्भेदैः पृथक् विभिद्यते ॥ ४५ ॥ भावनमिति ॥ ब्रह्मणो भावनं प्रतिमादिरूपेण साकारतापादनम् । स्थानं जलादिविलक्षणतया तन्नैरपेक्ष्येण स्थितिः । धारणं जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छेदकत्वं घटाकाशः मलिनाकाशः धूम्रो वायुरित्यादिप्रतीतेः । सर्वेषां सत्वानां प्राणिनां तत्तद्गुणानां पुंस्त्वादीनामुद्भेदः परिणामविशेषैः प्रकटीकरणं पृथिव्या वृत्तिः कार्यमेव लक्षणम् ॥ ४६ ॥ श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वमेव लक्षणमित्याह—नभ इति ॥ नभस आकाशस्य गुणविशेषः शब्दः यस्य अर्थो ग्राह्यो विषयः तच्छ्रोत्रमुच्यते एवमग्रेऽपि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ भूमेरित्यर्द्धम् ॥ परस्येति ॥ परस्य कारणस्याकाशादेर्धर्मः शब्दादिः परस्मिन्कार्ये वाय्वादौ समन्वयात् आकाशादेरुपादानतयानुवृत्तत्वात् । हि यतो दृश्यते अतो हेतोर्भावानामाकाशादीनां सर्व एव विशेषः । शब्दादिगुणो भूमावुपलक्ष्यते दृश्यते तत्राकाशा-

करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोदग्रादिभिः पृथक् ॥ द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते ॥ ४५॥ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ॥ सर्व-
सत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ॥ वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ॥ ४७॥
तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते ॥ अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ॥ ४८ ॥ भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते ॥
परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥ अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ॥ ४९ ॥ एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै ॥ काल-
कर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ॥ ५० ॥ ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ॥ उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ॥ ५१ ॥
एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः ॥ तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः ॥ यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ॥ ५२ ॥

दिचतुर्णामन्वयात् जलादिषु यथान्वयमेव न सर्वः आकाशे त्वन्यान्वयाभावादेकः शब्द एव॥४९॥कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्योत्पत्तिमाह—एतानीति ॥ यदा एतानि महदादीनि महदहङ्कारपञ्चमहाभूतानीति सप्त असंहत्य आमिलित्वा स्थितानि तथा भूतेभ्यः कार्योत्पत्त्य संभवात्तदा कालः क्षोभकः कर्म जीवादृष्टं गुणः सत्वादिः तैरुपेतः विशिष्टो जगदादिर्भगवान् उपाविशत् प्रथमं संहननकारिण्या शक्त्या सर्वतत्वसम्मेलनार्थमविशत् । ततो वर्षसहस्रान्तेऽन्तर्यामित्वेन प्राविशत् इति ज्ञेयम् ।तन्मात्राणि महाभूतेषु इन्द्रियाणि चाहङ्कारेन्तर्भाव्य सप्तेत्युक्तम् । अतः सर्वेष्वेव प्रवेशो बोध्यः॥५०॥तत इति ॥ ततः तेन भगवत्प्रवेशेन अनुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः अत एव युक्तेभ्यः परस्परं प्रधानगुणभावेन मिलितेभ्यस्तत्वेभ्यः अचेतनमधिष्ठातृचेतनरहितमण्डमुत्थितमुत्पन्नम् । यस्मादण्डादसौ विराट् समष्टिपुरुषः देहः उदतिष्ठत् प्रादुरभूत् ऊर्द्ध्वकर्मविवक्षया तङ्भावः ॥५१॥ एतदिति सार्द्धम् ॥ एतच्च विशेषाख्यमण्डं बहिः प्रधानेन व्यापकेनावृतैः क्रमवृद्धैः क्रमश उत्तरोत्तरमधिकैः दशोत्तरैः उत्तरोत्तरदशगुणाधिकैस्तोयादिभिः तोयतेजोवाय्वाका-

शाहङ्कारमहत्तत्वैः परिवृतम् । यत्राण्डे हरेर्भगवतः रूपं रूपभूतः अयं देवमनुष्यादिः लोकवितानः लोकविस्तारोऽस्ति हरेरिति पुरुषाभेदाभिप्रायेण ॥ ५२ ॥ तत्राध्यात्मादिविभागमाह—हिरण्मयादिति ॥ सलिलेशयात् जलेस्थितात् हिरण्मयात् प्रकाशबहुलादण्डकोशात् उत्थाय तत्रस्य एवौदासीन्यं त्यक्त्वा तमाविश्य तमधिष्ठायैव महादेवो भगवान् खमिन्द्रियच्छिद्रं बहुधा निर्बिभेद पृथक् चकार ॥ ५३ ॥ निरभिद्यतेति ॥ अस्य विराजः प्रथमं मुखं निरभिद्यत ततस्तत्र मुखे वाणी वागिन्द्रियं तया वाण्या सह तदधिष्ठाता वह्निरभवत् प्राविशत् । अथो नासे नासिकाच्छिद्रे निरभिद्येतामेतयोर्नासाच्छिद्रयोरधिष्ठानभूतयोः प्राणोतः प्राणेन उतः स्यूतः विशिष्टः सन् घ्राण इन्द्रियमभवदित्यनुषङ्गः । प्राणोत इति विशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि लिङ्गपरिणामेन द्रष्टव्यं प्राणाधीनस्थितिकत्वात् ॥ ५४ ॥ घ्राणादिति ॥ घ्राणादनन्तरं वायुश्च तद्देवताभवत् अविशत् । एवमग्रेऽपि पञ्चम्यन्तानां तदनन्तरमिति व्याख्या ज्ञेया । अन्यत्र प्राणाधिष्ठातृतयाश्विनीकुमारावुक्तावत्र तु वायुरिति विशेषः । अक्षिणी इन्द्रियाधिष्ठाने

हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ॥ तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ॥ ५३ ॥ निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् ॥ वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोऽतो घ्राण एतयोः ॥५४॥ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः ॥ तस्मात्सूर्यो न्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ॥ ५५ ॥ निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ॥ तत ओषधयश्चासञ्छिश्नं निर्बिभिदे ततः ॥५६॥ रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् ॥ गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयंकरः ॥ ५७ ॥ हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् ॥ पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ॥ ५८ ॥

अभिद्येतामेतयोश्चक्षुरिन्द्रियमभवत् । तस्मात्तदनन्तरं सूर्यो देवता प्राविशदिति शेषः । कर्णौ इन्द्रियाधिष्ठाने अनु अनन्तरमभिद्येताम् । ततः श्रोत्रमिन्द्रियं दिशश्च देवताः प्राविशन् न्यभिद्येतामन्वभिद्येतामित्येकार्थं पाठद्वयम् ॥५५॥ निर्बिभेदेति ॥ ततश्च विराजस्त्वक् अधिष्ठानं निर्बिभेद निर्भिन्ना ततस्तत्र रोमादय इन्द्रियस्थानापन्ना ज्ञेयाः । अत्र विशेषो द्वितीयस्कन्धे दशमेऽध्याये वस्तुनो मृदु इति श्लोके व्याख्यातो द्रष्टव्यः । आदिपदेन केशाः तत्र ओषधयश्च देवता आसन् प्राविशन् । ततश्च शिश्नमधिष्ठानं निर्बिभिदे भिन्नं जातम् ॥५६॥ रेत इति ॥ रेत इन्द्रियं तस्मात्तस्मिन्नापः देवता आसन् प्राविशन् । अग्रेऽपि देवतास्थले प्रवेशोऽर्थो ज्ञेयः । ततश्च गुदमधिष्ठानं निरभिद्यत गुदात् गुदोत्पत्तेरनन्तरं तत्र अपान इन्द्रियमासीत् । अपानादनन्तरं च सर्वलोकभयंकरो मृत्युस्तत्र देवता आसीत् ॥ ५७ ॥ हस्ताविति ॥ हस्तौ निरभिद्येतां ताभ्यां तयोर्बलमिन्द्रियमासीत् स्वराट् इन्द्रश्च तत्तस्य देवता आसीत् । पादौ च निरभिद्येतां ताभ्यां तयोर्गत्याख्यमिन्द्रियमासीत् । ततस्तत्र हरिरुपेन्द्रो देवतासीत् ॥ ५८ ॥

नाड्य इति ॥ अस्य विराजः नाड्योऽधिष्ठानभूता निरभिद्यन्त ताभ्यस्तासु लोहितमिन्द्रियस्थानीयमाभृतं पूर्णं ततस्तस्य नद्यो देवताः समभवन् उदरमधिष्ठानं निरभिद्यत ॥ ५९ ॥ क्षुदिति ॥ ततस्तत्र क्षुत्पिपासे इन्द्रियस्थानीये स्याताम् एतयोर्देवता तु समुद्रोऽभूत् । अथ चास्य हृदयं कमलाकारं भिन्नं हृदयात् हृदये मन इन्द्रियमुत्थितं स्थितम् ॥ ६० ॥ मनस इति ॥ मनसश्चन्द्रमा देवता जातः बुद्ध्यादीनामपि हृदयमेवाधिष्ठानं बुद्धिरिन्द्रियं बुद्धेर्गिरां पतिः ब्रह्मा देवता अहङ्कार इन्द्रियं तत्र रुद्रः देवता चित्तमिन्द्रियं तत्र चैत्यः क्षेत्रज्ञो जीवोऽधिष्ठाताभूदिति स्वामिपादाः । परे तु चैत्यश्चित्ताधिष्ठाता वासुदेवः स एव चित्ते उपास्यः स एव समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्य प्रद्युम्नत्वेनान्तर्यामी स एव च व्यष्टिजीवानामनिरुद्धत्वेनान्तर्यामीति व्याचख्युः ॥ ६१ ॥ अत्र देहादिसंघाते क्षेत्रज्ञो मुख्य इति वक्तुमन्येषामसामर्थ्यमाह—एत इति ॥ पुनः-

नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम् ॥ नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत ॥ ५९ ॥ क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ॥ अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ॥ ६० ॥ मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः ॥ अहंकारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्त्यस्ततोऽभवत् ॥ ६१ ॥ एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् ॥ पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् ॥ ६२ ॥ वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६३ ॥ अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६४ ॥ त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६५ ॥ गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६६ ॥ विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६७ ॥ क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६८ ॥ बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६९ ॥ चित्तेन हृदयं चैत्त्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा ॥ विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ॥ ७० ॥

शब्दस्तथापीत्यर्थे । अभ्युत्थिताः अहङ्काराज्जाता एते हि प्रसिद्धा देवास्तं विराजमुत्थापयितुं खानि स्वस्थानानि क्रमात् विविशुस्तथाप्यस्योत्थापने नैवाशकन् ॥ ६२ ॥ एतदेव स्पष्टयति—वह्निरित्यादिभिः सप्तभिः ॥ वह्निर्देवता वाचा इन्द्रियेण मुखं भेजे तदा विराट् नोदतिष्ठत् इत्यादि स्पष्टम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ चित्तेनेति ॥ चैत्यश्चित्ताधिष्ठाता क्षेत्रज्ञो जीवः व्याख्यान्तरे वासुदेवः चित्तेन स्वशक्तिभूतेनेन्द्रियेण सह हृदयकमलं स्वाधिष्ठानं यदा प्राविशत् तदैव विराट् पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत । इह ल्यब्लोपे पञ्चमी । सलिलमधिष्ठाय कार्यक्षमो जातः ॥ ७० ॥

यथेति ॥ येन जीवेन विना प्राणादयो यथा प्रसुप्तं पुरुषं मनुष्यादिमोजसा स्वबलेनोत्थापयितुं न प्रभवन्ति तथा वह्न्यादयो देवा अपि क्षेत्रज्ञप्रवेशमन्तरेण विराजमुत्थापयितुं नाशक्नुवन् ॥ ७१ ॥ तमिति ॥ भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेनेति प्रथममीश्वरे भक्तिः ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततो योगेन प्रवृत्तया एकाग्रया धिया यद् ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविवेकः तेनास्मिन् आत्मनि देह एव तं प्रत्यगात्मानं विविच्य चिन्तयेत् ॥ ७२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीये षड्विंशे निरमादिमाम् ॥ २६ ॥ सप्तविंशे तु बहुभिः साधनैः पुंप्रधानयोः ॥ विवेकेन मोक्षरीतिस्त्रिंशत्पद्यानि तत्र तु ॥ उवाचेति त्रैयं साङ्ग्रिरेकै त्रिंशदनुष्टुभः ॥ २७ ॥ प्रकृतीति ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थोऽपि प्रकृतिकार्ये देवमनुष्यादिशरीरे स्थितोऽपि अविकारात् रागादिविकाराभावात् अकर्तृत्वात् निर्गुणत्वाच्च जलार्कवत् जले प्रतिबिम्बितसूर्य इव प्राकृतैर्गुणैः तत्कृतैः पुण्यपापादिभिः सुखदुःखादिभिश्च नाज्यते न लिप्यते । यथा जलगताः कम्पादयः प्रबिम्बितेऽर्के प्रतीयमाना अपि वस्तुतोऽर्कगता न भवन्ति तथाऽन्तःकरणगता

यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः ॥ प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ॥ ७१ ॥ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया ॥ भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ॥७२॥ इति श्री० तृ० कापिलेयोपाख्याने तत्त्वसमाम्नाये षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः ॥ अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥१॥ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ॥ अहंक्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते ॥ २ ॥ तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः ॥ प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ॥ ३ ॥ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ४ ॥

एव सुखादयोऽध्यासेनात्मनि प्रतीयन्ते नतु तत्र वस्तुतः सन्ति ॥ १ ॥ स इति ॥ स एष दोषरहितोऽप्यात्मा यर्हि यदा अहंक्रियादेहादावात्माभिमानस्तया विमूढः आत्मा यस्य सः तथाभूतः सन् प्रकृतेर्गुणेषु शब्दादिविषयेष्वभिविषज्जते आसक्तो भवति तदा देहेन्द्रियादिभिः क्रियमाणेष्वपि कर्मसु अहं कर्तास्मीत्यभिमन्यते अभिमानं करोमि ॥ २ ॥ तेनेति ॥ तेन कर्तृत्वाभिमानेन प्रासङ्गिकैः देहादिकृतैः कर्मदोषैः पुण्यपापात्मकैः अवशः तदधीनः अत एवानिर्वृतः सुखमलभमानः सदसन्मिश्रयोनिषु देवतिर्यङ्मनुष्यादियोनिषु संसारपदवीं जन्ममरणादिलक्षणामभ्येति ॥ ३ ॥ अर्थे इति ॥ यद्यपि देहानामेव जन्मादि नत्वात्मनः अतः अर्थे जन्ममरणादिरूपे अविद्यमानेऽपि । हि यस्मात् यथा स्वप्ने अविद्यमानस्याप्यनर्थस्य स्वशिरश्छेदादिरूपस्यागमः प्रतिजागरणमन्तरेण न निवर्तते तथा विषयान् ध्यायतोऽस्य जीवात्मनः संसृतिः मनुष्यादियोनिषु भ्रमणं तत्र सुखदुःखादिसाक्षात्कारश्च न निवर्तते ॥ ४ ॥

अत एवेति ॥ अतस्तस्मादेव असतां दुष्टानामिन्द्रियाणां पथि मार्गे विषये प्रकर्षेण सक्तं चित्तं तीव्रेण भक्तियोगेन विरक्त्या च शनैर्बहुकालं विषयासक्तस्य झटिति वशागमनस्य दुर्घटत्वात्तत्रोद्वेगमकुर्वन् वशं नयेत् ॥ ५ ॥ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वे कारणानि वदन् ज्ञानेन मोक्षप्रकारमाह—यमादिभिरिति षट्कम् ॥ यमादिभिर्योगपथै-र्योगमार्गैरभ्यसन् पुनः पुनश्चित्तमेकाग्रीकुर्वन् श्रद्धयान्वितः मयि भगवति सत्येन फलाभिसन्धिरहितेन भावेन प्रेम्णा मत्कथाश्रवणेन चकारात् कीर्तनस्मरणादिना सर्वभूतेषु समत्वेन समदृष्ट्या सर्वत्र निर्वैरेण वैरत्यागेन अप्रसङ्गतः सर्वत्रासक्तित्यागेन ब्रह्मचर्येणाष्टाङ्गेन मौनेन वृथालापवर्जनेन बलीयसा भगवत्प्रीत्यर्थमनुष्ठितेन स्ववर्णाश्रमविहितधर्मेण यदृच्छया प्रयत्नं विना उपलब्धेन प्राप्तेनान्नादिना संतुष्टः मितभुक् परिमितमेव भुञ्जानः मुनिः विविक्तशरण एकान्तवासी शान्तः रागादिहीनः मैत्रः सर्वेषां हितेच्छुः करुणः दयावान् आत्मवान् धैर्यवान् सानुबन्धे पुत्रकलत्राद्यनुबन्धसहितेऽस्मिन्देहे असदाग्रहमहंममाभिमानमकुर्वन् प्रकृतेः पुरुषस्य च दृष्टं तत्त्वं याथात्म्यं येन तेन ज्ञानेन निवृत्तानि

अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि॥भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशम् ॥५॥ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसञ्छ्रद्धयाऽन्वितः॥मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥ ६ ॥ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः ॥ ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण बलीयसा ॥ ७ ॥ यदृच्छयोपलब्धेन संतुष्टो मितभुङ् मुनिः ॥ विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ८ ॥ सानुबन्धे च देहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ॥ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ९ ॥ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ॥ उपलभ्यात्मनाऽऽत्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् ॥ १० ॥ मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते ॥ सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् ॥ ११ ॥ यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ॥ स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥ १२ ॥ एवं त्रिवृदहंकारो भूतेन्द्रियमनोमयैः ॥ स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् ॥ १३ ॥

बुद्ध्यवस्थानानि जाग्रदादीनि यस्य सः अत एव दूरीभूतमन्यस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्य दर्शनं यस्य सः आत्मदृक् मुक्तलिङ्गं देहाद्युपाधिविनिर्मुक्तम् असति मिथ्याभूतेऽहंकारे सदाभासं सद्रूपेणाभासमानं सतः परमार्थभूतस्य परमात्मनो बन्धुं तदभिन्नमित्यर्थः। यद्वा । सतः कारणस्य प्रधानस्य बन्धुमधिष्ठानम् असतः तुच्छस्य प्रपञ्चस्य चक्षुः चक्षुरिव प्रकाशकं सर्वेषु कार्यकारणेषु अनुस्यूतं व्याप्तम् अद्वयं सर्वात्मकं चक्षुषा चक्षुरवच्छिन्नेनार्केण गगनस्थमर्कमिव आत्मना अहंकारावच्छिन्नेन आत्मानं शुद्धम् उपलभ्य दृष्ट्वा प्र-तिपद्यते जानाति एकस्यैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यां करणकर्मत्वे चक्षुषे वेति दृष्टान्तः ॥६॥७॥८॥९॥१०॥ ११ ॥ अहंकारोपहितेन शुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिं सदृष्टान्तमाह—यथेति द्वयम्॥यथा जले स्थित आभासः सूर्यप्रतिबिम्बो यदा गृहान्तर्वर्तिस्वच्छभित्तौ स्फुरति तदा गृहकोणस्थितैः पुरुषैः प्रथमं भित्त्यादौ स्थले स्थित आभासो दृश्यते ततश्च कुतोऽयं प्रकाश इति विमृशद्भिस्तैस्तेन भित्त्यादौ स्थले स्थितेन स्वाभासेन सूर्यप्रतिबिम्बेन यथा जलस्थ आभासोऽवदृश्यते । गगनस्थस्य सूर्यस्य गृहमध्ये प्रतिबिम्बायोगात् पुनश्चायमप्या-

भासः कुत इति तथैव जलस्थेनाभासेन दिवि स्थितः सूर्यो लक्ष्यते तथा अविवेकिभिः प्रथमं भूतेन्द्रियमनांसि चैतन्यप्रकाशवन्ति दृश्यन्ते ततश्च जडेष्वेषु प्रकाशः कुतस्त्यः इति भूतेन्द्रियमनोमयैः देहेन्द्रियमनोभिरवच्छिन्नैः स्वाभासैरात्मप्रतिबिम्बैस्त्रिवृत् त्रिगुणोऽहंकारः सतो ब्रह्मणः आभासो यस्मिंस्तेन रूपेण लक्षितो भवति । अहंकारस्थाभासं विना विषयाभासानुपपत्तेः । अनेन च सदाभासवताहंकारेण सत्यदृक् परमार्थज्ञातिरूप आत्मा लक्षितो भवति ॥ १२ ॥ १३ ॥ इदानीं सुषुप्तिसाक्षित्वेन शुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतो दर्शयति–भूतेति त्रिकम् ॥ इह निद्रावस्थायां भूतानि सूक्ष्माणि तन्मात्राणि इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः आदिशब्देन अहंकारः तेषु असति असत्तुल्ये अव्याकृते निद्रया लीनेषु सत्सु यस्तत्र तदा विनिद्रो निरहंक्रियश्च तिष्ठति यश्च तदा सुषुप्तौ भूतसूक्ष्मादेरहंकारविषयस्य लीनत्वात् तद्विषयेऽहंकरणेऽहंकारेऽपि नष्टे सति स्वयमनष्टोऽपि नष्टवित्तो यथा स्वयमनष्टोऽप्यातुरो व्याकुलः सन्नष्टवद् भवति तथा मृषैवात्मानं नष्टवन्मन्यमानो भवति न तथा प्रकाशते । सुषुप्तौ विशेषरूपेणानुभवाभावेऽपि

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया ॥ लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः ॥ १४ ॥ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ॥ नष्टेऽहंकरणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः ॥ १५ ॥ एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते ॥ साहंकारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः ॥ १६ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुञ्चति कर्हिचित् ॥ अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ॥ १७ ॥ यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः ॥ अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च ॥ १८ ॥ अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः ॥ गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ॥ १९ ॥

तदन्ते सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति केवलस्याऽऽत्मनः प्रतिसन्धानम् प्रतिसन्धाने च साहंकारप्रतीतावपि निरहंक्रियत्वमुपपादयति । साहंकारस्य अहंकारसहितस्य द्रव्यस्य कार्यकारणसंघातस्य योऽनुग्रहः प्रकाशकः अवस्थानमाश्रयश्च द्रव्याविशेषणतयाऽहंकारस्यापि दृश्यत्वाच्च तद्द्रष्टा आत्मा तद्व्यतिरिक्त इति तमात्मानं असौ विवेकिजन एवं प्रत्यवमृश्य विचारेण विविच्यात्मानं प्रतिपद्यते जानाति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुरुषमिति ॥ हे ब्रह्मन् हे प्रभो पुरुषव्यतिरेकेण प्रकृतेः स्वरूपालाभात् प्रकृतिव्यतिरेकेण च पुरुषस्याभिव्यक्त्यभावादित्यन्योन्यापाश्रयत्वात् परस्परं दृढतरसम्बन्धादित्यर्थः । अनयोः प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरपि नित्यत्वाच्च पुरुषं प्रकृतिः कर्हिचिदपि न विमुञ्चति ॥ १७ ॥ यथेति ॥ यथा भूमेर्गन्धस्य च यथा चापां रसस्य च व्यतिरेकतः विश्लेषतः पृथग्भावोऽवस्थानं न भवति तथा बुद्धेः प्रकृतेः परस्य पुरुषस्य च व्यतिरेकतो भावो न भवति ॥ १८ ॥ अकर्तुरिति ॥ स्वतः कर्तृत्वरहितस्यापि पुरुषस्य प्रकृतेर्गुणैः कर्मसु क्रियमाणेषु कर्तृत्वमात्मनि मन्यते इत्युक्तत्वात् । अयं कर्मबन्धः जन्मादिलक्षणो यदाश्रयः ये गुणा आश्रयो यस्य स यदधीनः तेषु प्रकृतिगुणेषु सत्सु प्रकृतेर्नित्यत्वात्तदसाधारणगुणेषु सत्त्वादिष्वपि नित्यतया सर्वदैव वर्तमानेषु

सत्सु अतः संसारबन्धात् पुरुषस्य कैवल्यं मोक्षः कथं घटते ॥ १९ ॥ क्वचिदिति ॥ तत्त्वावमर्शेनात्मतत्त्वज्ञानेन क्वचित् पुरुषविशेषे अवस्थाविशेषे च निवृत्तम् अनुसन्धानाभावेन निवृत्तप्रायमपि उल्बणं संसारभयम् अनिवृत्तनिमित्तत्वात् निमित्तस्य प्रकृतिगुणस्य सत्वादेरनिवृत्तत्वात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते उपस्थितं भवति ॥ २० ॥ न हि प्रकृतिसंबन्धमात्रं बन्धहेतुः किन्तु गुणबुद्ध्या तदासक्तिः तन्निवृत्तौ सत्यां मोक्षो घटते क्वचिदुद्भवस्तु साधनवैकल्यादित्यभिप्रेत्य साधनातिशयं कथयन् परिहरति—अनिमित्तेति त्रयम् ॥ निमित्तं फलं तदनिमित्तमप्रवर्तकं यस्मिंस्तेन फलाभिसन्धिरहितेन स्ववर्णाश्रमोचितधर्मेण अमलात्मना निर्मलेन मनसा चिरं श्रुतसम्भृतया मत्कथाश्रवणेन पुष्टया अत एव तीव्रया मयि भक्त्या दृष्टं तत्त्वं प्रकृतिपुरुषयोर्याथात्म्यं येन तेन ज्ञानेन बलीयसा वैराग्येण च तपसा युक्तेनाष्टाङ्गेन योगेन तीव्रेणात्मविषयकसमाधिना अहर्निशं दह्यमाना अभिभूयमाना पुरुषस्य मोहिका प्रकृतिरविद्या लिङ्गशरीरम् । यथा अग्नेर्योनिः आविर्भावहेतुः अरणिः काष्ठं स्वतः आविर्भूतेनाग्निना दह्यमानो

क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् ॥ अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥२० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ॥ तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरम् ॥ २१ ॥ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ॥ तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना॥२२॥प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ॥ तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ॥२३॥ भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ॥ नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ॥ २४ ॥ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ २५ ॥ एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् ॥ युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् ॥ २६ ॥ यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना ॥ सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः ॥ २७ ॥ मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ॥ निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम् ॥ २८ ॥ प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदृशा छिन्नसंशयः ॥ यज्ज्ञात्वा न निवर्तेत योगी लिङ्गाद्विनिर्गमे ॥ २९ ॥

विनश्यति तथा शनकैः साधनतारतम्यानुसारेणेहास्मिन्नेव जन्मनि तिरोहिता भवित्री ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ भुक्तेति ॥ भुक्तो भोगो यस्याः सा अत एव परित्यक्ता नित्यशः दृष्टो दोषो दुःखहेतुत्वं यस्याः सा ईश्वरस्य स्वतन्त्रस्य स्वे महिम्नि परमानन्दस्वरूपे स्थितस्यपुरुषस्याशुभं संसारभयं पुनर्नाधत्ते न सम्पादयतीत्यर्थः । सुषुप्तौ निद्रयालयोऽत्र तु साधनेनेति विशेषः ॥ २४ ॥ यथेति ॥ यथा हि अप्रतिबुद्धस्य निद्रामुपगतस्य पुंसः प्रस्वापः स्वप्नः बहूननर्थान् स्वशिरश्छेदादीन् बिभर्ति पुष्णातीति तथाभूतोऽपि स एव संस्कारवशेन स्फुरन्नपि प्रतिबुद्धस्य मोहाय नैव कल्पते समर्थो नैव भवति ॥ २५ ॥ एवमिति ॥ एवं रीत्या विदितं तत्त्वं येन तस्य अत एवात्मारामस्य मयि परमेश्वरे मानसं मनो युञ्जतः पुरुषस्य प्रकृतिः कर्हिचिदपि नापकुरुते मोहं कर्तुं नैव शक्नोति ॥ २६ ॥ यदेति त्रयम् ॥ बहूनि जन्मानि यस्मिंस्तेन कालेन

यदा अध्यात्मरतः स्वरूपनिष्ठः मुनिः विवेकी अत एव आब्रह्मभुवनात्सर्वत्र जातवैराग्यश्च मद्भक्तः प्रतिबुद्धः विज्ञातः अर्थः परमपुरुषार्थो येन स्वदृशा स्वरूपज्ञानेन च्छिन्नः संशयो यस्य सः धीरः तदा भूयसा महता मत्प्रसादेन निःश्रेयसं निरतिशयानन्दं कैवल्याख्यं मोक्षशब्दवाच्यं मदाश्रयं मत्स्वरूपं स्वसंस्थानं देहादिव्यतिरिक्तं स्वरूपमिहैव देहेऽसा साक्षात् प्राप्नोति लिङ्गादिविनिर्गमे प्रारब्धावसाने लिङ्गशरीरभङ्गे सति यत् गत्वा प्राप्य योगी पुनः संसारं प्रति न निवर्तेत न निवर्तते ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यदेति ॥ अङ्ग हे मातः अम्बेति पाठो वा । एवं मोक्षे त्वणिमादयः सिद्धयोन्तरायरूपा आयान्ति तासु योगेनोपचितासु सुसमृद्धासु अनन्यहेतुषु न योगादन्यो हेतुर्यासां तासु मायासु मोहिकासु यदा सिद्धस्य निष्पन्नयोगस्य चेतो न विषज्जते । अथ तदा आत्यन्तिकी परमपुरुषार्थरूपा मे मदीया मत्प्राप्तिलक्षणा गतिः स्यात् । यत्र यस्यां गतौ सत्यां मृत्योर्हासो गर्वो न भवति तासु विषक्तौ तु संसारानिवृत्तेः सिद्धोऽपि मया वशीकृत इति मृत्योर्हासो भवत्येव ॥ ३० ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयसप्तविंशे व्यधादिमाम् ॥ २७ ॥ अष्टाविंशे ध्यानवता योगेन निरुपाधिकम् ॥ स्वरूपज्ञानमुक्तं तच्छ्लोका उक्ताः कृताध्ययः ॥ उवाचेत्ये-

यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग ॥ अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः ॥ ३० ॥ इति श्रीभा० तृती० कापिलेयोपाख्याने मोक्षरीतिवर्णनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे ॥ मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम् ॥ १ ॥ स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ॥ दैवाल्लब्धेन संतोषो आत्मविच्चरणार्चनम् ॥ २ ॥ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ॥ मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ॥ ३ ॥

कर्मर्द्धाढ्याः सप्तवर्णा अनुष्टुभः ॥ २८ ॥ योगस्येति ॥ हे नृपात्मजे योगो हि द्विविधः सबीजो निर्बीजश्च । तत्र निर्बीजो निरालम्बनो यो गीतायामुक्तः "यतो यतो निश्चरति मनः" इत्यादि। सबीजस्तु सालम्बनस्तस्य योगस्य लक्षणं वक्ष्ये येनैव विधिना विहितेन योगेन मनः प्रसन्नं त्यक्तकामादिकालुष्यं विशुद्धं सत् सत्पथं सतो भगवतो मार्गं याति तत्रैव स्थिरं भवति ॥ १ ॥ तत्र योगाङ्गेषु यमादीनाह—स्वधर्मेति ॥ तत्र अहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहब्रह्मचर्यमौनानि यमाः तदन्यानि नियमाः शक्त्या यथाशक्ति निष्कामं स्वधर्माचरणं विधर्मात् स्वधर्मबाधकान्निवर्तनं दैवात्प्रारब्धाल्लब्धेनान्नादिना संतोषः आत्मविदां चरणार्चनम् ॥ २ ॥ ग्राम्येति ॥ ग्राम्यधर्मः त्रैवर्गिकधर्मस्तस्मान्निवृत्तिः । मोक्षधर्माः श्रवणकीर्तनादयस्तेषु रतिः । मितं च तन्मेध्यं शुद्धं च तस्यादनं तत्र मितं नाम "द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥ इति स्मृतिप्रसिद्धम् । तत्राधिकादने आलस्यादि स्यात् अशुद्धादने च चित्तं दुष्येदिति द्वयमुक्तम् । शश्वन्नित्यमिति यथासंभवं सर्वेषामेव विशेषणं विविक्तमेकान्तं तत्रापि क्षेमं निर्बाधं तस्य स्थानस्य सेवनम् ॥ ३ ॥

अहिंसेति ॥ अहिंसा प्राणिमात्रद्रोहत्यागः सत्यम् अस्तेयं परस्वानाहरणं यावतार्थेनान्नादिना देहनिर्वाहस्तावतोऽर्थस्य परिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपःशौचं विशुद्धिः सा च स्नानादिना देहविशुद्धिः सत्यादिना मनसो विशुद्धिः स्वाध्यायो वेदपाठादिः पुरुषस्य हरेरर्चनम् ॥ ४ ॥ मौनमिति ॥ अत्र स्वधर्मादयो मौनान्ताः यमनियमाः आसनादीन्यङ्गान्याह । सतः समीचीनस्य स्वस्तिकादेरासनस्य जयेन शरीरस्य स्थैर्यं शनैः प्राणजयः प्राणायामेन प्राणवायोर्वशीकरणम् इन्द्रियाणां मनसा विषयात् हृदि प्रत्याहारः प्रत्याहृत्यावस्थापनम् ॥ ५ ॥ स्वेति ॥ स्वधिष्ण्यानां प्राणस्थानानां मूलाधारादीनां मध्य एकस्मिन्देशे मनसा सह प्राणस्य धारणं वैकुण्ठस्य हरेर्लीलानामभिध्यानं तथा आत्मनः मनसः समाधानमात्माकारता ॥ ६ ॥ एतैरिति ॥ एतैः स्वधर्माचरणादिभिरन्यैश्च व्रतदानादिभिः पथिभिरुपायैः असत्पथमसतामिन्द्रियाणां पथि वर्तमानम् अत एव दुष्टं मनः जिताः प्राणाः येन तथाभूतोऽपि अतन्द्रितः अनलसः सन् शनकैः बुद्ध्या युञ्जीत ॥ ७ ॥ शुचाविति ॥ जितासनः चिरमुपविशन्नपि क्लमरहितः शुचौ

अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम् ॥ ४ ॥ मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः ॥ प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ॥ ५ ॥ स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ॥ वैकुण्ठलीलाऽभिध्यानं समाधानं तथात्मनः ॥ ६ ॥ एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम् ॥ बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ॥ ७ ॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ॥ तस्मिन् स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥ ८ ॥ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ॥ प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम् ॥ ९ ॥ मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ॥ वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम् ॥ १० ॥ प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषान् ॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ११ ॥

देशे आसनं कुशाजिनचैलोत्तरमास्तरणं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् स्वस्तिकं स्वस्तिकासनेन ऋजुकायः समासीनः समभ्यसेत् प्राणजयाभ्यासं कुर्यात् । "ऊरू जङ्घान्तराधाय पादाग्रे जानुमध्यगे । योगिनो यदवस्थानं स्वस्तिकं तद्विदुर्बुधाः ॥" इति हि स्वस्तिकासनम् ॥ ८ ॥ प्राणस्येति ॥ पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामैः प्राणस्य मार्गं नाड्यादि शोधयेत् । तत्र प्राणायामस्त्रिविधः तत्र बाह्यवायोरन्तःप्रवेशनं पूरकः । प्रवेशितस्य धारणं कुम्भकः । धृतस्य बहिर्निःसारणं रेचकः । तैः प्रतिकूलेन रेचककुम्भकपूरकैश्च वाकारश्चार्थे चित्तं स्थिरं सत्पुनरपि चञ्चलं यथा न स्यात्तथा शोधयेत् । प्राणे स्ववशे सति तद्वशवर्ति मनोऽपि वशे भवेत् ॥ ९ ॥ मन इति ॥ जितः श्वासः येन तस्य योगिनो मनोऽचिरात् आशु विरजं निर्मलं स्यात् । यथा वै वाय्वग्निभ्यां ध्मातं संततं लोहं सुवर्णादिधातुः मलं त्यजति निर्मलं भवति तथेत्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणायामैरिति ॥ प्राणायामैः दोषान् वातपित्तादीन् दहेत् । धारणाभिः किल्बिषान् पापानि दहेत् । प्रत्याहारेण संसर्गान् शब्दादिविषयसंबन्धान् दहेत् । ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्

रागादीन् दहेत् । तत्र मनसो वायुना सह स्थिरीकरणं धारणा । तत्र स्थिरस्य वृत्तिसंततिर्ध्यानं । वृत्तिनिरोधः समाधिरिति भेदः ॥ ११ ॥ यदेति ॥ यदा स्वं मनः योगेन विरजं निर्मलं सुसमाहितं स्ववशवर्ति स्यात् तदा स्वनासाग्रेऽवलोकनं यस्य तत्र दत्तदृष्टिः सन् इत्यर्थः । भगवतः काष्ठां मूर्तिं ध्यायेत् इतस्ततो दृष्टिचालने मनसः विक्षेपः स्यात् । नेत्रमुद्रणे च निद्राख्यो लयः स्यादित्यत उक्तं नासाग्रावलोकनः ॥ १२ ॥ ध्येयं हरिमाह—प्रसन्नेति षट्कम् ॥ प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भ इवारुणे ईक्षणे यस्य तं नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् अत्र तुर्यं पद्ममपि ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ लसत्पङ्कजस्य किञ्जल्के इव पीते कौशेये वाससी यस्य तं श्रीवत्सो लाञ्छनं वक्षसि यस्य तं भ्राजत् कौस्तुभेन तदीयस्वर्णसूत्रेणामुक्ता संश्लिष्टा कन्धरा यस्य तम् ॥ १४ ॥ मत्तद्विरेफाणां कलो मधुरो ध्वनिर्यस्यां तया वनमालया परीतं व्याप्तं परार्ध्यानि अमूल्यानि हारवलयादीनि यस्य तम् ॥ १५ ॥ काञ्चीगुणेन मेखलासूत्रेणोल्लसन्ती श्रोणी कटिर्यस्य तं भक्तानां हृदयाम्भोजमेव विष्टरमासनं यस्य तं दर्शनीयतममतिसुन्दरं

यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् ॥ काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाऽग्रावलोकनः ॥ १२॥ प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ॥ नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १३ ॥ लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥ १४ ॥ मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया ॥ परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम् ॥१५॥ काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम् ॥ दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥ १६ ॥ अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ॥ १७ ॥ कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ॥ ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः ॥ १८ ॥ स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ॥ प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा ॥ १९ ॥ तस्मिँल्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितम् ॥ विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः ॥ २० ॥ संचिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् ॥ उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम् ॥ २१ ॥

शान्तं सुशीलम् अतो भक्तानां मनोनयनानि वर्द्धयति हर्षयतीति तथा तम् ॥ १६ ॥ अपीच्यमतिसुन्दरं दर्शनं यस्य तं शश्वत् सर्वैर्लोकैर्नमस्कृतं कैशोरे पञ्चदशवर्षे वयसि सन्तं स्थितं भृत्यानामनुग्रहे कातरं व्यग्रम् ॥ १७ ॥ कीर्तन्यं कीर्तनार्हं तीर्थं पुण्यं यशो यस्य तं पुण्यश्लोकानां बलिभीष्मादीनां यशस्करं यावत्समग्राङ्गान्मनो न च्यवते नापगच्छति तावत् समग्राण्यङ्गानि यस्मिंस्तमेवंभूतं भगवन्तं ध्यायेत् ॥ १८ ॥ स्थितमिति ॥ स्थितं व्रजन्तमासीनमुपविष्टं वा शयानं वा प्रेक्षणीयमीहितं लीला यस्य तं गुहाशयं हरिं शुद्धभावेन चेतसा ध्यायेत् ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् भगवद्विग्रहे लब्धं पदं स्थिरीभूतं तत्रापि सर्वावयवेषु संस्थितं प्रतिष्ठितं स्वचित्तं विलक्ष्य ज्ञात्वा मुनिः योगी भगवत एकत्रैकस्मिन्नङ्गे संयुञ्ज्यात् ॥ २० ॥ संचिन्तयेदिति ॥ रेखात्मकैः वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहैर्लाञ्छनैः आढ्यम् उत्तुङ्गाश्च रक्ताश्च विलसन्तो

ये नखास्तेषां चक्रवालं मण्डलं तस्य ज्योत्स्नाभिराहतो महतां ध्यातॄणां हृदयान्धकारोऽविद्यालक्षणो येन महदित्यन्धकारसामानाधिकरण्ये आत्वापत्तिः तादृशाविवक्षायां त्वार्षः प्रयोगः । तत् भगवतश्चरणारविन्दं संचिंतयेत् । अत्र सर्वं चरणादिविशेषणमपि ध्येयत्वेनैवोच्यते ॥२१॥ यच्छौचेति ॥ यस्य चरणारविन्दस्य शौचेन प्रक्षालनजलेन निःसृतायाः प्रवृत्तायाः सरित्प्रवराया गंगाया उदकेन तीर्थेन संसारतारकेण मूर्धनि अधिकृतेन धृतेन शिवः मङ्गलरूपो जगद्वन्द्यो महादेवोऽपि शिवोऽभूत् । आत्मानं कृतकृत्यममन्यत ध्यातुर्मनसि यः शमलशैलः पापपर्वतस्तस्मिन्निसृष्टं निक्षिप्तं वज्रं स्वलाञ्छनरूपं येन तत् भगवतश्चरणारविन्दं चिरं दीर्घकालं ध्यायेत् ॥ २२ ॥ जान्विति ॥ यत् जलजलोचनया कमलनेत्रया सुरैर्वन्दितया अखिलस्य जगतो विधातुः स्रष्टुर्ब्रह्मणो जनन्या लक्ष्म्या स्वस्या ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा प्रकाशमानकरपल्लवेन संलालितं स्पर्शचातुर्येण यत्संसेवितं तत् अभवस्य संसारनिवर्तकस्य विभोर्भगवतो जानुद्वयं तत्पर्यन्तं जङ्घाद्वयं हृदि कुर्यात् ध्यायेत् ॥ २३ ॥ ऊरू इति ॥ सुपर्णस्य गरुडस्य भुजयोः

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ॥ ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम् ॥ २२ ॥ जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याऽखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः ॥ ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत्संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ॥ २३ ॥ ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ ॥ व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भि नितम्बबिम्बम् ॥ २४ ॥ नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ॥ व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम् ॥ २५ ॥ वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् ॥ कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य ॥ २६ ॥

स्कन्धयोरधि उपरि शोभमानौ ओजसो बलस्य निधी आश्रयौ अतसिकाकुसुमकान्तिवत् कान्त्या भासमानौ विभोरूरू हृदि कुर्यादित्यनुषङ्गः । तथा व्यालम्बि आगुल्फं लम्बमानं यत्पीतं वरं श्रेष्ठं वासस्तस्मिन्वर्तमानो यः काञ्चीकलापस्तेन परिरम्भः संश्लेषो विद्यते यस्य तद्विभोर्नितम्बबिम्बं हृदि कुर्यात् ॥ २४ ॥ नाभिह्रदमिति ॥ भुवनानां कोशस्य समूहस्य गुहा अधिष्ठानं यदुदरं तत्र स्थितं यत्र च नाभिह्रदे आत्मयोनेर्ब्रह्मणो धिषणं धिष्ण्यमाविर्भावस्थानमखिललोकात्मकं पद्मं व्यूढमुत्थितं तत् अमुष्य हरेर्नाभिह्रदं ध्यायेत् । तथा विशदानां स्वच्छानां हाराणां मयूखैर्गौरम् । हरिन्मणिवृषौ मरकतमणिश्रेष्ठाविव यौ स्तनौ तयोर्द्वयं ध्यायेत् । हरिन्मणिवर्णो वृषो धर्मो यत्र तयोः स्तनयोरिति वा तद्दक्षिणस्तनस्य धर्मत्वात् विशदहारमयूखगौरमित्यनेन दक्षिणस्तनोपरि दक्षिणावर्तश्रीवत्सरेखामपि हारकान्तिमिव ध्यायेदित्यपि सूचितम् ॥ २५ ॥ वक्ष इति ॥ महाविभूतेः लक्ष्म्या अधिवासं स्थानं पुंसां ध्यातॄणां मनोनयनयोर्निर्वृतिमानन्दमादधानम् अखिलैर्लोकैर्ब्रह्मादिभिर्नमस्कृतस्य ऋषभस्य श्रेष्ठस्य हरेः वक्षः तथा कौस्तुभमणिर्यो भूषणार्थं धृतः तस्याधिकं भूषणमर्थः प्रयोजनमस्य तत्

कौस्तुभमणिरपि येन भूषितस्तं कण्ठं च मनसि कुर्यात् ध्यायेत् ॥ २६ ॥ बाहूनिति ॥ मन्दरगिरेः परिवर्तनेन परिभ्रमणेन निर्णिक्तानि उज्ज्वलीकृतानि बाहुवलयान्यङ्गदानि येषु तान् समुद्रमथनार्थमधिश्रिताः लोकपाला येषु तान्भगवतो बाहून् संचिन्तयेत् तथा दशशतानि अनन्तानि अरा यस्य तत् असह्यं तेजो यस्य तत् सर्वतो भक्तरक्षकं सुदर्शनचक्रं तथा तस्य भगवतः करसरोरुहे राजहंसवच्छोभमानमपां तत्त्वं दैत्यहृदयप्रकम्पनध्वनिकं शङ्खं च संचिन्तयेत् ॥२७॥ कौमोदकीमिति ॥ अरातयः शत्रवः दैत्यादयस्ते एव भटा योद्धारस्तेषां शोणितमेव कर्दमस्तेन दिग्धां लिप्तामत एव प्रियां भगवतः कौमोदकीं कौमोदक्याख्यां गदां स्मरेत् तथास्य भगवतः कण्ठे मधुव्रतानां भृङ्गाणां वरूथस्य सङ्घस्य गिराशब्देनोपघुष्टां नादितां मालां वनमालाममलं विशुद्धं चैत्यस्य जीवस्य तत्त्वं मणिं च स्मरेत् । यद्यपि चैत्यशब्देन परमात्मा गृह्यते तथाप्यत्र जीव एव गृह्यते । "आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणालयम् । बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥" इति वैष्णवोक्तेः । कौस्तुभस्यैवानन्ताः किरणा

बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ॥ संचिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः शङ्खं च तत्करसरोरुहराजहंसम् ॥ २७ ॥ कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ॥ मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे ॥ २८ ॥ भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः संचिन्तयेद्भगवतो वदनारविन्दम् ॥ यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥ २९ ॥ यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ॥ मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु ॥ ३० ॥ तस्यावलोकमधिकं कृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः ॥ स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहायाम् ॥ ३१ ॥

जीवा इति भावः ॥ २८ ॥ भृत्येति ॥ यत् विस्फुरन्ती ये मकरकुण्डले तयोर्वल्गितेन प्रचलनेन विद्योतितौ अमलौ कपोलौ यस्मिंस्तत् उदारा परमानन्ददात्री नासा यस्मिंस्तत् भृत्येषु स्वभक्तेषु अनुकम्पिता सञ्जातानुकम्पा तारकादित्वादितच् । यद्वा । अनुकम्पितमनुकम्पा तद्वती भावे क्तान्तादर्श आद्यच् । या धीस्तया गृहीता मूर्तिर्येन तस्य भगवतो वदनारविन्दं संचिन्तयेत् ॥ २९ ॥ यदिति ॥ यत् वदनारविन्दं कर्तृ अलिभिः परिषेव्यमानं मीनद्वयाश्रयं च श्रीनिकेतं शोभाश्रयमरविन्दं कर्म स्वया विभूत्या शोभयाधिक्षिपत् तिरस्कुर्वद्वर्त्तते तत्र कुन्तलैरलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेन मीनद्वयस्याधिक्षेपः तत्राप्यब्जपदेनोपमानान्तरं च ज्ञेयम् । यच्च कुटिलानां कुन्तलानां वृन्देन समूहेन जुष्टं युक्तमब्जे इव नेत्रे यस्मिंस्तत् उल्लसन्त्यौ भ्रुवौ यस्मिंस्तत् मनोमयं मनस्याविर्भवत् तद्वदनारविन्दम् अतन्द्रितः सावधानः सन् ध्यायेत् ॥ ३० ॥ तस्येति ॥ कृपयाऽधिकं भक्तानामाध्यात्मिकाद्यं घोरं दुःसहं यत्तापत्रयं तस्योपशमनाय विनाशाय तेन कृपयैव अक्ष्णोः अक्षिभ्यां निसृष्टं प्रवृत्तं विपुलः प्रसादः पुरुषार्थो यस्मात्तत्

स्निग्धेन स्नेहयुक्तेन स्मितेनानुगुणितं द्विगुणत्रिगुणादिक्रमेण संवृद्धं तस्य भगवतः अवलोकं विपुलभावनया प्रेमातिशयेन गुहायां हृदि चिन्तयेत् ध्यायेत् ॥ ३१ ॥ हासमिति ॥ अवनताः शरणमागता ये अखिला लोकास्तेषां तीव्रशोकेन यान्यश्रूणि तेषां सागरं विशेषतो निर्मूलं यथा भवति तथा शोषयतीति तथाभूतम् । तथा अत्युदारं शोकसागरादुद्धृत्यानन्दसागरे मज्जनं ददानं हरेर्हासं ध्यायेत् । तथा मुनिकृते मुनीनामुपकाराय मकरध्वजस्य कामस्य संमोहनाय निजमायया स्वेच्छया रचितं परिगृहीतं तस्य भ्रूमण्डलं ध्यायेत् । मुनीनप्ययमुद्वेजयतीति कोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥ ध्यानेति ॥ स्वस्य देहकुहरे हृदयाकाशे अवसितस्य प्रत्यक्षस्य विष्णोः ध्यानायनमतिसुन्दरतया प्रयत्नं विनैव ध्यानस्य विषयभूतं बहुलया अधिकया अधरोष्ठस्य भासा कान्त्या अत्यरुणीभूतास्तनवः सूक्ष्मा द्विजा एव कुन्दमुकुलानि तेषां पंक्तिः स्फुरति यस्मिंस्तत् प्रहसितमुच्चैर्हसितं ध्यायेत्।आर्द्रया प्रेमरसपूरितया भक्त्या आदरातिशयेन तस्मिन्नेवार्पितमनाः सन् पृथक् ततो व्यतिरिक्तं न दिदृक्षेत् किमपि द्रष्टुं नेच्छेत्ततो मनो न विचालयेत् । तङ्भाव आर्षः ॥ ३३ ॥ समाधिमाह—एवमिति ॥ तत्र सबीजो निर्बीजश्चेति द्विधा योगः । तत्र निर्बीजः “यतो यतो निश्चरति ।” इति गीतायामुक्तस्तत्र दुष्करः

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ॥ संमोहनाय रचितं निजमाययाऽस्य भ्रूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥ ३२ ॥ ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासाऽरुणायिततनु द्विजकुन्दपङ्क्ति ॥ ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथक् दिदृक्षेत् ॥ ३३ ॥ एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ॥ औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥ ३४ ॥ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथाऽर्चिः ॥ आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥

समाधिः । सबीजे तु परमानन्दमूर्तौ हरौ ध्यायमाने सुखेन चित्तोपरमः अतः स एवात्रोपक्षिप्तः । एवं पूर्वोक्तध्यानेन हरौ सर्वदुःखहर्त्तरि भगवति प्रतिलब्धो भावः प्रेमातिशयो येन सः अत एव तया भक्त्या द्रवत् शैथिल्यं प्राप्नुवत् हृदयमहङ्कारो यस्य सः प्रमोदात् प्रकृष्टात् हर्षात् उद्गतानि उत्थितानि पुलकानि रोमाणि यस्य सः औत्कण्ठ्येन हर्षातिशयात्कण्ठनिरोधेन प्रवृत्तया बाष्पकलया च मुहुरर्द्यमानः आनन्दसंप्लवे निमज्ज्यमानः दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहणे बडिशं मत्स्यवेधनमिवोपायभूतं चित्तमपि शनकैः ध्येयाद्वियुङ्क्ते तत्र तद्धारणेऽपि शिथिलप्रयत्नो भवति ॥ ३४ ॥ मुक्तेति ॥ यर्हि यदा एवं भगवदानन्दानुभवेन विषयेभ्यो विरक्तं स्वाश्रयाहङ्कारविलयात् मुक्ताश्रयमत एव ध्यातृध्येयानुसन्धानाभावान्निर्विषयं च सन्मनः अर्चिर्दीपज्वाला सा यथा तैलवर्ती अश्नती साश्रया सप्रकाशा सती तैलवर्त्त्यपगमे निराश्रया निष्प्रकाशा च सती स्वकारणमहाभूतज्योतीरूपेण परिणमति तद्वत् सहसा अनायासेन निर्वाणं लयमृच्छति । नानाविधवृत्तिरूपतां परित्यज्य परमकारणब्रह्माकारा भवति । अत्र अस्यां

दशायां पुरुषः प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः सन् अव्यवधानं ध्यातृध्येयविभागशून्यम् अत एव एकमखण्डम् । अनु अनुगतम् आत्मानमीक्षते ॥ ३५ ॥ सोऽपीति ॥ उपलब्धा प्रत्यक्षीकृता परस्य आत्मनः काष्ठा तत्वं येन सोऽपि स एव पुरुषः एतया योगाभ्यासलब्धया अत एव चरमया अविद्यारहितया इति सुषुप्तितो विशेषः । तत्र ह्यविद्या भवति मनसो निवृत्त्या तस्मिन् पुरुषार्थभूते सुखदुःखबाह्ये महिम्नि ब्रह्मस्वरूपे अवसितः अवसानं निष्ठां प्राप्तः यत् दुःखयोः सुखदुःखयोर्हेतुत्वं भोक्तृत्वं पूर्वं स्वात्मन्यपश्यत्तदपीदानीमसति अविद्याकृतत्वेन तुच्छे कर्तरि अहङ्कारे विधत्ते तन्निष्ठमेव मन्यते ॥ ३६ ॥ देहमिति ॥ चकारोऽप्यर्थे । चरमः चरमशरीरे वर्तमानः सिद्धो योगी यतः कारणात् आत्मनः स्वरूपमध्यगमत् अतः मदिरामदेनान्धो यथा परिकृतं कटितटे परिवेष्टितं वासस्तत्र स्थितं गतं वा नानुसन्धत्ते तद्वत् दैवात् प्रारब्धकर्मवशात् आसनादुत्थितमुत्थाय तत्रैव स्थितं वा ततोऽपेतमन्यत्र गतं ततः पुनरप्युपेतमागतं वा तमात्मसाक्षात्कारहेतुभूतं देहमपि न पश्यति न स्मरति सुखदुःखादेरनुसन्धानस्य का वार्ता ॥ ३७ ॥ देहोऽपीति ॥ दैववशगः प्रारब्धसंस्कारवशेन गच्छन् सासुरिन्द्रियप्राणादिसहितो देहोऽपि यावत्स्वारम्भकं प्रारब्धं कर्मास्ति तावत्तत्प्रति समीक्षते प्रारब्धवशाज्जीवत्येव ।

सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये ॥ हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥ ३६ ॥ देहं च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥ दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ३७ ॥ देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ॥ तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३८ ॥ यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ् मर्त्यः प्रतीयते ॥ अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ॥ ३९ ॥ यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वाऽपि स्वसंभवात् ॥ अप्यात्मत्वेनाभिमतात्तदग्निः पृथगुल्मुकात् ॥ ४० ॥

अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यन्तो योगो येन सः अत एव प्रतिबुद्धं वस्तु आत्मतत्त्वं येन सः सप्रपञ्चं धनपुत्रादिसहितं स्वाप्नं स्वप्नजमिव तं देहं पुनर्न भजते अहं ममेति नाभिमन्यते ॥ ३८ ॥ प्रतिबोधप्रकारमाह—यथेति ॥ अतिस्नेहवशादात्मत्वेनाभिमतादपि पुत्राच्च वित्ताच्च मर्त्यः मरणधर्मा पित्रादिदेहो यथा पृथक् प्रतीयते तथात्मत्वेनाभिमताद्देहेन्द्रियान्तःकरणात् अपि पुरुषस्तद्द्रष्टा पृथक् ॥ ३९ ॥ पृथगवस्थानाभावेऽपि भेदं सदृष्टान्तमाह—यथेति ॥ अत्रोल्मुकशब्दपौनरुक्त्यादादिम उल्मुकशब्दो ज्वलत्काष्ठवाची द्वितीयो ज्वालारहितवह्निव्याप्ताङ्गारवाची । तथा च यथा उल्मुकात् ज्वलतः काष्ठात् अग्निः पृथक् यथा च स्वसंभवात् अग्नेः संभूतात् धूमात् विस्फुलिङ्गाच्च अग्निः पृथक् तत्तस्मात् आत्मत्वेनाग्निस्वरूपत्वेनाभिमतादपि उल्मुकात् वह्निव्याप्ताङ्गारात् अपि तद्दाहकः प्रकाशकश्चाग्निर्यथा पृथगेव । यद्वा । यथा उल्मुकात् इति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । उल्मुकं विलोक्य संदेहविषयोऽग्निः स्वसम्भवात् विस्फुलिङ्गात् धूमाद्वापि पृथक् निश्चीयते तथा आत्मत्वेनाभिमतात् उल्मुकादपि अग्निः

पृथगेव । चक्रवर्ती तु उल्मुकयथाशब्दयोः पुनरुक्तिमेवं निवर्तयति उल्मुकाद्दह्यमानात्काष्ठात् यथाग्निः पृथक् यथा च उल्मुकात्पृथक् तथा विस्फुलिङ्गादपि पृथक् । यथा च विस्फुलिङ्गात् पृथक् । तथा स्वसंभवाद्धूमादपि पृथक् । कीदृशात् आत्मत्वेनाग्निस्वरूपत्वेनाभिमतात् । अज्ञो हि उल्मुकं धूमं विस्फुलिङ्गं चाग्निरयमिति मन्यते । यद्वा द्वितीययथाशब्दस्य यथावदित्यर्थः । द्वितीयमुल्मुकात् इति पदम् उल्मुकमत्तीति अग्निविशेषणम् इति व्याचख्यौ । एतन्मते च यथाग्निः पृथगुल्मुकादित्यन्तपादपाठः॥४०॥ दार्ष्टान्तिके योजयति—भूतेति ॥ तथा भूतेन्द्रियान्तःकरणात् धूमस्थानीयात् प्रधानात् उल्मुकस्थानीयात् जीवसंज्ञितात् विस्फुलिङ्गस्थानीयाच्च द्रष्टा सर्वसाक्षी आत्मा परमात्मा ब्रह्मसंज्ञितः भगवान् अग्निस्थानीयः पृथक् । स्वामिपादास्तु निष्कर्षार्थमाहुः । भूतादेर्द्रष्टा तेभ्यः पृथक् तस्मादपि जीवसंज्ञितात् ब्रह्मसंज्ञितः पृथक् तथा प्रधानादपि तत्प्रवर्तको भगवान् पृथक् ॥ ४१ ॥ सर्वभूतेष्विति ॥ भूतेषु भूतकार्येषु घटशरावादिषु यथा तदात्मतां पृथ्व्यादिमहाभूतात्मतां पश्यति तथा सर्वभूतेषु च स्थावरजङ्गमात्मकेषु तदुपादानतयात्मानमात्मनि च तत्कार्यतया सर्वभूतानि अनन्यभावेन अभेदेनेक्षेत ॥ ४२ ॥ स्वेति ॥ स्वयोनिषु स्वाभिव्यक्तिस्थानेषु तृणदार्वादिषु स्थितमे-

भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ॥ आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः ॥४१॥ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम् ॥ ४२ ॥ स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ॥ योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ॥ ४३ ॥ तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ॥ दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४४ ॥ इति श्रीभा० तृती० कापिलेयोपाख्याने अष्टाङ्गयोगे साधनानुष्ठानं नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥ १ ॥ यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते ॥ भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो ॥ २ ॥

कमेव ज्योतिरग्निर्योनीनां गुणवैषम्यात् ह्रस्वत्वदीर्घत्वकुटिलत्वर्जुत्वादिगुणवैषम्यादेव तथा तथा नाना यथा प्रतीयते तथा प्रकृतौ देहादिशरीरे स्थित आत्मापि देवादिदेहकृतभेदेन नाना प्रतीयते । वस्तुतस्तु सर्वत्र ज्ञानैकरूप एव ॥ ४३ ॥ पुरुषं प्रकृतिः कर्हिचिन्न विमुञ्चतीति कथं विमुक्तिरिति प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ पूर्वोक्तभक्त्यादिसाधनसमूहात् भगवद्भक्त इमां दृश्यमानां सदसदात्मिकां कार्यकारणात्मना परिणतां स्वां स्वस्य विमोहकरीं दुर्विभाव्यामचिन्त्यमाहात्म्यां दैवीं देवस्य परमेश्वरस्य शक्तिरूपां प्रकृतिं पराभाव्य निवर्त्य स्वरूपेण ब्रह्मरूपेणावतिष्ठते न पुनः संसरति ॥ ४४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्याष्टविंशे व्यधादिमाम् ॥ २८ ॥ ऊनत्रिंशे तु बहुधा भक्तिः कालबलं तथा ॥ सृष्टिश्च बहुधा तत्र श्लोकाः सार्द्धाः शराब्धयः[४५॥] ॥ उवाचेति त्रयं[३] तत्र तर्कवेदा[४६] अनुष्टुभः ॥ २९ ॥ लक्षणमिति द्वयम् ॥ हे प्रभो अमीषां महदादीनां लक्षणं यथा सांख्येषु कथितमस्ति येन च लक्षणेन तेषां महदादीनां पारमार्थिकपरस्परविभक्तं स्वरूपं लक्ष्यते ज्ञायते तत्

महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च लक्षणं त्वया कथितं तत्प्रकृत्यादिस्वरूपज्ञानं यन्मूलं यस्य भक्तियोगस्य साधनं प्रचक्षते तस्य भक्तियोगस्य मार्गं भेदं मे मह्यं विस्तरशो ब्रूहि ॥ १ ॥ २ ॥ विराग इति ॥ हे भगवन् येन संसृतिवर्णनेन मुमुक्षुः पुरुषः सर्वत्र इहामुत्र च विरागो विगतरागो भवेत् ता जीवलोकस्य विविधाः संसृतीर्मम आचक्ष्व कथय ॥ ३ ॥ कालस्येति ॥ परेषां ब्रह्मादीनामपि परस्य नियन्तुस्ते त्वदात्मकस्य अत एवेश्वरस्य रूपमिव रूपं यस्य तस्यामितप्रभावस्य कालस्य स्वरूपमाचक्ष्व । यद्धेतोः यद्भयाद्धेतोर्जनाः कुशलं पुण्यं कुर्वन्ति ॥ ४ ॥ लोकस्येति ॥ देहादौ मिथ्याभिमतेः अचक्षुषः ज्ञानशून्यस्य अत एवानाश्रये अपारे तमसि अज्ञानकार्ये संसारे चिरं कालं प्रसुप्तस्य पतितस्य कर्मसु अनुबद्धया आसक्तया धिया श्रान्तस्य लोकस्य प्राणिजातस्य प्रबोधाय योगानां ज्ञानयोगादीनां भास्कर इव प्रदर्शकः त्वम् आविरासीः ॥ ५ ॥ इतीति ॥ हे कुरुश्रेष्ठ इत्येवंविधं श्लक्ष्णं सरसं मातुर्वचः प्रतिनन्द्य सत्कृत्य महामुनिः कपिलः प्रीतो जातहर्षः करुणया चार्दितः परिप्लुतः संस्तां मात-

विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत् ॥ आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा लोकसंसृतीः ॥ ३ ॥ कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते ॥ स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः ॥ ४ ॥ लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये ॥ श्रान्तस्य कर्मस्वऽनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः ॥ आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणाऽर्दितः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते ॥ स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ॥ ७ ॥ अभिसंधाय यद्धिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा ॥ संरम्भी भिन्नदृग् भावं मयि कुर्यात्स तामसः ॥ ८ ॥ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा ॥ अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ॥ ९ ॥ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ॥ यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्विकः ॥ १० ॥

रमाबभाषे ॥ ६ ॥ भक्तियोग इति ॥ हे भामिनि मातः भाविनि इति पाठे भावोऽभिप्रायस्तद्वति पुरुषे मार्गैः प्रकारविशेषैर्भक्तियोगो बहुविधो भाव्यते सम्पद्यते । यतः स्वभावहेतुभूता ये तम आदयो गुणास्तेषां मार्गेण वृत्तिभेदेन पुंसां भावोऽभिप्रायो विभिद्यते भक्तिः स्वतो निर्गुणापि पुंसां स्वभावादिभिः तामसादिभेदव्यपदेशं लभते इति ॥ ७ ॥ अभीति ॥ यः पुरुषो हिंसां दम्भं मात्सर्यं च अभिसन्धाय संकल्प्य संरम्भी क्रोधी भिन्नदृक् आत्मपरात्मनोः भेददर्शी यः पुरुषो मयि परमेश्वरे भावं भक्तिं कुर्यात् स हिंसादम्भमात्सर्यैस्त्रिविधोऽपि तामसः ॥८॥ विषयानिति॥विषयान् यशः सत्कीर्तिमैश्वर्यं धनादि एव वा अभिसन्धाय सङ्कल्प्य पृथग्भावः भेददर्शी यः अर्चादौ प्रतिमादौ आदिपदात्सूर्यादिग्रहणं मामर्चयेत् स विषयकीर्त्यैश्वर्यैस्त्रिधापि राजसः ॥ ९ ॥ कर्मेति ॥ कर्मनिर्हारं पापक्षयमुद्दिश्य परस्मिन् परमेश्वरे वा तदर्पणं यथा स्यात्तथा भगवत्प्रीतिमुद्दिश्य यष्टव्यमिति विधिसिद्धिमुद्दिश्य वा यः पृथग्भावो भेददर्शी मां यजेत पूजयेत्स कर्मनिर्हारभगवदर्पणविधिसिद्धिभेदात्त्रिधापि सात्विकः । भेददर्शनमर्चादावर्चनं च त्रिष्वपि समा-

नम् । अत्र भक्तियोगभेदप्रस्तावेऽपि भक्तभेदकथनं भक्तियोगभेदे पर्यवस्यति । कैश्चित् भक्तिपरत्वेनैव किंचित्क्लेशेन व्याख्यातम् ॥ १० ॥ तदेवं तामसादिभक्तिषु त्रयस्त्रयो भेदास्तासु यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं तथा च श्रवणकीर्तनादयो नवापि तामसादिभेदेन प्रत्येकं नव नव भेदा भवन्ति अतः सगुणा भक्तिरेकाशीतिभेदेति सूचितं निर्गुणा भक्तिस्त्वेकविधैव । देवानां गुणलिङ्गानामित्यादि तल्लक्षणं पूर्वमुक्तमपि प्रसङ्गात्पुनराह—मदिति द्वयम् ॥ मद्गुणानां भक्तवात्सल्यादीनां श्रवणमात्रेण सर्वगुहाशये सर्वसाक्षिणि मयि पुरुषोत्तमे अविच्छिन्ना प्रत्ययान्तररहिता अहैतुकी हेतुः फलान्तराभिसन्धिः कारणं च तद्रहिता अव्यवहिता भेददर्शनरहिता यथा गङ्गाया अम्भसोम्बुधौ समुद्रे गतिर्भवति तथा मनोगतिरिति या भक्तिः प्रीतिः सा निर्गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणं स्वरूपमुदाहृतम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ सालोक्येति ॥ जना निर्गुणभक्ताः मत्सेवनं विनान्यत् सालोक्यं मया सहैकस्मिन् लोके वासं सार्ष्टिं समानैश्वर्यं सामीप्यं निकटवर्तित्वं सारूप्यं समानरूपत्वं सायुज्यमेकत्वम् । अपि मया दीयमानमपि न गृह्णन्ति कुतस्तत्कामनेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ॥ मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाऽम्भसोऽम्बुधौ ॥११॥ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ॥ अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ १२ ॥ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ॥ दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ १३ ॥ स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ॥ येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते ॥ १४ ॥ निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ॥ क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः ॥ १५ ॥ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः ॥ भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च ॥ १६ ॥ महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया ॥ मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥ १७ ॥

स एवेति ॥ अतः स उक्तलक्षण एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिकः अत्यन्ते सर्वान्ते भवः आत्यन्तिकः चरमकाष्ठामापन्नः उदाहृतः येन भक्तियोगेन पुरुषस्त्रिगुणं संसारमतिव्रज्य अतिक्रम्य मद्भावाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते ॥१४॥ एतादृश्या भक्तेः साधनान्याह—निषेवितेनेति ॥ नित्यशः नित्यं निषेवितेन स्वनुष्ठितेन अनिमित्तेन फलाभिसन्धिरहितेन चक्रवर्ती तु निषेवितानिमित्तेनेति समस्तपाठमभिप्रैति अतो न च्छन्दोभङ्गोऽपि महीयसा श्रद्धादियुक्तेन शस्तेन स्तुत्येन तत्रापि नातिहिंस्रेण तदङ्गपत्रपुष्पादित्रोटनरूपहिंसाया आवश्यकत्वादतिशब्दः । एतानि विशेषणानि यथोचितमग्रेऽपि योज्यानि स्वधर्मेण नित्यनैमित्तिकेन यज्ञादिक्रियायोगेन पाञ्चरात्रादिपूजाप्रकारेण वा मामेतीति शेषेण वाक्यपूर्तिः कार्या एवमग्रेऽपि ॥ १५ ॥ मदिति ॥ मद्धिष्ण्यं मत्प्रतिमातद्दर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः भूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु मद्रूपभावनया सत्वेन धैर्येण असङ्गमेन वैराग्येण च मामेति॥१६॥ महतामिति ॥ महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया विषये षष्ठी गुणैरात्मतुल्येषु मैत्र्या चैव हिंसास्तेयानृतवर्जनादियमेन जपपाठादिनियमेन च मामेति ॥ १७ ॥

आध्यात्मिकेति ॥ आध्यात्मिकस्य वेदान्तादिशास्त्रस्यानु नित्यं श्रवणात् मे मम नामसंकीर्तनाच्च आर्जवेन मनसो वचसश्चाकौटिल्येन आर्याणां सन्मार्गिणां सङ्गेन तथा निरहंक्रियया देहादावात्माभिमानराहित्येन मामेति ॥ १८ ॥ मदिति ॥ मद्धर्मणो मदर्थमेव धर्माद्यनुष्ठानं यस्य तस्य भगवद्धर्मानुष्ठातुः पुरुषस्यैतैः पूर्वोक्तगुणैः परिसंशुद्धो निर्मलः आशयो मनः श्रुतमात्रो गुणो यस्य तं मामञ्जसा अप्रयत्नेनैवाभ्येति मद्गुणश्रवणमात्रेण मय्यासक्तो भवति ॥ १९ ॥ यथेति ॥ वातः रथः प्रापको यस्य स गन्धः आशयात् स्वस्थानात् पुष्पादेः सकाशात् घ्राणमिन्द्रियं यथा स्वयमेव आवृङ्क्ते प्राप्नोति आत्मसात्करोति एवं योगरतमत एव अविकारि विशुद्धं च यच्चेतस्तदात्मानं परमात्मानं मामावृङ्क्ते आत्मसात्करोति ॥२०॥ अहमिति ॥ अहं सर्वेषु भूतेषु सदैवावस्थितः तेषां भूतानामात्मा च अस्मि तं मामवज्ञाय तत्र मम दृष्टिमकृत्वा मर्त्यः मरणधर्मकदेहात्मदर्शी योऽर्चायां मामर्चति स अर्चाविडम्बनं कुरुते । अत्र अहमित्यादिचतुर्भिः श्लोकैः क्रमेण अवज्ञोपेक्षाद्वेषनिन्दाः निषिध्यन्ते ॥ २१ ॥ य इति ॥ सर्वेषु भूतेषु

आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्च मे ॥ आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहंक्रियया तथा ॥ १८ ॥ मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः ॥
पुरुषस्याञ्जसाऽभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् ॥ १९ ॥ यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् ॥ एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥ २० ॥ अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा ॥ तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् ॥ २१ ॥ यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ॥ हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥ २२ ॥ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ॥ भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥ २३ ॥ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे ॥ नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥२४॥
अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ॥ यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ २५ ॥

आत्मानं प्रत्यगात्मानमीश्वरमन्तर्यामिणं चैवं रूपद्वयेन सन्तं विद्यमानं मां हित्वा उपेक्ष्य यो मौढ्यान्मौर्ख्यात् अर्चां प्रतिमां भजते सेवते स भस्मन्येव जुहोति तत्कृता सेवा भस्मनि होमवन्निष्फला भवतीत्यर्थः।अत्र स्वभक्तान् शिक्षयितुम् उपालम्भाभिप्रोक्तिः । अधुनापि गुरवः प्रियमपि स्वशिष्यं स्वसेवारतमपि अन्यत्रापराधलेशमात्रदृष्ट्वैव मत्सेवां करोषि भस्म करोषि मां केवलं दुःखयस्येवेत्याक्षिपन्ति । वस्तुतस्तु प्रतिमापूजने निषेधो नास्त्येव । अर्चायामेव हरये इति अर्चादावर्चयेत्तावदित्यादि वचनात् ॥ २२ ॥ द्विषत इति ॥ परकाये स्थितं मां द्विषतः मानिनः देहाद्यात्ममानिनः भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य पुरुषस्य मनः शान्तिं न ऋच्छति न प्राप्नोति ॥२३॥ अहमिति ॥ हे अनघे उच्चावचैर्द्रव्यैरुत्पन्नया सम्पादितया क्रियया सामग्र्यार्चायामर्चितोऽप्यहं भूतग्रामाणामवमानिनो निन्दकस्य जनस्य नैव तुष्ये तुष्टो नैव भवामि । तद्भावार्थः॥२४॥ननु तर्ह्यर्चादावर्चनं व्यर्थमेव नेत्याह—अर्चादाविति ॥ यावत्सर्वभूतेष्ववस्थितमीश्वरं सर्वनियन्तारं मां स्वहृदि न वेद तावत् स्ववर्णाश्रमाचारप्राप्तं कर्मकृत् तत्कुर्वन् यथावकाशमर्चादौ

मामर्चयेत् अनेन कर्मनिष्ठाया अपि स एवावधिरित्युक्तम् ॥ २५ ॥ आत्मनश्चेति ॥ यः स्वात्मनः स्वस्य परस्यान्यस्य चापि अन्तरा अन्तरं भेदम् उत् अपि अरमल्पम् अल्पमपि भेदं करोति । यद्वा । अन्तरा मध्ये उदरमुदरोपलक्षितं शरीरं करोति शरीरप्रयुक्तं भेदं पश्यति । परे तु आत्मनः परस्यापि च उदरम् अन्तरा भिन्नं करोति मन्यते । स्वोदरपूरणमेव करोति नान्यस्मै भोजनादिकं ददाति इत्याहुः । तस्य भिन्नदृशोऽहं मृत्युरूपः सन् उल्बणं दुःसहं संसारभयं विदधे सम्पादयामि ॥ २६ ॥ अथेति ॥ अथ अतः सर्वभूतेषु कृतालयं कृतावासं भूतात्मानं सर्वभूतान्तर्यामिणं मां दानमानाभ्यां मैत्र्या अभिन्नेन चक्षुषा समदर्शनेन मदात्मकबुद्ध्या च अर्हयेत् ॥ २७ ॥ तत्रापि यथोत्तरं सम्मानाधिक्यं कार्यमित्याशयेन यथोत्तरं श्रेष्ठ्यमाह—जीवा इति ॥ हे शुभे अजीवानामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अचेतनेभ्यो मृत्पाषाणादिभ्यो जीवाः सचेतनाः वृक्षादयः श्रेष्ठास्ततः प्राणभृतः श्वासोच्छ्वासवन्तो जङ्गमाः श्रेष्ठास्ततः सचित्ताः ज्ञानवन्तः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियाणां वृत्तयो येषु ते रूपरसादिज्ञानवन्तः श्रेष्ठाः । परे तु अजी-

आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् ॥ तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥ २६ ॥ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृता-लयम् ॥ अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा ॥ २७ ॥ जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ॥ ततः सचित्ताः प्रवरा-स्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥ तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ॥ तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ॥ २९ ॥ रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः ॥ तेषां बहुपदः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपाद् ॥३०॥ ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ॥ ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३१ ॥

वेभ्यो जीर्णसस्यादिभ्यः जीवाः अजीर्णसस्यादयः श्रेष्ठाः ततः प्राणभृतः भूमिष्ठजलाकर्षणवमनादिलिङ्गेन प्राणवृत्तिभृतः जीवत्पाषाणादयः ततः सचित्ताः पूर्वमुड्डयनादिक्रियाः पश्चादिन्द्रेण स्तब्धा इति सज्ञानाः पर्वताः ततश्चेन्द्रियवृत्तयः वृक्षाद्याः श्रेष्ठा इन्द्रियवृत्तयो वृक्षाणामपि सूक्ष्माः सन्त्येव तस्मात्पश्यन्ति पादपाः तस्माज्जिघ्रन्ति पादपा इत्यादि भारतमोक्षधर्मेषु स्मरणात् । तरुषु प्रभूता तु स्पर्शवृत्तिरेवेत्याहुः ॥२८॥ तत्रेति ॥ अतः तत्र तेभ्यः स्पर्शवेदिभ्योऽपि रसवेदिनः मत्स्यादयः मृत्तिकादिषु स्वभोज्याभोज्यज्ञानिनो गण्डूपद्यादयो वा प्रवराः श्रेष्ठाः ततो गन्धविदो भ्रमरादयः बकुलादिपुष्पसूक्ष्मकीटा वा श्रेष्ठाः ततः शब्दविदः सर्पादयः शब्दश्रवणेन पलायनवन्तः केचित् जलकीटा वा वराः ॥ २९ ॥ रूपेति ॥ ततो रूपभेदविदः काकादयः श्रेष्ठास्तत उभयतोदतः ऊर्ध्वाधोदन्तवन्तः मर्कटादयः सर्पादयो वा श्रेष्ठाः । तेषां तेभ्यः अपादेभ्यो बहुपदाः भ्रमरादयः श्रेष्ठाः तेभ्यश्चतुष्पादाः श्रेष्ठाः तेभ्यो द्विपान्मनुष्यः श्रेष्ठः ॥ ३० ॥ तत इति ॥ ततस्तेषु चत्वारो वर्णा इत्यादि स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

अर्थेति ॥ अर्थज्ञादपि संशयच्छेत्ता मीमांसकः श्रेयान् ततोऽपि केवलात्स्वकर्मकृत् श्रेयान् ततोऽपि यः आत्मनो धर्मम् अदोग्धा तत् फलेच्छारहितः स मुक्तसङ्गः निष्कामः श्रेयान् ॥ ३२ ॥ तस्मादिति अर्द्धम् ॥ तस्मादपि मय्यर्पिता अशेषाः क्रिया अर्थाः क्रियाफलानि आत्मा देहादिसङ्घातश्च येन सः अत एव निरंतरः मत्प्राप्तावन्तरायरहितः श्रेष्ठः ॥ ३३ ॥ मयीति ॥ मय्यर्पित आत्मा येन तस्मात् अत एव मयि संन्यस्तं कर्म क्रियाफलं येन तस्मात् अत एव समदर्शनात् सर्वत्र समं पश्यतः अत एवाकर्तुः कर्तृत्वाभिमानशून्यात् पुंसः सकाशात् परमुत्कृष्टं भूतं जीवं न पश्यामि ॥ ३४ ॥ मनसेति ॥ जीवकलया जीवरूपेण सर्वभूतेषु भगवान् ईश्वरः प्रविष्ट इति मनसा एतानि चराचरात्मकानि भूतानि बहुमानयन्प्रणमेत् ॥ ३५ ॥ भक्तियोगमुपसंहरति—भक्तीति ॥ हे मानवि भक्तियोगः योगः अष्टाङ्गयोगः साङ्ख्योक्तज्ञानयोगश्च मयोदीरितः ययोर्द्वयोर्मध्य एकतरेणैव पुरुषो मुमुक्षुः पुरुषं भगवन्तं व्रजेत् ॥ ३६ ॥ जीवस्य संसृतीः कालस्य स्वरूपं च पूर्वपृष्टमुत्तरयति—एतदिति सार्द्धम् ॥ प्रधानं प्रकृतिं पुरुषं तत्प्रवर्तकं

अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृत् ॥ मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियाऽर्थात्मा निरन्तरः ॥ ३३ ॥ मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः ॥ न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ ३४ ॥ मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयन् ॥ ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ ३५ ॥ भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ॥ ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥ ३६ ॥ एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्म विचेष्टितम् ॥ रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ॥३७॥ भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ॥ योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः ॥ स विष्णवाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः ॥ ३८ ॥ न चाऽस्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः ॥ आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत् ॥ ३९ ॥

परं तद्व्यतिरिक्तं च तथा कर्मणो विविधं चेष्टितं संसृतिलक्षणं यस्मात् एतदेव दैवमित्यभिधीयते । दैवप्रेरितकर्मकृताः संसृतयो विचित्रा इत्यर्थः । एतत्सर्वं परमात्मनो भगवतो ब्रह्मणो रूपं रूपभेदस्य वस्तूनामन्यथात्वस्य आस्पदमाश्रयः कारणं दिव्यमद्भुतप्रभावमेतदेव भगवतो रूपं काल इत्यभिधीयते । यद्वा । परं महत्तत्त्वं दैवमिन्द्रियाधिष्ठातृदेवतावर्गं कर्मसु विविधं चेष्टितं यस्य तमिन्द्रियवर्गं रूपभेदास्पदं स्वभावः यश्च काल इत्यभिधीयते तदेतद् भगवत एव रूपं न ततः पृथक् शेषं समम् ॥ ३७ ॥ भूतानामिति सार्द्धम् ॥ महदादीनां तत्तदभिमानिनां भिन्नदृशां भेददर्शिनां भूतानां प्राणिनां च यतः कालात् जन्ममरणादिभयं भवति । भयमेवाह यश्च भूतानामन्तः प्रविश्य भूतैः पञ्चमहाभूतविकारैरेव सर्वाणि भूतानि अत्ति संहरति असौ सः अखिलाश्रयः अधियज्ञः यज्ञादिफलदाता विष्णवाख्यः कालः कलयतां वशीकुर्वतां ब्रह्मादीनामपि प्रभुः वशीकर्त्ता ॥ ३८ ॥ न चेति ॥ अस्य कालात्मनो भगवतः कश्चिदपि दयितः प्रियो न चास्ति न च द्वेष्योऽस्ति न बान्धवोऽस्ति अतः असौ स्वयं सदा अप्रमत्तः सावधान एव

अन्तकृत् संहर्ता सन् प्रमत्तं विषयासक्त्या स्वोद्धारप्रयत्नशून्यं जनमाविशति विनाशाय प्रविशति ॥ ३९ ॥ यद्भयादिति ॥ यस्य कालस्य भयात् वातः वायुर्वाति सर्वत्र प्रचरति सूर्यश्च तत्तत्कालानुरूपं यद्भयात्तपति यद्भयाद्देवः पर्जन्यो वर्षति । यद्भयाद् भगणो नक्षत्रसमूहो भाति ॥ ४० ॥ यदिति ॥ ओषधिभिः सह वनस्पतयो वृक्षा लताश्च यस्माद् भीताः स्वे स्वे काले पुष्पाणि फलानि च गृह्णन्ति प्रकटयन्ति ॥ ४१ ॥ स्रवन्तीति ॥ यस्माद् भीताः सरितः स्रवन्ति यतश्च भीत उदधिर्नोत्सर्पति स्वमर्यादामुल्लङ्घ्य पृथ्वीं न प्लावयति यद् भयादग्निरिन्धे दीप्यते यद्भयाद् गिरिभिः सहिता बहुभाराक्रान्ता भूर्जले न निमज्जति ॥ ४२ ॥ नभ इति ॥ यस्य नियमात् आज्ञावशात् अदः नभः श्वसतां प्राणिनां पदं स्थानमवकाशं ददाति यन्नियमात् महान् महत्तत्त्वं ब्रह्मा वा स्वदेहं जगदङ्कुरभूतं वैराजं सप्तभिः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वैरावृतं लोकं तनुते ब्रह्माण्डरूपेण विस्तारयति ॥ ४३ ॥ गुणेति ॥ चराचरमेतद्विश्वं येषां वशेऽस्ति ते गुणाः रजःसत्त्वतमोरूपास्तदभिमानिनस्तन्नियन्तारो देवा

यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् ॥ यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ॥ ४० ॥ यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह ॥
स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥ ४१ ॥ स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः ॥ अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति
यद्भयात् ॥ ४२ ॥ नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः ॥ लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिरावृतम् ॥ ४३ ॥ गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादि-
ष्वस्य यद्भयात् ॥ वर्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम् ॥ ४४ ॥ सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृ-
त्युनान्तकम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे बहुविधभक्तियोगवर्णनं नाम एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ कपिल उवाच ॥ तस्यै-
तस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमम् ॥ काल्यमानोऽपि बलिनो वायोरिव घनावलिः ॥ १ ॥

ब्रह्मविष्णुरुद्राः यद्भयात् अस्य विश्वस्य सर्गादिषु सर्गस्थितिप्रलयेषु अनुयुगं प्रतिकल्पं वारंवारं प्रवर्तन्ते ॥ ४४ ॥ स इति ॥ स कालो जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिं जनयन्नादिकृद् भवति मृत्युनान्तकं मारकमपि चौरव्याघ्रादिकं मारयन्नन्तकरो भवति स्वयं त्वनादिः जन्मरहितः अनन्तो मरणशून्यः अव्ययः अपक्षयादिविकारशून्यश्च ॥ ४५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयस्योनत्रिंशे व्यधादिमाम् ॥ २९ ॥ त्रिंशे कान्तादिसक्तानां कामिनां तामसी नृणाम् ॥ पापादधोगतिस्तत्र श्लोका वेदगुणा मताः[34] ॥ उवाचेत्येकमर्द्धाब्ध्याश्चतुरामी[1] अनुष्टुभः[34] ॥ ३० ॥ तस्येति ॥ बलिना कालेन काल्यमानोऽपि इतस्ततो विचालनपूर्वकं पीड्यमानोऽपि बलिन इति पाठान्तरम् । अयं प्राणी इतस्ततो विचाल्यमानापि घनावलिर्मेघपङ्क्तिर्यथा वायोर्विक्रमं न वेद तथा तस्य पूर्वोक्तप्रभावस्यैतस्य कालस्य उरुमधिकं विक्रमं विनाशकत्वमयं जनः प्राणी नैव वेद नैव जानाति ॥ १ ॥

मृतस्य पापपुण्याभ्यां द्वे गती । तत्र पापगतिमाह—यमेति ॥ तदा मरणसमये प्राप्तावात्मानमानेतुमागतौ भीमौ भयङ्करौ सरभसं सक्रोधमीक्षणं ययोस्तौ यमदूतौ दृष्ट्वा त्रस्तं हृदयं यस्य सः शकृन्मलं मूत्रं च विमुञ्चति ॥ १९ ॥ यातनेति ॥ तौ यमदूतौ मृतं यातनायोग्ये देहे आवृत्य निरुध्य गले कण्ठे बलात्पाशैर्बध्वा यथा दण्डयं दण्डार्हं जनं राजभटा बध्वा नयन्ति तथा दीर्घमध्वानं नयतः गमयतः॥२०॥तयोरिति द्वयम्॥तयोर्दूतयोस्तर्जनैश्छिन्धि भिन्धीत्यादिदुर्वचनैर्निर्भिन्नं व्याकुलं हृदयं यस्य सः अत एव जातः वेपथुः कम्पो यस्य सः पथि मार्गे श्वभिर्भक्ष्यमाणः दश्यमानशरीरः अतः आर्तः पीडितः स्वं स्वीयमघं पापमनुस्मरन् भवति ॥२१॥ क्षुदिति ॥ क्षुत्तृड्भ्यां परीतः व्याप्तः अर्कदवानलानिलैः सन्तप्यमानः कशया चर्ममय्या रज्ज्वा पृष्ठे च ताडितः सूर्यदवाग्निभ्यां तप्ता वालुका यस्मिंस्तस्मिन् पथि निराश्रमोदके निर्गतः आश्रमो विश्रामस्थानमुदकं च यस्मिंस्तस्मिन् पथि अशक्तः चलितुमसमर्थोऽपि कृच्छ्रेण कष्टेन चलति ॥ २२ ॥ तत्रेति ॥ यतः श्रान्तः अतो मूर्च्छितः संस्तत्र तत्र मार्गे पतन्

यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ ॥ स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति ॥ १९ ॥ यातनादेह आवृत्य पाशैर्बध्वा गले बलात् ॥
नयतो दीर्घमध्वानं दण्डयं राजभटा यथा ॥ २० ॥ तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः ॥ पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽघं स्वमनुस्मरन्॥२१॥
क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथि तप्तवालुके ॥ कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके ॥ २२ ॥ तत्र
तत्र पतञ्छ्रान्तो मूर्छितः पुनरुत्थितः ॥ यथा पापीयसा नीतस्तमसा यमसादनम् ॥ २३ ॥ योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः ॥
त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः ॥२४॥ आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः ॥ आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा
॥ २५ ॥ जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने ॥ सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम् ॥२६॥कृन्तनं चावयवशो गजादिभ्यो भिदापनम् ॥
पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्तयोः ॥ २७ ॥

पुनरुत्थितश्च सन् तमसा अन्धकारप्रचुरेण पापीयसा पापियोग्येन दुःखबहुलेन पथा मार्गेण यमस्य सादनं प्रति नीतो भवति ॥ २३ ॥ योजनानामिति॥ अध्वनः संबन्धिनां योजनानां नवतिं नव च सहस्राणि पापाल्पत्वे त्रिभिर्मुहूर्तैः पापाधिक्ये च द्वाभ्यां मुहूर्ताभ्यां नीतः अतिक्रामितः सन् यमस्थाने यातनाः प्राप्नोति ॥ २४ ॥ संक्षेपतो यातना दर्शयति—आदीपनमिति ॥ उल्मुकादिभिः ज्वलत्काष्ठादिभिर्वेष्टयित्वा स्वगात्राणामादीपनं प्रज्वालनं क्वापि स्वेन कृत्तं छिन्नं परतोऽपि वा अन्येन वा छिन्नं यदात्मनः स्वस्य मांसं तस्यादनं भक्षणं प्राप्नोति वृत्त्यन्तर्गतस्य मांसस्य कृत्तमिति विशेषणसंबन्ध आर्षः । एकतकारो वा पाठः तस्य स्वेनैव कृतं परतः कृतं वाऽऽत्ममांसस्यादनं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ जीवत इति ॥ यमसादने यमपुरे श्वगृध्रैर्जीवत एव स्वस्यान्त्राणामभ्युद्धारः बहिर्निष्कासनं जीवत इत्यादीपनादिषु सर्वत्र द्रष्टव्यम् । मृतस्य पीडाऽसम्भवात् दशद्भिः सर्पादिभिः आत्मनो वैशसं पीडाम्॥२६॥कृन्तनमिति ॥ अवयवशः अङ्गानां कृन्तनं

शस्त्रैश्छेदनं गजादिभ्यः भिदायाः अवयवानां विदारणस्य आपनं प्रापणं गिरिशृङ्गेभ्यः पातनम् अम्बुगर्तयोः रोधनं च ॥ २७॥ या इति ॥ एताः यातनाः प्रोक्ताः याश्च तामिस्रादयः पञ्चमे विस्तरेण वक्ष्यमाणा यातनाः मिथः परस्परं सङ्गेन आसक्त्या निर्मिताः पापाचारेण सम्पादितास्ता नरो वा नारी वा भुंक्ते अनुभवति ॥२८॥ न चैतदसंभावितं तादृशराजदण्डस्य वनितादिसुखस्य चात्र लोकेऽपि दृश्यमानत्वादित्याह—अत्रैवेति ॥ हे मातः स्वर्गो नरकश्चात्रैव लोके वर्तत इति प्रचक्षते विवेकिनो वदन्ति । यतः या एव यातना नारक्यो नरकसंबन्धिन्यस्ता इह लोकेऽपि कीटादावुपलक्षिताः प्रत्यक्षा एव ॥ २९ ॥ एवमिति ॥ कुटुम्बं बिभ्राणः कुटुम्बपोषणपर उदरंभरः स्वदेहपोषणमात्रपरो वा एवमुक्तप्रकारेण उभयं कुटुम्बं देहं चेहैव विसृज्य त्यक्त्वा प्रेत्य यमलोकं प्राप्य तस्य तत्पोषणार्थकृतस्य पापस्येदृशं फलं भुंक्ते ॥ ३० ॥ एक इति ॥ भूतद्रोहेण प्राणिपीडया यद् भृतं पुष्टं कृतं तदिदं स्वकलेवरं स्थूलशरीरं कुटुम्बं चेहैव हित्वा कुशलात् पुण्यादितरत् पापं तदेव पाथेयं पथि यममार्गे भोग्यं यस्य सः एकः स्वयमेव ध्वान्तं

यास्तामिस्रान्धतामिस्रा रौरवाद्याश्च यातनाः ॥ भुङ्क्ते नरो वा नारी वा मिथः सङ्गेन निर्मिताः ॥ २८ ॥ अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते ॥ या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः ॥ २९ ॥ एवं कुटुम्बं बिभ्राण उदरंभर एव वा ॥ विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुङ्क्ते तत्फलमीदृशम् ॥ ३० ॥ एकः प्रपद्यते ध्वान्तं हित्वेदं स्वकलेवरम् ॥ कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतम् ॥ ३१ ॥ दैवेनासादितं तस्य शमलं निरये पुमान् ॥ भुङ्क्ते कुटुम्बपोषस्य हृतवित्त इवातुरः ॥ ३२ ॥ केवलेन ह्यधर्मेण कुटुम्बभरणोत्सुकः ॥ याति जीवोऽन्धतामिस्रं चरमं तपसः पदम् ॥ ३३ ॥ अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः ॥ क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभा० तृती० कापिलेयोपाख्याने कामिनां नरकादिवर्णनं नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

नरकं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ ३१ ॥ दैवेनेति ॥ हृतं वित्तं यस्य स आतुर इव यद्वा हृतं लोकस्य वित्तं येन स चोर इवातुरः पुमान् तस्य कुटुम्बपोषस्य शमलं पापं पापफलं दैवेन परमेश्वरेण आसादितं प्रापितं निरये नरके भुंक्ते ॥ ३२ ॥ केवलेनेति ॥ केवलेनाधर्मेण कुटुम्बभरणे उत्सुकः आसक्तो जीवस्तमसो नरकस्य चरममन्तिमं पदं स्थानमन्धतामिस्राख्यं याति ॥ ३३ ॥ अधस्तादिति ॥ नरलोकस्य मनुष्यदेहप्राप्तेरधस्तादर्वाक् यावतीर्यावत्यो यातनाः पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । आदिपदेन श्वशूकरादियोनयश्च यास्ताः सर्वाः क्रमेण समनुक्रम्य संप्राप्य तत्र दुःखभोगेन पापक्षयाच्छुचिः सन्पुनरत्र नरत्वमाव्रजेत् प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयेऽध्याये त्रिंशत्तमे व्यधात् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशे तु मिश्रेण कर्मणा राजसी गतिः ॥ मानुषी वर्णते श्लोकास्तत्र सार्द्धा गजार्द्धयः ॥ उवाचेति त्रयं सार्द्धा षट्पञ्चाशदनुष्टुभः ॥ ३१ ॥ कर्मणेति ॥ पुनरत्राव्रजेदित्युक्तं तत्र जन्तुर्जीवो देहोपपत्तये देहलाभाय दैवमीश्वरस्तदेव नेत्रं नेतृप्रवर्तकं यस्य तेन कर्मणा कंचित्पुरुषं प्रविशति ततश्च तस्य रेतः कणाश्रयः रेतसः कणमाश्रयो यस्य सः रेतोद्वारा स्त्रिया उदरं प्रविष्टो भवति ॥ १ ॥ कललमिति ॥ एकरात्रेण कललं शुक्रशोणितमिश्रं भवति पञ्चरात्रेण बुद्बुदं वर्तुलाकारं भवति दशाहेन च कर्कन्धूर्बदरीफलाकारं कठिनं भवति ततः परं पेशी मांसपिण्डाकारं जरायुप्रकृतिभूतं भवति । अण्डं वेति पक्ष्यादियोन्यन्तरापेक्षयोक्तम् ॥ २ ॥ मासेनेति ॥ ततो मासेन शिरो भवति द्वाभ्यां मासाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गानां विग्रहो विभागो भवति ततस्त्रिभिर्मासैर्नखलोमास्थिचर्माणि भवन्ति पुंस्त्वादिश्च लिङ्गमिन्द्रियाच्छिद्राणि च तेषामुद्भवश्च भवति ॥ ३ ॥ चतुर्भिरिति ॥ चतुर्भिर्मासैर्मांसादयः सप्त धातवो भवन्ति । पञ्चभिर्मासैः क्षुत्तृषोरुद्भवो भवति । षड्भिर्मासैर्जरायुणा चर्मविशेषेण वीतो वेष्टितः कुक्षौ दक्षिणे

श्रीभगवानुवाच ॥ कर्मणा दैवनेत्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये ॥ स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः ॥ १ ॥ कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ॥ दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम् ॥ २ ॥ मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः ॥ नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ॥ ३ ॥ चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडुद्भवः ॥ षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ॥ ४ ॥ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते ॥ शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जन्तुर्जन्तुसंभवे ॥ ५ ॥ कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात् प्रतिक्षणम् ॥ मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ॥ ६ ॥ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः ॥ मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ॥ ७ ॥ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च बहिरावृतः ॥ आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ॥ अशक्तः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे ॥ ८ ॥

पार्श्वे भ्राम्यति दक्षिणे पुरुषमधिकृत्योक्तम् । पुंगर्भो दक्षिणे स्त्रीगर्भो वामे इति प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ मातुरिति ॥ मातुर्जग्धेन भक्षितेन अन्नेन पानेन आद्येन फलाद्यैश्च आप्यायनीनामकनाभिसंबद्धनाडीद्वारा प्राप्तैरेधन्तो वर्द्धमानाश्च धातवो यस्य एधदिति शता आर्षः । मार्कण्डेयपुराणे । "नाडी चाप्यायनी नाम नाभ्यां तस्य निबध्यते । स्त्रीणां तथान्त्रसुषिरे सा निबद्धोपजायते ॥ क्रमन्ते भुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे तथा । तैराप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्वृद्धिमुपैति वै ॥" इति । जन्तूनां कीटादीनां संभवो यस्मिंस्तस्मिन् विण्मूत्रयोर्गर्ते अतः असम्मते अयोग्ये मातुदररूपे स्थाने जन्तुः शेते तिष्ठति ॥ ५ ॥ कृमिभिरिति ॥ तत्रत्यैः क्षुधितैः कृमिभिर्मुहुः पुनः पुनः क्षतानि खाद्यमानानि सर्वाण्यङ्गानि यस्य सः सौकुमार्यात् कोमलत्वात् उरुः अधिकः क्लेशो यस्य सः जन्तुः प्रतिक्षणं मूर्छामाप्नोति ॥ ६ ॥ कट्विति द्वयम् ॥ उल्बणैर्दुःखदैर्मातृभुक्तैः कटुतीक्ष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरन्नैरुपस्पृष्टः अत एव सर्वेष्वङ्गेषूत्थिता वेदना यस्य सः उल्बेन जरायुणा संवृतः संवेष्टितः बहिश्च मातुः अन्त्रैरावृतः भुग्नं कुटलीभूतं पृष्ठं शिरोधरा ग्रीवा च यस्य सः

पञ्जरे बद्धः शकुन्तः पक्षीव स्वाङ्गचेष्टायामप्यकल्पः असमर्थः तस्मिन् मातृकुक्षौ शिरः कृत्वा आस्ते ॥७॥८॥ तत्रेति ॥ तत्र गर्भे दैवात् पूर्वकर्मवशात् भगवदिच्छावशाद्वा लब्धा स्मृतिर्येन सः अतो जन्मशतोद्भवं बहुजन्मसंचितं कर्म स्मरन् दीर्घं बहुकालमनुच्छ्वासं यथा भवति तथा स्थितः सन् किं नाम शर्म सुखं विन्दते ॥९॥ आरभ्येति ॥ सप्तमात् मासादारभ्य लब्धबोधोऽपि संजातसुखदुःखादिज्ञानोऽपि सूतिहेतुभूतैर्वातैर्वेपित इतस्ततश्चालितः सन् विष्ठाभूः विष्ठाभवः कृमिरिव सोदरः विष्ठाकृमिभ्राता इव तत्सहोत्पन्नत्वात् एकत्र न आस्ते ॥१०॥ नाथमान इति ॥ नाथमानः भगवत्कृपा मे भूयादित्याशिषं कुर्वन् अतः शानच् ऋषिरात्मदर्शी पुनर्गर्भवासात् भीतश्च सप्त धातवो वध्रयो बन्धनभूता यस्य सः जीवः कृताञ्जलिः सन् येन भगवता उदरेऽर्पितः तं विक्लवया विह्वलया वाचा स्तुवीत गर्भे विध्यादेरसम्भवात् हेतुहेतुमतोर्लिङिति फले लिङ् । तेन यो भगवन्तं भजेत स स्तुवीतेत्यर्थः । अन्यस्तु न स्तुवीत तस्यैवाग्रे संसारो वर्ण्यते नतु भगवत्स्तोतुः शास्त्रविरोधात् कश्चिदेव पुण्यकृद्धरिं स्तौति न सर्वोऽपीति ॥११॥ तस्येति ॥

तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवम् ॥ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते ॥ ९ ॥ आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपि वेपितः ॥ नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः ॥१०॥ नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृताञ्जलिः ॥ स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥११॥ जन्तुरुवाच ॥ तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयाऽऽत्तनानातनोर्भुवि चलच्चरणारविन्दम् ॥ सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा ॥ १२ ॥ यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायाम् ॥ आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥ १३ ॥ यः पञ्चभूतरचिते रहितः शरीरे छन्नो यथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् ॥ तेनाऽविकुण्ठमहिमानमृषिं तमेनं वन्दे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम् ॥ १४ ॥

येन भगवता असतो दुष्टस्य मे ममानुरूपा योग्या ईदृशी गर्भवासादिरूपा गतिः फलमदर्शि प्रदर्शिता उपसन्नं शरणागतमुपपन्नमिति वा पाठः । स्वेनैव निर्मितं यज्जगत् तदवितुं रक्षितुं स्वेच्छयैव आत्ता गृहीता नाना तनवः मूर्तयो येन तस्य भगवतः अकुतोभयं रामकृष्णाद्यवतारेषु भुवि चलच्चरणारविन्दं संसारतापसन्तप्तोऽहं शरणं व्रजामि ॥१२॥ य इति ॥ भूतेन्द्रियाशयमयीं देहेन्द्रियान्तःकरणाकारेण परिणतां मायां प्रकृतिमवलम्ब्यात्मत्वेन स्वीकृत्य तत्प्रयुक्तकर्मभिः पुण्यपापैरावृत आत्मा स्वरूपं यस्य स इव बद्ध इव च यः आस्ते सोहं यस्तु भगवान् अत्रैव मातुरुदरे आस्ते तम् आतप्यमाने हृदयेऽवसितं प्रतीतमपि विशुद्धम् अविकारम् अखण्डः अविद्यया अप्रतिबद्धः बोधो यस्य तं भगवन्तं नमामि ॥ १३ ॥ य इति ॥ पञ्चभूतरचिते शरीरे अयथा मिथ्यैव च्छन्नः न वस्तुतः यतस्तेन शरीरेण रहितः असङ्गः अत एव अयथैव इन्द्रियगुणार्थचिदात्मकः इन्द्रियाणि च गुणाः सत्वादिगुणपरिणामा देहान्तःकरणादयः अर्थाः शब्दादयः चित् चिदाभासः तदात्मकः सोऽहं तेन शरीरेणाविकुण्ठो महिमा यस्य तम् अवगु-

ण्ठेति पाठे अवसन्नं गुण्ठमावरणं यस्य स महिमा यस्येत्यर्थः । तमृ एनमृ ऋषिमात्मदर्शिनं प्रकृतिपुरुषयोः परं नियन्तारं पुमांसमहं वन्दे ॥ १४ ॥ यदिति ॥ यस्य मायया नष्टस्मृतिः उरूणि सत्त्वादिगुणनिमित्तानि कर्माणि नितरां बन्धनानि यस्मिंस्तस्मिन् सांसारिके पथि प्रवृत्तिमार्गे अतस्तदभिश्रमेण तदुचितव्यापारव्याकुलत्वेन चरन्नयं जीवः यद्वा यन्मायया मोहितः सांसारिके पथि चरन् तदभिश्रमेण नष्टस्मृतिरयं जीवस्तस्य महतो भगवतोऽनुग्रहमन्तरेण कया युक्त्या केनोपायेन पुनः लोकं स्वरूपं प्रवृणीत जानीयात् अतस्तदेकशरणतया भजनमेव युक्तम् ॥ १५ ॥ ज्ञानमिति ॥ यदेतत् त्रैकालिकं कालत्रयसंबन्धिज्ञानं मम जातं तत्तं विना कतमो मय्यदधात् किन्तु स्थिरचरेषु स्थावरजङ्गमेषु अनुवर्तितोंशः अन्तर्यामिरूपो येन सदेव एव न्यदधात् अत एव जीवबन्धनभूतानां कर्मणां पदवीं मार्गमनुवर्तमानाः वयं कर्मानुसारेण प्राप्तं यदाध्यात्मिकादितापत्रयं तस्योपशमनाय निवृत्तये तमेव भजेम ॥ १६ ॥ देहीति ॥ हे भगवन् अन्यदेहविवरे मातुरुदरकुहरे यः असृग्विण्मूत्रकूपस्तस्मिन् पतितः अतस्तत्र जठराग्निना

यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन् सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण ॥ नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमन्तरेण ॥ १५ ॥ ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ॥ तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥१६॥ देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः ॥ इच्छन्नितो विवसितुं गणयन् स्वमासान् निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन् कदा नु ॥ १७ ॥ येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन ॥ स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनाऽञ्जलिमस्य कुर्यात् ॥ १८ ॥ पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे ॥ यत्सृष्टया स तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्त्यमिव प्रतीतम् ॥ १९ ॥

भृशं तप्तो देहो यस्य सः अत एव कृपणा दीना धीर्यस्य सः इतो विवरात् विवसितुं निर्गन्तुमिच्छन्स्वमासान् गणयन्नसौ देही वर्तते स भवता कदा बहिर्निर्वास्यते निर्गमयिष्यते ॥१७॥ येनेति ॥ हे ईश भवादृशेन निरुपमेन पुरुदयेन निरतिशयदयावता येन भगवता दशमास्यः दशमासपरिमितस्तदयोग्योऽप्यसावहमीदृशीं दुर्लभां गतिं ज्ञानं पूर्वजन्मादिस्मरणं च सम्यग्ग्राहितः स दीनानां नाथः पालको भगवान्स्वेनैव कृतेनोपकारेण स्वयमेव तुष्यतु । अञ्जलिं नमस्कारं विना को नाम पुमान् अस्य तव तदुपकाररूपं प्रतिकुर्यात् प्रत्युपकारं कर्तुं शक्नुयात् । तत्प्रतिविधिं को नु कुर्यात् इति वा ॥ १८ ॥ पश्यतीति ॥ अयमपरः पश्वादिः सप्तवध्रिर्जीवः स्वेदेहे शारीरके शरीरभवे सुखदुःखे केवलं पश्यति अहं तु यत्सृष्टया धिषणया यद्दत्तेन विवेकज्ञानेन दमशरीरी इत्युपलक्षणं शमदमादियुक्तशरीरवान् आस अभवं तमेव च पुराणमनादिं सर्वकारणं पुरुषं सर्वत्र पूर्णं चैत्त्यमहङ्कारास्पदमिवापरोक्षतया बहिश्च हृदि च प्रतीतं पश्ये पश्यामि । तत्रार्षः ॥ १९ ॥

सोऽहमिति ॥ हे विभो बहुभिर्दुःखैः सहवासो यथा स्यात्तथात्रैव वसन्नपि सत्वत् सम्पादितविवेकोऽहं गर्भाद्बहिर्न निर्जिगमिषे न निर्गन्तुमिच्छामि । तङार्षः । तत्र हेतुमाह । यत्र गर्भाद्बहिरन्धकूपे अन्धकूपवद्विवेकतिरोधायके उपयातं प्राप्तं जनं देवस्य तव दुस्तरा माया उपसर्पति तया मोहितस्य मिथ्या मतिः देहपुत्रादावहंममाभिमानो भवति । यदनु यस्य पश्चादेतत्संसृतिचक्रं नानाविधकर्मतत्प्रयुक्तनानाविधगर्भवासदुःखानुभवादिपरम्परा भवति ॥२०॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् बहिर्निःसरणप्रयुक्तदोषात् यथा भूयः पुनः अनेकरन्ध्रं नानागर्भवासादिरूपमेतद्व्यसनं दुःखं नवच्छिद्रस्थूलदेहलक्षणा विपत्तिर्वा मे माभविष्यत् न भविष्यति ङ्लोप आर्षः । तथा अत्रैव स्थितो विगतविक्लवः दुःखबाहुल्येऽपि धैर्यमालम्ब्याऽव्याकुलः सुहृदा आत्मना सारथिरूपया स्ववशवर्तिन्या बुद्ध्या उपसादितौ हृदयं प्रापितौ विष्णोः पादौ येन तथाभूतश्च सन्नहमाशु शीघ्रमेवात्मानं तमसः संसारदुःखादुद्धरिष्ये ॥ २१ ॥ एवमिति ॥ दशमास्यः दश मासाः परिच्छेदका यस्य स ऋषिर्जीवः एवमुक्तप्रकारेण कृता मतिर्येन तादृक् भवति ततश्च अवाचीनमवाङ्मुखं

सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरन्धकूपे ॥ यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् ॥२०॥ तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव ॥ भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरन्ध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥ २१ ॥ कपिल उवाच ॥ एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः ॥ सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः ॥ २२ ॥ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वाऽवाक् शिर आतुरः ॥ विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः ॥ २३ ॥ पतितो भुव्यसृङ्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते ॥ रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः ॥ २४ ॥

तं प्रसूत्यै बहिर्निर्गमाय प्रसूतिहेतुर्मारुतः सद्यः तत्क्षणमेव क्षिपति प्रेरयति । यद्वा । यः दशमास्यः गर्भ एव एवं भगवन्तं स्तुवन् मोक्षे कृतमतिर्भवति स ऋषिर्मोक्षयोग्यो भवति । यस्तु अन्यः तं त्ववाचीनं प्रसूत्यै संसरणाय सूतिमारुतः सद्यः क्षिपति भगवत्स्तोता तु सूतिमारुतक्षेपं विनानायासेनैव गर्भान्निःसरतीति भावः ॥ २२ ॥ तेनेति ॥ तेन सूतिवातेन सहसा अवसृष्टः स्वस्थानात्प्रचालितः शिरः अवाक् अधः कृत्वा आतुर अवशः निरुच्छ्वासः मूर्च्छितः अत एव हता विनष्टा पूर्वोक्ता स्मृतिर्यस्य सः अतिकृच्छ्रेण विनिष्क्रामति ॥ २३ ॥ पतित इति ॥ भुवि यन्मातुरुदरादसृग्मूत्रं पतितं तस्मिन् पतितः विष्ठाभूः कृमिरिव चेष्टते गर्भवासकालिके ज्ञाने गते विनष्टे सति तद्विपरीत गतिं गतः देहाद्यात्माभिमानं प्राप्तः सन् रोरूयतिरोरूयते भृशं रोदितीति । तङभाव आर्षः । एतेन यस्य गर्भे पूर्वोक्तं ज्ञानं जातं बाल्यपौगण्डावस्थायां तिरोहितं भवति तस्य सत्सङ्गादिभिः पुनरुदेति अन्यस्य नेति ॥ २४ ॥

परच्छन्दमिति ॥ परस्य बालस्य छन्दमभिप्रायमविदुषा अजानता जनेन सः बालः पुष्यमाणः अत एवानभिप्रेतमनिष्टं क्षुधया स्तन्यार्थं रोदने उदरव्यथां परिकल्प्यौषधादिकमुदरव्यथया रोदने च क्षुधां परिकल्प्य दीयमानं स्तन्यादिकं चापन्नः प्राप्तो भवति तथापि प्रत्याख्यातुमनीश्वरः असमर्थः सन् रोरूयतीत्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥ शायित इति ॥ जन्तुः शिशुः समासे तु जन्तवो मशकमक्षिकादयः स्वेदजाः मत्कुणादयश्च तैर्दूषिते दुःखप्रदे अशुचौ मलमूत्रादिलिप्ततया अशुद्धे पर्यङ्के शायितः शयनं कारितः अङ्गानां कण्डूयने संघर्षणे आसने उपवेशने उत्थाने चेष्टने च नेशः असमर्थः रोरूयति इत्यनुषङ्गः ॥ २६ ॥ तुदन्तीति ॥ आमा कोमला त्वग्यस्य तं विगतगर्भज्ञानं रुदन्तं तं शिशुं कृमिकं क्षुद्रं कृमिं यथा अन्ये कृपयो व्यथयन्ति तथा दंशा मशका मत्कुणादयस्तुदन्ति व्यथयन्ति ॥ २७ ॥ इतीति द्वयम् ॥ इत्येवं शैशवं पञ्चवर्षाणि तद्वत् पौगण्डं यौवनादर्वाग्भवमध्ययनादिजं च दुःखं भुक्त्वा यौवने च अज्ञानात् हेतोः न लब्धमभीप्सितं येन इद्धः प्रदीप्तो मन्युः क्रोधो यस्य सः शुचाऽर्पितः शोकेन व्याप्तः कामी

परच्छन्दं न विदुषा पुष्यमाणो जनेन सः ॥ अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः ॥ २५ ॥ शायितोऽशुचिपर्यङ्के जन्तुः स्वेदजदूषिते ॥ नेशः कण्डूयनेऽङ्गानामासनोत्थानचेष्टने ॥ २६ ॥ तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः ॥ रुदन्तं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा ॥ २७ ॥ इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगण्डमेव च ॥ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचाऽर्पितः ॥ २८ ॥ सह देहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना ॥ करोति विग्रहं कामी कामिष्वन्ताय चात्मनः ॥ २९ ॥ भूतैः पञ्चभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् ॥ अहं ममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिम् ॥ ३० ॥ तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिम् ॥ योऽनुयाति ददत् क्लेशमविद्याकर्मबन्धनः ॥ ३१ ॥ यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः ॥ आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

देहेन सहैव वर्द्धमानेन मानेनाहङ्कारेण मन्युना च आत्मनोन्ताय विनाशाय कामिषु विग्रहं करोति ॥ २८ ॥ २९ ॥ भूतैरिति ॥ अबुधः असद्ग्राहः अन्यथाग्राही कुमतिश्च देही पञ्चभिर्भूतैरारब्धे देहे असकृत् मुहुः अहं ममेति मतिं करोति ॥ ३० ॥ तदर्थमिति ॥ योऽयम् अविद्यया देहाद्यात्माभिमानेन कृतं यत्कर्म तेन बद्ध्यते विरच्यते तादृशः देहः क्लेशं जन्ममरणजराव्याध्यादिदशायां दुःखमेव ददत् अनुयाति अनुवर्त्तते पुनः पुनरायाति वा तदर्थमेव देहार्थमेव जन्तुः कर्म कुरुते । येन कर्मणा बद्धः सन् स्वयं संसृतिं श्वसूकरादिनानायोनिं याति । यो देहः क्लेशं ददाति तमेव पापकर्मणापि पुष्यतीति मौढ्यम् ॥ ३१ ॥ यदीति ॥ यदि जन्तुर्जडः शिश्नोदरार्थे कृत उद्यमः प्रयत्नो यैस्तैः असद्भिर्जुष्टे पथि मार्गे आस्थितः संस्तैः पुनः रमते । यद्वा । यद्यसद्भिः आस्थितः अधिष्ठितः सन् तेषां पथि रमते । यद्वा । पथि सन्मार्गे स्थितोऽपि यदि असद्भिः सह रमते तदा पुनः पूर्ववत् यातनादेह आवृत्त्येत्याद्युक्तप्रकारेण तमो नरकं विशति । अत्र व्यतिरेकेण यदि सद्भिर्हरिसेवाकृद्भिः सह रमते तदा हरिं प्राप्नोतीति लभ्यते ॥ ३२ ॥

सत्यामिति द्वयम् ॥ येषां सङ्गात् सत्यशौचाद्याः भगान्ताः क्षयं यान्ति तेषु अशान्तेषु विषयवैतृष्ण्यरहितेषु अत एव मूढेषु विषयासक्तेषु अत एव खण्डितात्मसु देहात्मबुद्धिषु कामक्रोधादिभिर्विक्षिप्तचित्तेषु वा खण्डित आत्मा यैस्तेष्वात्मघातिष्विति वा योषितां क्रीडामृगवत् वानरवदधीनेषु अतो नरकादिदुःखावश्यकत्वात्साधुभिः शोच्येषु असाधुषु दुराचारेषु सङ्गं न कुर्यात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नेति ॥ अस्य पुंसो यथा योषितां सङ्गात् यथा च तासां योषितां सङ्गिनां सङ्गतो मोहो विषयासक्तिः तदुपयुक्तकर्मभिर्बन्धश्च भवेत्तथान्यस्यासतः प्रसङ्गतो मोहादिर्न भवेत् ॥ ३५ ॥ न च विवेकिनां धियं भ्रंशयितुं योषिन्न शक्नोतीति वाच्यमित्याह—प्रजापतिरिति ॥ प्रजापतिर्ब्रह्मा स्वां दुहितरं सरस्वतीं दृष्ट्वा तस्याः रूपेण सौन्दर्येण धर्षितः मोहितः तदा तद्दुरभिप्रायमालक्ष्य रोहिद्भूतां मृगीरूपेण पलायमानां सोऽपि ऋक्षरूपी सन् हतत्रपः गतलज्जो मरीच्यादीनां पश्यतामेवान्वधावत् ॥ ३६ ॥ तत्सृष्टेति ॥ यद्येवं तर्हि तेन ब्रह्मणा सृष्टाः मरीच्यादयस्तैः सृष्टाः कश्यपादयस्तैः सृष्टा ये देवमनुष्यादयस्तेषु मध्ये इह संसारे

सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्ह्रीर्यशः क्षमा ॥ शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥ ३३ ॥ तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वऽसाधुषु ॥ सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ॥३४॥ न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ॥ योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥ ३५ ॥ प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः ॥ रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हतत्रपः ॥ ३६ ॥ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु कोन्वऽखण्डितधीः पुमान् ॥ ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ॥ ३७ ॥ बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् ॥ या करोति पदाक्रान्तान् भ्रूविजृम्भेण केवलम् ॥ ३८ ॥ सङ्गं न कुर्यात् प्रमदासु जातु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः ॥ सत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो वदन्ति या निरयद्वारमस्य ॥ ३९ ॥ योपयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता ॥ तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ ४० ॥

नारायणमृषिमृते विना यद्वा नारायणं विना वर्त्तमानेषु नारायणमनुपासीनेष्वित्यर्थः । ततोऽन्यो योषिन्मय्या मायया न खण्डिता न मोहिता धीर्यस्य तथाभूतः पुमान् को नु न कोऽपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ बलमिति ॥ स्त्रीमय्या स्त्रीरूपायाः मे मम मायाया बलं मोहकत्वरूपं सामर्थ्यं पश्य । या स्त्री केवलं भ्रुवोर्विजृम्भेण विक्षेपेण दिशां जयिनः शूरानपि पदाक्रान्तान् स्वाधीनान् करोति । यद्वा । शूरानपि भ्रूविजृम्भमात्रेण पदाकान्तान् करोतीति केवलं निर्णीतम् । " निर्णीतं केवलम् " इत्यमरः ॥ ३८ ॥ सङ्गमिति ॥ अतः सत्सेवया सत्सङ्गेन प्रतिलब्धः आत्मरूपो लाभो येन सः आत्मभावः आत्मबोध इति चापि पाठद्वयम् । अत एव योगस्य परं पारं परमफलमारुरुक्षुः प्राप्तुमिच्छुः जनः जातु कदाचिदपि प्रमदासु स्त्रीषु सङ्गमासक्तिं न कुर्यात् । याः प्रमदा अस्य मुमुक्षोर्निरयस्य द्वारं वदन्ति तत्सङ्गान्नरके पतति ॥ ३९ ॥ या इति ॥ या देवेन भगवता निर्मिता योषिद्रूपा माया शनैः शुश्रूषादिव्याजेन उपयाति समीपमायाति तां योषितं तृणैरावृतं कूपमिव निपातहेतुम् आत्मनो मृत्युमनर्थकरीमीक्षेत ॥ ४० ॥

मुमुक्षुस्त्रिया पुरुषप्रसङ्गो न कार्य इत्याह—यामिति ॥ पूर्वजन्मनि स्वयं पुमान् स्त्रीसङ्गतोऽन्तकाले स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्तो जीवः ऋषभायतीम् ऋषभायमाणां पुरुषवदाचरन्तीं शता आर्षः । यां मम मायां मोहाद्वित्तापत्यगृहप्रदं पतिं मन्यते ॥ ४१ ॥ तामिति ॥ तां मम मायां पत्यपत्यगृहात्मकं यथा मृगयोर्व्याधस्य गायनमनुकूलत्वेन प्रतीयमानमपि मृगस्य मृत्युः तथा दैवेन स्वप्रारब्धेनोपसादितं प्रापितमात्मनो मृत्युमेव विजानीयात् ॥ ४२ ॥ ननु व्यापकस्य नित्यस्याविकारिणः कथं पूर्वोक्ता संसृतिः लोकान्तरगमनं जन्ममरणं च भोगेन कर्मक्षये सति पुनः कुतः कर्मसम्भव इत्याशङ्क्याह—देहेनेति ॥ जीवभूतेन जीवोपाधिभूतेन लिङ्गदेहेन पुमान् जीवो लोकाल्लोकं देहाद्देहान्तरं चानुव्रजन् प्रारब्धकर्मफलं भुञ्जानोऽविरतं निरन्तरं देहान्तरप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि करोत्येव एतेन कर्मणामसमाप्तिरुक्ता ॥ ४३ ॥ जीव इति ॥ जीवो जीवस्योपाधिर्लिङ्गदेहः तथा अस्यात्मनः अनुगतोऽनुवर्ती स च भूतेन्द्रियमनोमयः स्थूलभूतविकारो देहो भोगायतनं तस्योभयविधस्य देहस्य निरोधः कार्यायोग्यताऽस्य जीवस्य मरणमुच्यते तच्च स्थूलदेहविगमे स्थूलान्तरप्राक्काले भवेत् । सुषुप्त्यादौ तु स्वकार्याकारित्वेऽपि कार्यं प्रतियोग्यताऽस्त्येव । सुषुप्तिभङ्गे सद्य एव तद्योग्यतादर्शनात् स्थूलदेहस्याविर्भावस्त्वस्य

यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीम् ॥ स्त्रीत्वं स्त्रीसंगतः प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदम् ॥ ४१ ॥ तामात्मनो विजानीयात् पत्यपत्यगृहात्मकम् ॥ दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ॥ ४२ ॥ देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ॥ भुञ्जान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥ ४३ ॥ जीवस्यानुगतो देहो भूतेन्द्रियमनोमयः ॥ तन्निरोधस्तु मरणमाविर्भावस्तु संभवः ॥ ४४ ॥ द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षाऽयोग्यता यदा ॥ तत्पञ्चत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ॥ ४५ ॥ यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा ॥ तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यताऽनयोः ॥ ४६ ॥

संभवो जन्म उच्यते स च भोगायतनदेहविगमे स्थूलान्तरप्राप्तौ गर्भान्निष्क्रमणसमये भवेत् ॥ ४४ ॥ द्रव्येति ॥ अत्र स्वामिपादानां मते द्रव्येत्येकमेव पद्यं दृष्टान्तभूतम् । तत्रार्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्य नेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायां रूपादिदर्शने काचादिदोषेण यदाऽयोग्यता भवति तदैव चक्षुरिन्द्रियस्याप्ययोग्यता । अनयोः स्थानचक्षुषोर्यदा अयोग्यता तदा एव द्रष्टुर्जीवस्य द्रष्टृत्वायोग्यता । एवं स्थूलदेहवैकल्ये लिङ्गस्य वैकल्यं तदेव जीवस्य मरणं न स्वत इत्यर्थः । एतावानेव पाठः सम्यग्भाति । यदि तु एतत्पद्यार्द्धादग्रे श्लोकमेकं पठित्वा एतदुत्तरार्द्धं पठ्यते तदा श्लोकद्वयस्येयं व्याख्या । मृत्युजन्मनोर्लक्षणं पुनः स्पष्टमाह । द्रव्येति । द्रव्याणां पृथिव्यादीनां सर्ववस्तूनामुपलब्धिस्थानस्य स्थूलदेहस्य नाशे द्रव्येक्षायां वस्तुसाक्षात्कारे यदा यत् अयोग्यता तदेव पञ्चत्वं स्थूलदेहनाशे सूक्ष्मदेहस्यापि द्रव्योपलब्ध्ययोग्यता तदेव जीवस्य मरणं न स्वत इत्यर्थः । यदा तु पुनराविर्भूतेन स्थूलदेहेन द्रव्याणां दर्शनं भवति तदा तत्राहंमानात् अयमेवाहमित्यात्माभिमानादुत्पत्तिर्जन्मेत्युच्यते । अत्र दृष्टान्तः । यथा अक्ष्णो-

गोलकयोर्यदा काचकामलादिदोषेण द्रव्यावयवस्य रूपादेर्दर्शने अयोग्यता भवति तदैव चक्षुष इन्द्रियस्यापि तद्दर्शने अयोग्यता भवति । यदा चानयोर्गोलकेन्द्रिययोरयोग्यता भवति तदैव द्रष्टुर्जीवस्यापि द्रष्टृत्वायोग्यता भवति । एवं स्थूलदेहवैकल्ये लिङ्गदेहस्यायोग्यता तयोर्देहयोरयोग्यत्वे जीवस्याप्ययोग्यत्वेन मरणव्यवहारो न तु वस्तुतस्तद्विनाशः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तस्मादिति ॥ यस्मान्न वस्तुतो जीवस्य जन्ममरणादि तस्मात् मरणात्संत्रासो न कार्यः । जीवने च कार्पण्यं दैन्यं न कार्यं जीवनप्रयत्ने च संभ्रम आसक्तिर्न कार्यः । जीवस्य गतिम् अच्छेद्यादाह्यादितत्त्वं बुध्वा धीरो देहादौ मुक्तसङ्गः आसक्तिरहितश्च सन्निह संसारे चरेत् ॥ ४७ ॥ सम्यगिति ॥ मायाविरचिते लोके सम्यक् याथात्म्यस्य दर्शनं यस्यास्तया योगवैराग्याभ्यां युक्तया बुद्ध्या कलेवरं विन्यस्य इदमपि प्राकृतं नश्वरं मत्तो भिन्नमिति बुद्ध्या तदभिमानं त्यक्त्वा चरेत् ॥ ४८ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीय एकत्रिंशे व्यधादिमाम् ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशे सात्विकैर्धर्मैरज्ञस्योर्ध्वगतिर्मता ॥ पुनरागमनं चैव तत्र श्लोकाब्धि-

तस्मान्न कार्यः संत्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः ॥ बुध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसङ्गश्चरेदिह ॥ ४७ ॥ सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया ॥ मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे कापिलेयोपाख्याने पुण्यपापैर्जीवगतिवर्णनं नाम एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ कपिल उवाच ॥ ॥ अथ यो गृहमेधीयान् धर्मानेवावसन् गृहे ॥ काममर्थं च धर्मान् स्वान् दोग्धि भूयः पिपर्ति तान् ॥ १ ॥ स चापि भगवद्धर्मात् काममूढः पराङ्मुखः ॥ यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयाऽन्वितः ॥ २ ॥ तच्छ्रद्धयाऽऽक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ॥ गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥ ३ ॥ यदा चाहीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः ॥ तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम् ॥ ४ ॥

सिन्धवः ॥ अनुष्टुभश्चतुर्वेदाः सार्द्धा एकमुवाच च ॥ ३२ ॥ अथेति द्वयम् ॥ यो गृह एवावसन् गृहमेधो गृहाश्रमस्तदीयानेव धर्मानाचरन् तान् धर्ममर्थं च कामं च दोग्धि तत्फलमिच्छति ततः भूय एव तान् धर्मादीन् पिपर्त्ति पूरयति अनुतिष्ठति । यथा गाश्चारयित्वा दुग्धानि दोग्धि पुनर्दुग्धप्रत्याशया ताश्चारयति स चापि कामैर्मूढः भगवद्धर्मात्पराङ्मुखो विमुखः सन् श्रद्धयान्वितः क्रतुभिर्यज्ञैर्देवान् श्राद्धैः पितॄंश्च यजते पूजयति ॥ १ ॥ २ ॥ तदिति ॥ तेषु पितृदेवेषु या श्रद्धा तया आक्रान्ता मतिर्यस्य सः पितृदेवार्चन एव व्रतं यस्य सः स पुमान् सोमपाः सन् तत्र सोमममृतं पीत्वा पुनरिमं लोकमेष्यति आगमिष्यति ॥ ३ ॥ यदेति ॥ यदा च कल्पान्ते अनन्तः शेष आसनं यस्य सः हरिः अतः सः अहीन्द्र एव शय्या तस्यां शेते तदा ये एते गृहमेधिनां गृहस्थानां प्राप्याः भूर्भुवःस्वरात्मकाः लोकास्ते लयं विनाशं यान्ति ॥ ४ ॥

ये इति त्रयम् ॥ ये तु धीरा जितेन्द्रिया निःसङ्गाः भगवति न्यस्तानि कर्माणि यैः प्रशान्ताः क्रोधादिरहिताः शुद्धचेतसः निवृत्तिधर्मनिरताः निर्ममाः निरहङ्कृताः ये कामार्थयोः हेतवे प्रयोजनाय स्ववर्णाश्रमोचितत्वेनानुष्ठितान् धर्मान्न दुह्यन्ति न दुहन्ति धर्मफलरूपकामान्नेच्छन्ति श्यन् आर्षः । ते स्वधर्माख्येन सत्त्वेन निमित्तेन तत्त्वेनेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । परिशुद्धं यत्तेन चेतसा हेतुना सूर्यद्वारेण विश्वतोमुखं सर्वतो व्याप्तं परे ब्रह्मादयः अवरेऽस्मदादयस्तेषामीशम् अस्य विश्वस्य प्रकृतिमुपादानकारणम् उत्पत्त्यन्तभावनं निमित्तकारणं च पुरुषं यान्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ परमेश्वरत्वेन हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेण मुक्तिरित्याह—द्विपरार्द्धेति ॥ द्विपरार्द्धस्य हिरण्यगर्भायुःकालस्यावसाने अन्ते यो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य यः प्रलयः भगवति लयस्तावत्पर्यन्तं ये परस्य हिरण्यगर्भस्य पराचिन्तकाः परमेश्वरत्वेनोपासकास्ते तु ब्रह्मलोकमध्यासते सत्यलोके तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ क्ष्माम्भ इति द्वयम् ॥ पराख्यं द्विपरार्द्धलक्षणं कालमनुभूय तावत्कालं स्वाधिकारं निर्वाह्य क्ष्मादीनि पञ्चमहाभूतानि मनश्चेन्द्रियाणि चार्थाश्च शब्दादयः

ये स्वधर्मान्न दुह्यन्ति धीराः कामार्थहेतवे ॥ निःसङ्गा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः ॥ ५ ॥ निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः ॥
स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६ ॥ सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम् ॥ परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यन्तभावनम् ॥ ७ ॥
द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते ॥ यावदध्यासते लोकं परस्य परचिन्तकाः ॥८॥ क्ष्माऽम्भोऽनलाऽनिलवियन्मनइन्द्रियार्थभूतादिभिः
परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः ॥ अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः ॥ ९ ॥ एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये
योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥ तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्मप्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ॥ १० ॥ अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु
कृतालयम् ॥ श्रुतानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि ॥ ११ ॥

भूतादिश्चाहङ्कारः एवमादिभिः परिवृतं संयुक्तं ब्रह्माण्डं प्रतिसंजिहीर्षुः संहर्तुमिच्छुः सन् यर्हि गुणत्रयात्मा गुणत्रयात्मकप्रपञ्चाभिमानी परः इन्द्रादिभ्यः उत्कृष्टः स्वयंभूर्हिरण्यगर्भः अव्याकृतं सर्वविकारशून्यं परमेश्वरं विशति मुक्तो भवति ॥ ९ ॥ तदा एवं हिरण्यगर्भोपासनया परेत्य दूरं गत्वा भगवन्तं हिरण्यगर्भमनुप्रविष्टा जितो वशीकृतो मरुत् प्राणो मनश्च यैस्ते विरागा ये योगिनः तेऽपि अमृतं परमानन्दरूपं पुराणं पुरुषं प्रधानमुत्कृष्टं ब्रह्म तेन ब्रह्मणा साकमेव उपयान्ति नतु पूर्वं यतस्तदा अगताभिमानाः तथा च स्मृतिः । " ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ " इति ॥ १० ॥ भगवदुपासकास्तु साक्षादेव तं प्राप्नुवन्तीत्यतस्तं भजेत्याह—अथेति ॥ अथ तस्मात् हे भामिनि मातः सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृत आलयः निवासस्थानं येन तं सर्वान्तरात्मानं मत्तः श्रुतोऽनुभावो यस्य तं भगवन्तं भावेन परमप्रेम्णा शरणं व्रज ॥ ११ ॥

भगवद्भक्ताः साक्षाद् भगवन्तं प्राप्नुवन्ति हिरण्यगर्भोपासकास्तु क्रमेणेत्युक्तं भेदेनोपासने तु ब्रह्मादयोऽप्यावर्त्तन्ते इत्याह—आद्य इति त्रयम् ॥ यः स्थिरचराणामाद्यः स्रष्टा वेदा गर्भे यस्य स ज्ञानाधिको ब्रह्मा स निःसङ्गेन निष्कामेण कर्मणा युक्तोऽपि भेददृष्ट्या देहाद्यात्माभिमानेन च दोषेण सगुणं ब्रह्मज्ञानैश्वर्यादिपूर्णं पुरुषर्षभं पुरुषोत्तमं पुरुषं श्रीनारायणं संसृत्य प्रलये तदेकीभूयापि पुनः सृष्टिकाले ईश्वरमूर्तिना कालेन गुणानां सत्त्वादीनां व्यतिकरे परिणामे जाते सति कर्तृत्वात् जगतः करणेऽधिकृतत्वात् यथा पूर्वं पूर्वकल्पवत् ऋषिभिर्मरीच्यादिभिः योगेश्वरैः सनत्कुमाराद्यैर्योगप्रवर्त्तकैर्योगसिद्धैरन्यैश्च सह प्रजायते न केवलं स एव ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ऐश्वर्यमिति ॥ ये तु कर्मिणो ब्रह्मलोकं गतास्तेऽपि स्वधर्मविनिर्मितं तत्फलभूतं पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिना संपादितमैश्वर्यं निषेव्य सुखं भुक्त्वा गुणव्यतिकरे सति भोगेन पुण्यात्मकसत्त्वगुणक्षये सति पुरुषं प्राप्य यथा पूर्वं स्वस्वाधिकारेण पुनरायान्ति । "आब्रह्मभुवनाँल्लोकाः पुनरावर्तिनः" इति वाक्यात् ॥ १५ ॥ ये त्विति त्रिकम् ॥ इह संसारे ये तु कर्मस्वासक्तमनसः

आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ॥ योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ॥ १२ ॥ भेददृष्ट्याभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभः ॥ १३ ॥ स संसृत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ॥ १४ ॥ ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च तेऽपि धर्मविनिर्मितम् ॥ निषेव्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरे सति ॥ १५ ॥ ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयाऽन्विताः ॥ कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः ॥ १६ ॥ रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः ॥ पितॄन्यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः ॥ १७ ॥ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः ॥ कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः ॥ १८ ॥ नूनं दैवेन विहता ये चाच्युतकथासुधाम् ॥ हित्वा शृण्वन्त्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः ॥ १९ ॥ दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते ॥ प्रजामनुप्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृतः ॥ २० ॥

रजसा गुणेन कुण्ठं कुण्ठितं विक्षिप्तं मनो येषां कामेषु आत्मा मनो येषां ते अजितेन्द्रियाः गृहेषु अभिरतः आशयो येषां ते ये श्रद्धया अन्विताः सन्तः अप्रतिषिद्धानि तत्तत्फलसाधकानि तथा नित्यान्यपि सन्ध्योपासनादीनि च कृत्स्नशः सर्वाणि कर्माणि कुर्वन्ति तथानुदिनं पितॄन् यजन्ति ते पुरुषाः त्रैवर्गिकाः त्रिवर्गमात्रनिष्ठाः अत एव हरिः संसारदुःखहर्त्री मेधा यस्य तस्य कथनीया उरवो विक्रमा यस्य तस्य मधुद्विषो हरेः कथायां विमुखाः भवन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ नूनमिति ॥ ये च अच्युतस्य कथासुधां हित्वा त्यक्त्वा विड्भुजः शूकराः पुरीषमिव असद्गाथाः कुकथाः शृण्वन्ति ते नूनं निश्चितं दैवेन स्वप्रारब्धेन विहताः नाशिताः ॥ १९ ॥ दक्षिणेनेति ॥ गर्भाधानमारभ्य श्मशानान्ताः क्रियाः कुर्वन्ति तादृशाः ते श्लोकचतुष्के कथिताः जनाः भगवन्तं न प्राप्नुवन्ति किं तु "धूमो रात्रिस्तथा

कृष्णः" इत्युक्तेन दक्षिणेन पथा मार्गेण अर्यम्णः पितृराजस्य संबन्धिनं पितृलोकं व्रजन्ति। पितृलोकात् पुनः प्रजामनु स्वपुत्रादिषु प्रजायन्ते च ॥ २० ॥ ततः कथं प्रजायन्त इत्यपेक्ष्याह—तत इति ॥ हे सति ततः पितृलोकं प्राप्यानन्तरं तत्र भोगेन क्षीणं सुकृतं येषाम् अतो देवैस्तदधिष्ठातृभिः सद्यो विभ्रंशित उदयो भोगो येषां ते विवशाः सन्तः ततो लोकात् पुनरिमं लोकं प्रति पतन्ति ततः प्रजामनुप्रजायन्त इति भावः ॥२१॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् त्वं सर्वभावेन परमप्रेम्णा तस्य गुणा भक्तवात्सल्यादयः एवाश्रयो विषयो यस्याः तया भक्त्यैव भजनीयं पदाम्बुजं यस्य तं परमेष्ठिनं परमेश्वरं भजस्व ॥ २२ ॥ वासुदेव इति ॥ वासुदेवे सर्वान्तर्यामिणि भगवति प्रयोजितः निरन्तरमनुष्ठितो भक्तियोगो ब्रह्म दृश्यते येन तथाभूतं यज्ज्ञानं तत् वैराग्यं सर्वत्र वैतृष्ण्यं चाशु शीघ्रमेव जनयति ॥२३॥ यदेति द्वयम् ॥ उतेत्यवधारणे। यदा अस्य भक्तस्य चित्तं भगवद्गुणानुरागेण तस्मिन्नेव निश्चलतया विशुद्धं सदिन्द्रियवृत्तिभिः समेष्वर्थेषु शब्दादिविषयेषु इदं प्रियमिदमप्रियमिति वैषम्यं नैव गृह्णाति । स तदैव आत्मना विशुद्धचित्तेन

ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति ॥ पतन्ति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः ॥ २१ ॥ तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् ॥ तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजम्॥२२॥ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ॥ जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद् ब्रह्मदर्शनम् ॥ २३ ॥ यदाऽस्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः ॥ न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्रियमित्युत ॥२४॥ स तदैवाऽऽत्मनात्मानं निःसङ्गं समदर्शनम् ॥ हेयोपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते ॥ २५ ॥ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् ॥ दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते ॥ २६ ॥ एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः ॥ युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु कृत्स्नशः ॥ २७ ॥ ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ॥ अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥ २८ ॥

निस्सङ्गं प्रत्यध्यासरहितं तत्र हेतुः समं च तद्दर्शनं प्रकाशरूपं च तम् अत एव हेयोपादेयविभागरहितम् आरूढं पदं स्वरूपभूतं परमात्मनैकीभूतमात्मानमीक्षते ॥ २४ ॥ ॥२५॥ समेष्वर्थेष्वित्युक्तं तदेव साम्यं दर्शयति—ज्ञानमात्रमिति ॥ ज्ञानमात्रमेक एव पदार्थः। उपनिषत्सु परं ब्रह्म योगशास्त्रे परमात्मा ईश्वरः सांख्ये पुमान् भक्तिशास्त्रे भगवानिति प्रसिद्धः ज्ञानमात्रत्वेन समेष्वर्थेषु दृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृकरणैः पृथग्भावैः ईयते प्रतीयते ॥ २६ ॥ ननु ज्ञानमात्ररूपं नित्यप्राप्तमेवेति किं साधनैराप्यते तत्राह—एतावानिति ॥ यत् यस्तु कृत्स्नशः साकल्येन सर्वत्रासङ्गः अनासक्तिः स एतावानेव योगिनः साधननिष्ठस्य समग्रेण योगेन साधनेन अभिमतः शास्त्रसम्मतोऽर्थः फलं युज्यते प्राप्यत इति प्रपञ्चसङ्गव्युदास एव योगफलमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ज्ञानमिति ॥ पराचीनैः पराङ्मुखैरिन्द्रियैः शब्दादिधर्मिणाशब्दादिर्धर्मोऽस्ति यस्य तेन अर्थरूपेण घटपटादिरूपेण भ्रान्त्या एकं ज्ञानरूपं निर्गुणं ब्रह्मैवावभाति न त्वर्थः पृथगस्ति। प्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव तत्र भेददर्शनपूर्वकाहंममासक्तिर्बन्धनम् अतस्तन्निरासे यत्नो मुमुक्षुणा विधेय एव ॥ २८ ॥

अर्थरूपत्वमुदाहृत्य दर्शयति—यथेति ॥ यथा महान् महत्तत्वमेव अहंरूपः अहङ्काररूपः स च त्रिवृत् त्रिगुणात्मकः पुनश्चाकाशादिमहाभूतरूपेण पञ्चविधः मनइन्द्रियरूपेणैकादशविधश्च स्वराट् समष्टिपुरुषः तस्येदं ब्रह्माण्डं वपुः। यतः समष्टिरूपात्सर्वमपि जगद्व्यष्टिरूपं भवति एवं च यथा महदादिरूपेण ब्रह्मैवावभाति तथा एकमेव ज्ञानमवभाति ॥ २९ ॥ एतदिति ॥ श्रद्धया भक्त्या विरक्त्या नित्यशः योगाभ्यासेन च समाहितात्मा अत एव निःसङ्गः पुरुष एतत्सर्वं ब्रह्मात्मकं परिपश्यति ॥ ३० ॥ इतीति ॥ हे गुर्वि मातः इत्युक्तरीत्या येन प्रकृतेः पुरुषस्य च तत्त्वं याथार्थ्यमनुबुध्यते तदेतत् ब्रह्मदर्शनं ज्ञानं कथितम् ॥ ३१ ॥ अनेनापि भक्तियोगेनैव भगवानेव प्राप्य इत्याह—ज्ञानयोग इति ॥ नैर्गुण्यो निर्गुणविषयो मन्निष्ठो ज्ञानयोगो भक्तिलक्षणो योगश्च तयोर्द्वयोरपि भगवच्छब्दो लक्षणं ज्ञापको वाचको यस्य सः एक एवार्थः फलम् ॥ ३२ ॥ ननु ज्ञानयोगस्यात्मलाभः फलं भक्तियोगस्य भजनीयेश्वरप्राप्तिरिति कुत एक एवार्थ इत्यत आह—यथेति ॥ यथा बहूनां रूपरसादिगुणानामाश्रयो गुडक्षीरादिरेक एव पदार्थः

यथा महानहंरूपस्त्रिवृत्पञ्चविधः स्वराट् ॥ एकादशविधस्तस्य वपुरण्डं जगद्यतः ॥ २९ ॥ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः ॥ समाहितात्मा निःसङ्गो विरक्त्या परिपश्यति ॥ ३० ॥ इत्येतत् कथितं गुर्वि ज्ञानं तद् ब्रह्मदर्शनम् ॥ येनानुबुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ३१ ॥ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ॥ द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥ ३२ ॥ यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ॥ एको नानेयते तद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः ॥३३॥ क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः ॥ आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणाम् ॥३४॥ योगेन विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि ॥ धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥ ३५ ॥

पृथग्द्वारैर्मार्गभेदप्रवृत्तैरिन्द्रियैर्नाना प्रतीयते चक्षुषा शुक्ल इति रसनेन मधुर इति घ्राणेन सुगन्धिरिति स्पर्शनेन शीत इति तद्वदेकोऽपि भगवान् शास्त्रवर्त्मभिर्नाना प्रतीयते ज्ञानमार्गे निर्गुण इति भक्त्यादिमार्गे सगुण इति ॥ ३३ ॥ शास्त्रवर्त्माणि प्रपञ्चयति—क्रिययेति ॥ अत्र क्रियादित्रयं गृहस्थस्येत्यादिकमाश्रमेषु यथोचितं योज्यम्। क्रियया पूर्तरूपया क्रतुभिर्यज्ञैः दानैः तपःकृच्छ्रादि स्वाध्यायः वेदाध्ययनं मर्शनं वेदविचारस्तैः आत्मनो मनस इन्द्रियाणां च जयेन निषिद्धवर्जनेन शमदमात्मकेन कर्मणां संन्यासेन भगवति समर्पणेनेति भगवानेवेयते ॥ ३४ ॥ योगेनेति ॥ विविधाङ्गेन योगेन भक्तियोगेन चेत्येवं सर्वत्र भक्तियोगमिश्रणं तं विना सर्वस्य व्यर्थत्वात्। एवहिशब्दाभ्यां भक्तियोगः केवलोऽपि क्रियादिसाध्यं वस्तु प्रापयतीति उभयचिह्नेन सकामनिष्कामलक्षणेन धर्मेण तमेवाह—य इति। यो धर्मः प्रवृत्तिनिवृत्तिमानिति तत्र सकामधर्मप्राप्यं स्वर्गाद्यपि भगवत एव सगुणरूपमिति भावः ॥ ३५ ॥

आत्मेति ॥ आत्मनस्तत्वस्य याथात्म्यस्यावबोधेन दृढेन स्थिरेण वैराग्येण च एभिः क्रियादिसाधनजातैः सगुणः कल्याणगुणपूर्णः निर्गुणश्च स्वदृक् स्वप्रकाशो भगवानेव यथाधिकारमीयते प्राप्यते ॥ ३६ ॥ प्रावोचमिति ॥ त्रिधा सगुणा एका निर्गुणा इति भेदेन चतुर्विधं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते तुभ्यं प्रावोचमुक्तवानस्मि । तथा यो जन्तुषु प्राणिष्वन्तः प्रविश्य धावति उत्पत्तिनिधनादि करोति अत एवाव्यक्ता गतिश्चेष्टा यस्य तस्य कालस्य च रूपं ते प्रावोचम् ॥३७॥ जीवस्येति ॥ अङ्ग हे मातः यासु संसृतिषु प्रविशन् आत्मा जीवः आत्मनो गतिं स्वरूपं न वेद ताः अविद्यया यानि कृतानि कर्माणि तैर्निर्मिताः प्राप्ताः बह्वीर्देवमनुष्यनरकादिरूपा जीवस्य संसृतीश्च प्रावोचमित्यनुषङ्गः ॥ ३८ ॥ नेति ॥ एतत् खलाय शाठ्येन पृच्छकाय न उपादिशेत् अविनीताय अनम्राय न च स्तब्धाय गर्विताय नापि च भिन्नाय दुराचाराय मतान्तरेण भेदं

आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ॥ ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ॥ ३६ ॥ प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ॥ कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु ॥ ३७ ॥ जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ॥ यास्वङ्ग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ॥ ३८ ॥ नैतत् खलायोपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित् ॥ न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ॥ ३९ ॥ न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे ॥ नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि ॥ ४० ॥ श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे ॥ भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाऽभिरताय च ॥ ४१ ॥ बहिर्जातविरागाय शान्तचित्ताय दीयताम् ॥ निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ॥ ४२ ॥ य इदं शृणुयादम्ब श्रद्धया पुरुषः सकृत् ॥ यो वाऽभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे कापिलेयोपाख्याने संपूर्णवर्णनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः ॥ विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य तुष्टाव तत्त्वविषयाङ्कितसिद्धिभूमिम् ॥ १ ॥

गताय वा । तथा धर्मध्वजाय दाम्भिकाय च कर्हिचिदपि नोपदिशेत् ॥३९॥ नेति ॥ लोलुपाय विषयभोगासक्ताय नोपदिशेत् नापि गृहारूढचेतसे नापि मे ममाभक्ताय तथा मद्भक्तद्विषां मद्भक्तद्वेषिभ्योऽपि जातु कदाचिदपि नोपदिशेत् ॥ ४० ॥ श्रद्दधानायेति द्वयम् ॥ श्रद्दधानायेत्यादिभ्यो दीयताम् । वस्तूनां मध्ये यस्याहमेव प्रियस्तस्मै एतत् दीयताम् उपदिश्यताम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ य इति ॥ हे अम्ब यः पुरुषो मच्चित्तः सन् सकृत् श्रद्धया इदमाख्यानं शृणुयात् यश्च तथाभूतोऽभिधत्ते सोऽपि मत्पदवीमेति ॥ ४३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीये द्वात्रिंशे निरमादिमाम् ॥ ३२ ॥ त्रयस्त्रिंशे देवहूत्या ज्ञानलाभेन वर्णिता ॥ जीवन्मुक्तिस्तत्र सप्तत्रिंशच्छ्लोका उदीरिताः ॥ उवाचपञ्चकं चापि चन्द्रवेदौ अनुष्टुभः ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ कपिलस्य जनित्री माता जनिता मन्त्रे इति णिलोपश्छान्दसः । कर्दमस्य

दयिता सा देवहूतिः एवं कपिलस्य वचो निशम्य विस्रस्तं निरस्तं मोहरूपं देहाद्यात्माध्यासरूपं पटलमात्मावरणं यस्यास्तादृशी सती तत्त्वानि प्रकृतिपुरुषेश्वरादीनि विषयो यस्य तेन ज्ञानेनाङ्किताः युक्ता ये सिद्धास्तेषां भूमिमाश्रयं गुरुं सिद्धीति पाठे तत्वान्येव विषयस्तेनाङ्किता सिद्धिः सांख्यज्ञानं तस्य भूमिं क्षेत्रं प्रवर्त्तकं तं कपिलमभिप्रणम्य तुष्टाव ॥ १ ॥ अथेति ॥ यस्य तव जठरे उदरे जातं यदब्जं कमलं तस्मात्साक्षाज्जातो योऽजो ब्रह्मा सोऽपि ते तव अन्तः सलिले सलिलमध्ये शयानं गर्भोदशायिरूपं भूतानि इन्द्रियानि अर्थाः शब्दादयः आत्मानो जीवास्तन्मयं गुणानां प्रवाहो यस्मात् सत् व्यक्तम् अशेषस्य प्रपञ्चस्य बीजं कारणं ते वपुः केवलं दध्यौ नतु झटिति साक्षाद्दृष्टवान् ॥ २ ॥ स इति ॥ स एव गुणानां प्रवाहेण उन्मेषेण विभक्तं वीर्यं सृष्ट्यादिशक्तिर्येन शक्तिद्वारेण सृष्ट्यादिकर्त्ता न साक्षात् वस्तुतः अनीहः निष्क्रियः अवितथाभिसन्धिः सत्यसङ्कल्पः आत्मनां जीवानामीश्वरः अतर्क्याः सहस्रशः शक्तयो यस्य सः भवानेव विश्वस्य सर्गादि विधत्ते करोति ॥ ३ ॥ स त्वमिति ॥ हे नाथ युगान्ते प्रलयसमये यस्य

देवहूतिरुवाच ॥ ॥ अथाप्यजोऽन्तः सलिले शयानं भूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ॥ गुणप्रवाहं यदशेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः ॥ २ ॥ स एव विश्वस्य भवान्विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ॥ सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ॥ ३ ॥ स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् ॥ विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपानः ॥४॥ त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो विभूतये ॥ यथावतारास्तव सूकरादयस्तथाऽयमप्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५ ॥ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्व-चित् ॥ श्वादोपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ॥ ६ ॥

तवोदरे एतद्विश्वमासीत् स त्वं मया जठरे कथं नु धृतः न कथमपीत्यर्थः । अतः तव मायैवेयम् । यथा मायया शिशुः अङ्घ्रिं पादाङ्गुष्ठं पिबतीति तथाभूतश्च सन्नेक एव वटपत्रे भवान् शेते स्म तथेदमपि शिशुत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वमिति ॥ अतो हे विभो न मया त्वमपत्यान्तरवज्जठरे धृतः किंतु पाप्मनां पापिष्ठानां प्रशमाय विनाशाय निदे-शभाजामाज्ञानुवर्तिनां विभूतये समृद्धये च त्वं सदैव देहतन्त्रः स्वेच्छया स्वीकृतमूर्तिर्भवसीति । यथा तत्तत्कार्याय सूकरादयस्तवावतारास्तथात्मपथोपलब्धये ज्ञानमार्गप्रदर्श-नायायमपि स्वेच्छयैव तवावतारः ॥ ५ ॥ यदिति ॥ क्वचित् कदाचिदपि यस्य तव नामधेयस्य श्रवणात् अनुकीर्तनाद्वा यस्य तव प्रह्वणात् प्रह्वाचरणात् प्रणामात् प्रह्वश-ब्दादाचारक्विबन्ताल्ल्युट् । यस्य स्मरणाच्च श्वादः श्वपचोऽपि सद्यस्तत्क्षणमेव सवनाय कल्पते सोमयाजिवदादरणीयो भवति एतेन दुर्जात्यारम्भप्रारब्धपापनाशो व्यञ्जितः। यद्येवं तर्हि हे भगवन् ते तव दर्शनादहं कृतार्था जातेति कुतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ ६ ॥

अहो बतेति ॥ यस्य जिह्वाग्रे तुभ्यं त्वां प्रीणयितुं तव नाम वर्तते स श्वपचोऽपि अतः त्वन्नामोच्चारणादेव हेतोः गरीयान् श्रेयान् अहो बताश्चर्यं त्वन्नाम-माहात्म्यं ये ते तव नाम गृणन्ति कीर्त्तयन्ति ते एवार्याः सर्वतः श्रेष्ठाः ते तपस्तेपुः कृतवन्तः जुहुवुर्होमं कृतवन्तः सस्नुः सर्वतीर्थेषु स्नानं कृतवन्तः ब्रह्म वेदमनूचुः वेदाध्ययनादि कृतवन्तः तव नामकीर्त्तने तप आद्यन्तर्भूतमतस्ते पुण्यतमाः । यद्वा । ते जन्मान्तरे तपस्तेपुरित्यादि त्वन्नामकीर्तनेन महाभाग्योदयादवगम्यते ॥ ७ ॥ तमिति ॥ परं ब्रह्मरूपं परं पुमांसं पुरुषोत्तमं प्रत्यक् स्रोतसि विषयेभ्यः प्रत्याहृते आत्मनि मनसि संविभाव्यं संचिन्त्यमिति स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्तो निरस्तो गुणप्रवाहः संसारो येन तं विष्णुं वेदा गर्भे यस्य तं कपिलं त्वामहं वन्दे ॥ ८ ॥ ईडित इति ॥ कपिलाख्यः परः पुमान् परमपुरुषो भगवानेवं देवहूत्या ईडितः स्तुतः मातृवत्सलः तत्र प्रीतियुक्तः विक्लवया स्नेहेन गद्गदया अविप्लुवया गम्भीरया वाचा इति वक्ष्यमाणं मातरं प्रत्याह स्म ॥ ९ ॥ मार्गणेति ॥ हे मातः मे मया उदितेन

अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान्यज्जिह्वाऽग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ॥ तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ते ये ॥ ७ ॥ तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम् ॥ स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् ॥ वाचा विक्लवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ॥ ९ ॥ कपिल उवाच ॥ ॥ मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे ॥ आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥ १० ॥ श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद् ब्रह्मवादिभिः ॥ येन मामभवं याया मृत्युमृच्छन्त्यतद्विदः ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इति प्रदर्श्य भगवान् सतीं तामात्मनो गतिम् ॥ स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ ॥ १२ ॥ सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् ॥ तस्मिन्नाश्रम आपीडे सरस्वत्याः समाहिता ॥ १३ ॥

उपदिष्टेन ते त्वया सुसेव्येन सुखमनुष्ठेयेन अत आस्थितेन अनुष्ठितेनानेन मार्गेणाचिरात् शीघ्रमेव त्वं परां काष्ठां परमफलरूपां मुक्तिमवरोत्स्यसि प्राप्स्यसि ॥ १० ॥ श्रद्धत्स्वेति ॥ एतत् मह्यं मम चतुर्थ्यार्षी । मम मतं त्वं श्रद्धत्स्व एतस्मिन् मते श्रद्धां कुर्वित्यर्थः । यद् ब्रह्मवादिभिः ब्रह्मोपदेष्टृभिः जुष्टं प्रीत्या सेवितं येन सेवितेनैतन्मतेन त्वमपि अभवं संसारनिवर्त्तकम् अभयमिति पाठे सर्वभयरहितं सर्वभयनिवर्त्तकं मां यायाः यास्यसि संभावनायां लिङ् । अतद्विदः एतन्मतानभिज्ञास्तु मृत्युमृच्छन्ति मृत्यु-ग्रस्ते संसार एव पतन्ति ॥ ११ ॥ इतीति ॥ इत्येवं तां ब्रह्मवित्सेवितां सतीं श्रेष्ठाम् उशतीमिति पाठे कमनीयां सुकरामात्मनो गतिमात्मप्राप्तिमार्गमात्मतत्त्वं वा मात्रे प्रदर्श्य तया ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मात्मतत्वाभिज्ञया स्वमात्रानुमतोऽनुज्ञातो भगवान् कपिलो ययौ ॥ १२ ॥ सा चापीति ॥ सा चापि देवहूतिरपि तनयोक्तेन पुत्रोपदिष्टेन योगादेशेन योगयुक् सती सरस्वत्या आपीडे पुष्पमुकुटवदलङ्कारभूते तृतीयान्तपाठे मुकुटेनेव सरस्वत्या वेष्टिते तस्मिन् बिन्दुसरआख्ये आश्रमे समाहिता समाधिमती जाता ॥ १३ ॥

तां विशिनष्टि—अभीक्ष्णेति ॥ अभीक्ष्णं योऽवगाहः स्नानं तेन कपिशान् पिशङ्गान् जटिलान् कुटिलान् अलकान् उग्रतपसा कृशं चीरिणं वल्कालदिधारिणम् आत्मानं बिभ्रतीम् ॥ १४ ॥ प्रजापतेरिति ॥ यत् प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगाभ्यां विजृम्भितमतिशयितम् अतः अनौपम्यं वैमानिकैर्देवैरपि प्रार्थ्यं स्वगार्हस्थ्यमभूत् ॥ १५ ॥ पय इति ॥ यत्र पयःफेननिभाः पयःफेनसदृश्यः मृदुलाः शुभ्राः दान्ताः हस्तिदन्तेन निर्मिताः रुक्मपरिच्छदाः स्वर्णमयाः परिकराः यासु तथाभूताः शय्याः हैमानि सुवर्ण-रचितानि सुस्पर्शान्यास्तरणानि येषु तान्यासनानि च अभूवन् ॥ १६ ॥ स्वच्छेति ॥ यत्र च महान्त्यनर्घाणि मारकतानि इन्द्रनीलान्यलङ्कारार्थं संयुक्तानि येषु तेषु स्वच्छस्फटिकमयकुड्येषु रचिताः प्रतिबिम्बिता वा रत्नालङ्कारसंयुता ललनाः पद्मरागादिरत्नमयाः प्रदीपाश्च आभान्ति ॥ १७ ॥ गृहेति ॥ बहुभिरमरद्रुमैः पारिजातादिभिः

अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान् कुटिलालकान् ॥ आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रतीं चीरिणं कृशम् ॥ १४ ॥ प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृम्भितम् ॥ स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वैमानिकैरपि ॥ १५ ॥ पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ॥ आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च ॥१६॥ स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ॥ रत्नप्रदीपा आभान्ति ललना रत्नसंयुताः ॥१७॥ गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बह्वमरद्रुमैः ॥ कूजद्विहङ्गमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् ॥ १८ ॥ यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः ॥ वाप्यामुत्पलगन्धिन्यां कर्दमेनोपलालितम् ॥ १९ ॥ हित्वा तदीप्सिततममप्याखण्डलयोषिताम् ॥ किंचिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा ॥ २० ॥ वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ॥ ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला ॥ २१ ॥ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् ॥ बभूवाचिरतो वत्स निःस्पृहा तादृशे गृहे ॥ २२ ॥

कुसुमितै रम्यं कूजन्ति विहङ्गानां मिथुनानि यस्मिंस्तत् गायन्तो मत्ता मधुव्रता भ्रमरा यस्मिंस्तत् गृहोद्यानम् आभाति ॥ १८ ॥ यत्रेति ॥ यत्र गृहोद्याने स्थितायामुत्पलगन्धिन्यां वाप्यां प्रविष्टं कर्दमेनोपलालितमात्मानं देवहूतिं विबुधानामनुचराः किंनरगन्धर्वादयो जगुः ॥ १९ ॥ हित्वेति ॥ किं बहुना आखण्डलयोषितामिन्द्रस्त्रीणामपि ईप्सिततमं तत् स्वगार्हस्थ्यं हित्वा तत्राभिमानं त्यक्त्वा पुत्रभूतेश्वरविरहेणातुरा व्याकुला सती वदनं किंचिद्व्याकुलं चकार ॥ २० ॥ वनमिति ॥ ज्ञातं तत्त्वं यया तथाभूतापि पत्यौ कर्दमे वनं प्रति प्रव्रजिते संन्यस्य गते सति अपत्यस्य कपिलस्य विरहेणातुरा सा देवहूतिः वत्से नष्टे सति वत्सला गौर्यथातुरा भवति तथाभूत् ॥२१॥ तमेवेति ॥ हे वत्स विदुर तमेवापत्यरूपं कपिलं हरिं संसारहर्तारं देवं परमेश्वरं ध्यायती सती नुमभाव आर्षः । अचिरतोल्पेनैव कालेन तादृशे पूर्वोक्तप्रकारके गृहे निस्पृहा बभूव॥२२॥

ध्यायतीति पञ्चकम् ॥ भक्तेः प्रवाहो नैरन्तर्यं स एव योगस्तेन बलीयसा अप्रतिहतेन वैराग्येण युक्तानां यथोचितपूजाजपादीनाम् आहारशयनादीनां चानुष्ठानजातेन अनुष्ठानसमूहेन ब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुना ब्रह्मत्वापादकेन च ज्ञानेनेति शुद्धिकारणैः विशुद्धेनात्मना मनसा स्वसुतः कपिलो ध्यानस्य गोचरं योग्यं प्रसन्नवदनं यद् भगवद्रूपमाह स्म तद्ध्यायती नुमभाव आर्षः । क्वापि नुमवान् पाठः । तदा चात्मानमपि स्वानुभूत्या स्वरूपप्रकाशेन तिरोभूतं मायागुणैः कृतं देहेन्द्रियान्तःकरणरूपं विशेषणं यस्मात्तं विश्वतोमुखं तदभिन्नतया सर्वगतं ध्यायती सती आत्मनां जीवानां संश्रये कारणे भगवति ब्रह्मणि अभेदेनावस्थिता मतिर्यस्याः सा अत एव निवृत्ता जीवस्यापत्तिरापद्रूपा अविद्या यस्याः । यद्वा । निवृत्ता जीवापत्तिर्जीवभावो यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात् क्षीणाः क्लेशाः रागादयो यस्याः आप्ता निर्वृतिः परमानन्दो यया तथाभूता नित्या रूढो लब्धप्रतिष्ठः समाधिर्यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात् परावृत्तः शान्तो गुणनिमित्तो भ्रमो देहाद्यात्माध्यासो यस्याः सा देवहूतिः तदा स्वप्ने दुःखादियुक्तं दृष्टमात्मानं यथा

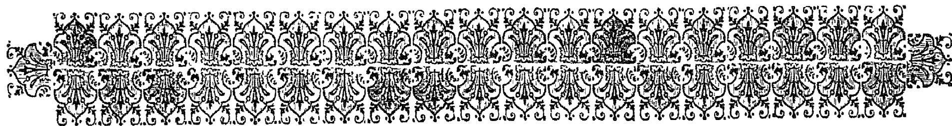
ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरम् ॥ सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया ॥ २३ ॥ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा ॥ युक्तानुष्ठा-
नजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना ॥ २४ ॥ विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ॥ स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम् ॥ २५ ॥ ब्रह्मण्यव-
स्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ॥ निवृत्तजीवापत्तित्वात् क्षीणक्लेशाऽऽप्तनिर्वृतिः ॥ २६ ॥ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ॥ न सस्मार
तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः ॥ २७ ॥ तद्देहः परतः पोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् ॥ बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः ॥ २८ ॥ स्वाङ्गं
तपोयोगमयं मुक्तकेशं गताम्बरम् ॥ दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः ॥ २९ ॥ एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः परम् ॥ आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं
भगवन्तमवाप ह ॥ ३० ॥ तद्वीराऽऽसीत् पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ॥ ३१ ॥ तस्यास्तद्योगवि-
धुतमार्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् ॥ स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ॥ ३२ ॥

उत्थितो दुःखादियुक्तं न स्मरति तथाऽऽत्मानं न सस्मार ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ तद्देह इति ॥ तस्या देहः परतः पराभिः कर्दमसृष्टविद्याधरीभिः पोषो पोषणं यस्य तथाभूतोऽपि आधेर्मनोव्यथाया असंभवात् अकृशः मनोनिर्वृतिरतिस्थूलं करणीति वैद्यकात् अभ्यङ्गोद्वर्तनाद्यभावान्मलैरवच्छन्नोऽपि सधूमः पावक इव बभौ ॥ २८ ॥ स्वाङ्गमिति ॥ वासुदेवे प्रविष्टा धीर्यस्याः सा तपोयोगप्रचुरं मुक्ता विकीर्णाः केशा यस्मिंस्तत् गतमम्बरं वस्त्रं यस्मात्तत् दैवेन प्रारब्धेन गुप्तं रक्षितं स्वाङ्गमपि सा न बुबुधे न ज्ञातवती ॥ २९ ॥ एवमिति ॥ एवं कपिलोपदिष्टेन मार्गेण सा देवहूतिरचिरतः परम् आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं नित्यमुक्तं भगवन्तमवाप ॥ ३० ॥ तदिति ॥ हे वीर यत्र सा संसिद्धिम् उपेयुषी मुक्तिमवाप तत् स्थानं नाम्ना सिद्धपदं त्रैलोक्ये विश्रुतं प्रसिद्धं पुण्यतमं क्षेत्रमासीत् ॥ ३१ ॥ तस्या इति ॥ हे सौम्य योगेन विधूता विलीना मार्त्याः

दैहिकाः धातुमला यस्य तत् तस्या देवहूत्यास्तन्मर्त्यं शरीरं सिद्धिदा सिद्धैः सेविता च स्रोतसां नदीनां प्रवरा श्रेष्ठा कपिला इति ख्याता सरिन्नदी अभूत् ॥ ३२ ॥ कपिलो ययाविति प्रागुक्तं प्रपञ्चयति—कपिल इति ॥ महायोगी भगवान् कपिलोऽपि मातरं समनुज्ञाप्य अनुज्ञां संप्रार्थ्य पितुराश्रमात् प्रागुदीचीमीशानीं दिशं ययौ । यद्वा । प्राक् प्रथममुदीचीं दिशं ययौ पश्चाच्च गङ्गासागर एव स्थिरतामवापेति ॥ ३३ ॥ सिद्धेति ॥ सिद्धचारणादिभिः स्तूयमानः समुद्रेण दत्तमर्हणमर्घ्यं निकेतनं निवासस्थानं च यस्मै सः साङ्ख्यशास्त्रस्य ये आचार्यास्तैरभिष्टुतः स्वयमपि समाहितः एकाग्रमनाः योगं समास्थाय त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै मोक्षाय आस्ते उपशान्त्यै समाहित आस्ते

कपिलोऽपि महायोगी भगवान्पितुराश्रमात् ॥ मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ॥ ३३ ॥ सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ॥ ३४ ॥ आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः ॥ त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः ॥ ३५ ॥ एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ ॥ कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः ॥ ३६ ॥ य इदमनुशृणोति योऽभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ॥ भगवति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविन्दम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे कपिलान्तर्धानवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ समाप्तोऽयं तृतीयस्कन्धः ॥

इति वा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एतदिति ॥ हे अनघ हे तात यन्मनुवंशादि तव त्वयाहं पृष्टस्तदेतत्तुभ्यं मया निगदितं कथितं प्रसङ्गात् कपिलस्य देवहूत्याश्च पावनः पापनाशकः संवादश्च कथितः ॥ ३६ ॥ य इति ॥ इदमात्मयोगं भगवद्ध्यानं गुह्यं सर्वशास्त्ररहस्यं कपिलमुनेर्मतं योऽनुदिनं केवलं शृणोति यश्च केवलमभिधत्ते वा श्रावयति स सुपर्णकेतौ गरुडध्वजे भगवति कृतधीः निष्पन्नभक्तियोगः सन्भगवत्पदारविन्दं लभते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ नित्यं सतां चरणसेवकतां गतोऽपि सद्भूसुरान्वयभवोऽपि जराङ्गतोऽपि ॥ हन्तातिमुग्धपशुपालसुताङ्गपालिव्यालीढबुद्धिरधुना विधुनामि धैर्यम् ॥ १ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तृतीयत्रयस्त्रिंशे व्यधादिमाम् ॥ ३३ ॥

अयं श्रीमद्भागवतस्य तृतीयस्कन्धः बून्दीनगरनिवासिपण्डितगङ्गासहायविरचितान्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहितः कल्याणनगर्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन गङ्गाविष्णुना स्वीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणागारे मुद्रयित्वा प्रकाशितः । अश्विनशुक्ला ११ शकाब्दाः १८२२, संवत् १९५७ ॥

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना, कल्याण.

Gangavishnu Shrikrishnadas. Laxmi-Venkateshwar Press.

KALYAN. G. I. P. RY. JUNCTION.
BOMBAY PRESIDENCY.

इति अन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहिते

श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धः

समाप्तः ।

चतुर्थस्कंधः

अत्रिऋषि·

पृथुराजा

विदुर
मैत्रेय

आकुती
ऋ·

रुद्र
ऋषि

प्रसूति
दक्षादिऋषि

वीरभद्र
दक्ष

पुण्यजन

प्राचीनबर्हि
ना·

श्रीपरमात्मने नमः ॥ आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये तस्मिन् पदेऽस्तु मम चित्तमगोचरेऽपि ॥ यत्सद्व्रजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारादीनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥ यावन्निरञ्जनमजं पुरुषं जरन्तं संचिन्तयामि निखिले जगति स्फुरन्तम् ॥ तावद्बलात्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरञ्जनपुञ्जमञ्जुः ॥ २ ॥ प्रेम्णा मुकुन्दपद-कञ्जयुगं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ॥ गङ्गासहायजरठो हरितोषहेतोः स्कन्धेऽन्वयाय विदधाति मतिं चतुर्थे ॥३॥ मनुकन्यान्वया आद्ये यत्र यज्ञादिमूर्तिभिः ॥ आविर्भावो हरेस्तत्र श्लोकाः षट्षष्टिरीरिताः ॥अनुष्टुभोऽत्र नवषष्टि उवाचेति तु सप्तकम्॥१॥तृतीयस्कन्धे सर्गं निरूप्य विसर्गमाह—मनोरिति॥मनोः सकाशाच्छतरूपायां पत्न्याम् आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ख्याताः तिस्रः कन्या जज्ञिरे। चकारात् प्रियव्रतोत्तानपादनामानौ द्वौ पुत्रौ चेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ आकूतिमिति ॥ नृपः स्वायम्भुवो मनुः भ्रातृमतीमप्याकूतिं शतरूपानुमोदितः पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य रुचये तन्नाम्ने प्रजापतये प्रादात्।पुत्रिकाधर्मश्च “ अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥” भाषाबन्धेन कन्यादानम्। स च यद्यपि अभ्रातृकायां कन्यायां पुत्रार्थिन एवोचितस्तथापि शतरूपानुमोदनात्पुत्रबाहुल्येच्छया

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे ॥ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥ १ ॥
आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृपः ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः ॥ २ ॥ प्रजापतिः स भगवान्रुचिस्तस्यामजीजनत् ॥
मिथुनं ब्रह्मवर्चस्वी परमेण समाधिना ॥ ३ ॥ यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ॥ या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूताऽनपायिनी ॥ ४ ॥
आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषम् ॥ स्वायंभुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणाम् ॥ ५ ॥

कृतः। यद्वा। न केवलं पुत्रबाहुल्यकाम एव किन्तु आकूतिसूनोरवतारत्वं सर्वज्ञतया ज्ञात्वा भगवान्मे दौहित्रोऽपि पुत्रो भूयादिति कामादिति भावः। यद्वा। मनुर्मनीषियुक्तः मनोर्भगवन्मनीषारूपत्वात्तत्पत्न्याश्च इच्छाशक्तिरूपत्वेन आकूतेश्च बाह्यविक्रमतया तत्र यज्ञावतारो भविष्यतीति निश्चयात् प्रजापालनेऽधिकृतेन मनुना स्वसाहाय्यार्थं पत्न्या सह संमन्त्र्य तथा कृतमिति नात्र शास्त्रविरोधविचारः ॥ २ ॥ प्रजापतिरिति ॥ भगवान् ब्रह्मवर्चस्वी च रुचिः प्रजापतिः परमेण भगवद्विषयकेण तीव्रेण समाधिना ध्यानेन तस्यामाकूत्यां मिथुनं स्त्रीपुरुषयोर्युगलरूपमजीजनत् जनयामास। ब्रह्मवर्चस्वीति समासान्ताभाववत आर्षात् ब्रह्मवर्चशब्दाद्विनिः ॥ ३ ॥ यस्तयोरिति ॥ तयोर्द्वयोर्मध्ये यः पुरुषः स यज्ञस्वरूपधृक् यज्ञनामकोऽवतारः साक्षात् विष्णुरेव द्वितीयस्कन्धेऽवतारवर्णने सुयज्ञ इत्यपि तस्य नाम। या स्त्री सा दक्षिणेति नाम्ना प्रसिद्धा भूतेर्लक्ष्म्या अंशभूता अवताररूपा अनपायिनी सर्वदा भगवत्सहचारिणी ॥ ४ ॥ आनिन्य इति ॥ विततरोचिषं प्रसृतदीप्तिं स्वपुत्र्याः पुत्रं नप्तारं स्वायम्भुवो मनुः स्वसंकल्पस्य सिद्धत्वान्मुदा युक्तः स्वगृहमानिन्ये अत्यादरेणानीतवान्। रुचिश्च दक्षिणां नाम कन्यां जग्राह ॥ ५ ॥

तामिति ॥ यजुषां यज्ञानां पतिः । यद्वा । यजुषामुपलक्षणतया सर्ववेदानां पतिर्भगवान् यज्ञः कामयानां कामयमानां ताम् उवाहानुभावः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्चेति वामनसूत्रम् । " कामयानसमस्थया तुलाम् " इति रघुवंशे प्रयोगश्च । लक्ष्म्यंशभूतायास्तस्या विष्णोरवतारभूतेन यज्ञेन सह विवाहे शास्त्रविरोधो नास्ति । ततश्च तुष्टायां तस्यां दक्षिणायां स्वयमपि तत्संबन्धात्तोषमापन्नः प्रसन्नः सन् द्वादश आत्मजान् अजनयत् ॥ ६ ॥ तोष इति ॥ तोषः प्रतोषः इत्याद्याः द्विषट् द्वादश पुत्राः ॥ ७ ॥ तुषिता इति ॥ " मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोंशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ " इति वक्ष्यति । तत्र स्वायम्भुवेन्तरे तोषादयः तुषिता नाम प्रसिद्धाः देवा आसन् । मरीचिमिश्राः मरीच्याद्याः ऋषय आसन् । यज्ञः हरेरवतारः आसीत् । स एव स्वयं सुरगणेश्वर इन्द्रश्च जातः । तत्र काले इन्द्राधिकारयोग्यस्य कस्यचिदन्यस्याभावात् ॥८ ॥ प्रियव्रतेति ॥ महौजसौ महाबलौ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रावास्ताम् । मनुश्च स्वायम्भुव उक्त एव । इति यज्ञस्य द्वैरूप्येण

तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः ॥ तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ॥ ६ ॥ तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः ॥ इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥ ७ ॥ तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायंभुवान्तरे ॥ मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ॥ ८ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ ॥ तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तं तदन्तरम् ॥ ९ ॥ देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्मजां मनुः ॥ तत्संबन्धि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम ॥१०॥ दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः ॥ प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान् ॥ ११ ॥ याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः ॥ तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ १२ ॥ पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा ॥ कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥ १३ ॥

षड्विधत्वमुक्तम् । तयोः प्रियव्रतोत्तानपदोः पुत्रपौत्रनप्तॄणां वंशैस्तदन्तरं तस्य स्वायंभुवस्य मन्वन्तरमनुवृत्तं व्याप्तं पालितमिति यावत् । यद्वा । अनुवृत्तम् अनुचरितं तन्मयमेव तदन्तरं स्वायम्भुवमन्वन्तरमित्यर्थः । मन्वन्तरशब्दो " मन्वन्तराणि सद्धर्मः" इति वचनात् धर्मसाधकषण्णां समुदाये रूढस्तदुपलक्षितकालोऽप्युपचारान्मन्वन्तरमित्युच्यते ॥९॥ देवहूतिमिति ॥ हे तात विदुर मनुः देवहूतिनाम्नीमात्मजां कर्दमाय अदात् । तत्संबन्धिचरितनिरूपणं गदतो मम सकाशात् भवता श्रुतप्रायम् । तृतीयस्कन्धे देवहूतिकन्यान्वयस्यानुक्तत्वेनाश्रुतत्वात् प्रायग्रहणम् ॥ १० ॥ दक्षायेति ॥ भगवान् मनुः ब्रह्मणः पुत्राय दक्षाय प्रसूतिं कन्यां प्रायच्छत् । यया कृतः महान्सर्गः त्रिलोक्यां विततः विस्तृतो जातः ॥११॥ या इति॥ मरीच्यादिनवब्रह्मर्षीणां पत्नयः । आर्षी ह्रस्वता । क्षत्तर्ब्रह्मर्षीत्यपि पाठः । कलादयो या नव कर्दमसुताः मया प्रोक्तास्तासां प्रसूतिप्रसवं पुत्रपौत्रादिविस्तारं मे मया प्रोच्यमानं निबोध शृणु ॥ १२ ॥ पत्नीति ॥ कर्दमात्मजा कला मरीचेः पत्नी तु कश्यपं पूर्णिमानं च सुषुवे । ययोर्वंशविस्तारेण

सर्वं जगदापूरितम् ॥ १३ ॥ कश्यपस्य वंशं विस्तृतत्वात् षष्ठे वक्ष्यति पूर्णिम्न आह—पूर्णिमेति ॥ हे परन्तप पूर्णिमा विरजं विश्वगं चेति द्वौ पुत्रौ देवकुल्यां नाम्नीं कन्यां चासूत । या देवकुल्या हरेः पादशौचात् पादप्रक्षालनप्रभावाज्जन्मान्तरे दिवः सरिद्वरा गङ्गाभूत् ॥ १४ ॥ अत्रेरिति ॥ अत्रेः पत्नी अनसूया सुष्ठु यशो येषां तान् आत्मा श्रीविष्णुः ईशः शङ्करः ब्रह्मा च तेषामंशैः सम्भवः प्रादुर्भावो येषां तान् दत्तं दुर्वाससं सोममिति ख्यातान् त्रीन् सुतान् जज्ञे जनयामास । अन्तर्भावितण्यर्थः ॥ १५ ॥ अत्रेर्गृह इति ॥ हे गुरो अत्रेर्गृहे स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः सुरश्रेष्ठाः किंचित् किंस्वित् चिकीर्षवः किं कर्तुमिच्छवः सन्तो जाताः एतत्कार्यं मे मह्यमाख्याहि ॥ १६ ॥ ब्रह्मणेति ॥ ब्रह्मणा सृष्टौ चोदितः ब्रह्मविदां वरः अत्रिः पत्न्या सह ऋक्षं नाम कुलाद्रिं ययौ । तत्र च तपसि स्थितोऽभूत् ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति त्रयम् ॥ प्रसूनानां स्त-

पूर्णिमाऽसूत विरजं विश्वगं च परंतप ॥ देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याऽभूत्सरिद्दिवः ॥ १४ ॥ अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीञ्जज्ञे सुयशसः सुतान् ॥ दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ १५ ॥ विदुर उवाच ॥ अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥ किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः ॥ सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥ १७ ॥ तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने ॥ वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विन्ध्यायाः समन्ततः ॥ १८ ॥ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ॥ अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ॥ १९ ॥ शरणं तं प्रपद्येऽहं य एको जगदीश्वरः ॥ प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् ॥ २० ॥ तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाऽग्निना ॥ निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥ २१ ॥ अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ॥ वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥ २२ ॥ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः ॥ उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददृशे विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥

बकाः येषु तेषां पलाशाशोकवृक्षाणां काननानि यत्रेति तथा तस्मिन् तथा निर्विन्ध्यायाया नद्याः स्रवद्भिर्वार्भिर्जलैः समन्ततः सर्वत उद्घुष्टे शब्दायमाने तस्मिन्नृक्षपर्वते प्राणायामेन मनः संयम्य य एको जगदीश्वरस्तमहं शरणं प्रपद्ये । स आत्मसमां प्रजां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनोमु निरेकपादेन वर्षशतमतिष्ठत् । अत्र तिष्ठन्नेव प्राणायामांश्चकारेति ज्ञेयम् । संयम्येति क्त्वा तु नेत्रे सम्मील्य हसतीतिवत्तुल्यकाल एव ज्ञेयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तप्यमानमिति द्वयम् ॥ प्राणायाम एवैधः काष्ठं तद्वत्संदीपको यस्य तादृशेन मुनेः अत्रेर्मूर्ध्नो बहिर्निर्गतेनाग्निना त्रिभुवनं तप्यमानं वीक्ष्य सर्वज्ञत्वात्पूर्वस्थाने स्थिता एव ज्ञात्वा त्रयः प्रभवो ब्रह्मविष्णुरुद्राः अप्सरोमुनिगन्धर्वादिभिर्वितायमानं विस्तार्यमाणं यशो येषां ते तदाश्रमपदं ययुः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्प्रादुर्भावेति ॥ तेषां ब्रह्मादीनां प्रादुर्भावः प्राकट्यं तस्य संयोगः सन्निधिस्तेन

विद्योतितं प्रकाशितं समाधेर्व्युत्थाय दर्शनार्थं प्रवृत्तं मनो यस्य तादृशो मुनिरत्रिः प्रत्यभ्युत्थानार्थमेकपादेनोत्तिष्ठन्नुत्कर्षेण तिष्ठन्नेव तान् विबुधर्षभान् ददृशे ददर्श । तद्धर्षः ॥ २३ ॥ प्रणम्येति सार्द्धम् ॥ अर्हणं पूजनद्रव्यमञ्जलौ यस्य स मुनिः वृषहंससुपर्णेषु स्वस्ववाहनेषु स्थितान् स्वैः स्वैश्चिह्नैस्त्रिशूलकमण्डलुशङ्खादिभिश्चिह्नितान् कृपया योऽवलोकोऽवलोकनं तेन सह हसच्च तद्वचनं चेति तेन यद्वा हसत्प्रसीदद्वदनं यस्मात्तेन कृपावलोकेन उपलम्भितान् प्रसन्नत्वेन ज्ञापितान् विबुधर्षभान् भूमौ दण्डवत्प्रणम्य उपतस्थे अपूजयत् ॥ २४ ॥ तद्रोचिषेति ॥ संहताञ्जलिः रचिताञ्जलिः मुनिरत्रिः तेषां रोचिषा तेजसा प्रतिहते अक्षिणी पुनर्निमील्य ततः चेतस्तत्प्रवणं युञ्जन् तदेकनिष्ठं कुर्वन् सर्वलोकेषु गरीयसः पूज्यान् ब्रह्मविष्णुशिवान् श्लक्ष्णया मधुरया सूक्तया गम्भीरार्थया वाचा अस्तावीत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ विश्वेति ॥ विश्वस्य उद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैः व्यवस्थया स्थापितैर्मायागुणैः सत्वादिभिर्हेतुभिः अनुयुगं प्रतिकल्पं विशेषेण गृहीताः देहा यैस्ते शास्त्रप्रसिद्धाः ब्रह्मविष्णुगिरिशास्तान्वो युष्मानहं प्रणतोऽस्मि ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः ॥ वृषहंससुपर्णस्थान्स्वैः स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान् ॥ कृपाऽवलोकेन हसद्वदनेनोपलम्भितान् ॥ २४॥ तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी ॥ २५ ॥ चेतस्तत्प्रवणं युञ्जन्नस्तावीत्संहताञ्जलिः ॥ श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः ॥ २६ ॥ अत्रिरुवाच ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः ॥ ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः ॥ २७ ॥ एको मयेह भगवान्विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम् ॥ अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः ॥ प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो ॥ २९ ॥

तेभ्यः सकाशादेक एव मे मया इहोपहूत आकारितः शरणं तं प्रपद्य इत्येकस्यैव निर्दिष्टत्वात् स च भवतां मध्ये क इति युष्माभिः कथ्यतामिति शेषः । यद्यपि ब्रह्मादयः प्रथमकल्प एव प्रादुर्भवन्ति तथापि ब्रह्मरुद्रयोः प्रलये सूक्ष्मस्वरूपेण भगवति स्थितयोः पुनः कल्पादौ प्रादुर्भावः विष्णोरपि तत्तदवसरे “ परित्राणाय साधूनाम् ” इत्यादिवाक्यात् प्रादुर्भावो भवति इत्यनुयुगमित्यविरुद्धम्॥ २७॥ तूष्णीं स्थितान्पुनः स्पष्टीकृत्याह–एक इति ॥ विविधैः प्रधानैरुत्कृष्टैरुपचारैस्तपोभिर्वा पूजितः एक एव भगवान् प्रजननाय पुत्रत्वेन तस्य लाभाय मया इह अन्तःकरणे चित्तीकृतः चित्तेनैक्यं नीतः। चित्तस्थीकृत इति वा चिन्तित इत्यर्थः। तत्र तनुभृतां देहधारिणां सर्वेषामपि मनसोऽपि दूरा अगोचराः यूयं त्रयोऽपि कथं नु अत्रागताः अत इह एकस्य चिन्तने त्रयाणामागमने मे मम महान् विस्मयः संशयोऽस्त्यतः अत्र कारणं ब्रूत । तथा मत्संदेहनिवृत्तये प्रसीदत । विबुधप्रधाना इति पाठे संबोधनं प्रधान इति पाठे एकदेव विशेषणम् ॥ २८ ॥ इतीति ॥ हे प्रभो विदुर इत्येवं तस्यात्रेर्वचः श्रुत्वा ते त्रयोऽपि विबुधेषु देवेषु ऋषभाः

श्रेष्ठाः प्रहस्य तमृषिं श्लक्ष्णया मधुरया वाचा प्रत्याहुः स्म ॥ २९ ॥ यथेति ॥ हे ब्रह्मन् सत्संकल्पस्य सत्यसंकल्पस्य ते शेषे षष्ठी यथा संकल्पः कृतस्तेन संकल्पेन तथैव अवश्यभाव्यं न त्वन्यथा । यतः यदेकं जगदीश्वराख्यं तत्त्वं भवान् ध्यायति ते वयं त्रयोऽपि एकमेव तत्त्वं नास्माकं भेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अथेति ॥ अङ्ग हे मुने अथ तस्माद्धेतोः अस्मदंशसंभूताः लोके तत्तद्गुणैर्विश्रुताः प्रसिद्धास्ते आत्मजा भवितारो भविष्यन्ति । ते तव यशो लोके विस्रप्स्यन्ति विस्तारयिष्यन्ति । अन्तर्भूतणिजर्थस्य सृप्लृधातो रूपम् । ततस्ते भद्रं भविष्यति ॥ ३१ ॥ एवमिति ॥ एवं सभाजिताः पूजितास्ते सुरेश्वराः ताभ्यां दम्पतिभ्यां कामवरमभीष्टार्थं दत्त्वा दम्पत्योरत्यनसूययो-र्मिषतोः पश्यतोस्ततः स्थानात्स्वस्वधाम प्रतिजग्मुः ॥ ३२ ॥ सोम इति ॥ ब्रह्मणोंऽशेन सोमोऽभूत् विष्णोरंशेन तु योगवित् दत्तः अभूत् । शङ्करस्यांशो दुर्वासा अभूत् । अङ्गिरसः प्रजाः संतानानि निबोध शृणु ॥ ३३ ॥ श्रद्धेति ॥ अङ्गिरसः पत्नी श्रद्धा तु धर्मानुष्ठानकालाभिमानिनीर्देवतारूपाः सिनीवाली दृष्टेन्दुकला अमा कुहूर्नष्टेन्दुकला

देवा ऊचुः ॥ यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा ॥ सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति ते वयम् ॥३०॥ अथास्मदंशभूतास्त आत्मजा लोकविश्रुताः ॥ भवितारोऽङ्ग भद्रं ते विस्रप्स्यन्ति च ते यशः ॥ ३१ ॥ एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः ॥ सभाजितास्तयोः सम्यग् दम्पत्योर्मिषतोस्ततः ॥ ३२ ॥ सोमोऽभूद् ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् ॥ दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधाङ्गिरसः प्रजाः ॥ ३३ ॥ श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः ॥ सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥ ३४ ॥ तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे ॥ उतथ्यो भगवान्साक्षाद् ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ॥ ३५ ॥ पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि ॥ सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥ ३६ ॥ तस्य यक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः ॥ रावणः कुम्भकर्णश्च तथाऽन्यस्यां बिभीषणः ॥ ३७ ॥

अमा राका संपूर्णे शशिनि पूर्णिमा तथा चतुर्थी अनुमतिः कलोने शशिनि पूर्णिमा इति चतस्रः कन्यकाः असूत । केचित्तु एताः क्रमेण कृष्णचतुर्दश्यमापूर्णिमाशुक्लचतुर्द-श्यभिमानिन्य इत्याहुः ॥ ३४ ॥ तत्पुत्राविति ॥ साक्षाद् भगवान् ब्रह्मिष्ठः ब्रह्मनिष्ठश्च उतथ्यो बृहस्पतिश्चेति तस्याङ्गिरसः पुत्रौ अपरौ ताभ्यः कन्याभ्यो भिन्नौ स्वारो-चिषेन्तरे ख्यातौ आस्ताम् । तथा च श्रद्धायां चतस्रः कन्या द्वौ पुत्रौ चेति ॥ ३५ ॥ पुलस्त्य इति ॥ पुलस्त्यो हविर्भुवि स्वपत्न्यामगस्त्यं पुत्रमजनयत् । सोऽगस्त्यो-ऽन्यस्मिन् जन्मनि दह्राग्निर्जाठराग्निर्जात इति तस्य स्तुतिः । महातपाः विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य द्वितीयः पुत्र इति शेषः ॥ ३६ ॥ तस्येति ॥ तस्य विश्रवसो यक्षाणां पतिः इडविडायां विश्रवसः भार्यायां जातः सुतः कुबेरः अभूत् । स च देवः देवान्तःपाती अत एव रावणादिभिन्नस्वभावः तथाऽन्यस्यां केशिन्यां भार्यायां तस्य रावणः कुम्भकर्णो बिभीषणश्चेति त्रयः पुत्रा जाता इति शेषः ॥ ३७ ॥

पुलहस्येति ॥ हे महामते विदुर पुलहस्य भार्या गतिः सती पतिव्रता कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं चेति त्रीन् सुतान् असूत ॥ ३८ ॥ क्रतोरिति ॥ क्रतोरपि भार्या क्रिया षष्टिसहस्राणि वालखिल्यान् तापसविशेषान् ऋषीन्मन्त्रद्रष्टॄन् अत एव ब्रह्मतेजसा वेदाध्ययनादिजनितप्रभावेण ज्वलतः प्रकाशमानान् असूत॥३९॥ऊर्जायामिति॥ हे परन्तप विदुर वसिष्ठस्य ऊर्जायां तन्नाम्न्यां भार्यायाम् अरुन्धतीत्यस्या एव नामान्तरम् । ते प्रसिद्धाः अमलाः शुद्धमनसः चित्रकेतुः प्रधानो ज्येष्ठः श्रेष्ठो वा येषां ते जज्ञिरे जाताः । ते च तृतीयमन्वन्तरे सप्तर्षयो जाताः ॥४०॥ तानाह–चित्रकेतुरिति॥ चित्रकेतुः सुरोचिश्चेत्याद्याः द्युमदन्ताः सप्तर्षयः वसुभृद्यान इत्येकः । शक्त्यादयस्तु अपरे चित्रकेत्वादिभ्यो अन्ये ज्ञेयाः । अन्यस्यां भार्यायामिति श्रीस्वामिपादाः ॥ ४१ ॥ अथर्वा तृतीयस्कन्धे ब्रह्मपुत्रेष्वगणितोऽपि ब्रह्मपुत्र एव ज्ञेयः । स एव कर्दमजामातृषु सर्वान्ते निरूपितः अथात्रिमरीच्यादिभिस्तस्य समकक्षत्वं ज्ञापयितुमत्र तद्वंश मध्य एव निरूपयति–चित्तिरिति ॥ अथर्वणः पत्नी चित्तिनाम्नी तृतीयस्कन्धे चित्तिरेव शान्तिनाम्ना

पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् ॥ कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ॥ ३८ ॥ क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत ॥ ऋषीन्षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ॥ ३९ ॥ ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप ॥ चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥४०॥ चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ॥ उल्वणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपरे ॥ ४१ ॥ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतम् ॥ दध्यञ्चमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥४२॥ भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् ॥ धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्पराम् ॥ ४३ ॥ आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ॥ ताभ्यां तयोरभवतां मृकण्डः प्राण एव च ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेयो मृकण्डस्य प्राणाद्वेदशिरा मुनिः ॥ कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशनाः सुतः ॥ ४५ ॥

निर्दिष्टा । धृतव्रतम् अश्वशिर इव शिरो यस्य तमश्वशिरसं दध्यञ्चं नाम पुत्रं लेभे । अथ मे मया निरूप्यमाणं भृगोर्वंशं निबोध शृणु ॥ ४२ ॥ भृगुरिति ॥ महाभागो भृगुः ख्यात्यां नाम पत्न्यां धातारं च विधातारं चेति पुत्रौ भगवत्परां श्रियं च पुत्रीमिति पुत्रान् अजीजनत् । पुत्रौ च पुत्री च पुत्राः तान् पुत्रान् । “ पुमान् स्त्रिया ” इत्येकशेषः ॥ ४३ ॥ आयतिमिति ॥ तयोर्धातृविधात्रोः शेषे षष्ठी ताभ्यामित्यर्थः । मेरुः सुमेरुपर्वताभिमानी देवः आयतिं नियतिं च द्वे कन्ये यथाक्रममदात् । ताभ्यां धातृविधातृभ्यां तयोरायतिनियत्योर्मृकण्डनामा प्राणनामा च द्वौ पुत्रावभवतां जातावित्यर्थः ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेय इति ॥ मृकण्डस्य मार्कण्डेयनामा मुनिः प्राणाच्च वेदशिरोनामा मुनिरभवत् । कविश्चापि भार्गवः भृगोः पुत्रोऽभूत् । यस्य कवेः भगवान् उशनाः सुतोऽभवत् ॥ ४५ ॥

सर्वे इति अर्द्धम् ॥ हे क्षत्तः विदुर ते सर्वे अत्र नवैते इति त एते इत्यपि पाठौ । मुनयः सर्गैः पुत्रपौत्रादिसंततिभिः त्रीन् लोकान् अभावयन् पूरितवन्तः । एष इति ॥ एष कर्दमस्य दौहित्रो दुहितृसंबन्धी संतानो वंशः तव तुभ्यं कथितः । स च शृण्वतः श्रद्दधानस्य सद्यः पापहरः परः श्रेष्ठश्चेति ॥ ४६ ॥ प्रसूति-मिति ॥ प्रसूतिनाम्नीं मानवीं मनोस्तृतीयां पुत्रीमजात्मजः ब्रह्मणो देहाज्जातो न तु प्राचेतस इत्यर्थः । दक्षः उपयेमे परिणीतवान् । स दक्षस्तस्यां प्रसूत्याममललोचनाः षोडश दुहितृः कन्याः ससर्ज । अत्रेदं बोध्यम् । धर्मसिद्धितः पूर्वं दक्षस्याभिमानप्राधान्यादभिमानस्य च मनोमूलकत्वात्तस्य च स्वाधिष्ठातृचन्द्राधीनत्वाच्चन्द्रस्य च प्रजापति-संवत्सरात्मकस्य "स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला" इति बृहदारण्यकश्रुतौ। पञ्चदशरात्रिशब्दवाच्यास्तिथिरूपाः एका स्वरूपभूता ध्रुवा नित्या कला एवं षोडशकलत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदभेदविवक्षायामुपचारान्मनसोऽपि षोडशकलत्वमतः षोडश कन्या जाताः ॥ ४७ ॥ त्रयोदशेति ॥ विभुर्दक्षः तासु कन्यासु त्रयोदश धर्मायादात् दत्तवान् । अग्नये एकामदात् । युक्तेभ्यः प्रचेतोवदेकमत्येन मिलितेभ्यः पितृभ्यः एकामदात् । भवच्छिदे संसारनिवर्तकाय भवाय श्रीरु-

सर्वे ते मुनयः क्षत्तर्लोकान् सर्गैरभावयन् ॥ एष कर्दमदौहित्रसंतानः कथितस्तव ॥ शृण्वतः श्रद्दधानस्य सद्यः पापहरः परः ॥ ४६ ॥ प्रसूतिं

मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः ॥ तस्यां ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः ॥ ४७ ॥ त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः ॥ पितृभ्य एकां

युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे ॥ ४८ ॥ श्रद्धा मैत्री दया शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः ॥ बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ॥४९॥

श्रद्धाऽसूत शुभं मैत्री प्रसादमभयं दया ॥ शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत ॥ ५० ॥ योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत ॥ मेधा

स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतम् ॥ ५१ ॥ मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी ॥ ५२ ॥

द्राय एकामदात् ॥ ४८ ॥ तासां नामान्याह—श्रद्धेति ॥ एताः श्रद्धामैत्रीदयाद्यास्तत्तत्सात्विकशक्तीनामधिष्ठात्र्यो देवता ज्ञेयाः । तदंशाश्च तदनुरूपाः मूर्तिः शुद्धसत्वरूपा बुद्धिः एताः धर्मस्य पत्नयः पत्न्यः ह्रस्वत्वमार्षम् ॥ ४९ ॥ श्रद्धेति ॥ श्रद्धा शुभं पुण्यं स्वदृष्टमसूत । अत्र श्रद्धायुक्तस्यैव श्रेष्ठं कर्मफलं भवतीत्यतः श्रद्धायाः शुभः पुत्र इत्यादि स्वयं कल्प्यम् । मैत्री प्रसादमसूत । एवमग्रेऽप्यसूतेत्यस्यानुषङ्गः । स्मयं धर्मेषूत्साहं स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥ योगमिति ॥ उन्नतिः पुष्टिवत् दर्पं तपोयोगादिषु सामर्थ्यप्र-ख्यापनमसूत । प्रश्रयं विनयम् अन्यौ स्मयदर्पावधमांशौ ज्ञेयौ ॥ ५१ ॥ मूर्त्तिरित्यर्द्धम् ॥ सर्वेषां गुणानां ज्ञानैश्वर्यवैराग्यशमदमादीनामुत्पत्तिर्यया शुद्धसत्वात्मिकया बुद्ध्या सा तथाभूता सर्वगुणार्णवस्य भगवत उत्पत्तिर्यतः सेति वा मूर्तिर्नरनारायणावृषी असूतेति पूर्वस्यैवानुषङ्गः । साक्षात् क्रियानुक्तिस्तु लौकिकानां प्रसूतिधर्माणां तत्राभावेन तयोरवतारत्वं ज्ञापयितुम् । तत्र नारायणो भगवदवतारः नरस्तु तस्यांशावेशः। "नरो विष्णुसमाविष्टः स्वयं नारायणो हरिः।"ति वचनात्।मूर्त्तिश्च शुद्धसत्वस्वरूपा भगवत्प्रका-

शिका शक्तिः॥५२॥ययोरिति॥ययोः नरनारायणयोर्जन्मनि प्रादुर्भावकाले अदः विश्वं सुनिर्वृतमानन्देन व्याप्तं सत् अभ्यनन्दत्।मनांसि ककुभो दिशः वाताः सरितः अद्रयश्च प्रसेदुः। मनोदिग्वातसरिदद्रीणां प्रसादश्च क्रमात् क्रोधादिराहित्यं प्रकाशविशेषः स्पर्शसुखत्वं नैर्मल्यं मण्याद्याविष्कारश्चेति॥५३॥दिवीति ॥ दिवि तुर्याणि वाद्यान्यवाद्यन्त। देवैः कृताः कुसुमवृष्टयश्च धर्मसदने पेतुः।मुनयस्तुष्टाः सन्तः तुष्टुवुः स्तोत्रं चक्रुः।गन्धर्वकिन्नराः जगुः भगवद्यशसो गानं कृतवन्तः ॥ ५४ ॥ नृत्यन्तीति ॥ देव्यः देवानां संबन्धिन्यः स्त्रियोऽप्सरसो नृत्यन्ति स्म।एवं भूमौ दिवि च परमं मङ्गलम् आसीत्। ब्रह्माद्याः सर्वे देवाः धर्मसदन आगत्याभिष्टवैः स्तोत्रैर्भगवन्तम् उपतस्थुः स्तुतिं चक्रुः। तङ्भाव आर्षः ॥ ५५ ॥ य इति॥खे आकाशे घटाकाशमठाकाशादिरूपभेदमिव क्लैब्यमार्षम्।गन्धर्वनगरमिव वा मेघवृन्दमिव वा यस्मिन् आत्मनि अधिष्ठाने निजया मायया इदं विश्वं रचितं तस्यात्मनः प्रतिचक्षणाय उपदेशादिना प्रकाशनाय एतेन प्रत्यक्षेण ऋषिमूर्तिर्यस्मिन् तेन रूपेण प्रकृत्यादित्वात्तृतीयाय आत्मानमद्य धर्मसदने प्रादुश्चकार।

ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत्सुनिर्वृतम् ॥ मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितोऽद्रयः ॥ ५३ ॥ दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥
मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ॥ ५४ ॥ नृत्यन्ति स्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममङ्गलम् ॥ देवा ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ॥५५॥
देवा ऊचुः ॥ यो मायया विरचितं निजयाऽऽत्मनीदं खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय ॥ एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाऽद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय
नमः परस्मै ॥ ५६ ॥ सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान् सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ॥ दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन यच्छ्रीनि-
केतममलं क्षिपताऽरविन्दम् ॥५७॥ एवं सुरगणैस्तात भगवन्तावभिष्टुतौ॥ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गन्धमादनम् ॥५८॥ ताविमौ वै भगवतो
हरेरंशाविहागतौ ॥ भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥ ५९ ॥

यद्वा। य ऋषिमूर्तिना रूपेण प्रादुः प्रादुर्भावं चकार।तस्मै परस्मै पुरुषाय नमः॥५६॥सोऽयमिति ॥ सृष्ट्यादिकार्यलिङ्गेनानुमेयं न त्वस्माकमपरोक्षं तत्वं महिमा यस्य सोऽयमवतीर्णो भवान् स्थितिव्यतिकरोपशमाय स्थितेर्जगन्मर्यादायास्तत्तन्नियमस्य व्यतिकरः सङ्करः विघ्नैरन्यथाभावस्तस्योपशमाय निवृत्तये सत्त्वेन गुणेन सृष्टान् भगवतोत्पादितान्नोऽस्मान् सुरगणान् अदभ्रा अनल्पा करुणा कृपा यत्र तादृशेन श्रियो निकेतं यत् अमलं शुद्धम् अरविन्दं तत् क्षिपता स्वसौन्दर्येण तापहारकत्वेन च तिरस्कुर्वता अवलोकनेन नेत्रेण दृश्यात् पश्यतु ॥ ५७ ॥ एवमिति ॥ हे तात विदुर सुरगणैर्देवसमूहैः ब्रह्मादिभिरेवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिष्टुतौ स्तुतिपूर्वकं प्रार्थितौ तत्प्रार्थनानुसारेण कृपादृष्ट्या तानवलोक्य पुनश्च लब्धोऽवलोको यैस्तैः सुरगणैर्गन्धपुष्पादिभिरर्चितौ पूजितौ गन्धमादनं पर्वतं तपः सिद्धैः सेवितं तपश्चरितुं ययतुः जग्मतुः ॥ ५८ ॥ ताविति ॥ तौ हि प्रसिद्धाविमौ नरनारायणौ भगवतो हरेरंशौ अवताररूपौ कृष्णौ यदूनुद्वहति पालयतीति यदूद्वहः कृष्णः देवकीपुत्रः कुरून् उद्वहतीति कुरूद्वहः कृष्णः कुन्तीपुत्रः

इति तौ उभौ कृष्णनामानौ भुवः भारव्ययाय इहास्मिन् भारते समागतौ तत्रार्जुनेंऽशमात्रं श्रीकृष्णस्तु स्वयं भगवानेव । अर्जुने तु नरावेशः "कृष्णो नारायणः स्वयम्" इति तन्त्रवचनात् । नरनारायणौ बदरिकाश्रमस्थौ अपि मूर्त्तिभेदेनात्रावतीर्णौ । यद्वा । ताविमौ हरेरंशौ नरनारायणौ कर्तारौ इह द्वापरान्ते यदूद्वहकुरूद्वहौ कृष्णौ कर्मभूतौ आगतौ प्राप्तौ । कृष्णार्जुनयोः स्वांशिनोस्तावंशौ प्रविष्टावित्यर्थः । तथैव भागवतामृतोक्ता कारिका । यथा "कर्तारौ तौ हरेरंशौ नरनारायणावृषी । द्वापरान्ते कर्मभूतावायातौ कृष्णफाल्गुनौ ॥" इति । तथा चात्र अंशाविति प्रथमान्तं कृष्णफाल्गुनाविति द्वितीयान्तम् ॥ ५९ ॥ स्वाहेति ॥ अभिमानिनः अग्न्यभिमानिदेवतारूपात् अग्नेः सकाशात् स्वाहा अग्निस्त्रीहुतभोजनमिति त्रयाणां विशेषणम् । पावकं पवमानं च शुचिं चेति त्रीन् आत्मजान् अजीजनत् । "निर्मथ्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः । यश्चासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ॥" इति कूर्मोक्तेस्तद्विशेषो ज्ञेयः । यद्वा । अभिमानिनः सर्वाग्नीनामभिमानिनो देवानित्यात्मजविशेषणम् ॥ ६० ॥ तेभ्य इति ॥ तेभ्यः पावकपवमानशुचिनामभ्यः पञ्चचत्वारिंशदग्नयः समभवन् जाताः । तत्र चत्वारिंशद्विकृतिसंबन्धिनः पञ्च प्रकृतिसंबन्धिनः त एव स्वपितृभिः पावकपवमानशुचिभि-

स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् ॥ पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनम् ॥ ६० ॥ तेभ्योऽग्नयः समभवंश्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ त एवैकोनपञ्चाशत् साकं पितृपितामहैः ॥ ६१ ॥ वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यन्तेऽग्नयस्तु ते ॥ ६२ ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः पितर आज्यपाः ॥ साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ॥ ६३ ॥ तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वधा ॥ उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ॥६४॥ भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता ॥ आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥ ६५ ॥

स्त्रिभिः स्वपितामहेन मूलपुरुषरूपेणैकेन चाग्निना सहैकोनपञ्चाशज्जाता इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ वैतानिक इति ॥ वैतानिके वेदप्रतिपादिते यज्ञरूपे कर्मणि येषामग्नीनां नामभिः ब्रह्मवादिभिः कर्मकाण्डनिष्णातैराग्नेय्यः अग्निदेवताका इष्टयो निरूप्यन्ते क्रियन्ते निपूर्वस्य रूपधातोरिदं ह्रस्वपाठे तु निःपूर्वस्य वपतेरुपसर्गबलाल्लब्धदानार्थस्येति । ते एवैतेऽग्नयो न लौकिकाः अतो न बहूनां वैयर्थ्यम् इति भावः ॥ ६२ ॥ दक्षस्य स्वधाख्यकन्याया वंशमाह—अग्निष्वात्ता इति ॥ अग्नौ पक्वं पुरोडाशादि ये स्वदन्ते ते अग्निष्वात्ताः बर्हिषदो दैत्यादीनां पितरः सौम्याः सोमपास्तेऽग्निष्टोमादिकर्मदेवतारूपाः पितरः पुरोडाशादिभुजो दर्शपौर्णमासादिकर्मदेवताः आज्यपा आघाराज्यभागदेवताः एतेषु च येषामग्नौकरणमस्ति ते साग्नयः एतद्रहितास्तेऽनग्नयः तेषामेवं विभक्तानां दाक्षायणी दक्षकन्या स्वधानाम्नी पत्नी अभवत् ॥ ६३ ॥ तेभ्य इति ॥ सा हि स्वधा सर्वपितृशक्तिरूपा तेभ्यः पितृभ्यो वयुनां धारणीमिति नाम्न्यौ द्वे कन्ये गर्भे दधार । वयुनामित्यत्र मेनामिति वा पाठः । उभे ते कन्ये ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे चास्ताम् । अतस्तयोर्जीवन्मुक्तत्वात्सन्ततिर्न जातेति भावः ॥ ६४ ॥ भवस्येति ॥ सती हि

दक्षस्याभिमानांशाज्जाताऽतो ब्रह्मणाहङ्काराधिष्ठात्रे भवाय दापिता सा च तस्य पत्नी तं देवं पुत्रदाने समर्थमप्यनुव्रता तत्सेवातत्परापि गुणशीलाभ्यामात्मनः सदृशं योग्यं पुत्रं न लेभे न प्राप्तवती । गुणशीलतः आत्मनः सदृशं देवमनुव्रतापि सती पुत्रं न लेभे इति वान्वयः ॥ ६५ ॥ तत्र हेतुः—पितरीति ॥ स्वे पितरि दक्षे भवाय अनागसे निरपराधाय " क्रुधद्रुह० " इति सम्प्रदाने चतुर्थी।रुषा हेतुना अप्रतिरूपे प्रतिकूलाचारपरे सति अप्रौढैव सती आत्मना स्वयमेव न त्वन्येन प्रेरिता योगमास्थिता भवं भावयन्ती अग्निधारणामाश्रित्य आत्मानं देहमजहात् त्यक्तवती अतः पुत्रं न लेभे ॥ ६६ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्यादिमे निरमादिमाम् ॥ १ ॥
द्वितीये विश्वसृग्यज्ञे विद्वेषो रुद्रदक्षयोः ॥ मिथस्तत्पक्षशापोऽत्र श्लोकाः सार्द्धाः शराग्नयः[35] ॥ चत्वार्युवाचेति[4] साङ्घ्रिः षट्त्रिंशच्चाप्यनुष्टुभः[36] ॥ २ ॥ भव इति ॥ दुहितृवत्सलोऽपि दक्षः आत्मजां सतीम् अनादृत्य शीलवतां श्रेष्ठेऽपि भवे श्रीरुद्रे कस्माद्विद्वेषमकरोत् । भवस्य सौशील्यात् दक्षस्य तत्प्रीत्यभावेऽपि दुहितृवात्सल्याद्द्वेषो न घटत इति

पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा ॥ अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६६ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे मनुकन्यान्वये नरनारायणावतारवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ विदुर उवाच ॥ ॥ भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः ॥ विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सतीम् ॥ १ ॥ कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शान्तविग्रहम् ॥ आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत् ॥ २ ॥ एतदाख्याहि मे ब्रह्मञ्जामातुः श्वशुरस्य च ॥ विद्वेषस्तु यतः प्राणांस्तत्यजे दुस्त्यजान्सती ॥ ३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः ॥ तथामरगणाः सर्वे सानुगा मुनयोऽग्नयः ॥ ४ ॥ तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिव रोचिषा ॥ भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वन्तं तन्महत् सदः ॥ ५ ॥ उदतिष्ठन् सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ॥ ऋते विरिञ्चं शर्वं च तद्भासाक्षिप्तचेतसः ॥ ६ ॥

भावः ॥ १ ॥ क इति ॥ कः प्रजापतिर्दक्षः चराचराणां गुरुं पूज्यं निर्वैरं शान्तं भावे क्तः । शान्तिरेव विग्रहो यस्य शान्तिरूपम् आत्मारामं जगतो महत् दैवतं तं श्रीशिवं कथं द्वेष्टि स्म । यद्वा । चराचरगुरुं जगतो दैवतं च को नाम द्वेष्टि निर्वैरं च कथं द्वेष्टीत्यन्वयः । गुरुर्हि वैरवानप्यशान्तदेहोऽपि बहिर्दर्श्यपि जगदनादृतोऽपि न द्वेषार्हः किमुत निर्वैरादिमान् ॥ २ ॥ एतदिति ॥ हे ब्रह्मन् यतः हेतोः जामातुः शिवस्य श्वशुरस्य दक्षस्य च विद्वेषः अभूत् । यतश्च सती दुस्त्यजानपि प्राणान् तत्यजे तत्याज । तद्भार्षः । एतत् मे मह्यमाख्याहि ॥ ३ ॥ पुरेति ॥ पुरा प्रथमकल्पे स्वायंभुवमन्वन्तरे विश्वसृजां मरीच्यादीनां सत्रे यत्र ऋत्विगादयो गुणप्रधानभावं त्यक्त्वाहमहमिकया कर्म कुर्वन्ति सर्वे चाविशेषेण फलभागिनो भवन्ति तत्सत्रसंज्ञको यागविशेषस्तत्र सानुगाः शिष्यादियुक्ताः परमर्षयो वसिष्ठनारदादयः प्रसिद्धा ऋषयस्तथामरगणा इन्द्रादयः साध्यादयश्च सर्वेऽपि मुनयोऽग्नयश्च पूर्वोक्ताः समेताः मिलिता आसन्निति शेषः ॥ ४ ॥ तत्रेति द्वयम् ॥ रोचिषा प्रकाशेन तन्महत्सदः तेषां

महतीं सभां वितिमिरमन्धकाररहितं कुर्वन्तमर्कमिव भ्राजमानं प्रकाशमानं तत्र प्रविष्टं दक्षमिति शेषः। दृष्ट्वा विरिञ्चं ब्रह्माणं शर्वं शिवं च ऋते तस्य दक्षस्य भासाऽऽक्षिप्तमभिभूतं तेजो येषां ते सहाग्नयः अग्निभिः सहिताः सदस्या ऋषयश्च स्वधिष्ण्येभ्यः स्वासनेभ्य उदतिष्ठन् उत्थिताः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सदस इति ॥ भगवान् दक्षः सदसस्पतिभिः सभ्यमुख्यैः साधु सम्यक् सत्कृतः सम्मानितो लोकगुरुं सर्वप्राणिश्रेष्ठं पूज्यमजं ब्रह्माणं नत्वा तस्याज्ञया निषसाद उपविवेश ॥ ७ ॥ प्रागिति ॥ स्वोपवेशनात् प्राक् पूर्वमेव निषण्णमासीनं मृडं शिवं दृष्ट्वा तेन शिवेन अनादृतः अभ्युत्थानाभावेन असत्कृतः सः दक्षः न अमृष्यत् शिवकृतावमानं नासहत। ततश्च वामं वक्रं यथा स्यात्तथा अभिवीक्ष्य चक्षुर्भ्यां शिवं दहन्निव सदस्यान् प्रत्युवाच ॥ ८ ॥ श्रूयतामिति ॥ हे देवादिभिः सह वर्तमाना ब्रह्मर्षयः साधूनां वृत्तमाचारं ब्रुवतः अज्ञानात् भ्रमान्न ब्रुवतः मत्सरात्परोत्कर्षासहनाच्च न ब्रुवतः। मे मम वचनं भवद्भिः श्रूयताम् ॥ ९ ॥ अयमिति ॥ निरपत्रपः निर्लज्जः अयं शिवस्तु लोकपालानां यशोघ्नः तुल्यजातीनां सतामेकस्याप्रतिष्ठायां सर्वेषामेव दुर्यशो लोकैरुद्घुष्यतेऽतः लोकपालेषु सदाचारो नष्ट इति सामान्यप्रवादहेतुत्वात्तेषां यशोनाशको जातः। यतः येन स्तब्धेन सदाचाररहितेन ध्वस्तेनेति पाठे भ्रष्टेन सद्भिः

सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान्साधु सत्कृतः ॥ अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया ॥ ७ ॥ प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ॥ उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव ॥८॥ श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः ॥ साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात्॥९॥अयं तु लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः ॥ सद्भिराचरितः पन्था येन स्तब्धेन दूषितः ॥ १० ॥ एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत् ॥ पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् ॥ ११ ॥ गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाऽप्यकृत नोचितम् ॥ १२ ॥

आचरितः पन्था मार्गो दूषितः दक्षेण निन्दायां प्रवर्तितापि भारती श्रीरुद्रं स्तौत्येव। तथाहि अमितयशःशालित्वात् लोकपालानां यशस्तिरस्कर्त्ता निरपत्रपः सर्वापेक्षया महत्त्वात् सर्वेभ्यो निःशङ्कः। यद्वा। निर्गता अपत्रा त्राणं भावेऽङ् येषां ते निरपत्रास्तान् अशरणान् पातीति निरपत्रपः अत एव "वृक्ष इव दिवि तिष्ठति" इति श्रुतेः। स्तब्धेन स्थितरूपेण येन सद्भिराचरितोऽपि अभ्युत्थानादिः पन्थाः दूषितः त्यक्तः सर्वेषामेतदपेक्षया कनिष्ठत्वात् ॥ १० ॥ एष इति ॥ यद्यस्मात् साधुवत् विप्राग्निमुखतः विप्राग्निसम्मुखे सावित्र्या इव पवित्राया मे दुहितुः पाणिमग्रहीत् अतः एष मे शिष्यतां प्राप्तः। स्तुतौ तु यद्यप्येष मे दुहितुः पाणिमग्रहीत् तथापि सर्वेषामीश्वर एष किं मे शिष्यतां प्राप्तः अपि तु नेत्यर्थः। साधुवत् साधोरिव वस्तुतस्त्वसाधोर्मम। यद्वा एषः मे अशिष्यतामशिष्टतां गुप्तामपि सर्वज्ञत्वात्स्वयं प्राप्तः ज्ञातवान् तथापि सावित्र्या इव सद्गुणशालिन्यास्तस्याः पाणिं गुणज्ञतयैवाग्रहीत् ॥ ११ ॥ गृहीत्वेति ॥ मर्कटस्य लोचने इव लोचने यस्य तादृगप्ययं मृगशावस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्यास्तस्या मत्पुत्र्याः पाणिं गृहीत्वा प्रत्युत्थानाभिवादार्हे मयि वाचापि उचितं प्रणामादि न अकृत नाकरोत्। स्तुतौ तु मर्कटेष्विव विषयलम्पटेष्वपि मादृशेषु लोचनं कृपादृष्टिर्यस्य सः अयोग्यस्यापि

मम कन्यायाः कृपया पाणिं गृहीत्वा ममाभिमानातिशयं दृष्ट्वा कृपया तन्निवृत्तये प्रत्युत्थानाभिवादार्हे मयि वाचाप्युचितं न अकृत ॥ १२ ॥ लुप्तेति ॥ लुप्ताः क्रिया यस्य तस्मै अशुचये मानिने भिन्नसेतवे अमर्यादाय शिवाय शूद्राय उशतीं कमनीयां वेदलक्षणां गिरमिव बालां पुत्रीम् अनिच्छन्नपि अदां दत्तवानस्मि। स्तुतौ तु ब्रह्मत्वाल्लुप्तक्रियाय आ सर्वतः शुचये अमानिने अभिन्नसेतवे चास्मै परमेश्वराय स्वस्यायोग्यत्वमवेक्ष्यानिच्छन्नपि यथा ब्रह्मवेषधराः शूद्रा एव ब्राह्मणायापि लोभादिना वेदवाचं ददति अध्यापयन्ति तथा बालाम् अदाम् । शूद्रायेवेत्यत्र शूद्रा एवेति च्छेदः।"भोभगो" इत्यनेन कृतो यकारो लोपस्य वैकल्पिकत्वान्न लुप्तः॥ १३॥ प्रेतेति॥घोरेषु प्रेतानामावासेषु स्थानेषु प्रेतादिभिर्वृतः व्युप्तकेशः प्रकीर्णकेशः नग्नो दिगम्बरः उन्मत्तवद्धसन् रुदन्नटति । स्तुतावपि स्वातन्त्र्यबोधनम् । उन्मत्तवन्नतु उन्मत्तः ॥ १४ ॥ चितेति सार्द्धम् ॥ चिताभस्मना कृतं स्नानं येन स तथा प्रेतानां मुण्डकल्पिताः स्रजो मालाः यस्य स प्रेतस्रक् नृणामस्थीनि भूषणानि यस्य स नृअस्थिभूषणः।प्रेतास्थिग्रन्थिभूषण इति पाठान्तरम् । शिव इत्यपदेशो नाममात्रं यस्य सः हीति वास्तवे।वस्तुतस्तु अशिवः अमङ्गलरूप एव यतः स्वयं मत्तो निषिद्धाचारः तथाभूता मत्ता एव जनाः प्रिया यस्य स तथाभूतश्चेति

लुप्तक्रियायाशुचये मानिने भिन्नसेतवे ॥ अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरम् ॥ १३ ॥ प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः ॥ अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन् रुदन् ॥ १४ ॥ चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्रङ्न्नस्थिभूषणः ॥ शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः ॥ पतिः प्रमथभूतानां तमोमात्रात्मकात्मनाम् ॥ १५ ॥ तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे ॥ दत्ता बत मया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ विनिन्द्यैवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितम् ॥ दक्षोऽथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्रचक्रमे ॥ १७ ॥ अयं तु देवयजन इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः ॥ सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाऽधमः ॥ १८ ॥

तमोमात्रात्मकः केवलं तमोरूपः आत्मा स्वभावो येषां ते तथा तेषां प्रमथभूतानां पतिः स्वामी । स्तुतौ तु प्राप्तसिद्धिवैष्णवानां चिताभस्मेत्यादिपुराणान्तरे प्रसिद्धमिति चक्रवर्त्ती । शिवो मङ्गलरूपोपदेशो नामव्याहारो यस्य अतः नास्त्यन्यः शिवो यस्मात् अमत्तः अमत्तजनप्रियश्च तामसानामपि प्रमथादीनां पतिः कृपया पालकः ॥ १५ ॥ तस्मा इति ॥ बत खेदे । ममेच्छाभावेऽपि परमेष्ठिना ब्रह्मणा चोदिते प्रेरणे कृते सति मया उन्मादानां भूतविशेषाणां नाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे दुष्टचित्ताय तस्मै रुद्राय साध्वी सती दत्ता । स्तुतौ तु बत हर्षे । परमेष्ठिना चोदिते सति उन्मादान्नाथते उपतापयति तस्मै नष्टानामपि शौचं यस्मात् दुष्टेष्वपि हृत्सदयं मनो यस्य तस्मै मया साध्वी दत्ता ॥ १६ ॥ विनिन्द्येति ॥ क्रुद्धो दक्षः अप्रतीपमप्रतिकूलं यथा भवत्येवं स्थितमपि गिरिशं शिवमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण दक्षो विनिन्द्य अथ तदनन्तरमप उपस्पृश्य हस्तपादादिक्षालनाचमनादि कृत्वा शप्तुं शापं दातुं प्रचक्रमे प्रारम्भं कृतवान् ॥ १७ ॥ अयमिति ॥ देवानां यजने यज्ञे देवगणेष्वधमः अयं भवः इन्द्रोपेन्द्रादिभिः देवैः

सह स्वहविर्भागं न लभताम् । स्तुतौ तु देवगणा अधमा यस्मात्सः अयं भवः देवैः सह भागं न लभतां किंतु अग्रभोजित्वात्पूर्वमेव लभताम् । यद्वा । सर्वस्वामित्वात् तेषु भुक्तवत्सु सत्सु पश्चाल्लभताम् । अतः पुनर्यज्ञसन्धाने तथैव भविष्यतीति ज्ञेयम् ॥ १८॥ निषिद्धयमान इति ॥ हे कौरव्य विदुर सदस्यमुख्यैर्ब्रह्मादिभिः शापदानं निन्दनं च मा कुर्विति निषिध्यमानोऽपि स दक्षो गिरित्राय शापं विसृज्य दत्त्वा सभ्यवचनानादरेण द्वेषोत्पादनात् विवृद्धमन्युः सन् तस्मात् स्थानाद्विनिष्क्रम्य निःसृत्य निजं निकेतनं स्वगृहं प्रति जगाम ॥ १९ ॥ विज्ञायेति ॥ एवं श्रुत्वापि शिवे तूष्णीं स्थिते गिरिशस्यानुगानां पार्षदानामग्रणीर्मुख्यः अत एव रोषकषायेण रोषदोषेण दूषितः देहप्रकम्परक्तनेत्रादिविकारं प्राप्तः नन्दीश्वरः दक्षाय तथा ये च तत्र द्विजाः तदवाच्यतां तस्य शिवस्यावाच्यतां निन्दामन्वमोदंस्तेभ्यश्च तङभाव आर्षः । दारुणं शापं विससर्ज दत्तवान् ॥ २० ॥ य इति ॥ अज्ञः पृथग्दृष्टिर्भेददर्शी यो दक्षः एतन्मर्त्यं मरणधर्मकं स्वशरीरमुद्दिश्य उत्कृष्टं मत्वा अप्रतिद्रुहि प्रतिद्रोहमकुर्वति भगवति शिवे द्रुह्यति अतः तत्त्वतः

निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यैर्दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापम् ॥ तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतनम् ॥ १९ ॥ विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणीर्नन्दीश्वरो रोषकषायदूषितः ॥ दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः ॥ २० ॥ य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि ॥ द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ २१ ॥ गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया ॥ कर्मतन्त्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः ॥ २२ ॥ बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः ॥ स्त्रीकामः सोऽस्त्वतितरां दक्षो बस्तमुखोऽचिरात् ॥ २३ ॥ विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ जडः ॥ संसरन्त्विह ये चामुमनु शर्वावमानिनम् ॥ २४ ॥ गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्या मधुगन्धेन भूरिणा ॥ मथ्ना चोन्मथितात्मानः संमुह्यन्तु हरद्विषः ॥ २५ ॥

ज्ञानात् विमुखः प्रच्युतो भवेत्॥२१॥गृहेष्विति ॥ कूटाः कपटप्रधानाः धर्मा येषु तेषु गृहेषु अनिजभाव आर्षः । गृहेषु कूटा ये धर्माः तेष्विति वा ग्राम्यसुखेच्छया तुच्छविषयसुखलाभाय सक्तः वेदवादैः "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति"इत्याद्यर्थवादैः विपन्ना तत्वविचारासमर्था धीर्यस्य तादृक् सन् कर्मतन्त्रं कर्मकाण्डं वितनुतां वितनुतात् । वितनुते इति पाठः ॥ २२ ॥ बुद्ध्येति ॥ परो देहादिस्तमेवात्मत्वेनाभितो ध्यातुं शीलं यस्यास्तया बुद्ध्या विस्मृता आत्मनः स्वस्य गतिस्तत्वज्ञानं येन अत एव पशुः पशुतुल्यः स दक्षः अतितरां स्त्रीकामः अस्तु तथा अचिरादेव बस्तमुखः छागमुखः अस्तु ॥ २३ ॥ विद्येति ॥ असौ कर्ममय्यां कर्मात्मिकायामविद्यायां विद्येति बुद्धिर्यस्य अतोऽसौ जडः शापयोग्यश्च अज इति पाठे छागतुल्यः द्विजान् शपति शर्वं शिवमवमन्यते तं शर्वावमानिनममुं दक्षं ये अनु अनुवर्त्तन्ते ते सर्वे इह संसारे संसरन्तु जन्ममरणादिक्लेशमनुभवन्तु ॥ २४ ॥ गिर इति ॥ श्रुतायाः वेदरूपायाः पुष्पिण्याः पुष्पाणीवार्थवादा मनःक्षोभकत्वात् सन्ति यस्याः अर्थवादबहुलाया इत्यर्थः ।

गिरः वाचः मधुगन्धतुल्येन प्रोचनेन भूरिणा मथ्ना मनःक्षोभकेनोन्मथित आत्मा मनो येषां ते हरद्विषः संमुह्यन्तु कर्मस्वासक्ता भवन्तु ॥ २५ ॥ सर्वेति ॥ जिह्वाधीनतया सर्वं भक्षयन्ति ते सर्वभक्षाः तथा वित्तेषु देहेन्द्रियेषु च अहंतया ममतया च आरमन्ति ते वित्तदेहेन्द्रियारामाः तथा वृत्त्यै जीविकार्थमेव धृतानि विद्यातपोव्रतानि यैस्ते याचका याचनस्वभावाः हरद्विषो द्विजा एवंभूताः सन्त इह संसारे विचरन्तु ॥२६॥ तस्येति ॥ तस्य नन्दिनः एवं द्विजकुलाय शापं ददतः वदत इति वा पाठः । शापं श्रुत्वा भृगुः ब्रह्मदण्डरूपं दुरत्ययं शापं प्रत्यसृजत् प्रतिकूलतया दत्तवान् ॥ २७ ॥ भवेति ॥ ये भवव्रतधराः ये च तान् व्रतधारिणः समनुव्रताः अनुसरन्ति ते सच्छास्त्रस्य वेदस्य परिपन्थिनो विरोधिनः भूत्वा पाखण्डिनः भवन्तु ॥ २८ ॥ नष्टेति ॥ नष्टं शौचं शुद्धत्वं येषां ते मूढाविवेकाऽकुशला धीर्येषां ते जटाभस्मास्थिधारिणः चेति ॥ यत् यस्मात् सन्तः शिवदीक्षायां विशन्तु । यत्र यस्यां शिवदीक्षायां सुरा गौडी पैष्टी माध्वी आसवस्तालादिसंभवमद्यविशेषस्तत्समाहारः सुरासवं तदेव दैवत्वेनादरणीयम् ॥ २९ ॥ ब्रह्म

सर्वभक्षा द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः ॥ वित्तदेहेन्द्रियारामा याचका विचरन्त्विह ॥ २६ ॥ तस्यैवं ददतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै ॥ भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययम् ॥ २७ ॥ भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ॥ पाखण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥ २८ ॥ नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥ २९ ॥ ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिन्दथ ॥ सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखण्डमाश्रिताः ॥ ३० ॥ एष एव हि लोकानां शिवः पन्था सनातनः ॥ यं पूर्वे चानु संतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१ ॥ तत् ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् ॥ विगर्ह्य यात पाखण्डं दैवं वो यत्र भूतराट् ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ तस्यैवं ददतः शापं भृगोः स भगवान् भवः ॥ निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः ॥ ३३ ॥

यूयं पुंसां पुरुषार्थेच्छूनां सेतुं मर्यादारूपं विधारणं धारकं च ब्रह्म वेदं तदर्थज्ञान् ब्राह्मणांश्च परिनिन्दथ अतः पाखण्डं वेदविरुद्धमार्गमेवाश्रिताः ॥३०॥ एष इति ॥ एष एव लोकानां वर्णाश्रमाचारनियामकः शिवः तत्तत्फलजनकत्वात् शुद्धः सनातनः पन्थाः मार्गः एतद्विरुद्धमार्गोऽकल्याणकर इत्याशयः । यं वेदमार्गं पूर्वे ब्रह्मादयोऽनुसंतस्थुः तदुक्तं धर्ममनुष्ठितवन्तः तङ्भाव आर्षः । यस्य प्रमाणं मूलं जनार्दनः ॥३१॥ तदिति ॥ तत्पूर्वोक्तं परमं तत्वं प्रमाणभूतं शुद्धं सतां सनातनं वर्त्म मार्गं तत् ब्रह्म वेदं विगर्ह्य विनिन्द्य पाखण्डं यात गच्छत । यत्र मार्गे वो युष्माकं दैवं भूतराट् भूतानां तामसानां राजा महाभैरवोऽस्ति । स्तुतौ तु भूतेषु प्राणिषु राजत इति ॥३२॥ तस्येति ॥ तस्य भृगोरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण शापं ददत एव स प्रसिद्धो भगवान् भवः अन्योन्यशापादुभयोर्नाश इति किंचिद्विमना इव सानुगस्ततः स्थानान्निश्चक्राम । स्वगमनानन्तरं स्वीयः कश्चित्तत्र विघ्नं कुर्यादित्यनुगान्गृहीत्वा जगामेति विमनस्त्वं च पाखण्डोत्पत्तिवशात् स्वस्य क्षत्यभावात् किंचिदित्युक्तम्। इवेत्यनेन किंचित्तदभिप्रेतमपि जातमिति सूचितम् ।

पाखण्डशास्त्रस्य तत्प्रणीतत्वेन तत्प्रवृत्तिरपि तस्याभिप्रेता । तदुक्तं पाद्मोत्तरखण्डीयगुणत्रयविवरणाध्याये पार्वतीं प्रति शङ्करेणैव । "शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥ प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥" इति श्रीरुद्रस्य तादृक्च्छास्त्रप्रणयनं च सर्वमार्गभ्रष्टानां पतितानां सन्मार्गं नेतुं कथंचिदप्यशक्यानां प्रायश्चित्तानर्हाणां तत्राधिकारार्थं शापोऽपि वेदमार्गं परित्यज्य वामादिमार्गेण शिवमर्चतामेव । वस्तुतस्तु वामादिमार्गाणां सर्वैः प्रामाणिकैरप्रामाणिकत्वेन व्यवस्थापनात् तान् प्रति न शास्त्रव्यापारः अपि तु सामान्यतः कलिप्रभावात्स्वमतिकल्पितनानाविधपाखण्डमार्गैर्मद्यादिप्रधानैरुपचारैराराधनकर्तॄन् प्रत्येव । तेष्वेव च वामादिमार्गा अपीति वेदाद्युक्तमार्गेण शिवमर्चतां तु न कोऽपि दोषो नापि शापप्रसक्तिः ॥ ३३ ॥ तेऽपीति द्वयम् ॥ हे महेष्वास विदुर ते विश्वसृजो मरीच्यादयः यत्र यस्मिन् सत्रे ऋषभः सर्वदेवाधिदेवो हरिः भक्तानां दुःखहर्ता इज्यः पूज्यः तत्सहस्रपरिवत्सरान् सहस्रपरिवत्सरसाध्यं स्वसत्रं संविधाय समाप्य यत्र प्रयागे यमुनयाऽन्विता गङ्गास्ति तत्र अवभृथं स्नानमाप्लुत्य कर्मसाङ्गतासिद्ध्यै कृत्वा विरजेनात्मना निर्मलान्तःकरणेन युक्ताः सर्वे ततः स्थानात् स्वं स्वं धाम

तेऽपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान् ॥ संविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरिः ॥ ३४ ॥ आप्लुत्यावभृथं यत्र गङ्गा यमुनयान्विता ॥ विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे दक्षशापवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ सदा विद्विषतोरेवं कालो वै ध्रियमाणयोः ॥ जामातुः श्वशुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे ॥ १ ॥ यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्म योऽभवत् ॥ २ ॥ इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च ॥ बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमम् ॥ ३ ॥

गृहं ययुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य द्वितीये निरमादिमाम् ॥२॥ तृतीये तु सतीं दक्षयज्ञं जिगमिषुं शिवः ॥ अवारयन्नीतिवाक्यैस्तत्र श्लोका मरुद्दृशः ॥ अनुष्टुभश्चतुस्त्रिंशदुवाचेति चतुष्टयम् ॥ ३ ॥ सदेति ॥ एवं सदा विद्विषतोरेव ध्रियमाणयोः धृङ् अवस्थान इति धातोरवतिष्ठमानयोः जामातुः श्वशुरस्यापि भवदक्षयोः सुमहान् कालोऽतिचक्रमे व्यतीतः । केवलं दक्षस्यैव द्वेषकर्तृत्वेऽपि छत्रिन्यायेनोभयोर्द्वेषकर्तृत्वमुक्तम् ॥ १ ॥ यदेति ॥ यदा तु दक्षः सर्वेषां प्रजापतीनां मरीच्यादीनामाधिपत्ये मुख्यत्वेन नियामकत्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिनाऽभिषिक्तस्तदा तस्य स्मयो गर्वोऽभवत् ॥२॥ इष्ट्वेति ॥ सोऽतिगर्वितो दक्षो ब्रह्मिष्ठान् भवं तत्पक्षीयांश्चाभिभूय भागदानामन्त्रणाद्यकरणेन तिरस्कृत्य वाजपेयसंज्ञकेन यागेनेष्ट्वा क्रतुषु उत्तमं बृहस्पतिसवं नामकं यागविशेषं कर्तुं समारेभे इति ब्राह्मणस्य बृहस्पतिसवो मुख्यस्तत्पूर्वाङ्गत्वेन वाजपेयानुष्ठानं "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इति श्रुतेः । यद्यपि रुद्ररहितो यागो नास्त्येव तथापि द्वेषगर्वाभ्यां दक्षो विधिमप्यतिचक्राम ॥ ३ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् बृहस्पतिसवे सर्वे ब्रह्मर्षयः देवर्षयः पितरो देवताश्च सभर्तृकाः तेषां पत्न्यश्च कृतस्वस्त्ययनाः कृतमङ्गलाः आसन् । सभर्तृका इत्यनेन दक्षिणाभिः प्रथमपूजितानामपि पत्नीपूजनसमये पुनः पूजनं द्योतितम् ॥ ४ ॥ तदुपश्रुत्येति त्रयम् ॥ नभसि खेचराणां गन्धर्वादीनां प्रजल्पतां सतां तत्पितुर्यज्ञमहोत्सवं दाक्षायणी दक्षकन्या देवी देवस्य शिवस्य पत्नी सती उपश्रुत्य स्वनिलयस्याभ्याशे समीपे सर्वतो दिग्भ्यः व्रजतीः । नुमभाव आर्षः । विमानानि यानानि यासां ताः सप्रेष्ठाः प्रेष्ठैर्भर्तृभिः सहिताः निष्कानि पदकानि कण्ठे यासां ताः निष्ककण्ठीः सुवाससः लोलाक्षीश्चपलनेत्राः मृष्टानि उज्ज्वलानि कुण्डलानि यासां ताः उपदेवाः यक्षगन्धर्वादयस्तेषां वराः श्रेष्ठाः सुन्दर्यः स्त्रियः दृष्ट्वा औत्सुक्यात् भूतपतिं देवमीश्वरं पतिं श्रीशिवमभ्यभाषत ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रजापतेरिति ॥ ते तव श्वशुरस्य प्रजापतेर्दक्षस्य साम्प्रतमिदानीं यज्ञमहोत्सवो निर्यापितः प्रवर्त्तितः । हे वाम प्रकृत्या चतुर ते तव यद्यर्थिता इच्छास्ति यद्वा यदि अर्थिता मम प्रार्थना स्वीकृता तदा वयं च सर्वे तत्राभिसराम गच्छाम

तस्मिन् ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ॥ आसन् कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ॥ ४ ॥ तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पताम् ॥
सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवम् ॥ ५ ॥ व्रजतीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः ॥ विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककण्ठीः सुवाससः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुण्डलाः ॥ पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ॥ ७ ॥ सत्युवाच ॥ ॥ प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य
साम्प्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ॥ वयं च तत्राभिसराम वाम ते यद्यर्थिताऽमी विबुधा व्रजन्ति हि ॥ ८ ॥ तस्मिन्भगिन्यो मम
भर्तृभिः स्वकैर्ध्रुवं गमिष्यन्ति सुहृद्दिदृक्षवः ॥ अहं च तस्मिन्भवताभिकामये सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ॥ ९ ॥ तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसं-
मिता मातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरम् ॥ द्रक्ष्ये चिरोत्कण्ठमना महर्षिभिरुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजम् ॥ १० ॥ त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया
विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकम् ॥ तथाऽप्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिम् ॥ ११ ॥

लोट् । हि यस्मात् अमी विबुधा व्रजन्ति अद्यापि यागो न निर्वृत्त इति भावः ॥ ८ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् यज्ञमहोत्सवे ध्रुवं निश्चितं सुहृदां पित्रादीनां दिदृक्षवः मम भगिन्यः स्वकैर्भर्तृभिः सह ध्रुवं गमिष्यन्ति अहमपि तस्मिन् यज्ञे पितृभ्यामुपनीतं दत्तं परिबर्हमलङ्कारादि पारितोषिकं भवता सहार्हितुं स्वीकर्तुं कामये । अर्हितमिति पाठे सत्कृतं परिबर्हम् ॥ ९ ॥ तत्रेति ॥ हे मृड श्रीशिव तत्र यज्ञे चिरं बहुकालपर्यन्तमुत्कण्ठमुत्सुकं मनो यस्याः साहं ननु भर्तृसंमिताः पतिसहिता मे स्वसॄः भगिनीः द्रक्ष्ये तथा मातृष्वसॄः द्रक्ष्ये । क्लिन्ना स्नेहेन आर्द्रा धीर्यस्याः तां मातरं च द्रक्ष्ये । तथा महर्षिभिः भृग्वादिभिरुन्नीयमानं प्रवर्त्यमानमध्वरेषु यागेषु ध्वजवदुत्कृष्टं यागं यद्वा उत्क्षि-प्यमाणं यज्ञे केतुं यूपं वा द्रक्ष्ये । तदार्षः ॥ १० ॥ त्वयीति ॥ हे अज हे भव एतद्गुणत्रयात्मकं विश्वमाश्चर्यं तर्कागोचरं त्वयि आत्मनस्तव मायया विनिर्मितं रचितं

भाति अतस्तव नाश्चर्यबुद्धिः अथाप्यहं योषित् तेन चातत्त्ववित् तत्त्वं यथार्थस्वरूपं न जानामि अत एव दीना कृपणा भवतानुकम्प्या अतो मे भवक्षितिं जन्मभूमिं पितृगेहोपलक्षितं तत्रत्यं सर्वं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि ॥ ११ ॥ पश्येति ॥ हे अभव जन्मादिरहित सुहृद्वियोगदुःखानज्ञेत्यर्थः । हे शितिकण्ठ अन्येषां संबन्धरहितानामपि योषितः कान्तसखाः भर्तृभिः सहिताः स्वलंकृताः वरूथशो यूथशः प्रयान्तीः दक्षयज्ञं गच्छन्तीस्त्वं पश्य । यासां योषितां कलहंसतुल्यपाण्डुभिः श्वेतैर्व्रजद्भिर्विमानैर्नभो मण्डितम् ॥ १२ ॥ कथमिति ॥ अन्ययोषितामपि यत्रोत्कण्ठा तत्र हे सुरवर्य सुताया मम देहः पितृगेहकौतुकं यज्ञमहोत्सवं निशम्य श्रुत्वा कथं नेङ्गते कथं तद्द्रष्टुं न प्रचलति । आह्वानाभावेऽपि गमने दोषो नेत्याह । सुहृत्संबन्धि सौहृदं मित्रगृहं तथा भर्तुः पत्युः राज्ञश्च गुरोश्च देहकृतः पितुश्च केतनं गृहमनाहुता अप्यभियन्ति गच्छन्ति । अनाहुता इति ह्रस्वत्वमार्षम् ॥ १३ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात् हे अमर्त्य हे ईश मे प्रसीद यतो भवान् कारुणिकः अतः मम वाञ्छितं दक्षयज्ञमहोत्सवे गमनं कर्तुमर्हत्येव । यथा अद-

पश्य प्रयान्तीरभवान्ययोषितोऽप्यलंकृताः कान्तसखा वरूथशः ॥ यासां व्रजद्भिः शितिकण्ठ मण्डितं नभो विमानैः कलहंसपाण्डुभिः
॥ १२ ॥ कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य नेङ्गते ॥ अनाहुता अप्यभियन्ति सौहृदं भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम्
॥ १३ ॥ तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वाञ्छितं कर्तुं भवान्कारुणिको बताहर्ति ॥ त्वयात्मनोऽर्धेऽहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता माऽनुगृहाण याचितः ॥ १४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं गिरित्रः प्रियया‌ऽभिभाषितः प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रियः ॥ संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्
यानाह को विश्वसृजां समक्षतः ॥ १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहुता अप्यभियन्ति बन्धुषु ॥ ते यद्य-
नुत्पादितदोषदृष्टयो बलीयसाऽनात्म्यमदेन मन्युना ॥ १६ ॥

भ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेन सर्वज्ञेनापि त्वया कृपया आत्मनः स्वदेहस्यार्द्धेऽहं निरूपिता स्थापिता अर्द्धनारीश्वरत्वेन विख्यातत्वात् तथा याचितः सन् मामनुगृहाण ॥ १४ ॥ एवमिति ॥ सुहृदां श्रेष्ठमनसां प्रियः गिरित्रः शिवः एवं प्रियया सत्या अभिभाषितः प्रार्थितः ततश्च कः प्रजापतिर्दक्षः यान् कुवागिषून् कुत्सिता वाच एव इषवो बाणा अत एव मर्म हृदयं भिन्दन्तीति मर्मभिदस्तान् विश्वसृजां समक्षतः संमुखे सभामध्ये आह स्म। तान् सती प्रार्थनया संस्मारितः सन् तस्याः स्त्रीस्वभावादविवेकं दृष्ट्वा प्रहसन् उपहासं कुर्वन् अभ्यधत्त प्रत्युत्तरं दत्तवान्। यद्यपि आत्मारामस्य शिवस्य दक्षकुवाग्भिर्न मर्मभेदः तथापि स्वोपाधिभूतगुणस्वभावप्रदर्शनार्थं क्वचिच्छोकमोहादिप्रकटनम्। यथा हरेर्दैत्यहननादिके क्रोधः ॥ १५ ॥ त्वयेति ॥ हे शोभने अनाहुता अपि बन्धुषु मित्रादिगृहेषु जना अभियन्ति गच्छन्तीति यत् त्वयोदितमुक्तं तच्छोभनं युक्तमेव । परंतु ते सुहृदादयो यदि बलीयसा अप्रतिकार्येण अनात्म्यमदेन देहाद्यभिमाननिमित्तदर्पेण तज्जातेन मन्युना क्रोधेन च अनुत्पादितदोषदृष्टयः नास्ति उत्पादिते आरोपिते दोषे दृष्टिर्येषां

ते तथाभूता भवन्ति तदा तद्गृहगमने न कश्चिद्दोषः । अन्यथा तु तद्गृहगमने कल्याणं न भवेत् ॥ १६ ॥ विद्येति ॥ विद्या तपो वित्तं वपुः शरीरसौन्दर्यादि वयः यौवनं कुलं ब्राह्मणादिकुले जन्म तैः षड्भिः सतां विवेकहेतुत्वेन गुणभूतैरपि असतां ज्ञानादिनाशकत्वेन इतरैर्दोषभूतैस्तेषां स्मृतौ हतायां कर्तव्याकर्तव्यानुसन्धाने नष्टे सति तैरेव प्रत्युत भूतमानदुर्दृशः भृतः पुष्टो यो मानोऽहंविद्यावांस्तापसो धनीत्यादिगर्वस्तेन दुष्टा दृक् दृष्टिर्येषां ते स्तब्धा अनम्राः सन्तो भूयसां महत्तमानां धाम प्रभावं न पश्यन्ति सर्पमुखप्रविष्टदुग्धवत्तेषां गुणा दोषायैव भवन्ति ॥ १७ ॥ नेति ॥ स्वजनव्यपेक्षया एते स्वजना इति दृष्ट्या एतादृशानामनवस्थितात्मनामनवस्थितचित्तानां गृहान्न प्रतीयात् न गच्छेत् । ये वक्रधिया कुटिलबुद्ध्या युक्ताः अभ्यागतान् आह्वानं विनापि प्रीत्या स्वयमेवागतान् स्वजनान् आरोपिताभिर्भ्रूभिः अमर्षणं क्रोधस्तद्युक्तैरक्षिभिश्च अभिचक्षते सम्मुखं पश्यन्ति ॥१८॥ तथेति ॥ यः अरिभिः शत्रुभिः कर्तृभूतैः शिलीमुखैः शरैः करणैरर्दिताङ्गश्छिन्नाङ्गः रोगी शयने शेते सोऽपि पुरुषस्तथा न व्यथते । यद्वा । तथा न व्यथते यतः शेते यथा स्वानां वक्रधियां दुरुक्तिभिर्निन्दावचनैर्मर्मसु हृदयादिषु ताडितो दूयता तप्यमानेन शतार्षः । हृदयेन दिवानिशं तप्यति निद्रामपि न लभते ॥ १९ ॥

विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः ॥ स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यन्ति हि धाम भूयसाम् ॥ १७ ॥

नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् ॥ येऽभ्यागतान् वक्रधियाऽभिचक्षते आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः ॥ १८ ॥

तथाऽरिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः शेतेऽर्दिताङ्गो हृदयेन दूयता ॥ स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः ॥ १९ ॥

व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः प्रियात्मजानामसि सुभ्रु संमता ॥ अथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः ॥ २० ॥

पापच्यमानेन हृदातुरेन्द्रियः समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ॥ अकल्प एषामधिरोढुमञ्जसा पदं परं द्वेष्टि यथाऽसुरा हरिम् ॥ २१ ॥

व्यक्तमिति ॥ हे सुभ्रु ह्रस्वत्वमपाणिनीयमपि बहुभिः प्रयुक्तम् । उत्कृष्टा गतिः स्थितिर्यस्य तस्य प्रजापतेर्दक्षस्यात्मजानां कन्यानां मध्ये त्वं सम्मता प्रियासि इति व्यक्तं मम निश्चितम् अथापि तथापि पितुः सकाशान्मानं सत्कारं न प्रपत्स्यसे न लप्स्यसे यतः मदाश्रयात् मम संबन्धात् कः प्रजापतिर्दक्षस्त्वय्यपि परितप्यते अतः मानं न लप्स्यसे ॥ २० ॥ पापच्यमानेनेति ॥ पूर्वकर्मजदुःस्वभावाग्निना पापच्यमानेनातिसंतप्यमानेन हृदा हृदयेन कृत्वा आतुराणि व्याकुलानि इन्द्रियाणि यस्य तथाभूतो दक्षः स्वकीयाभिर्लौकिकीभिः सत्कुलजन्माभिजनधनधान्यादिभिः समृद्धिभिरेषामस्मत्सदृशानां पूरुषबुद्धिसाक्षिणां जीवबुद्धिवृत्तिद्रष्टॄणां सर्वज्ञानां पदं परमोत्कृष्टमैच्छिकाऽणिमाद्यैश्वर्यमञ्जसा कष्टं विनानायासेनाधिरोढुं प्राप्तुमकल्पोऽसमर्थः सन् यथा असुराः हरेरैश्वर्यं प्राप्तुमशक्ताः केवलं हरिं द्विषन्ति तथा स परं केवलं द्वेष्टि न प्राप्तुं शक्नोतीत्यर्थः । यद्वा । तेषां महात्मनां समृद्धिभिरणिमादिभिः पुण्यकीर्त्यादिभिश्च पापच्यमानेन अन्यत्समानम् ॥ २१ ॥

ननु सदाचारप्राप्तो दक्षस्य सत्कारो भवता कुतो न कृत इत्यत आह—प्रत्युद्गमेति ॥ हे सुमध्यमे प्रत्युद्गमः उत्थाय संमुखागमनं प्रश्रयणं स्नेहोचिता क्रिया अभिवादनं नमस्कारः एषां समाहारः तत् यत् जनैर्मिथः विधीयते तत्तु प्राज्ञैर्भागवतैः चेतसा परस्मै पुरुषाय गुहाशयाय अन्तर्यामिणे एव साधु सम्यक् विधीयते। परिपूर्णं तस्मिन् कायिकव्यापारायोगात् अतोन्तर्यामिदृष्ट्या मनसा मया सर्वं कृतमेव दक्षस्य देहाभिमानवत्त्वात् स्फुटतया तु न कृतः तदभिमाननिवृत्तयेऽनुग्रह एवायं मया कृत इति भावः ॥ २२ ॥ गुहाशयायैव प्रत्युद्गमादि विधीयते इति प्रतिपादयति—सत्वमिति ॥ विशुद्धं रजस्तमोभ्यामसंभिन्नं सत्वमन्तःकरणं सत्त्वगुणो वा तदेव पूर्वं गुहाशब्देनोक्तं तदेव वसुदेवशब्दितमवयववृत्त्या वसुदेवशब्देनोक्तं यत् यस्मात् तत्र विशुद्धे सत्वे पुमान् भगवान् वासुदेवः यः पूर्वं परपुरुषगुहाशयशब्दैरुक्तः सः अपावृतः अपगतमावृतमावरणं माया यस्मात् स तथाभूतः सन् ईयते प्रतीयते तस्मात्तद्वसुदेवशब्दितामित्यर्थः।अयमर्थः। वसुदेवे भव इति हि वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः स च विशुद्धे सत्वे प्रतीयते अतः अण्प्रत्ययार्थेन प्रतीतिपर्यवसायिना भवतिना प्रसिद्धेन वसुदेवरूपः प्रकृत्यर्थो निर्द्धार्यते। ततश्च वसयति देवमिति वसत्यस्मिन् देव इति वा वसुः दीव्यति द्योतते इति देवः

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे ॥ प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिने ॥ २२ ॥ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः ॥ सत्त्वे च तस्मिन् भगवान्वासुदेवो ह्यधोऽक्षजो मे नमसा विधीयते ॥ २३ ॥ तत्ते निरीक्ष्यो न पिताऽपि देहकृद्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये ॥ यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोरु मामनागसं दुर्वचसाऽकरोत्तिरः ॥ २४ ॥ यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ॥ संभावितस्य स्वजनात्पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे उमारुद्रसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वसुश्चासौ देवश्च वसुदेवः इति वसुदेवशब्दवाच्यं शुद्धं सत्वं वसुरिति वसधातोरदन्ताच्चुरादेर्वस इति भ्वादेर्वा औणादिक उः। यत्तु भावार्थदीपिकापुस्तकेषु वासयतीति दीर्घपाठो दृश्यते सतु लेखकप्रमादात् नच वसतेर्ण्यर्थान्तर्भावसूचनायेति वाच्यम्। व्याख्याग्रन्थेष्वेवं रीतेरदर्शनात्। ततश्च"तत्र भवः" इत्यणि वासुदेव इति सिद्धम्। अत्र प्रतीतिर्भवतेरर्थः तस्मिन्सत्वेऽन्तःकरणे च मे मया भगवान् अधोक्षजः वासुदेवः नमसा नमस्कारेणाऽनुविधीयते सेव्यते मनसा इति वा पाठः ॥ २३ ॥ तदिति ॥ तत् ततो हेतोः स दक्षस्तव देहकृत् पितापि मम द्विट् अतः ते तव न निरीक्ष्यो न द्रष्टव्यः ये च तदनुव्रताः दक्षानुवर्तिनः तेऽपि न निरीक्ष्याः। हे वरोरु यः दक्षः विश्वसृजां यज्ञे गतमनागसं निरपराधमपि मां दुर्वचसा ग्राम्याणामिवासभ्यवचसा तिरोऽकरोत् मम तिरस्कारं कृतवान् ॥ २४ ॥ यदीति ॥ यदि मद्वचः निषेधविषयमतिहाय उल्लङ्घ्य पितृगृहं त्वं व्रजिष्यसि तदा ततो गमनात् भवत्यास्तत्र भद्रं कल्याणं न भविष्यति। यतः संभावितस्य श्रेष्ठत्वेनाभिमतस्य सर्वदा सत्कृतस्य यदा कदाचित्स्वजनात्सदा

सत्कारकर्तुः पराभवास्तिरस्कारो भवति तदा स तिरस्कारस्तस्य सद्यः मरणाय कल्पते मरणपर्यवसायी भवति॥ २५॥इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ गङ्गासहा-यस्तुर्यस्य तृतीये निरमादिमाम् ॥३॥ तुर्यं गता पितुर्यज्ञं सती तेनावमानिता ॥ प्राणांस्तत्याज तत्र स्युः श्लोका जलधिवह्नयः ॥ उवाचेति त्र्यं सार्द्धा नवैवेदा अनुष्टुभः॥४॥ एतावदिति ॥ शङ्करः एतावत्पूर्वोक्तमुक्त्वा उभयत्र बलाद्वारणे तत्र गमने च पत्न्या अङ्गस्य नाशं चिन्तयन् विरराम । बलाद्वारणेन प्राणत्यागे स्वस्मिन् दुर्यशः स्यादिति मत्वा तूष्णीमास । सा च सती सुहृद्दिदृक्षुः भवात् परिशङ्किता चेत्यौत्सुक्यशङ्कयोस्तुल्यबलत्वात् औत्सुक्येन गृहान्निष्क्रामती नुमभाव आर्षः । शङ्कया निर्विशती चेति यामि न वा यामीति द्विधाविचारपरा आस बभूवार्थेऽव्ययम् । गता नाप्यगता इति द्विधासेति वा ॥ १ ॥ सुहृदिति ॥ सुहृदां दिदृक्षायाः यः प्रतिघातस्तेन दुर्मनाः अत एव पित्रादिस्नेहाद्रुदन्ती नुमार्षः । अत एव अश्रूणां कलाभिः बिन्दुभिः अतिविह्वला अश्रूणि कलयतीति अश्रुकलेति भिन्नं पदं वा । अतः जातवेपथुः भवानी सती नास्ति प्रतिपूरुषः तुल्यः पुरुषो यस्य तं भवं प्रधक्ष्यतीव भस्मीकरिष्यतीव ऐक्षत दृष्टवती ॥ २ ॥ तत इति ॥ ततः शोकेन पत्युराज्ञोल्लङ्घनजेन रोषेण गमननिषेधजेन च दूयता

मैत्रेय उवाच ॥ ॥ एतावदुक्त्वा विरराम शङ्करः पत्न्यङ्गनाशं ह्युभयत्र चिन्तयन् ॥ सुहृद्दिदृक्षुः परिशङ्किता भवान्निष्क्रामती निर्विशती द्वि-धाऽऽस सा ॥ १ ॥ सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदन्त्यश्रुकलाऽतिविह्वला ॥ भवं भवान्यप्रतिपूरुषं रुषा प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः ॥ २ ॥ ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ॥ पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहान् प्रेम्णात्मनो योऽर्धमदात्सतांप्रियः ॥ ३ ॥ तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः ॥ सपार्षदयक्षा मणिमन्मदादयः पुरोवृषेन्द्रास्तरसा गतव्यथाः ॥ ४ ॥ तां सारिकाकन्दुकदर्पणाम्बुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः ॥ गीतायनैर्दुन्दुभिशङ्खवेणुभिर्वृषेन्द्रमारोप्य विटङ्किता ययुः ॥ ५ ॥

उपतपेन शताऽर्थः । हृदा युक्ता स्त्रैणेन स्त्रीस्वभावेन विमूढा धीर्यस्याः सा सती विनिश्वस्य यः सतां प्रियः शिवः प्रेम्णा आत्मनः अर्द्धमदात् तं शिवं विहाय पित्रोर्गृहानगात् ॥ ३ ॥ तामिति ॥ आज्ञोल्लङ्घनभयात् द्रुतं शीघ्रं विक्रमः पद्भ्यामेव गमनं यस्याः तामेकां सतीं पार्षदैः सह वर्तमाना ये यक्षाः सपार्षदयक्षाः मणिमान् मदश्च आदिर्मुख्यो येषां ते पुरोऽग्रेसरो वृषेन्द्रो येषां ते गतव्यथा निर्भयाः आज्ञोल्लङ्घनादागतव्यथा इति वा अस्माकमीश्वरी एकाकिन्येव यातीति खेदादागतव्यथा वा सहस्रशः त्रिनेत्रस्यानुचराः तरसा वेगेन अन्वगच्छन् । त्रिनेत्रानुचरा इत्यनेन शिवस्यैव नेत्रान्तसूचिता अन्वगच्छन्निति भावः ॥४॥ तामिति ॥ तां सतीं वृषेन्द्रमारोप्य तस्मिन्नारूढां कृत्वा सारिका पठनकुशला पक्षिणी उपलक्षणेन शुकादयोऽपि कन्दुकः दर्पणः अम्बुजं श्वेतातपत्रं व्यजनं स्रक् च इत्यादिभिः सारिकादिभिः क्रीडोपकरणैः श्वेतातपत्रादि-भिः सह महाराजविभूतिभिः तथा गीतायनानि गीतसाधनानि वीणादीनि दुन्दुभिशङ्खवेणुभिश्च सह विटङ्किताः शोभिताः सन्तो ययुः ॥ ५ ॥

आब्रह्मेति ॥ आ समन्तात् यो ब्रह्मघोषो वैदिकमन्त्रध्वनिस्तेनोर्जितं शोभमानं यज्ञसंबन्धि वैशसं पशुहिंसनं यज्ञे विदुषां शास्त्रविचारस्पर्द्धारूपं वैशसं वा यत्र तत् विप्रर्षिभिः भृग्वादिभिः जुष्टं सर्वशः सर्वैर्विबुधैर्देवैश्च जुष्टं सेवितं मृदादिभिर्निसृष्टानि निर्मितानि भाण्डानि पात्राणि यत्र मृन्मयानि शरावादीनि पुरोडाशाद्यर्थानि दारुमयानि स्रुगादीनि होमाद्यर्थानि अयोमयानि स्वधित्यादीनि अवदानाद्यर्थानि काञ्चनान्याचमनीकलशादीनि दर्भमयानि वेदरशनादीनि चर्ममयानि घृतादिस्थापनार्थानि कुप्यादीनि एवंभूतं यजनं यज्ञस्थानं सती समाविशत् ॥ ६ ॥ तामिति ॥ तत्र दक्षयज्ञे आगतां विमानिताम् अकृतादरां तां सतीं स्वसॄः भगिनीः जननीं च ऋते विना कश्च कोऽपि जनः यज्ञकृतो दक्षस्य भयात् न आद्रियत् । तङ्भावः आर्षः । स्वसारः जननी चेत्येतास्तु अनादृतामपि तां सादराः प्रेमाश्रुरुद्धकण्ठ्यश्च सत्यः मुदा परिषस्वजुः आलिङ्गितवत्यः । तङ्भाव आर्षः ॥ ७ ॥ सौदर्येति ॥ पित्रा दक्षेण अप्रतिनन्दिता स्वागतादिना अकृतसत्कारा सा सती सौदर्येण समानोदरत्वेन भगिनीनां स्नेहाद्यः सम्यक् कुशलप्रश्नस्तत्र

आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः ॥ मृदार्व्ययःकाञ्चनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभाण्डं यजनं समाविशत् ॥ ६ ॥ तामागतां तत्र न कश्चनाऽऽद्रियद्विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः ॥ ऋते स्वसॄर्वै जननीं च सादराः प्रेमाश्रुकण्ठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ॥ ७ ॥ सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्त्तया मात्रा च मातृश्वसृभिश्च सादरम् ॥ दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा नादत्त पित्राऽप्रतिनन्दिता सती ॥८॥ अरुद्रभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ ॥ अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी चुकोप लोकानिव धक्ष्यती रुषा ॥ ९ ॥ जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा शिवद्विषं धूमपथश्रमःस्मयम् ॥ स्वतेजसा भूतगणान्समुत्थितान्निगृह्य देवी जगतोऽभिशृण्वतः ॥ १० ॥

समर्था योग्या या वार्ता तया सह मात्रा मातृस्वसृभिश्च सादरमादरपूर्वकं दत्तां सपर्यां पारितोषिकं देयविशेषं वरं श्रेष्ठमासनं च ताभिर्दत्तं नादत्त नाग्रहीत् । कुशलप्रश्नोत्तरं नाददासनं च न पस्पर्श ॥ ८ ॥ अरुद्रेति ॥ रुद्राहुतिमन्त्राश्रवणेन नास्ति रुद्रस्य भागो यस्मिंस्तमध्वरमवेक्ष्य तथा देवे महादेवे विभौ सर्वं कर्तुं समर्थे पित्रा कृतं हेलनं निमन्त्रणाद्यभावेनावज्ञालक्षणं चावेक्ष्य स्वयं च तेनानादृता इति दोषत्रयेण अधीश्वरी सती यज्ञस्य सदसि सभायां रुषा क्रोधेन लोकान् चतुर्दश भुवनानि धक्ष्यती भस्मीकरिष्यतीव भस्मीकर्तुमिवेति वा चुकोप ॥ ९ ॥ जगर्हेति ॥ स्वकोपं दृष्ट्वोपद्रवार्थं समुत्थितान् भूतगणान् शिवगणान् स्वतेजसा गौरवेण सूचनामात्रेण निगृह्य निवार्य देवी दीप्यमाना सा सती जगतो जनसमूहस्य अभि शृण्वतः सतो येन दक्षस्यानौचित्यं सर्वजगति प्रसिद्धं स्यात् अमर्षेण क्रोधेन विपन्नया अस्पष्टाक्षरया गिरा शिवद्विषं शिवद्वेषकर्तारं यतो धूमपथे कर्ममार्गे यः श्रमोऽभ्यासस्तेन स्मयो गर्वो यस्य तं सर्वथा निन्दायोग्यं जगर्ह निन्दितवती । तङ्भाव आर्षः ॥ १० ॥

नेति ॥ लोके देहभृतां प्रियो य आत्मा तस्यात्मस्वरूपस्य यस्य यदपेक्षया अतिशायनः ऐश्वर्यादिना उत्कृष्टो नास्ति तथा यस्य प्रियोऽपि नास्ति । समस्तपाठे अतिशयानश्च प्रियश्चेति द्वन्द्वैक्यम्।"ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः"इतिवत् इतरेतरयोगेऽपि "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्येकत्वम् । तथा यस्य अप्रियोऽपि च नास्ति । समस्तानामात्मनि कारणस्वरूपे वा मुक्तवैरके सर्वथा वैररहिते तस्मिन् शिवे भवन्तमृते विना कतमः प्रतीपयेत् प्रतिकूलमाचरेत् । "तत्करोति" इति णिजन्ताल्लिङ् । यद्वा । ऋते सत्यस्वरूपे तस्मिन्मुक्तवैरके सति भवन्तं कः प्रतीपयेत् दण्डयेत् अतः काले प्राप्ते रुद्रो वा तदीयो वा कश्चिद्दण्डयिष्यतीति । एते ऋत्विजस्तु त्वदपराधं जानन्तोऽपि न शक्ता दण्डने॥११॥ शिवप्रातिकूल्यकरणं द्वेधा महत्तमद्रोहेण साक्षात्तद्द्रोहेण च।तत्राद्यमाह–दोषानिति॥हे द्विजेत्यधिक्षेपः।भवादृशाः त्वद्विधाः असाधवः असूयकाः परेषां गुणेषु दोषानेव गृह्णन्ति नतु गुणान् ते अधमा उच्यन्ते । केचिन्मध्यस्था गुणेषु दोषान्न गृह्णन्ति किंतु यथास्थितान् गुणदोषान् विवेकेन गृह्णन्ति ते तु महान्त उच्यन्ते।साधवस्तु केवलं गुणानेव गृह्णन्ति न दोषांस्ते तु महत्तरा उच्यन्ते।महत्तमास्तु दोषान्न गृह्णन्त्येव प्रत्युत फल्गूंस्तुच्छानपि गुणान्बहुलीकुर्वन्तीति बहुलीकरिष्णवो भवन्ति। तेषु भवानवं द्रोहमविदल्लब्धवान् कल्पितवानित्यर्थः।तच्च श्लिष्टानभिभूयेत्यनेन सूचितम्।यद्वा।असाधोस्तव सभायामेते खल्वसाधव एवेति वक्तुं साधूनसाधूंश्च लक्षयति ।दोषान् इति ॥ अत्र व्याख्यायामसाधव

श्रीदेव्युवाच ॥ न यस्य लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रियस्तथाऽप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः ॥ तस्मिन्समस्तात्मनि मुक्तवैरके ऋते भवन्तं कतमः प्रतीपयेत् ॥११॥ दोषान्परेषां हि गुणेष्वसाधवो गृह्णन्ति केचिन्न भवादृशा द्विज ॥ गुणांश्च फल्गून्बहुलीकरिष्णवो महत्तमास्तेष्वविदद्भवानघम् ॥१२॥

इति पाठः । हे द्विज ये परेषां दोषानपि गुणेषु प्रकारविशेषेण गुणान्तःपातितयैव गृह्णन्ति यथा कठोरभाषित्वं यदप्यस्य दोषस्तदपि हितकारित्वादयं रोगनिवर्त्तको निम्बरस इव गुण एवेत्येवं ते साधवो महान्त एव ते केचिद् भवन्ति तत्र न भवादृशा इति।भवादृशास्तु गुणानपि दोषान्तःपातितयैव गृह्णन्ति।यथास्य यत् परोपकारित्वं तत् परद्रव्यजिघृक्षयैवेति दोष एवायमित्येवं ते खल्वसाधव एव।ये तु दोषान् अपश्यन्तो गुणानेव गृह्णन्ति।यथा वणिगयमातिथेयी विस्तीर्ण इत्येवं ते महत्तरास्तथैव ये दोषानेव गृह्णन्ति नतु गुणान् यथा भिक्षुरयमुदरपूरं स्निग्धान्नं यदत्ति तदयं कामी भ्रष्टो मन्तव्य इत्येवं ते असाधुतराः। ये तुफल्गून् तुच्छानपि गुणान् बहुलीकरिष्णवः बहुलीकरणशीलाः किमुताफल्गून् दोषांस्तु नैव पश्यन्ति।यथा शीतार्त्तत्वादेव मदीयवस्त्रमपहरन्नपि शस्त्रपाणित्वेऽपि दयालुत्वादेव न हिनस्ति तदयं धन्य इत्येवं ते महत्तमास्तथैव ये तुच्छानपि दोषान् बहूकरिष्णवो गुणान्नैष गृह्णन्ति । यथा विरक्तोऽयं वनमपहाय यद्गृहस्थगृहेषु वसति तत्प्रचुरधनं चोरयितुकाम इत्येव तेऽसाधुतमाः।ये तु गुणाभावेऽपि परेषु गुणानेव पश्यन्ति। यथा जगत्यस्मिन् केऽपि दुष्टा न सन्ति सर्व एव साधव इति ते अतिमहत्तमास्तथैव दोषाभावे परेषां दोषानेव पश्यन्ति । यथा जगत्यस्मिन् केऽपि शिष्टा न सन्ति सर्व एव दुष्टा इति ते अत्यसाधुतमा इति।एवं सत्वतारतम्येन साधव इति महत्तमा इति साधूनां द्वैविध्येऽप्युक्ते तमप्प्रत्ययेन युक्तिसंभवेन च महतां चातुर्विध्यमायातम् तथैव तमस्ता-

रतम्येन भवादृशा इति अविदद्भवानघमित्याभ्याम् असाधूनामपि द्वैविध्येऽपि युक्त्या चातुर्विध्यं शुद्धसत्त्वस्वरूपकल्याणगुणमयभक्तियोगतारतम्येन पुनरप्येवं साधूनामपराधतारतम्येनासाधूनां च चातुर्विध्यं ज्ञेयम् । एवं च देहभृतां प्रियात्मनस्तस्मिन् समस्तात्मनि मुक्तवैरक इत्यादिना श्रीरुद्रस्य सर्वत्रापि प्रीतिमत्त्वेन सर्वत्र दोषादृष्ट्या च अतिमहत्तमत्वं तेष्वविदद्भवानघमित्यनेन तस्मिन् श्रीरुद्रे दोषमात्रदर्शनात् तस्य च सर्वात्मत्वात् सर्वजगत्येव दोषदृष्टिप्राप्त्या चोदिते परमेष्ठिनेत्यनेन ब्रह्मण्यपि दोषदृष्ट्या ब्रह्मिष्ठानभिभूय चेति महत्स्वप्यपराधेन च दक्षस्यात्यसत्तमत्वं ध्वनितम् ॥ १२ ॥ नाश्चर्यमिति ॥ कुणपं शववत् कुत्सितं जडं शरीरं तदेवात्मेति वदन्ति तच्छीलाः तेषु असत्सु असाधुषु यत् सेर्ष्यम् ईर्ष्यासहितं यथा स्यात्तथा सर्वदा महतां विनिन्दा निन्दनं तत् आश्चर्यं नास्ति । ततश्च महापुरुषाणां श्रीशिवादीनां पादपांसुभिश्चरणरजोभिर्निरस्तं तेजो येषाम् । यद्यपि महान्तः स्वनिन्दां सहन्ते तथापि तत्पादरेणव एव तेषां तेजो निरस्यन्ति तेषु असत्सु तत् महतां निन्दनमेव शोभनम्।दह्यमानाः सुतीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते इति न्यायेन तन्निन्दनस्य महतां गुणप्रकाशकत्वात् असतां च असत्वद्योतकत्वात् महन्निन्दाभावे तेषां

नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा महद्विनिन्दा कुणपात्मवादिषु ॥ सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजस्सु तदेव शोभनम् ॥ १३ ॥ यद्द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसङ्गादघमाशु हन्ति तत् ॥ पवित्रकीर्तिं तमलङ्घ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥१४॥ यत्पादपद्मं महतां मनोऽलिभिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः ॥ लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोऽर्थिनस्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबन्धवे ॥ १५ ॥ किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने ॥ तन्माल्यभस्मनृकपाल्यऽवसत्पिशाचैर्ये मूर्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टम् ॥ १६ ॥

दण्डाभावेन कल्याणासंभवात् ॥ १३ ॥ महत्तमद्रोहमुक्त्वा तस्मिन्नेव कृतं द्रोहमाह—यदिति ॥ यत् यस्य तत् प्रसिद्धं द्व्यक्षरं शिव इति नाम सकृत् एकवारमपि प्रसङ्गात् संकेतादनुषङ्गादपि गिरैव नतु बुद्धिपूर्वमीरितमुच्चारितं विस्पष्टमस्पष्टं वा नृणां प्राणिनां सर्वेषां पापिनाम् अघं सर्वं पापमाशु शीघ्रमेव हन्ति।पवित्रा सर्वपापनिवर्त्तिका कीर्तिर्यस्य तमलङ्घ्यं शासनमाज्ञा यस्य तं शिवं शिवेतरः पापरूपः भवानहो द्वेष्टि ॥१४॥ यत्पादेति ॥ यस्य शिवस्य पादपद्मं ब्रह्मैव रसः परमानन्दः स एवासवः सर्वविस्मृतिपूर्वकतृप्तिकरं मधु तदर्थिभिर्महतां सर्वपूज्यानां सनकादीनां मनांस्येवालयस्तैर्निरतरां सेवितं यश्च शिवोऽर्थिनो लोकस्याशिषस्तदर्थितास्तास्ता धर्मादिलक्षणा वर्षति अधिकार्यनधिकारिविचारं विनैवालं ददाति तस्मै विश्वबन्धवे जगतो हितकारिणे भवान् द्रुह्यति । अहो भवतो बुद्धिवैपरीत्यम् ॥ १५ ॥ शिवापदेशो ह्यशिवः "प्रेतावासेषु घोरेषु" इत्यादिदक्षोक्तमाक्षिपति—किं वेति ॥ त्वत्तोऽन्ये ये ब्रह्मादयस्तच्चरणारविन्दावसृष्टं जलादिकं स्वतः पवित्रतया स्वशुद्ध्यर्थं मूर्द्धभिर्दधति धारयन्ति ते सर्वज्ञाः सर्वोपदेष्टारोऽपि किं श्मशाने जटा अवकीर्य प्रसार्य तस्य श्मशानस्य माल्यानि भस्मानि नृकपालानि च भूषणत्वेन सन्ति यस्य स तथाभूतः शिवः पिशाचैः सहावसत् निवासं कृतवान् अतः

शिवाख्योऽप्यशिव एवेति तं न विदुः न जानन्ति किम् । किंशब्दोऽधिक्षेपे । तथा च यदि ते तदाचरणं निन्द्यमिति विदुस्तदा कचित्तथा वदेयुरेव नतु तथोक्तवन्तः प्रत्युत आदृतवन्तः अतः " लुप्तक्रियायाशुचये " इत्यादि त्वयाऽनुचितमेवोक्तं तत्फलं भोक्ष्यस एव ॥ १६ ॥ कर्णाविति ॥ सभायामीशे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थे धर्मावितरि धर्मरक्षके असृणिभिर्निरङ्कुशैर्नृभिरस्यमानेऽधिक्षिप्यमाणे सति यत् यदि अकल्पस्तेषां निन्दकानां दण्डने स्वप्राणत्यागे वा असमर्थस्तदा स्वस्मिन् दोषसंस्पर्शाभावार्थं यथा महन्निन्दा स्वकर्णपथे न प्रविशेत्तथा कर्णौ पिधाय ततः सभातो निरियात् निर्गच्छेदित्यर्थः । यदि तद्दण्डने प्रभुः समर्थस्तदा तु रुशतीमकल्याणवादिनीमत एवासतीं दुष्टां तेषां जिह्वां प्रसह्य बलात्कारेण छिन्द्यात् । यदि समर्थोऽपि लोकापवादादिभयेन जिह्वाच्छेदे प्रवृत्तिर्न भवेत् तदा ततो महन्निन्दाश्रवणादसूनपि विसृजेत् त्यजेत् । स एवं व्यवस्थया त्रिविधो धर्मः ॥ १७ ॥ अहं तु ऐश्वर्यबलात्त्वां हन्तुं शक्तापि स्वभार्याद्वारा शिव एव दक्षं जघानेति शिवयशोहानिभीत्या त्वां न हन्मि स्वप्रायश्चित्तं तु

कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ॥ छिन्द्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥१७॥ अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयिष्ये शितिकण्ठगर्हिणः ॥ जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमन्धसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥१८॥ न वेदवादाननुवर्तते मतिः स्व एव लोके रमतो महामुनेः ॥ यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक् स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत्स्थितः ॥ १९ ॥ कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं वेदे विविच्योभयलिङ्गमाश्रितम् ॥ विरोधि तद्यौगपदैककर्तरि द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति ॥ २० ॥

करिष्यामीत्याह—अत इति ॥ अतो हेतोः शितिकण्ठगर्हिणः परोपकाराय विषपानेन नीलकण्ठं शिवं गर्हते तच्छीलस्य तव देहादुत्पन्नम् इदं कलेवरमहं न धारयिष्ये । हि यस्मात् मोहात् प्रमादात् जग्धस्य भक्षितस्य जुगुप्सितस्य निषिद्धस्य अन्धसः अन्नस्य उद्धरणमुद्वमनमेव शुद्धिं शुद्धिकारणं प्रचक्षते अतः त्वत्संबन्धिदेहत्यागादेव मे शुद्धिर्नान्यथा ॥१८॥ "लुप्तक्रियायाशुचय" इत्यारोपितं दूषणं समाधत्ते—न वेदेति ॥ स्व एव लोके स्वात्मन्येव रमतः रममाणस्य । आर्षः शता । महामुनेः सम्यग्विरक्तस्य श्रीशिवादेः मतिः वेदवादान् विधिनिषेधरूपान् न अनुवर्तते नानुसरति निवृत्ताधिकारत्वात् । यथा देवमनुष्ययोर्गतिः पृथगेव देवानामाकाश एव मनुष्याणां भूमावेव अतः स्व एव धर्मे प्रवृत्तिलक्षणे निवृत्तिलक्षणे वा स्थितः सन् परमन्यं धर्मं पुरुषं वा न क्षिपेत् न निन्देत् । व्यवस्थिताधिकारत्वेनोभयोः सत्यत्वात् नैव क्षिपेदिति वान्वयः ॥ १९ ॥ तदेवोपपादयति—कर्मेति ॥ उभयं रागवैराग्यलक्षणं लिङ्गं चिह्नमधिकारिविशेषणं यस्मिंस्तत् प्रवृत्तमग्निहोत्रादि स्वर्गसाधनं तथा निवृत्तं शमदमादि मोक्षसाधनमिति द्विधापि कर्म ऋतं सत्यमेव यतः विविच्य रागिविरागिव्यवस्थया विभज्य वेदे आश्रितं विहितं नत्वविशेषेण युगपद्भावो यौगपद्यं ष्यञि कर्तव्येऽणार्षः । यौगपदेन एकस्मिन् कर्तरि यथा तत्कर्मद्वयं विरोधि भवति तथा ब्रह्मणि सदाशिवे किंचिदपि कर्म न ऋच्छति न प्राप्नोति । अतो यथा प्रवृत्तनिवृत्तयोरधिकारिणोः परस्परकर्माकरणेऽपि

न दोषः। तथा ईश्वरे तदुभयधर्माकरणेऽपि न दोषः ॥२०॥ "चिताभस्मकृतस्नानः" इत्याद्याक्षेपं परिहरति—मा व इति ॥ हे पितः अस्मदास्थिताः अस्माभिराश्रिताः पदव्यः ब्रह्मानन्दामृतास्वादरूपा अणिमाद्यैश्वर्यसमृद्धयश्च वो युष्माकं कर्मठानां मा न सन्ति नापि भविष्यन्ति। यतस्ताः अस्मदास्थिताः पदव्यः यज्ञशालासु न सन्ति तथा तदन्नतृप्तैस्तस्य यज्ञस्य संबन्धिनान्नेन तृप्तैः काकतुल्यैरसुभृद्भिः केवलं प्राणपोषकैरेव धूमवर्त्मभिः धूमो वर्त्म मार्गो येषां तैर्धूमादिमार्गगन्तृभिः न ईडिताः न स्तुताः । अत्र नेति पूर्वस्यानुषङ्गः। किंतु अव्यक्तं कर्मठैरगम्यं लिङ्गं साधनं यासां ताः अवधूतैः त्यक्तलोकेषणैः सनकादिभिः सेविताः। स्वामिपादास्तु यतो वः पदव्यो यज्ञशालास्वेव सन्ति ताश्च तदन्नेन तृप्तैरसुभृद्भिः केवलमीडिताः धूमवर्त्मभिश्च भुज्यन्ते । अस्मत्पदव्यस्तु अव्यक्तलिङ्गाः अवधूतैः सेविताश्चेति व्याचक्षते ॥ २१ ॥ नेति ॥ हरे कृतागसः कृतापराधस्य तव देहादुद्भवो यस्य तेन अत एव कुजन्मना कुत्सितजन्मना एतेन देहेन नालं न पूर्यते किम् अपि त्वलमेव । यद्वा । अलमत्यर्थं कुजन्मना एतेन देहेन अलं न किंचित् प्रयोजनम्।यद्वा । एतेन देहेन प्रयोजनं नास्ति अतः अलमलम् । कुजनस्य तव प्रसङ्गतः मम व्रीडा लज्जाभूत् अतो यस्त्वं महतां शिवादीनामवद्यकृत् अपराधकर्ता

मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः ॥ तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता अव्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः ॥ २१ ॥
नैतेन देहेन हरे कृतागसो देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना ॥ व्रीडा ममाभूत्कुजनप्रसङ्गतस्तज्जन्म धिग्यो महतामवद्यकृत् ॥ २२ ॥ गोत्रं त्वदीयं भगवान् वृषध्वजो दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः ॥ व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ध्यहं व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणपं त्वदङ्गजम् ॥ २३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन्क्षितावुदीचीं निषसाद शान्तवाक् ॥ स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलसंवृता निमील्य दृग्योगपथं समाविशत् ॥ २४ ॥ कृत्वा समानावनिलौ जितासना सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः ॥ शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं कण्ठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिन्दिताऽनयत् ॥ २५ ॥

तत् तस्माद्यन्मम जन्म तद्धिक् तस्य तव जन्म धिगिति वा तथा चेमं देहं त्यक्ष्याम्येव ॥ २२ ॥ गोत्रमिति ॥ यदा कदाचित्परिहासादिषु वृषध्वजो धर्मधुरीणो भगवान् मां दाक्षायणीति संबोधयंस्त्वदीयं गोत्रं त्वत्संबन्धवाचकं नाम आह स्म तदाहं व्यपेतनर्म स्मितं यथा भवति तथा सुदुर्मनाः सुदुःखितचित्ता भवामि । तस्मात्त्वदङ्गजं तव देहादुत्पन्नमत एव निन्दितत्वात् कुणपं जीवदपि मृततुल्यमेतत्स्वशरीरमहमाशु शीघ्रमेव व्युत्स्रक्ष्ये त्यक्ष्यामि ॥२३॥ इतीति ॥ हे शत्रुहन् इत्येवम् अध्वरे यज्ञशालामध्य एव दक्षमनूद्य दक्षं प्रत्यनुवादं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा शुद्ध्यर्थमाचमनादि कृत्वा पीतेन दुकूलेन वस्त्रेण सौभाग्यसम्पादकेन संवृता आच्छन्ना शान्तवाक् गृहीतमौना सती उदीचीमुदीच्यां दिशि उदीचीति प्रथमान्तपाठे उदङ्मुखी क्षितौ पवित्रभूमौ निषसाद उपविवेश । ततश्च दृग् दृशौ विभक्तिलुगार्षः । निमील्य उपलक्षणतया इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य योगपथं समाविशत् ॥ २४ ॥ कृत्वेति ॥ जितमासनं यया सा अनिन्दिता सर्वथा शुद्धा सा सती अनिलौ प्राणापानावूर्ध्वाधोवृत्तिकौ निरोधेन समानावेकरूपौ नाभ्यां मणि-

पूरकचक्रे कृत्वा ततश्च नाभिचक्रत उदानमूर्ध्वमुत्थाप्य हृदि अनाहतचक्रे संस्थाप्य तत उरसि कण्ठादधोदेशे विशुद्धचक्रे स्थितं कृत्वा ततः कण्ठे तस्यैव चक्रस्याग्रदेशे संस्थाप्य ततो बहुधा गमनसंभवात् शनैर्बुद्ध्या विचार्य भ्रुवोर्मध्यमाज्ञाचक्रमानयत् ॥ २५ ॥ एवमिति ॥ एवं महतां सनकादीनां महीयसा पूज्यतमेन शिवेनादरात् मुहुरङ्के समारोपितमपि स्वदेहं दक्षरुषा निमित्तेन जिहासती त्यक्तुमिच्छती नुमभाव आर्षः । मनस्विनी वशीकृतमना धीरा गात्रेषु अनिलाग्न्योर्धारणां दधार तेषु तयोश्चिन्तनं कृतवती ॥ २६ ॥ तत इति ॥ ततो जगद्गुरोः स्वभर्तुः श्रीशिवस्य चरणाम्बुजासवं चरणयोर्ध्यानेनोत्पन्नमानन्दलक्षणमासवं सर्वविस्मारकत्वान्मधु चिन्तयती आस्वादयन्ती सती नुमभाव आर्षः । अपरं तस्मादन्यं नैव ददर्श देहं च तत्याजेत्यर्थादुक्तम् । ततश्च तस्या देहो हतकल्मषः निवृत्तपितृनिन्दादिनिमित्तसर्वदोषः समाधिजनितेनाग्निना सद्यः प्रजज्वाल भस्मीभूतो जातः । यद्वा । समाधिजाग्निना हतं कल्मषं दक्षकन्यात्वाभिमानरूपं यत्र तथाभूतो देहः प्रजज्वाल दिदीपे विद्युदिव प्रदीप्यान्तरधात् ॥ २७ ॥

एवं स्वदेहं महतां महीयसा मुहुः समारोपितमङ्कमादरात् ॥ जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणाम् ॥ २६ ॥ ततः स्वभर्तुश्चरणाम्बुजासवं जगद्गुरोश्चिन्तयती न चापरम् ॥ ददर्श देहो हतकल्मषः सती सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना ॥ २७ ॥ तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं महद्धा हेति वादः सुमहानजायत ॥ हन्त प्रिया दैवतमस्य देवी जहावसून् केन सती प्रकोपिता ॥ २८ ॥ अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः ॥ जहावसून्यद्विमतात्मजा सती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥ २९ ॥ सोयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक्च लोकेऽपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति ॥ यदङ्गजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ॥ ३० ॥

तदिति ॥ तत्सतीदेहत्यागरूपं महदद्भुतमत्याश्चर्यं पश्यतां खे आकाशे भुवि च स्थितानां हा हेति क्रन्दनपूर्वकः सुमहान् वादः अजायत । तमेवाह हन्त खेदे । दैवतमस्य सर्वदेवश्रेष्ठस्य शिवस्य प्रिया सती देवी सर्वपूज्या केन दक्षेण प्रकोपिता सती असून् प्राणान् जहाविति ॥ २८ ॥ अहो इति ॥ अहो आश्चर्यं यस्य चराचरं सर्वमपि प्रजाः सन्तानवद्रक्षणीयं तस्य अस्य प्रजापतेर्दक्षस्य महत् अनात्म्यं दौष्ट्यं पश्यत । वृद्ध्यभावः संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् आर्षत्वाद्वा । या मनस्विनी प्रशस्तचित्ता आत्मजा पुत्री सती अभीक्ष्णं मानं सत्कारमर्हति सापि यद्विमता येन दक्षेणावज्ञाता सती दुस्त्यजानप्यसून् प्राणान् जहौ ॥ २९ ॥ सोऽयमिति ॥ दुर्मर्षं दुष्टविचारयुक्तं हृदयं यस्य ब्रह्मध्रुक् ब्रह्मज्ञानां द्रोहकर्ता पुरुषद्विट् शिवद्वेषी सोऽयं दक्षो लोके महतीमपकीर्तिं चशब्दात्प्राणहान्याद्यनिष्टं चावाप्स्यति । यत् यस्मात्स्वापराधतः स्वकृतापमानान्मृतये मरणायोद्यतां प्रयतमानां स्वाङ्गजां न प्रत्यषेधत् न वारितवान् ॥ ३० ॥

वदतीति ॥ सत्या अद्भुतमद्भुतप्रकारकमसुत्यागं दृष्ट्वा जने एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदति सति तस्य रुद्रस्य पार्षदा उदायुधा उद्यतायुधाः सन्तो दक्षं हन्तुमुदतिष्ठन् उद्युक्ता जाताः ॥ ३१ ॥ तेषामिति ॥ तेषां रुद्रपार्षदानां प्रमथयक्षभूतप्रेतादीनामापततां वेगं निशाम्य दृष्ट्वा भगवान् रक्षायां शक्तिमान् भृगुः यज्ञघ्ना यज्ञविध्वंसका दैत्यादयस्तान् हन्तीति यज्ञघ्नघ्नं तेन यजुषा "अपहतं रक्ष" इत्यादिमन्त्रेण दक्षिणाग्नौ जुहाव आभिचारिकेण विधिनाहुतिं दत्तवान् ॥ ३२ ॥ अध्वर्युणेति ॥ अध्वर्युणा आध्वर्यवं चरता भृगुणा हूयमाने सति ये पूर्वं तपसा सोमं चन्द्रं यज्ञे सोमभागं वा प्राप्तास्त ऋभवो नाम देवाः सहस्रशः ओजसा महता वेगेन उत्पेतुः आहुतिद्वाराविर्भूताः ॥ ३३ ॥ तैरिति ॥ अलाता ज्वलन्ति काष्ठानि ते आयुधानि येषां तैः ब्रह्मणां भृगूक्तमन्त्राणां तेजसा प्रभावेण उशद्भिः दीप्यमानैः ऋभुभिः देवैर्हन्यमानाः गुह्यकसहिताः प्रमथाः सर्वतः पलायनपरा जाताः ॥३४॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य चतुर्थे निरमादिमाम् ॥४॥ पञ्चमे तु सतीमृत्युं श्रुत्वा यज्ञमनाशयत् ॥

वदत्येवं जने सत्या दृष्ट्वाऽसुत्यागमद्भुतम् ॥ दक्षं तत्पार्षदा हन्तुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ॥ ३१ ॥ तेषामापततां वेगं निशम्य भगवान्भृगुः ॥ यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह ॥३२॥ अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ॥ ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ॥३३॥ तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः ॥ हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे सतीदेहोत्सर्गो० चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच ॥ भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात् ॥ स्वपार्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभिर्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे ॥१॥ क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ॥ उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन्गम्भीरनादो विससर्ज तां भुवि ॥ २ ॥ ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन्दिवं सहस्रबाहुर्घनरुक् ॥ त्रिसूर्यदृक् करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्धजः कपालमाली विविधोद्यतायुधः ॥३॥

दक्षं चाघातयद्रुद्रस्तत्र श्लोकास्तु षड्द्विंशः[२६] ॥ अनुष्टुभः साङ्घ्रिदन्ता[३२] उवाचेत्येकमीर्यते ॥ ५ ॥ भव इति ॥ भवः श्रीरुद्रः प्रजापतेर्दक्षाद्धेतोः असत्कृतायाः अनादृतायाः भवान्या निधनं तथा तस्याध्वरे जाता ये ऋभवो नाम देवास्तैः स्वपार्षदसैन्यं च विद्रावितं नारदादवगम्य ज्ञात्वा अपारं दक्षनाशं विना अप्रशमं क्रोधमादधे स्वचित्ते ॥ १ ॥ क्रुद्ध इति ॥ क्रुद्धः अत एव रुद्रो भयंकरः सुदष्ट ओष्ठपुटो येन स स प्रसिद्धः प्रलयकर्ता धूर्जटिः शिवः हसन् सन् तडितां वह्नीनां च सटा ज्वाला तद्वदुग्रं रोचिर्यस्यास्तां जटामुत्कृत्योत्पाट्य सहसोत्थितो गम्भीरनादश्च संस्तां भुवि विससर्ज ॥ २ ॥ तत इति ॥ ततः प्रक्षिप्तजटातोऽतिकायो बृहच्छरीरः तनुवा तन्वा तन्वादीनां "छन्दसि बहुलम्" इत्यवङ् । दिवं स्वर्गं स्पृशन् अत्युच्च इत्यर्थः । सहस्रबाहुः घनवत् रुक्कान्तिर्यस्य स श्यामवर्णः त्रयः सूर्या इव दृशो नेत्राणि यस्य करालास्तुङ्गा दंष्ट्रा यस्य सः ज्वलदग्निरिव मूर्द्धजाः केशा यस्य सः कपालानां मनुष्यशिरसां मालया युक्तः विविधानि उद्यतानि आयुधानि येन स वीरभद्राख्यो जातः ॥ ३ ॥

तमिति ॥ तं वीरभद्रं बद्धाञ्जलिं किं करोमि तदाज्ञापयेति गृणन्तं वदन्तं भगवान् भूतनाथो रुद्र आह स्म । हे रुद्र हे भट यद्वा रुद्रस्य मम भट योद्धः यद्वा । रुद्रो भयङ्करश्चासौ भटश्चेति संबुद्धिः । सयज्ञं दक्षं जहि नाशय । ब्रह्मतेजसोऽपि मा बिभीहीत्याह यतः त्वं मम भटानामग्रणीः श्रेष्ठः मे ममांशकश्च असि ॥ ४ ॥ आज्ञप्त इति ॥ हे तात कुपितेन मन्युना रुद्रेण एवमाज्ञप्तः सवीरभद्रः देवदेवं विभुं शिवं परिचक्रमे प्रदक्षिणीचकार । तत्रार्षः । आत्मानम् असङ्गमप्रतिहतं केनापि सह गन्तुमशक्यं वा यत् रंहः वेगः तेन असङ्गस्य शिवस्य रंहसा वा महीयसां महाबलानामपि सहः सहिष्णुं वेगं सोढुं क्षमं मेने ॥ ५ ॥ अन्वीयमान इति ॥ स वीरभद्रः घोषणानि शब्दशीलानि भूषणानि नूपुरादीनि ययोस्तावङ्घ्री यस्य स तथा भृशं नदद्भी रुद्रपार्षदैरन्वीयमानः अनुगम्यमानः स्वयमपि सुभैरवमतिभयंकरं यथा भवति तथा व्यनदत् नादं कृतवान् । ततश्च स जगदन्तको मृत्युस्तस्याप्यन्तकं मारकं शूलमुद्यम्य उत्थाप्य स प्राद्रवत् अतिवेगेन दक्षयज्ञवाटं जगाम ॥ ६ ॥ अथेति ॥ अथ

तं किं करोमीति गृणन्तमाह बद्धाञ्जलिं भगवान् भूतनाथः ॥ दक्षं सयज्ञं जहि मद्भटानां त्वमग्रणी रुद्र भटांशको मे ॥ ४ ॥ आज्ञप्त एवं कुपितेन मन्युना स देवदेवं परिचक्रमे विभुम् ॥ मेने तदात्मानमसङ्गरंहसा महीयसां तात सहः सहिष्णुम् ॥५॥ अन्वीयमानः स तु रुद्रपार्षदैर्भृशं नदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवम् ॥ उद्यम्य शूलं जगदन्तकान्तकं स प्राद्रवद्घोषणभूषणाङ्घ्रिः ॥ ६ ॥ अथर्त्विजो यजमानः सदस्याः ककुभ्युदीच्यां प्रसमीक्ष्य रेणुम् ॥ तमः किमेतत्कुत एतद्रजोऽभूदिति द्विजा द्विजपत्न्यश्च दध्युः ॥ ७ ॥ वाता न वान्ति न हि सन्ति दस्यवः प्राचीनबर्हिर्जीवति होग्रदण्डः ॥ गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजो लोकोऽधुना किं प्रलयाय कल्पते ॥ ८ ॥ प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता ऊचुर्विपाको वृजिनस्यैष तस्य ॥ यत्पश्यन्तीनां दुहितॄणां प्रजेशः सुतां सतीमवदध्यावनागाम् ॥ ९ ॥

ऋत्विजो यज्ञप्रवर्तकाः यजमानो यज्ञे दीक्षितः सदस्याः सभास्थाने स्थित्वा युक्तायुक्तविवेचनपराः द्विजा अन्ये ब्राह्मणास्तत्पत्न्यश्च उदीच्यां ककुभि दिशि रुद्रभटानामागच्छतामुत्थितं रेणुं समीक्ष्य प्रथमं भीत्या तमः किमेतदिति वदन्तः पश्चात्तमो न भवति किंतु रज इति निश्चित्य रज एतत्कुतोऽभूदिति दध्युश्चिन्तयामासुः ॥ ७ ॥ वाता इति॥ रजःप्रवर्तकाः वाता न वान्ति दस्यवोऽपि न हि सन्ति । यतः इह देशे उग्रो दण्डो यस्य ईदृशः प्राचीनबर्हिः तन्नामा राजा जीवति । तद्राज्ये दस्यूनामसम्भवात् । जीवति इति ह्रस्वपाठे हेति स्फुटार्थः । गावोऽपि न काल्यन्ते बलान्न नीयन्ते अतः इदं रजः कुत उद्भूतं किं लोकः अधुनैव प्रलयाय कल्पते ॥ ८ ॥ प्रसूतीति ॥ उद्विग्नं चित्तं यासां ताः प्रसूतिर्मिश्रा मुख्या यासां ताः स्त्रियः ऊचुः । यत् प्रजेशो दक्षः दुहितॄणां पश्यन्तीनामपि इति दुःखाधिक्ये हेतुः । अनागाम् अनागसम् अदन्तत्वमार्षम् । स्वसुतां सतीम् अवदध्याववज्ञातवान् तस्यैव वृजिनस्य पापस्य एष उपद्रवसूचको रजआदिर्विपाकः फलम् ॥ ९ ॥

यस्तु इति ॥ यस्तु शिवः अन्तकाले प्रलयकाले व्युप्तो विकीर्णो जटाकलापो यस्य सः किंच स्वशूलस्यासाधारणायुधस्य सूची अग्रभागस्तत्रार्पिताः स्वस्थानादुद्धृत्य प्रोता दिग्गजेन्द्रा येन सः उच्चैः सर्वशब्दोपमर्दकः अट्टः कठोरो यो हासः स एव स्तनयित्नुर्वज्रनिर्घोषस्तेन भिन्ना विशीर्णा दिशो येन सः उदितानि उर्ध्वं धृतानि अस्त्राणि येषु तादृशा दोषो भुजास्त एव ध्वजास्तान् वितत्य विस्तृतान् कृत्वा नृत्यति ॥ १० ॥ अमर्षयित्वेति ॥ असह्यतेजसं मन्युप्लुतं क्रोधव्याप्तं भ्रुकुट्या कुटिलभ्रुवा दुर्विषहं भयंकरं करालाभिर्भयङ्कराभिर्दंष्ट्राभिरुदस्तो निरस्तो भागणो ज्योतिःसमूहो येन तं शिवम् अमर्षयित्वा अमर्षयुक्तं कृत्वा कोपयतो रोषमुत्पादयतो विधातुः प्रजापतेर्दक्षस्य किं स्वस्ति स्यादपि तु न स्यादेव । विधातुर्ब्रह्मणोऽपि किं स्वस्ति स्यादिति वा ॥ ११ ॥ बह्विति ॥ भयेनोद्विग्ना इतस्ततः प्रचलिता दृक् यस्य तेन जनेनैवं पूर्वोक्तप्रकारेण बहु यथा स्यात्तथोच्यमाने सति महात्मनोऽतिधीरस्यापि विपरीतलक्षणया दुरात्मन इति वा । दक्षस्य भयावहा दिवि ग्रहयुद्धादयो भूमौ श्वरोदनादयः पर्यक् सर्वतस्तत्रापि मुहुर्वारंवारं सहस्रशः उत्पाततमाः महोत्पाता उत्पेतुः जाताः ॥ १२ ॥ तावदिति ॥ हे विदुर यावद्यजमानादयोऽपि सावधाना भवेयुः तावत् ततः

यस्त्वन्तकाले व्युप्तजटाकलापः स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेन्द्रः ॥ वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥ १० ॥ अमर्षयित्वा तमसह्यतेजसं मन्युप्लुतं दुर्विषहं भ्रुकुट्या ॥ करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणं स्यात्स्वस्ति किं कोपयतो विधातुः ॥ ११ ॥ बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने जनेन दक्षस्य मखे महात्मनः ॥ उत्पेतुरुत्पाततमाः सहस्रशो भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक् ॥ १२ ॥ तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महान्नानायुधैर्वामनकैरुदायुधैः ॥ पिङ्गैः पिशङ्गैर्मकरोदराननैः पर्याद्रवद्भिर्विदुराऽन्वरुध्यत ॥ १३ ॥ केचिद्बभञ्जुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथापरे ॥ सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसम् ॥ १४ ॥ रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन् ॥ कुण्डेष्वमूत्रयन् केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥ १५ ॥

पूर्वमेव कैश्चिद्वामनकैः ह्रस्वदेहैः कैश्चित् पिङ्गैः कपिलैः कैश्चित् पिशङ्गैः पीतवर्णैः कैश्चिन्मकरोदराननैः मकरस्येवोदरमाननं च येषां तैः नानाविधान्युद्यतान्यायुधानि येषां तैः परितः आद्रवद्भिराधावद्भिः रुद्रानुचरैः सोऽत्यूर्जितो महामखोऽन्वरुध्यत अवरुद्धो जातः ॥ १३ ॥ केचिदिति ॥ केचित्प्राग्वंशं यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तम्भयोरर्पितं पूर्वपश्चिमायतं काष्ठं बभञ्जुः । तथापरे पत्नीशालां यज्ञशालातः पश्चिमतः शालां यत्र यजमानादिस्त्रिय उपविशन्ति तां बभञ्जुः । अपरे च सदः आदिकं बभञ्जुः । तत्र यज्ञशालायाः पुरतः सदोमण्डपं यत्र सभ्यास्तिष्ठन्ति ततः पुरतो हविर्धानं तस्योत्तर आग्नीध्रशाला तां तद्विहारं तस्य यजमानस्य गृहं महानसं पाकभोजनस्थानं बभञ्जुः ॥ १४ ॥ रुरुजुरिति ॥ केचिद्यज्ञपात्राणि चमसादीनि रुरुजुः बभञ्जुः । तथा एके अग्नीन् अनाशयन् । केचित् कुण्डेष्वमूत्रयन् । केचित् वेदिमेखला उत्तरवेद्याः सीमासूत्राणि बिभिदुः विदारयामासुः ॥ १५ ॥

अबाधंन्तेति ॥ अन्ये मुनीन् अबाधन्त दुर्वचनादिभिः पीडितवन्तः । एके पत्नीः अतर्जयन् भवतीर्विधवाः कुर्म इत्यादिवचनैः अभर्त्सयन् । अपरे तु प्रत्यासन्नान् समीपस्थानपि भयात् पलायितान् देवान् जगृहुः धृतवन्तः ॥ १६ ॥ भृगुमिति ॥ मणिमान्नामगणः भृगुं बबन्ध । वीरभद्रः प्रजापतिं दक्षं बबन्ध । चण्डीशः पूषणं देवमग्रहीत् । नन्दीश्वरः भगमग्रहीत् ॥१७॥ सर्व इति ॥ सर्व एव ऋत्विजः सदस्याः सदिवौकसः देवैः सहिताः भृगुबन्धनाद्युपद्रवं दृष्ट्वा स्वयं च ग्रावभिः पाषाणैर्भृशमर्द्यमानाः नैकधा अनेकधा सर्वतोऽद्रवन् ॥ १८ ॥ जुह्वत इति ॥ यो भृगुः सदसि विश्वसृक्सत्रे सभायां शापावसरे श्मश्रु दर्शयन्नहसत्तस्य जुह्वत एव स्रुवहस्तस्य भृगोः श्मश्रूणि भगवान् भवः वीरभद्रः लुलुञ्चे उत्पाटितवान् । तङार्षः । लुलुञ्च इति पाठो वा ॥१९॥ भगस्येति ॥ यो भगः सदस्थो विश्वसृक्सत्रसभायां स्थितो भवं शपन्तं दक्षमक्ष्णा आक्षिसंकोचेन असूसुचत् तस्य रुषा भुवि पातितस्य भगस्य नेत्रे भगवान् वीरभद्रः उज्जहार निस्सारितवान् ॥ २० ॥ पूष्ण इति ॥ गरिमणि गौरवमूर्तिभूते शिवे दक्षेण शप्यमाने सति यः

अबाधन्त मुनीनन्य एके पत्नीरतर्जयन् ॥ अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् ॥ १६ ॥ भृगुं बबन्ध मणिमान्वीरभद्रः प्रजापतिम् ॥ चण्डी-
शः पूषणं देवं भगं नन्दीश्वरोऽग्रहीत् ॥ १७ ॥ सर्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ॥ तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥ १८ ॥
जुह्वतः स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भगवान्भवः ॥ भृगोर्लुलुञ्चे सदसि योऽहसच्छमश्रु दर्शयन् ॥ १९ ॥ भगस्य नेत्रे भगवान्पातितस्य रुषा भुवि ॥
उज्जहार सदःस्थोऽक्ष्णा यः शपन्तमसूसुचत् ॥२०॥ पूष्णश्चापातयद्दन्तान्कालिङ्गस्य यथा बलः ॥ शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन्दतः ॥२१॥
आक्रम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना ॥ छिन्दन्नपि तदुद्धर्तुं नाशक्नोत् त्र्यम्बकस्तदा ॥२२॥ शस्त्रैरस्त्रान्वितै रेवमनिर्भिन्नत्वचं हरः ॥ विस्मयं
परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरम् ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां स पतिर्मखे ॥ यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥ २४ ॥

पूषा दतः दन्तान् दर्शयन् अहसत् तस्य पूष्णः दन्तान् कालिङ्गस्य कलिङ्गदेशराजस्य दन्तान् अनिरुद्धोद्वाहे बलो बलभद्रो यथा अपातयत्तथा अपातयत् । पूष्णोरिति पाठे द्विवचनमैन्द्रापौष्णश्चरुर्भवतीत्यत्रान्यसहितस्यापि पूष्णो दन्तपातप्राप्त्यर्थम् । अत एव पूष्णोऽनुग्रहं द्वेधा वक्ष्यति । पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् केवलः पिष्टभुक् अन्यसहितश्चेद्यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु इत्यर्थः ॥२१॥ आक्रम्येति ॥ दक्षस्योरसि आक्रम्य आरुह्य शितधारेणापि तीक्ष्णधारेणापि हेतिना खड्गेन तस्य शिरश्छिन्दन्नपि त्र्यम्बको वीरभद्रस्तच्छिरः उद्धर्तुं कायात् पृथक् कर्तुं तदा नाशक्नोत् न समर्थोऽभूत् ॥ २२ ॥ शस्त्रैरिति ॥ एवम् अस्त्रान्वितैर्मन्त्रयुक्तैः शस्त्रैरपि न निर्भिन्ना त्वगपि यस्य तथाभूतं तं दृष्ट्वेति शेषः । परं विस्मयमापन्नः पशूनां पतिर्हरो वीरभद्रश्चिरं दध्यौ तदुपायं चिन्तयामास ॥ २३ ॥ दृष्ट्वेति ॥ ततश्च ध्यानात् स पशूनां पतिर्वीरभद्रो मखे संज्ञपनं योगं कण्ठनिष्पीडनेन त्रोटनं प्राणवियोजकोपायं दृष्ट्वा "यजमानः पशुः" इति श्रुतेरनेनैवोपायेनास्य प्राणवियोगो भविष्यतीति ज्ञात्वा तेनैवोपायेन यजमान-

रूपस्य पशोः कस्य दक्षस्य शिरः कायादहरत् पृथक् कृतवान् ॥ २४ ॥ साध्विति ॥ तदा तस्य वीरभद्रस्य तत् दक्षशिरश्छेदनरूपं कर्म शंसतां स्तुवतां भूतप्रेतपिशाचानां रुद्रानुचराणां तेषां साधुवादः अयं हत इति साधु सम्पन्नमिति वादः तदन्येषां दक्षपक्षीयाणां ब्राह्मणादीनां तु तद्विपर्ययः असाध्विदं जातमिति वादश्च जात इति शेषः ॥ २५ ॥ जुहावेति ॥ अमर्षितो दक्षकृतं शिवापमानमसहमानो वीरभद्र एतच्छिरस्तस्मिन् दक्षिणाग्नौ जुहाव । तद्देवयजनं मण्डपादिकमपि दग्ध्वा गुह्यकालयं कैलासं प्रातिष्ठत् जगाम । तङ्भाव आर्षः ॥ २६ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्याध्याये पञ्चमे व्यधात् ॥ ५ ॥ षष्ठे ब्रह्मा सुरैः सार्द्धं शिवं गत्वा प्रसाद्य च ॥ अयाचद्दक्षादिजीवं तत्र श्लोकास्त्रिपञ्चाशत् ॥ उवाचेति द्वयं साङ्क्षिर्निर्बाणा अनुष्टुभः ॥ ६ ॥ अथेति युग्मम् ॥ रुद्रानीकैस्तदनुचरसैन्यैः पराजिताः शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः सञ्छिन्नानि त्रुटितानि भिन्नानि च सर्वाण्यङ्गानि येषां ते सह ऋत्विग्भिः सभ्यैश्च वर्तमाना भयेनाकुलाः सर्वे देवगणाः स्वयंभुवे स्वयंभुवमनुकूलयितुं नमस्कृत्य कार्त्स्न्येन साकल्येनैतत् रुद्रभागं निराकृत्य यागप्रवर्त्तनतन्नाशपर्यन्तं वृत्तं न्यवेदयन् विज्ञापितवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥

साधुवादस्तदा तेषां कर्म तत्तस्य शंसताम् ॥ भूतप्रेतपिशाचानामन्येषां तद्विपर्ययः ॥ २५ ॥ जुहावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः ॥ तद्देवयजनं दग्ध्वा प्रातिष्ठद्गुह्यकालयम् ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे वीरभद्रेण दक्षयज्ञविध्वंसनो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः ॥ शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः ॥ १ ॥ सञ्छिन्नभिन्नसर्वाङ्गाः सर्त्विक्सभ्या भयाकुलाः ॥ स्वयंभुवे नमस्कृत्य कार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन् ॥ २ ॥ उपलभ्य पुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः ॥ नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरमीयतुः ॥ ३ ॥ तदाकर्ण्य विभुः प्राह तेजीयसि कृतागसि ॥ क्षेमाय तत्र सा भूयान्न प्रायेण बुभूषताम् ॥ ४ ॥

उपलभ्येति ॥ यागनाशात्पुरैव भगवान् अब्जसम्भवो ब्रह्मा विश्वात्मा नारायणश्च एतत् रुद्रभागं विना प्रवृत्तस्य यज्ञस्य तत्कर्तुश्च नाशं तदनुमोदनपराणामुपद्रवं चोपलभ्य सर्वज्ञतया ज्ञात्वा कस्य दक्षस्याध्वरं नेयतुः नागतौ ॥ ३ ॥ तदिति ॥ तत् देवादिभिर्निवेदितं वृत्तमाकर्ण्य श्रुत्वा विभुः ब्रह्मा आह स्म । तेजीयसि अतितेजस्विनि कृतागसि कृतापराधेऽपि पुंसि तत्र स्वापराधं कृत्वा बुभूषतां स्वोद्भवमिच्छतां स्वयंकृतागस्कीभवितुमिच्छतां पुंसां सा तादृक् बुभूषा प्रायेण क्षेमाय तेषां कल्याणाय न भूयात् न भवेदेवेत्यर्थः । यूयं तु अकृतापराधे तस्मिन् स्वयं कृतापराधा अतः कथं क्षेमं स्यात् । यद्वा । तेजीयसि महात्मनि जने कृतागसि कृतम् आगो यस्य तादृशे सति क्षेमाय स्वकल्याणाय बुभूषतां जिजीविषतां तत्र क्षेमे विषये सा बुभूषा जिजीविषा मा भूयात् न भवतु । शिवापराधेऽपराधिनां दक्षादीनां स्वक्षेमाय जीवनेच्छा मा भवतु जीवित्वा पुनरपराधं करिष्यतां तेषां मरणमेव वरमिति भावः । भवतेः सत्तार्थत्वात् सत्तायाश्च जीवनरूपत्वात् जिजीविषाबुभूषे तुल्यार्थे ज्ञेये ॥ ४ ॥

अथापीति ॥ यद्यपि यूयं कृतकिल्बिषाः कृतापराधाः स्थ यतः ये यूयं बर्हिषो यज्ञस्य भागभाजं भवं परादुः दूरादेव खण्डितवन्तः । तत्र दक्षपक्षपातित्वाद्यूयमप्यपराधिनः अथापि तथापि यूयं यदि बुभूषथ तदा क्षिप्रप्रसादं शिवं तत्प्रसादो दुष्करो नास्तीत्याशयः । प्रगृहीते अङ्घ्रिपद्मे यत्र कर्मणि पादौ प्रगृह्येत्यर्थः । शिवविशेषणं वा । जसन्तपाठे कर्तृविशेषणम् । परिशुद्धचेतसा प्रसादयध्वम् ॥ ५ ॥ आशासाना इति ॥ यस्मिन् शिवे कुपिते सति सपालः लोकः न भवेत् नश्येत् इत्यर्थः । तं प्रियया विहीनं दुरुक्तैर्दक्षस्य दुर्वचनैर्हृदि विद्धं देवं शिवम् अध्वरस्य यज्ञस्य जीवितं पुनः सन्धानम् आशासानाः इच्छन्तो यूयम् आशु शीघ्रं क्षमापयध्वमिति क्षमामाप्नोति क्षमापः तादृशं कुरुत । "तत्करोति" इति णिच् ॥ ६ ॥ ननु त्वमेव कमप्युपायं विधत्स्वेति चेत्तत्राह—नाहमिति ॥ आत्मतन्त्रस्य स्वाधीनस्य यस्य शिवस्य तत्त्वं यथार्थस्वरूपं ब्रह्मत्वं बलवीर्ययोरित्युपलक्षणम् । ज्ञानादिगुणानां प्रमाणं परिमाणमियत्तां चाहं ब्रह्मा न वेद्मि । यज्ञ इदानीन्तन इन्द्रो न वेत्ति । यूयं याज्ञिका वेदविदो देवाद्य

अथापि यूयं कृतकिल्बिषा भवं ये बर्हिषो भागभाजं परादुः ॥ प्रसादयध्वं परिशुद्धचेतसा क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीताङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥ आशासाना जीवितमध्वरस्य लोकः सपालः कुपिते न यस्मिन् ॥ तमाशु देवं प्रियया विहीनं क्षमापयध्वं हृदि विद्धं दुरुक्तैः ॥ ६ ॥ नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वम् ॥ विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा यस्यात्मतन्त्रस्य क उपायं विधित्सेत् ॥ ७ ॥ स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैः समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ॥ ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥ ८ ॥ जन्मौषधितपोमन्त्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः ॥ जुष्टं किन्नरगन्धर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा ॥ ९ ॥ नानामणिमयैः शृङ्गैर्नानाधातुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः ॥ १० ॥ नानामलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसानुभिः ॥ रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषिताम् ॥ ११ ॥

यश्च न वित्थ । येऽन्ये देहभाजो देहिनो मुनयश्च ते न विदुः । अतस्तस्मिन् क्रुद्धे सति कोऽस्मदादिसदृशोऽज्ञो जनः कमुपायं विधित्सेत् विधानं कर्तुमिच्छेत् । क उ पापमिति पाठे पापमपराधम् अत्र पूर्वं नाहमित्यादिभिः सह विदुरिति क्रियावयवभूतैर्वेदेत्यादिभिरन्वयस्ततः समुदितैस्तैर्विदुरित्यनेन प्रथमपुरुषस्त्वार्ष एव । शेषं "नेमं विरिञ्च" इति दशमे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ स इति ॥ सः अजः ब्रह्मा सुरानित्येवमादिश्योपदेशं कृत्वा सप्रजेशैः प्रजापतियुक्तैः पितृभिः समन्वितः सन् स्वधिष्ण्यात् स्वस्थानात् पुरद्विषः प्रभोः महादेवस्य प्रियं निलयं स्थानमद्रिप्रवरं पर्वतश्रेष्ठं कैलासं ययौ ॥ ८ ॥ कैलासं वर्णयति—जन्मेति ॥ जन्मना सिद्धकुलोत्पत्त्या ओषधिभिः तपसा मन्त्रैर्योगैश्चेति पञ्चधा सिद्धास्तैः नरेतरैर्देवैः जुष्टं सेवितं तथा किन्नरैर्गन्धर्वैः अप्सरोभिः सदा वृतं रम्यत्वेन विहारार्थमागतैस्तैः सङ्कुलं कैलासं ययाविति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ९ ॥ नानेति युग्मम् ॥ नाना धातुभिर्विचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्माश्च येषु तैः नानामृगगणैरावृतैः नाना अमलानि प्रस्रवणानि येषु शृङ्गेषु तैः नाना कन्दराः सानवश्च येषु तैः

नानामणिमयैः शृङ्गैर्हेतुभिः रमणैः कान्तैः सह विहरन्तीनां सिद्धयोषितां रमणं रतिप्रदम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मयूरेत्यर्द्धम् ॥ मयूराणां केकाभिः स्वनैः अभिरुतं नादितं मदान्धैरलिभिर्विमूर्छितं मूर्छना रागगतिविशेषः तद्व्याप्तं कृतम् । यद्वा । मयूरकेका एवाभिरुतानि गृहस्थसंलापा यत्र मदान्धानामलीनां गायकानामिव विमूर्छितानि रागस्वरालापमूर्छना यत्रेति । प्लावितैरिति ॥ रक्तकण्ठानां कोकिलानां प्लावितैः प्लुतत्वं नीतैः शब्दैःअन्येषां च पतत्रिणां पक्षिणां कूजितैश्च कामदुघैःकामान् मनोविषयान् प्रपूरयद्भिः द्रुमैरुद्धस्तैः उत्क्षिप्तहस्तस्थानीयैर्द्विजान् पक्षिणो ब्राह्मणानतिथीनिव आह्वयन्तमिव स्थितम् । लोके हि हस्तमुत्क्षिप्योच्चैः स्वरेणार्थिनामाह्वानं कुर्वन्ति । अद्रिरप्युत्क्षिप्तहस्ताकारैर्द्रुमैस्तत्रत्यपक्षिस्वनैश्च तथा दृश्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ व्रजन्तमित्यर्द्धम् ॥ व्रजद्भिर्मातङ्गैर्व्रजन्तमिव निर्झरध्वनिभिर्गृणन्तं भाषमाणमिव ॥ १३ ॥ मन्दा-

मयूरकेकाभिरुतं मदान्धालिविमूर्च्छितम् ॥ प्लाविते रक्तकण्ठानां कूजितैश्च पतत्रिणाम् ॥ आह्वयन्तमिवोद्धस्तैर्द्विजान्कामदुघैर्द्रुमैः ॥ १२ ॥ व्रजन्तमिव मातङ्गैर्गृणन्तमिव निर्झरैः ॥ १३ ॥ मन्दारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितम् ॥ तमालैः शालतालैश्च कोविदारासनार्जुनैः ॥ १४ ॥ चूतैः कदम्बैर्नीपैश्च नागपुन्नागचम्पकैः ॥ पाटलाशोकबकुलैः कुन्दैः कुरबकैरपि ॥ १५ ॥ स्वर्णार्णशतपत्रैश्च वीरवेणुकजातिभिः ॥ कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मण्डितम् ॥ १६ ॥ पनसोदुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभिः ॥ भूर्जैरोषधिभिः पूगै राजपूगैश्च जम्बुभिः ॥ १७ ॥ खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेङ्गुदैः ॥ द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः ॥ १८ ॥ कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः ॥ नलिनीषु कलं कूजत्खगवृन्दोपशोभितम् ॥ १९ ॥ मृगैः शाखामृगैः क्रोडैर्मृगेन्द्रैर्ऋक्षशल्यकैः ॥ गवयैः शरभैर्व्याघ्रै रुरुभिर्महिषादिभिः ॥ २० ॥ कदलीखण्डसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियम् ॥ पर्यस्तं नन्दया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया ॥ २१ ॥

रैरिति पञ्चकम् ॥ मन्दारपारिजातादिभिर्वृक्षैरुपशोभितं स्वर्णार्णैः सुवर्णवर्णैः शतपत्रैः पुष्पप्रधानगुल्मभेदैः वीरः करवीरः वेणुका एला जातिर्मालती। वररेणुकेति वा पाठः। अन्यैश्च द्रुमजातिभिः अवान्तरभेदसामान्यैः अन्यैरिति पुंस्त्वमार्षम् । चूताम्रयोर्नीपकदम्बयोरवान्तरजातिभेदः । वेणुकीचकयोश्च सरन्ध्रनीरन्ध्रत्वाभ्यां स्फुटमन्यत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कुमुदेति ॥ कुमुदोत्पलादिसमृद्धिभिर्हेतुभिर्नलिनीषु सरस्सु कलं मधुरं यथा भवति तथा कूजन्ति यानि खगानां पक्षिणां वृन्दानि समूहास्तैरुपशोभितम् ॥ १९ ॥ मृगैरिति ॥ मृगादिभिर्निर्जुष्टं सेवितं पूर्वं मृगगणाः शृङ्गविशेषणत्वेनोक्ताः इदानीं स्वातन्त्र्येणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥ कदलीति ॥ कदलीनां खण्डैः समूहैः संरुद्धानि आवृतानि नलिनीनां पुलिनानि तैः श्रीः शोभा यस्मिंस्तम् । सत्याः भवान्याः स्नानेन पुण्यतरं सर्वपापनिवर्तकम्।तिसुगन्धं वा उदमुदकं यस्यास्तया नन्दया तन्नाम्न्या गङ्गया पर्यस्तं परिवृतम् ॥ २१ ॥

विलोक्येत्यर्द्धम् ॥ एवंभूतमतिशयशोभायुक्तं भूतानामीशस्य महादेवस्य गिरिं कैलासं विलोक्य दृष्ट्वा विबुधाः देवाः विस्मयं ययुः ॥ २२ ॥ ददृशुरिति ॥ तत्र कैलासे रम्यां मनोहरामलकां नाम प्रसिद्धां कुबेरस्य पुरीं सौगन्धिकं वनं च ते देवादयो ददृशुः । यत्र यस्मिन् वने तन्नाम सौगन्धिकं नाम पङ्कजं भवति । जातावेकत्वम् । ततस्तस्य वनस्यापि सौगन्धिकमिति नामेत्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्देति ॥ तीर्थपादस्य भगवतः पदाम्भोजरजसातीव पावने लोकान् पुनत्यौ नन्दा चालकनन्दा च सरितौ पुरः पुर्या बाह्यतः स्तः ॥ २४ ॥ ययोरिति ॥ हे क्षत्तः रतिकर्षिताः सम्भोगश्रान्ताः सुरस्त्रियो देवाङ्गनाः श्रमव्यपोहनार्थं स्वपतिभिः सह स्वधिष्ण्यतः स्वस्थाना-देवलोकादवरुह्य ययोर्नन्दालकनन्दयोर्विगाह्य प्रविश्य पुंसः स्वपतीन् जलेन सिञ्चन्त्यः क्रीडन्ति ॥ २५ ॥ ययोरिति ॥ तासां सुरस्त्रीणां स्नानेन विभ्रष्टं निर्गलितं यन्नवं कुङ्कुमं तेन पिञ्जरं पीतवर्णं ययोर्नद्योरम्भो वितृषः तृड्रहिता अपि गजाः गजीः हस्तिनीः पाययन्तः स्वयं पिबन्ति ॥ २६ ॥ तारेति ॥ तारं रूप्यं मुक्ता वा हेम सुवर्णं महार-

विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा विस्मयं ययुः ॥ २२ ॥ ददृशुस्तत्र ते रम्यामलकां नाम वै पुरीम् ॥ वनं सौगन्धिकं चापि यत्र तन्नाम पङ्कजम् ॥ २३ ॥ नन्दा चालकनन्दा च सरितौ बाह्यतः पुरः ॥ तीर्थपादपदाम्भोजरजसाऽतीव पावने ॥ २४ ॥ ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यतः ॥ क्रीडन्ति पुंसः सिञ्चन्त्यो विगाह्य रतिकर्षिताः ॥ २५ ॥ ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुङ्कुमपिञ्जरम् ॥ वितृषोऽपि पिबन्त्यम्भः पाययन्तो गजा गजीः ॥ २६ ॥ तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलाम् ॥ जुष्टां पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा खं सतडिद्घनम् ॥ २७ ॥ हित्वा यक्षेश्वरपुरीं वनं सौगन्धिकं च तत् ॥ द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः ॥ २८ ॥ रक्तकण्ठखगानीकस्वरमण्डितषट्पदम् ॥ कलहंसकुलप्रेष्ठं खरदण्डजलाशयम् ॥ २९ ॥ वनकुञ्जरसंघृष्टहरिचन्दनवायुना ॥ अधिपुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन्मनः ॥ ३० ॥

त्नानि माणिक्यादीनि तन्मयानां विमानानां शतैः सङ्कुलां व्याप्तां पुण्यजना यक्षास्तेषां स्त्रीभिर्जुष्टां निषेवितां यथा सतडिद्घनं तडिद्भिर्घनैश्च सहितं खं शोभते तथा शोभिताम् । तडिद्भिः स्त्रीणां घनैर्विमानानामाकाशेन पुर्याः सादृश्यं ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ हित्वेति चतुष्कम् ॥ एवंभूतां यक्षेश्वरस्य कुबेरस्य पुरीं हित्वा अतिक्रम्य तदतिरम्यत्वेन प्रसिद्धं सौगन्धिकं वनं च दृष्ट्वा ते देवादय आरात् दूरात् वटं ददृशुरिति चतुर्थेनान्वयः । तद्वनं वर्णयति चित्राणि माल्यानि पुष्पाणि फलानि च्छदाः पर्णानि च येषु तैरत एव कामदुघैर्द्रुमैः हृद्यं मनोहरम् ॥ २८ ॥ रक्तकण्ठखगानां कोकिलानामनीकस्य समूहस्य स्वरैर्मण्डिताः षट्पदा यस्मिन् कलहंसानां कुलस्य समूहस्य प्रष्ठानि खरदण्डानि पद्मानि येषु ते जलाशयाः कासारादयो यत्र ॥ २९ ॥ वनकुञ्जरैः स्वकण्डूनिरासार्थं संघृष्टानां हरिचन्दनवृक्षाणां रजोगन्धविमिश्रेण वायुना अधि अधिकं यथा भवति तथा पुण्यजनस्त्रीणां मुहुर्वारंवारं मन उन्मथयत् क्षोभयत् ॥ ३० ॥

वैदूर्यैः वैदूर्यमणिभिः कृतानि रचितानि सोपानानि अवतरणसाधनानि यासु ताः उत्पलानां माला यासु विद्यन्ते ताः उत्पलमालिनीः वाप्यो वापीः दृष्ट्वा "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावपक्षे यण् । किंपुरुषैर्विलासार्थं प्राप्तं वनं च दृष्ट्वा प्राप्ता इति पाठे वापीविशेषणम् आरात् वटं ददृशुः ॥ ३१ ॥ स इति ॥ स वटो योजनशतमुत्सेध उन्नतिर्यस्य स तथा योजनशतापेक्षया पादश्चतुर्थांशः पञ्चविंशति योजनानि तैरूनैः सर्वतः पञ्चसप्ततियोजनप्रमाणैर्विटपैः शाखाभिरायतो विस्तृतः अत एव पर्यङ्कृता अचलाच्छाया यस्य सूर्यादिचक्रे चलत्यपि तच्छाया न चलतीत्यलौकिकप्रभावः । निर्गतानि नीडानि पक्षिस्थानानि यस्मात्स तथा तेन निर्मलता निरुपद्रवता च दर्शिता । अचलच्छायत्वेनैव तापवर्जितः ॥ ३२ ॥ तस्मिन्निति ॥ सुराः महायोगमये अणिमादिसिद्धिप्रदे मुमुक्षूणां शरण आश्रयभूते तस्मिन् वटे सामीप्ये सप्तमी । वटस्याधोदेशे आसीनं त्यक्तामर्षमन्तकमिव शिवं ददृशुः ॥ ३३ ॥ शिवं विशिनष्टि—सनन्दाद्यैरिति पञ्चभिः ॥ संशान्तः षडूर्मिरहितः पूर्णानन्द एव विग्रहः स्वरूपं यस्य तमत एव शान्तैः रागा-

वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य उत्पलमालिनीः ॥ प्राप्तं किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटम् ॥ ३१ ॥ स योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः ॥
पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः ॥ ३२ ॥ तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुराः ॥ ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवान्तकम्
॥ ३३ ॥ सनन्दाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्तविग्रहम् ॥ उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ॥ ३४ ॥ विद्यातपोयोगपथमा-
स्थितं तमधीश्वरम् ॥ चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमङ्गलम् ॥ ३५ ॥ लिङ्गं च तापसाभीष्टं भस्मदण्डजटाजिनम् ॥ अङ्गेन सं-
ध्याभ्ररुचा चन्द्रलेखां च बिभ्रतम् ॥ ३६ ॥ उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनम् ॥ नारदाय प्रवोचन्तं पृच्छते शृण्वतां सताम्
॥३७॥ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि॥बाहुप्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया॥३८॥

दिरहितैः महासिद्धैः सनन्दाद्यैस्तथा गुह्यकानां यक्षाणां रक्षसां च भर्त्रा पालकेन स्वस्य सख्या कुबेरेण चोपास्यमानं ददृशुरित्यस्यैव क्रियापदस्य पञ्चस्वपि द्वितीयान्तैः संबन्धः ॥ ३४ ॥ विद्या उपासना तपश्चित्तैकाग्र्यं योगः अष्टाङ्गः तेषां पन्थानं मार्गमास्थितमनुतिष्ठन्तम् । तस्य लोकस्य अधीश्वरं तमिति वा पाठः । विश्वस्य सुहृदं वात्सल्यादिति कृपायुक्तस्नेहाल्लोकस्य मङ्गलभूतं विद्यादिकं चरन्तमनुतिष्ठन्तम् ॥ ३५ ॥ स्वतः शुक्लवर्णत्वेऽपि भस्मधारणेन सन्ध्याभ्रवद्रुक् कान्तिर्यस्य तेनाङ्गेन तापसानामभीष्टं भस्मदण्डजटाजिनरूपं लिङ्गं चिह्नं चन्द्रलेखां च बिभ्रतम् ॥ ३६ ॥ दर्भमय्यां बृस्यां व्रतियोग्ये आसन उपविष्टम् अन्येषां सतां सनन्दादीनां शृण्वतां मध्ये पृच्छते नारदाय सनातनं ब्रह्म वेदतत्वं प्रवोचन्तम् उपदिशन्तम् उमार्षः । " किन्न वोचस्यसद्वचे " इतिवत्कल्पितो वोचधातुर्वा । एतेन परमगुरुत्वं श्रीरुद्रस्य दर्शितम् ॥ ३७ ॥ दक्षिण ऊरौ सव्यं पादपद्मं कृत्वा विन्यस्य तथा सव्ये जानुनि च सव्यं बाहुं कृत्वा दक्षिणबाहुप्रकोष्ठे कराग्रे मणिबन्धस्थाने अक्षमालां कृत्वा दक्षिणह॰ ॰या तर्कमुद्रया उपलक्षितमासीनमित्यन्वयः । अत्र वीरासनं प्रदर्शितम् ।

तदुक्तं योगशास्त्रे । "एकं पादमथैकस्मिन् विन्यसेदूरुसंस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतम् ॥" तर्कमुद्रा च प्रदर्शिता । "तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चाङ्गुलीः । प्रसार्य बन्धनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मान्त्रिकाः ॥" ॥ ३८ ॥ तमिति ॥ ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानन्दस्तत्र समाधिश्चित्तैकाग्र्यं तमाश्रितं तथा योगकक्षां योगपट्टिकां च जानुदृढीकरणार्थं विशेषेणोपाश्रितवन्तं मनूनां मननशीलानामाद्यं मुख्यं मनुं तं गिरिशं लोकपालैरिन्द्रादिभिः सहिताः मुनयः प्राञ्जलयः रचिताञ्जलिपुटाः सन्तः प्रणेमुः ॥ ३९ ॥ स इति ॥ सुरासुरेशैरभिवन्दितौ अङ्घ्री यस्य तादृशोऽपि स शिवः आत्मयोनिं ब्रह्माणमागतमुपलभ्य दृष्ट्वा यथार्हत्तमः पूज्यतमोऽपि विष्णुः श्रीवामनमूर्तिः कस्य प्रजापतेः कश्यपस्य अभिवन्दनं करोति तथा स्वासनादुत्थाय शिरसाभिवन्दनं चक्रे ॥ ४० ॥ तथेति ॥ तथा अपरे ये महर्षिभिः सहिताः सिद्धगणाः नीललोहितं भवमनुअनुवर्त्तिनस्तत्र समन्तात् सर्वतो वर्त्तन्ते तेऽपि तस्मै प्रणामं कृतवन्तः इति शेषः।एवं तैर्नमस्कृतः आत्मभूः ब्रह्मा देवादीनामपराधस्मरणेन तेषां लज्जोत्पादनार्थं प्रहसन्नुपहासमिव कुर्वन् देवैः कृतः प्रणामो यस्मै तं शशाङ्कशेखरं शिवं प्राह स्म ॥ ४१ ॥ तत्र शैवमतमाश्रित्याह—जाने इति ॥ शैवाः खलु भगवत्प्रकृतिपुरुषान् सदा-

तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम् ॥ सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ३९॥ स तूपलभ्यागत-
मात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवन्दिताङ्घ्रिः ॥ उत्थाय चक्रे शिरसाऽभिवन्दनमर्हत्तमः कस्य यथैव विष्णुः ॥ ४० ॥ तथाऽपरे सिद्धगणा महर्षिभिर्ये वै
समन्तादनु नीललोहितम् ॥ नमस्कृतः प्राह शशाङ्कशेखरं कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतो
योनिबीजयोः ॥ शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरन्तरम् ॥४२॥ त्वमेव भगवन्नेतच्छिवशक्त्योः स्वरूपयोः ॥ विश्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नू-
र्णपटो यथा ॥४३॥ त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरम् ॥ त्वयैव लोकेऽवसिताश्च सेतवो यान्ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः॥४४॥

शिवशक्तिशिवरूपत्वेन मन्यन्ते ततश्चायमर्थः। त्वां विश्वस्य प्राकृताप्राकृतस्य सर्वस्य जगतः ईशं सदाशिवरूपं जाने।तथा शक्तेः शिवस्य चेत्यनयोः प्राकृतप्रपञ्चस्य योनिबीजभूतयोर्मातापितृस्थानीययोः परं जाने । तथा यत्तत्प्रसिद्धं निरन्तरं निर्भेदं ब्रह्म तदपि त्वामेवाहं जाने ॥ ४२ ॥ त्वमेवेति ॥ हे भगवन् स्वरूपयोः स्वांशभूतयोः सरूपयोरिति पाठे शिवस्य स्वांशत्वात् शक्तेस्त्वच्छायारूपत्वात्समानरूपयोः शिवशक्त्योरन्तःस्थितः क्रीडन् ऊर्णपटः ऊर्णनाभिः कीटो यथा सहायान्तरं विनैव ऊर्णां सृजति तत्र विहरति संहरति च तथा त्वमेवैतद्विश्वं सृजसि पासि अत्सि संहरसि ॥४३॥ त्वमेवेति ॥ धर्ममर्थं च दोग्ध्री या वेदत्रयी तस्या अभिपत्तये संरक्षणाय । यद्वा । हे धर्मार्थदुघ धर्माद्यभिपत्तये तत्प्राप्तये दक्षरूपेण सूत्रेण निमित्तभूतेन तन्तुवाय इव त्वमेवाध्वरं वस्त्रस्थानीयं ससर्जिथ प्रवर्तितवानसि । सर्वे सेतवो वर्णाश्रममर्यादाः त्वयैव लोकेऽवसिताः निबद्धाः यान् धृतव्रताः सन्तो ब्राह्मणाः श्रद्दधते श्रद्धयानुतिष्ठन्ति अतो दक्षवधे सति सम्प्रति धर्मप्रवर्तकस्यान्यस्याभावात् धर्मलोपे लोकस्य दुर्गतिः स्यात् ॥ ४४ ॥

त्वमिति ॥ हे मङ्गल त्वमेव मङ्गलानां शुभानां कर्तुः कामिनः स्वः स्वर्गादिलोकं निष्कामस्य परं पदं सायुज्यादिमोक्षं वा तनुषे विस्तारयसि ददासीत्यर्थः । तथा अमङ्गलानां पापकर्मणां कर्तुश्चोल्बणं घोरं तमिस्रं नरकं तनुषे । केनचित् प्रबलेन निमित्तेन तदेव तस्मिन्नेव कर्मणि कस्यचित् फलविपर्ययोऽपि भवति । यथा दक्षस्य पुण्यकर्तुरपि तमिस्रम् अजामिलस्य पापकर्तुरपि अपवर्गः ॥४५ ॥ न वा इति ॥ सतां त्वच्चरणे अर्पितः स्थिरीकृत आत्मा मनो यैस्तेषां सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु तवात्मानमभितो व्यापकतया पश्यतां भूतानि चात्मनि त्वयि स्वस्मिन् वा अपृथग्दिदृक्षतां पश्यतां भेददर्शनरहितानामित्यर्थः । अत्रेच्छारूपः सन्प्रत्ययार्थो न विवक्षितः । यद्वा । द्रष्टुमिच्छतामेव किं पुनः पश्यतां शता चार्षः । एवंभूतानां सतां द्वितीयार्थे षष्ठी । यथा पशुं रोषोऽभिभवति इति वैधर्म्ये दृष्टान्तः तथा प्रायेण रोषो नैवाभिभवेत् स्वं वशीकृत्यानुचितं न कारयेत् ॥ ४६ ॥ पृथगिति ॥ पृथग्धियः भेददर्शिनः कर्मण्येव नतु भगवति दृक् बुद्धिर्येषां ते दुराशया मलिनचित्ताः परेषां समृद्धानाम् उदयेन समृ-

त्वं कर्मणां मङ्गल मङ्गलानां कर्तुः स्म लोके तनुषे स्वः परं वा ॥ अमङ्गलानां च तमिस्रमुल्बणं विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥ ४५ ॥ न वै सतां त्वच्चरणार्पितात्मनां भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव ॥ भूतानि चात्मन्यपृथग्दिदृक्षतां प्रायेण रोषोऽभिभवेद्यथा पशुम् ॥४६॥ पृथग्धियः कर्मदृशो दुराशयाः परोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशम् ॥ परान् दुरुक्तैर्वितुदन्त्यरुन्तुदास्तान्माऽवधीद्दैववधान् भवद्विधः ॥ ४७ ॥ यस्मिन्यदा पुष्करनाभमायया दुरन्तया स्पृष्टधियः पृथग्दृशः ॥ कुर्वन्ति तत्र ह्यनुकम्पया कृपां न साधवो दैवबलात्कृते क्रमम् ॥ ४८ ॥ भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरन्तयाऽस्पृष्टमतिः समस्तदृक् ॥ तया हतात्मस्वनुकर्मचेतः स्वनुग्रहं कर्तुमिहार्हसि प्रभो ॥ ४९ ॥ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोस्त्वयाऽसमाप्तस्य मनोः प्रजापतेः ॥ न यत्र भागं तव भागिनो ददुः कुयज्विनो येन मखो निनीयते ॥ ५० ॥

द्ध्या अनिशं सततम् अर्पिता हृदि रुक् पीडा येषां ते अरुन्तुदाः मर्मतोदिनः जनाः परान् अन्यान् दुरुक्तैः वितुदन्ति अतिव्यथयन्ति । अतो दैवेन स्वप्रारब्धकर्मणैव वधो येषां तान् भवद्विधो निरुपमः साधुः मावधीत् न हन्यात् समर्थोऽप्युपेक्षेत ॥ ४७ ॥ यस्मिन्निति ॥ दुरन्तया प्रबलया पुष्करनाभस्य भगवतो मायया स्पृष्टा व्याप्ता धीर्येषां ते जनाः यस्मिन् देशे यदा काले पृथग्दृशः भेददर्शिनो भवन्ति भेददृष्ट्या साधूनामपराधं कुर्वन्ति तत्र देशे काले च दैवबलात् प्रारब्धवशात् कृतेऽपराधरूपेऽर्थे ममैव दैवमेवंभूतं कोऽत्रापराधस्तेषामिति मन्यमानाः साधवः अनुकम्पया दयया कृपां क्षमापूर्वकमुपकारमेव कुर्वन्ति नतु क्रमं तन्नाशार्थं पराक्रमं कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥ भवानिति ॥ हे प्रभो भवांस्तु परमस्य पुंसः भगवतो दुरन्तया अचिन्त्यप्रभावया मायया अस्पृष्टमतिः अमोहितचित्तः अत एव समस्तदृक् सर्वज्ञः अतस्तया मायया हतात्मसु मोहितचित्तेषु अत एव अनुकर्म कर्मस्वेवासक्तं चेतो येषां तेषु दक्षादिषु इह अपराधेन विनाशे जातेऽप्यनुग्रहं कर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥ कुर्विति ॥ भो मनो त्वया हतस्य

वीरभद्रादिद्वारा विनाशितस्य अत एव मध्ये विनाशितत्वादसमाप्तस्य प्रजापतेर्दक्षस्याध्वरस्योद्धरणं सर्वाङ्गसम्पत्त्या प्रवर्तनेन समाप्तिं कुरु । यत्र यस्मिन् यज्ञे कुयज्वनः कुयज्वानः असूयादिदोषयुक्ता याज्ञिकाः दीर्घाभाव आर्षः । भागिनो भागार्हस्यापि तव भागं न ददुः । येन त्वया मखो निनीयते फलेन संयोज्यते तस्य फलदातुस्तव भागमिति संबन्धः ॥ ५० ॥ जीवतादिति ॥ यजमानोऽयं दक्षो जीवतात् भगः अक्षिणी नेत्रे प्रपद्येत प्राप्नोतु भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूष्णो दन्ताश्च पूर्ववत् भवन्तु ॥ ५१ ॥ देवानामिति ॥ हे मन्यो आयुधाश्मभिः आयुधैः खड्गादिभिः पाषाणैश्च भग्नानि गात्राणि येषां तेषां देवानाम् ऋत्विजां च भवतानुगृहीतानामाशु शीघ्रमेवानातुरं यथापूर्वमवयवसम्पत्त्या स्वास्थ्यमस्तु ॥ ५२ ॥ एष इति ॥ हे रुद्र यदिति यावदर्थे । अध्वरस्य यदुच्छिष्टः यज्ञे असमाप्ते यावानवशिष्टः पदार्थस्तावान्सर्वोऽप्येष ते तव भागोऽस्तु । हे रुद्र हे यज्ञहन् ते तव भागेनाद्य शीघ्रमेव यज्ञः कल्पतां सम्पद्यताम्॥ ५३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायरतुर्यस्य षष्ठेऽध्याये व्यधादि-

जीवताद्यजमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः ॥ भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूष्णो दन्ताश्च पूर्ववत् ॥ ५१ ॥ देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः ॥ भवतानुगृहीतानामाशु मन्योऽस्त्वनातुरम्॥५२॥एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै॥ यज्ञस्ते रुद्र भागेन कल्पतामद्य यज्ञहन् ॥५३॥ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे रुद्रसान्त्वनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता ॥ अभ्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति ॥ १ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ नाघं प्रजेश बालानां वर्णये नानुचिन्तये ॥ देवमायाऽभिभूतानां दण्डस्तत्र धृतो मया ॥ २ ॥ प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः ॥ मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः ॥ ३ ॥ पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् ॥ देवाः प्रकृतसर्वाङ्गा ये म उच्छेषणं ददुः ॥ ४ ॥

माम् ॥ ६ ॥ सप्तमे हरिरुद्धतः स्तुतः सर्वैः पुनर्मखम् ॥ प्रावर्तयत्तत्र पद्यान्यर्द्धयुक्ता मही[६१]रसाः ॥ गौड[७]यो अनुष्टुभः सार्द्धा उवाचेत्यद्रिर्वोहवः[२७] ॥ ७ ॥ इतीति ॥ हे महाबाहो इत्येवमजेन ब्रह्मणानुनीतेनात एव परितुष्यता भवेन प्रहस्यैवं चेत्तर्हि श्रूयतामिति तं प्रत्यभ्यधायि कथितम् ॥ १ ॥ नाघमिति ॥ हे प्रजेश अहं देवस्य भगवतो माययाभिभूतानां मोहितानामेषां दक्षादीनां बालानामज्ञानामघमपराधं न वर्णये नाप्यनुचिन्तये । तत्र मर्यादारक्षणार्थमेव मया दण्डो धृतः ॥ २ ॥ प्रजापतेरिति ॥ दग्धं शिरो यस्य तस्य प्रजापतेः शिरः अजस्य छागस्य मुखं यस्मिंस्तथाभूतमस्तु । उद्धृतनेत्रो भगस्तु मित्रस्य मित्रनाम्नो देवस्य चक्षुषा बर्हिषो यज्ञस्य संबन्धिनं तं स्वं भागमीक्षेत ॥ ३ ॥ पूषेति ॥ पूषा तु अन्यसहितश्चेत् यजमानस्य दद्भिर्दन्तैः जक्षतु जक्षितु इटोऽकार आर्षः । केवलश्चेत् पिष्टभुक् भवतु । ये देवाः मे मह्यम् उच्छेषणं यज्ञावशिष्टं भागत्वेन ददुः ब्रह्मणो वचनात्तद्दानमङ्गीचक्रुः ते देवाः प्रकृतानि यथापूर्वं स्थितानि सर्वाण्यङ्गानि येषां ते तथा भवन्त्विति शेषः ॥ ४ ॥

बाहुभ्यामिति ॥ स्कन्धादङ्गुल्यन्तं यावद्बाहुः तस्यैकदेशो हस्तः ये चान्येऽध्वर्यव ऋत्विजस्तत्र ये केचन छिन्नबाहवस्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः कृतबाहुप्रयोजनाः भवन्तु। तथा ये केचन छिन्नहस्तास्ते पूष्णो हस्ताभ्यां कृतहस्ताः कृतहस्तप्रयोजना भवन्तु। तथा भृगुस्तु बस्तस्य छागस्य श्मश्रूण्येव श्मश्रूणि यस्य स तथाभूतो भवेत् ॥ ५ ॥ तदेति ॥ हे तात तदा प्रणतानामभीष्टं मेहन्ति सिञ्चन्ति वर्षन्ति "मिह सेचने" ते मीढ्वांसः "दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च" इति निपातः कस्वन्तस्तेषां मध्येऽतिशयेन मीढ्वान् मीढुष्टमः शिवः अयस्मयादित्वात् भत्वे संप्रसारणम्। तेनोदितमुक्तं श्रुत्वा अथानन्तरमेव परितुष्टात्मभिः संतुष्टैर्मनोभिर्युक्तानि सर्वाणि भूतानि कर्तॄणि भवदुक्तं साधु साध्वित्यब्रुवन् ॥ ६ ॥ तत इति ॥ ततो मीढ्वांसं महादेवमपि समामन्त्र्य त्वया तत्र गत्वैव सर्वं कार्यमिति संप्रार्थ्य अतस्तेन मीढुषा वेधसा ब्रह्मणा च सह वर्तमानाः समीढ्वद्वेधसः ऋषिभिश्च सहिताः शुनासीराः देवाः भूयः पुनः तस्य दक्षस्य देवयजनं यज्ञवाटं ययुः ॥ ७ ॥ विधायेति ॥ यत् भगवान् भव आह स्म। तत्सर्वं कार्त्स्न्येन

बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः ॥ भवन्त्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम् ॥ परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ६ ॥ ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य शुनासीराः महर्षिभि ॥ भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः ॥ ७ ॥ विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान्भवः ॥ संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ॥ ८ ॥ संधीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राभिवीक्षितः ॥ सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडम् ॥ ९ ॥ तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः ॥ शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामलः ॥१०॥ भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः ॥ औत्कण्ठ्याद्बाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ॥ ११ ॥ कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः॥ शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः ॥ १२ ॥

विधाय सम्पाद्य भगादिभ्यश्चक्षुरादि दत्त्वा भवाज्ञया सवनीयपशोः शिरः कस्य दक्षस्य कायेन देहेन संदधुः योजितवन्तः ॥ ८ ॥ सन्धीयमान इति ॥ एवं देवैर्दक्षकायेन पशुशिरसि सन्धीयमाने सति रुद्रेणामृताभिवर्षिण्या कृपादृष्ट्याभिवीक्षितो दृष्टो दक्षः सद्यः शीघ्रमेव सुप्त इव यथा सुप्तः पुरुषः केनचिदुत्थापितः उत्तिष्ठति तथा उत्तस्थौ। अग्रतश्च मृडं शिवं स्थितं ददृशे। तङ्गार्षः ॥ ९ ॥ तदेति ॥ वृषध्वजस्य द्वेषेण कलिलः मलिन आत्मा यस्य स तथाविधोऽपि प्रजापतिर्दक्षः शिवस्य कृपया अवलोकात् तदा तत्क्षण एव शरत्कालिकह्रद इवामलो निर्मलान्तःकरणोऽभवत् ॥ १० ॥ भवेति ॥ भवस्य स्तवाय कृता उद्युक्ता धीर्यस्य स तथाविधोऽपि सम्परेतां मृतां सुतामनुरागतः स्मरन् औत्कण्ठ्यात् जातया बाष्पकलया अश्रुधारया रुद्धकण्ठत्वात् स्तोतुं नाशक्नोत् ॥ ११ ॥ कृच्छ्रादिति ॥ एवं प्रेम्णा विह्वलितः व्याकुलोऽपि प्रजापतिर्दक्षो यतः सुधीः शुद्धबुद्धिरतः कृच्छ्रात् कष्टात् बलात् मनः संस्तभ्य स्वस्थं कृत्वा निर्व्यलीकेन भावेन निष्कपटेनाभिप्रायेण ईशं महादेवं शशंस स्वापराधनिवेदनपूर्वकं

स्तुत्या क्षमापितवान् ॥ १२ ॥ भूयानिति ॥ अहो हे भगवन् यदपि यद्यपि भवान् मया प्रलब्धः तिरस्कृतः तथापि यः शिरश्छेदादिना मयि त्वया दण्डो धृतः स ममोपरि भवता भूयान् महान् अनुग्रहः कृतः । दण्डस्य त्वदपराधजन्यपापनिवर्तकत्वात् ब्रह्मबन्धुषु ब्राह्मणाभासेषु ब्राह्मणयोग्यगुणरहितेष्वपि तुभ्यं तव हरेश्चेति वां युवयोरवज्ञा । एते स्वापराधेन नरकादौ पतन्त्वित्युपेक्षा नास्ति । एवं धृतव्रतेषु दीक्षितेषु मादृशेषु कुत एव उपेक्षा स्यात् ॥ १३ ॥ विद्येति ॥ हे परमश्रेष्ठ विभो त्वं ब्रह्म वेदम् आत्मतत्त्वं स्वज्ञानमार्गं च अवितुं रक्षितुं विद्यातपोव्रतधरान् विप्रान् प्रथमं क्षत्रियादेः सृष्टेः पूर्वं मुखतः त्वमस्राक् अस्राक्षीः । सृजेः लुङि "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इति प्राप्ते "बहुलं छन्दसि" इति ईडभावपक्षे "हल्ङ्याब्भ्य" इति सिपोलोपेऽम्वृद्धिसलोपकुत्वानि । तत्तस्मात् प्रगृहीतो दण्डो येन स पालः पशूनिव यथा गर्तादिपतनमार्गेण गच्छतः पशूं-स्तत्पालको दण्डेन कृत्वा ततो निवर्तयति तथा सर्वविपत्सु नरकादिपातहेतुषु पापेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो ब्राह्मणान् पासि दण्डप्रदानेन मूलदोषनिवृत्त्या रक्षसि ॥ १४ ॥ य

दक्ष उवाच ॥ भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे दण्डस्त्वया मयि धृतो यदपि प्रलब्धः ॥ न ब्रह्मबन्धुषु च वां भगवन्नवज्ञा तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु ॥ १३ ॥ विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः स्म विप्रान्ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक् ॥ तद्ब्राह्मणान्परम सर्वविपत्सु पासि पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदण्डः ॥ १४ ॥ योऽसौ मयाऽविदिततत्त्वदृशा सभायां क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखैर्विगणय्य तन्माम् ॥ अर्वाक्पतन्तमर्हत्तमनिन्दयाऽ-पाद्दृष्ट्याऽऽर्द्रया स भगवान् स्वकृतेन तुष्येत् ॥ १५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ब्रह्मणा चानुमन्त्रितः ॥ कर्म संतानयामास सोपाध्यायर्त्विगग्निभिः ॥ १६ ॥ वैष्णवं यज्ञसंतत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः ॥ पुरोडाशं निरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये ॥ १७ ॥ अध्वर्युणाऽऽत्तहविषा यजमानो विशांपते ॥ धिया विशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः ॥ १८ ॥

इति ॥ योऽसौ भगवान् न विदितं भवतस्तत्त्वं यया तादृशी दृक् ज्ञानं यस्य तेन मया सभायां विश्वसृक्सत्रसभायां दुरुक्तिविशिखैः कुवचोबाणैः क्षिप्तः तिरस्कृतोऽपि तन्मत्कृतं क्षेपणं विगणय्य अगणय्येति त्वार्षः पाठः। अर्हत्तमस्य पूज्यतमस्य निन्दया अर्वाक् नरके पतन्तं माम् आर्द्रया कृपामृतपूर्णया दृशा अपात् रक्षितवान् स भगवान् भवान् स्वकृतेनै-वानुग्रहेण तुष्येत् तुष्टो भवतु नतु मादृशैः प्रत्युपकर्तुं शक्यम् ॥ १५ ॥ क्षमाप्येति ॥ स दक्षः एवं मीढ्वांसं शिवं क्षमाप्य क्षमामाप्नोति तादृशं कृत्वा ल्यप् त्वार्षः । ब्रह्मणा चानुमन्त्रितोऽनुज्ञातः उपाध्यायसहितैः ऋत्विग्भिरग्निभिश्च कर्म यज्ञं संतानयामास प्रवर्तयामास ॥ १६ ॥ वैष्णवमिति ॥ यज्ञस्य नष्टस्य सन्तत्यै साङ्गतासिद्ध्या प्रवृ-त्त्यर्थं वीराणां रुद्रगणेषु विद्यमानानां भूतप्रेतादीनां संसर्गेण जातस्य दोषस्य शुद्धये निवृत्त्यर्थं च द्विजोत्तमाः त्रिकपालं त्रिषु कपालेषु संस्कृतं वैष्णवं विष्णुदेवताकं पुरोडाशं तत्संज्ञकं हविर्विशेषं निरवपन् जुहुवुः ॥ १७ ॥ अध्वर्युणेति ॥ हे विशांपते विदुर आत्तं गृहीतं हविः येन तेनाध्वर्युणा सह यजमानो दक्षो विशुद्धया धिया यथ

भगवन्तं दध्यौ तथा तेनैव स्वरूपेण हरिः प्रादुरभूत् ॥ १८ ॥ तदेति ॥ यजमानेन ध्यातस्तदा दश दिशो द्योतयन्त्या स्वप्रभया दीप्त्या तेषां ब्रह्मादीनां सर्वेषां तेजो मुष्णन् तिरस्कुर्वन् स्तोत्रे बृहद्रथन्तरे वाजौ पक्षौ यस्य तेन ताक्ष्येंण गरुडेन उपानीतः समीपं प्रापितः । "बृहद्रथन्तरे पक्षौ" इति श्रुतेः ॥१९॥ श्याम इति द्वयम् ॥ श्यामः हिरण्मयी रशना काञ्ची यस्य सः हिरण्यमिव रशना पीतं वस्त्रं यस्येति वा स हिरण्यरशनः अर्कवत् प्रकाशमानेन किरीटेन जुष्टः युक्तः नीलाश्च ते अलकाश्च नीलालकास्ते एव कुञ्चितत्वेन भ्रमरसदृशत्वात् भ्रमरास्ते च कुण्डले च नीलालकभ्रमरकुण्डलानि तैर्मण्डितमास्यं यस्य स तथा कम्बुः शङ्खः अब्जं चक्रं शराः चापं गदा असिश्चर्म च तद्युक्तैर्व्यग्रैः भृत्यरक्षार्थं प्रस्फुरद्भिरङ्गदादिभूषणविभूषितत्वाद्धिरण्मयैरष्टभिर्भुजैः पुष्पितः कर्णिकारवृक्ष इव शोभमानः वक्षस्यधिश्रिता वधूर्लक्ष्मीर्यस्य सः । कवभाव आर्षः। वनपुष्पाणां मालाऽस्यास्तीति वनमाली उदारोमाधुर्यवर्षी यो हासः अवलोकश्च तयोः कलया चातुर्येण विश्वमेव रमयन् किं पुनर्भक्तान्।पार्श्वे उभयतो भ्रमन्ती व्यजनचामरे

तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयन्त्या दिशो दश ॥ मुष्णंस्तेज उपानीतस्ताक्ष्र्येण स्तोत्रवाजिना ॥ १९ ॥ श्यामो हिरण्यरशनोऽर्ककिरीटजुष्टो नीलालकभ्रमरमण्डितकुण्डलास्यः ॥ कम्ब्वब्जचक्रशरचापगदाऽसिचर्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः ॥ २० ॥ वक्षस्यऽधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोककलया रमयंश्च विश्वम् ॥ पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वेतातपत्रशशिनोपरिरज्यमानः ॥ २१ ॥ तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः ॥ प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥ २२ ॥ तत्तेजसा हतरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसाः ॥ मूर्ध्ना धृताञ्जलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम् ॥ २३ ॥ अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य महि त्वात्मभुवादयः ॥ यथामति गृणन्ति स्म कृतानुग्रहविग्रहम् ॥ २४ ॥ दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम् ॥ सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा गृणन्प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः ॥ २५ ॥

एव राजहंससमशुभ्रत्वाद्राजहंसौ यस्य सः श्वेतमातपत्रं छत्रमेव तापहारकत्वेन शशी तेनोपरि रज्यमानः शोभातिशयं प्राप्यमाणः एवंभूतो भगवांस्ताक्ष्र्येणोपानीतः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ तमिति ॥ तं भगवन्तमुपागतमालक्ष्य ब्रह्मा इन्द्रः त्र्यक्षो रुद्रः एते त्रयो नायकाः मुख्या येषां ते सर्वे सुरगणादयः आदिशब्देन ऋषिगन्धर्वादीनां तत्र स्थितानां सर्वेषां ग्रहणं सहसा झटिति उत्थाय प्रणेमुः ॥ २२ ॥ तत्तेजसेति ॥ तस्य प्रादुर्भूतस्य भगवतस्तेजसा हता तिरस्कृता रुक् प्रभा येषां ते तथा अत एव ससाध्वसाः ससंभ्रमाः तत्प्रभावेण भ्रमच्चित्ताः अत एव सन्नजिह्वाः सन्ना यथेष्टं वक्तुं न समर्था जिह्वा येषां ते मूर्ध्ना मूर्ध्नि धृतोऽञ्जलिपुटो यैस्ते अधोक्षजं भगवन्तमुपतस्थुः तुष्टुवुः। तङ्भाव आर्षः ॥ २३ ॥ अपीति ॥ आत्मभूः ब्रह्मा आदिर्मुख्यो येषां तेऽपि यद्यपि यस्य महि महिमानं प्रति तु अर्वागेव चित्तवृत्तिर्येषां ते तथापि कृतः प्रकटीकृतोऽनुग्रहेण विग्रहो येन तं भगवन्तं यथामति गृणन्ति स्म तुष्टुवुः॥२४॥दक्ष इति॥दक्षः प्रयतः वशीकृतचित्तः कृताञ्जलिश्च सन् गृहीतानि पूज्यतमत्वादनेकत्र स्वीकृतानि अर्हणानि

सादनोत्तमानि पात्रश्रेष्ठानि येन तं पूज्यतमे आगते पात्रसहितमेवार्हणं समर्प्यते गृहीत्वा इति पाठस्तु सुगमः विश्वसृजां ब्रह्मादीनामपि परं गुरुं पूज्यतमं यज्ञेश्वरं सुनन्दनन्दादिभिरनुगैः पार्षदैर्वृतं भगवन्तं मुदा गृणन् स्तुवन् मनसा प्रपेदे शरणं जगाम ॥२५॥ शुद्धमिति ॥ अत्र शुद्धमित्यादीनि क्लीबानि चिन्मात्रस्य विशेषणानि। पुल्लिङ्गानि तु भवतः। शुद्धमुपरता निवृत्ता अखिला बुद्ध्यवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपा यस्मात्तत् एकम् अभयं चिन्मात्रं ब्रह्म तद्रूपो भवान् स्वधाम्नि स्वस्वरूपे तिष्ठन्नेव मायां प्रतिषिध्य अभिभूय आत्मतन्त्र एव सन् तया मायया पुरुषत्वं मनुष्यनाट्यमुपेत्य तस्यां मायायां तिष्ठन् अपरिशुद्ध इव रागादिमानिव आस्ते। रामकृष्णाद्यवतारेषु तथा प्रतीयते ॥२६॥ तत्त्वमिति ॥ हे अनञ्जन उपाधिमलशून्य भगवन् रुद्रस्य नन्दीश्वरस्य शापात् कर्मण्येव अवग्रह आग्रहो यस्याः सा तथाभूता धीर्बुद्धिर्येषां ते तथाभूता वयमतस्तव तत्त्वं ब्रह्मादिसर्वात्मत्वं न विदामः न विद्म इत्यर्थः। आर्षः प्रयोगः। किं त्विदं धर्म उपलक्ष्यतेऽनेन धर्मस्य जनकं त्रिवृत् वेदत्रयीप्रतिपाद्यमध्वराख्यमस्माभिर्ज्ञातम्। यदर्थं यस्याध्वरस्य सिद्धये अदः इन्द्राद्यधिदैवं रूपं व्यवस्थाः विशेषणात्रेयमेव देवतेति व्यवस्थापूर्वकमवस्थाः आस्थितवानसीत्यर्थः। तिष्ठतेर्लुङ्। अडागमाद्यभाव आर्षः। यद्वा । अदो

दक्ष उवाच ॥ शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य मायाम् ॥ तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्यामास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतन्त्रः ॥ २६ ॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ तत्त्वं न ते वयमनञ्जन रुद्रशापात्कर्मण्यवग्रहधियो भगवन्विदामः ॥ धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदोव्यवस्थाः ॥ २७ ॥ सदस्या ऊचुः ॥ उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेऽन्तकोग्रव्यालान्विष्टे विषयमृगतृष्णात्मगेहोरुभारः ॥ द्वन्द्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः पादौ कस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः ॥ २८ ॥ रुद्र उवाच ॥ तव वरद वराङ्घ्रावाशिषेहाखिलार्थे ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये ॥ यदि रचितधियं माऽविद्यलोकोऽपविद्धं जपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण ॥ २९ ॥

व्यवस्थाः अमूर्व्यवस्था भवन्ति समस्तं पदम् ॥ २७॥ उत्पत्तीति ॥ हे शरणद आश्रयप्रद अशरणे रक्षकरहिते उरवः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा एव दुर्गाणि दुर्गमस्थानानि यस्मिंस्तस्मिन् अन्तकः काल एवोग्रो भक्षको व्यालस्तेनान्विष्टे लक्ष्यीकृते द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासादीन्येव श्वभ्राणि गर्ताः यस्मिंस्तस्मिन् खला वञ्चका एव मृगा व्याघ्रादयस्तेभ्यो भयं यस्मिंस्तस्मिन् शोक एव तापकत्वाद्दावोऽग्निर्यस्मिंस्तस्मिन् उत्पत्त्यध्वनि जन्ममरणादिलक्षणसंसारमार्गे वर्तमानः विषया एव मृगतृष्णाजलं तदर्थमात्मा शरीरं गेहं गेहोपलक्षितं ममतास्पदं सर्वं च उरुर्भारो यस्य सः कामेन उपसृष्टोऽभिभूतः अज्ञानां जनानां सार्थः समूहस्ते तव पादौ कः त्वच्चरणारविन्दरूपं निर्भयनिवासस्थानं त्वत्कृपां विना कदा याति न कदापि मन्दाक्रान्ता छन्दः॥२८॥ तवेति॥हे वरद इह संसारे आशिषा तत्तत्कामनया हेतुना अखिलार्थे सर्वाभिलषितदातारि इत्यङ्घ्रिविशेषणम्। विषयेष्वसक्तैर्निष्कामैः यद्वा आशिषाऽखिलार्थे अपि असक्तैरिति मुनिभिः जीवन्मुक्तैरपि स्वभावत एवादरेणार्हणीये पूजनयोग्ये तव वराङ्घ्रौ रचितधियं स्थिरीकृतचित्तमपि

मां यद्वयम् अविद्यःविद्याहीनः लोकोऽपविद्धं सदाचारभ्रष्टं जपति जल्पति तदा त्वत्परानुग्रहेण तव यःपरो मयि अनुग्रहस्तेनाहं तज्जल्पनं न गणये।मालिनी छन्दः॥२९॥यदिति॥ गहनया दुस्तरया यन्मायया अपहृतः आच्छादितः आत्मबोधो येषां ते तमसि संसारान्धकारे स्वपन्तः ब्रह्मादयः तनुभृतः जीवाः आत्मन् आत्मनि स्वस्मिन् ङिलुगार्षः।श्रितं स्थितमपि तव भगवतस्तत्वमधुनापि अनन्तकोटिजन्मोपलक्षितकाले व्यतीतेऽपि न विदन्ति न जानन्ति। सोऽयं प्रणतानाम् आत्मा बन्धुः हितकृच्च भवान् ममापराधिनोऽपि प्रसीदतु ॥३०॥ नैतदिति॥ असौ पुरुषः पदार्थानां भेदान् गृह्णन्ति यानि तैरिन्द्रियैः यावद्वस्तुजातम् ईक्षेत् प्रत्यक्षीकुर्यात्।तङभाव आर्षः। तदेतत् दृश्यजातं भवतः स्वरूपं नास्ति यतः हेतोः त्वं ज्ञानस्य घटादिविषयकवृत्तेः अर्थस्य घटादेः गुणस्य तद्ग्राहकेन्द्रियस्य चेति त्रितयस्यापि आश्रयः अधिष्ठानम् अतः मायामयाद्वस्तुनः व्यतिरिक्तः असि दृश्यादिप्रपञ्चाधिष्ठानभूतस्त्वं भिन्न एवासि। उपजातिछन्दोभङ्गः ॥ ३१ ॥ इदमपि इति ॥ हे अच्युत विश्वस्य भावनं पालकं मनोदृशाम् आनन्दकरं सुरविद्विषां दैत्यानां

भृगुरुवाच ॥ यन्मायया गहनयाऽपहृतात्मबोधा ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वपन्तः ॥ नात्मञ्श्रितं तव विदन्त्यधुनाऽपि तत्त्वं सोयं प्रसीदतु भवान्प्रणतात्मबन्धुः ॥ ३० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थभेदग्रहैः पुरुषो यावदीक्षेत् ॥ ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो मायामयाद्व्यतिरिक्तो यतस्त्वम् ॥ ३१ ॥ इन्द्र उवाच ॥ इदमप्यच्युत विश्वभावनं वपुरानन्दकरं मनोदृशाम् ॥ सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥ ३२ ॥ पत्न्य ऊचुः ॥ यज्ञोऽयं तव यजनाय केन सृष्टो विध्वस्तः पशुपतिनाऽद्य दक्षकोपात् ॥ तं नस्त्वं शवशयनाभशान्तमेधं यज्ञात्मन्नलिनरुचा दृशा पुनीहि ॥ ३३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं यदात्मना चरसि हि कर्म नाऽज्यसे ॥ विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्ततीं भवान् ॥३४॥

च क्षपणैः उदायुधैः उद्यतशस्त्रैः अष्टभिर्भुजदण्डैः उपलक्षितम् इदमस्मद्दृग्गोचरं तव वपुरपि उपपन्नमेव नतु प्रपञ्चवदनिर्वचनीयतयाऽनुपपन्नम्। यद्वा।भुजदण्डैरुपपन्नम् इदं वपुरपि मनोदृशामानन्दकरमिति शेषं तुल्यम्। वैतालीयंछन्दः॥ ३२ ॥ यज्ञ इति ॥ हे यज्ञात्मन् अयं यज्ञस्तव यजनाय पूजनाय केन दक्षेण सृष्टः प्रवर्तितस्तत्र रुद्रभागनिरासेन सत्यपमानेन च दक्षकोपात्पशुपतिना रुद्रेण सोऽद्य विध्वस्तो नष्टः । शवाः शेरतेऽस्मिन्निति शवशयनं श्मशानं तद्वदाभा प्रतीतिर्यस्य स चासौ शान्तमेधश्च शान्त उपरतो मेधः "मेधृ हिंसायाम्" पशुहिंसाद्युपलक्षितं कर्म यत्र तं नोऽस्माकं यज्ञं त्वं नलिनस्येव रुक् कान्तिर्यस्यास्तया स्वदृशा नेत्रेण पुनीहि पवित्रं कुरु । पूर्णं सफलं च कुर्विति यावत्। यद्वा। शवं जलं तच्छयं कमलं नाभौ यस्य तत्संबुद्धिरिति। "शवः स्यात् कुणपे पुमान्। नपुंसकं तु पानीये" इति मेदिनी। प्रहर्षिणीछन्दः॥३३॥ अनन्वितमिति ॥ हे भगवन् ते तव विचेष्टितमाचरणमनन्वितमद्भुतं लोकविलक्षणं यत् यस्मात् आत्मना स्वशरीरेण नानाविधं कर्म आचरसि करोषि परन्तु नाज्यसे तज्जनितपुण्यपापसुखदुःखादिना न लिप्यसे। यतश्चान्ये

विभूतये संपदे ईश्वरीं लक्ष्मीमुपसेदुः भेजुः । यद्वा । यतः इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । यतः यामीश्वरीं विभूतये लोका उपसेदुस्तां स्वयमनुवर्तर्ती सेवमानामपि शता आर्षः । भवान् न मन्यते नाद्रियते अतो निरपेक्षत्वान्निर्लेपः । प्रथमे पादे वंशस्थं पादत्रये प्रभावती ॥ ३४ ॥ अयमिति ॥ अयमस्माकं मनोवारणः मन एव दुर्दमत्वाद्वारणः क्लेश एव तापकत्वाद्दावाग्निस्तेन दग्धः अतस्तृषार्तः सुखतृष्णया पीडितः सन् त्वत्कथैव मृष्टं शुद्धं पीयूषं तन्मयी नदी तस्यामवगाढः प्रविष्टः परमानन्दमनुभवन् दावं दावाग्नितुल्यं संसारक्लेशं न सस्मार तथा ब्रह्मसम्पन्नवत् ब्रह्मैक्यं प्राप्तम् इव ततः न निष्क्रामति न निस्सरति । भुजङ्गप्रयातं छन्दः ॥ ३५ ॥ स्वागतमिति ॥ हे ईश हे अधीश ते तव स्वागतं भद्रमागमनं त्वं प्रसीद तुभ्यं नमः । यथा शीर्षहीनः कबन्धः कायमात्रः पुरुषोऽङ्गैः करचरणाद्यवयवैः शोभनैरपि न शोभते तथा त्वामृते विना अङ्गैः प्रयानुजादिभिर्न शोभते अतः हे श्रीनिवास कान्तया स्वभार्यया श्रिया सह नोऽस्मान् त्राहि त्रायस्व । तङ् शब्लुक् चार्षः । स्रग्विणी छन्दः ॥ ३६ ॥ दृष्ट इति ॥ हे भूमन् यः सर्वस्य प्रत्यगन्तःकरणे

सिद्धा ऊचुः ॥ अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः ॥ तृषार्तोऽवगाढो न सस्मार दावं न निष्क्रामति ब्रह्मसंपन्नवन्नः ॥ ३५ ॥ यजमान्युवाच ॥ स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः श्रीनिवास श्रिया कान्तया त्राहि नः ॥ त्वामृतेऽधीश नाङ्गैर्मखः शोभते शीर्षहीनः कबन्धो यथा पूरुषः ॥ ३६ ॥ लोकपाला ऊचुः ॥ दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यम् ॥ माया ह्येषा भवदीया हि भूमन् यस्त्वं षष्ठः पञ्चभिर्भासि भूतैः ॥ ३७ ॥ योगेश्वरा ऊचुः ॥ प्रेयान् न तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः ॥ अथापि भक्त्येश तथोपधावतामनन्यवृत्त्याऽनुगृहाण वत्सल ॥ ३८ ॥ जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया ॥ रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः ॥ ३९ ॥

स्थितः द्रष्टा अन्तर्बहिः सर्वसाक्षी येनानुग्राहकेणानुगृहीतैश्चेतनतां प्राप्तैरिन्द्रियैर्दृश्यं विश्वं दृश्यते स त्वं नोऽस्माभिरसद्ग्रहैः प्राकृतपदार्थग्राहकैर्दृग्भिरिन्द्रियैः स्त्रीलिङ्गस्य विशेषणे पुंस्त्वमार्षम् । यद्वा । असत्प्रकाशरूपाभिर्दृग्भिरित्यजहल्लिङ्गत्वान्न दोषः । यद्वा । न इति तृतीयान्ताव्ययत्वात्तद्विशेषणम् । असद्ग्रहैरिति किं दृष्टः न दृष्ट इत्यर्थः । यस्त्वं पञ्चभूतव्यतिरिक्तः षष्ठोऽपि पञ्चभिर्भूतैर्विशिष्ट इव भासि सैषा भवदीया मायैव शुद्धचित्तानां शुद्धसत्वमूर्तिर्भासि अस्माकं बहिर्मुखेन्द्रियाणां जीव इव भासि अतस्त्वमिन्द्रियगोचरो नासि । शालिनी छन्दोभङ्गः ॥ ३७ ॥ प्रेयानिति ॥ हे प्रभो यस्त्वयि विश्वात्मनि परब्रह्मणि आत्मनः स्वस्य पृथक् पृथक्त्वं नेक्षेत् । यद्वा । आत्मनो जीवान् पृथक् नेक्षेत् । तङ्भाव आर्षः । अमुतः अमुष्मादभेदद्रष्टुरन्यस्ते तव प्रेयान् प्रेष्ठो नास्ति । यद्यप्येवमथापि तथापि हे ईश हे वत्सल तथा शास्त्रेषु सर्वपुरुषार्थहेतुत्वेन प्रतिपादितया अनन्यवृत्त्या अव्यभिचारिण्या भक्त्या उपधावतां भजतोऽस्माननुगृहाण शेषे षष्ठी । उपधावतामस्माकमनन्यवृत्त्याऽनुगृहाणेति वाऽन्वयः ॥ ३८ ॥ जगदिति ॥ जगत उद्भव-

स्थितिलयेषु निमित्तेषु दैवतः प्राण्यदृष्टात् बहुधा भिद्यमाना रजआदयो गुणाः यस्यास्तया आत्मनः स्वस्य मायया रचिता आत्मनि स्वस्मिन् ब्रह्मादिभेदमतिर्येन तस्मै नमः । स्वसंस्थया स्वरूपावस्थानेन विशेषतः सर्वथा निवर्त्तितः भ्रमस्तद्धेतवो गुणाश्च आत्मनि येन तस्मै नमः । मञ्जुभाषिणी छन्दः ॥३९॥ ब्रह्मोवाचेति तत्रत्यो यज्ञप्रतिपादको वेदः शब्दब्रह्माख्यः वेदसमुदायो वा स्तौति—नम इति ॥ श्रितं स्वीकृतं सत्वं सत्त्वगुणो येन तस्मै नमः । अत एव धर्मार्थादीनां सूतये प्रसवित्रे दात्रे च नमः । निर्गुणाय च नमः यत् यस्य भगवतस्तव काष्ठां कथमेकस्य सगुणत्वं निर्गुणत्वं चेति तत्त्वमहं प्रमाणरूपो वेदोऽपि न वेद न वेद्मि । अपरे ब्रह्मादयोऽपि न विदुः ॥ ४० ॥ यज्ञकुण्डस्थोऽग्निराह—यत्तेजसेति ॥ यस्य तव तेजसा सुष्ठु समिद्धं दीप्तं तेजो यस्य सोऽहं स्वध्वरे प्रशस्ते अध्वरे आज्यसिक्तं घृतप्लुतं हव्यं हविर्वहे विभज्य तांस्तान् देवान् प्रापयामि तं यज्ञियं यज्ञोपहितं यज्ञपालकं यज्ञं यज्ञमूर्तिं विष्णुं "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः।पञ्चविधं "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः"इत्यैतरेयोक्तलक्षणं पञ्चभिर्यजुर्भिः यजुर्वेदगतमन्त्रैः स्विष्टं पूजितं त्वां प्रणतोऽस्मि । पञ्च मन्त्राश्च श्रुतौ प्रदर्शिताः । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे

ब्रह्मोवाच ॥ नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये ॥ निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेऽपि च ॥ ४० ॥ अग्निरुवाच ॥ यत्तेजसाऽहं सुसमिद्ध-
तेजा हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तम् ॥ तं यज्ञियं पञ्चविधं च पञ्चभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञम् ॥ ४१ ॥ देवा ऊचुः ॥ पुरा कल्पा-
पाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन् सलिल उरगेन्द्राधिशयने ॥ पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विमृशिताध्यात्मपदविः स एवाद्याक्ष्णोर्यः
पथि चरसि भृत्यानवसि नः ॥ ४२ ॥ गन्धर्वा ऊचुः ॥ अंशांशास्ते देव मरीच्यादय एते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगाः ॥ क्रीडाभाण्डं
विश्वमिदं यस्य च भूमंस्तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवाम ॥ ४३ ॥

इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार इति तदनुसारिणी स्मृतिश्च । "चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥" इति ॥ ४१ ॥ पुरेति ॥ पुरा पूर्वं कल्पस्य प्रपञ्चस्यापाये नाशे प्रलये स्वकृतं स्वेनैवोत्पादितं विकृतं विकारजातं सर्वप्रपञ्चमुदरीकृत्य स्वोदरे निधाय सिद्धैर्जनलोकादिवासिसनकादिभिः हृदि विमृशिता चिन्तिता अध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो यस्य सः । कबभाव आर्षः । त्वमेवाद्यः पुमान् श्रीनारायणः तस्मिन् सर्वविप्लवकारके सलिले उरगेन्द्रः शेष एवाधिक उत्कृष्टं शयनं शय्या तस्मिन् शेषे शयनं करोषि । स एव त्वमद्य इदानीं सृष्टिसमयेऽस्माकमक्ष्णोः पथि चरसि दृष्टिगोचरो भवसि नोऽस्मान्भृत्यानवसि रक्षसि । शिखरिणीछन्दः॥४२॥ अंशांशा इति ॥ हे विभूमन् हे देव ते मरीच्यादयः प्रजापतयः रुद्रः पुरोगः मुख्यत्वादग्रेसरो येषां ते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणास्ते तवांशानामप्यंशाः । इदं च विश्वं यस्य तव क्रीडायाः भाण्डमुपकरणम् अतो हे नाथ सर्वस्वामिन् तस्मै ते तुभ्यं नित्यं सर्वदा वयं नमः करवाम नमनं कुर्मः । मत्तमयूरं छन्दः ॥ ४३ ॥

त्वन्माययेति ॥ अर्थं पुरुषार्थसाधनं शरीरमभिपद्य प्राप्यापि दुर्म्मतिः जनः उत्पथैः आत्मायवर्तिभिः स्वैः स्वकीयैः पुत्रादिभिः इन्द्रियादिभिर्वा क्षिप्तोऽभिभूतः तिरस्कृतोऽपि त्वन्मायया अस्मिन् कलेवरे ममाहमित्यभिमानं कृत्वा असत्सु मलिनेषु दुःखप्रदेषु विषयेषु लालसा तृष्णा यस्य स तथाविधो भवति युष्मत्कथामृतनिषेवकस्तु त्वद्भक्त एवंभूतमात्मनो मोहम् उत् उच्चैः दूरतो व्युदस्येत् त्यजेत् नान्यः ॥ ४४ ॥ त्वमिति ॥ त्वमेव क्रतुर्यज्ञस्वरूपः त्वं हविर्घृतादि त्वं हुताशः त्वं हि मन्त्रः समित्काष्ठं दर्भाः पात्राणि च त्वं सदस्याः सभ्याः ऋत्विजश्च दम्पती यजमानस्तत्पत्नी च देवता इन्द्रादिः अग्निहोत्रमग्नौ हवनं स्वधा पितृदानं सोमः सोमलता आज्यं घृतं पशुश्च स्रग्विणीद्वयम् ॥ ४५ ॥ त्वं पुरेति ॥ हे त्रयीगात्र वेदत्रयमूर्ते यज्ञः स यूपः क्रतुर्विंयूपो यागविशेषस्तद्रूपी यज्ञसंकल्परूपो वा यज्ञः कर्म यस्येति वा त्वमेव महासूकरः सन् योगिभिः सनकादिभिः स्तूयमानः स्वयं च नदन् लीलया अनायासेनैव पुरा सृष्टिप्रारम्भसमये प्रथमे मन्वन्तरे प्रजानां स्थित्यर्थं रसायाः रसातलात् गां पृथ्वीं दंष्ट्रया पद्मिनीं कमलिनीं

विद्याधरा ऊचुः ॥ त्वन्माययाऽर्थमभिपद्य कलेवरेऽस्मिन् कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः ॥ क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथाऽमृतनिषेवक उद्व्युदस्येत् ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मन्त्रः समिद्दर्भपात्राणि च ॥ त्वं सदस्यर्त्विजो दम्पती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ॥४५॥ त्वं पुरा गां रसाया महाशूकरो दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेन्द्रो यथा ॥ स्तूयमानो नदल्लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्रयज्ञक्रतुः ॥ ४६ ॥ स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ॥ कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥ ४७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्ररुद्राभिमर्शितम् ॥ कीर्त्यमाने हृषीकेशे संनिन्ये यज्ञभावने ॥ ४८ ॥ भगवान् स्वेन भावेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् ॥ दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ॥ ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् ॥ आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं दृगविशेषणः ॥ ५० ॥

वारणेन्द्रो यथा व्युज्जहर्थ विशेषेणोद्धृतवानसि ॥ ४६ ॥ स इति ॥ हे यज्ञेश सदयामूर्तित्वं परिभ्रष्टं सत्कर्म येषां तेषामपि ते तव दर्शनमाकाङ्क्षतां नोऽस्माकं प्रसीद ते तव नाम्नि नृभिः कीर्त्यमाने सति यज्ञविघ्नाः सर्वसत्कर्मविघ्नाः क्षयं यान्ति नश्यन्ति तस्मै सर्वोपकारिणे तुभ्यं नमः ॥४७॥ इतीति ॥ इति पूर्वप्रकारेण यज्ञस्य भावने पालके हृषीकेशे कीर्त्यमाने स्तूयमाने सति कविर्निर्मलान्तःकरणो दक्षः भद्राख्यो रुद्रो वीरभद्रः तेनावमर्शितं नाशितं यज्ञं संनिन्ये प्रवर्तयामास । भद्रेति संबोधनं वा ॥ ४८ ॥ भगवानिति ॥ हे अनघ विदुर सर्वात्मा अतः सर्वेषां देवानां भागभुगपि भगवान् स्वेन भागेन त्रिकपालेन पुरोडाशेन प्रीयमाण इव दक्षमाभाष्य संबोध्य बभाषे । निजानन्दतृप्तस्य पुरोडाशमात्रेण पूर्णप्रीतेरभावात् इवशब्दः ॥ ४९ ॥ अहमिति ॥ योऽहं जगतः परं कारणम् आत्मा ईश्वरः उपद्रष्टा साक्षी स्वयंदृक् स्वयंप्रकाशः अविशेषणः

उपाधिरहितश्चास्मि स एव ब्रह्मा च शर्वश्चेति ॥ ५० ॥ आत्मेति ॥ हे द्विज सः परमकारणभूतोऽहमेव रजआदिगुणमयीम् आत्ममायां समाविश्याधिष्ठाय विश्वं सृजन् रक्षन् हरंश्च क्रियोचितां सर्गादिकर्मयोग्यां संज्ञां स्रष्टा विश्वम्भरः हर इत्याख्यां दध्रे धारयामि ॥ ५१ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् अद्वितीये भेदरहिते केवले निरसङ्गे परमात्मनि ब्रह्मणि मयि ब्रह्मरुद्रौ भूतानि च अज्ञ एव भेदेन अनुपश्यति ॥ ५२ ॥ यथेति ॥ यथा कश्चिदपि पुमान् शिरःपाण्यादिषु स्वाङ्गेषु क्वचिदपि देशकालावस्थादौ पारक्यबुद्धिं स्वभेदबुद्धिं न कुरुते एवं मत्परः विद्वान् सर्वभूतेषु भेदबुद्धिं न कुरुते ॥ ५३ ॥ त्रयाणामिति ॥ हे ब्रह्मन् एकभावानामेकस्वरूपाणां सर्वभूतान्यात्मा येषां तेषां त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवानां यो भिदां भेदं न पश्यति सः शान्तिं मोक्षमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ एवमिति मार्द्धम् ॥ एवं भगवता आदिष्टः उपदिष्टः प्रजापतीनां पतिर्दक्षः त्रिकपालेष्ट्या हरिमर्चित्वा तेन संशुद्धेन स्वेन पूर्वप्रवर्त्तितेन क्रतुना उभयतः अङ्गैः प्रधानेन च देवान् अयजत् अपूजयत् । तथा समाहितः भगवतः सकाशाच्छिवे भेदबु-

आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज ॥ सृजन् रक्षन् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम् ॥५१॥ तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि ॥ ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥ ५२ ॥ यथा पुमान्न स्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित् ॥ पारक्यबुद्धिं कुरुत एवं भूतेषु मत्परः ॥ ५३ ॥ त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् ॥ सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिम् ॥ अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोऽयजत् ॥ इन्द्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत् समाहितः ॥ ५५ ॥ कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ॥ उदवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः ॥ ५६ ॥ तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावाप्तराधसे ॥ धर्म एव मतिं दत्त्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥ ५७ ॥

द्धिरहितः स्वेन हि यज्ञावशिष्टेन भागेन रुद्रं च उपाधावत् अपूजयत् ॥ ५५ ॥ कर्मणेति ॥ उदवस्यते समाप्यतेऽनेनेत्युदवसानं तेन कर्मणा समाप्तीष्ट्या इतरान् पूर्वोक्तदेवव्यतिरिक्तान् सोमपान् सोमभोगिनोऽपि उपाधावदित्यनुषङ्गः । ततश्च उदवस्य कर्म समाप्य आलोप आर्षः । उदवसायेति भाव्यम् । ऋत्विग्भिः सह अवभृथरूपं यथा भवति तथा सस्नौ । यद्वा । अवभृथो यज्ञान्तकर्म यज्ञान्तस्नानस्यावभृथे प्रविष्टत्वेन स्नाधातुः क्रियामात्रवाचकोऽतः अवभृथं कृतवानित्येवार्थः । अतः सकर्मकतापि ॥ ५६ ॥ तस्मा इति ॥ स्वेनैवानुभावेन भगवदाराधनप्रभावेणावाप्तराधसे प्राप्तधर्मसिद्धयेऽपि तस्मै दक्षाय ते यज्ञे संपूजिताः त्रिदशाः देवाः धर्म एव मतिं दत्त्वा धर्मे एव तव मतिर्भवत्विति वरं दत्त्वा दिवं स्वर्गं ययुः ॥ ५७ ॥

एवमिति ॥ एवं दाक्षायणी दक्षकन्या सती पूर्वकलेवरं हित्वा पुनर्हिमवतः पर्वताभिमानिदेवस्य क्षेत्रे भार्यायां मेनायां जज्ञे जातेति वयं शुश्रुम ॥ ५८ ॥ तमेवेति ॥ भूयः पुनश्च अम्बिका सती अनन्यभावानां स्वैकनिष्ठानाम् एको गतिः प्राप्यो यस्तं शिवमेव प्रियं पतिं प्रलयकाले सुप्ता शक्तिः पुनः सृष्टिप्रारम्भकाले पुरुषमीश्वरं यथा भजते तथा आवृङ्क्ते भजते स्म । वर्जनार्थो वृजिरदादिराङ्पूर्वो भजनार्थः आवर्जयतिरिव ॥ ५९ ॥ एतदिति ॥ दक्षाध्वरद्रुहः दक्षयज्ञनाशकस्य भगवतः शम्भोरेतत् कर्म चरितं मे मया भागवताद् भगवद्भक्तात् बृहस्पतेः शिष्यात् उद्धवात् श्रुतम् ॥ ६० ॥ इदमिति ॥ हे कौरव विदुर इदं परं पवित्रं यशस्यमायुष्यम् अघौघस्य मर्षणं नाशनम् ईशयोः विष्णुशिवयोः चेष्टितं यो नरो नित्यदा आकर्ण्यानुकीर्त्तयेत् शृणोति कीर्त्तयति वा स भक्तिभावतः अघं संसारदुःखं धुनोति नाशयति ॥ ६१ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य सप्तमे निरमादिमाम् ॥ ७ ॥ अष्टमे खिन्नो विमातुर्वाचा गत्वा ध्रुवो हरिम् ॥ तपसा तोषयत्तत्र श्लोका नवनंवहस्तिनः ॥ विश्वेतू-

एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरम् ॥ जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥ तमेव दयितं भूय आवृङ्क्ते पतिमम्बिका ॥ अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषम् ॥ ५९ ॥ एतद्भगवतः शम्भोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः ॥ श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥ ६० ॥ इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं यशस्यमायुष्यमघौघमर्षणम् ॥ यो नित्यदाऽऽकर्ण्य नरोऽनुकीर्तयेद्धुनोत्यघं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे दक्षयज्ञे सर्वदेवकृतस्तुतिवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ॥ नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ १ ॥ मृषाऽधर्मस्य भार्यासीद्दम्भं मायां च शत्रुहन् ॥ असूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ॥ २ ॥ तयोः समभवल्लोभो निकृतिश्च महामते ॥ ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यद्दुरुक्तिः स्वसा कलिः ॥ ३ ॥

वाचेति साङ्ग्रिगजर्नांगीं अनुष्टुभः ॥ ८ ॥ एवं तावन्मनुकन्यान्वयोस्त्यैव मरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणां वंशा वर्णिताः तत्रावशिष्टं किंचिदाह—सनकाद्या इति ॥ सनकाद्याश्चत्वारः नारदश्च ऋभुः हंसः अरुणिर्यतिः एते ब्रह्मणः सुताः ऊर्ध्वरेतसः नैष्ठिकब्रह्मचारिणो जाताः अतः गृहान् नावसन् गार्हस्थ्यं नाङ्गीचक्रुः अत एव तेषां सर्गो न जातः॥ १॥ अधर्मोऽपि ब्रह्मपुत्रस्तस्य वंशमाह—मृषेति ॥ हे शत्रुहन् विदुर अधर्मस्य भार्या मृषा मिथ्याभाषणरूपासीत् सा दम्भं परप्रतारणात्मकं पुत्रं मायां च परप्रतारणोचितां चेष्टामित्येव मिथुनं युग्ममसूत तत्तु मिथुनं निर्ऋतिः राक्षसो यतोऽप्रजः सन्ततिरहित असिजभाव आर्षः । अतो जगृहे स्वगृहं नीतवान् ॥ २ ॥ तयोरिति ॥ हे महामते तयोर्दम्भमाययोः सोदरयोरप्यधर्मांशत्वाद्दांपत्यापन्नयोर्लोभः पुत्रः निकृतिः शठता कन्या च समभवत् ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा चाभवताम् । यत् याभ्यां कलिः कलहः पुत्रस्तस्य स्वसा दुरुक्तिश्च समभवत् ॥ ३ ॥

दुरुक्ताविति ॥ हे सत्तम दुरुक्तौ स्वभार्यायां कलिर्भियं कन्यां मृत्युं च पुत्रमाधत्त उत्पादितवान्। तथा तयोर्मृत्युभियोरपि यातना कन्या निरयश्च पुत्र एवं मिथुनं जज्ञे जातम् ॥ ४ ॥ संग्रहेणेति ॥ हे अनघ निर्दोष विदुर तव मया प्रतिसर्गोऽनुसर्ग एव यद्वा प्रतिसर्गः प्रलयः अधर्मस्य प्रलयहेतुत्वात्तत्सर्गः प्रतिसर्गः अन्यसर्गहानिकरः अत एव बीभत्सत्वात् विस्तृतत्वेऽपि सङ्ग्रहेण संक्षेपेण आख्यातः कथितः। एतदधर्मवंशाख्यानं वर्जनद्वारा पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पुमान् प्राणी त्रिः श्रुत्वात्मनो मनसो मलं पापं मोहं वा विधुनोति नाशयति ॥ ५ ॥ अथेति ॥ हे कुरूद्वह अथ अतः पुण्यकीर्त्तेः तथा हरेरंशो ब्रह्मा तदंशाद्देहार्द्धाज्जन्म यस्य यद्वा हरेरंशानां कपिलदत्तयज्ञपृथुऋषभादीनां जन्म यतः तस्य स्वायम्भुवस्यापि मनोर्वंशं पुत्रपौत्रादिसन्ततिं कीर्त्तये ॥ ६ ॥ प्रियव्रतेति ॥ शतरूपापतेः स्वायम्भुवस्य मनोः प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ वासुदेवस्य कलयावतीर्णाविति शेषः। जगतो रक्षायां पालने स्थितौ यद्यपि ज्येष्ठत्वात्प्रियव्रतस्य वंशः प्रथमं वक्तुमुचितस्तथापि स पूर्वं विरक्तस्त्यक्तव्यवहारोऽभूत् ततो ब्रह्माज्ञया

दुरुक्तौ कलिराधत्त भियं मृत्युं च सत्तम ॥ तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना निरयस्तथा ॥ ४ ॥ संग्रहेण मयाऽऽख्यातः प्रतिसर्गस्तवानघ ॥ त्रिः श्रुत्वैतत् पुमान् पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलम् ॥ ५ ॥ अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तेः कुरूद्वह ॥ स्वायंभुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥ ६ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ॥ वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ ७ ॥ जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ॥ सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ ८ ॥ एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् ॥ उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाऽभ्यनन्दत ॥ ९ ॥ तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ॥ सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ १० ॥ न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति ॥ न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः ॥ ११ ॥ बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् ॥ नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥ १२ ॥

राज्ये प्रवृत्तस्ततस्तद्वंशोऽपि पश्चाज्जातोऽतः प्रथमम् उत्तानपादवंशं वर्णयति। जाये इति ॥ सुनीतिः सुरुचिश्च द्वे उत्तानपादस्य जाये अभवताम् तयोर्द्वयोर्मध्ये पत्युः सुरुचिः प्रेयसी तत इतरा सुनीतिर्यस्याः सुतो ध्रुवः सा पत्युर्न प्रेयसी ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकदेति ॥ एकदा सुरुचेः पुत्रमुत्तमसंज्ञमङ्कमारोप्य लालयन् राजा ध्रुवमङ्कमारुरुक्षन्तमारोढुमिच्छन्तं नाभ्यनन्दत। तन्नार्षः। सुरुचिप्रेमभङ्गभियांके नारोपितवान् ॥ ९ ॥ तथेति ॥ तथा अङ्कारोहणं चिकीर्षन्तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् अतिगर्विता सुरुचिः राज्ञः शृण्वत एव अनादरे षष्ठी। सेर्ष्यमीर्ष्या सहितं यथा स्यात्तथा आह स्म ॥ १० ॥ नेति ॥ हे वत्स भवान्नृपात्मजः राजपुत्रोऽपि नृपतेर्धिष्ण्यमासनमङ्कं वाऽऽरोढुं नार्हति यत् यस्मात्त्वं मया स्वकुक्षौ न गृहीतो न धृतः ॥ ११ ॥ बाल इति ॥ बत खेदे। त्वं बालः असि यस्य भवतो दुर्लभेऽर्थे राजोत्सङ्गारोहणे मनोरथोऽस्ति स भवान्नूनं निश्चितमेतत् मत्तोऽन्यस्त्रीगर्भे सम्भृतमात्मानं न वेद न जानाति यद्येवं जानीयात्तदैवं मनोरथं न कुर्यादिति भावः ॥ १२ ॥

तपसेति ॥ यदि त्वं नृपासनमिच्छसि तदा तपसा पुरुषं भगवन्तमाराध्य तस्यानुग्रहेण वरदानेनात्मानं स्वदेहं मे मम गर्भे साधय इयं भगवदाराधनं नोपदिशति किन्तु मद्गर्भ- प्राप्तिसाधनं तपः कृत्वा म्रियस्व येन त्वन्मातरं रुदतीं पश्येयमित्याशयेनास्याः वचः ॥ १३ ॥ मातुरिति ॥ दण्डेन हतः अहिः सर्पो यथा तथा मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तयः अत्यन्तासंबद्धवाक्यानि ताभिर्हृदि विद्धो ध्रुवः अत एव रुषा श्वसन् ऊर्ध्वश्वासान् विमुञ्चन् प्ररुदन् मिषन्तं सुरुचिचरितं पश्यन्तमपि तत्संकोचात्सन्नवाचं कुण्ठितवाचं तूष्णीं स्थितं पितरं हित्वा मातुः सुनीतेः सकाशं समीपं जगाम ॥ १४ ॥ तमिति ॥ निश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं च तं बालं ध्रुवं सा सुनीतिरुत्सङ्ग उदुह्य आरोप्य सपत्न्याः सुरुच्यायत् गदितं वचनं नितान्तं ध्रुवस्य रोदनादेः कारणं तत् पौरमुखात् अन्तःपुरजनमुखान्निशम्य श्रुत्वा विव्यथे व्यथां प्राप ॥ १५ ॥ सेति ॥ सपत्न्याः वाक्यं स्मरती नुमभाव आर्षः । शोक एव तापकत्वाद्दावाग्निस्तेन दावाग्निमध्यगता लतेव मूर्च्छिता सा बाला धैर्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा विललाप दुःखनिर्वचनपूर्वकं रोदनं चकार । सरो-

तपसाऽऽराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे ॥ गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् ॥ १३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाहिः ॥ हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन् सकाशम् ॥ १४ ॥ तं निश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं सुनीति- रुत्सङ्ग उदूह्य बालम् ॥ निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्याः ॥ १५ ॥ सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकदावाग्निना दावल- तेव बाला ॥ वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ॥ १६ ॥ दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला ॥ मा मङ्गलं तात परेष्वमंस्था भुङ्क्ते जनो यत् परदुःखदस्तत् ॥ १७ ॥ सत्यं सुरुच्याऽभिहितं भवान्मे यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः ॥ स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् ॥ १८ ॥ आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्राऽपि यदव्यलीकम् ॥ आराधयाऽधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १९ ॥

जश्रिया दृशा कमलवत्सुन्दरेण नेत्रेण बाष्पकलामश्रुधारामुवाह ॥ १६ ॥ दीर्घमिति ॥ दीर्घं श्वसन्ती नुमार्षः । राजकृतापमानस्यापरिहार्यत्वात्तद्धेतुकस्य वृजिनस्य दुः- खस्य पारमन्तमपश्यती नुमभाव आर्षः । बालकं ध्रुवमाह स्म हे तात परेषु सुरुच्यादिष्वमङ्गलं वक्रोक्त्यापराधं मा अमंस्थाः । अडार्षः । यत् यस्मात् यो जनः परदुःखदः तत् स्वदत्तं दुःखमेव भुङ्क्ते अतोऽस्माकं प्रारब्धमेवेदृक् तस्याः कोऽपराध इति भावः ॥ १७ ॥ सत्यमिति ॥ त्वं राजासनयोग्यो नेति सुरुच्या सत्यमभिहितमुक्तं यतो दुर्भगाया मम उदरे त्वं गृहीतः सम्भूतस्तस्या एव स्तन्येन वृद्धश्च यां मामिडस्पतिर्भूपतिर्भार्येति वोढुमङ्गीकर्तुं यद्वा भार्येति बुद्धचा रक्षणभारं वोढुं विलज्जते वाशब्दाद्दासी- त्यपि वोढुं विलज्जते ॥ १८ ॥ आतिष्ठेति ॥ हे तात पितृभार्यात्वेन मात्रा समा समाता मम सपत्नी तया मम तव च शत्रुभूतयापि तपसाराध्यपुरुषमित्यादि यत् अव्य-

लीकं सत्यं वचः उक्तं तत् विमत्सरः सुरुच्यां मात्सर्यरहितः सन् त्वम् आतिष्ठ अतः यदि उत्तमो यथा तथा अध्यासनं गज्यमिच्छसे । तदर्थः । तदा अधोक्षजस्य हरेः पादपद्ममाराधय । यद्वा । आराधयेत्यादिसुरुचिवचोनुवादः । तथा च आराधयेत्यादि यत् समात्रा उक्तं तदपि अव्यलीकं सत्यमेव अतस्तदेव त्वमातिष्ठेति ॥ १९ ॥ अधोक्षजं विशिनष्टि—यस्येति ॥ विश्वस्य विभावनाय पालनाय आत्ता स्वीकृता गुणाभिपत्तिः सत्वगुणाधिष्ठातृत्वं येन तस्य यस्याधोक्षजस्य जितः वशीकृतः आत्मा मनः श्वसनः प्राणश्च यैस्तैरभिवन्द्यं सत्कृतम् अङ्घ्रिपद्मं चरणकमलं परिचर्य निषेव्य अजो ब्रह्मा पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं पदमध्यतिष्ठत् प्राप्तवान् ॥ २० ॥ तथेति ॥ तथा ब्रह्मणा यथा भगवन्तमाराध्योत्कृष्टं पदं प्राप्तं तथा वो युष्माकं पितामहो भगवान् मनुर्यं हरिमेकमत्या एकाग्रबुद्ध्या सर्वान्तर्यामिदृष्ट्या पुरुदक्षिणैर्मखैरिष्ट्वा संपूज्य अन्यतो देवान्तरात् भगवदाराधनव्यतिरिक्तसाधनतो वा दुरवापं प्राप्तुमशक्यं भौमं मन्वन्तराधिपत्यजं दिव्यं स्वर्गसंबन्धि च सुखम् अथ देहत्यागानन्तरमापवर्ग्यं मोक्षसुखं च अभिपेदे प्राप्तवान्

यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ॥ अजोऽध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् ॥ २० ॥ तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः ॥ इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् ॥ २१ ॥ तमेव वत्साऽऽश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् ॥ अनन्यभावे निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥ २२ ॥ नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन ॥ यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया ॥ २३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः ॥ संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् ॥ २४ ॥ नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ॥ स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः ॥ २५ ॥

॥ २१ ॥ तमेवेति ॥ हे वत्स भृत्य वत्सलं मुमुक्षुभिरपि मोक्षप्राप्त्यर्थं मृग्या अन्वेषणीया पदाब्जयोः पद्धतिर्मार्गो यस्य तं पूरुषं भगवन्तमेव आश्रय शरणं गच्छ । तथा अनन्यभावे नास्त्यन्यस्मिन् वस्तुमात्रे भावश्चिन्तनं यस्य तस्मिन् निजधर्मैः पाञ्चवार्षिकस्यानुपनीतस्य ते कर्मानधिकारात् भक्तिधर्मैर्भाविते शोधिते मनसि तमेव पूरुषमवस्थाप्य भजस्व ॥ २२ ॥ नान्यमिति ॥ अङ्ग हे ध्रुव पद्मपलाशवत् भक्तजनतापहारके शोभमाने लोचने यस्य तस्मात् अन्यं कञ्चनापि ते तव दुःखच्छिदं दुःखनिवर्तकं न मृगयामि विचारेण न पश्यामि । यः इतरैः ब्रह्मादिभिः प्रसादार्थं विमृग्यमाणया अन्विष्यमाणयापि लीलया हस्ते गृहीतं दीपवत्पद्मं यया तया श्रिया स्वस्मिंस्तत्प्रसादार्थं यो मृग्यतेऽपेक्ष्यते ॥ २३ ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारकं मातुः संजल्पितं रोदनपूर्वकं कथितमर्थस्य स्वाभिलषितपदार्थस्यागमः प्राप्तिर्यस्मात्तथाभूतं वच आकर्ण्य श्रुत्वा आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनः संनियम्य धैर्ययुक्तं कृत्वा ध्रुवः पितुः पुरान्निश्चक्राम निर्जगाम ॥ २४ ॥ नारद इति ॥ सर्वज्ञत्वात्स्वस्थाने स्थित एव तत् सुनीत्युपदेशवचन-

माकर्ण्य श्रुत्वास्य ध्रुवस्य चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं भगवदाराधनं ज्ञात्वा विस्मितः संस्तत्रागत्याघघ्नेन पापनिवर्तकेन स्वपाणिना तस्य मूर्द्धनि स्पृष्ट्वा स्वनेत्रस्थैर्यं प्राह स्म ॥ २५ ॥ अहो इति ॥ मानभङ्गममृष्यतामसहमानानां क्षत्रियाणामहो तेजः आश्चर्यजनकः प्रभावः कुतः यत् यस्मादयं ध्रुवो बालोऽपि सपत्नुः मातुः सापत्न्याः सुरुच्याः असद्वचः तिरस्कारवचनं हृदा धत्ते धारयति ॥ २६ ॥ नाधुनेति ॥ हे पुत्रक अधुनापि आयुषः पञ्चवर्षातीतेऽपि क्रीडनादिषु सक्तस्य रतस्य कुमारस्य ते तव अवमानं संमानं वापि न लक्षयामः अवमानसंमानानुसन्धानं न पश्यामः ॥ २७ ॥ विकल्प इति ॥ विकल्पे मानापमानानुसन्धाने विद्यमानेऽपि पुंसोऽसंतोषहेतवः असमानादयस्तत्कर्तारः शत्रवो वा मोहमृते हि निश्चयेन भिन्ना न सन्ति मोहकल्पिता एव ते कुतः यत् यस्माल्लोके सुखदुःखादि सर्वम् अपमानादि वा निजकर्मभिर्भवति ॥ २८ ॥ परितुष्येदिति ॥ यस्मात्स्वकर्मनिर्मितमेव लोको भुङ्क्ते ततस्तस्मात् हे तात स्वकर्मानुसारेण सुखदुःखादिकमीश्वरो ददात्येवातस्तामीश्वरगतिं वीक्ष्य ईश्वरानुकूल्यं विना नोद्यमाः फलदा इति

अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् ॥ बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वचः ॥ २६ ॥ नारद उवाच ॥ नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानं वापि पुत्रक ॥ लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ २७ ॥ विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसंतोषहेतवः ॥ पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभिः ॥ २८ ॥ परितुष्येत्ततस्तात तावन्मात्रेण पूरुषः ॥ दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ॥ २९ ॥ अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि ॥ यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम ॥ ३० ॥ मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः ॥ न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ ३१ ॥ अतो निवर्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः ॥ यतिष्यति भवान् काले श्रेयसां समुपस्थिते ॥ ३२ ॥ यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ॥ आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमृच्छति ॥ ३३ ॥

ज्ञात्वा यावद्दैवेन स्वप्रारब्धेन तदनुसारेणेश्वरेण वोपसादितं प्रापितं तावन्मात्रेण बुधः पुरुषः परितुष्येत् सन्तोषमेव कुर्यात् ॥ २९ ॥ अथेति ॥ अथ मदुक्तात् भिन्नप्रकारेण मात्रोपदिष्टेन योगेनोपायेन यस्य भगवतः प्रसादं त्वमवरुरुत्ससि अवरोद्धुं प्राप्तुमिच्छसि स देवो वै निश्चयेन मम पुंसां दुराराध्यो दुःखेनाराध्यो मतः ॥ ३० ॥ मुनय इति ॥ निःसङ्गेन सर्वतः सङ्गत्यागेन तीव्रयोगेन निरन्तरप्राणायामादिना युक्तेनापि समाधिना तत्राप्युरुजन्मभिर्यस्य पदवीं मार्गं मृगयन्तोऽपि मुनयो मननशीला मनस्विनोऽपि तां पदवीमपि न विदुः स पुंसां दुराराध्य इति पूर्वेणैव संबन्धः ॥ ३१ ॥ अत इति ॥ अतो हेतोः तवैषः तदाराधनाग्रहलक्षणो निष्फलो निर्बन्धो हठो निवर्ततामत्र त्वया हठो न कार्य इत्यर्थः । यतः श्रेयसां काले धर्मानुष्ठानोपयुक्ते काले वयसः प्रौढत्वे समुपस्थिते सति भवान् यतिष्यति यत्नं करिष्यति । तङ्भाव आर्षः ॥ ३२ ॥ यस्येति ॥ सुखदुःखयोर्मध्ये यस्य पुरुषस्य यत् सुखं दुःखं वा दैवविहितं दैवेनेश्वरेण स्वप्रारब्धानुरूपं दत्तं स देही तेन सुखदुःखान्यतरेणात्मानं तोषयन् स्वप्रारब्धमेव मया भुज्यतेऽ-

त्रान्यस्य कोऽपराध इति सुखे सति पुण्यं क्षीयते दुःखे पापं क्षीयत इति वा मनःसंतोषं कुर्वन् तमसः संसारस्य पारमृच्छति प्राप्नोति ॥ ३३॥ गुणाधिकादिति ॥ स्वापेक्षया विद्याधनाभिजनादिगुणैरधिकात् ल्यब्लोपे पञ्चमी। सर्वत्र गुणाधिकं पुरुषं दृष्ट्वा मुदं लिप्सेत् तस्मिन् प्रीतिं कुर्यात् नासूयाम् । तथा स्वापेक्षया गुणाधमं दृष्ट्वा अनुक्रोशं तत्र दयां कुर्यात् न तिरस्कारम् । तथा स्वसमानगुणं दृष्ट्वा तत्र मैत्रीम् अन्विच्छेत् कुर्यान्न स्पर्धाम् । एवं कुर्वन् तापैर्लोकापमानादिजनितान्तःकरणवृत्तिविशेषैर्नाभिभूयते न पीड्यते ॥ ३४ ॥ पूर्वजन्मनि कश्चित्तपस्वी राजकुमारं दृष्ट्वा तत्र स्पृहावानभूत् स एव ध्रुवो जात इति पुराणान्तरम् । ततश्च नारदेन प्रशमे दर्शितेऽपि ध्रुवस्येच्छा न निवृत्तेत्याह—सोऽयमिति ॥ योऽस्मद्विधैर्द्रष्टुमप्यशक्यः सोऽयमात्मसंतोषलक्षणः शमः सुखदुःखाभ्यां हतः तिरस्कृतविवेकः आत्मा येषां तेषां मादृशानां पुंसामनुग्रहाय भवता कृपया दर्शितः ॥ ३५ ॥ अथापीति ॥ अथापि तथापि सः शमः क्षात्रं क्षत्रियस्वभावं घोरमसहनलक्षणमुपेयुषः प्राप्तवतोऽत एवाविनीतस्य भवता विनये शिक्षितेऽपि तेन रहितस्य मे मम सुरुच्या दुर्वचांस्येव पीडाकरत्वाद्बाणास्तैर्भिन्ने हृदि विदीर्णमृद्भाजन इव न श्रयते न तिष्ठति । एतेन शौर्यहीना ब्राह्मणादय एवोपशमोपदेशयोग्या

गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् ॥ मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते ॥ ३४ ॥ ध्रुव उवाच ॥ सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ॥ दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥ ३५ ॥ अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्त्रं घोरमुपेयुषः ॥ सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥ ३६ ॥ पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधुवर्त्म मे ॥ ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ ३७ ॥ नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ॥ वितुदन्नटते वीणां हितार्थं जगतोऽर्कवत् ॥ ३८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान् नारदस्तथा ॥ प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥ ३९ ॥

न त्वहमिति सूचितम् ॥ ३६ ॥ पदमिति ॥ हे ब्रह्मन् अस्मत्पितृभिर्मन्वादिभिरन्यैरप्यनधिष्ठितमप्राप्तं त्रिभुवनेषु उत्कृष्टं पदं स्थानं जिगीषोः जेतुमिच्छोर्मे तस्य साधु सुकरं वर्त्म मार्गं ब्रूहि ॥ ३७ ॥ नूनमिति ॥ यो वीणां वितुदन् वादयन् जगतो हिताय अर्कवत् अटते भ्रमति । तङार्षः । सः भवान् नूनं निश्चितं भगवतः परमेष्ठिनो ब्रह्मणः अङ्गजः पुत्रः नारद एवास्ति वीणादिलिङ्गात् । अङ्कज इति पाठे उत्सङ्गाज्जातः यद्वा पूर्वश्लोकोक्तार्थे हेतुमाह। परमेष्ठिनः अङ्गजः यो भवान् ननु जगतो हितायाटति अतः त्रिभुवनोत्कृष्टपदप्राप्तिमार्गं ब्रूहीति संबन्धः । यद्वा । परमेष्ठिनोऽङ्गजोऽपि भवान् यदटति तल्लोकहितायैव अतो ममापि हितं करिष्यत्येव ॥ ३८ ॥ इतीति ॥ इत्येवं ध्रुवेणोदाहृतं कथितं वाक्यमाकर्ण्य प्रीतः भगवान् सर्वज्ञो भगवदिच्छैवैवमिति ज्ञात्वा नारदस्तदा तस्मिन्नेव समये तं बालं प्रति सद्वाक्यं तन्मनोरथसाधनपरं वाक्यम् अनुकम्पया प्राह स्म ॥ ३९ ॥

नारद उवाच ॥ जनन्याऽभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ॥ भगवान् वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ॥४०॥ धर्मार्थकाममोक्षार्थं य इच्छेत् श्रेय आत्मनः ॥ एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ॥ ४१ ॥ तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ॥ पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥ ४२ ॥ स्नात्वाऽनुसवनं तस्मिन् कालिन्द्याः सलिले शिवे ॥ कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥ ४३ ॥ प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् ॥ शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् ॥ ४४ ॥ प्रसादाऽभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् ॥ सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् ॥ ४५ ॥ तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् ॥ प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवम् ॥ ४६ ॥ श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् ॥ शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४७ ॥

जनन्येति ॥ यस्तव जनन्याभिहितः कथितः स एव भगवदाराधनलक्षणः ते तव निःश्रेयसस्य अभिप्रेतार्थस्य पन्थाः मार्गः वासुदेवः सर्वान्तर्यामी च तत्प्रवणात्मना तदेकाग्रचित्तेन तं भज ॥ ४० ॥ धर्मेति ॥ यः पुरुषः धर्मार्थकाममोक्षाख्यं समुदितं प्रत्येकं वा आत्मनः श्रेय इच्छेत् तस्य तत्र तत्प्राप्तौ हरेः पादसेवनमेकमेव कारणं नान्यत् ॥ ४१ ॥ तदिति ॥ तत् तस्मात् हे तात ते तव भद्रं भवतु त्वं भगवदाराधनार्थं मधुवनाख्यं शुचि पवित्रं पुण्यं पुण्यप्रदं यमुनायास्तटं गच्छ तस्य सिद्धक्षेत्रेषु मुख्यत्वात् यत्र मधुवने नित्यदा सर्वदा हरेः सान्निध्यमस्ति हरिस्तत्र नित्यं वसति ॥ ४२ ॥ स्नात्वेति द्वयम् ॥ तस्मिन् मधुवने निवसन्ननुसवनं शिवे परमपावने कालिन्द्याः सलिले स्नात्वा उचितानि अध्ययनाद्यभावेऽपि आत्मन उचितानि देवतानमस्कारादीनि कृत्वा इति यमनियमा उक्ताः। चैलाजिनकुशादिभिः स्वस्तिकादिभिश्च कल्पितमासनं येन तथा भूत्वा त्रिवृता पूरकरेचककुम्भकात्मकेन त्रिविधेन प्राणायामेन शनैः प्राणेन्द्रियमनोमलं प्राणमनसोर्मलं चाञ्चल्यम् इन्द्रियमलं विषयोन्मुखत्वं व्युदस्य निरस्य इति प्राणायामप्रत्याहारौ धारणामाह । गुरुणा धीरेण मनसा गुरुं सर्वोत्तमं परमपूज्यं भगवन्तमभिध्यायेदिति प्रथमपुरुषप्रयोगेन । न केवलं त्वदर्थेयं रीतिः किं त्वन्योऽपि यः कश्चिच्छ्रेयोर्थी स एवं कुर्यादिति ॥४३॥४४॥ प्रसादेति ॥ प्रसादाय वरदानाय अभिमुखमुद्युक्तं ध्यायेदित्यस्यैव क्रियापदस्य सर्वत्रान्वयः । शश्वत्सर्वदा प्रसन्नं वदनं मुखमीक्षणे च यस्य तं सुष्ठु नासा यस्य तं सुष्ठु भ्रुवौ यस्य तं चारुणी मनोहरे कपोले यस्य तं सुरेषु देवेषु सुरेभ्यो वा सुन्दरम् ॥ ४५ ॥ तरुणमिति ॥ तरुणं युवानं रमणीयानि मनोहराणि अङ्गानि करचरणादीनि यस्य तम् अरुणमोष्ठमीक्षणे च आधारयतीति तथा तम् । यद्वा । अरुणानि ओष्ठः उर्ध्वोष्ठः ईक्षणे अधरः अधरोष्ठश्च यस्य तम् । प्रणतानां शरणागतानामाश्रयणमाश्रयभूतं नृम्णं सुखकरं सर्वपुरुषार्थभूतधनं वा करुणायाः कृपाया अर्णवं समुद्रमत एव शरण्यं शरणयोग्यमाश्रयणीयम् ॥ ४६ ॥ श्रीवत्साङ्कमिति ॥ श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं पुरुषाकारं वनमालिनं शङ्खचक्रगदापद्मैः अभिव्यक्ताश्चत्वारो भुजा यस्य तम् ॥ ४७ ॥

किरीटिनमिति ॥ किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयाभ्यामन्वितं युक्तं भूषितं कौस्तुभाभरणं यस्यां सा कौस्तुभस्यापि आभरणभूता वा ग्रीवा यस्य तं पीते कौशेये कौशजन्ये वाससी यस्य तम् ॥ ४८ ॥ काञ्चीति ॥ काञ्चीकलापेन क्षुद्रघण्टिकासमूहेन पर्यस्तं परिवेष्टितं लसन्ती काञ्चनमये नूपुरे यस्य दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनयोर्वर्द्धनं हर्षकरम् ॥ ४९ ॥ पद्भ्यामिति ॥ नखान्येव मणयस्तेषां श्रेणिः पङ्क्तिस्तया विलसद्भ्यां पद्भ्यां हृत्पद्मकर्णिकालक्षणं धिष्ण्यं मध्यस्थानमाक्रम्य समर्चतां भक्तिपूर्वकं पूजयतां निजभक्तानामात्मनि मनसि अवस्थितम् ॥ ५० ॥ ध्यानमाह—स्मयमानमिति ॥ नियतेन पूर्वोक्तधारणया वशीकृतेन अत एवैकभूतेन एकाग्रेण मनसा स्मयमानं हसन्तं सानुरागं भक्तविषयकानुरागसहितमवलोकनं यस्य तं वरदर्षभं वरदानां ब्रह्मादीनां मध्ये ऋषभं श्रेष्ठं यथेष्टदातारं भगवन्तमभिध्यायेत् धारणोक्तानि प्रसादाभिमुखत्वादीनि विशेषणानि ध्यानेऽपि द्रष्टव्यानि । यद्वा । नान्यानि चिन्तयेत् भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखमित्येकादशरीत्या यथोक्तमात्रमेव ॥ ५१ ॥ समाधिमाह—एवमिति ॥ एवं सुभद्रं परममङ्गलं

किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् ॥ कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ४८ ॥ काञ्चीकलापपर्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् ॥ दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥ ४९ ॥ पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् ॥ हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ५० ॥ स्मयमानमभिध्यायेत् सानुरागावलोकनम् ॥ नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् ॥ ५१ ॥ एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः ॥ निर्वृत्त्या परया तूर्णं संपन्नं न निवर्तते ॥ ५२ ॥ जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ॥ यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् ॥ ५३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः ॥ सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ॥ ५४ ॥ सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ॥ शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ॥ ५५ ॥

भगवतो रूपं ध्यायतः पुरुषस्य मनः तूर्णं शीघ्रमेव परया निर्वृत्त्या परमानन्देन भगवता सम्पन्नं मिलितं सत् ततो न निवर्त्तते पृथङ् न भवति ध्येयं न त्यजति ॥ ५२ ॥ जप्यश्चेति ॥ हे नृपात्मज परम उत्कृष्टः अत एव गुह्यः न सर्वतः प्रसिद्धः जप्यः मन्त्रश्च मे मत्तः श्रूयताम् । दक्षिणः कर्ण आधीयताम् उपदिशामित्यर्थः । यं मन्त्रं सप्तरात्रं प्रपठन् वाचिकं जपन् पुमान् खेचरान् पार्षदान् आकाशगामिनो द्रष्टुमशक्यानपि पश्यति किं पुनरुपांशु मानसं वा ॥ ५३ ॥ मन्त्रमाह—ओमिति ॥ अनुपनीताय सप्रणवोपदेशेन वैष्णवमन्त्रेषु द्विजत्वाद्यवस्थापेक्षा नास्तीत्युक्तम् । मन्त्रेणेति देशकालविभागवित् यस्मिन् देशे यस्मिन्काले यानि योग्यानि द्रव्याणि लभ्यन्ते तैः पूजा कार्येति विभागवित् बुधः अनेन मन्त्रेण देवस्य भगवतो वासुदेवस्य द्रव्यमयीं द्रव्यप्रधानां सपर्यां पूजां विविधैर्द्रव्यैः कुर्यात् ॥ ५४ ॥ द्रव्याण्याह—सलिलैरिति ॥ शुचिभिः शुद्धैः सलिलैः माल्यैः पुष्पैः वन्यैः वनप्रभवैर्मूलफलादिभिः शस्तैः शास्त्रविहितैः अङ्कुरैः दूर्वादिभिः अंशुकैः वन्यैरेव भूर्जत्वगादिभिः भगवतः प्रियया तुलस्या

च प्रभुमर्चयेत् ॥ ५५ ॥ लब्ध्वेति ॥ द्रव्यमयीं शिलादिमयीमर्चां प्रतिमां लब्ध्वा सम्पाद्य क्षित्यादिषु वा प्रभुं भगवन्तमर्चयेदिति संबन्धः । आदिपदेनादित्यमण्डलाग्नि-विप्रगुरुग्रहणम् । आभृतो वशीकृत आत्मा चित्तं येन स तथा अत एव शान्तो विक्षेपरहितः मुनिर्मननपरः सावधानः यतवाक् गृहीतमौनः मितं वन्यं मूलफलादि भुङ्क्ते तादृशः स्यात् । वन्यस्य वृषादिदुःखप्रदकृष्याद्यनुत्पन्नत्वेन शुद्धत्वात् ॥ ५६ ॥ स्वेच्छेति ॥ अचिन्त्यया निजमायया शक्त्या स्वेच्छयावताराणां चरितानि तैः उत्तमश्लोको भगवान् यद्यद्धृदयंगमं मनोहरं पराक्रमं करिष्यति तत् शास्त्रे प्रसिद्धं ध्यायेत् तदानीं प्रथमे स्वायंभुवे मन्वन्तरेऽवतारप्राचुर्याभावात् करिष्यतीति भाविनिर्दे-शः ॥ ५७ ॥ परिचर्या इति ॥ भगवतो यावत्यः पूर्वैः सेविताः सेवनं कारिताः कर्तव्यत्वेन प्रदर्शितास्ता गन्धचन्दनछत्रचामराद्या द्रव्यवतीः मन्त्रेणैव ध्याता मूर्तिर्यस्य तस्मै मन्त्रमूर्तये तं प्रसादयितुं मन्त्रहृदयेनैव द्वादशाक्षरोच्चारणेनैव मनसा प्रकल्प्यानीतैरेवोपचारैरित्यर्थः । विरक्तस्य वस्तुतस्तत्तद्वस्त्वभावात् प्रयुञ्ज्यात् कुर्यात् ॥ ५८ ॥

लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्चयेत् ॥ आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ् मितवन्यभुक् ॥ ५६ ॥ स्वेच्छावतारचरितैर-चिन्त्यनिजमायया ॥ करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमम् ॥ ५७ ॥ परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ॥ ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ५८ ॥ एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ॥ परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया ॥ ५९ ॥ पुंसाममा-यिनां सम्यग्भजतां भाववर्धनः ॥ श्रेयो दिशत्यभिहितं यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥ ६० ॥ विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ॥ तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥ ६१ ॥ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः ॥ ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितम् ॥ ६२ ॥ तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः ॥ अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच तम् ॥ ६३ ॥

एवमिति द्वयम् ॥ एवमुक्तप्रकारेण मनोगतं दृढतरं यथा भवति तथा कायेन सलिलादिभिः मनसा ध्यानादिभिः वचसा जपादिभिः भक्तिमत्या प्रेमपूर्वकया परिचर्यया परिचर्यमाणः सेव्यमानो भगवान् भाववर्धनः भावान् भक्ताभिलषितान् वर्धयतीति सः अमायिनां दम्भरहितानामत एव सम्यक् प्रेमपूर्वकं भजतां पुंसां देहिनां देहवतां धर्मार्थकामेषु त्रिविधपुरुषार्थेषु यदभिमतं वाञ्छितं तच्छ्रेयो दिशति ददाति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ विरक्तश्चेति ॥ यस्तु इन्द्रियरतौ विषयभोगे विरक्तः सः निरन्तरभावेन अनवच्छिन्नप्रेमलक्षणेन भूयसा भक्तियोगेन अद्धा साक्षात् विमुक्तये तं हरिं भजेत । यद्वा । यस्तु इन्द्रियरतौ त्रिवर्गे चकारान्मोक्षेऽपि विरक्तः सः प्रेमलक्षणभक्तियो-गेन विशिष्टमुक्तये पार्षदत्वाय भजेतेत्याहुः ॥ ६१ ॥ इत्युक्त इति ॥ नारदेनैवमुक्तो ध्रुवस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुण्यं पुण्यजनकं प्रतिकल्पमाविर्भावात् हरेश्चरणाभ्यां चर्चितं मण्डितम् । अनेन तत्र भगवतो नित्यम् विहारो दर्शितः मधुवनं ययौ ॥ ६२ ॥ तपोवनमिति ॥ एवं तस्मिन् ध्रुवे तपोवनं मधुवनं गते सति राज्ञः शोकनिवृ-

त्तये मुनिः राज्ञोन्तःपुरं प्रविष्टः । तत्र च राज्ञा अर्हितं समर्पितमर्हणमर्घादि यस्मै सोऽर्हितार्हणकः सुखेनासीनस्तं राजानमुवाच । स्वयं जानन्नपि तन्मुखाच्छ्रोतुं पृष्टवान् ॥ ६३ ॥ राजन्निति ॥ हे राजन् त्वं परिशुष्यता मुखेन युक्तः दीर्घं किं ध्यायसे चिन्तयसि । तङ्गार्षः । अर्थेन सहितः कामो धर्मो वा किन्न रिष्यते न नश्यति इति सवितर्कः प्रश्नः । तङ्गार्षः ॥ ६४ ॥ सुत इति ॥ हे ब्रह्मन् स्त्रैणेन स्त्रीविश्येन अकरुणात्मना निर्दयेन मे मया पञ्चवर्षः अत एव बालकः अपि गुणैर्महान् कविर्धीमांश्च सुतो ध्रुवः मात्रा सह निर्वासितः निर्वसन्नुपेक्षितः अतो निर्वासितः मात्रा सहेति तु तस्या अप्युपेक्षणात् ॥ ६५ ॥ अपीति ॥ हे ब्रह्मन् अर्भकं बालकमत एव मार्गे चलनात् श्रान्तं क्षुधितं चात एव परिम्लानं शुष्कं मुखाम्बुजं यस्य तं शयानमनाथं रक्षकरहितं वृका मा स्मादन्ति किंस्विन्न खादन्ति अपीति सम्भावनायामेवं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ अहो इति ॥ बत खेदे । अहो आश्चर्ये । स्त्रीजितस्य मम स्त्रीवश्यत्वेन जातं दौरात्म्यमनार्यत्वम् उपधारय पश्य । प्रेम्णा अङ्कमारुरुक्षन्तमारोढुमिच्छन्तं बालं

नारद उवाच ॥ राजन् किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ॥ किं वा नरिष्यते कामो धर्मो वाऽर्थेन संयुतः ॥ ६४ ॥ राजोवाच ॥ सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाऽकरुणात्मना ॥ निर्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः ॥ ६५ ॥ अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः ॥ श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् ॥ ६६ ॥ अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ॥ योऽङ्कं प्रेम्णाऽऽरुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः ॥ ६७ ॥ नारद उवाच ॥ मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशांपते ॥ तत्प्रभावमविज्ञाय व्यावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ॥ ६८ ॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ॥ एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव ॥ ६९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः ॥ राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत् ॥ ७० ॥ तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् ॥ समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् ॥ ७१ ॥

योऽहमसत्तमः स्त्रिया जडीकृतो नाभ्यनन्दम् ॥ ६७ ॥ मा मेति ॥ हे विशांपते राजन् देवेन श्रीहरिणा गुप्तमात्मसात्कृत्वा रक्षितं स्वतनयं तस्य स्वतनयस्य प्रभावमविज्ञाय वर्त्तमानस्त्वं मा मा शुचः तस्य शोकं मा कार्षीः । च्लेरङ् आर्षः । यद्वा । "शुचिर् पूतीभावे" इत्यस्य इरित्वात् च्लेरङ्धातोरनेकार्थता । यस्य ध्रुवस्य यशः कर्तृ जगत् कर्म आवृङ्क्ते व्याप्नोति सामीप्याद्वर्तमानवन्निर्देशः ॥ ६८ ॥ सुदुष्करमिति ॥ हे राजन् लोकपालैरिन्द्रादिभिरपि सुदुष्करमसाध्यं कर्म भगवदाराधनं कृत्वा प्रभुस्तत्करणे समर्थस्ततो वरान् प्राप्य तव यशो विपुलयन् विस्तारयन्नचिरत एष्यति प्राप्स्यति ॥ ६९ ॥ इतीति ॥ पाठ एवान्वयः । विश्रुत्येत्यत्र विश्रम्भेति वा पाठः ॥ ७० ॥ अथ ध्रुववृत्तमाह—तत्रेति ॥ तत्र मधुवने ध्रुवः प्रयतः पूतः समाहितः सावधानश्च सन् यस्यां तत्र प्राप्तस्तां विभावरीं रात्रिमुपोष्य ऋष्यादेशेन नारदोक्तप्रकारेण पूरुषं पुरुषोत्तमं भगवन्तं पर्यचरत् सेवितवान् ॥ ७१ ॥

त्रिरात्रान्त इति ॥ त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थानि बदराणि चाशनं यस्य स तथा तदपि न यथेष्टं किंतु आत्मनः शरीरस्य वृत्तिर्वर्तनं स्थितिस्तदनुसारेण यावता अशितेन शरीरनिर्वाहः स्यात्तावदश्नन् हरिं चार्चयन्मासं निन्ये ॥ ७२ ॥ द्वितीयमिति ॥ अर्भको ध्रुवः षष्ठे षष्ठे दिने हिंसापरिहारार्थं स्वयं शीर्णैः पतितैःशुष्कैस्तृणपर्णादिभिः कृतान्नः कृताहारः सन् द्वितीयं च मासं नयन् विभुं व्यापकं भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्चयत् । आडभावश्छेदार्षः ॥ ७३ ॥ तृतीयमिति ॥ तृतीयं च मासमानयन् ईषदि-वानायासेन नयन् नवमे नवमे अहनि दिवसे अब्भक्षः सन्नुत्तमश्लोकं भगवन्तं समाधिना तदेकप्रवणचित्तेन उपाधावत् अचिन्तयत् । यद्वा । नवमे नवमेऽहनि अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् । एवं तृतीयं मासं च अनयत् इत्यन्वयः । प्रतिमासमाहारसंकोचं तपोऽतिरेकं च कृतवानित्यर्थः ॥ ७४ ॥ चतुर्थमिति ॥ चतुर्थमपि मासमानयत् इत्यनुषङ्गः । द्वादशे द्वादशेऽहनि वायुभक्षः जितश्वासश्च सन् देवं भगवन्तं ध्यायन् देहमधारयत् । यद्वा । अत्रापि भगवन्तं ध्यायन् देहमधारयत् । एवं चतुर्थमासमनय-

त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः ॥ आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन् हरिम् ॥ ७२ ॥ द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने ॥ तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुम् ॥ ७३ ॥ तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि ॥ अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना ॥ ७४ ॥ चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि ॥ वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् ॥ ७५ ॥ पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः ॥ ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ॥ ७६ ॥ सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् ॥ ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किंचनापरम् ॥ ७७ ॥ आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् ॥ ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे ॥ ७८ ॥ यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही ॥ ननाम तत्रार्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे ॥ ७९ ॥

दिति ॥ ७५ ॥ पञ्चम इति ॥ पञ्चमे मासि अनुप्राप्ते सति वायुभक्षणमपि त्यक्त्वा जितश्वासः कृतकुम्भको नृपात्मजो ध्रुवोऽक्षरं ब्रह्म ध्यायन् एकेन पदा स्थाणुरिवाचल-स्तस्थौ ॥ ७६ ॥ सर्वत इति ॥ ततश्च भूतानि भूतकार्याणि शब्दादीनि इन्द्रियाणि चाशेरते यत्र तत् मनः सर्वतो विषयत आकृष्य हृदि भगवतो रूपं ध्यायंस्ततोऽपरं किञ्चनापि नाद्राक्षीत् । यद्वा । भूतानां कार्येष्विन्द्रियेषु न शेते न विषयीभवति तथाभूतमिति भगवद्रूपविशेषणम् । यद्वा । भूतेन्द्रियाणि आशेरते ननु जाग्रति यत्र तेषामगम्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ आधारमिति ॥ प्रधानपुरुषयोरपीश्वरं कारणमत एव महदादीनामप्याधारमक्षरं ब्रह्म ध्यानेन प्रादुर्भूतं धारयमाणस्य सतो ध्रुवस्य त्रयो लोकास्तस्य तेजः सोढुमशक्नुवन्तश्चकम्पिरे कम्पिता जाताः ॥ ७८ ॥ यदेति ॥ स पार्थिवार्भको राजपुत्रो ध्रुवो यदा एकपादेन तस्थौ तत्र तदा तस्याङ्गुष्ठेन निपीडिता आक्रान्ता सती मही इभेन्द्रेण धिष्ठिता आक्रान्ता अलोप आर्षः । तरीर्नौर्यथा पदे पदे सव्यतो दक्षिणतश्च नमति तथा अर्द्धम् अर्द्धदेशं व्याप्य ननाम । " देशश्चाकर्मणां कर्मसंज्ञ " इति कर्म-

त्वम् इत्याहुः । स्वामिपादास्तु अंशांशिनोरभेदविवक्षया महीसामानाधिकरण्यं समाशवाच्यद्वंशब्दस्य नियतक्लीबत्वात्तथा प्रयोग इति प्राहुः ॥ ७९ ॥ तस्मिन्निति ॥ असुं प्राणं मुखनासिकादि तद्द्वारं च निरुध्य आत्मन्येकीकृत्य आत्मनः सकाशात् अनन्यया धिया अभेददृष्ट्या विश्वात्मकमक्षरं ब्रह्म तस्मिन् ध्रुवेऽभिध्यायति सति भृशमत्यन्तं निरुच्छ्वासनिपीडिताः श्वासनिरोधेन पीडिताः सन्तो लोकपालैः सहिता लोकाः त्रिलोकस्था जनाः अन्यच्छरणमपश्यन्तो हरिमेव शरणं ययुः । व्यष्टिसमष्ट्योरैक्यधिया विश्वात्मकस्वप्राणनिरोधे कृते मुख्यस्य प्राणस्य निरोधात्सर्वप्राणिप्राणनिरोधो जातः ॥ ८० ॥ नैवमिति ॥ हे भगवन् चराचररूपस्याखिलसत्वधाम्नः सर्वप्राणिनां शरीरस्य एवमेकदा प्राणरोधं न विदामः न विद्मः । शपः अलुग्गुणाभावश्चार्षः । अतः वयं शरण्यं शरणागतरक्षकं त्वां शरणं प्राप्ताः अतः तत् तस्मात् प्राणनिरोधजनितात् वृजिनात् क्लेशात् नोऽस्माकं विमोक्षं विधेहि कुरु ॥८१॥ मा भैष्टेति ॥ मा भैष्ट यूयं भयं मा कुरुत स्वकीयं धाम गृहं प्रति यात गच्छत । औत्तानपादिः उत्तानपादस्य पुत्रो मयि विश्वा-

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्याऽसुमनन्यया धिया ॥ लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् ॥ ८० ॥
देवा ऊचुः ॥ नैवं विदामो भगवन् प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्वधाम्नः ॥ विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ॥ ८१ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ॥ यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा
॥ ८२ ॥ इति श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कन्धे ध्रुवच० मधुवनसमागमनवर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ त एवमुच्छिन्नभया
उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् ॥ सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥ १ ॥ स वै धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ॥ तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥

त्मके सङ्गतः ऐक्यं प्राप्तः आत्मा स्वरूपं यस्य तथाविधः सन् तपस्यति अतः यतो हि तपसो वो युष्माकं प्राणनिरोध आसीत् जातस्तस्माद्दुरत्ययात् मत्प्रसादं विना विघटयितुमशक्यात् तपसः सकाशात् बालमहं निवर्तयिष्ये । यद्वा । मा भैष्ट स्वधाम प्रतियात बालं ध्रुवं तपसा निवर्त्तयिष्ये यतो ध्रुवाद्वः प्राणनिरोध आसीत् स औत्तानपादिर्मयि सङ्गतात्मा अतः स कमपि न जिघांसति ॥ ८२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्याष्टमे निरमादिमाम् ॥ ८ ॥ नवमे तु ध्रुवो लब्ध्वा वरं यातोऽन्तिकं पितुः ॥ तेनाकारि नृपस्तत्र श्लोकाः षष्टिस्तथाष्ट च ॥ उवाचनवकं चाशीतिः सैका अनुष्टुभः ॥ ९ ॥ त एवमिति ॥ ते इन्द्रादयो लोकपाला एवं भगवद्वाक्यश्रवणेन उत्सन्नं गतं भयं येषां ते उरुक्रमे भगवति कृतावनामाः कृतप्रणामाः सन्तः त्रिविष्टपं स्वर्गं ययुः । ततस्तदनन्तरमेव सहस्रशीर्षा भगवानपि भृत्यस्य स्वसेवकस्य ध्रुवस्य दिदृक्षया गरुत्मता गरुडेन मधोर्वनमागतः सहस्रशीर्षेति गर्भोदशायिना सहाभेदात् तदानींतनोऽवतारः पृश्निगर्भो भागवतामृतादवगन्तव्यः ॥ १ ॥ स वा इति ॥ स वै ध्रुवो

योगविपाकेन प्राणायामादिदार्ढ्येन तीव्रया निश्चलया धिया हृदये भगवन्तं पश्यन् यदैनं बहिरागतमपि अन्तर्दृष्टित्वान्न ददर्श तदा तस्य सर्वकार्यं तु बहिष्ठेनैव रूपेण सेत्स्यतीत्यन्तःस्थितौ प्रयोजनाभावात् तडित्प्रभं हृत्पद्मकोशे स्फुरितमपि रूपं भगवान् झटिति तिरोहितवांस्तदा सहसैव तदपि रूपं तिरोहितमुपलक्ष्य व्युत्थितः संस्तदवस्थं यादृशमन्तःस्फुरितं तादृशं रूपं बहिः स्थितं ददर्श ॥ २ ॥ तद्दर्शनेनेति ॥ तस्य भगवतो दर्शनेन आगतं प्राप्तं साध्वसं सम्भ्रमो यस्य सोऽर्भको बालो ध्रुवः अङ्गं शरीरं क्षितौ दण्डवद्विनमय्य आनतं कृत्वा अवन्दत । ततश्च दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निव लक्षितः आस्येन मुखेन चुम्बन्निव लक्षितः भुजैराश्लिषन्निव लक्षितः आश्लिषन्निति तौदादिकत्वमार्षम् । प्रपिबन्निवावन्दत इत्याद्यनुषङ्गो वा ॥ ३ ॥ स इति ॥ अस्य ध्रुवस्य सर्वस्य जगतश्च हृद्यवस्थितः स हरिः तं ध्रुवं कृताञ्जलिं विवक्षन्तं स्वगुणान् वक्तुमिच्छन्तं तथापि बालकत्वादतद्विदं तान् स्वगुणान् स्तुत्यादिकं वा अजानन्तं ज्ञात्वा तस्य सामर्थ्यसिद्धये ब्रह्ममयेन वेदात्मकेन कम्बुना शङ्खेन कृपया कपोले पस्पर्श ॥ ४ ॥

तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् ॥ दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकः पिबन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन्
॥ ३ ॥ स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ॥ कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले
॥ ४ ॥ स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ॥ तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः
॥ ५ ॥ ध्रुव उवाच ॥ योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ॥ अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ ६ ॥ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ॥ सृष्ट्वाऽनुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥ ७ ॥

स वा इति ॥ तदैव शङ्खस्पर्शक्षण एव तां दैवीं देवो भगवान् तद्विषयां गिरं प्रतिपद्य प्रतिपादितां गिरमिति पाठे भगवता प्रतिपादितां गिरं प्रतिपद्येति शेषः । परितो ज्ञातः परात्मनोर्जीवेश्वरयोर्निर्णयो येन सः ध्रुवा क्षितिः स्थानं यस्येति भाविनिर्देशः स वै ध्रुवः भक्तियुक्तभावः सन् असत्वरं यथा स्यात्तथा परितः श्रुतं व्याप्तमुरु बृहत् श्रवः यशो यस्य तं भगवन्तमभ्यगृणात् तुष्टाव ॥ ५ ॥ य इति ॥ अखिलशक्तिधरो यो भगवानन्तः प्रविश्य मम प्रसुप्तां निद्रितां लीनामिमां वैखरीं संज्ञां वाचमन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणानिन्द्रियाणि स्वधाम्ना स्वतेजसा चिच्छक्त्या सञ्जीवयति पूर्वसंस्कारोद्बोधनेन स्वस्य व्यापारे प्रवर्तयति तस्मै भगवते पुरुषाय अन्तर्यामिणे तुभ्यं नमः ॥ ६ ॥ एक इति ॥ हे भगवन् उरुगुणया सत्वादित्रिगुणात्मिकया मायाख्यया निजशक्त्या इदं महदाद्यशेषं जगत् सृष्ट्वा तदनु प्रविश्य पुरुषः अन्तर्यामी त्वमेक एव तस्याः मायायाः असत्सु निद्रितविषयोन्मुखेषु गुणेषु देहेन्द्रियदेवतादिरूपेण परिणतेषु स्थितः सन् यथा विभावसुरग्निरेक एव दारुषु नानाकारवान्नानेव भाति न तु वस्तुतो नाना ।

तथा त्वं नानेव भासि न तु त्वद्व्यतिरेकेण ज्ञानक्रियाशक्तिधरः कश्चिदस्ति अतः वागादिशक्तिधरा वह्न्यादयोऽपि त्वमेव ॥ ७ ॥ ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं त्वदधीनं का वार्ता वह्न्यादीनामित्याह—त्वद्दत्तयेति ॥ हे आर्तबन्धो पूर्वमविदन्नपि भवन्तं शरणं प्रपन्नो ब्रह्मा त्वद्दत्तया वयुनया ज्ञानेन इदं विश्वं सुप्तः पुरुषः प्रबुद्धः सन् यथा पश्यति तद्वत् अचष्ट अपश्यत् । अत एव आपवर्ग्याणां मुक्तानामपि चरणमाश्रयं तव पादमूलं कृतविदा सर्वेन्द्रियजीवनेन त्वत्कृतमुपकारं जानता कथं विस्मर्यते न कथमपि । अत एवं सर्वोपकारकर्त्तारं त्वां ये न भजन्ति ते मूर्खाः कृतघ्ना एवेति भावः । यद्वा । हे आर्त्तबन्धो भवत्प्रपन्नो ज्ञानिजनः त्वद्दत्तया वयुनया विश्वमचष्ट । तस्य त आपवर्ग्यस्य मोक्षार्हस्य जिज्ञासुभक्तस्य शरणं तव पादमूलं कृतविदा ज्ञानलाभवता कृतज्ञेन कथं विस्मर्यते । ज्ञानिनोऽपि त्वामभजन्तः कृतघ्ना एवेति । अनेन आर्त्तो जिज्ञासुर्ज्ञानी चेति गीतोक्तास्त्रयो भक्ता उक्ताः ॥ ८ ॥ चतुर्थोऽर्थार्थी मादृशो भक्तस्तु मूढ इत्याह—नूनमिति ॥ भवाप्ययौ जन्ममरणे ततो विमोक्षणं यस्मात् तं कल्पकतरुमिव सर्वकामदं त्वां येऽन्यहेतोः अर्थकामादिप्राप्त्यर्थमर्चन्ति भजन्ति ते नूनं निश्चयेन तव मायया विमुष्टमतयः मोहितचित्ताः । यतः यत्स्पर्शजं तत्तद्विषयसंबन्धजन्यं सुखं तन्नृणां प्राणिनां

त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं सुप्तः प्रबुद्ध इव नाथ भवत्प्रपन्नः ॥ तस्याऽपवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो ॥ ८ ॥ नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ॥ अर्चन्ति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्यमिच्छन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नृणाम् ॥ ९ ॥ या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ॥ सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत् किं त्वन्तकासिलुलितात् पततां विमानात् ॥ १० ॥ भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो भूयादनन्त महताममलाशयानाम् ॥ येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथाऽमृतपानमत्तः ॥ ११ ॥

नरकेऽपि भवति । तत् कुणपोपभोग्यं कुणपेन मृततुल्येन शरीरेण उपभोग्यं सुखमिच्छन्ति । यद्वा । कल्पतरुं त्वामर्चन्ति ततश्च कुणपोपभोग्यं सुखमिच्छन्ति ॥ ९ ॥ या निर्वृतिरिति ॥ हे नाथ सर्वस्वामिन् तनुभृतां देहिनां तव पादपद्मस्य ध्यानात् भवज्जनैः भवद्भक्तजनैः सह भवत्कथाश्रवणेन वा या निर्वृतिः य आनन्दः स्यात् भवति सा निर्वृतिः स्वमहिमनि निजानन्दरूपे ब्रह्मण्यपि माभून्न भवति । यद्येवं तर्हि अन्तकस्याऽसिना कालेन लवनिमेषादिना लुलितात् खण्डितात् विमानात् पततां स्वर्गिणां तु सा निर्वृतिर्नास्तीति किमु वक्तव्यम् ॥ १० ॥ भक्तिमिति ॥ हे अनन्त त्वयि भगवति वासुदेवे मुहुः निरन्तरं भक्तिं प्रेमलक्षणां प्रवहतां सातत्येन कुर्वताम् अमलाशयानां शुद्धचित्तानां महतां मे मम प्रकृष्टः सङ्गो भूयात् । येनैवंभूतमहत्प्रसङ्गेन भवद्गुणकथैव अमृतं तस्य पानेन मत्तः परमानन्दे निमग्नः सन् उरूणि व्यसनानि दुःखानि यस्मिंस्तम् अत एवोल्बणं भयंकरं भवाब्धिं संसारविस्मारकत्वात् स्वादु विशेषत्वाच्चामृतं तस्य पानेन मत्तः परमानन्दे निमग्नः सन् भवाब्धिं संसारसमुद्रमञ्जसा

अनायासेनैव नेष्ये तरिष्यामि ॥ ११ ॥ कथामृतपानस्य मादकत्वमाह–ते इति ॥ हे ईश हे अब्जनाभ ये तु भवदीयपदारविन्दयोः सौगन्ध्ये लुब्धं हृदयं येषां त्वद्भक्तानां
तेषु कृतः प्रकृष्टः सङ्गो यैस्ते अतितरां प्रियं मर्त्यं देहं न स्मरन्ति । ये चादो मर्त्यमनुसम्बद्धाः सुतादयस्तांश्च न स्मरन्ति । तुशब्देन केवलयोगादिनिष्ठानां देहाभिमानादनिवृ-
त्तिमाह ॥ १२ ॥ ननु त्वं किमित्यभिमानं वहसीत्यत आह–तिर्यगिति ॥ हे अज हे परम तिर्यञ्चो गोमृगादयः नगा वृक्षपर्वतादयः द्विजाः पक्षिणः सरीसृपाः सर्पादयः देवा
इन्द्रादयः दैत्याः प्रह्लादादयः मर्त्याः मनुष्यास्तैस्तिर्यगादिभिः परिचितं व्याप्तं सदसद्विशेषं सन्ति स्थूलानि पृथ्व्यादीनि पञ्चमहाभूतानि असन्ति भूतसूक्ष्माणि शब्दादीनि
विशेषा यस्य तत् महदादीन्यनेकानि कारणानि यस्य तत् एवंभूतं ते तव स्थविष्ठं विराड्रूपं केवलमहं वेद्मि अतः परमीश्वरस्वरूपं न वेद्मि । तथा यत्र वादो " यतो वाचो
निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह "। इति श्रुतेर्लौकिकशब्दव्यापारो नास्ति तत् ब्रह्मरूपं च न वेद्मि ॥ १३ ॥ कल्पान्त इति ॥ कल्पान्ते कल्पस्य सृष्टिसमयस्यान्ते प्रलयसमय
एतत् त्रैलोक्यमखिलं सर्वं जठरेण उदरेण गृह्णन् उदरे संनिवेश्य अनन्तसखः शेषसहायः तदङ्के शेषोत्सङ्गे यः पुमान् श्रीनारायणः शेते अत एव स्वदृक् प्रपञ्चक्रीडोपरतत्या

ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश मर्त्यं ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ॥ ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविन्दसौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु कृत-
प्रसङ्गाः ॥ १२ ॥ तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ॥ रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परम
वेद्मि न यत्र वादः ॥ १३ ॥ कल्पान्त एतदखिलं जठरेण गृह्णञ्छेते पुमान्स्वदृगनन्तसखस्तदङ्के ॥ यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्मगर्भे
द्युमान्भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४ ॥ त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ॥ यद्बुद्ध्यवस्थि-
तिमखण्डितया स्वदृष्ट्या द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥ १५ ॥

योगनिद्रारूढत्वात् स्वस्मिन्नेव न बहिर्दृग्दृष्टिर्यस्य सः यस्य नाभिरेव गाम्भीर्यात् सिन्धुः समुद्रस्तस्मिन् रोहतीति तथा तदेव प्रकाशबाहुल्यात् काञ्चनं सुवर्णवर्णं त्रिलोकात्मकं
पद्मं तस्य गर्भे कर्णिकायां द्युमान् अतिद्युतिमान् तेजस्वी ब्रह्मा जातः स भवानिति शेषः । तस्मै तुभ्यं भगवते अचिन्त्यमहिम्ने तं त्वां भगवन्तमचिन्त्यशक्तिमनुकूलयितुमहं
प्रणतोऽस्मि ॥ १४ ॥ ननु ममापि शयनाद्यवस्थावत्त्वे को जीवाद्विशेषस्तत्राह–त्वमिति ॥ त्वं नित्यमुक्तो जीवस्तु त्वत्प्रसादान्मुच्यते ।त्वं परिशुद्धः स तु मलिनः त्वं तु विबुद्धः
सर्वज्ञः स त्वल्पज्ञः त्वमात्मा स तु देहाध्यासी जडः त्वं कूटस्थः निर्विकारः स तु विकारी त्वमादिपुरुषः सत्वादिमान् त्वं तु भगवान् स भगहीनः त्वं त्रयाणां गुणानामधीशः
स तु परतन्त्रः । कुत एतद्वैलक्षण्यं यद्यतो बुद्ध्यवस्थितिं बुद्धेस्तां तामवस्थामखण्डितया स्वदृष्ट्या चिच्छक्त्या द्रष्टा पश्यसि । द्रष्टेति तृन्प्रत्ययान्तः शब्दः । अतो बुद्ध्यव-
स्थितिमित्यत्र षष्ठ्यभावः । जीवस्तु बुद्ध्यवस्थाभिः खण्डितदृष्टिः तथाभूत एव त्वं स्थितौ सर्वलोकपालनेऽधिमखो यज्ञाधिष्ठाता स तु मखादिकर्माधीनः अतः त्वं व्यतिरिक्तः

जीवाद्विलक्षण एवास्से इति ॥ १५ ॥ सविशेषं रूपमुक्त्वा निर्विशेषमाह—यस्मिन्निति ॥ विरुद्धगतयः परस्परविरुद्धा गतिः स्वभावो येषां ते विद्याविद्यासर्गसंहारादयो नियमेन भिन्नाश्रया विविधशक्तयः अनिशं निरन्तरम् आनुपूर्व्यात् पर्यायेण यस्मिन् पतन्ति वर्तन्ते तद् ब्रह्म व्यापकं विश्वस्य भवो जन्म यस्मात्तद्विश्वभवम् एकमद्वितीयम् अनन्तम् आद्यम् आनन्दमात्रम् अविकारमहं प्रपद्ये शरणं व्रजामि ॥ १६ ॥ सत्येति ॥ हे भगवन् तथा तेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थ इत्येवमनुभजतः पुंसः पुरुषार्थः परमानन्दः स एव मूर्तिर्यस्य तस्य तव पादपद्ममेव हि निश्चितम् आशिषो राजादेः सकाशात् राज्याद्यपेक्षया सत्या आशीः परमार्थफलम् अस्ति । यद्यप्येवं तथापि हे आर्य स्वामिन् अनुग्रहे हिताचरणे कातरः परवशः भगवान् भवान् यथा वाश्रा नवप्रसूता धेनुर्वत्सकं क्षीरं पाययति वृकादिभ्यो रक्षति चेति तद्वत् दीनान् सकामानप्यस्मान् परिपाति संसारभयाद्रक्षत्येव ॥ १७ ॥ अथेति ॥ एवंप्रकारेण सत्संकल्पेन धीमता ध्रुवेणाभिष्टुतो भृत्येष्वनुरक्तः भगवान् प्रार्थनां प्रतिनन्द्य इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत्

यस्मिन्विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ॥ तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्यमानन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये
॥ १६ ॥ सत्याऽऽशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ॥ अप्येवमार्य भगवान्परिपाति दीनान्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथाभिष्टुत एवं वै सत्संकल्पेन धीमता ॥ भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ॥ तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ॥ १९ ॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्र यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति॥
यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम्॥ मेढ्यां गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनाम्॥२०॥धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः॥
चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारकाः ॥ २१ ॥

॥ १८ ॥ वेदेति ॥ हे राजन्यबालक हे सुव्रत ते भद्रं कल्याणं भवतु । यत्ते हृदि व्यवसितं सर्वोत्कृष्टं स्थानमाकाङ्क्षितं तदहं सर्वज्ञो वेद जानामि । तदन्यैर्दुरापं दुर्लभमपि तुभ्यं प्रयच्छामि ॥ १९ ॥ स्थानं विशिनष्टि—नेति ॥ हे भद्र यत् स्थानं त्वदन्यैर्मन्वादिभिर्महद्भिरप्यनधिष्ठितं न प्राप्तं भ्राजिष्णु प्रकाशमानं ध्रुवा क्षितिर्निवासो यत्र तत् यत्रेति यत्र च मेढ्यां धान्यक्रमणाय भ्राम्यमाणानां पशूनां बन्धस्तम्भो मेढी तस्यां गोचक्रवत् बलीवर्दसमूहवत् ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितं निबद्धं परिक्रामति इति शेषः । यच्च अवान्तरकल्पवासिनां परस्तादपि स्थास्नु लोकत्रयनाशेऽपि स्थितिशीलम् ॥ २० ॥ धर्म इति ॥ धर्मः अग्निः कश्यपः शुक्रः इत्यादयो नक्षत्ररूपाः नक्षत्रमण्डले वर्तमानाः वनौकसो वानप्रस्थाः मुनयः सप्तर्षयः सतारका यत्स्थानं प्रदक्षिणीकृत्य भ्रमन्तश्चरन्ति तत्ते प्रयच्छामि इत्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥

एतच्च राज्यानन्तरं भविष्यतीत्याह—प्रस्थित इति ॥ गां पृथिवीं तुभ्यं दत्त्वा पित्रा वनं प्रति प्रस्थिते गमने कृते सति भावे क्तः। भवान् न व्याहतानि श्रान्तानीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः तथा धर्मः संश्रयः आश्रयो यस्य स तथा धर्मानुसारेण षट्त्रिंशद्वर्षसहस्रपर्यन्तं साहस्रमिति स्वार्थेऽण् पृथिवीं रक्षिता रक्षिष्यति ॥ २२ ॥ त्वया असंकल्पितमपि मद्भक्तस्य तव द्रोहात्सुरुच्यामेवं भविष्यतीत्याह—त्वदिति ॥ त्वद्भ्रातर्युत्तमे मृगयायां नष्टे सति तस्मिन्नेव मनो यस्याः सा तन्माता तु वनमन्वेषन्ती वने उत्तमान्वेषणं कुर्वती तत्रोत्थितं दावाग्निं प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥ इष्ट्वेति ॥ इह भूलोके पुष्कलदक्षिणैरुत्तमोपस्करैर्यज्ञैः यज्ञो हृदयं प्रिया मूर्तिर्यस्य तं मामिष्ट्वा सत्या आशिषः उत्तमान् भोगान् भुक्त्वा अन्ते भोगावसाने मां स्मरिष्यसि ॥ २४ ॥ तत इति ॥ ततस्तदनन्तरमृषिभ्य उपरिष्टाद्वर्तमानं सर्वलोकनमस्कृतं मत्स्थानं त्वं गन्तासि गमिष्यसि। यतः स्थानात्तत्र गतो यतिर्नावर्तते प्रच्युतो न भवति। यतिरित्यत्र गत इति च पाठः ॥ २५ ॥ इतीति ॥ इत्येवंप्रकारेणार्चितः स भगवान् गरुडध्वजः तस्मै ध्रुवाय आत्मनः

प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्मसंश्रयः ॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिता मण्डलं भुवः ॥२२॥ त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः ॥
अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥ इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः ॥ भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां
संस्मरिष्यसि ॥ २४ ॥ ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः ॥ २५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥
इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदम् ॥ बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्वजः ॥ २६ ॥ सोऽपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवो-
पसादितम् ॥ प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् ॥ २७ ॥ विदुर उवाच ॥ सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्च-
नार्जितम् ॥ लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि
विद्धस्तु तान्स्मरन् ॥ नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥ २९ ॥

पदं स्थानम् अतिदिश्य दत्त्वा तस्य बालस्य पश्यत एव सतो गरुडारूढः सन् स्वं धामायात् गतः। अगादिति वा पाठः ॥ २६ ॥ सोऽपीति ॥ स ध्रुवोऽपि संकल्पजं मनोरथं तदपि न यथाकथंचित् किंतु संकल्पनिर्वाणं संकल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात् तं पूर्णं मनोरथं विष्णोः परिपूर्णस्य भगवतः पादसेवयोपसादितं प्राप्यापि नातिप्रीतः किंचित्प्रसन्नोऽपि सर्वथा प्रसन्नो न जातस्तथाभूतः सन् पुरमभ्यगात् आगतः ॥ २७ ॥ सुदुर्लभमिति ॥ मायाविनः कपटवतः सकामस्य सुदुर्लभं यत्परममुत्कृष्टं हरेः पदं तत् तस्य हरेश्चरणार्चनेनार्जितं प्रापितमेकेनैव जन्मना स्वल्पकालेन लब्ध्वापि अर्थवित् अर्थतत्वज्ञोऽपि ध्रुवः स्वमात्मानमसिद्धार्थमप्राप्तमनोरथमिव कथममन्यत ॥ २८ ॥ मातुरिति ॥ मातुः सपत्न्याः सुरुच्या वाच एव पीडाकरत्वाद्बाणास्तैर्विद्धो ध्रुवः तान् वाग्बाणान् स्मरन् मुक्तिपतेर्भगवतः सकाशात् मुक्तिं नैच्छत्। मातृसपत्नीवचः-

स्मरणदशायां मुक्तिकामस्तपो नाचरत् । ततश्च मुक्तिमननुसन्धाय सर्वोत्कृष्टस्थानं प्राप्तुं तपश्चचार । ततश्च भगवतापि तदनुरूपफले दत्ते स्वमौढ्यमनुस्मृत्य तापमुपेयिवान् ॥ २९ ॥ समाधिनेति ॥ नैके अनेके भवा यस्मिंस्तेन बहुजन्मनाभ्यस्तेन समाधिना यत्पदं यस्य भगवतः स्वरूपं सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसो जितेन्द्रिया विदुः । तस्यामुष्य भगवतः पादयोश्छायां तत्कृपया षड्भिरेव मासैरुपेत्यापि पृथङ्मतिर्भेददर्शी अहम् अपगतस्ततो निवृत्तः पुनर्दुःखार्णवे संसारे पतितः छायामिति स्तुत्यादिकाले गरुडाधिरूढस्य हरेश्छायायां स्थितमात्मानं स्मरता ध्रुवेणोक्तम् ॥ ३० ॥ अहो इति ॥ बतेति हा कष्टं जातम् । अहो आश्चर्यमिदं मन्दभाग्यस्य ममानात्म्यं हृदयराहित्यं मूर्खतां पश्यत । भवच्छिदः संसारोच्छेदकस्य हरेः पादमूलं गत्वापि यत् अन्तवत् राज्यं ध्रुवलोकादिचिरकालस्थाय्यपि अन्ततो विनाश्येव तद्याचे याचितवानस्मि ॥ ३१ ॥ मतिरिति ॥ पतद्भिः मदपेक्षयाधःस्थानं प्राप्तवद्भिः असहिष्णुभिर्देवैः इन्द्रियाद्यधिष्ठातृभिः मम मतिर्विदूषिता । योऽहमसत्तमः तथ्यं सत्यमपि नारदस्य वचः नाधुनापी-

ध्रुव उवाच ॥ समाधिना नैकभवेन यत्पदं विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः ॥ मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ॥ ३० ॥ अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ॥ भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥ ३१ ॥ मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ॥ यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः ॥ ३२ ॥ दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ॥ तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥ ३३ ॥ मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ॥ ३४ ॥ प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ॥ भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ॥३५॥ स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत ॥ ईश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः ॥३६॥

त्यादिपूर्वमुक्तं न अग्राहिषं न गृहीतवान् । आर्षः प्रयोगः । नाग्रहीषमिति शुद्धम् ॥ ३२ ॥ दैवीमिति ॥ दैवीं देवानां शक्तिरूपां मायां जगन्मोहनीमुपाश्रित्य द्वितीये भगवद्व्यतिरिक्ते वस्तुन्यसत्यपि प्रसुप्त इव यथा सुप्तः स्वप्नार्थान् पश्यन् द्वितीये असत्यपि व्याघ्रसर्पादिभ्यः खिद्यते तद्वत् भिन्नदृक् भेददर्शी अहं भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा भ्रातैव दुःखदत्वात् भ्रातृव्यः । शत्रुरिति भेददृष्ट्या हृदयरोगेणैव तापजनकशोकेन तप्ये तापमनुभवामि ॥ ३३ ॥ मयेत्यर्द्धम् ॥ गतायुषि आसन्नमरणे पुंसि चिकित्सा इव यथा व्यर्था तथा मया प्रार्थितमेतत् स्वार्थसाधकताभावाद्व्यर्थम् ॥ ३४ ॥ प्रसाद्येति ॥ भवच्छिदं जन्ममरणनिवर्तकं जगत आत्मानं दुष्प्रसादनमन्यैः प्रसादयितुमशक्यमपि तपसा प्रसाद्य भाग्यविवर्जितोऽहं भवं जन्ममरणमेव अयाचे याचितवान् ॥ ३५ ॥ स्वाराज्यमिति ॥ ईश्वराद्राज्ञः सकाशादधनः फलीकारान् इव सतुषतण्डुलकणान् यथा याचते तद्वत् स्वाराज्यं निजानन्दं यच्छतो भगवतः सकाशान्मे मया क्षीणपुण्येन क्षीणेन पुण्येनेति वा । बत अहो कष्टं मौढ्यान्मानोऽभिमानहेतुः राज्यादिर्भिक्षितो याचितः ॥३६॥

न वै इति ॥ हे तात वै निश्चितं यदृच्छया याश्चादिप्रयत्नं विनैव लब्धेनैव मनसः समृद्धिर्मनोरथपूर्तिर्येषां ते मुकुन्दस्य पदारविन्दयो रजोजुषः चरणारविन्दसेवातत्पराः भवादृशा जनाः निष्कामभक्ताः तस्य दास्यमृते सेवां विना आत्मनः अन्यमर्थं नैव वाञ्छन्ति ॥ ३७ ॥ आकर्ण्येति ॥ सम्परेत्य मृत्वाऽऽगतं श्रुत्वा यथा जनो न श्रद्धत्ते तद्वत् आत्मजं पुत्रमायान्तमाकर्ण्य श्रुत्वापि अभद्रस्य भाग्यहीनस्य मम भद्रं पुत्रागमनकल्याणं कुत इति मत्वा राजोत्तानपादो न श्रद्दधे विश्वासं न चकार ॥ ३८ ॥ श्रद्धायेति ॥ ततश्च एष्यत्यचिरत इत्यादि देवर्षेर्नारदस्य वाक्यं श्रद्धाय हर्षवेगेन धर्षितः तिरस्कृतो व्याकुलोऽतिप्रीतश्च सन् महाधनं हारं वार्ताहर्तुः प्रादात् ॥ ३९ ॥ सदश्वमिति द्वयम् ॥ आत्मजस्य पुत्रस्याभीक्षणे दर्शने उत्सुकः उत्साहवान् स राजा सदश्वं कार्तस्वरपरिष्कृतं स्वर्णभूषितं रथमारुह्य अमात्यादिभिः पर्यस्तो वृतः तथा शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेदपाठेन वेणुभिस्तच्छब्दैश्च सह पुरात्तूर्णं निश्चक्राम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सुनीतिरिति ॥ रुक्मैर्भूषिते सुनीतिः सुरुचिश्चास्य राज्ञो महिष्यौ

मैत्रेय उवाच ॥ न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो रजोजुषस्तात भवादृशा जनाः ॥ वाञ्छन्ति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धयः ॥ ३७ ॥ आकर्ण्यात्मजमायान्तं संपरेत्य यथागतम् ॥ राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम ॥ ३८ ॥ श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः ॥ वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनम् ॥ ३९ ॥ सदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम् ॥ ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभिः ॥४०॥ शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः ॥ निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः ॥ ४१ ॥ सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते ॥ आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ॥ ४२ ॥ तं दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयान्तं तरसा रथात् ॥ अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥४३॥ परिरेभेऽङ्गजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमनाः श्वसन् ॥ विष्वक्सेनाङ्घ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबन्धनम् ॥ ४४ ॥ अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः ॥ स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः ॥ ४५ ॥

उत्तमेन सहैकामेव शिबिकां नरयानमारुह्य अभि ध्रुवाभिमुखं जग्मतुः । ध्रुवनिष्क्रमणदिनानन्तरमेवानुतप्तो राजा सुनीतिं सादरमङ्गीचकार सुरुचिं नोपेक्षितवान् । तथापि दयानिधिः सुनीतिः सपत्नीं तत्पुत्रं च स्वशिबिकायामारोपयामासेति प्राहुः ॥ ४२ ॥ तमिति द्वयम् ॥ विष्वक्सेनस्य हरेरङ्घ्रिस्पर्शेन हतमशेषमघं बन्धनं रागद्वेषादि च यस्य तम् अङ्गजं पुत्रमायान्तमुपवनस्याभ्याशे समीपे दृष्ट्वा प्रेमविह्वलः दीर्घं बहुकालपर्यन्तमुत्कण्ठायुक्तं मनो यस्य स नृपः श्वसन् दीर्घश्वासान् मुञ्चन् तूर्णं शीघ्रमेव रथादवरुह्य तरसा वेगेन आसाद्य प्राप्य दोर्भ्यां भुजाभ्यां परिरेभे ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अथेति ॥ अथ जातः संसिद्धः उद्दामो महान् पुत्रप्राप्तिलक्षणो मनोरथो यस्य स मुहुस्तनयं मूर्ध्नि जिघ्रन् शान्तैः प्रेमोद्भवैर्नयनवारिभिः स्नापयामास ॥ ४५ ॥

अभिवन्द्येति ॥ सज्जनानामग्रणीर्मुख्यो ध्रुवः पितुः पादावभिवन्द्य तेनाशीर्भिः सहाभिमन्त्रितः कुशलप्रश्नादिना कृतसम्भाषणः सत्कृतश्च मातरौ द्वे अपि शीर्ष्णा ननाम । "शीर्षंश्छन्दसि" इति शीर्षन्नादेशः ॥ ४६ ॥ सुरुचिरिति ॥ सुरुचिस्तं पादयोरवनतमर्भकं बालकं सम्यक् प्रीतिपूर्वकमुत्थाप्य परिष्वज्य बाष्पैर्गद्गदया स्खलिताक्षरया गिरा जीवेत्याशीर्वचनमाह स्म ॥ ४७ ॥ सुरुच्याः प्रीतौ हेतुः—यस्येति ॥ यस्य कस्यापि जनस्य मैत्र्यादिभिः मैत्रीप्रीतिसन्तोषदयादिभिर्गुणैः भगवान् हरिः प्रसन्नो भवति तस्मै तं प्रति यथा निम्नं देशं प्रति स्वयमेवापो नमन्ति अवतरन्ति तथा सर्वाणि भूतानि नमन्ति अनुसरन्ति ॥ ४८ ॥ उत्तमश्चेति ॥ अन्योन्यमङ्गसङ्गादुत्पुलकौ रोमाञ्चितौ प्रेम्णा विह्वलौ उत्तमश्च ध्रुवश्चेत्युभौ अस्रौघं बाष्पप्रवाहं मुहुः ऊहतुः दधतुः ॥ ४९ ॥ सुनीतिस्तु ध्रुवदर्शनसमय एवानन्दमूर्छामाप तदङ्गे ध्रुवमेलनमाह—सुनीतिरिति ॥ अस्य ध्रुवस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतं ध्रुवमुपगुह्य तस्याङ्गस्पर्शेन निर्वृता आनन्दिता सती आधिं तद्वियोगजां मनःपीडां जहौ ॥ ५० ॥ पय इति ॥ हे वीर तदा वीरसुवः

अभिवन्द्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रितः ॥ ननाम मातरं शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ॥ ४६ ॥ सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम् ॥ परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४७ ॥ यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः ॥ तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम् ॥ ४८ ॥ उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योऽन्यं प्रेमविह्वलौ ॥ अङ्गसङ्गादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः ॥ ४९ ॥ सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् ॥ उपगुह्य जहावाधिं तदङ्गस्पर्शनिर्वृता ॥ ५० ॥ पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः शिवैः ॥ तदाऽभिषिच्यमानाभ्यां वीर वीरसुवो मुहुः ॥ ५१ ॥ तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा ॥ प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मण्डलं भुवः ॥ ५२ ॥ अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भगवान्प्रणतार्तिहा ॥ यदनुध्यायिनो वीरा मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयम् ॥ ५३ ॥ लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः ॥ आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरम् ॥ ५४ ॥

ध्रुवमातुः । उवङ्आर्षः । शिवैरानन्दोद्भवैर्नेत्रजैः सलिलैरश्रुभिरभिषिच्यमानाभ्यां स्तनाभ्यां पयो मुहुः सुस्राव ॥ ५१ ॥ तामिति ॥ तां राज्ञीं सुनीतिं जनाः प्रशशंसुः । तथाहि चिरं नष्टः अदर्शनं गतस्ते तव पुत्र इदानीं सर्वेषां तवास्माकं चार्तिहा दुःखनाशकः सन्नुपलब्धो दर्शनं गत एतद्दिष्ट्या महत् भद्रं जातम् । एष च भुवो मण्डलं रक्षिता रक्षिष्यति ॥ ५२ ॥ अभ्यर्चित इति ॥ नूनं निश्चितमेतत् । यस्य हरेः अनुध्यायिनः ध्यानपरायणाः धीरा योगिजनाः सुदुर्जयमपि मृत्युं जिग्युः जितवन्तः स प्रणतार्तिहा भगवान् त्वयाभ्यर्चितः पूजितः अत एव स्वपुत्रस्य मृत्युं त्वमजैषीरिति भावः ॥ ५३ ॥ लाल्यमानमिति ॥ एवमिति व्यवहितं पित्रादुपलालनं परामृश्यते । जनैः सर्वैरेव लाल्यमानं ध्रुवं सभ्रातरं कवभाव आर्षः । करिणीमारोप्य जनैः दिष्ट्या ते इत्यादिश्लोकद्वयेन स्तूयमानो नृपो हृष्टः सन् पुरमविशत् ॥ ५४ ॥

पुरं वर्णयति—तत्रेति ॥ तत्रोपसंक्लृप्तैः रचितैस्तदानीमेवोद्यानादिभ्य आनीयारोपितैः लसन्तो मकराः धात्वादिरचिता येषु तैः तोरणैः तथा सवृन्दैः फलपुष्पमञ्जरीसहितैः सवृन्तैरित्यपि पाठः । कदलीस्तम्भैः तथा तद्विधैः सवृन्दैः पूगानां पोतैर्बालवृक्षैः प्रतिद्वारमुपस्कृतमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ५५ ॥ चूतेति ॥ चूता आम्रास्तेषां पल्लवाश्च वासांसि च स्रजश्च मुक्तादामानि च तेषां विशेषेण लम्बो लम्बनमस्ति येषु तैः दीपकैरपां कुम्भैश्च प्रतिद्वारमुपस्कृतमलङ्कृतम्॥५६॥प्राकारैरिति ॥ शातकुम्भाः स्वर्णमयाः परिच्छदाः परिकरा येषु तैः श्रीमतां विमानानामिव शिखरैर्द्युतिर्येषां तैः प्राकारैः गोपुरैः पुरद्वारैः अगारैर्गृहैश्च सर्वतोऽलंकृतं श्रीमदिति पृथग्वा पुरविशेषणम् ॥ ५७ ॥ मृष्टेति ॥ चत्वरमङ्गणं रथ्या रथयोग्यो राजमार्गः अट्ट उच्चगृहस्योपरि निर्मिता भूमिका मार्गोऽवान्तरः मृष्टाः संमार्जिताश्चत्वरादयो यस्मिन् चन्दनचर्चितं चन्दनमिश्रितजलैश्चत्वरादिषु सिक्तं लाजैर्भृष्टव्रीहिभिः अक्षतैर्यवैः पुष्पैः फलैः तण्डुलैः बलिभिर्मृष्टान्नैर्वस्त्रभूषादिभिश्च युतम् ॥ ५८ ॥ ध्रुवायेति द्वयम् ॥ तत्र तत्र पथि मार्गे दृष्टाय ध्रुवाय पुरस्त्रियो

तत्र तत्रोपसंक्लृप्तैर्लसन्मकरतोरणैः ॥ सवृन्दैः कदलीस्तम्भैः पूगपोतैश्च तद्विधैः ॥ ५५ ॥ चूतपल्लववासःस्रङ्मुक्तादामविलम्बिभिः ॥
उपस्कृतं प्रतिद्वारमपां कुम्भैः सदीपकैः ॥ ५६ ॥ प्राकारैर्गोपुरागारैः शातकुम्भपरिच्छदैः ॥ सर्वतोऽलंकृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ॥ ५७ ॥
मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं चन्दनचर्चितम् ॥ लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तण्डुलैर्बलिभिर्युतम् ॥ ५८ ॥ ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ॥ सिद्धा-
र्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च ॥ ५९ ॥ उपजह्रुः प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिषः सतीः ॥ शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः ॥ ६० ॥
महामणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे ॥ लालितो नितरां पित्रा न्यवसद्दिवि देववत् ॥ ६१ ॥ पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरि-
च्छदाः ॥ आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः ॥ ६२ ॥ यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ॥ मणिप्रदीपा आभान्ति ललनार-
त्नसंयुताः ॥ ६३ ॥ उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः ॥ कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ ६४ ॥

वात्सल्यात् स्नेहात् सतीः श्रेष्ठाः आशिषः प्रयुञ्जानाः सत्यः सिद्धार्थाक्षतादीनि उपजह्रुः व्यकिरन् । सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ध्रुवश्च तासां वल्गूनि मनोहराणि गीतानि शृण्वन् पितुर्भवनं प्राविशत् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ महामणीति ॥ पित्रा नितरां लालितः सः ध्रुवः महामणीनां व्रातः समूहस्तन्मये तद्रचिते तस्मिन्भवनोत्तमे दिवि देववत् न्यवसत्॥६१॥ पय इति ॥ यत्र भवनोत्तमे शय्याः पयःफेननिभाः कोमलाः शुभ्राश्च दान्ताः हस्तिदन्तनिर्मिताः रुक्मनिर्मिताः परिच्छदाः परिकराः पात्रादयो यासु ताः शय्याः आभान्ति । महार्हाणि आसनानि आभान्ति । रौक्माः उपस्कराः पात्रादयश्चाभान्ति ॥ ६२ ॥ यत्रेति ॥ यत्र भवनोत्तमे स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च कुड्येषु मणय एव प्रदीपा इव प्रकाशका आभान्ति । तथा रत्नसंयुताः नानारत्नाभरणैर्भूषिताः ललनाःश्रेष्ठाः स्त्रियः परिचारिका आभान्ति॥६३॥उद्यानानीति ॥ कूजन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु तैः गायन्तो

मत्ता मधुव्रता भ्रमरा येषु तैः विचित्रैः नानावर्णैः अमरद्रुमैर्देववृक्षैः रम्याणि मनोहराण्युद्यानानि चाभान्ति ॥ ६४ ॥ वाप्य इति ॥ यत्र वैदूर्यमणिरचितानि सोपानानि यासां ताः पद्ममुत्पलं कुमुत् कुमुदं तद्वतीः तद्युक्ताः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । हंसकारण्डवानां कुलैः चक्राह्वैः सारसैश्च जुष्टाः सेविताः वाप्यश्च आभान्ति ॥ ६५ ॥ उत्तानपाद इति ॥ उत्तानपादः राजर्षिः अद्भुततमं तनयस्य प्रभावं मन्वाद्यनधिष्ठितपदप्राप्तिलक्षणं श्रुत्वा प्रजानुरागादिकं दृष्ट्वा च परं विस्मयं प्रपेदे प्राप ॥ ६६ ॥ वीक्ष्येति ॥ ऊढवयसं प्राप्तयौवनं राज्यनिर्वाहयोग्यं प्रकृतीनाममात्यादीनां प्रजापालनक्षमत्वेन संमतमनुरक्ताः प्रजा यस्मिंस्तं तमेवंगुणकं ध्रुवं वीक्ष्य राजोत्तानपादो भुवः पतिं चक्रे राज्येऽभिषिक्तवान् ॥ ६७ ॥ आत्मानमिति ॥ आत्मानं च प्रवयसं वृद्धमाकलय्य दृष्ट्वा विशांपतिः राजा विषयभोगाद्विरक्तः सन् आत्मनो गतिं तत्त्वं विमृशन् विचारयन् वनं प्रातिष्ठत् । तङभाव आर्षः ॥ ६८ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्याध्याये नवमे व्यधात् ॥ ९ ॥ दशमे चालकां गत्वा यक्षान-

वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः ॥ हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ॥ ६५ ॥ उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तम् ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वाऽद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परम् ॥६६॥ वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च संमतम् ॥ अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिम् ॥६७॥ आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशांपतिः ॥ वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिम् ॥६८॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे० नवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः ॥ उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥ १ ॥ इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः ॥ पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत् ॥ २ ॥ उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा ॥ हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्माताऽस्य गतिं गता ॥ ३ ॥ ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचाऽर्पितः ॥ जैत्रं स्यन्दनमास्थाय गतः पुण्यजनालयम् ॥ ४ ॥

नुजवातकान् ॥ बहून्ध्रुवोऽवधीत्तत्र श्लोकास्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥ अनुष्टुभः साङ्घ्रिदन्ता उवाचेति द्वयं तथा ॥ १० ॥ प्रजापतेरिति ॥ प्रजापतेः शिशुमारस्य दुहितरं कन्यां भ्रमिं नाम प्रसिद्धां ध्रुव उपयेमे । तत्सुतौ तस्याः भ्रमेः सुतौ कल्पवत्सराख्यौ बभूवतुः ॥ १ ॥ इलायामिति ॥ वायोः पुत्र्यामिलायामपि भार्यायां महाबलो ध्रुव उत्कलनामानं पुत्रं योषिद्रत्नं मनोहरां कन्यां च अजीजनत् । योषितां रत्नमिवातिमनोहरामिति विशेषणं वा ॥ २ ॥ उत्तम इति ॥ उत्तमस्तु अकृतोद्वाह एव मृगयायां बलीयसा पुण्यजनेन यक्षेणाद्रौ हिमवति हतः । आजाविति पाठे युद्धे हतः । तन्माता तस्योत्तमस्य माता सुरुचिः अस्योत्तमस्य गतिं मरणं गता ॥ ३ ॥ ध्रुव इति ॥ ध्रुवः भ्रातुर्वधं श्रुत्वा कोपामर्षाभ्यां युक्तया शुचा शोकेन द्वन्द्वैक्ये तु " द्वन्द्वाच्चुदष " इति अचि समस्तं पदम् । अर्पितो व्याप्तः सन् जैत्रं जयप्रदं स्यन्दनमास्थाय पुण्यजनानां यक्षाणामालयं स्थानमलकां पुरीं गतः ॥ ४ ॥

गत्वेति ॥ राजा ध्रुवः रुद्रानुचरैर्भूतादिभिः सेविताम् उदीचीं दिशं गत्वा हिमवतो हिमाचलस्य द्रोण्यां हिमवदवयवभूतपर्वतानामन्तर्गते समे प्रदेशे गुह्यकैः यक्षैः संकुलां व्याप्तां पुरीम् अलकां ददर्श ॥ ५ ॥ दध्माविति ॥ हे क्षत्तः बृहद्बाहुर्ध्रुवः खं दिशश्च अनुनादयन् शङ्खं दध्मौ । येन शब्देन उद्विग्नदृशः उपदेव्यः यक्षस्त्रियः भृशमत्रसन् ॥६॥ तत इति ॥ बलिनः उपदेवस्य कुबेरस्य महाभटाः योद्धारः तस्य शङ्खस्य निनादम् असहन्तः उदायुधाः सन्तः ततः पुरीतः निष्क्रम्य अभिपेतुः संमुखमाययुः ॥७॥ स इति ॥ वीरः उग्रधन्वा महारथः स ध्रुवः एकैकं त्रिभिर्त्रिभिर्बाणैः सर्वान् आपतत आगच्छतस्तान् त्रयोदशायुतानि यक्षान् युगपत् एकदैवाहन् जघान प्रहृतवान् ॥ ८ ॥ त इति ॥ ते सर्वे एव हि यक्षास्तैर्ललाटे लग्नैरिषुभिर्बाणैरात्मानं निरस्तं तिरस्कृतं मत्वा तस्य ध्रुवस्य तत् एवमेकदैव झटिति सर्वेषां हननलक्षणं कर्म आशंसन् मनसा श्लाघितवन्तः ॥ ९ ॥ तेऽपीति ॥ ततस्ते यक्षा अपि यथा पादस्पर्शमुरगा न सहन्ते तद्वत् अमृष्यन्तः तत्कर्मासहमानाः प्रचिकीर्षवः प्रतिकर्तुमिच्छवः द्विगुणं यथा भवति

गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेविताम् ॥ ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसंकुलाम् ॥ ५ ॥ दध्मौ शङ्खं बृहद्बाहुः खं दिशश्चानुनादयन् ॥ येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुपदेव्योऽत्रसन्भृशम् ॥ ६ ॥ ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेवमहाभटाः ॥ असहन्तस्तं निनादमभिपेतुरुदायुधाः ॥ ७ ॥ स तानापततो वीर उग्रधन्वा महारथः ॥ एकैकं युगपत्सर्वानहन् बाणैस्त्रिभिस्त्रिभि ॥८॥ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि॥ मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन्कर्म तस्य तत् ॥ ९ ॥ तेऽपि चामुममृष्यन्तः पादस्पर्शमिवोरगाः ॥ शरैरविध्यन्युगपद्द्विगुणं प्रचिकीर्षवः ॥ १० ॥ ततः परिघनिस्त्रिंशैः प्रासशूलपरश्वधैः ॥ शक्त्यृष्टिभिर्भुशुण्डीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ॥ ११ ॥ अभ्यवर्षन्प्रकुपिताः सरथं सहसारथिम् ॥ इच्छन्तस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानि त्रयोदश ॥ १२ ॥ औत्तानपादिः स तदा शस्त्रवर्षेण भूरिणा ॥ न उपादृश्यत च्छन्न आसारेण यथा गिरिः ॥ १३ ॥ हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यताम् ॥ हतोऽयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे ॥ १४ ॥

तथा षड्भिः षड्भिः शरैर्युगपदमुं ध्रुवमविध्यन् ॥ १० ॥ तत इति द्वयम् ॥ ततश्च तस्य कर्म प्रतिकर्तुमिच्छन्तः प्रकुपिताः अयुतानां त्रयोदश त्रयोदशायुतानि प्रायः अयुतानीत्येव पाठः । परिघनिस्त्रिंशादिभिः चित्राः वाजाः पक्षा येषां तैः शरैरपि सरथं सहसारथिं ध्रुवमभ्यवर्षन् आच्छादयामासुः ॥ ११ ॥ १२॥ औत्तानपादिरिति ॥ स औत्तानपादिः ध्रुवस्तदा भूरिणा शस्त्रवर्षेण च्छन्नो यथा धारासम्पातेन च्छन्नो गिरिरदृश्यो भवति तथा नोपादृश्यत । ध्रुवस्य कापि क्षतिर्नाभूदिति दृष्टान्तेन सूच्यते ॥ १३ ॥ हाहेति ॥ तदा एव दिवि स्थित्वा पश्यतां सिद्धानां हाहाकार आसीत् । तद्वचनमाह । मानवः मनुपौत्रोऽयं सूर्यः सूर्यतुल्यः पुण्यजना यक्षा एवार्णववद्दुस्तरत्वादर्णवस्तस्मिन्मग्नः प्रविष्टः सन् हतः ॥ १४ ॥

नदत्स्विति ॥ मृधे रणभूमौ यातुधानेषु राक्षसेषु नदत्सु नादं कुर्वत्सु जयकाशिषु अस्माभिर्जितं जितमिति स्वजयप्रकाशकेषु सत्सु शस्त्रकूटात्तस्य ध्रुवस्य रथः यथा नीहाराद्भास्करः सूर्य उत्तिष्ठति तद्वत् उदतिष्ठत् उद्भूतः ॥ १५ ॥ धनुरिति ॥ उग्रं शत्रूणां भयदं धनुः विस्फूर्जयन् टङ्कारघोषयुक्तं कुर्वन् द्विषतां खेदमुद्वहन् प्रापयंस्तेषामस्त्रौघं घनानीकमनिल इव बाणैर्व्यधमत् चूर्णयामास ॥ १६ ॥ तस्येति ॥ तस्य ध्रुवस्य चापाद्विनिर्मुक्ता ये द्विषतामस्त्रौघं व्यधमंस्त एवैकदा प्रयुक्ता बाणा रक्षसां वर्माणि भित्त्वा यथा इन्द्रप्रयुक्ता अशनयो वज्राणि गिरीन् प्रविशन्ति तद्वत् कायान् शरीराणि आविविशुः प्रविष्टाः ॥ १७ ॥ भल्लैरिति द्वयम् ॥ भल्लैरर्द्धचन्द्राकारबाणविशेषैः सञ्छिद्यमानानां यक्षाणां चारूणि कुण्डलानि येषु तैः शिरोभिः हेमतालाभैः सुवर्णतालसदृशैरुरुभिः वलयैर्वल्गुभिर्मनोहरैर्दोर्भिर्भुजैः हारकेयूरमुकुटैः महान्ति धनानि येषु तैरुष्णीषैश्चास्तृताः प्रकीर्णास्ता रणभुवो वीराणां मनोहराः सत्यो विरेजुः शोभितवत्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥ हतेति ॥ हतेभ्योऽवशिष्टाः उर्वरिताः अत एव क्षत्रियवर्यस्य

नदत्सु यातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे ॥ उदतिष्ठद्रथस्तस्य नीहारादिव भास्करः ॥ १५ ॥ धनुर्विस्फूर्जयन्दिव्यं द्विषतां खेदमुद्वहन् ॥
अस्त्रौघं व्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिलः ॥ १६ ॥ तस्य ते चापनिर्मुक्ता भित्त्वा वर्माणि रक्षसाम् ॥ कायानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा ॥ १७ ॥ भल्लैः संच्छिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुण्डलैः ॥ ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः ॥१८॥ हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः ॥ आस्तृतास्ता रणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः ॥ १९ ॥ हतावशिष्टा इतरे रणाजिराद्रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसायकैः ॥
प्रायो विवृक्णावयवा विदुद्रुवुर्मृगेन्द्रविक्रीडितयूथपा इव ॥ २० ॥ अपश्यमानः स तदाततायिनं महामृधे कंचन मानवोत्तमः ॥
पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद्द्विषां न मायिनां वेद चिकीर्षितं जनः ॥ २१ ॥ इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं यतः परेषां प्रतियोगशङ्कितः ॥
शुश्राव शब्दं जलधेरिवेरितं नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत ॥ २२ ॥

ध्रुवस्य सायकैः प्रायो बाहुल्येन विवृक्णाः सञ्छिन्ना अवयवा हस्तादयो येषां ते इतरे रक्षोगणाः मृगेन्द्रेण सिंहेन विक्रीडिताः विद्राविताः यूथपाः गजा इव रणाजिरात् युद्धाङ्गणतो विदुद्रुवुः पलायिता जाताः ॥ २० ॥ अपश्यमान इति ॥ मानवेषु मनुवंश्येषु उत्तमः स ध्रुवस्तदा तस्मिन् महामृधे युद्धभूमौ कञ्चनाप्याततायिनं शस्त्रपाणिमपश्यमानोऽपि शानजार्षः । पुरीम् अलकां दिदृक्षन्नपि द्रष्टुमिच्छन्नपि सन्नन्तादृशेरात्मनेपदाभाव आर्षः । न आविशत् । यतः जनः मायिनां द्विषां चिकीर्षितं न वेद ॥ २१ ॥ इतीति ॥ चित्रो रथो यस्य सः परेषां शत्रूणां प्रतियोगः पुनरुद्योगस्तस्माच्छङ्कितः अत एव यत्तः प्रयत्नवान् स ध्रुवः " न मायिनां वेद चिकीर्षितं जनः " इत्यादि वाक्यं स्वसारथिं प्रति ब्रुवन् सन् जलधेरिव ईरितमुत्पन्नं शब्दं शुश्राव । नभस्वतो वायोर्हेतोः सर्वदिक्षु रजोऽन्वदृश्यत ॥ २२ ॥

क्षणेनेति ॥ विस्फुरन्त्यः प्रकाशमानास्तडितो यस्मिंस्तेन त्रासयन्तः स्तनयित्नवोऽशनयो यस्मिंस्तेन घनानीकेन मेघमण्डलेन सर्वतो दिक्षु क्षणेन व्योमाच्छादितं जातम् ॥ २३ ॥ ववृषुरिति ॥ हे अनघ रुधिरौघादीन् ववृषुः मेघा इति शेषः। यद्वा। रुधिरादयः ववृषुः निपेतुः। न सृजति शरीरमित्यसृक् श्लेष्मादिरुधिरस्यासृक्छब्दवाच्यस्य पृथग्ग्रहणात् मेदांसीति वाच्ये मेदस इति पुंस्त्वमार्षम्। तथा गगनादस्य ध्रुवस्याग्रतः कबन्धानि शिरोरहितानि शरीराणि निपेतुः ॥ २४ ॥ तत इति ॥ ततश्च खे गिरिरदृश्यत तथा साश्मवर्षिणः अश्मसहितं यद्वर्षं तद्वन्तः। अश्मवर्षिभिः पुरुषैः सह वर्त्तमाना इति वा। गदापरिघनिस्त्रिंशमुसलाः सर्वतोदिशं सर्वदिक्षु निपेतुः। सर्वत इत्यस्य योगे दिशमिति द्वितीया ॥ २५ ॥ अहय इति ॥ अशनिर्मेघवह्निज्वाला तद्वन्निश्वासो येषां ते तथा रुषा क्रोधेनाक्षिभिरग्निं वमन्तोऽहयः मत्ता गजाः सिंहा व्याघ्राश्च यूथशः भूत्वा अभ्यधावन् वेगेन सम्मुखमाजग्मुः ॥ २६ ॥ समुद्र इति ॥ ऊर्मिभिः सर्वतो भुवं प्लावयन् महाह्लादः प्रचण्डशब्दवान् अत एव भीमः भयङ्करः समुद्रः कल्पान्ते

क्षणेनाच्छादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः ॥ विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयन् स्तनयित्नुना ॥ २३ ॥ ववृषू रुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्रमेदसः ॥ निपेतुर्गगनादस्य कबन्धान्यग्रतोऽनघ ॥ २४॥ ततः खेऽदृश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतो दिशम् ॥ गदापरिघनिस्त्रिंशमुसलाः साश्मवर्षिणः ॥२५॥ अहयोऽशनिनिःश्वासा वमन्तोऽग्निं रुषाक्षिभिः ॥ अभ्यधावन्गजा मत्ताः सिंहव्याघ्राश्च यूथशः ॥ २६ ॥ समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतो भुवम् ॥ आससाद महाह्लादः कल्पान्त इव भीषणः ॥ २७ ॥ एवंविधान्यनेकानि त्रासनान्यमनस्विनाम् ॥ ससृजुस्तिग्मगतय आसुर्या माययाऽसुराः ॥ २८ ॥ ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैस्तां मायामतिदुस्तराम् ॥ निशम्य तस्य मुनयः शमाशंसन्समागताः ॥ २९ ॥ मुनय ऊचुः ॥ औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा देवः क्षिणोत्ववनतार्तिहरो विपक्षान् ॥ यन्नामधेयमभिधाय निशम्य चाद्धा लोकोऽञ्जसा तरति दुस्तरमङ्ग मृत्युम् ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥

इव भीषणः आससाद समीपमाजगाम ॥ २७ ॥ एवमिति ॥ तिग्मा क्रूरा गतिः प्रवृत्तिर्येषां ते तथाभूताः असुराः स्वसंबन्धिन्या आसुर्या मायया एवंविधान्यनेकान्यमनस्विनामधीराणामेव त्रासनानि भयङ्कराणि वस्तूनि ससृजुः। अत्रासुरराक्षसादिशब्दैः प्रकरणात्समशीलतया यक्षा एवोच्यन्ते। असुरतुल्या इति वार्थः॥ २८ ॥ ध्रुव इति ॥ असुरैः ध्रुवे प्रयुक्तामतिदुस्तरां भगवत्स्मरणं विनोपायान्तरेण निवर्त्तयितुमशक्यां तां मायां निशम्य दृष्ट्वा मुनयस्तत्र समागताः सन्तस्तस्य ध्रुवस्य शं कल्याणमाशंसन् प्रार्थितवन्तः ॥ २९ ॥ औत्तानपादे इति ॥ अङ्ग हे औत्तानपादे अवनतानामार्तिहरः देवः भगवान् शार्ङ्गधन्वा तव विपक्षान् शत्रून् क्षिणोतु। नाशयतु यन्नाम अभिधाय उच्चार्य निशम्य श्रुत्वा वा लोकः प्राणिमात्रमद्धा साक्षात् अञ्जसा सुखेनैव दुस्तरमपि मृत्युं तरति ॥ ३० ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्च-

तुर्थस्याध्याये दशमे व्यधात् ॥ १० ॥ एकादशे मनुर्यक्षवधात्तत्वोपदेशनैः ॥ अवारयद्ध्रुवं तत्र श्लोकास्त्रिंशच्च पञ्च च ॥ उवाचेति द्वयं साङ्घ्रिचत्वारिंशदनुष्टुभः ॥ ११ ॥ निशम्येति ॥ एवं गदतामृषीणां वचनमुपदेशमिव निशम्य प्रबुद्धो ध्रुव उपस्पृश्य हस्तपादप्रक्षालनमाचमनं च कृत्वा यन्नारायणनिर्मितं नारायणास्त्रं तद्धनुषि संदधे तन्मन्त्रं पठित्वा शरं धनुषि योजितवान् ॥१॥ सन्धीयमान इति ॥ हे विदुर एवमेतस्मिन्नस्त्रे सन्धीयमाने सति गुह्यकनिर्मिताः माया मेघादिरूपाः ज्ञानस्योदये सति यथा क्लेशाः अविद्याऽस्मितादयो नश्यन्ति तद्वत् क्षिप्रमेव विनेशुः ॥ २ ॥ तस्येति ॥ ऋषेर्नारायणादुद्भूतमार्षमस्त्रं तस्य ध्रुवस्य धनुषि प्रयुञ्जतः सन्दधतः सतस्ततः सुवर्णमयाः पुङ्खाः मूलप्रान्ता ज्यानुसन्धानप्रदेशा येषां ते तथा कलहंसानामिव वासांसि पक्षा येषां ते। शरा इति शेषः। विनिःसृताः सन्तो भीमो भयङ्करो रवः शब्दो येषां ते शिखण्डिनो मयूरा यथा वनं प्रविशन्ति तद्वत् द्विषतां शत्रूणां बलं सेनां निर्विविशुः ॥३॥ तैरिति ॥ तैस्तिग्मधारैस्तीक्ष्णाग्रभागैः शिलीमुखैः शरैः प्रधने युद्धभूमौ इतस्ततः सर्वतः पुण्यजना यक्षा उपद्रुताः अत

मैत्रेय उवाच ॥ निशम्य गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः ॥ संदधेऽस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितम् ॥ १ ॥ संधीयमान एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिताः ॥ क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये यथा ॥ २ ॥ तस्याऽऽर्षास्त्रं धनुषि प्रयुञ्जतः सुवर्णपुङ्खाः कलहंसवाससः ॥ विनिःसृता निर्विविशुर्द्विषद्बलं यथा वनं भीमरवाः शिखण्डिनः ॥ ३ ॥ तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैरितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः ॥ तमभ्यधावन्कुपिता उदायुधाः सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः ॥ ४ ॥ स तान् पृषत्कैरभिधावतो मृधे निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान् ॥ निनाय लोकं परमर्कमण्डलं व्रजन्ति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ॥ ५ ॥ तान्हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यकाननागसश्चित्ररथेन भूयसा ॥ औत्तानपादिं कृपया पितामहो मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः ॥ ६ ॥ मनुरुवाच ॥ अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना ॥ येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ॥ ७ ॥

एव कुपिताः उदायुधाः उद्यतानि आयुधानि यैस्ते यथोन्नद्धा उच्छ्रिताः फणाः येषां ते अहयः सुपर्णं गरुडं हन्तुमायान्ति तद्वत् ते तं ध्रुवमभ्यधावन्। तं मारयितुमेकयैव हेलया संमुखमागताः ॥ ४ ॥ स इति ॥ स ध्रुवस्तान् यक्षान् मृधे युद्धेऽभिधावतः पृषत्कैः शरैर्निकृत्तानि बाहवः ऊरवः शिरोधराः ग्रीवाः उदराणि च येषां तान् परं लोकं सत्यलोकं निनाय प्रापितवान्। अर्कमण्डलं निर्भिद्य यं लोकमूर्ध्वरेतसः संन्यासिनो व्रजन्ति। भगवद्भक्तस्य ध्रुवस्य हस्तेन सङ्ग्रामे मृतानामुत्तमलोकप्राप्तिर्विवक्षिता। ऊर्ध्वरेतःशब्दमात्रसाहचर्यान्मोक्षस्तु न व्याख्येयः ॥ ५ ॥ तानिति ॥ भूयसा बलिना चित्ररथेन ध्रुवेण तान् गुह्यकान् यक्षान् अनागसः उत्तमहन्तुरन्यत्वेन निरपराधानपि हन्यमानानभिवीक्ष्य कृपया परिप्लुतः पितामहोऽतः शिक्षायां समर्थो मनुस्तथापि स्ववचनानुमोदनार्थं गुरुत्वार्थं च ऋषिभिः सह तत्रोपगतः आगतः सन् औत्तानपादिं ध्रुवं प्रति जगाद ॥ ६ ॥ अलमिति ॥ हे वत्स येन त्वमनागसो निरपराधानप्येतान् पुण्यजनान् अवधीः हतवांस्तेन पाप्मना पापजनकेनात एव तमसो नरकस्य द्वारेणातिरोषेणाऽलं

पूर्यतामतोऽग्रे त्वया रोषो न कर्त्तव्यः ॥ ७ ॥ नेति ॥ हे तात यत् ते त्वया अकृतैनसां न कृतम् एनः पापमपराधो यैस्तेषामुपदेवानां यक्षाणां वध आरब्धः तदेतत् सद्भिर्विगर्हितं कर्म अस्माकं धर्मशास्त्रानुवर्तिनां कुल उचितं न भवति ॥ ८ ॥ नन्विति ॥ अङ्ग हे भ्रातृवत्सल ध्रुव ननु भ्रातुर्वधेन अभितप्तेन त्वया एकस्य त्वद्भ्रातृहन्तुरपराधेन प्रसङ्गाद्बहवो हताः ॥९॥ सत्यप्यपराधे तवैतन्नोचितमित्याह—नायमिति ॥ यत् पराक् बहिर्भूतं देहमात्मानं गृह्य मत्वा ल्यबार्थः । परागृह्येति पाठे परा इति निषेधे । आत्मानमज्ञात्वेत्यर्थः । पशुवत् पशवो यथा देहाभिमानादन्योन्यं घ्नन्ति तद्वत् भूतानां प्राणिनां वैशसं हिंसनं सोऽयं साधूनां हृषीकेशानुवर्त्तिनां मार्गो न भवति ॥ १० ॥ सर्वेति ॥ भवान् सर्वभूतानामावासमाधारभूतं दुराराध्यमपि हरिं सर्वभूतेष्वात्मभावेन आराध्य ध्यात्वा यद्विष्णोस्तस्य परमं सर्वोत्कृष्टं पदं स्थानं तदाप प्राप्तवान् । सर्वभूतानामात्मत्वेन हेतुना भूतानामावासमिति वान्वयः ॥ ११ ॥ स इति ॥ बाल्येऽपि साधुचरितेन त्वं हरेः हृदि अनुध्यातः स्थितो ज्ञातो वात्सल्यात्स्मर्यमाणः तत्पुंसां भागवता-

नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्भिर्गर्हितम् ॥ वधो यदुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसाम् ॥ ८ ॥ नन्वेकस्यापराधेन प्रसङ्गाद्बहवो हताः ॥ भ्रातुर्वधाभितप्तेन त्वयाऽङ्ग भ्रातृवत्सल ॥ ९ ॥ नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनाम् ॥ यदात्मानं पराग्गृह्य पशुवद्भूतवैशसम् ॥ १० ॥ सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान् ॥ आराध्याऽऽप दुराराध्यं विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ११ ॥ स त्वं हरेरनुध्यातस्तत्पुंसामपि संमतः ॥ कथं न्ववद्यं कृतवाननुशिक्षन्सतां व्रतम् ॥ १२ ॥ तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजन्तुषु ॥ समत्वेन च सर्वात्मा भगवान्संप्रसीदति ॥ १३ ॥ संप्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ १४ ॥ भूतैः पञ्चभिरारब्धैर्योषित्पुरुष एव हि ॥ तयोर्व्यवायात्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह ॥ १५ ॥ एवं प्रवर्तते सर्गः स्थितिः संयम एव च ॥ गुणव्यतिकराद्राजन्मायया परमात्मनः ॥ १६ ॥

नामपि साधुत्वेन संमतः नारदात्सतां व्रतमनुशिक्षन्नपि शता आर्षः । कथं नु अवद्यं निन्द्यं प्राणिहिंसनं कृतवान् ॥ १२ ॥ सतां व्रतमाह—तितिक्षयेति ॥ महत्सु तितिक्षया नीचेषु करुणया समेषु मैत्र्या अखिलेषु जन्तुषु समत्वेन च सर्वात्मा भगवान् सम्यक् प्रसीदति ॥ १३ ॥ सम्प्रसन्न इति ॥ भगवति संप्रसन्ने सति पुरुषः प्राणिमात्रं यः कश्चिदपि प्राकृतैर्गुणैः रजःसत्वतमोभिर्विशेषेण मुक्तोऽत एव तत्कार्येण जीवेन लिङ्गशरीरेण निर्मुक्तः सन् निर्वाणं सुखात्मकं ब्रह्म ऋच्छति प्राप्नोति ॥ १४ ॥ वस्तुतो भ्रातृपुत्रादिसंबन्धः मिथो हन्तृत्वादिकं च नास्तीत्याह—भूतैरिति ॥ पञ्चभिर्भूतैर्भूम्यादिभिरारब्धैः देहाद्याकारेण परिणतैरेव योषित् पुरुषश्च व्यवह्रियते तयोरेव स्त्रीपुंसयोर्व्यवायात् मैथुनादन्ययोर्योषित्पुरुषयोः इह संभूतिर्जन्म भवति हि ॥ १५ ॥ एवमिति ॥ हे राजन् एवं मातृपित्राद्याकारेण परिणतैर्भूतैरेव सर्गः स्थितिः संयमश्च एतत्त्रयमपि परमात्मनो मायया यो गुणानां व्यतिकरो वैषम्यं तत एव प्रवर्त्तते भवति नतु स्वतः ॥ १६ ॥

निमित्तेति ॥ तत्र सर्गादौ निर्गुणः पुरुषर्षभः परमात्मा तु निमित्तमात्रमासीत् । यत्र यस्मिन्निमित्ते सति व्यक्ताव्यक्तं स्थूलसूक्ष्मात्मकं विश्वं लोहवत् यथायस्कान्तसन्निधानमात्रेणाचेतनमपि लोहं प्रवर्त्तते तद्वत् भ्रमति । जडमपि चेतनमिव भवेत् । सृष्ट्यादौ परिवर्त्तते ॥ १७ ॥ नन्वेवं युगपत्सृष्ट्यादित्रयं प्राप्तं तत्राह—स इति ॥ सृष्ट्यादिनिमित्तभूतया कालाख्यया स्वशक्त्या क्रमेण यो गुणानां प्रवाहः क्षोभस्तेन विभक्तं वीर्यं रजआदि शक्तिर्यस्य स भगवानेवेदं विश्वमकर्त्तैव करोति अहन्तैव निहन्तीत्यन्वयः । अपालक एव पातीत्यनुक्तमपि ज्ञेयम् । विभूम्नो महत्तमस्य भगवतश्चेष्टा कालशक्तिः खलु निश्चयेन दुर्विभाव्या अचिन्त्या । विभूम्न इति हेतौ पञ्चमी वा विभुत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु पित्रादीनां स्रष्टृत्वादि प्रसिद्धं नत्वीश्वरस्येति तत्राह—स इति ॥ स भगवान् कालोऽपि न ततः पृथक् अत एव स्वयमनादिः जन्मरहितः अनन्तः अविनाशी अव्ययः स्वरूपतः शक्तितश्च क्षयरहितः जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिकं जनयन्नादिकृत् सृष्टिकर्त्ता भवति । मृत्युना अन्तकं चोरव्याघ्रादिकमपि मारयन्नन्तकरः संहारकर्त्ता भवति ।

निमित्तमात्रं तत्रासीन्निर्गुणः पुरुषर्षभः ॥ व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत् ॥ १७ ॥ स खल्विदं भगवान्कालशक्त्या गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ॥ करोत्यकर्तैव निहन्त्यहन्ता चेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या ॥ १८ ॥ सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनाऽन्तकम् ॥ १९ ॥ न वै स्वपक्षोऽस्य विपक्ष एव वा परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः ॥ तं धावमानमनुधावन्त्यनीशा यथा रजांस्यनिलं भूतसङ्घाः ॥ २० ॥ आयुषोऽपचयं जन्तोस्तथैवोपचयं विभुः ॥ उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य विदधात्यसौ ॥ २१ ॥ केचित्कर्म वदन्त्येनं स्वभावमपरे नृप ॥ एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥ २२ ॥

तथा पालकाकारेण जनेन पालयन् पालकश्च भवतीत्यपि ज्ञेयम् । अतः स्वयमुत्पत्तिमत्त्वात् पित्रादयोऽपि न स्वतन्त्राः ॥ १९ ॥ वैषम्यप्रसक्तिस्तु तस्य नास्ति इत्याह—न वा इति ॥ समं यथा स्यात्तथा प्रजाः कर्मभूताः विशतः परस्य तत्रानासक्तस्यास्य मृत्योः मरणहेतोः कालरूपस्येश्वरस्य स्वपक्षः स्वीयो विपक्षः शत्रुर्वा नैवास्ति । यथा अनिलं धावन्तं रजांसि तमनुधावन्ति तत्र यथा रजसां तमःप्रकाशजलाद्यादिप्रवेशेऽपि न वैषम्यं तथा तं कालरूपं भगवन्तं धावमानं सर्वसमतया निरन्तरं गच्छन्तं वेगवन्तं निमित्तं प्राप्यानीशाः कर्माधीनाः भूतसङ्घाः अनुधावन्ति जन्मादिषु प्रवर्त्तन्ते । न तत्रेश्वरस्य वैषम्यम् ॥ २० ॥ आयुष इति ॥ विभुः समर्थः उभाभ्यामायुष उपचयापचयाभ्यां रहितोऽसौ परमेश्वर एव स्वयं स्वस्थः सन् दुःस्थस्य कर्मवशात् स्वर्गनरकादौ गच्छतो जन्तोर्जीवस्य तत्कर्मानुसारेण देवादियोनावायुष उपचयं वृद्धिं तथैव पिपीलिकामशकादियोनावायुषोऽपचयं ह्रासं च विदधाति ॥ २१ ॥ केचिदिति ॥ हे नृप केचिन्मीमांसकाः एनमेव कर्मेति वदन्ति । अपरे चार्वाका एनमेव स्वभावं वदन्ति । एके व्यावहारिका एनमेव कालं वदन्ति । परे ज्योतिर्विद एनमेव दैवं ग्रहादिरूपं वदन्ति । उत तथा अपरे वात्स्यायनादयोऽप्येनमेव पुंसः कामं वदन्ति ॥ २२ ॥

अव्यक्तस्येति ॥ हे तात अव्यक्तस्य अप्रमेयस्य नानाशक्तीनां महदादीनामुदयो यस्मात्तस्य परमेश्वरस्य चिकीर्षितं कर्तुमिष्टमेव तावत्कोऽपि न वेद। अथ ततः स्वस्य संभवः प्रादुर्भावो यस्मात्तं साक्षात् भगवन्तं तु को वेद न कोऽपीति। अथेत्यत्र अद्धेत्यपि पाठः ॥ २३ ॥ उक्तं प्रकृते योजयति— न चेति ॥ हे पुत्रक एते धनदानुगाः कुबेरानुचरास्तव भ्रातुरुत्तमस्य हन्तारो न भवन्ति। चकारात् त्वमपि तेषां हन्ता न भवसीति ज्ञेयम्। हे तात यस्माद्धेतोः पुंसो विसर्गादानयोर्जन्ममरणयोर्दैवं परमेश्वर एव कारणम् ॥ २४ ॥ स एवेति ॥ यद्यपि स भगवानेव विश्वं सृजति स एवावति हन्ति च अथापि हि अनहङ्कारात् अहंकरोम्येतत्फलं भोक्ष्य इत्यहङ्काररहितत्वाद्गुणैः रजःप्रभृतिभिः कर्मभिस्तज्जनितैरदृष्टैः पुण्यपापादिभिश्च नाज्यते न संबद्धो भवति ॥ २५ ॥ एष इति ॥ यस्मात् एष भगवान् भूतेशः सर्वनियन्ता भूतभावनः सर्वपालकः भूतात्मा सर्वात्मत्वेन भेददर्शनरहितः सन्नेव स्वशक्तिरूपया मायया युक्तो भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि सृजत्यत्ति संहरते च पाति च। तस्मादनहङ्काराद्गुणकर्म-

अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य च ॥ न वै चिकीर्षितं तात को वेदाऽथ स्वसंभवम् ॥ २३ ॥ न चैते पुत्रक भ्रातुर्हन्तारो धनदानुगाः ॥ विसर्गादानयोस्तात पुंसो दैवं हि कारणम् ॥ २४ ॥ स एव विश्वं सृजति स एवावति हन्ति च ॥ अथापि ह्यनहंकारान्नाज्यते गुणकर्मभिः ॥ २५ ॥ एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः ॥ स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च ॥ २६ ॥ तमेव मृत्युममृतं तात दैवं सर्वात्मनोपेहि जगत्परायणम् ॥ यस्मै बलिं विश्वसृजो हरन्ति गावो यथा वै नसि दामयन्त्रिताः ॥ २७ ॥ यः पञ्चवर्षो जननीं त्वं विहाय मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा ॥ वनं गतस्तपसा प्रत्यगक्षमाराध्य लेभे मूर्ध्नि पदं त्रिलोक्याः ॥ २८ ॥ त्वमेनमङ्गात्मनि मुक्तविग्रहे व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरम् ॥ आत्मानमन्विच्छ विमुक्तमात्मदृक् यस्मिन्निदं भेदमसत्प्रतीयते ॥ २९ ॥

भिर्नाज्यत इति पूर्वस्यानुषङ्गः ॥ २६ ॥ तमेवेति ॥ हे तात स्वविमुखानां मृत्युरूपं स्वभक्तानां चामृतं जन्ममरणादिनिवर्तकं विश्वस्य दैवं परमेश्वरं नियन्तारं जगतः परायणमुत्कृष्टमाश्रयं तं भगवन्तमेव सर्वात्मना तदेकाग्रचित्ततया उपेहि शरणं व्रज वृद्धिरार्षी। वै निश्चये नसि नासिकायां दामनि यन्त्रिता बद्धा गावो बलीवर्दा यथा स्वामिकार्यं कुर्वन्ति तथा विश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि नामभिर्बद्धाः सन्तो यस्मै भगवते बलिं हरन्ति स्वस्वाधिकारे स्थिता यस्याज्ञां पालयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ य इति ॥ अङ्ग हे ध्रुव यः पञ्चवर्षः त्वं मातुः सपत्न्याः सुरुच्या वचसा भिन्नं मर्म हृदयं यस्य स तथाभूतः स्वजननीं गृह एव विहाय वनं गतः स एव भवान् इति शेषः। अतः लेभे इति प्रथमः पुरुषः। यं प्रत्यगक्षं प्रत्यञ्चि अन्तर्मुखानि अक्षाणि यस्मिन् यद्विषयकाणि क्रियाविशेषणं वा। तपसा आराध्य त्रिलोक्याः मूर्ध्नि पदं स्थानं लेभे लब्धवान् ॥ २८ ॥ तामिति॥ अङ्ग हे ध्रुव स त्वम् आत्मदृक् प्रत्यग्दृष्टिः सन् मुक्तविग्रहे आत्मनि स्वान्तःकरणे व्यपाश्रितमवस्थितं निर्गुणम् एकम् अक्षरं विमुक्तम् एनम् आत्मानं परमात्मानम्

अन्विच्छ अवलोकय । यस्मिन् परमात्मनि अधिष्ठाने इदंभेदमिति समस्तं पदम् अत एव क्लैब्यम् । अयं दृश्यमानो भेदो यस्मिंस्तद्विश्वमसदेव प्रतीयते ॥ २९ ॥ त्वमिति ॥ तदा अन्वेषणकाल एव प्रत्यगात्मनि स्वरूपभूते अनन्ते आनन्दमात्ररूपे उपपन्नाः सम्यक् सिद्धाः समस्ताः शक्तयो यस्य तस्मिन् भगवति परमां भक्तिं विधाय प्ररूढम् अतिदृढं मम अहमिति अहन्ताममतारूपम् अविद्याग्रन्थिमज्ञानकृतं बन्धनं त्वं शनकैः विभेत्स्यसि छेत्स्यसि ॥ ३० ॥ उपदेशसारमाह—संयच्छेति ॥ हे राजन् श्रेयसां धर्मादीनां परमत्यन्तं प्रतीपं विघातकं रोषम् अगदेनौषधेन यथामयं रोगं जनो नियच्छति तथा श्रुतेन भूयसा बहुधा श्रुतशास्त्रबलेन संयच्छ उपसंहर । ततश्च ते भद्रं भविष्यति ॥ ३१ ॥ येनेति ॥ येन रोषेण उपसृष्टात् व्याप्तात् पुरुषात् लोकः प्राणी भृशमुद्विजते भयेनात्यन्तमुद्वेगं प्राप्नोति अतः आत्मनः अभयमिच्छन् बुधस्तस्य रोषस्य वशं न गच्छेत् ॥ ३२ ॥ हेलनमिति ॥ गिरिशभ्रातुः गिरिशेन भ्रातृत्वेन स्वीकृतस्य धनदस्य हेलनमवज्ञानं त्वया कृतम् यत् यस्मात् भ्रातृघ्नान् इत्येवं मत्वामर्षितः असहमानः

त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्त आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ॥ भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्याग्रन्थिं विभेत्स्यसि ममाहमि-
ति प्ररूढम् ॥ ३० ॥ संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परम् ॥ श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन यथाऽऽमयम् ॥ ३१ ॥ येनोपसृष्टात्पुरुषा-
ल्लोक उद्विजते भृशम् ॥ न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥ ३२ ॥ हेलनं गिरिशभ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतम् ॥ यज्जघ्निवान्पु-
ण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥३३॥ तं प्रसादय वत्साशु सन्नत्या प्रश्रयोक्तिभिः ॥ न यावन्महतां तेजः कुलं नोऽभिभविष्यति ॥३४॥
एवं स्वायंभुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रुवम् ॥ तेनाभिवन्दितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे मनुना
तत्त्वोपदेशेन यक्षवधनिवारणं नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुद्ध्य वैशसादपेतमन्युं भग-
वान् धनेश्वरः ॥ तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैः संस्तूयमानोऽभ्यवदत्कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥

त्वं पुण्यजनान् तदनुचरान् यक्षान् जघ्निवान् हतवान् ॥ ३३ ॥ तमिति ॥ हे वत्स यावन्महतां लोकपालादीनां तेजः अपराधजन्मा क्रोधः नोऽस्माकं कुलं न अभिभ-विष्यति नाभिभवेत् तावत् ततः प्रथममेव त्वं सन्नत्या नमस्कारेण प्रश्रयोक्तिभिः नम्रीभावपूर्वकस्तुतिभिश्च तं धनदमाशु शीघ्रमेव प्रसादय ॥ ३४ ॥ एवमिति ॥ स्वायम्भुवो मनुः स्वपौत्रं ध्रुवमेवमनुशास्य शिक्षित्वा इच्छार्थाच्छास्तेः क्त्वो ल्यप् शास्तेः अनुशिष्ट्यर्थाद्वा तत्र इत्वाभाव आर्षः । तेनाभिवन्दितः ऋषिभिः साकं स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्कन्धस्यैकादशे व्यधात् ॥ ११ ॥ द्वादशे तु ध्रुवः श्रीदस्तुत इष्ट्वा मखैर्हरिम् ॥ जगाम तत्पदं तत्र श्लोका नयनमार्गणाः ॥ उवाचसत्तकं पादोनैकर्षिरनुष्टुभः ॥ १२ ॥ ध्रुवमिति ॥ एवं मनूपदेशादपेतमन्युं शान्तक्रोधमत एव वैशसात् यक्षादीनां हिंसनान्निवृत्तं ध्रुवं प्रतिबुद्ध्य

चारमुखाज्ज्ञात्वा भगवान् भगवत्कृपयैश्वर्यादिमान् अत एव चारणयक्षकिन्नरैः संस्तूयमानो धनेश्वरः यत्र ध्रुवोऽस्ति तत्रागतः संस्तं कृताञ्जलिं ध्रुवमभ्यवदत्प्रीतिपूर्वकमुवाच ॥१॥ भो भो इति ॥ भो भोः क्षत्रियदायाद हे अनघ अहं ते परितुष्टोऽस्मि । यत् यस्मात् हेतोः पितामहस्यादेशादुपदेशात् दुस्त्यजमपि वैरं त्वमत्यजः त्यक्तवानसि । यस्त्वमिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥ नेति ॥ यक्षान्भवान्नावधीत् न हतवान् न च तव भ्रातरमुत्तमं यक्षा हतवन्त इति शेषः । यतो भूतानामप्ययभावयोः मृत्युजन्मनोः काल एव प्रभुः समर्थः ॥ ३ ॥ अहमिति ॥ आत्मस्वरूपाज्ञानात् अतस्मिन् आत्मव्यतिरिक्ते देहे आत्मबुद्धिर्भवति ततश्च अतद्ध्यानात् अनस्य देहस्य ध्यानात् आत्मत्वेनानुसन्धानात् स्वप्नदृष्टस्यार्थस्य बाध्यत्वात् यथा स्वामी धीर्मृषा तथा स्वदेहेऽहमिति परदेहे त्वमिति धीः पुरुषस्य अज्ञस्य प्राणिजातस्यापार्था मिथ्यैव आभाति जायते । यया धिया कर्मात्मको बन्धः विपर्ययो दुःखादिश्च भवतः ॥ ४ ॥ तद्गच्छेति द्वयम् ॥ हे ध्रुव तत्तस्माद्गृहं गच्छ गत्वा च अधोक्षजं सर्वभूतात्मको विग्रहो यस्य तं भजनीयावङ्घ्रि

धनद उवाच ॥ भो भोः क्षत्रियदायाद परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ ॥ यत्वं पितामहादेशाद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः ॥ २ ॥ न भवानवधीद्यक्षान्न यक्षा भ्रातरं तव ॥ काल एव हि भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ॥ ३ ॥ अहं त्वमित्यपार्था धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि ॥ स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद्यया बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥ तद्गच्छ ध्रुव भद्रं ते भगवन्तमधोक्षजम् ॥ सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहम् ॥ ५ ॥ भजस्व भजनीयाङ्घ्रिमभवाय भवच्छिदम् ॥ युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमय्यात्ममायया ॥ ६ ॥ वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतं मत्तस्त्वमौत्तानपदेऽविशङ्कितः ॥ यतो वराहोऽम्बुजनाभपादयोरनन्तरं त्वां वयमङ्ग शुश्रुम ॥ ७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स राजराजेन वराय चोदितो ध्रुवो महाभागवतो महामतिः ॥ हरौ स वव्रेऽचलितां स्मृतिं यया तरत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः ॥ ८ ॥

यस्य भवच्छिदं संसारनिवर्त्तकं गुणमय्या आत्मनः शक्त्या मायया सगुणनिर्गुणभेदेन युक्तं विरहितञ्च भगवन्तम् अभवाय संसारनिवृत्तये सर्वभूतेषु आत्मभावेन भजस्व तेन ते भद्रं भविष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥ वृणीहीति ॥ हे औत्तानपदे इति ह्रस्वं छन्दोनुरोधेनार्षम् । हे औत्तानपादे हे नृप मत्तः सकाशात् अविशङ्कितो मया यक्षादिवधेनापराधः कृत इति शङ्कारहितः सन् स्वमनोगतं स्वाभिलषितं वरं काममसंकोचेन वृणीहि । यतो हेतोः अङ्ग हे ध्रुव वयं त्वाम् अम्बुजनाभस्य हरेः पादयोः अनन्तरम् अतिनिकटवर्तिनं शुश्रुम श्रुतवन्तः अतस्त्वं वरार्हः वरप्रदानपात्रभूतोऽसि ॥ ७ ॥ स इति ॥ एवं महाभागवतः महामतिः स ध्रुवो राजराजेन धनदेन वराय वरं याचितुं चोदितः प्रेरितोऽभूदिति भिन्नं वाक्यम् । अतः स इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् । परे तु राज्ञा सह वर्तमानेषु लोकेषु वर्तमानः स राजराजः कुबेर इत्यर्थेन पौनरुक्त्यं परिहरन्ति । स ध्रुवो हरौ हरिविषयिकामचालितां विघ्नैश्चालयितुमशक्यां स्मृतिं वव्रे । यया स्मृत्या जनो दुरत्ययम् उपायान्तरेणात्येतुं निवर्तयितुमशक्यं तमः आत्मावरकमज्ञानमयत्ने-

नानायासेनैव तरति निवर्त्तयति ॥ ८ ॥ तस्येति ॥ इडविलायाः पुत्रो धनदः प्रीतेन प्रीतियुक्तेन मनसा तस्य ध्रुवस्य तामचलां भगवत्स्मृतिं दत्त्वा ततस्तदनन्तरं तस्य पश्यत एवान्तर्दधेऽन्तर्हितवान् । स ध्रुवोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत आजगाम ॥ ९ ॥ अथेति ॥ अथ गृहमागत्य द्रव्यक्रिया देवतानां यज्ञाङ्गभूतानां संबन्धि कर्मप्रदं कर्मफलप्रदं च स एव कर्म कारयति तत्फलं भोजयति चेत्यर्थः । यज्ञेशं भगवन्तं भूरिदक्षिणैः क्रतुभिर्यज्ञैः अयजत इष्टवान् ॥ १० ॥ सर्वात्मनीति ॥ सर्वेषामात्मनि असर्वे अविद्यमानसर्वोपाधौ गौणत्वान्न सर्वनामता । अच्युते तीव्रौघामखण्डितप्रवाहां भक्तिं चित्तवृत्तिमुद्वहन् स्वात्मनि सर्वभूतेषु च तमेव विभुं व्यापकमवस्थितं ददर्श ॥ ११ ॥ तमिति ॥ तमेवं पूर्वोक्तं शीलं भगवद्भक्तिलक्षणं तेन सम्पन्नं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणभक्तं दीनेषु वत्सलं दयायुक्तं धर्मसेतूनां वर्णाश्रमधर्ममर्यादानां गोप्तारं रक्षकं सर्वाः प्रजाः पितरं मेनिरे ॥ १२ ॥ षडिति ॥ भोगैः विषयाणां धर्माद्यविरोधेन भोगैः प्रारब्धपुण्यस्य क्षयं कुर्वन् तथा अभोगैः यज्ञाद्यनुष्ठानैः प्रारब्धस्याशुभस्य

तस्य प्रीतेन मनसा तां दत्त्वैडविडासुतः ॥ पश्यतोऽन्तर्दधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥ अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ द्रव्यक्रिया देवतानां कर्म कर्मफलप्रदम् ॥ १० ॥ सर्वात्मन्यच्युतेऽसर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्वहन् ॥ ददर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थितं विभुम् ॥ ११ ॥ तमेवं शीलसम्पन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलम् ॥ गोप्तारं धर्मसेतूनां मेनिरे पितरं प्रजाः ॥ १२ ॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशास क्षितिमण्डलम् ॥ भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम् ॥ १३ ॥ एवं बहुसवं कालं महात्माऽविकलेन्द्रियः ॥ त्रिवर्गौपयिकं नीत्वा पुत्रायादान्नृपासनम् ॥ १४ ॥ मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि ॥ अविद्यारचितं स्वप्नगन्धर्वनगरोपमम् ॥ १५ ॥ आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदो बलमृद्धकोशमन्तःपुरं परिविहारभुवश्च रम्याः ॥ भूमण्डलं जलधिमेखलमाकलय्य कालोपसृष्टमिति स प्रययौ विशालाम् ॥ १६ ॥

पापस्य क्षयं कुर्वन् षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं कालं तावत्कालपर्यन्तं क्षितिमण्डलं शशास ॥ १३ ॥ एवमिति द्वयम् ॥ एवं भोगान् भुञ्जानोऽप्यविकलेन्द्रियः न विकलानि निषिद्धभोगोन्मुखानि भोगैः श्रान्तानि वा इन्द्रियाणि यस्य सः तथा महात्मा शुद्धचित्तः स तथा ध्रुवः इदं देहादि विश्वं भगवतो मायया आत्मनि स्वस्मिन् रचितम् अविद्यारचितस्वप्नगन्धर्वनगरोपमं मन्यमानः सन् बहवः सवाः यागाः संवत्सरा वा यस्मिंस्तं त्रिवर्गस्य धर्मादेरौपयिकमुपभोगस्य साधनं कालं नीत्वा भोगाद्विरक्तः सन्नृपासनं पुत्राय वत्सरायादात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ आत्मेति ॥ आत्मा देहः स्त्रियः अपत्यानि च सुहृदो मित्राणि बलं सेना ऋद्धः समृद्धः कोशः अन्तःपुरं रम्याः परितः विहारभुवः उद्यानानि च जलधिः समुद्रो मेखला परिखा यस्य तत् भूमण्डलम् आत्मादिकं सर्वं कालोपसृष्टं कालव्याप्तं नश्वरमित्याकलय्य विचार्य तद्धित्वा भगवन्तमाराधयितुं विशालां बदरिकाश्रमं ययौ ॥ १६ ॥

तस्यामिति ॥ तस्यां विशालायां शिवं पवित्रं वार्जलं विगाह्य प्रविश्य जले स्नात्वेति स्नानादिनियमा उक्ताः । विशुद्धकरणः विशुद्धानि करणानि अन्तःकरणमिन्द्रियाणि च यस्य स तथेति शमदमादयो यमा उक्ताः । स्वस्तिकाद्यासनं बद्ध्वा जितो मरुत् प्राणवायुर्येन स तथेति प्राणायाम उक्तः । मनसा हृतानि स्वस्वविषयेभ्यः परावर्तितानि अक्षाणि इन्द्रियाणि येन स तथेति प्रत्याहारो दर्शितः । धारणामाह स्थूल इति । भगवतः प्रतिनिधिभूते स्थूले विराड्रूपे एतन्मनो दधार । ध्यानं समाधिं चाह । तद्ध्यायन्नव्यवहितो ध्यातृध्येयध्यानभेदस्फुरणरहितः समाधौ स्थितः संस्तदपि स्थूलं रूपं व्यसृजत् विस्मृतवान् ॥ १७ ॥ भक्तिमिति ॥ हरौ भगवति अजस्रं भक्तिं प्रकर्षेण वहन् अतः आनन्देन जातया बाष्पकलया अश्रुबिन्दुप्रवाहेण मुहुरर्द्यमानः अभिभूयमानः विक्लिद्यमानं द्रवत् हृदयं यस्य स तथेति पुलकैः उत्थितरोमभिराचितानि व्याप्तान्यङ्गानि यस्य अतः मुक्तं लिङ्गं शरीराभिमानो येन स ध्रुवः असौ ध्रुवोऽहमित्यात्मानं नास्मरत् ॥ १८ ॥ स इति ॥ स ध्रुवः उदितं रा-

तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य बद्ध्वाऽऽसनं जितमरुन्मनसा हृताक्षः ॥ स्थूले दधार भगवत्प्रतिरूप एतद्ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत्स-
माधौ ॥ १७ ॥ भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्रमानन्दबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानः ॥ विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचिताङ्गो नात्मानमस्मरदसाविति
मुक्तलिङ्गः ॥ १८ ॥ स ददर्श विमानाग्र्यं नभसोऽवतरद्ध्रुवः ॥ विभ्राजयद्दश दिशो राकापतिमिवोदितम् ॥ १९ ॥ तत्रानु देवप्रवरौ
चतुर्भुजौ श्यामौ किशोरावरुणाम्बुजेक्षणौ ॥ स्थिताववष्टभ्य गदां सुवाससौ किरीटहाराङ्गदचारुकुण्डलौ ॥ २० ॥ विज्ञाय तावुत्तमगायकिं-
कराविभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः ॥ ननाम नामानि गृणन्मधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति संहताञ्जलिः ॥ २१ ॥ तं कृष्णपादाभिनिविष्टचे-
तसं बद्धाञ्जलिं प्रश्रयनम्रकन्धरम् ॥ सुनन्दनन्दावुपसृत्य सस्मितं प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसंमतौ ॥ २२ ॥

कापतिं चन्द्रमिव दश दिशो विभ्राजयत् प्रकाशयत् नभसः सकाशादवतरद्विमानाग्र्यं श्रेष्ठं विमानं ददर्श ॥ १९ ॥ तत्रेति ॥ अनु विमानदर्शनानन्तरं तत्र विमाने चतुर्भुजौ श्यामौ किशोरौ अरुणे अम्बुजे इव ईक्षणे ययोर्गदामवष्टभ्य स्थितौ सुवाससौ किरीटहाराङ्गदसहिते चारुणी कुण्डले ययोस्तौ देवप्रवरौ भगवत्पार्षदौ सुनन्दनन्दौ ददर्श ॥ २० ॥ विज्ञायेति ॥ तावुत्तमगायस्य पुण्ययशसो भगवतः किङ्करौ निदेशकारिणौ विज्ञायाभ्युत्थितः मधुद्विषो हरेः पार्षत्प्रधानौ इमौ इति हेतोः साध्वसेन सम्भ्रमेण विस्मृतः पूजाक्रमो येन संहताञ्जलिः संयोजितहस्तः स ध्रुवः हरेः नामानि गृणन् तौ ननाम ॥ २१ ॥ तमिति ॥ कृष्णपादयोरभिनिविष्टं चेतश्चित्तं यस्य स तथा तं बद्धाञ्जलिं प्रश्रयेण विनयेन नम्रा आनता कन्धरा ग्रीवा यस्य तं पुष्करनाभस्य भगवतःपार्षदेषु श्रेष्ठत्वेन संमतौ सुनन्दनन्दावुपसृत्य तत्समीपं गत्वा सस्मितं यथा भवति तथा स्वप्रसन्नतां सूचयन्तौ तं प्रत्यूचतुः ॥ २२ ॥

भो भो इति द्वयम् ॥ भो भो राजन् ते तव भद्रं भवतु इति सशरीरस्य विष्णुपदारोहणाभिप्रायम् । अवहितः सावधानः सन्नोऽस्माकं वाचं त्वं शृणु । पञ्चवर्षो भवान् तपसा यं देवमतीतृपत् तृप्तमकार्षीत्तस्याखिलजगद्धातुः सर्वपालकस्य देवस्य शार्ङ्गिणः पार्षदौ आवां भगवत्पदं भगवद्दत्तस्थानं प्रति त्वां नेतुमिहास्मिन् स्थाने संप्राप्तौ विद्धि ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ सुदुर्जयमिति ॥ सूरयः सप्तर्षयोऽपि यदप्राप्य तदधः स्थिता दूरतः परं केवलं विचक्षते पश्यन्ति । यच्च चन्द्रदिवाकरादयो ग्रहा ऋक्षाणि तारकाश्च दक्षिणं यथा स्यात्तथा परियन्ति परिक्रामन्ति तत् सुदुर्जयमतिदुर्जयं विष्णुपदं त्वया जितं तत्प्रसादात् प्राप्तं तदातिष्ठ अधितिष्ठ ॥ २५ ॥ अनास्थितमिति ॥ अङ्ग हे ध्रुव यत् ते पितृभिः अन्यैश्च तपस्विभिरपि कर्हिचिदपि अनास्थितम् अनधिष्ठितं जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदम् आतिष्ठ ॥ २६ ॥ एतदिति ॥ हे आयुष्मन्निति देहत्यागाभावं सूचयति । उत्तमश्लोकानां महायशस्कानां मौलिना मुख्येन हरिणा एतद्विमानप्रवरं श्रेष्ठं विमानमुपस्थापितं त्वत्समीपे प्रेषितं तदेतत्त्वमधिरोढुमर्हसि ॥ २७ ॥ निशम्येति ॥

सुनन्दनन्दावूचतुः ॥ भो भो राजन्सुभद्रं ते वाचं नोऽवहितः शृणु ॥ यः पञ्चवर्षस्तपसा भवान्देवमतीतृपत् ॥ २३ ॥ तस्याखिल-
जगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः ॥ पार्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदम् ॥ २४ ॥ सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया यत्सूरयोऽप्राप्य
विचक्षते परम् ॥ आतिष्ठ तच्चन्द्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः परियन्ति दक्षिणम् ॥२५॥ अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यङ्ग कर्हिचित् ॥
आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २६ ॥ एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना ॥ उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि
॥२७॥ मैत्रेय उवाच ॥ निशम्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतं वाचमुरुक्रमप्रियः ॥ कृताभिषेकः कृतनित्यमङ्गलो मुनीन्प्रणम्या-
शिषमभ्यवादयत् ॥ २८ ॥ परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवन्द्य च ॥ इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयम् ॥२९॥ तदोत्तान-
पदः पुत्रो ददर्शान्तकमागतम् ॥ मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा आरुरोहाद्भुतं गृहम् ॥ ३० ॥

वैकुण्ठस्य भगवतो नियोज्यानां पार्षदानां मुख्ययोस्तयोर्मधुच्युतं मधु च्यवते स्रवतीति मधुच्युत् तां दीर्घपाठे मधु च्युतं यस्यांताममृतस्राविणीमिव वाचं निशम्य उरुक्रमस्य हरेः प्रियो ध्रुवः कृताभिषेकः कृतं नित्यकर्म सन्ध्यावन्दनादिकं मङ्गलम् अलङ्कारादिकं च येन स तथाभूतः सन् मुनीन् बदरिकाश्रमनिवासिनः प्रणम्य तेभ्य आशिषमभ्यवादयत् वाचयामास ॥ २८ ॥ परीत्येति ॥ धिष्ण्याग्र्यं विमानश्रेष्ठमभ्यर्च्य भगवद्विमानाय नम इति गन्धादिभिः सम्पूज्य परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य पार्षदौ चाभिवन्द्य तदेव स्वीयं रूपं हिरण्मयं प्रकाशबहुलं बिभ्रत्सन् तद्विमानमधिष्ठातुमारोढुम् इयेष ऐच्छत् ॥ २९ ॥ तदेति ॥ तदा उत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः आगतम् अन्तकं मृत्युं ददर्श । स चोवाच । महाराज मामङ्गीकुरु । ततो ध्रुव उवाच । क्षणं तावदास्स्व इत्युक्त्वा विष्णुं संस्मृत्य सोपाने इव मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा अद्भुतं गृहं विमानम् आरुरोह॥३०॥

तदेति ॥ देवैर्वादिताः दुन्दुभयः मृदङ्गपणवादयश्च नेदुः । गन्धर्वमुख्याः प्रजगुः कुसुमवृष्टयश्च पेतुः ॥ ३१॥ स चेति ॥ स्वर्लोकमारोक्ष्यन्सः ध्रुवः स्वजननीं सुनीतिमस्मरत्। स्मरणाभिनयमाह । मद्वियोगेन दीनां दुःखितां जननीं हित्वा अगं दुर्गमस्थानं त्रिविष्टपं स्वर्गं कथं यास्य इति । तङार्षः ॥३२॥ इतीति ॥ इत्येवं तस्य ध्रुवस्य व्यवसितमभि-प्रायं व्यवसाय निश्चित्य । व्यवसीयेति त्वार्षः पाठः । सुरोत्तमौ भगवत्पार्षदौ देवीं सुनीतिं यानेन पुरः पुरतो गच्छतीं दर्शयामासतुः तुमभावआर्षः॥३३॥तत्र तत्रेति ॥ पथि मार्गे तत्र तत्र प्रशंसाद्भिः वैमानिकैर्विमानस्थैः सुरैः कर्तृभिः कुसुमैः पूजासाधनैः अवकीर्यमाणः आच्छाद्यमानो ध्रुवः क्रमशः ग्रहान् आदित्यादीन् ददृशे ददर्श । तङार्षः॥३४॥ त्रिलोकीमिति ॥ ध्रुवा निश्चला गम्यत इति गतिः स्थानं यस्य सः ध्रुवगतिर्ध्रुवो देवयानेन देवमार्गेण भगवत्प्रस्थापितविमानेन वा त्रिलोकीं मुनीन्सप्तर्षीनप्यतिव्रज्य उल्लङ्घ्य ततः परस्तात् उपरिष्टाद्वर्त्तमानं यद्विष्णोः पदं तत् अथ ग्रहदर्शनादनन्तरमभ्यगात् सुखेन प्राप्तवान् ॥ ३५ ॥ तत्पदं विशिनष्टि—यदिति ॥ यद्विष्णोः पदं स्वरुचैव स्वप्रकाशेनैव

तदा दुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवादयः ॥ गन्धर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥ ३१ ॥ स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन् सुनीतिं जननीं ध्रुवः ॥ अन्वस्मरदगं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपम् ॥ ३२ ॥ इति व्यवसितं तस्य व्यवसीय सुरोत्तमौ ॥ दर्शयामासतुर्देवीं पुरो यानेन गच्छतीम् ॥ ३३ ॥ तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सुरैः ॥ अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान् ॥ ३४ ॥ त्रिलोकीं देवयानेन सोऽतिव्रज्य मुनीनपि ॥ परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात् ॥ ३५ ॥ यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो लोकास्त्रयो ह्यनुविभ्राजन्त एते ॥ यन्नाव्रजञ्जन्तुषु येऽननुग्रहा व्रजन्ति भद्राणि चरन्ति येऽनिशम् ॥ ३६ ॥ शान्ताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरञ्जनाः ॥ यान्त्यञ्जसाऽच्युतपदमच्युतप्रियबान्धवाः ॥ ३७ ॥ इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः ॥ अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः ॥ ३८ ॥ गम्भीरवेगोऽनिमिषं ज्योतिषां चक्रमाहितम् ॥ यस्मिन्भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः ॥ ३९ ॥

सर्वतो भ्राजमानम् एते त्रयो लोकाः हि निश्चितमनु तद्रुचैव विभ्राजन्ते । ये जन्तुषु प्राणिष्वननुग्रहाः कृपारहिताः क्रूरस्वभावास्ते यन्नाव्रजन् कदापि न गतवन्तः येतु दयालवो जन्तुष्वनिशं निरन्तरं भद्राणि हितानि चरन्ति ते यद्व्रजन्ति गच्छन्ति तदभ्यगादित्यनुषङ्गः॥३६॥शान्ता इति॥शान्ताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानामनुरञ्जनाः अच्युत प्रियो बान्धवो येषां ते अञ्जसा अच्युतस्य पदं यान्तीति ॥ ३७ ॥ इतीति ॥ इत्येवं वर्णितेन प्रकारेण कृष्णपरायणः अमलश्च उत्तानपदः पुत्रो ध्रुवस्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवाभूत् त्रिलोक्या मूर्ध्नि स्थानं प्रापेति ॥ ३८ ॥ गम्भीरेति ॥ हे कौरव्य अनिमिषमनलसं निरन्तरं यथा भवति तथा यद्वा अनिमिषं जाग्रदेव कालरूपं ज्योतिषामादित्यादीनां चक्रं यस्मिन् ध्रुवप्राप्ते स्थान आहितं समर्पितं सव्यान्यक्रमणाय भ्राम्यतां पशूनां बन्धनस्तम्भो मेढी तस्यामाहितो गम्भीरवेगोऽव्यवच्छिन्नवेगो गवां गणो

यथा भ्रमति तथा भ्रमति । गम्भीरवेग इति लिङ्गपरिणामेन ज्योतिश्चक्रस्यापि विशेषणम् ॥ ३९ ॥ महिमानमिति ॥ अस्य ध्रुवस्य महिमानं विलोक्य दृष्ट्वा भगवान्नारदऋषिः प्रचेतसां राज्ञां ध्रुववंशराजानां सत्रे यज्ञसभायां वक्ष्यमाणांस्त्रीन् श्लोकान् आतोद्यं वीणां वितुदन् वादयन्नगायत् ॥ ४० ॥ नूनमिति ॥ नूनं पतिरेव देवता यस्यास्तस्याः सुनीतेः सुतस्य ध्रुवस्य यत्तपस्तत्प्रभावस्य तस्य माहात्म्यस्य तां सर्वोत्कृष्टां गतिं फलमधिगन्तुं प्राप्तुं वेदवादिनो ब्रह्मर्षयोऽपि अभ्युपायान् तत्प्राप्त्युपायान्ध्रुवेनानुष्ठितान् भगवद्धर्मान् दृष्ट्वापि प्राप्तुं नैव प्रभवन्ति तदा अन्ये नृपाः न प्राप्नुवन्तीत्यत्र किं पुनर्वक्तव्यम् । यद्वा । सुनीतेः तपःप्रभावरूपस्य अस्य सुतस्य ध्रुवस्य तां गतिं दृष्ट्वाभ्युपायान् अन्तरङ्गसाधनान्यप्यधिगन्तुं न प्रभवन्ति किमुत ताम् । यद्येवं तेऽपि न तर्हि किमुततरां नृपाः ॥ ४१ ॥ य इति ॥ यो ध्रुवः पञ्चवर्षोऽतिबालोऽपि गुरुदाराः पितृपत्नी सुरुचिस्तस्या वाच एव शरास्तैर्निर्भिन्नेनात एव दूयता उपतप्यमानेन शता आर्षः । हृदयेन युक्तो वनं यातस्तत्र मदादेशकरो मदुपदिष्टतपश्चर्यादि कुर्वन् अजितं दुराराध्यमपि तस्यैव ये भक्तास्तेषां ये गुणा मैत्रीकरुणादयस्तैः पराजितं वशीकृतं प्रभुं भगवन्तं जिगाय वशीकृतवान् ॥ ४२ ॥ य इति ॥ यः कोऽपि महानपि भुवि क्षत्रबन्धुः क्षत्रियोत्तमोऽपि

महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः ॥ आतोद्यं वितुदञ्छ्लोकान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसाम् ॥ ४० ॥ नारद उवाच ॥ नूनं सुनीतेः पतिदेवताया-स्तपःप्रभावस्य सुतस्य तां गतिम् ॥ दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो नैवाधिगन्तुं प्रभवन्ति किं नृपाः ॥ ४१ ॥ यः पञ्चवर्षो गुरुदारवाक्छरैर्भिन्नेन यातो हृदयेन दूयता ॥ वनं मदादेशकरोऽजितं प्रभुं जिगाय तद्भक्तगुणैः पराजितम् ॥ ४२ ॥ यः क्षत्रबन्धुर्भुवि तस्याधिरूढमन्वारुरुक्षेदपि वर्ष-पूगैः ॥ षट्पञ्चवर्षो यदहोभिरल्पैः प्रसाद्य वैकुण्ठमवाप तत्पदम् ॥ ४३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एतत्तेऽभिहितं सर्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ध्रुवस्यो-द्दामयशसश्चरितं संमतं सताम् ॥ ४४ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम् ॥ ४५ ॥

तदपेक्षया क्षत्रियाधम एव सन् सः तस्य ध्रुवस्याधिरूढं तेन प्राप्तं पदमनु तत्पश्चात् वर्षपूगैर्वर्षसमूहैरपि साधनकालैः शनैः शनैरारुरुक्षेदपि किमारोढुमपीच्छेत् दुःसाधतया तदिच्छाप्यसंभाविता तदारोहणं सुदूरत इति भावः।यद्वा । यः तस्याधिरूढं पदम् अनु पश्चात् आरोढुम् इच्छेत् स किं वर्षपूगैरप्यारोहेदिति शेषः।ध्रुवस्तु षट्पञ्चवर्षाणि वयो यस्य सः वयःशब्दस्य वृत्तावन्तर्भावः । बालोऽप्यल्पैरेवाहोभिर्दिवसैः षण्मासपरिमितैर्वैकुण्ठं दुराराध्यमपि भगवन्तं प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा यदन्येषां दुर्लभं तत्तस्य भगवतः पदमवाप प्राप्तवान् ॥४३॥ एतदिति ॥ यत्सतां सम्मतम् उद्दाममुत्कृष्टं यशो यस्य तस्य ध्रुवस्य चरितं त्वयाहं पृष्टः विशेषतः प्रश्नाभावेऽपि " येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः । संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ ॥ " इत्यादिसामान्यरीत्या त्वयाहं पृष्टस्तस्मादेतत् ध्रुवस्य चरितं ते तुभ्यं सर्वमिहाभिहितम् ॥४४॥ धन्यमिति ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं धनयशआयुषां साधनं पुण्यं स्वस्त्ययनं मङ्गलकरं महत् महद्भिः श्राव्यं स्वर्ग्यं स्वर्गसाधनं ध्रौव्यं ध्रुवपदप्रापकं सौमनस्यं मनःशुद्धिकरं प्रशस्यं प्रशंसायोग्यम् अघमर्षणं

पापनाशकम् ॥ ४५ ॥ श्रुत्वेति ॥ एतत् अच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितं श्रद्धयाभीक्ष्णं श्रुत्वा वर्त्तमानस्येति शेषः । अतः समानकर्तृकता जनस्य भगवति भक्तिर्भवेत् । यया भक्त्या क्लेशानामविद्यादीनां संक्षयः स्यात् ॥४६॥ महत्त्वमिति ॥ महत्त्वमिच्छतां तीर्थं महत्त्वावाप्तिसाधनं यत्र यस्मिन् ध्रुवचरिते श्रुते श्रोतुः शीलादयो गुणा भवन्ति श्रोतुरिति वक्तुरप्युपलक्षणम् । तदिच्छूनां तेज आकाङ्क्षतां तेजो भवति । यत्र मनस्विनां मानः संमानः सर्वलोककृतः आदरो भवति ॥ ४७ ॥ प्रयत इति ॥ प्रयतः एकाग्रमनाः सन् इदं पुण्य श्लोकस्य ध्रुवस्य महत् चरितं प्रातः कीर्त्तयेत् । द्विजन्मनां समवाये सभायां कीर्त्तयेत् सायं च कीर्तयेत् ॥ ४८ ॥ पौर्णमास्यामिति ॥ पौर्णमास्यां सिनीवाल्याममावास्यायां द्वादश्यां श्रवणेऽथ वा दिनक्षये तिथिक्षयदिने व्यतीपाते संक्रमे संक्रान्तिदिने अर्कदिने आदित्यवारेऽपि वा प्रयतः कीर्त्तयेत् ॥ ४९ ॥ श्रावयेदिति ॥ तीर्थपादपदाश्रयः भगवदेकशरणः सन् श्रद्दधानानां श्रवणे श्रद्धावतां द्वितीयार्थे षष्ठी । श्रावयेत् किंचिदपि फलं नेच्छन् तत्र चरिते कीर्तिते श्रुते वा आत्मना धैर्ययुक्तया

श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाऽभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितम् ॥ भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः ॥४६॥ महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः ॥ यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनाम् ॥ ४७ ॥ प्रयतः कीर्तयेत्प्रातः समवाये द्विजन्मनाम् ॥ सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् ॥ ४८ ॥ पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेऽथ वा ॥ दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥ ४९ ॥ श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः ॥ नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानं संतुष्ट इति सिद्ध्यति ॥ ५० ॥ ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्सत्पथेऽमृतम् ॥ कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते ॥५१॥ इदं मया तेऽभिहितं कुरूद्वह ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः ॥ हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णुं शरणं यो जगाम ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे ध्रुवचरितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

बुद्ध्यात्मानं मनः प्रतिसंतुष्टो भवति इति हेतोः सिद्ध्यति भगवत्प्रसादरूपां परमां सिद्धिं प्राप्नोति । यद्वा । फलं नेच्छन् कथावेतनद्रव्यमगृह्णन् आत्मानं प्रत्यात्मनैव संतुष्टः यत्कथ्यमानां भगवत्कथां भक्ताः श्रद्धया शृण्वन्तीत्येतदेव मम वेतनम् इति मन्यमानः अत एव सिद्धिं प्राप्नोति ॥ ५० ॥ ज्ञानमिति ॥ सत्पथे भगवन्मार्गे अज्ञाततत्त्वाय दीनाय यो ज्ञानरूपममृतं संसारनिवर्त्तकं दद्यात्तस्य दीननाथस्य दीनोद्धारकस्य कृपालोर्देवा इन्द्रियाधिष्ठातारोऽनुगृह्णते विघ्नं न कुर्वन्ति प्रत्युतानुग्रहमेव कुर्वन्ति ॥ ५१ ॥ इदमिति ॥ हे कुरूद्वह विख्यातं विशुद्धं कर्म यस्य तस्य ध्रुवस्य इदं चरितं मया ते तुभ्यमभिहितम् । योऽर्भकः बाल एव क्रीडनकानि क्रीडासाधनानि मातुर्गृहं च हित्वा विष्णुं शरणं जगाम ॥ ५२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्कन्धस्य द्वादशे व्यधात् ॥ १२ ॥

त्रयोदशे दुष्टपुत्रत्वेनदुःखाद्ध्रुवान्वये ॥ अङ्गो गृहाद्गतस्तत्र श्लोका नन्दर्षयोधयः ॥ अनुष्टुभश्चेन्द्रबाणा उवाचेति च सप्तकम् ॥ १३ ॥ निशम्येति ॥ कौषारविणा मैत्रेयेणोपवर्णितं ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणं भगवत्स्थानप्राप्तिं निशम्य भगवत्यधोक्षजे प्ररूढो दृढतां गतो भावो भक्तिर्यस्य स तथाभूतो विदुरः पुनस्तं मैत्रेयं प्रष्टुं प्रचक्रमे प्रारब्धवान् ॥ १ ॥ सत्रेऽगायत्प्रचेतसामित्याकर्ण्य पृच्छति—के ते इति ॥ हे सुव्रत नारदो ध्रुवमहत्त्वं येषां प्रचेतसां सत्रेऽगायत् ते प्रचेतसो नाम कस्यान्ववाये वंशे प्रख्याताः प्रसिद्धाः । कस्य चापत्यानि कुत्र वा सत्रसंज्ञकं यागमासत अकुर्वत ॥ २ ॥ मन्य इति ॥ देवस्य हरेर्दर्शनं यस्य तं नारदं महाभागवतं मन्ये । येन नारदेन हरेः परिचर्याविधिः सेवाप्रकाररूपः क्रियायोगः पाञ्चरात्रादौ प्रोक्तः ॥ ३ ॥ स्वधर्मेति ॥ किलेत्यवधारणे । तत्र सत्रे स्वधर्मशीलैः प्रचेतःप्रभृतिभिः पुरुषैरिज्यमानः पूज्यमानो यज्ञपुरुषो भगवानेव भक्तिमता नारदेन ईडितः स्तुतः । नान्यः ईरित इति च पाठः ॥ ४ ॥ या इति ॥ हे ब्रह्मन् तत्र प्रचेतसां सत्रे देवर्षिणा नारदेन या भगवत्कथा वर्णितास्ता मह्यं

सूत उवाच ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितं ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणम् ॥ प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥ १ ॥
विदुर उवाच ॥ के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत ॥ कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत ॥ २ ॥ मन्ये महाभागवतं नारदं
देवदर्शनम् ॥ येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः ॥३॥ स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान्यज्ञपूरुषः ॥ इज्यमानो भक्तिमता नारदेनेरितः किल
॥ ४ ॥ यास्ता देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ॥ मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन्कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः
पितरि प्रस्थिते वनम् ॥ सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं पितुः ॥ ६ ॥ स जन्मनोपशान्तात्मा निःसङ्गः समदर्शनः ॥ ददर्श लोके विततमा-
त्मानं लोकमात्मनि ॥ ७ ॥ आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहम् ॥ अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनु सन्ततम् ॥ ८ ॥ अव्यवच्छिन्नयोगा-
ग्निदग्धकर्ममलाशयः ॥ स्वरूपमवरुन्धानो नात्मनोऽन्यं तदैक्षत ॥ ९ ॥

शुश्रूषवे कार्त्स्न्येन साकल्येनाचष्टुं कथयितुमर्हसि ॥ ५ ॥ ध्रुवस्य वंशे तज्जन्म वक्तुं ध्रुवस्य वंशमाह—ध्रुवस्येति ॥ चस्त्वर्थे । ध्रुवस्य पुत्र उत्कलस्तु पितरि ध्रुवे वनं प्रस्थिते प्रस्थातुमुद्यते सति ज्येष्ठत्वात्पित्रा दीयमानमपि पितुः सार्वभौमश्रियं पितृपालितभूसंबन्धिनीं सम्पदमधिराजासनं च नैच्छत् ॥ ६ ॥ स इति ॥ चोत्कलो जन्मना जन्मत एवोपशान्तात्मा भोगेच्छारहितमनाः निरसङ्गः सर्वत्र समदर्शनश्चासीत् अतः आत्मानं लोके विततं व्याप्तं ददर्श । आत्मनि च लोकं ददर्श ॥ ७ ॥ आत्मानमिति द्वयम् ॥ अव्यवच्छिन्नो निरन्तरमभ्यस्यमानो यो योगः सर्वत्र ब्रह्मानुसन्धानलक्षणः स एवाग्निस्तेन दग्धं कर्ममलं कर्मवासनात्मको दोषो यस्य तादृश आशयो यस्य सः उत्कलः निर्वाणं शान्तं प्रत्यस्तमितः सर्वतो निवृत्तो विग्रहो भेदो यस्मात्तत् अवबोधो ज्ञानं तदेकरसेनैकात्म्यं यस्य तत्तथा ज्ञानैकरसम् आनन्दम् अनु सन्ततं सर्वव्यापकम् आत्मानं स्वरूपभूतं

ब्रह्म अवरुन्धानः जानन् आत्मनः सकाशादन्यं तदा ज्ञानदशायां नैक्षत नापश्यत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ जडेति ॥ पथि मार्गे बालानामज्ञानां जडान्धबधिरोन्मत्तमूकानामिवाकृतिर्यस्य तथाभूतो लक्षितोऽपि अतन्मतिः न तेषां जडादीनामिव मतिर्यस्य सर्वज्ञत्वात् अतः प्रशान्ताः अर्चिषो ज्वाला यस्य ईदृशः अनलः अग्निः इव स्थितः ॥ १० ॥ मत्वेति ॥ अतस्तमुत्कलं जडमुन्मत्तमतोऽनधिकारिणं मत्वा मन्त्रिसहिताः कुलवृद्धाः यवीयांसमुत्कलात्कनिष्ठमपि भ्रमेः सुतं वत्सरसंज्ञकं भूपतिं चक्रुः॥ ११ ॥स्वर्वीथिरिति॥ वत्सरस्य इष्टा प्रिया भार्या स्वर्वीथिः पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषम् ऊर्जं वसुं जयम् इति षडात्मजान् असूत॥ १२॥पुष्पार्णस्येति॥पुष्पार्णस्य प्रभा नाम दोषा नाम चेति द्वे भार्ये बभूवतुः।प्रातः मध्यंदिनं सायमिति प्रभायाः सुता आसन् ॥ १३॥ प्रदोष इति ॥ प्रदोषः निशिथो निशीथः मध्यरात्रिः ह्रस्वत्वमार्षम्।व्युष्टः प्रातःकाल इति त्रयः दोषा सुता आसन् ।व्युष्टश्च पुष्करिण्यां स्त्रियां सर्वतेजसं पुत्रमादधे उत्पादितवान् । अत्र कालचक्राधिष्ठातुर्ध्रुवस्य वत्सरात्मककालाधिष्ठाता सुतः तस्य भार्या स्वर्वीथिः कालज्योतिकाकाशपद्धतिः पुष्पार्णा-

जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः ॥ लक्षितः पथि बालानां प्रशान्तार्चिरिवानलः ॥ १० ॥ मत्वा तं जडवन्मत्तं कुलवृद्धाः समन्त्रिणः ॥ वत्सरं भूपतिं चक्रुर्यवीयां संभ्रमेः सुतम् ॥ ११॥ स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टा भार्याऽसूत षडात्मजान् ॥पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥ १२ ॥ पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतुः ॥ प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति ह्यासन्प्रभासुताः ॥ १३ ॥ प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः ॥ व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥१४॥ स चक्षुःसुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह ॥ मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान् ॥ १५ ॥ पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवन्तं धृतव्रतम् ॥ अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मुकम् ॥ १६ ॥ उल्मुकोऽजनयत्पुत्रान्पुष्करिण्यां षडुत्तमान् ॥ अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं गयम् ॥ १७ ॥ सुनीथाऽङ्गस्य या पत्नी सुषुवे वेनमुल्बणम् ॥ यद्दौःशील्यात्स राजर्षिर्निर्विण्णो निरगात्पुरात् ॥ १८ ॥

दयो वसन्ताद्यृतुभेदात्षट्प्रकाराहोरात्रात्मकाः कालाः अहोरात्रस्य प्रभा दिनव्यक्तिः दोषा रात्रिश्चेति द्वे भार्ये दिनव्यक्तेश्च प्रातरादयः कालाः रात्रेश्च प्रदोषादयः व्युष्टः प्रभातकालः स च पुष्करिण्यां कमलविकासलक्षितायां दिनप्रथमवेलायां सर्वतेजसं प्रकाशं पुत्रमुत्पादितवानिति इत्यादि बोध्यम्॥ १४॥स इति ॥स सर्वतेजाः एव चक्षुः आकूत्यां पत्न्यां चाक्षुषं नाम मनुं सुतमवापेति व्याख्येयम् । षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुरित्यष्टमात् । मनोर्महिषी नड्वला विरजान् रागादिदोषरहितान् पुरुप्रमुखानेकादश सुतानसूत ॥ १५ ॥ तानेव दर्शयति—पुरुमिति ॥ १६ ॥ उल्मुक इति ॥ उल्मुकः पुष्करिण्यां भार्यायाम् उत्तमान् शीलादिशुभगुणसम्पन्नान् षट्पुत्रान् अजनयत् । तानाह अङ्गमिति ॥ १७ ॥ सुनीथेति ॥ अङ्गस्य या पत्नी सुनीथा सा उल्बणं सर्वेषां भयङ्करं वेनसंज्ञं सुतं सुषुवे । यस्य वेनस्य दौःशील्याद्दुष्टस्वभावाद्धेतोः स राजर्षिर्धर्मा-

त्वाङ्गो निर्विण्णो विरक्तः सन् पुरात् निरगात् निर्जगाम ॥ १८ ॥ यमिति ॥ अङ्ग हे विदुर यमतिक्रूरस्वभावं वेनं वागेव वज्रं येषां तेऽतिप्रभावाः मुनयः कुपिताः सन्तः शेपुः । भूयः पुनस्तस्य गतासोर्निर्गतप्राणस्य वेनस्य दक्षिणं करं ते मुनयो ममन्थुः ॥ १९ ॥ मथने हेतुः—अराजके इति ॥ तदा अङ्गे वनं प्रति निर्गते वेने शापेन मृते च लोके अराजके सति प्रजाः दस्युभिः पीडिता जाताः अतस्तद्रक्षार्थं राजोत्पादनार्थं मन्थने कृते नारायणांशेन आद्यः क्षितीश्वरः प्रथमो राजा पृथुर्वेनस्य मथ्यमानात् करात् जातः तेनैव पुरग्रामादिरचनायाः कृतत्वादाद्यत्वम् ॥ २० ॥ तस्येति ॥ शीलनिधेः सर्वदा सुस्वभावस्य साधोः ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य महात्मनः तस्याङ्गस्य राज्ञो दुष्टा प्रजा दुष्टः पुत्रः कथमभूत् । यत् यस्याः प्रजायाः हेतोर्विमनाः सन् पुरात् ययौ ॥ २१ ॥ किं चेति ॥ धर्मस्य कोविदाः अपि मुनयः दण्डः शासनमेव व्रतं तस्य धरे धारके राज्ञि वेने च किम् अंहः अपराधमुद्दिश्य ब्रह्मदण्डं शापम् अयूयुजन् योजितवन्तः । राज्ञो दण्डधर्मत्वात् तत्र शापोऽनुचित इति भावः । वेनमिति वा पाठः ॥ २२ ॥

यमङ्ग शेपुः कुपिता वाग्वज्रा मुनयः किल ॥ गतासोस्तस्य भूयस्ते ममन्थुर्दक्षिणं करम् ॥ १९ ॥ अराजके तदा लोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः ॥ जातो नारायणांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्वरः ॥ २० ॥ विदुर उवाच ॥ तस्य शीलनिधेः साधोर्ब्रह्मण्यस्य महात्मनः ॥ राज्ञः कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्विमना ययौ ॥ २१ ॥ किं चांऽहो वेनमुद्दिश्य ब्रह्मदण्डमयूयुजन् ॥ दण्डव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोविदाः ॥२२॥ नावध्येयः प्रजापालः प्रजाभिरघवानपि ॥ यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा ॥ २३ ॥ एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्सुनीथात्मजचेष्टितम् ॥ श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥ २४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अङ्गोऽश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुम् ॥ नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः ॥ २५ ॥ तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विजः ॥ हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः ॥ २६ ॥

नावध्येय इति ॥ अघवान् क्रौर्यादिमानपि प्रजापालो राजा प्रजाभिर्नावध्येय अवज्ञेयोऽपि न भवति किं पुनर्वध्यः । यत् यस्मादसौ राजा स्वतेजसा स्वप्रभावेण लोकपालानामिन्द्रादीनामोजः सामर्थ्यं बिभर्ति । राज्ञो लोकपालांशत्वात्तदवज्ञानं न युक्तम् । किञ्च राज्ञ एव दण्डेऽधिकारो नतु मुनीनामपि राजकर्मकदण्डनेऽधिकार इति ॥ २३ ॥ एतदिति ॥ हे ब्रह्मन् एतन्मुनिकोपकारणं सुनीथात्मजस्य वेनस्य चेष्टितं श्रद्दधानाय भक्ताय च मे मह्यमाख्याहि । यतः त्वं परावरवित्तमः भूतभविष्यज्ज्ञानां मध्येऽतिश्रेष्ठः असि ॥ २४ ॥ अभावी पुत्रः काम्यकर्मणा बलादापादितो न सुखायेति द्योतयन्नङ्गस्य पुत्रोत्पत्तिकथामाह—अङ्ग इति ॥ राजर्षिरङ्गो महाक्रतुं क्रतुश्रेष्ठमश्वमेधमाजहार प्रवर्त्तयामास । तस्मिन्नश्वमेधे ब्रह्मवादिभिर्मन्त्रैरप्याहूता देवताः नाजग्मुः ॥ २५ ॥ तमिति ॥ अथ तदा हे तात तत्र ऋत्विजो देवतानामनागमनेन विस्मिता आश्चर्यं गताः सन्तस्तं यजमानमूचुः । हे राजन् हूयमानानि ते हवींषि देवता न गृह्णन्ति ॥ २६ ॥

राजन्निति द्वयम् ॥ हे राजन् श्रद्धया आसादितानि प्रापितानि ते हवींषि अपुष्टानि तथा धृतव्रतैः अस्माभिर्योजितानि प्रयुक्तानि छन्दांसि वेदमन्त्रा अपि अयातयामानि वर्णस्खलनादिदोषराहित्येनागतवीर्याण्येव सन्ति । अतः ये देवाः कर्मसाक्षिणः कर्माङ्गभूता मुख्यास्ते यत् येनापराधेन स्वान्भागान्न गृह्णन्ति तद्देवानां हेलनमपराधं वयमण्वपि स्वल्पमपि इहास्मिन् यज्ञे न विदाम न विद्मः । शब्लुगभाव आर्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अङ्ग इति ॥ यजमानः अङ्गः द्विजानामृत्विजां वचः श्रुत्वा सुदुर्मना जातः ततश्च यज्ञे गृहीतमौनोऽपि सदस्यान् प्रति तत्प्रष्टुं देवानागमनकारणं स्वदोषं प्रष्टुं यज्ञे वाचंयमोऽपि तदनुज्ञया तेषामृत्विगादीनामाज्ञया वाचं व्यसृजत् प्रयुक्तवान् ॥ २९ ॥ नेति ॥ हे सदसस्पतयः इह मम यज्ञ आहुता आहूताः ह्रस्वत्वमार्षम् । देवा नागच्छन्ति ग्रहान् सोमपात्राणि च न गृह्णन्ति । तत्र हेतुर्ममावद्यमेव यजमानत्वात् तथा च मया किमवद्यं कृतं तद्यूयं ब्रूत ॥ ३० ॥ नरदेवेति ॥ हे नरदेवेहास्मिञ्जन्मनि तावत् भवतोऽवं मनाक् ईषदपि न स्थितम् । कथंचिज्ज्ञातस्यावद्यस्य प्रायश्चित्तेन सद्य एव शोधनात् परन्तु प्राक्तनं पूर्वजन्मनि भवम् एकमघमस्ति इति कल्प्यते । यद्यस्मादघात् त्वमिह जन्मनि ईदृक् धार्मिकोऽपि अप्रजः असि । असिजभाव आर्षः ॥३१॥ तथेति ॥ हे नृप यथा देवाः स्वभागान् गृह्णीयुस्तथा आत्मानं सुप्रजं सुप्रजसं साधय प्राग्वदसिजभावः । एवं ते भद्रं भविष्यति । ते तव पुत्रकामनावतस्त्वयेष्टो यज्ञेन पूजितो यज्ञभुक् भगवान् पुत्रं दास्यति ॥ ३२ ॥ तथेति ॥ तथा सति दिवौकसो देवा अपि स्वभागधेयानि स्वभागान् यद्वा भागरूपाणि धेयानि पात्रेषु धार्याणि हवींषि इत्याहुः । ग्रहीष्यन्ति । यद्यस्मात् यज्ञपुरुषो हरिरेव साक्षात्त्वया अपत्याय वृतः स्यात् अतस्तेन सह सर्वे देवा आगमिष्यन्ति ॥ ३३ ॥ तांस्तानिति ॥ आराधको जनो यान्यान् कामान् कामयत इच्छति तांस्तान्कामांस्तस्मै हरिर्दद्यात् । कुत एवं यतो यथा यस्य कामनया एष हरिराराधितो भवति पुंसां तथा तस्यैव फलस्योदयः प्राप्तिर्भवतीति ॥ ३४ ॥

राजन्हवींष्यदुष्टानि श्रद्धयाऽऽसादितानि ते ॥ छन्दांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः ॥ २७ ॥ न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि ॥ यन्न गृह्णन्ति भागान्स्वान्ये देवाः कर्मसाक्षिणः ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ अङ्गो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः ॥ तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया ॥ २९ ॥ नागच्छन्त्याहुता देवा न गृह्णन्ति ग्रहानिह ॥ सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतम् ॥ ३० ॥ सदसस्पतय ऊचुः ॥ नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक्स्थितम् ॥ अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक्त्वमप्रजः ॥ ३१ ॥ तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप ॥ इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ॥ ३२ ॥ तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यन्ति दिवौकसः ॥ यद्यज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ॥ ३३ ॥ तांस्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जनः ॥ आराधितो यथैवैषां तथा पुंसां फलोदयः ॥ ३४ ॥

इतीति ॥ इत्येवं सदसस्पतीनां वाक्यं श्रुत्वा विप्रा ऋत्विजो व्यवसिताः भगवद्यज्ञप्रवर्त्तने कृतनिश्चयाः सन्तस्तस्याङ्गस्य राज्ञः प्रजातये पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्टाय "यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञपशुषु प्रतितिष्ठति" इति श्रुतेः । यज्ञरूपेण शिपिषु पशुषु प्रतिष्ठाय विष्णवे पुरोडाशं हविर्विशेषं निरपवन् विष्णूद्देशेन हविः सम्पाद्य होमं कृतवन्तः ॥ ३५ ॥ तस्मादिति ॥ तदा च हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धं पक्वं पायसमादाय हेममाली अमले शुद्धे अम्बरे यस्य स तथाभूतः पुरुषस्तस्मात् प्रकरणलब्धयोग्यतया होमाधारभूतादग्नेरुत्तस्थौ निःसृतः ॥ ३६ ॥ स इति ॥ उदारधीः स राजा विप्रानुमतः विप्रैरनुज्ञातः अञ्जलिना ओदनं पयसि पक्वं पायसं गृहीत्वा मुदा हर्षेण युक्तः अवघ्राय तत्पत्न्यै सुनीथायै प्रादात् ॥ ३७ ॥ सेति ॥ सा सुनीथा राज्ञी पूर्वमप्रजाः पुत्ररहिता सती अविसर्गपाठे असिजभाव आर्षः । तत् पुंसवनं पुमांसं पुत्रं सूतेऽनेनेति तथा तत् पायसं प्राश्य अतिहर्षेण भुक्त्वा पत्युः सकाशाद्गर्भमादधे धृतवती । ततश्च प्रसूतिकाले उपावृत्ते प्राप्ते सति कुमारं सुषुवे जनयामास ॥ ३८ ॥ स इति ॥ स पुरुषः बाल

इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये ॥ पुरोडाशं निरवपञ्छिपिविष्टाय विष्णवे ॥ ३५ ॥ तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ हेममाल्यमलाम्बरः ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसम् ॥ ३६ ॥ स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाऽञ्जलिनौदनम् ॥ अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः ॥ ३७ ॥ सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राश्यतौ पत्युरादधे ॥ गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवेऽप्रजाः ॥ ३८ ॥ स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः ॥ अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः ॥ ३९ ॥ स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः ॥ हन्ति साधून्मृगान्दीनान्वेनोऽसावित्यरौज्जनः ॥ ४० ॥ आक्रीडे क्रीडतो बालान्वयस्यानतिदारुणः ॥ प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत् ॥ ४१ ॥ तं विचक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः ॥ यदा न शासितुं कल्पो भृशमासीत्सुदुर्मनाः ॥ ४२ ॥

एव अधर्मांशोद्भवं स्वमातामहं मृत्युमेवानुव्रतः अनुसृतः अभूत । तेन हेतुनाऽधार्मिकः अभवत् । सुनीथा हि मृत्योः पुत्री । "मृत्युर्देवो यमभ्राता वेनमाता महोऽसुरः" इत्युक्तेः । मातृदोषादधार्मिकोऽपि विष्णुयज्ञोद्भूतत्वात् पितुर्वैराग्यहेतुत्वेन पितुरुपकारकः पृथुजनकत्वेन तद्यशोवर्द्धनश्च बभूवेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ स इति ॥ असाधुर्दुष्टः स बालो वेनः वनगोचरः वनं गतः सन् मृगयुर्लुब्धकश्च सन् शरासनं धनुरुद्यम्य आकृष्य दीनान् मृगान् हन्ति स्म । अत एव तं दृष्ट्वा अस्मत्प्राणघाती वेनोऽसौ आयातीति सर्वोऽपि जनः अरौत् चुक्रोश ॥ ४० ॥ आक्रीड इति ॥ अतिदारुणः कठिनचित्तः निरनुक्रोशः निर्दयः सः आक्रीडे क्रीडास्थाने क्रीडतो वयस्यान् समानवयस्कान् बालान् पशुमारं शौनिका यथा पशून् मारयन्ति तथा प्रसह्य बलात्कारेण अमारयत् । "उपमाने कर्मणि च" इति णमुल् ॥ ४१ ॥ तमिति ॥ नृपोऽङ्गस्तं वेनं स्वपुत्रं खलं प्राणिपीडानिरतं विचक्ष्य दृष्ट्वा विविधैस्ताडनतर्जनादिभिः शासनैः शिक्षणैर्यदा शासितुं शिक्षितुं शिक्षया सन्मार्गे नेतुं न कल्पः समर्थो न जातस्तदा भृशमत्यन्तं

सुदुर्मनाः दुःखितचित्त आसीत् ॥ ४२ ॥ एवं खिन्नः सन्नचिन्तयत्—प्रायेणेति ॥ गृहमेधिनो गृहस्थाः सस्त्रीका अपि ये अप्रजाः पुत्रादिरहिताः । असिजभाव आर्षः । तैर्देवो भक्तदुःखनिवर्तको भगवान् अर्चितः ये कुत्सितैरपत्यैः भृतं स्वस्मिन् धृतं पूर्णीकृतं वा दुर्भरं धारयितुमशक्यं दुःखं न विन्दन्ति न लभ्यन्ते ॥ ४३ ॥ यत इति॥ यतः कदपत्यात् नृणां पित्रादीनां पापीयसी कीर्तिर्दुर्यशो भवति महान् अधर्मश्च भवति । यतश्च कदपत्याद्धेतुभूतात् सर्वेषां सर्वैः प्राणिभिः सह विरोधो भवति यतश्च अनन्तकः आधिर्मनःपीडा भवति ॥ ४४ ॥ क इति ॥ यदर्थाः यन्निमित्ताः गृहाः क्लेशदा भवन्ति तं प्रजापदेशं प्रजेति कथनमात्रं यत्र वस्तुतस्त्वात्मनः स्वस्य मोहबन्धनमेव अतः पण्डितश्चेत्तदा को बहु मन्येत आद्रियेत ॥ ४५ ॥ कदपत्यमिति ॥ शुचां पदात् विरहादौ शोकानां स्थानात् सदपत्यात् श्रेष्ठापत्यात् कदपत्यमेव वरं मन्ये । यतः कदपत्याद्धेतोः मर्त्यः गृहान्निर्विद्येत विरक्तो भवेत् । यत् यतो हेतोः गृहाः गृहसंबन्धिनः सर्वे पदार्थाः क्लेशनिवहाः दुःखप्रदाः प्रतिभान्ति ॥ ४६ ॥ एवमिति ॥

प्रायेणाभ्यर्चितो देवो येऽप्रजा गृहमेधिनः ॥ कदपत्यभृतं दुःखं ये न विन्दन्ति दुर्भरम् ॥ ४३ ॥ यतः पापीयसी कीर्तिरधर्मश्च महान्नृणाम् यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनन्तकः ॥ ४४ ॥ कस्तं प्रजाऽपदेशं वै मोहबन्धनमात्मनः ॥ पण्डितो बहु मन्येत यदर्थाः क्लेशदा गृहाः ॥ ४५ ॥ कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात् ॥ निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः ॥ ४६ ॥ एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहान्निशीथ उत्थाय महोदयोदयात् ॥ अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितो नृभिर्हित्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्ताम् ॥ ४७ ॥ विज्ञाय निर्विद्य गतं प्रजापतिं पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः ॥ विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरा यथा निगूढं पुरुषं कुयोगिनः ॥ ४८ ॥ अलक्षयन्तः पदवीं प्रजापतेर्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीम् ॥ ऋषीन्समेतानभिवन्द्य साश्रवो न्यवेदयन्पौरवभर्तृविप्लवम् ॥ ४९ ॥ इति श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कन्धे वेनसुतदुःखादङ्गनृपवनप्रवेशो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एवं महतामुदयानां विभूतीनामुदयो यस्मिन् तस्माद्गृहात् निर्विण्णं सर्वतो विरक्तं मनो यस्य न लब्धा निद्रा येन स नृपोऽङ्गः निशीथेऽर्द्धरात्रे उत्थाय नृभिः अनुपलक्षितः अज्ञात एव वेनं सूते वेनसूः सुनीथा ताम् उवङार्षः । प्रसुप्तामेव हित्वा गतः ॥ ४७ ॥ विज्ञायेति ॥ पतिं राजानं निर्विद्य वैराग्यं कृत्वा गतं विज्ञायातिशोकेन कातरा विह्वलाः प्रजाः पुरोहिता अमात्याः सुहृद्गणादयश्च उर्व्यां विचिक्युरन्वेषितवन्तः तथापि यथा निगूढं पुरुषम् अन्तर्यामिणं कुयोगिनः विचिन्वन्तोऽपि न पश्यन्ति तद्वत् तद्रूपं नापश्यन्निति शेषः । निगूढमिति दृष्टान्तेन तत्र दिने तत्रैव पुरे राजा निगूढ आसीदिति सूचितम् ॥ ४८ ॥ अलक्षयन्त इति ॥ हे पौरव विदुर ते प्रजाः पुरोहितादयः प्रजापतेरङ्गस्य पदवीं मार्गं स्थानमलक्षयन्तः अपश्यन्तः अत एव हतो निष्फलतां गतः उद्यमोऽन्वेषणलक्षणो येषां ते पुरीं प्रत्युपसृत्य आगत्य तत्र समे-

तान् एकत्र मिलित्वा स्थितान् ऋषीन् अभिवन्द्य साश्रवः रुदन्तः सन्तो भर्तृविप्लवं राज्ञो नाशं दर्शनाभावं न्यवेदयन् विज्ञापितवन्तः ॥ ४९ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरमाच्चतुर्थस्य त्रयोदशे ॥ १३ ॥ चतुर्दशे निर्गतेऽङ्गेऽभिषिक्तोऽपि महाखलः ॥ वेनो हतो द्विजैस्तत्र श्लोकाः सार्द्धा रसाब्धयः ॥ चत्वार्युवाचेति सार्द्धाः सप्तवेदा अनुष्टुभः ॥ १४ ॥ भृग्वादय इति द्वयम् ॥ ते पूर्वोक्ताः लोकानां क्षेमदर्शिनः कल्याणचिन्तका ब्रह्मवादिनः भृग्वादयो मुनयः गोप्तरि रक्षके असति नृणां पशुसाम्यतां परस्परं परस्त्रीपरवित्तभोगोन्मुखतां पश्यन्तः । यद्वा । पशून् मेषादीन् यथा शृगालादयो घ्नन्ति तथा लोकान् दस्यव इति पशुतुल्यतां पश्यन्तः साम्यतामिति स्वार्थेष्वजन्तात्तल् । वीरस्य वेनस्य मातरं सुनीथामाहूय तां पृष्ट्वा च प्रकृतीनां प्रजामात्यादिकानाम् असम्मतमपि वेनं प्रकृत्येति पाठे प्रकृत्या स्वभावेनासम्मतं राजपुत्रे विद्यमानेऽपराधातिशयं विनान्यस्य राज्ये स्थापनमयुक्तमिति विचार्य भुवः पतिमभ्यषिञ्चन् ॥ १ ॥ २ ॥ श्रुत्वेति ॥ अत्युग्रं शासनं यस्य तं वेनं नृपासनगतं श्रुत्वा दस्यवस्तस्कराः सद्यस्तच्छ्रवणकाल एव सर्पात्त्रस्ताः आखवो मूषका इव निलिल्युः निलीना बभूवुः ॥ ३ ॥ स इति ॥ आरूढमधिष्ठितं नृपस्थानं

मैत्रेय उवाच ॥ भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः ॥ गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यन्तः पशुसाम्यताम् ॥ १ ॥ वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः ॥ प्रकृत्यसंमतं वेनमभ्यषिञ्चन्पतिं भुवः ॥ २ ॥ श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनम् ॥ निलिल्युर्दस्यवः सर्वे सर्पत्रस्ता इवाखवः ॥ ३ ॥ स आरूढो नृपस्थान उन्नद्धोऽष्टविभूतिभिः ॥ अवमेने महाभागान्स्तब्धः संभावितः स्वतः ॥ ४ ॥ एवं मदान्ध उत्सिक्तो निरङ्कुश इव द्विपः ॥ पर्यटन्रथमास्थाय कम्पयन्निव रोदसी ॥ ५ ॥ न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं द्विजाः क्वचित् ॥ इति न्यवारयद्धर्मं भेरीघोषेण सर्वशः ॥ ६ ॥ वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितम् ॥ विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्रिणः ॥ ७ ॥

राजासनं येन अष्टविभूतिभिः अष्टलोकपालैश्वर्यैः संज्ञां विना समास आर्षः । यद्वा । अष्ट सङ्ख्या विभूतयो येषां तैः लोकपालांशैर्हेतुभिः उन्नद्धः विशृङ्खलः स्तब्धः अनम्रः स्वतः स्वेनैव संभावितः शूरोऽहमित्यादिकृतात्मश्लाघः स वेनः महाभागान् धार्मिकान् अवमेने तिरस्कृतवान् ॥ ४ ॥ एवमिति द्वयम् ॥ एवं प्राप्तराजासनत्वेन प्राप्तैरैश्वर्यैर्जातो यो मदो गर्वस्तेनान्धः अत एवोत्सिक्तस्त्यक्तलोकवेदाचारबन्धनः निरङ्कुशो द्विपो हस्ती यथा तद्वत् सन् रथमास्थाय क्रौर्येण रोदसी द्यावाभूमी कम्पयन्निव पर्यटन् भो द्विजाः क्वचित् क्वापि कदाचिदपि न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यमित्येवं भेरीघोषेण सर्वतो धर्मं न्यवारयत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ वेनस्येति ॥ मुनयः दुर्वृत्तस्य दुराचारस्य वेनस्य विचेष्टितं सदाचारप्रतिबन्धलक्षणमवेक्ष्य दृष्ट्वा ते नरलोकस्य सज्जनस्य व्यसनं स्वधर्महान्या कष्टं विमृश्य विचार्य कृपया पीडिताः सत्रिणः परस्परं मिलिताः सन्त ऊचुर्विचारवाक्यान्युक्तवन्तः ॥ ७ ॥

अहो इति ॥ अहो आश्चर्ये दारुणि काष्ठे उभयतो मूलतोऽग्रतश्च दीप्ते प्रज्वलिते सति तन्मध्यवर्तिनां जन्तूनां यथोभयतो दुःखं भवति तथा लोकस्य धर्मनिष्ठस्य जनस्य तस्करपालयोरिति षष्ठी पञ्चम्यर्था । तस्करेभ्यः पालकाच्चेत्युभयतः महत् व्यसनं प्राप्तम् ॥ ८ ॥ अराजकेति ॥ अराजकभयात् राजाभावे चोरादिकृतोपद्रवभयात् अतदर्हणः राज्यानर्होऽप्येष वेनः ततो रक्षार्थमस्माभी राजा कृतः अद्य इदानीं ततोऽपि वेनात् स्वधर्मत्यागलक्षणं भयं जातम् अतो देहिनां कथं स्वस्ति स्यात् ॥ ९ ॥ अहेरिवेति अर्द्धम् ॥ अहेः सर्पस्य यथा पयसा पोषः पोषणं यदा क्रुद्धोऽहिः पोषकं दशति तदा तस्याप्यनर्थभृत् अनर्थपोषको भवति अतोऽस्माकमपि धर्मलोपरूपोऽनर्थः प्राप्त एव । अनर्थप्रशमोपायं चिन्तयन्ति—वेन इति ॥ सुनीथागर्भसंभवः मृत्योर्दौहित्रः वेनः प्रकृत्यैव स्वभावेनैव खलोऽपि अस्माभिः प्रजापालो निरूपितः राजा कृतः । स वै स एव प्रजाः धर्मलोपद्वारा जिघांसति नरकपातेन नाशयितुमिच्छति ॥ १० ॥ तथापीति ॥ यद्यपि तद्विद्भिः तत् वेनस्य दुष्टत्वं तत्पापं वा

अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत् ॥ दारुण्युभयतो दीप्त इव तस्करपालयोः ॥ ८ ॥ अराजकभयादेष कृतो राजाऽतदर्हणः ॥ ततोऽप्यासीद्भयं त्वद्य कथं स्यात्स्वस्ति देहिनाम् ॥९॥ अहेरिव पयः पोषः पोषकस्याप्यनर्थभृत् ॥ वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीथागर्भसंभवः ॥ निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति वै प्रजाः ॥१०॥ तथापि सान्त्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत् ॥ तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोऽस्माभिः कृतो नृपः ॥११॥ सान्त्वितो यदि नो वाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ लोकधिक्कारसंदग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ॥ १२ ॥ एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः ॥ उपव्रज्याब्रुवन्वेनं सान्त्वयित्वा च सामभिः ॥ १३ ॥ मुनय ऊचुः ॥ नृपवर्य निबोधैतद्यत्ते विज्ञापयाम भोः ॥ आयुःश्रीबलकीर्तीनां तव तात विवर्धनम् ॥ १४ ॥ धर्म आचरितः पुंसां वाङ्मनःकायबुद्धिभिः ॥ लोकान्विशोकान्वितरत्यथानन्त्यमसङ्गिनाम् ॥ १५ ॥

जानद्भिरप्यस्माभिरसावसद्वृत्तो दुराचारो वेनो नृपः कृतः अतस्तत्पापमस्मानपि स्पृशेत् तथापि अमुं वेनं सान्त्वयेम सद्युक्तिभिः प्रार्थयिष्यामः ततश्च तत्कृतं पातकमस्मान्न स्पृशेत् । अन्यथा तत्कृतपातकभागित्वमस्माकमपि स्यात् ॥ ११ ॥ सान्त्वित इति ॥ सान्त्वितोऽनुनीतोऽप्यधर्मकृद्यदि नोऽस्माकं वाचं न ग्रहीष्यति तदा लोकधिक्कारेण संदग्धं मृतप्रायमेव एनं स्वतेजसा स्वकोपाग्निना दहिष्यामः धक्ष्यामः । इडार्षः ॥ १२ ॥ एवमिति ॥ गूढो बहिरलक्षितो मन्युः क्रोधो येषां ते मुनय एवं पूर्वोक्तप्रकारेणाध्यवसाय निश्चित्य एनं वेनमुपव्रज्य समीपं गत्वा सामभिः प्रियोक्तिभिः सान्त्वयित्वा अथानन्तरमब्रुवन्नुपदेशं कृतवन्तः ॥ १३ ॥ नृपवर्येति ॥ भो नृपवर्य भोस्तात वयं यत्तवायुःश्रीबलकीर्तीनां विवर्द्धनं साधनं ते तुभ्यं विज्ञापयाम तदेतत्त्वं सावधानतया निबोध अवधारय ॥ १४ ॥ धर्म इति ॥ पुंसामधिकारिणां विहितवाङ्मनःकायबुद्धिभिराचरितोऽनुष्ठितो धर्मः विशोकान् स्वर्गादीन् लोकान् वितरति ददाति । अथ असङ्गिनां निष्कामानाम् आनन्त्यं मोक्षमपि ददाति ॥ १५ ॥

स इति ॥ हे वीर ते तव प्रजानां क्षेममेव लक्षणं यस्य स पूर्वोक्तो धर्मः मा विनशेत् न विनश्यतु ।श्यन्नभाव आर्षः। यस्मिन् धर्मे विनष्टे सति नृपतिरैश्वर्यात् राज्यात् अवरोहति भ्रष्टो भवति ॥ १६ ॥ राजन्निति ॥ हे राजन् असाधुभ्यः उत्कोचग्राहकादिभ्यः अमात्येभ्यश्चौरादिभ्यश्च प्रजा रक्षन् यथा यथाशास्त्रं ताभ्यो बलिं करं गृह्णन् नृपः इहास्मिन् लोके प्रेत्य परलोके च मोदते ॥ १७ ॥ यस्येति ॥ यस्य राज्ञो राष्ट्रे आज्ञानुवर्तिनि देशे पुरे च वर्णाश्रमान्वितैर्वर्णाश्रमवद्भिरधिकारिभिर्जनैः स्वेनाधिकारानुरूपेण धर्मेण भगवान् यज्ञपूरुषः यज्ञादि तत्तत्कर्मफलदाता इज्यते आराध्यते ॥ १८ ॥ तस्येति ॥ हे महाराज निजशासने प्रजापालनरूपे भगवच्छासने तिष्ठतः तस्य राज्ञः भूतभावनः प्राणिनां पालकः विश्वात्मा भगवान् परितुष्यति ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति ॥ जगतामीश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरे तस्मिन् भगवति तुष्टे सति किं वस्तु अप्राप्यम् ।हि यस्मात् एतस्मै भगवद्भक्ताय लोकपालैः सहिता सर्वेऽपि लोकाः प्राणिनः आदृताः सादरा बलिं हरन्ति भोगं सम्पादयन्ति।उत्तरार्द्धं भगवद्विशेषणं वा॥२०॥

स ते मा विनशेद्वीर प्रजानां क्षेमलक्षणः ॥ यस्मिन्विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति ॥ १६ ॥ राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृपः ॥ रक्षन्यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते ॥ १७ ॥ यस्य राष्ट्रे पुरे चैव भगवान्यज्ञपूरुषः ॥ इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमान्वितैः ॥ १८ ॥ तस्य राज्ञो महाभाग भगवान्भूतभावनः ॥ परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥ १९ ॥ तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्वरेश्वरे ॥ लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरन्ति बलिमादृताः ॥ २० ॥ तं सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयम् ॥ यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते राजन्स्वदेशानुरोद्धुमर्हसि ॥२१॥ यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिर्वितायमानेन सुराः कला हरेः ॥ स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशन्ति वाञ्छितं तद्धेलनं नार्हसि वीर चेष्टितुम् ॥ २२ ॥ वेन उवाच ॥ बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः ॥ ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते ॥ २३ ॥

तमिति॥हे राजन् सर्वान् स्वर्गादिलोकान् तत्पालकानमरांश्च तत्प्रापकान् यज्ञांश्च संगृह्णाति नियच्छति स तथा तं त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयं च तं भगवन्तं विचित्रैः स्वाध्यायद्रव्यादिमयैर्यज्ञैस्ते तव भवायोद्भवाय यजतः स्वदेशान् स्वदेशवासिनो जनान् अनुरोद्धुं तत्रैव यजने प्रवर्त्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ यज्ञेनेति ॥ हे वीर युष्मद्विषये युष्माकं देशे द्विजातिभिः त्रैवर्णिकैर्वितायमानेन प्रवर्त्यमानेन यज्ञेन हरेः कला अंशाः सुरा देवा इन्द्रादयः स्विष्टाः सम्यक् पूजिताः अत एव सुतुष्टाः सन्तो यज्ञकर्तॄणां देशाधिपतित्वेन तव च वाञ्छितमभिलषितं प्रदिशन्ति सर्वं सम्पादयन्ति ।अतो हे वीर तेषां देवानां तदंशिनो भगवतो वा हेलनं यज्ञादिप्रतिषेधेनावज्ञां चेष्टितुं कर्तुं नार्हसि ॥२२॥ बालिशा इति ॥ यतो यूयमधर्मे मद्भजनत्यागपूर्वकविष्णुभजने धर्ममानिनोऽतो बालिशा वै भ्रान्ता एव। यतः ये भवन्तो वृत्तिदं स्वपतिं हित्वा स्वार्थपरमन्यं नरं स्वपतित्वेन कल्पितमुपासते। तथा ये भवन्तो वृत्तिदं जीविकाप्रदं राजानं पतिं पालकं मां हित्वा कुयोषितो जारमिव कल्पितं पतिं विष्णुमुपासते अतो बालिशा इत्यर्थः। वृत्तिदमित्यनेन अद्यैव मया फलादि-

त्रोटने निषिद्धे सद्य एव मरिष्यथ न तदा विष्णू रक्षितुं प्रभविष्यतीति सूचितम् ॥ २३ ॥ अवजानन्तीति ॥ येऽमी मूढाः तं नृपरूपिणमीश्वरम् अवजानन्ति तं हित्वाऽन्यभजनेन तदपमानं कुर्वन्ति ते अमी इहास्मिँल्लोके परत्र परलोके चानु कदापि भद्रं कल्याणं न विन्दन्ति न लभन्ते ॥ २४ ॥ क इति ॥ भर्तृस्नेहो विदूरो यासां तासां कुयोषितां निन्दितस्त्रीणां जारे परपुरुषे यथा भक्तिर्भवति तथा यत्र यज्ञपुरुषे वो युष्माकमीदृशी अत्युत्कटा भक्तिरस्ति स मद्भिन्नो यज्ञपुरुषो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुर्नाम प्रसिद्धः कोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥ विष्णुरिति द्वयम् ॥ विष्णुः विरिञ्चः इत्यादयः एते अन्येऽनुक्ताश्च विबुधा देवाः वरशापयोर्ये प्रभवः समर्थास्ते सर्वे यतो नृपतेर्देहे अवयवभूता भवन्ति ततः सर्वदेवमयो नृपः न तदतिरिक्ताः केऽपि देवाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तस्मादिति ॥ हे विप्राः तस्मात् यूयं गतमत्सराः मयि मनुष्यसंभावनाप्रयुक्तमात्सर्यरहिताः सन्तः कर्मभिः मदिच्छानुरूपैः मामेव यजध्वम् । तथा मह्यमेव बलिं करं च हरत समर्पयत । यतः मत्तोऽन्योऽग्रभुक् प्रथमभोक्ता आराध्यः

अवजानन्त्यमी मूढा भूपरूपिणमीश्वरम् ॥ नानुविन्दन्ति ते भद्रमिह लोके परत्र च ॥ २४ ॥ को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी ॥ भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥ २५ ॥ विष्णुर्विरिञ्चो गिरिश इन्द्रो वायुर्यमो रविः ॥ पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपांपतिः ॥ २६ ॥ एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ॥ देहे भवन्ति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः ॥२७॥ तस्मान्मां कर्मभिर्विप्राः यजध्वं गतमत्सराः ॥ बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान् ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः ॥ अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमङ्गलः ॥ २९ ॥ इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पण्डितमानिना ॥ भग्नायां भव्ययाच्ञायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः ॥ ३० ॥ हन्यतां हन्यतामेषः पापः प्रकृतिदारुणः ॥ जीवञ्जगदसावाशु कुरुते भस्मसात् ध्रुवम् ॥ ३१॥ नायमर्हत्यसद्वृत्तो नरदेववरासनम् ॥ योऽधियज्ञपतिं विष्णुं विनिन्दत्यनपत्रपः ॥ ३२ ॥

पुमान् यज्ञपुरुषः कः न कोऽपीति ॥ २८ ॥ इत्थमिति ॥ विपर्यया भ्रान्ता मतिर्यस्य सः पापीयान् उत्पथमसन्मार्गं गतः भ्रष्टमङ्गलः नष्टपुण्यः स वेन इत्थं नृपवर्यनिबोधेत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण मुनिभिरनुनीयमानोऽपि तेषां मुनीनां याच्ञां सदाचारप्रवृत्तिविषयां नाङ्गीचक्रे ॥ २९ ॥ इतीति॥ हे विदुर इत्येवं पूर्ववर्णितप्रकारेण भव्या वेनस्यैवोद्धवहेतुभूता या याच्ञा भव्ययाच्ञा तस्यां भग्नायां सत्यां प्रत्युत पण्डितमानिना आत्मानं पण्डितं मन्यमानेन तेन वेनेन बालिशा बतेत्यादिदुर्वचोभिरसत्कृताः द्विजाः भृग्वादयो मुनयस्तस्मै वेनाय चुक्रुधुः ॥ ३० ॥ हन्यतामिति ॥ पापः प्रकृत्या दारुणः भयङ्करः अयं हन्यतां हन्यताम् । यतः ध्रुवं निश्चितम् असौ वेनः जीवन् सर्वं जगदेव स्वदुराचारेणाग्निना भस्मसात्कुरुते करिष्यति अतोऽयमेव भस्मीकार्य इति भावः ॥ ३१ ॥ नायमिति ॥ असद्वृत्तः दुराचारोऽयं वेनः नरदेवस्य राज्ञो वरमासनं नार्हति नास्ति

अपत्रपा अन्यतो लज्जा यस्य सः अनपत्रपः योऽयं वेनः अधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाता चासौ पतिः स्वामी च तं विष्णुं विनिन्दति ॥ ३२ ॥ को वेति ॥ यस्य भगवतोऽ-
नुग्रहभाजनः अनुग्रहविषयः सन्नीदृशमत्युत्कृष्टमैश्वर्यं प्राप्तस्तमेनं भगवन्तमशुभं पापमयं वेनमेकमृते विना को वा परिचक्षीत निन्देत् तस्मान्निरनुग्रहोऽयं वेनो हन्तव्य एवेति
भावः ॥ ३३ ॥ इत्थमिति ॥ इत्थं हन्तुं व्यवसिताः कृतनिश्चयाः अतः पूर्वं गूढमन्यवोऽपीदानीं रूढमन्यवः प्रकटक्रोधाः ऋषयः अच्युतस्य निन्दया प्रथममेव हतं वेनं
हुंकृतैः हुङ्कारैः एव निजघ्नुः ॥ ३४ ॥ ऋषिभिरिति ॥ एवं वेनं हत्वा ऋषिभिः स्वाश्रमपदं स्वस्थानं गते गमने कृते सति भावे क्तः । भाव्यवतारभगवदिच्छावशात्सुनीथा
पुत्रमरणाच्छोचती सती नुमभाव आर्षः । मृतस्य पुत्रस्य कलेवरं शरीरं विद्या मन्त्रविशेषस्तत्सहितेन योगेन तैलौषधादिप्रयोगरूपशरीररक्षोपायेन पालयामास ॥ ३५ ॥
एकदेति ॥ एकदा तु यैर्वेनो हतस्ते भृग्वादयो मुनयः सरस्वत्या नद्याः सलिले आप्लुताः कृतस्नानाः पुंवद्भाव आर्षः । तस्या एव सरितस्तटे उपविष्टा अग्निं हुत्वा सत्कथाः

को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभम् ॥ प्राप्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः ॥ ३३ ॥ इत्थं व्यवसिता हन्तुमृषयो रूढमन्यवः ॥ नि-
जघ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिन्दया ॥३४॥ ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेवरम् ॥ सुनीथा पालयामास विद्यायोगेन शोचती ॥ ३५ ॥
एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः ॥ हुत्वाऽग्नीन्सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे ॥ ३६ ॥ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहुर्लोकभयं-
करान् ॥ अप्यभद्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः ॥ ३७ ॥ एवं मृशन्त ऋषयो धावतां सर्वतो दिशम् ॥ पांसुः समुत्थितो भूरिश्चो-
राणामपि लुम्पताम् ॥ ३८ ॥ तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुम्पताम् ॥ भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योऽन्यं च जिघांसताम् ॥ ३९ ॥ चो-
रप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकम् ॥ लोकान्नावारयञ्छक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः ॥ ४० ॥

भगवत्कथाश्चक्रुः ॥ ३६ ॥ वीक्ष्येति ॥ तदा तु लोकस्य भयङ्करान् भयसूचकान् महोत्पातान् वामाङ्गस्फुरणहृदयकम्पश्वानरोदनादिरूपान् उत्थितान् वीक्ष्येदानीमनाथाया
भुवो दस्युभ्योऽभद्रमपि न भवेत् किम् इत्याहुः स्म ॥ ३७ ॥ एवमिति ॥ यावदृषय एवं मृशन्तो विचारयन्तः स्थितास्तावदेव धनमभिलुम्पतां राजभयाभावाद्बलात्कारेण गृह्णतां
सर्वतोदिशं धावतां चोराणां भूरि पांसुः समुत्थितः ॥ ३८ ॥ तदिति द्वयम् ॥ तत् तदा च ते मुनयस्तस्मिन् वेने भर्त्तरि पालके उपरते मृते सति वसु धनं लुम्पतां
चोराणां तथान्योन्यं च जिघांसताम् दुर्जनानां कृतं लोकस्य साधुजनस्योपद्रवमालक्ष्य तथा अराजकं राजरहितमत एव चोरप्रायं चोरबाहुल्यमत एव हीनसत्वं त्यक्तधैर्यं
जनपदमाज्ञाय लोकान् उपद्रवकर्तॄन् जनान् वारयितुं वेनवन्नाशयितुं च शक्ताः समर्था अपि तद्दोषदर्शिनः तस्मिन् निवारणे तेषां मरणप्राप्त्या तत्र दोषदर्शिनः सन्तः न
अवारयन् न निवारितवन्तः । अन्ये तु उपद्रवादिकमाज्ञायापि शक्ता अपि अवारणे दोषदर्शिनोऽपि क्षत्रियाः आत्मानमेव रक्षन्तः किमस्माकमन्यैरित्युदासीनाः अन्यान्

लुम्पतो लोकान्न अवारयन्निति व्याचक्षते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ उपेक्षायामिति दोषमाह—ब्राह्मण इति ॥ समदृगपि शान्तोऽपि ब्राह्मणो यदि दीनानां समुपेक्षको भवेत् तदा तस्यापि ब्रह्मतपःस्वाध्यायादि पुण्यं भिन्नभाण्डात् पयो यथा स्रवति तथा स्रवति तदा क्षत्रियादीनां किमु वक्तव्यम् ॥ ४१ ॥ नाङ्गस्येति ॥ राजर्षेरङ्गस्यैष वंशः संस्थातुं नाशं गन्तुं नार्हति । हि यस्मात् अस्मिन् मनुवंशे नृपाः अमोघवीर्याः केशवाश्रयाश्च जाताः ॥ ४२ ॥ विनिश्चित्येति ॥ ऋषय एवम् उपेक्षादोषपरिहाराय नाङ्गस्येत्यादि विनिश्चित्य विपन्नस्य मृतस्य सुनीथया रक्षितस्य महीपतेर्वेनस्य दोषांशस्य मातृसंबन्धजस्य दूरीकरणार्थं प्रथममधोभागमूरुं तरसा वेगेन ममन्थुः । तत्र ततो मथ्यमाना-दूरोर्बाहुको वामनको नरः पुरुषः आसीत् जातः । "ह्रस्ववामनबाहुकाः" इति कोशः ॥ ४३ ॥ तं वर्णयति—काकेति ॥ काक इव कृष्णवर्णः अतिह्रस्वमङ्गं शरीरं यस्य स तथा । तदेव प्रपञ्चयति ह्रस्वौ बाहू यस्य सः महत्यौ हनू कपोलप्रान्तौ यस्य सः ह्रस्वौ पादौ यस्य सः निम्नं नासाया अग्रं यस्य सः रक्ते अक्षिणी यस्य सः ताम्रमिव

ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां समुपेक्षकः ॥ स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात्पयो यथा ॥ ४१ ॥ नाङ्गस्य वंशो राजर्षेरेष संस्थातुमर्हति ॥ अमोघवीर्या हि नृपा वंशेऽस्मिन्केशवाश्रयाः ॥ ४२ ॥ विनिश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपतेः ॥ ममन्थुरूरुं तरसा तत्रासीद्बाहुको नरः ॥ ४३ ॥ काककृष्णोऽतिह्रस्वाङ्गो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः ॥ ह्रस्वपान्निम्ननासाऽग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः ॥ ४४ ॥ तं तु तेऽवनतं दीनं किं करोमीति वादिनम् ॥ निषीदेत्यब्रुवंस्तात स निषादस्ततोऽभवत् ॥ ४५ ॥ तस्य वंश्यास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः ॥ येनाहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्बणम् ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे पृथुचरित्रे निषादोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ मैत्रेय उवाच ॥

अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः ॥ बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ १ ॥

रक्ता मूर्द्धजाः केशा यस्य सः ॥ ४४ ॥ तमिति ॥ हे तात तं तु नरमवनतं नम्रशीर्षकं दीनं मनसापि नम्रीभूतं किं कार्यं भवत्सन्तोषकरमहङ्करोमीति वादिनं प्रार्थयमानं ते मुनयो निषीद स्थितो भवेत्यब्रुवन् । नासौ राज्ययोग्य इति निश्चित्येति भावः । स नरः ततो निषीदेति मुनिवचनात् निषादो निषादनाम्ना प्रख्यातो जातः । निषीदतीति निषादः ज्वलादित्वाण्णः ॥४५॥ तस्येति ॥ तु एवार्थे । तस्य निषादस्य वंश्या एवं नैषादाः ते च गिरिः काननं च गोचरः आश्रयो वासस्थानं येषां ते तथा अभूवन् । येन
हेतुना जायमानोऽसौ पुरुष उल्बणमुग्रं भयङ्करं वेनस्य कल्मषं पापमहरत् । तद्धृत्वा जातस्तेन मुनिभिः स गिरिवनादिषु स्थापितोऽतस्तद्वंश्या अपि तत्रैव निवसन्ति न पुरादिषु ॥ ४६ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरमाच्चतुर्थस्य चतुर्दशे ॥ १४ ॥ विप्रैः पञ्चदशे वेनबाहुतो मथितादभूत् ॥ पृथुस्तस्याभिषेकाद्यं तत्र श्लोकास्तु षड्दश[26] ॥ उवाचेति चतुष्कं च ऋक्षमानान्यनुष्टुभः[27] ॥ १५ ॥ अथेति ॥ अथाधर्मांशदूरीकरणानन्तरमपुत्रस्य पुत्ररहितस्य महीपतेर्वेनस्य बाहुभ्यां विप्रैः पुनर्म-

थ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत जातम् । क्षात्रं तेजो भगवत्प्रभावश्च क्षत्रियाणां बाह्वोरेव तिष्ठतीत्याशयेन बाह्वोर्मथनम् ॥ १ ॥ तदेति ॥ तज्जातं मिथुनं दृष्ट्वा भगवत्कलां विदित्वा परमसंतुष्टाः ब्रह्मवादिन ऋषयः ऊचुः ॥ २ ॥ एष इति ॥ मिथुनमध्ये य एष पुरुषः स भगवतो विष्णोः भुवनपालिनी कलाऽस्ति । तथा येयं स्त्री सा तु पुरुषस्य भगवतोऽपायो वियोगस्तद्रहिता अनपायिनी भूतेः लक्ष्म्याः संभूतिः कला अस्ति ॥ ३ ॥ अयमिति ॥ योऽयं पुमान् स तु पुरग्रामादिविशेषकल्पकत्वाद्राज्ञां प्रथमो भविष्यति तथा यशः कीर्तिं प्रथयिता विस्तारयिष्यति । ततश्च पृथुश्रवाः महायशा भविष्यति । अतः निरुक्त्या पृथुर्नाम प्रसिद्धो महाराजो भविष्यति ॥ ४ ॥ इयमिति ॥ इयं च स्त्री देवी देदीप्यमाना सुदती शोभनदन्तवती गुणानां सौशील्यादीनां भूषणानां च भूषणभूता शोभाजननी वरारोहा वरः शोभनः आरोहः उत्सङ्गो यस्याः सा अर्चिर्नाम्ना प्रख्याता सती पृथुमेवावरुन्धती भक्त्या वशीकर्त्री भविष्यति ॥ ५ ॥ एष इति ॥ हि यस्मात् एष साक्षाद्धरेरंश एव लोकस्य रिरक्षया रिरक्षिषया इडभाव आर्षः । जातः

तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ऊचुः परमसंतुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् ॥ २ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी ॥ इयं च लक्ष्म्याः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी ॥ ३ ॥ अयं तु प्रथमो राज्ञां पुमान्प्रथयिता यशः ॥ पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः ॥ ४ ॥ इयं च सुदती देवी गुणभूषणभूषणा ॥ अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवावरुन्धती ॥ ५ ॥ एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ॥ इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥ ६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्वप्रवरा जगुः ॥ मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्वःस्त्रियः ॥ ७ ॥ शङ्खतूर्यमृदङ्गाद्या नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ॥ तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितृणां गणाः ॥ ८ ॥ ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासृत्य सुरेश्वरैः ॥ वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ॥ ९ ॥ पादयोररविन्दं च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥ यस्याऽप्रतिहतं चक्रमंशः स परमेष्ठिनः ॥ १० ॥

इयं च तत्परा भगवत एकान्तभक्ता अत एवानपायिनी तद्वियोगमसहमाना श्रीर्लक्ष्मीरनुजज्ञे तेन सह जाता अतोऽनयोर्दम्पतिभावो न विरुद्धः ॥ ६ ॥ प्रशंसन्तीति ॥ विप्राः तं प्रशंसन्ति स्म तुष्टुवुः । गन्धर्वप्रवरा विश्वावस्वादयस्तद्यशो जगुः । सिद्धाः सुमनसां धारा इव धाराः मुमुचुः । स्वःस्त्रियः अप्सरसो नृत्यन्ति स्म ॥ ७ ॥ शङ्खेति ॥ देवैर्वादिताः शङ्खतूर्यमृदङ्गाद्या दुन्दुभयश्च दिवि स्वर्गे नेदुः । तत्रेति यत्र पृथ्ववतारो जातस्तस्मिन् स्थाने देवर्षिपितृणां ह्रस्वत्वमार्षम् । सर्वे गणाः समूहा उपाजग्मुः ॥८॥ ब्रह्मेति द्वयम् ॥ सुरेश्वरैः देवश्रेष्ठैरिन्द्रादिलोकपालैः सनकादिभिः सिद्धैर्मरीच्यादिप्रजेशैश्च सह जगद्गुरुर्देवो ब्रह्मा तत्रासृत्य आगत्य गदाभृतो भगवतोर्विष्णोश्चिह्नं वैन्यस्य पृथोर्दक्षिणे हस्ते रेखात्मकं चक्रं पादयोररविन्दं रेखात्मकं कमलं च दृष्ट्वा यस्य दक्षिणे हस्ते पाणितले अप्रतिहतं रेखान्तरैरसंमिश्रितं रेखात्मकं चक्रं भवति स परमेष्ठिनः भगवतोंश इति

सिद्धान्तात्तं पृथुं हरेः कलां वै अंशमेव मेने ॥ ९ ॥ १० ॥ तस्येति ॥ ब्रह्मवादिभिः ब्राह्मणैस्तस्य पृथो राज्याभिषेक आरब्धे सति जनाः अस्मै पृथवे सर्वतः सर्वदिग्भ्य आभिषेचनिकानि अभिषेकसाधनवस्तूनि आजह्रुः आनीय समर्पितवन्तः ॥ ११ ॥ सरिदिति ॥ सरित्समुद्रादयः सर्वभूतानि च उपायनं समाजह्रुः निवेदितवन्तः ॥ १२ ॥ स इति ॥ स महाराजो ब्राह्मणैरभिषिक्तः सुवासाः साधु यथा भवति तथा ब्रह्मादिभिर्निवेदितैश्चामरच्छत्रादिभिः किरीटकुण्डलादिभिश्चालंकृतः अलंकृतयार्चिर्नाम्न्या पत्न्या सह हैमे राजसिंहासने स्थितोऽपरो द्वितीयोऽग्निरिव विरेजे ॥ १३ ॥ तस्मै इति ॥ हे वीर विदुर तस्मै पृथवे धनदः कुबेरः हैमं हेमनिर्मितं वरासनमुत्तमासनं जहार प्रापयामास । वरुणः सलिलस्य स्रावो यस्मात्तत् शशिप्रभं शुभ्रमातपत्रं छत्रं जहार ॥ १४ ॥ वायुरिति ॥ तस्मै वायुर्वालव्यजने द्वे चामरे धर्मः कीर्तिमयीं यस्या धारणे कीर्त्तिर्वितता स्यात्तामम्लानपुष्पां स्रजम् इन्द्रः उत्कृष्टमुत्तमं किरीटं यमः स्वदण्डादुत्पाद्य संयमनं शत्रुवशीकारकं दण्डं जहारेति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १५ ॥ ब्रह्मेति ॥ तस्मै ब्रह्मा

तस्याऽभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आभिषेचनिकान्यस्मा आजह्रुः सर्वतो जनाः ॥ ११ ॥ सरित्समुद्रा गिरयो नगा गावः खगा मृगाः ॥ द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनम् ॥ १२ ॥ सोऽभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलंकृतः ॥ पत्न्यार्चिषाऽलंकृतया विरेजेऽग्निरिवापरः ॥ १३ ॥ तस्मै जहार धनदो हैमं वीरवरासनम् ॥ वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभम् ॥ १४ ॥ वायुश्च वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजम् ॥ इन्द्रः किरीटमुत्कृष्टं दण्डं संयमनं यमः ॥ १५ ॥ ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमम् ॥ हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्याहतां श्रियम् ॥ १६ ॥ दशचन्द्रमसिं रुद्रः शतचन्द्रं तथाम्बिका ॥ सोमोऽमृतमयानश्वांस्त्वष्टा रूपाश्रयं रथम् ॥ १७ ॥ अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मिमयानिषून् ॥ भूः पादुके योगमय्यौ द्यौः पुष्पावलिमन्वहम् ॥ १८ ॥

ब्रह्ममयं वेदमयं वर्म कवचं भारती सरस्वती उत्तमं हारं हरिर्विष्णुरपि लोकव्यवहारापन्नः स्वचक्रादुत्पाद्य सुदर्शनं चक्रं तस्य हरेः पत्नीः श्रीः अव्याहतां व्याहतिः क्षयस्तद्रहितामक्षयां श्रियं सम्पदं जहार ॥ १६ ॥ दशेति ॥ तस्मै रुद्रः शिवः दश चन्द्राकाराणि बिम्बानि कोशे यस्य तमसिम् अम्बिका पार्वती च शतं चन्द्राकाराणि बुद्बुदापरपर्यायाणि यस्मिंस्तत् चर्म सोमश्चन्द्रमाः अमृतमयान् मरणश्रान्तिखेदोद्गमादिधर्मरहितान् अश्वान् त्वष्टा विश्वकर्मा रूपाश्रयमतिसौन्दर्ययुक्तं रथं जहार ॥ १७ ॥ अग्निरिति ॥ तस्मै अग्निः अजस्य गोश्च शृङ्गाभ्यां निर्मितमाजगवम् । यद्वा अजगो ग्रन्थिरस्यास्तीत्यजगवं गाण्ड्यजगादिति वः ततः स्वार्थेऽण् । सूर्यः रश्मिमयान् झटिति दूरदेशगामिनः इषून् बाणान् भूः भूमिर्योगमय्यौ पादधारणमात्रेणाभीष्टदेशप्रापिके पादुके द्यौः स्वर्गाभिमानिनी देवता अन्वहं प्रतिदिनं पुष्पावलिं पुष्पवृष्टिं जहार ॥ १८ ॥

नाट्यमिति॥ खेचराः आकाशगामिनो गन्धर्वविद्याधरादयः स्वस्वाधिकारानुरूपं नाट्यादिकौशलं वरत्वेन ददुः।ऋषयश्च सत्याः यथार्था आशिषो ददुः।समुद्रः क्षारोदः आत्मजं स्वप्रभवं शङ्खं जहार ॥ १९ ॥ सिन्धव इति ॥ सिन्धवः समुद्राः पर्वताः नद्यश्च महात्मनः विष्णववतारस्य पृथोः रथवीथीः रथमार्गान् वरत्वेन ददुः समुद्रादिष्वपि रथप्रतिघातराहित्यं ददुरित्यर्थः । अथ सर्वैरुपायननिवेदनानन्तरं सूतादयस्तं स्तोतुमुपतस्थिरे उपस्थिताः । तत्र "सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः । बन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः॥" इति विवेकः ॥ २० ॥ स्तावकानिति ॥ तान् स्तावकान् स्तोतुमुद्यतानभिप्रेत्य ज्ञात्वा वैन्यः प्रतापवांश्च पृथुः प्रहसन् मेघनादमिव तत्तज्जनाश्वासनकरो निह्रादो ध्वनिर्यस्यां तया वाचा इदं स्तुतिनिषेधपरं वक्ष्यमाणं वाक्यजातमब्रवीत् ॥ २१ ॥ भो इति ॥ भोः सूत हे मागध हे सौम्य बन्दिन् लोके स्पष्टगुणस्य सतो मे स्तवः स्यात् अधुना तु मम स्तवालम्बनस्पष्टगुणस्याभावान्मे स्तवः किमाश्रयः स्यात् । कान् गुणानाश्रित्य मां स्तुध्वे इत्यर्थः । अतः एषः क्रियमाणः मम स्तवः किमाश्रयः योज्यताम् अतो मयि मद्विषये वो युष्माकं गिरः मृषा मा भूवन्।अडार्षः। यद्वा।स्तवो मे इत्यत्र अमे इति च्छेदः। मद्भिन्नस्य कस्यचित्स्तवः योज्यतां

नाट्यं सुगीतं वादित्रमन्तर्धानं च खेचराः॥ ऋषयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शङ्खमात्मजम् ॥ १९ ॥ सिन्धवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः ॥ सूतोऽथ मागधो बन्दी तं स्तोतुमुपतस्थिरे ॥ २० ॥ स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ मेघनिह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ पृथुरुवाच ॥ भोः सूत हे मागध सौम्य बन्दिँल्लोकेऽधुनाऽस्पष्टगुणस्य मे स्यात् ॥ किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां मा मय्यभूवन्वितथा गिरो वः॥२२॥तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्यलं करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः ॥ सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे जुगुप्सितं न स्तवयन्ति सभ्याः ॥२३॥ महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयतेऽसतोऽपि ॥ तेऽस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो जनावहासं कुमतिर्न वेद ॥ २४ ॥

ननु मे मिथ्याभिमानापत्तेः । यद्वा । अस्पष्टगुणस्य मे किमाश्रयः स्तवः स्यात् अतः एषः क्रियमाणः स्तवः मा योज्यतां यतः मयि विषये वः गिरः वितथा मिथ्या एव अभूवन् भवेयुः ॥ २२ ॥ तस्मादिति ॥ हे अपीच्यवाचः मधुरगिरः तस्मात् मम अस्पष्टगुणत्वात् परोक्षे एव कालान्तरे गुणेषु स्पष्टेषु सत्सु अस्माकमुपश्रुतानि यशांसि प्रति अलमत्यर्थं स्तोत्रं करिष्यथ यतः उत्तमश्लोकस्य गुणानामनुवादे कर्त्तव्ये सत्यपि जुगुप्सितमर्वाचीनमप्रसिद्धगुणकं मद्विधं सभ्या न स्तवयन्ति न स्तावयन्ति स्तावयितुं न योग्या भवन्तीत्यर्थः।ह्रस्वत्वमार्षम् । स्तवशब्दात्कर्मण्यप्प्रत्ययान्तात्तत्करोतीति णिजन्तस्य वा रूपम् । पृथोरंशावतारत्वेन पूर्णज्ञानाद्यप्राकट्यात्स्वतो भेदेन भगवतो निर्देशः कृत इति ज्ञेयम् ॥२३॥ महदिति ॥ महतां गुणान् धार्मिकत्वादीन् आत्मनि कर्त्तुमीशः समर्थोऽपि असतः अविद्यमानान् गुणान् संभावनामात्रेण स्तावकैः सूतादिभिः को वा सन्मतिः स्तावयते न कोऽपीति । यद्वा । आदावेव सतोऽपि कः स्तावयते स्वत एव ख्यातिसिद्धेः । मन्दस्तु स्तावयत इत्यर्थः । स च कुमतिर्मन्दबुद्धिः यद्वयं शास्त्र-

कलाभ्यासादिकमकरिष्यत्तदास्य ते प्रसिद्धाः शौर्यपाण्डित्यवैदग्ध्यादयो गुणाः अभविष्यन्निति क्रियातिपत्तिवचनैः स्तावकैर्जनैर्विप्रलब्धः उपहसितोऽपि तेषामवहासं न वेद ॥ २४ ॥ प्रभव इति ॥ परमोदाराः विशदचित्ताः ह्रीमन्तस्तु विश्रुताः प्रख्याता अपि प्रभवो विद्यमानगुणसम्पादने समर्था अप्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्सन्ति हि निवारयन्त्येव । तङ्भाव आर्षः । वाशब्दो दृष्टान्ते । यथा अतिस्तुतौ क्रियमाणायां विगर्हितं निन्दितं पौरुषं गोब्राह्मणवधादिकं प्रमादाज्जातं यथा जना जुगुप्सन्ते तथा उचितामपि स्तुतिं न सहन्त इति ॥ २५ ॥ वयमिति ॥ हे सूत वयं तु लोके वराणां भावा वरिमाणः पृथ्वादिदृढाद्यन्यतरकल्पनया इमनिच् । इकारदैर्घ्यमार्षम् । श्रेष्ठत्वैः भवितृप्रधाननिर्देशाद्वरिष्ठैः कर्मभिरिति वा अद्यापि अविदिता अप्रसिद्धाः अतः कर्मभिः गुणैः बालवत् अज्ञवत्कथमात्मानं गापयिष्याम गापयाम । लिङर्थे लृट् सलोपश्चार्षः ॥ २६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थे व्याख्यां पञ्चदशे व्यधात् ॥ १५ ॥ षोडशे सत्कृतं लोकैः भार्यायुक्तं पृथुं नृपम् ॥ सूताद्यास्तुष्टुवुस्तत्र श्लो-

प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्सन्त्यपि विश्रुताः ॥ ह्रीमन्तः परमोदाराः पौरुषं वा विगर्हितम् ॥ २५ ॥ वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः ॥ कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालवत् ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे पृथोरवतारप्रादुर्भाववर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं गायका मुनिचोदिताः ॥ तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया ॥ १ ॥ नालं वयं ते महिमानुवर्णने यो देववर्योऽवततार मायया ॥ वेनाङ्गजातस्य च पौरुषाणि ते वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः ॥ २ ॥ अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः कलाऽवतारस्य कथाऽमृतादृताः ॥ यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः श्लाघ्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ॥ ३ ॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेऽनुवर्तयन् ॥ गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपन्थिनाम् ॥ ४ ॥

कानां सप्तविंशतिः ॥ उवाचेत्येकं च सार्द्धा एकत्रिंशदनुष्टुभः ॥ १६ ॥ इतीति ॥ इत्येवं ब्रुवाणं नृपतिं पृथुं तापहारकत्वेन तस्य वागेवामृतं तस्य सेवया श्रोत्रद्वारान्तःस्थापनेन तुष्टं मनो येषां ते गायकाः सूतादयो मुनिभिश्चोदिताः सन्तस्तुष्टुवुः ॥ १ ॥ नालमिति ॥ यो देववर्यो विष्णुर्मायया शक्त्या भार्ययाऽर्चिषा सह वावततार तस्य ते तव महिमानुवर्णने वयं सूतादयो नालं न समर्थाः । यतः वेनस्याङ्गाज्जातस्य ते तव पौरुषाणि प्रति वाचस्पतीनां ब्रह्मादीनामपि धियो बभ्रमुः । अचिन्त्यतया भ्रान्ता जातास्तत्रास्माकं का गणना ॥ २ ॥ अथापीति ॥ यद्यपि साकल्येन वर्णने अशक्ताः अथापि तथापि कथामृते आदृताः सादराः मुनिभिः प्रचोदिताः प्रेरिताः सन्तो यथोपदेशं मुनिभिर्योगबलेनास्मन्मनसि प्रविश्य यथोपदिष्टं तदनतिक्रम्य उदारश्रवसः महायशस्कस्य हरेः कलावतारस्य पृथोः श्लाघ्यानि यानि तानि कर्माणि वयं वितन्महि विस्तरेण वर्णयामः । टितो लस्य टेरेत्वाभाव आर्षः ॥ ३ ॥ एष इति ॥ अत्र भविष्यतोऽपि सामीप्यात् क्वचिद्वर्तमाननिर्देशः । क्वचिच्च सिद्धवत्कृत्वा भूतनिर्देशः । एष

पृथुर्धर्मभृतां श्रेष्ठः तथा लोके जनसमूहं स्वस्वधर्मेऽनुवर्तयन् धर्मसेतूनां वर्णाश्रमधर्ममर्यादानां गोता रक्षकस्तत्परिपन्थिनां धर्ममर्यादाविघटकानां दुराचाराणां शास्ता दण्डयिता च भविता ॥ ४ ॥ एष इति ॥ वै निश्चितम् । एषः एकः एव यथाभागं यथायोग्यं पालनपोषणानुरञ्जनादिकार्यानुसारेण उभयोर्लोकयोः यज्ञादिप्रवर्तनेन देवलोकस्य वृष्ट्यादिसम्पादनेन मनुष्यलोकस्य च हितमाचरन् हितमिति विभर्ति क्रियाविशेषणं वा । स्वतनौ स्वशरीरे लोकपालानामादित्येन्द्रादीनां तनूः मूर्त्तीः काले काले तत्तदवसरे बिभर्ति धारयति तत्तत्कार्यं स्वयमेव करिष्यति ॥ ५ ॥ सूर्यादितनुधारणमेवाहाष्टाभिः—वस्विति ॥ प्रभुः समर्थः अयं पृथुः सर्वेषु भूतेषु प्राणिमात्रेषु समः रागद्वेषादिशून्यः सन् प्रतपन् स्वप्रतापं प्रकटयन् सूर्यवत् यथा सूर्यः सर्वेषु समं प्रतपन्नष्टौ मासाञ्जलमादत्ते वर्षासु विमुञ्चति तद्वत् करादानकाले वसु धनं प्रजाभ्य आदत्ते दुर्भिक्षादिकाले विमुञ्चति ददाति च॥६॥तितिक्षतीति ॥ क्षितेर्वृत्तिः सर्वापराधसहनं सा यस्यास्ति स तथा करुणः दयालुर्वैन्यः आर्त्तानां पीडिता नामत एवोपरि मस्तके पादेनाक्रमतामपि दीर्घा-भाव आर्षः क्वचिद्दीर्घः पाठः । आर्त्तानां भूतानामक्रममतिक्रमं शश्वत् तितिक्षति सहते । तङ्भाव आर्षः ॥७॥ देव इति ॥ देवे इन्द्रे अवर्षति वर्षमकुर्वति सति कृच्छ्रं कष्टं

एष वै लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः ॥ काले काले यथाकालं लोकयोरुभयोर्हितम् ॥ ५ ॥ वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुञ्चति ॥
समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन्सूर्यवद्विभुः ॥ ६ ॥ तितिक्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि ॥ भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान् ॥ ७ ॥
देवेऽवर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः ॥ कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत् ॥ ८ ॥ आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना ॥
सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ॥ ९ ॥ अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो गम्भीरवेधा उपगुप्तवित्तः ॥ अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्रचेता
इव संवृतात्मा ॥ १० ॥ दुरासदो दुर्विषह आसन्नोऽपि विदूरवत् ॥ नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोऽनलः ॥ ११ ॥

गताः प्राणा यासां ताः प्रजाः नरदेववपुः राजशरीरो हरिरेव एष देवो राजा पृथुरञ्जसा अनायासेन इन्द्रवत् स्वयं वृष्टिं कृत्वा रक्षिष्यति॥८॥आप्याययतीति ॥ सानुरागोऽवलोको यस्मिंस्तेन विशदं स्वच्छं यत् स्मितं तेन चारुणा मनोहरेण वदनमेवामृतमूर्तिश्चन्द्रस्तेनासौ लोकं जनमाप्याययति तर्प्पयति अनेन चन्द्रतनुधारणमुक्तम् ॥ ९ ॥ अव्यक्तेति ॥ न व्यक्तं वर्त्म प्रवेशनिर्गममार्गो यस्य सोऽव्यक्तवर्त्मा निगूढं निष्पत्तेः पूर्वमविज्ञातं कार्यं कर्त्तव्यं यस्य स निगूढकार्यः गम्भीरं किमर्थमेतद्विदधातीत्य-विज्ञातफलकं कार्यं विधत्त इति गम्भीरवेधाः उपगुप्तं सुरक्षितं वित्तं धनं ज्ञानं च यस्य अनन्तमाहात्म्यश्चासौ गुणानामेकं मुख्यं धाम श्रीविष्णुर्यस्मिन् अनन्तस्य विष्णोः माहात्म्यं गुणाश्चैकं धाम प्रभावहेतुर्यस्येति वा अनन्तमाहात्म्या ये गुणाः त एवैकं धाम स्थानं यस्येति वा । संवृतः प्रकृत्यादिभिरावृतः सुरक्षितः आत्मा यस्य स संवृतात्मा एष पृथुः प्रचेता वरुण इव शोभते समुद्रचरत्वेन वरुणस्याप्येते गुणा द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ दुरासद इति ॥ वेन एवारणिस्तस्मादुत्थित उत्पन्नोऽ-

नलोऽसौ पृथुः दुरासदः दुष्टतमित्रैः प्राप्तुमशक्यः दुर्विषहः शत्रुघूकैः सोढुमशक्यः आसन्नः समीपे वर्त्तमानोऽपि विदूरवत् शत्रुभिः पौरुषेणाभिभवितुं नैव शक्यः ॥ ११ ॥ अन्तरिति ॥ देहिनामात्मान्तर्यामीव वायुः सूत्रात्मेव चासौ भूतानां प्राणिनामन्तर्मनसि बहिश्च वर्त्तमानानि कर्माणि चारणैर्गुप्तभृत्यैश्चेष्टितैश्च पश्यन्नपि स्वस्तुतिनिन्दादावध्यक्षः साक्षी वोदासीनो भृत्यामात्यादिष्वासक्तोऽपि उदासीन इव लक्ष्यमाणश्च वर्तिष्यते ॥ १२ ॥ नादण्ड्यमिति ॥ धर्मस्य यमस्य पथे मार्गे स्थितः धर्मराज इव वर्त्तमान इत्यर्थः । एष पृथुरात्मनो द्विषां सुतमप्यदण्ड्यं दण्डानर्हं न दण्डयति सुतग्रहणं स्वात्मजसाम्यार्थम्। दण्ड्यं तु आत्मजमपि दण्डयति वसुकाल इत्याद्यष्टसु सूर्यादितनुधारणमुक्तम् ॥१३॥ अस्येति ॥ भगवान् अर्कः सूर्यो गोगणैः रश्मिसमूहैर्यावद्देशं तपति प्रकाशयति तावदामानसाचलात् मानसाचलपर्वतमन्तिमद्वीपवर्षमर्यादाभूतं परितो वर्त्तमानमभिव्याप्य तद्देशपर्यन्तमस्य पृथोश्चक्रमाज्ञा सेना वा रथस्य चक्रं वा अप्रतिहतं वर्त्तते ॥१४॥ रञ्जयिष्यतीति ॥ यत् यस्मात् अयं स्वयं राजमानतया पूर्वमुक्तोऽपि मनोरञ्जना-

अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन्कर्माणि चारणैः ॥ उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम् ॥ १२ ॥ नादण्ड्यं दण्डयत्येष सुतमात्मद्विषामपि ॥
दण्डयत्यात्मजमपि दण्ड्यं धर्मपथे स्थितः ॥१३॥ अस्याप्रतिहतं चक्रं पृथोरामानसाचलात् ॥ वर्तते भगवानर्को यावत्तपति गोगणैः ॥१४॥
रञ्जयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः ॥ अथामुमाहू राजानं मनोरञ्जनकैः प्रजाः ॥ १५ ॥ दृढव्रतः सत्यसन्धो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः ॥ शरण्यः
सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥ १६ ॥ मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्यामर्ध इवात्मनः ॥ प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किङ्करो ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ मुक्तसङ्गप्रसङ्गोऽयं दण्डपाणिरसाधुषु ॥ १८ ॥

नि कानि सुखानि येभ्यस्तैरात्मविचेष्टितैः स्वपराक्रमैर्लोकं जनं रञ्जयिष्यति आनन्दयिष्यति । अथ तस्मात् प्रजाः अमुं राजानमाहुः राजेति कथयिष्यन्ति । अन्यो राजा राजतीति निरुक्त्या अयं तु राजति रञ्जयतीति निरुक्तिद्वयेन राजेति भावः ॥१५॥ दृढेति॥ किंच अयं दृढव्रतः अखण्डितव्रतः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः व्रतसन्धयोः शास्त्रीयलौकिकत्वाभ्यां भेदः कल्प्यः ब्राह्मणभक्तः वेदे विश्वासवान् वृद्धानां सेवकः सर्वभूतानां प्राणिजातस्य ब्रह्मण्यो शरण्यः आश्रयार्हः यतस्तेषां मानदः संमानकर्त्ता दीनेषु वत्सलः अनुग्रहकर्ता भविष्यति ॥१६॥ मातृभक्तिरिति ॥ परेषां स्त्रीषु मातरीव भक्तिर्दृष्टिर्यस्य सः स्वपत्न्यामात्मनो देहस्यार्द्ध इव प्रीतिमान् । यथा पुत्रेषु पिता स्नेहवान् भवति तथा प्रजासु स्नेहवान् ब्रह्मवादिनां वेदार्थज्ञानां किङ्करः आज्ञानुसारी ॥ १७ ॥ देहिनामिति ॥ देहिनां प्राणिनामपि आत्मवत्स्वजीववत्प्रेष्ठः प्रीतिविषयः सुहृदां मित्रादीनां नन्दिं सुखं वर्द्धयतीति तथा मुक्तसङ्गेषु साधुषु प्रकृष्टः सङ्गो यस्य सः असाधुषु परोद्वेजकेषु दुराचारेषु दण्डपाणिर्यमराज इवेत्यपराधानुपेक्षणेन यमसाम्यमुक्तम् । नादण्ड्यमित्यत्र तु पक्षपाताभावेन ॥ १८ ॥

अयमिति ॥ अयं तु पृथुः साक्षाद्भगवान् ग्यधीशः कूटस्थः निर्विकारः आत्मान्तर्यामी एव कलयावतीर्णः यस्मिन् प्रतीतमपि अविद्यया रचितं सर्वमपि नानात्वम् । विद्वांसः अनर्थकमर्थशून्यं पश्यन्ति ॥ १९ ॥ अयमिति ॥ अयं भगवदंशः पृथुः एकवीरः एको निरुपमः वीरः पराक्रमवान् अत एव नरदेवनाथः राजराजः आ उदयाद्रेः उदयाचलपर्यन्तं भुवो मण्डलं गोप्ता गोपायिष्यति तदर्थं च जैत्रं जयप्रदं रथमास्थाय आरुह्य आत्तचापः धनुर्गृहीत्वा यथार्कः अर्कवत् दक्षिणतः पर्यस्यते प्रदक्षिणीकरिष्यति । तङार्षः ॥ २० ॥ अस्मा इति ॥ अस्मै प्रदक्षिणीकुर्वते पृथवे सलोकपालाः लोकपालैर्वरुणेन्द्रकुबेरादिभिः सहिता नृपालाः राजानस्तत्र तत्र तस्मिंस्तस्मिन् स्वस्वाधिष्ठिते देशे बलिं शुल्कं हरिष्यन्ति समर्पयिष्यन्ति अत एव तस्य महाबलपराक्रमस्य यश उच्चरन्त्यः गायन्त्यः "उदश्चरः सकर्मकात्" अपि शता आर्षः । एषां लोकपालादीनां स्त्रिय एनं चक्रायुधं विष्णोरवतारत्वाच्चक्रधरमादिराजं राज्ञां प्रथमं मुख्यं वा मंस्यन्ते ज्ञास्यन्ति ॥ २१ ॥ तासां किमाकारकमेतद्यशःकीर्तनमित्याकाङ्क्षायामाहुश्चतुर्भिः-

अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः कूटस्थ आत्माकलयाऽवतीर्णः ॥ यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम् ॥ १९ ॥ अयं भुवो मण्डलमोदयाद्रेर्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः ॥ आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्यते दक्षिणतो यथार्कः ॥ २० ॥ अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र बलिं हरिष्यन्ति सलोकपालाः ॥ मंस्यन्त एषां स्त्रिय आदिराजं चक्रायुधं तद्यश उच्चरन्त्यः ॥ २१ ॥ अयं महीं गां दुदुहेऽधिराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानाम् ॥ यो लीलयाऽद्रीन्स्वशरासकोट्या भिन्दन्समां गामकरोद्यथेन्द्रः ॥ २२ ॥ विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं यदाचरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ ॥ तदा निलिल्युर्दिशि दिश्यसन्तो लाङ्गूलमुद्यम्य यथा मृगेन्द्रः ॥ २३ ॥ एषोऽश्वमेधाञ्छतमाजहार सरस्वती प्रादुरभावि यत्र ॥ अहारषीद्यस्य हयं पुरन्दरः शतक्रतुश्चरमे वर्तमाने ॥ २४ ॥

अयमिति ॥ अधिराजः चक्रवर्ती प्रजानां पतिः पालकः अतः प्रजानां वृत्तिकरः जीविकासम्पादकः अयं पृथुः गां गोरूपां महीं दुदुहे । यथा इन्द्रः वज्रेणाद्रीन् बिभेद तथा यः स्वशरासनकोट्या स्वधनुषोऽग्रभागेनैव तत्रापि लीलया अनायासेनैवाद्रीन् भिन्दन् गां पृथिवीं समामकरोत् ॥ २२ ॥ विस्फूर्जयन्निति ॥ यथा यदा मृगेन्द्रः सिंहः स्वलाङ्गूलं पुच्छमुद्यम्य वने चरति तदा क्षुद्रा मृगा भयेन सर्वतोदिशं लीना भवन्ति तथा यदायं स्वयमाजगवमजस्य गोश्च शृङ्गाभ्यां निर्मितमत एवं शत्रूणामसह्यं धनुर्विस्फूर्जयन् टङ्कारयन् आजौ युद्धे क्ष्मां भूमिमचरत्तदा असन्तो दुष्टाः शत्रवो दिशि दिशि निलिल्युः निलीना बभूवुः ॥ २३ ॥ एष इति ॥ यत्र सरस्वती नदी प्रादुरभावि प्रादुर्भूता तत्रैव एष पृथुः शतमश्वमेधान् आजहार कृतवान् । अत्र चरमे अन्तिमे अश्वमेधे प्रवर्तमाने सति पुरन्दरः पुरन्दरनामकः शतक्रतुः इन्द्रः शततमेऽश्वमेधे समाप्तेयं मम स्थानं ग्रहीष्यतीति भयात्तत्र विघ्नार्थं यस्य पृथोर्यज्ञियं हयमहारषीत् हृतवान् । अकाराधिक्यमार्षम् । अत्र प्रथमान्ते कर्तरि अभावीति कथमिति चेत् कर्म-

कर्त्तरि चिण् इत्याहुः । मम त्वार्षः प्रयोगो भाति । सरस्वतीति " सुपां सुलुक् " इति लुप्ततृतीयान्तं वा प्रादुर्भवतेरकर्मकस्य कर्मकर्तरि प्रयोगासम्भवात् । न चेदं ण्यन्तं ण्यन्तस्य कर्मकर्तरि चिण्निषेधात् । न च ण्यर्थान्तर्भावेन सकर्मकतया निर्वाह इति वाच्यम् । एवं करणे सर्वधातूनां कर्मवद्भावापत्तेः । यत्तु हरिदासपण्डिताः सत्ताद्यर्थस्योपलक्षणत्वेन शं भवतीति शम्भुरित्यत्रेव भवतेरुत्पादनार्थतया सकर्मकतामाहुः । तत्रापि भवतेर्ण्यर्थान्तर्भावकल्पनयैवोत्पादनमर्थः नतु स्वातन्त्र्येणेति । तथैव कौमुद्यादिषु लेखात् स घटं भवतीत्यादिप्रयोगस्य कुत्राप्यदर्शनात् । अतिप्रसिद्धे शम्भुशब्दादावर्थसङ्गतिमात्रार्थं ण्यर्थान्तर्भावस्याश्रयणेऽपि आर्षग्रन्थादन्यत्र काप्यनुपलब्धस्य प्रयोगस्य साधनार्थं तादृशक्लेशस्यानौचित्यात् । " नमते दण्ड " इत्यादाविव सूत्रे ज्ञापके निर्बाधे प्रयोगे तदौचित्यात् । अन्यथा स भवतीत्याद्यर्थे स भूयते इत्यादिप्रयोगस्य व्यवहार्यतापत्तिः । एतेन " तथापि सूनृता सौम्य हृदि न स्थीयते चले । " इत्यादयोऽप्यार्षा एव प्रयोगा इति युक्तायुक्तत्वे विद्वांसः प्रमाणम् ॥ २४ ॥ एष इति ॥ एष पृथुः स्वसद्मोपवने स्वगृहसमीपे वर्त्तमाने उपवने वाटिकायां भगवन्तं ज्ञानवैराग्यादियुक्तम् एकम् अनुपमं सनत्कुमारं समेत्य सङ्गत्य भक्त्या तमाराध्य यतः परं

एष स्वसद्मोपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवन्तमेकम् ॥ आराध्य भक्त्याऽलभतामलं तज्ज्ञानं यतो ब्रह्म परं विदन्ति ॥ २५ ॥ तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः ॥ श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः ॥ २६ ॥ दिशो विजित्याऽप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः॥सुरासुरेन्द्रैरुपगीयमानमहाऽनुभावो भविता पतिर्भुवः॥२७॥इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे मुनिप्रयुक्तसूतादिस्तोत्रवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं स भगवान्वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः ॥ छन्दयामास तान्कामैः प्रतिपूज्याभिनन्द्य च ॥ १ ॥

ब्रह्म विदन्ति जानन्ति प्रत्यक्षीकुर्वन्ति तदमलं शुद्धं ज्ञानमलभत ॥ २५ ॥ तत्र तत्रेति ॥ पृथुपराक्रमः महापराक्रमः अत एव विश्रुतविक्रमः ख्यातपराक्रमः एष पृथुः इत्येवंवर्णितप्रकाराः आत्माश्रिताः स्वसंबन्धिनीस्तास्ताः सर्वत्र प्रसिद्धाः गाथाः प्रबन्धरूपा वाचस्तत्र तत्र श्रोष्यति अत एव दुदुहे इत्यादिर्भूतप्रयोगः । तदुक्तिकाले कर्मणामतीतत्वात् सिद्धवत्कृत्वा कथितत्वाद्वा तथा प्रयोगः ॥ २६ ॥ दिश इति ॥ सर्वा दिशो विजित्य स्थितत्वान्न प्रतिरुद्धं चक्रमाज्ञा यस्य स स्वतेजसा स्वप्रभावेण उत्पाटितानि निष्काशितानि लोकस्य शल्यानि शराग्रस्थलोहकण्टकतुल्या दुष्टा येन स अयं भुवः पतिः सुरासुरेन्द्रैरुपगीयमानो महान् अनुभावो यस्य तादृशो भविता भविष्यति ॥ २७ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य षोडशे निरमादिमाम् ॥ १६ ॥ पृथुः सप्तदशे लोकक्षुच्छान्त्यै धरणीं क्रुधा ॥ निहन्तुमैच्छत्तत्रत्याः श्लोकाः षट्त्रिंशदीरिताः ॥ उवाचसर्तकं सैकाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः ॥ १७ ॥ एवमिति ॥ स भगवान् वैन्यः पृथुः गुणकर्मभिः गुणकर्मवर्णनैः सूतादिभिः एवं ख्यापितः स्तुतः तान् सूतादीन् वचसाभिनन्द्य संश्लाघ्य कामैस्तदभिलषितैर्वस्त्रालङ्कारादिभिः प्रतिपूज्य च छन्दयामास सन्तोषितवान् ॥ १ ॥

ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणः प्रमुखः श्रेष्ठो येषां तांश्चतुरो वर्णान् भृत्यान् अमात्यान् पुरोधसः पुरोहितांश्च पौरान् पुरवासिनः जानपदान् बहिर्देशवासिनः श्रेणीः तैलिकताम्बूलिकादीन् पौरविशेषान् प्रकृतीः साधारणान्नियोगिनः तत्तत्कामैः समपूजयत् धन्याः स्थ यूयं यथाशक्ति युष्माकं पालनरूपं परिचरणं करिष्यामीति मधुरमभ्यभाषत ॥ २ ॥ कस्मादिति ॥ यां गोरूपं धृतवतीं पृथुर्दुदोह सा धरित्री पृथिवी देवतात्वाद्बहुरूपिणी अनेकरूपधारणे समर्थापि गोरूपमेव कस्माद्धेतोर्दधार । तत्र दोहनकार्ये वत्सः को जातः दोहनं पात्रं च किमभूत् ॥ ३ ॥ प्रकृत्येति ॥ देवी पृथिवी प्रकृत्या स्वभावतो विषमा कुत्रचिन्निम्ना कुत्रचिदुन्नता तेन पृथुना समा कथं कृता । तस्य पृथोर्मेध्यं यज्ञार्हं हयमश्वं देव इन्द्रः कस्य हेतोः कस्मात् कारणात् अपाहरत् हृतवान् ॥ ४ ॥ सनत्कुमारादिति ॥ हे ब्रह्मन् ब्रह्मवित्सु उत्तमात् भगवतः सनत्कुमारात् सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं साक्षात्कारपर्यन्तं ब्रह्मज्ञानं लब्ध्वा प्राप्य राजर्षिः पृथुः कामलौकिकीं गतिं गतः ॥ ५ ॥ यच्चेति द्वयम् ॥ यदेतन्मया पृष्टं यच्चान्यदपृ-

ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः ॥ पौराञ्जानपदाञ्छ्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् ॥ २ ॥ विदुर उवाच ॥ ॥ कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी ॥ यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किम् ॥ ३ ॥ प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथम् ॥ तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ॥ ४ ॥ सनत्कुमाराद्भगवतो ब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्तमात् ॥ लब्ध्वा ज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि कृष्णस्य भवान्भगवतः प्रभोः ॥ श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेवकथाश्रयम् ॥६॥ भक्ताय मेऽनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च ॥ वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमाम् ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवकथां प्रति ॥ प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यदाभिषिक्तः पृथुरङ्ग विप्रैरामन्त्रितो जनतायाश्च पालः ॥ प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ॥ ९ ॥ वयं राजञ्जाठरेणाभितप्ता यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः ॥ त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः ॥ १० ॥

ष्टमपि सुष्ठु श्रवः यशो यस्य तस्य भगवतः प्रभोः कृष्णस्य पूर्वदेहः पृथ्ववतारस्तत्कथाश्रयं पुण्यं पवित्रं श्रवो यशो भवेत् तत् तव गुरोश्चाधोक्षजस्य भगवतश्च भक्ताय श्रवणानुरक्ताय च मे मह्यं भगवान् वक्तुमर्हति । यः कृष्णः वैन्यरूपेण इमां गां पृथ्वीम् अदुह्यत् अधुक्षत् । श्यन्नार्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ चोदित इति ॥ एवं विदुरेण वासुदेवकथां प्रति चोदितः प्रेरितो मैत्रेयः प्रीतमनाः सन् तं विदुरं प्रशस्य श्रीकृष्णकथानुरक्तस्त्वं धन्योऽसीत्यादिस्तुतिं कृत्वा प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ यदेति ॥ अङ्ग हे विदुर यदा पृथुर्विप्रैः राज्येऽभिषिक्तस्त्वं जनताया जनसमूहस्य पालः पालक इत्यामन्त्रितो नियुक्तश्च तदा क्षितिपृष्ठे भूतले निरन्ने अन्नरहिते सति क्षुधा क्षामाः क्षीणा देहा यासां ताः प्रजाः पतिं पृथुमेत्य आगत्याभ्यवोचन् ॥ ९ ॥ वयमिति ॥ हे राजन् यथा कोटरस्थेनाग्निना वृक्षास्तप्यन्ते तथा वयं जाठरेणाग्निनाभितप्तास्तच्छमकरस्यान्नादेरभावात् अतो यस्त्वं

नोऽस्माकं वृत्तिकरः जीविकाप्रदः पतिः सर्वतश्चोरादिभ्यः पालकश्च मुनिभिः साधितो वेनाङ्गमन्थनेन सम्पादितस्तं त्वां शरण्यं शरणार्हं शरणं याता आगताः स्मः ॥१०॥ तन्न
इति ॥ हे नरदेवानां राज्ञां देव पूज्य तत्तस्माद्धेतोः उज्झितोर्जाः त्यक्तप्राणाः सन्तो वयं यावन्न नङ्क्ष्यामहे । तङार्षः । ततः पूर्वमेव क्षुधार्दितानां नोऽस्माकम् अन्नं रातवे रातु
दातुं "तुमर्थे सेसेन्" इति तवेप्रत्ययश्छान्दसः । भवानीह तु यत्नं विधत्ताम् । तङभाव आर्षः । यतः किल त्वमेव वार्तायाः जीविकायाः पतिः सम्पादकः लोकपालः
सर्वतो रक्षकश्चासि ॥ ११ ॥ पृथुरिति ॥ हे कुरुश्रेष्ठ पृथुः प्रजानां करुणं दैन्यं निशम्य दृष्ट्वा परिदेवितं विलापं च श्रुत्वा कथमेवं भूतलं निरन्नमभूदिति दीर्घं चिरं दध्यौ
चिन्तयामास । तदा च स पृथुर्निमित्तं भूतलनिरन्नत्वस्य कारणं पृथिवीकृतसर्वौषधिबीजग्रासलक्षणमन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ १२ ॥ इतीति ॥ पृथिव्या ओषधिबीजानि ग्रस्तानि
इति बुद्ध्या व्यवसितो निश्चितवान्सन् त्रिपुरहा रुद्रो यथा क्रुद्धस्त्रिपुरहननार्थं विशिखसन्धानं कृतवांस्तथा प्रगृहीतं शरासनं येन क्रुद्धः सन् भूमेः भूमिं प्रति धनुषि विशिखं बाणं

तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं क्षुधार्दितानां नरदेव देव ॥ यावन्न नङ्क्ष्यामह उज्झितोर्जा वार्तापतिस्त्वं किल लोकपालः ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥
पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितम् ॥ दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोऽन्वपद्यत ॥ १२ ॥ इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः ॥
संदधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥ १३ ॥ प्रवेपमाना धरणी निशम्योदायुधं च तम् ॥ गौः सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता
॥ १४ ॥ तामन्वधावत्तद्वैन्यः कुपितोऽत्यरुणेक्षणः ॥ शरं धनुषि संधाय यत्र यत्र पलायते ॥ १५ ॥ सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तरं
तयोः ॥ धावन्ती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधम् ॥ १६ ॥ लोके नाविन्दत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजा ॥ त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता
॥ १७ ॥ उवाच च महाभागं धर्मज्ञाऽऽपन्नवत्सल ॥ त्राहि मामपि भूतानां पालनेऽवस्थितो भवान् ॥ १८ ॥

सन्दधे योजितवान् ॥ १३ ॥ प्रवेपमानेति ॥ उद्यतमायुधं येन स उदायुधस्तं तथाभूतं राजानं निशम्य दृष्ट्वा धरणी भीता अत एव प्रवेपमाना कम्पितगात्रा गौः सती मृगयुना
लुब्धकेन द्रुता अनुगता मृगीव अपाद्रवत् पलायत॥१४॥तामिति ॥ तत्तदा यत्र यत्र भयेन भूमिः पलायते तत्र तत्र कुपितः अतिअरुणे ईक्षणे यस्य सः वैन्यः पृथुरपि धनुषि
शरं सन्धाय संयोज्य तामन्वधावत् ॥१५॥ सेति ॥ सा च देवी भूमिः पूर्वाद्या दिशो विदिशः आग्नेय्यादिचतस्रो रोदसी द्यावापृथिव्यौ तयोरन्तरमन्तरिक्षं च धावन्ती तत्र तत्र
अनुपृष्ठदेशे उद्यतमायुधं बाणयुक्तं धनुर्येन तमेनं पृथुं ददर्श ॥ १६ ॥ लोक इति ॥ यथा मृत्योर्भीताः प्रजाः क्वापि शर्म न लभन्ते एवं पलायमाना भूमिर्यदा वैन्यात् सका-
शात् त्राणं रक्षकं लोके कुत्रापि नाविन्दत नालभत तदा विदूयता परितप्यमानेन शता आर्षः । हृदयेनोपलक्षिता सती निववृते पलायनान्निवृत्ता पृथोरभिमुखी बभूव ॥१७॥
उवाचेति ॥ भूमिः महाभागं पृथुम् उवाच । हे धर्मज्ञ हे आपन्नेषु शरणागतेषु वत्सल दयायुक्त त्वं मामपि त्राहि त्रायस्व । तङभावादिरार्षः । यतः भवान् भूतानां पालनेऽ-

वस्थितोऽसि ॥ १८ ॥ स त्वमिति ॥ यो भूतानां पालनेऽवस्थितः स त्वं दीनामकृतकिल्बिषां निरपराधां कस्माद्धेतोर्जिघांससे हन्तुमिच्छसि । तङार्षः । यो भवान् धर्मज्ञ इति सर्वेषां सम्मतः स मां योषां स्त्रियं कथमहनिष्यत् हनिष्यति ॥ १९ ॥ प्रहरन्तीति ॥ हे राजन् वै निश्चितम् । कृतागस्स्वपि कृतापराधास्वपि स्त्रीषु जन्तवः साधारणा अपि प्राणिनो नैव प्रहरन्ति प्रहारं नैव कुर्वन्ति । त्वद्विधाः करुणाः कृपालवो दीनेषु वत्सलाः न प्रहरन्ति इत्यत्र किमुत वक्तव्यम् ॥ २० ॥ मामिति ॥ यत्र मयि विश्वं प्रतिष्ठितं स्थितं तां मामजरां दृढां नावं विपाट्य विदार्य अम्भसि जले इमाः प्रजाः आत्मानं च कथं धास्यसि धारयिष्यसि । मयि मृतायां गर्भोदे एव कथं धास्यसि चकारात् कृष्याद्यभावे प्रजाः कथं पोषयिष्यसि ॥ २१ ॥ वसुधे इति ॥ हे वसुधे मच्छासनपराङ्मुखीं त्वां वधिष्यामि । या भवती बर्हिषि यज्ञे देवतारूपेण भागम् आवृङ्क्ते संभजते गृह्णाति नोऽस्माकं वसु अन्नादिकं न तनोषि न विस्तारयसि ॥ २२ ॥ यवसमिति ॥ या गौरनुदिनं प्रतिदिनं यवसं तृणं जग्धि अत्ति ऊधसि भवमौधसं पयः दुग्धं

स त्वं जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकिल्बिषाम् ॥ अहनिष्यत्कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मतः ॥ १९ ॥ प्रहरन्ति न वै स्त्रीषु कृतागःस्वपि जन्तवः ॥ किमुत त्वद्विधा राजन्करुणा दीनवत्सलाः ॥ २० ॥ मां विपाट्याऽजरां नावं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ आत्मानं च प्रजाश्चेमाः कथमम्भसि धास्यसि ॥ २१ ॥ पृथुरुवाच ॥ वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छासनपराङ्मुखीम् ॥ भागं बर्हिषि या वृङ्क्ते न तनोषि च नो वसु ॥ २२ ॥ यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः ॥ तस्यामेवं हि दुष्टायां दण्डो नात्र न शस्यते ॥ २३ ॥ त्वं खल्वौषधिबीजानि प्राक् सृष्टानि स्वयंभुवा ॥ न मुञ्चस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मन्दधीः ॥ २४ ॥ अमूषां क्षुत्परीतानामार्तानां परिदेवितम् ॥ शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा ॥ २५ ॥ पुमान्योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनोऽधमः ॥ भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः ॥ २६ ॥ त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः ॥ आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ २७ ॥

नैव दोग्धि नैव मुञ्चति नैव ददाति । तस्यामेवमनेन प्रकारेण दुष्टायां गवि अत्रास्मिन्नपराधे दण्डो न शस्यते युक्तो न भवतीति न किं तु युक्तो भवत्येव ॥ २३ ॥ त्वमिति ॥ यतो यान्योषधिबीजानि अन्नादीनि प्राक् सृष्ट्यादौ स्वयंभुवा ब्रह्मणा लोकस्य जीवनहेतुत्वेन सृष्टानि तान्यात्मनि त्वद्देहे रुद्धानि मन्दधीस्त्वं मामीश्वरमवज्ञाय न विमुञ्चसि॥ २४॥ अमूषामिति॥ मद्बाणैर्भिन्नाया मृतायास्तव मेदसा मांसेनामूषां प्रजानां क्षुत्परीतानां क्षुधाव्याप्तानामत एवार्त्तानां परिदेवितं विलापं शमयिष्यामि ॥२५॥ पुमानिति ॥ पुमान् वा योषिद्वा क्लीबो वा य आत्मसंभावनः आत्मानं बहुमन्यते भूतेषु प्राणिषु निरनुक्रोशः दयारहितः दुःखोत्पादकः अत एवाधमस्तस्य वधो नृपाणामवध एव न दोषावहः ॥२६॥ त्वामिति ॥ त्वां मायागां मायया कपटेन गोरूपां नतु वस्तुतः टजभाव आर्षः । दुर्मदां दुष्टः परपीडाकरो मदो यस्यास्तामत एव स्तब्धामस्मदादिष्वप्यनम्रीं शरैस्तिलशस्तिलप्रमा-

णानि खण्डानि तथावस्थां नीत्वा आत्मनः स्वस्य मम योगः तस्माद् एव बलं तेनाहं प्रजाः अम्भांसि धारयिष्यामि॥२७॥ एवमिति ॥ एवं निष्ठुरं वदन्तं मन्युमयीं क्रोधप्रचुरां मूर्तिं बिभ्रतं धारयन्तमत एव कृतान्तमिव मृत्युमिव भयङ्करमत एव भयेन सञ्जातो वेपथुः शरीरे कम्पो यस्याः सा तथा अत एव प्रणता प्रथमं कृतदण्डवत्प्रणामा ततश्च प्राञ्जलिः संहताञ्जलिः सती प्राह स्म तुष्टाव ॥२८॥ नम इति ॥ मायया विन्यस्ता धृता नाना घोरादितनवो येन गुणात्मने गुणमयत्वेन प्रतीयमानाय परस्मै पुरुषाय नमः । वस्तुतः स्वरूपस्य अनुभवेन निर्धूताः निरस्ताः द्रव्यक्रियाकारकाः शरीरेन्द्रियदेवताः तत्र यो विभ्रमस्तत्सङ्घाते मोहोऽहंप्रत्ययः तन्निमित्ता ऊर्मयो रागद्वेषकामक्रोधादयः क्षुत्पिपासादयो वा यस्मिंस्तस्मै नमः ॥ २९ ॥ येनेति ॥ येन धात्रा जगन्नाथेन अहं भूमिरात्मनां सर्वप्राणिनामायतनं स्थानं विनिर्मिता स्थानत्वेन सृष्टा अत एव यतो यस्यां मय्ययं गुणसर्गस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधशरीरसमूहस्य सङ्ग्रहः स्थितिस्तां मां सर्वाधारभूतां मां स एव स्वराट् स्वतन्त्रः उद्यतायुधः सन् हन्तुमुप-

एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतान्तमिव बिभ्रतम् ॥ प्रणता प्राञ्जलिः प्राह मही संजातवेपथुः ॥ २८ ॥ धरोवाच ॥ नमः परस्मै पुरुषाय मायया
विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने ॥ नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ॥ २९ ॥ येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता धात्रा यतोऽयं
गुणसर्गसंग्रहः ॥ स एव मां हन्तुमुदायुधः स्वराडुपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्रये ॥ ३० ॥ य एतदादावसृजच्चराचरं स्वमाययाऽऽत्माश्रययाऽवि-
तर्क्यया ॥ तयैव सोऽयं किल गोप्तुमुद्यतः कथं नु मां धर्मपरो जिघांसति ॥ ३१ ॥ नूनं बतेशस्य समीहितं जनैस्तन्मायया दुर्जययाऽकृता-
त्मभिः ॥ न लक्ष्यते यस्त्वकरोदकारयद्योऽनेक एकः परतश्च ईश्वरः ॥३२॥ सर्गादि योऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः ॥
तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ३३ ॥

स्थितस्ततोऽन्यं शरणं रक्षकं कमहमाश्रये ॥ ३० ॥ य इति ॥ य एव भगवान् आत्माश्रयया जीवविषयिण्या अवितर्क्यया अचिन्त्यया स्वमायया एतच्चराचरात्मकं विश्व-मादावसृजत्सृष्टवान् किल निश्चये स एव तया निजशक्त्या माययैवायं पृथुस्वरूपः सन् स्वनिर्मितं विश्वं गोप्तुं रक्षितुमुद्यतः धर्मपरोऽपि विश्वाधारभूतां तत्रापि गोरूपां मां कथन्नु जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ ३१ ॥ नूनमिति ॥ नूनं निश्चये बताश्चर्ये दुर्जयया तन्मायया अकृतात्मभिः विक्षिप्तचित्तैर्जनैः ईशस्य समीहितं चेष्टितं न लक्ष्यते यः ईश्वरः स्वतन्त्रः प्रथमं ब्रह्माणमकरोत् ततश्च तद्द्वारा विश्वमकारयत् । यः स्वतः एकः परतः मायातः अनेकश्च ॥ ३२ ॥ सर्गादीति ॥ द्रव्याणि महाभूतानि क्रिया इ-न्द्रियाणि कारकाः देवाः चेतना बुद्धिः आत्माहङ्कारस्तैर्द्रव्यादिभिः स्वशक्तिभिर्योऽस्य विश्वस्य सर्गादि सृष्टिस्थितिभङ्गमनुरुणद्धि करोति तस्मै यथाकालं सन्नद्धाः समुत्कटा निरुद्धाश्च बन्धमोक्षहेतुभूताः विद्याऽविद्या धर्माधर्मादिरूपाः शक्तयो यस्य तस्मै वेधसेन्तर्यामिणे परस्मै पुरुषाय नमः । यद्वा । द्रव्यक्रियेत्यादिभिः समुन्नद्धा इत्यादि ॥३३॥

स वा इति ॥ हे विभो हे अज यः पूर्वं सृष्टवान् स एव भवान् आत्मना स्वेन विनिर्मितं भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकं जगत्संस्थापयिष्यन् सम्यक् स्थापयितुमादिसूकरः मत्स्वामी आदिवाराहमूर्तिः सन् मां रसातलादम्भसश्चाभ्युज्जहार उन्नीतवान् ॥ ३४ ॥ अपामिति ॥ स एव धराधरो मत्स्वामी वराहमूर्तिर्भवान् अपामुपस्थे जलस्योपरि मयि नावि आधारभूतायामवस्थिताः प्रजा रिरक्षिषुः रक्षितुमिच्छुः सन्नद्य वीरमूर्तिः पृथुरूपः समभूत् प्रादुर्भूतः । यः सर्वरक्षार्थमवतीर्णः स एवोग्रशरः सन् मां स्वभार्यां सर्वाधारभूतां स्वस्थापितां पयसि जलरूपे अल्पे निमित्ते जिघांसति तदाश्चर्यम् । अयमर्थः । इमाः प्रजाः मदपत्यान्येव तानि नित्यमहं पयः पाययाम्येव । साम्प्रतं दुर्वृत्तानेतान् शीलशिक्षणाय माताप्यहं क्रुद्धा पयो न पाययामि अतस्त्वं गृहपतिर्मां ताडयसीति ॥ ३५ ॥ नूनमिति ॥ तस्येश्वरस्य गुणसर्गरूपया मायया मोहितं चित्तमेव वर्त्म येषां तैः अस्मद्विधैरल्पज्ञैर्जनैः ईश्वराणां हरिभक्तानामेव ईहितं न ज्ञायते किं पुनस्तस्य परमेश्वरस्य । अतः वीराणां जितेन्द्रियाणां दयावीराणामित्यन्ये । यशः कुर्वन्ति

स वै भवानात्मविनिर्मितं जगद्भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकं विभो ॥ संस्थापयिष्यन्नज मां रसातलादभ्युज्जहाराम्भस आदिसूकरः ॥ ३४ ॥ अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल ॥ स वीरमूर्तिः समभूद्धराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांसति ॥ ३५ ॥ नूनं जनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया ॥ न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्यो नमो वीरयशस्करेभ्यः ॥३६॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे पृथुविजये धरित्रीनिग्रहो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरम् ॥ पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ १ ॥ संनियच्छामि भो मन्युं निबोध श्रावितं च मे ॥ सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥ २ ॥ अस्मिँल्लोकेऽथ वामुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

तेभ्यः ईश्वरेभ्यो नमोऽस्तु । यथा वीराणां यशो वर्द्धेत तथा भवान् चेष्टतां नतु यथेष्टमिति भावः ॥ ३६ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुयस्य व्याख्यां सप्तदशे व्यधात् ॥ १७ ॥ अष्टादशे मही दुग्धा वत्सैः पृथ्वादिभिः क्रमात् ॥ स्वे स्वे पात्रे स्वस्वदुग्धं तत्र श्लोका भुजाग्नयः ॥ अनुष्टुभोऽपि तावत्यं उवाचेत्येकसंख्यकम् ॥१८॥ इत्थमिति ॥ रुषा क्रोधेन प्रस्फुरितोऽधरो यस्य तं पृथुमित्थं वर्णितप्रकारेणाभिष्टूय स्तुत्वापि दैर्घ्यमार्षं ततस्तुगभावः । तस्य क्रोधशान्तिमदृष्ट्वा भीतावनिरात्मानं मनः आत्मना बुद्ध्या संस्तभ्य धैर्ययुक्तं कृत्वा पुनराह स्म ॥ १ ॥ सन्नियच्छेति ॥ हे अभि भो प्रभो यद्वा भो देव अभि अभयं यथा स्यात्तथा मन्युं क्रोधं संनियच्छ संहर । मे मया श्रावितं विज्ञापितं च निबोध अवधारय । मधुकरो भ्रमरो यथा पुष्पेभ्यः सारं मधु गृह्णाति तथा लोके बुधो हि सर्वतः सतोऽसतो वा सारं स्वकार्यानुकूलमादत्ते गृह्णाति न तद्दोषान् पश्यति । अतो मद्वाचि सारश्चेद्गृहाण नान्यथा ॥ २ ॥ गवां दुग्धपूर्णादप्यापीनाद्दोहनरूपोपायेनैव दुग्धं लभ्यते न तु विदारणादत उपायेनैवान्नानि गृह्य-

णेति वक्तुमुपायस्य प्रामाण्यं दर्शयति–अस्मिन्निति ॥ पुंसां श्रेयसः फलस्य प्रसिद्धये प्राप्तये अस्मिन् लोके कृष्यादयः अथवा अमुष्मिन् परलोके यज्ञादयः तत्वदर्शीभिर्मुनिभिः योगा उपायाः दृष्टाः शास्त्रतो निश्चिताः लोके प्रचारार्थं प्रयुक्ताः अनुष्ठिताश्च ॥ ३ ॥ तानिति ॥ अवरः इदानींतनोऽपि यः श्रद्धयोपेतः श्रद्धावांस्तान् पूर्वमुनिभिः प्रदर्शितानुपायान् सम्यगातिष्ठति अनुतिष्ठति सोऽञ्जसा अनायासेनोपेयान् फलानि विन्दति ॥ ४ ॥ तानिति॥ यः अविद्वान् यद्वा यो विद्वान् जानन्नपि तानुपायाननादृत्य स्वयं स्वेच्छया कल्पितान् अर्थान् उपायान् आरभते अनुतिष्ठति तस्य तेऽर्थाः पुनः पुनरारब्धा अपि व्यभिचरन्ति फलं न साधयन्ति ॥ ५ ॥ पुरेति ॥ हे विशांपते राजन् लोकयात्रार्थं यज्ञाद्यर्थं च याः हि पुरा सृष्ट्यादौ ओषधयो व्रीहियवादयो ब्रह्मणा सृष्टा उत्पादितास्ता असद्भिर्दुराचारैः अधृतव्रतैः शास्त्राचारापेतैर्भुज्यमाना मया दृष्टाः ॥ ६ ॥ वेनं मनसि कृत्य तत्पुत्रे पृथौ उपालम्भः–अपालिता इति ॥ भवद्भिर्लोकपालकैरिति सामान्यराजाभिप्रायेण बहुत्वम् । चोराद्यनिवारणेन कृष्याद्यप्रवर्त्तनेन चापा-

तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् ॥ अवरः श्रद्धयोपेत उपेयान्विन्दतेऽञ्जसा ॥४॥ ताननादृत्य यो विद्वानर्थानारभते स्वयम् ॥ तस्य व्यभिचरन्त्यर्था आरब्धाश्च पुनः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशांपते ॥ भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ॥ ६ ॥ अपालिताऽनादृता च भवद्भिर्लोकपालकैः ॥ चौरीभूतेऽथ लोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमौषधीः ॥ ७ ॥ नूनं ता वीरुधः क्षीणा मयि कालेन भूयसा ॥ तत्र योगेन दृष्टेन भवानादातुमर्हति ॥ ८ ॥ वत्सं कल्पय मे वीर येनाहं वत्सला तव ॥ धोक्ष्ये क्षीरमयान्कामाननुरूपं च दोहनम् ॥ ९ ॥ दोग्धारं च महाबाहो भूतानां भूतभावन ॥ अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवान्वाञ्छते यदि ॥ १० ॥ समां च कुरु मां राजन्देववृष्टं यथा पयः ॥ अपर्त्तावपि भद्रं त उपावर्तेत मे विभो ॥ ११ ॥

लिता यज्ञाद्यप्रवर्त्तनेनानादृता चाहमथात एव लोके चौरीभूते सति यज्ञार्थे यदि कश्चिद्धर्मात्मा त्वादृशो राजाऽभविष्यत्तदा पुनर्यज्ञप्रवृत्तिरभविष्यदित्याशयेनाहमौषधीरग्रसं ग्रसितवती । तङ्भाव आर्षः । अन्यथा अधृतव्रतैर्भुक्ता न प्ररोक्ष्यन्ति ततश्च यज्ञादयो न प्रवर्त्तेरन्नित्याशयः ॥७॥ नूनमिति ॥ ता वीरुधः ओषधयो भूयसा महता कालेन मयि नूनं क्षीणाः लीनाः जीर्णाश्च सूक्ष्मतया स्थिता वा तत्र तत्प्राप्तौ दृष्टेन प्रसिद्धेन योगेन उपायेन भवांस्ताः मत्त आदातुं स्वीकर्तुमर्हति ॥ ८ ॥ वत्समिति द्वयम् ॥ हे वीर हे महाबाहो हे भूतानां भावन पालक यदि भगवान् भवान् भूतानामीप्सितमूर्जस्वत् बलसम्पादकमन्नं वाञ्छते इच्छति । तङार्षः । तदा मे गोरूपाया वत्सं कल्पय सम्पादय । तथा दोग्धारं च कल्पय । येन हेतुना वत्सला वत्सवती अहं क्षीरमयान् क्षीरस्थानापन्नांस्तव कामानन्नादीन् पदार्थान्धोक्ष्ये प्रपूरयिष्यामि ॥ ९ ॥ १० ॥ समामिति ॥ हे राजन् हे विभो देवेन इन्द्रेण वृष्टं पयो जलमपर्त्तावपि वर्षर्त्तावपगतेऽपि यथा मे ममोपरि उपावर्तेत सर्वत्र वर्त्तेत तथा मां समां च कुरु तेन सर्वत्र कृष्यादिसम्पत्तिः स्यात् ।

तेन ते भद्रं भविष्यति ॥ ११ ॥ इतीति ॥ इत्येवं प्रियं हितं च भुवो वाक्यमादाय अङ्गीकृत्य भूपतिः पृथुः स्वगणमुख्यं मनुं वत्सं कृत्वा पाणौ पात्रे सकलौषधीं व्रीहियवादीन्यन्नान्यदुहत् अधुक्षत् । च्लेरङ् आर्षः ॥ १२ ॥ तथेति ॥ यथा सारत्वेन भूमिवाक्यं पृथुना गृहीतं तथा अपरेऽपि ये बुधास्ते सर्वत्र सारमेव दोषमुपेक्ष्य गुणमेवाददते स्वीकुर्वन्ति । वेनराज्ये अराजके च धर्मलोपात्सर्वेषामपि नष्टं वस्तु सर्व एव पुनः प्रापुरित्याशयः । ततः पृथुदोहनानन्तरं पृथुना भावितां सर्वेषां सर्वमहं दास्यामीति स्वीकारकरणेन वशीकृतां भूमिमन्येऽपि ऋष्यादयः पञ्चदश यथाकामं यथेष्टं दुदुहुः ॥१३॥ ऋषय इति ॥ हे सत्तम अथ बृहस्पतिं वत्सं कृत्वा वाङ्मनः-श्रोत्रेन्द्रियैर्वेदग्रहणात्तेष्विन्द्रियेषु पात्रेषु शुचि पवित्रं छन्दोमयं वेदरूपं पयो देवीं भूमिमृषयो दुदुहुः दुहिर्द्विकर्मकः॥१४॥ कृत्वेति ॥ सुरगणा देवगणाः स्वगणमुख्यमिन्द्रं वत्सं कृत्वा हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यम् ओजो बलं मन इन्द्रियदेहशक्तिकारणभूतं सोमममृतमेव पयः अदूदुहन् दुदुहुः ॥ १५ ॥ दैतेया इति ॥ दैतेयाः दितिवंश्याः

इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः ॥ वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुहत्सकलौषधीः ॥ १२ ॥ तथापरे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ॥ ततोऽन्ये च यथाकामं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥ १३ ॥ ऋषयो दुदुहुर्देवीमिन्द्रियेष्वथ सत्तम ॥ वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छन्दोमयं शुचि ॥ १४ ॥ कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदूदुहन् ॥ हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥ १५ ॥ दैतेया दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभम् ॥ विधायादूदुहन्क्षीरमयःपात्रे सुराऽऽसवम् ॥ १६ ॥ गन्धर्वाप्सरसोऽधुक्षन्पात्रे पद्ममये पयः ॥ वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गान्धर्वं मधु सौभगम् ॥ १७ ॥ वत्सेन पितरोऽर्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षत ॥ आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवताः ॥ १८ ॥ प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः संकल्पनामयीम् ॥ सिद्धिं नभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥ १९ ॥ अन्ये च मायिनो मायामन्तर्द्धानाद्भुतात्मनाम् ॥ मयं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामयीम् ॥ २० ॥

दानवा दनुवंशजाः असुरर्षभमसुरश्रेष्ठं स्वगणमुख्यं प्रह्लादं वत्सं विधाय कृत्वा अयःपात्रे लोहपात्रे सुरां मदिरामासवं तालादिमद्यं च सुरैव आसवो मादकद्रव्यं तत् इति वा क्षीरमदूदुहन् ॥ १६ ॥ गन्धर्वेति ॥ गन्धर्वा अप्सरसश्च स्वगणमुख्यं विश्वावसुं वत्सं कृत्वा पद्ममये पात्रे गान्धर्वं गन्धर्वाणां सत्कारकारणं मधु वाङ्माधुर्यं तथा सौभगं सौन्दर्यं च पयोऽधुक्षन् ॥ १७ ॥ वत्सेनेति ॥ महाभागाः श्राद्धदेवताः पितरोऽपि स्वगणमुख्येनार्यम्णा वत्सेन आमपात्रे अपक्वे मृन्मये पात्रे श्रद्धया कव्यं पितॄणामन्नलक्षणं क्षीरमधुक्षत ॥ १८ ॥ प्रकल्प्येति ॥ सिद्धाः कपिलं वत्सं प्रकल्प्य संकल्पनामयीं संकल्पनमात्रेण प्रभवामणिमादिलक्षणां सिद्धिं नभसि आकाशलक्षणे पात्रे दुदुहुरिति शेषः । तथा ये च विद्याधरादयस्तेऽपि तं कपिलमेव वत्सं प्रकल्प्य नभस्येव पात्रे विद्यामन्तर्द्धानखेचरत्वादिरूपां दुदुहुः ॥ १९ ॥ अन्ये चेति ॥ ये चान्ये मायिनः किंपुरुषादयस्तेऽपि

मयं वत्सं प्रकल्प्य तमस्येव पात्रे अन्तर्द्धानेनाद्भुत आत्मा येषां तेषां संबन्धिनीं धारणामयीं धारणाप्रभवामन्तर्द्धानशक्तिं मायां दुदुहुः ॥ २० ॥ यक्षेति ॥ भूतेशो रुद्रो वत्सो येषां ते पिशिताशनाः मांसाहाराः यक्षाः रक्षांसि भूतानि पिशाचाश्च मनुष्यकपाले पात्रे क्षतजं रुधिरमेवासवं मादकं दुदुहुः ॥ २१ ॥ तथेति ॥ तथा अहयो निष्फणाः दन्दशूकाः वृश्चिकादयः सर्पाः सफणाः त एव कद्रूसन्ततिजा नागाः तक्षकं स्वगणमुख्यं वत्सं विधाय बिलं मुखमेव पात्रं तस्मिन् विषं पयो दुदुहुः ॥ २२ ॥ पशव इति सार्द्धम् ॥ पशवो गवाश्वादयो गोवृषं रुद्रवाहं वृषभं वत्सं कृत्वा अरण्ये पात्रे यवसं तृणं क्षीरमधुक्षन् दुदुहुः । दंष्ट्रिणः उन्नतदंष्ट्रावन्तः क्रव्यादा मांसभक्षिणः प्राणिनो व्याघ्रादयो मृगेन्द्रेण सिंहेन वत्सेन स्वकलेवरे पात्रे क्रव्यं मांसमेव क्षीरं दुदुहुः ॥ २३ ॥ सुपर्णेति अर्द्धम् ॥ विहगाः पक्षिणः सुपर्णवत्साः सुपर्णं गरुडं वत्सं कृत्वा स्वकलेवरे एव पात्रे चरं कीटादि अचरं फलादि च तदेव स्वभोज्यं क्षीरं दुदुहुः ॥ २४ ॥ वटेति ॥ वनस्पतयो वटाद्या वटो वत्सो येषां तादृशाः सन्तः अन्नाश्रयाधिक्यम् ।

यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः ॥ भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवम् ॥ २१ ॥ तथाऽहयो दन्दशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकम् ॥ विधाय वत्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः ॥ २२ ॥ पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषम् ॥ अरण्यपात्रे चाधुक्षन्मृगेन्द्रेण च दंष्ट्रिणः ॥ क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ॥ २३ ॥ सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाऽचरमेव च ॥ २४ ॥ वटवत्सा वनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः ॥ गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातून्स्वसानुषु ॥ २५ ॥ सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक्पयः ॥ सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥ २६ ॥ एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः ॥ दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ॥ २७ ॥ ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः ॥ दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः ॥ २८ ॥

वनस्पत्य इति पाठे यणार्षः । पृथग्नानारसमयं पयः दुदुहुः । गिरयः हिमवद्वत्सा हिमवन्तं वत्सं कृत्वा स्वसानुषु पात्रेषु नानाधातून् स्वर्णमण्यादिलक्षणान् गैरिकादिरूपांश्च दुदुहुः ॥ २५ ॥ अनुक्तसङ्ग्रहायाह—सर्व इति ॥ अन्येऽपि सर्वे स्वगणे यो मुख्यस्तेन वत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक् पृथक् पयः पृथुना भावितां वशीकृतां सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः ॥ २६ ॥ एवमिति ॥ हे कुरूद्वह एवमन्नादाः अद्यत इत्यन्नमिति व्युत्पत्त्या स्वस्वभोज्यानां तत्तदन्नत्वात्तदत्तारः पृथ्वादयः दोहवत्सदोग्ध्रभेदेन आत्मनः सुष्ठु अभीष्टमन्नमदनक्रियासाधनं छन्दोविद्यादीनामपि तत्साधनत्वादन्नत्वं तदेव क्षीरभेदं क्षीरविशेषं दुदुहुः ॥ २७ ॥ तत इति ॥ ततः प्रजाकामपूरणात्प्रीतः दुहितृवत्सलः महीपतिः पृथुः सर्वकामदुघाम् इमां पृथ्वीं प्रेम्णा दुहितृत्वे चकार । स्वहस्तेनैवान्नमयदुग्धग्रहणात्स्त्रीभावो नोचितः । शरहस्तेन दण्डोद्यमनान्मातृभावोऽप्यनुचितः परिशेषात्तस्या वात्सल्योदयाच्च दुहितृभाव एव रसावह इति ॥ २८ ॥

चूर्णयन्निति ॥ राजराट् राज्ञामपि राजा विभुः समर्थः वैन्यः पृथुः स्वधनुषः कोट्या अग्रेण गिरीणां कूटानि शृङ्गाणि चूर्णयन्निदं भूमण्डलं प्रायः समं चक्रे । अधुनाप्युच्चनीचत्वस्य क्वचिद्दर्शनात्प्राय इति ॥ २९ ॥ अथेति ॥ अथ प्रजानां वृत्तिदः जीविकाप्रदः पिता च भगवान् वैन्यः अस्मिन् भूमण्डले यथार्हतः यथायोग्यं तत्र तत्र निवासान् कल्पयांचक्रे ॥ ३० ॥ तानाह—ग्रामानिति ॥ ग्रामान् हट्टादिशून्यान् पुरो हट्टादिमतीः पत्तनानि महतीः पुरः विविधानि औदकपार्वतादिभेदभिन्नानि दुर्गाणि प्रवेशप्रतिबन्धकस्थानानि घोषान् आभीराणां निवासान् व्रजान् गवां निवासान् शिबिरं सेनानिवासस्थानं तत्सहितान् आकरान् स्वर्णादिस्थानानि खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटाः पर्वतप्रान्तग्रामास्तांश्च ॥ ३१ ॥ प्रागिति ॥ पृथोः प्राक् पूर्वमेषां पुरग्रामादीनां कल्पना रचना नैवासीत् । यतस्तदा प्रजाः तत्र तत्र अभीष्टस्थाने अकुतोभया निर्भयाः सत्यो यथासुखं वसन्ति स्म । यद्वा । पृथुसमये ग्रामादिकल्पनया तत्र तत्र ग्रामादिषु यथासुखं वसन्ति स्म ॥ ३२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ गङ्गासहाय-

चूर्णयन्स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट् ॥ भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः ॥ २९ ॥ अथास्मिन्भगवान्वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता ॥ निवासान्कल्पयांचक्रे तत्र तत्र यथार्हतः ॥ ३० ॥ ग्रामान्पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ॥ घोषान्व्रजान्सशिबिरानाकरान्खेटखर्वटान् ॥ ३१ ॥ प्राक् पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना ॥ यथासुखं वसन्ति स्म तत्र तत्राकुतोभयाः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते पृथुविजये पृथुना पृथिवीदोहनवर्णनं नामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः ॥ ब्रह्मावर्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥ १ ॥ तदभिप्रेत्य भगवान्कर्मातिशयमात्मनः ॥ शतक्रतुर्न ममृषे पृथोर्यज्ञमहोत्सवम् ॥ २ ॥ यत्र यज्ञपतिः साक्षाद्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ॥ ३ ॥ अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्यां लोकपालैः सहानुगैः ॥ उपगीयमानो गन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ ४ ॥

स्तुर्यस्य स्कन्धस्याष्टादशे व्यधात् ॥ १८ ॥ ऊनविंशेऽश्वमेधाश्वहरं घ्नन् वज्रिणं पृथुः ॥ अवारि वेधसा तत्र श्लोका नर्यैर्नवार्द्धयः ॥ उवाचेति द्वयं साङ्क्षिकनवेदैं अनुष्टुभः ॥ १९ ॥ अथेति ॥ तुरप्यर्थे । अथ राजा पृथुरपि यत्र सरस्वती नदी प्राची प्राग्वाहिनी अस्ति तस्मिन्मनोः क्षेत्रे मनोर्यज्ञानुष्ठानदेशे ब्रह्मावर्ते तन्नाम्नि हयमेधशतेन निमित्तेन अदीक्षत शताश्वमेधसङ्कल्पमकरोत् । “सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥” ॥ १ ॥ तदिति ॥ भगवान् शतक्रतुः कर्मातिशेन इन्द्रो यज्ञाख्यः आत्मनः कर्मातिशेत इत्यतिशयम् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा तत् तं पृथोर्यज्ञमहोत्सवं न ममृषे न सेहे ॥ २ ॥ यत्रेति द्वयम् ॥ यत्र पृथुयज्ञे यज्ञपतिः ईश्वरः सर्वस्यात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ब्रह्मशर्वाभ्यामन्वितः सहितः तथा सहानुगैः अनुगच्छन्तीत्यनुगा गन्धर्वादयस्तत्सहितैर्लोकपालैर्वह्नीन्द्रोपेन्द्रवरुणादिभिरन्वितः गन्धर्वैर्मुनिभिश्चा-

प्सरसां गणैश्चोपगीयमानो भगवान् हरिः साक्षादन्वभूयत प्रत्यक्षतोऽदृश्यत ॥ ३ ॥ ४ ॥ सिद्धेति द्वयम् ॥ तथा सिद्धाः विद्याधराः दैत्या दितिकुलोद्भवाः दानवाः दनुकुलप्रसूताः गुह्यका यक्षाः आदिपदेन किन्नरकिंपुरुषादीनां ग्रहणम् । तथा सुनन्दनन्दौ प्रमुखौ मुख्यौ येषां ते हरेः पार्षदप्रवराश्च कपिलो नारदो दत्तः सनकादयो योगेशाः । ये च तस्य सेवने उत्सुका उत्साहवन्तो भागवता भक्तास्ते सर्वे तं भगवन्तमन्वीयुः अनुजग्मुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ यत्रेति ॥ हे भारत यत्र यज्ञे भूमिः सर्वकामदुघा अतः धर्मदुघा धर्मसाधनानां पदार्थानां दोग्ध्री सती धेनुः सतीति स्वामिपादाः । यजमानस्य पृथोरभीप्सितानर्थान् दोग्धि स्म पूरयामास ॥ ७ ॥ ऊहुरिति ॥ नद्यः सर्वरसान् इक्षुद्राक्षादिरसान् क्षीरं दधि अन्नं गोरसः घृतं तक्रं च ऊहुः वहन्ति स्म । तथा तरवः भूरिवर्ष्माणः विस्तृतशरीराः सन्तः मधूनां च्युत् क्षरणं येषां ते मधुच्युतः सन्तः प्रासूयन्त फलन्ति स्म ॥ ८ ॥ सिन्धव इति ॥ सिन्धवो रत्ननिकरान् प्रासूयन्त । अपि च गिरयः चतुर्विधं भक्ष्यं लेह्यं चूष्यं च अन्नं प्रासूयन्त । तथा सर्वे सपालका लोका

सिद्धविद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादयः ॥ सुनन्दनन्दप्रमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः ॥ ५ ॥ कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः ॥
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥ ६ ॥ यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती ॥ दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान्यजमानस्य भारत ॥७॥
ऊहुः सर्वरसान्नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान् ॥ तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयन्त मधुच्युतः ॥ ८ ॥ सिन्धवो रत्ननिकरान्गिरयोऽन्नं चतुर्विधम् ॥ उपा-
यनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपालकाः ॥ ९ ॥ इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु परमोदयम् ॥ असूयन्भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् ॥ १० ॥
चरमेणाऽश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम् ॥ वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहितः ॥ ११ ॥ तमत्रिर्भगवानैक्षत्त्वरमाणं विहायसा ॥ आमुक्त-
मिव पाखण्डं योऽधर्मे धर्मविभ्रमः ॥ १२ ॥ अत्रिणा चोदितो हन्तुं पृथुपुत्रो महारथः ॥ अन्वधावत संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १३ ॥

उपायनं स्वस्वसाधनानुरूपं देयं वस्तु उपाजह्रुः निवेदितवन्तः ॥ ९ ॥ इतीति ॥ इति वर्णितप्रकारकं परम उदयोऽभिवृद्धिर्यस्मिंस्तत् अधोक्षज ईशो नाथो यस्य तस्य पृथोः कर्म पृथोस्तदिति च पाठः । भगवान् इन्द्रः असूयन् असहमानस्तस्य प्रतिघातं विघ्नमचीकरत् चकार ॥ १० ॥ चरमेणेति ॥ चरमेणान्तिमेनाश्वमेधेन यजुष्पतिं भगवन्तं वैन्ये यजमाने पूजयति सति स्पर्द्धन् स्पर्द्धमानः । आर्षः शता । इन्द्रस्तिरोहितः सन् यज्ञपशुं यज्ञियमश्वमपोवाह अपहृतवान् ॥११॥ तमिति ॥ यः अधर्मे धर्मोऽयम् इति विभ्रमो जनानां भ्रान्तिकरः । यद्वा । धर्म इति विशिष्टो भ्रमो यतः स एव यः तं पाखण्डं पाखण्डवेषं कवचमिव आमुक्तं गृहीतवन्तम् "आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च" इति कवचिनामस्वमरः । विहायसा आकाशमार्गेण त्वरमाणम् ईक्षणभीत्या त्वरया गच्छन्तं तम् इन्द्रं भगवान् अत्रिः ऐक्षत् ऐक्षत । तङभाव आर्षः ॥ १२ ॥ अत्रिणेति ॥ तदा अत्रिणा तमिन्द्रं हन्तुं चोदितः महारथः पृथुपुत्रः संक्रुद्धः संस्तं धावन्तमन्वधावत । तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् तमाकारितवांश्च ॥ १३ ॥

तमिति ॥ जटिलं मस्तके जटावन्तं भस्मना छन्नमवगुण्ठितं तादृशाकृतिं तमिन्द्रं वीक्ष्य पृथुपुत्रः शरीरिणं मूर्तिमन्तं धर्ममेव मेने । श्रीशिवादिषु तथा दर्शनादयमपि कश्चिद्धर्मप्रकारो भवेदिति सम्भावनया तस्मै बाणं न मुञ्चति स्म ॥ १४ ॥ वधादिति ॥ धर्मात्मत्वबुद्ध्या तद्वधान्निवृत्तं तं पृथुपुत्रं हन्तवे त हन्तुम् "तुमर्थेसेसेत्" इति तवे-छान्दसः । भूयः पुनरत्रिरचोदयत् । हे तात अश्वहरणेन यज्ञहनं यज्ञं हतवन्तं विबुधाधमं महेन्द्रमेव जहि मारय ॥ १५ ॥ एवमिति ॥ एवमत्रिणा प्रोक्तः पुनः प्रेरितो वैन्यस्य पृथोः पुत्रः अभिक्रुद्धः संस्तं विहायसा त्वरमाणं रावणं गृध्रराट् जटायुरिव अन्वद्रवत् ॥ १६ ॥ स इति ॥ स स्वराट् इन्द्रः तद्रूपं पाखण्डवेषं हित्वा तस्मै तदर्थं पृथुपुत्रार्थम् । यद्वा । तस्मै तं पृथुपुत्रमन्तर्द्धानविद्यां शिक्षयितुमित्यग्रिमग्रन्थदृष्ट्या व्याख्येयम् । अश्वं च हित्वा त्यक्त्वा अन्तर्हितः तिरोहितो जातः वीरः पृथुपुत्रः स्वपशुमादाय अश्वं गृहीत्वा पितुर्यज्ञमुपेयिवान् आगतः ॥ १७ ॥ तदिति ॥ हे प्रभो तस्य पृथुपुत्रस्य तत् इन्द्रमभिभूयाश्वानयनरूपमद्भुतं कर्म विचक्ष्य दृष्ट्वा परमर्षयः

तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं शरीरिणम् ॥ जटिलं भस्मना च्छन्नं तस्मै बाणं न मुञ्चति ॥१४॥ वधान्निवृत्तं तं भूयो हन्तवेऽत्रिरचोदयत् ॥

जहि यज्ञहनं तात महेन्द्रं विबुधाधमम् ॥ १५ ॥ एवं वैन्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहायसा ॥ अन्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव ॥ १६ ॥

सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अन्तर्हितः स्वराट् ॥ वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान् ॥ १७ ॥ तत्तस्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य पर-

मर्षयः ॥ नामधेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो ॥ १८ ॥ उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं पुनर्हरिः ॥ चषालयूपतश्छन्नो हिरण्यरशनं विभुः

॥ १९ ॥ अत्रिः संदर्शयामास त्वरमाणं विहायसा ॥ कपालखट्वाङ्गधरं वीरो नैनमबाधत ॥२०॥ अत्रिणा चोदितस्तस्मै संदधे विशिखं रुषा ॥

सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्थावन्तर्हितः स्वराट् ॥ २१ ॥

प्रसन्नाः सन्तस्तस्मै पृथुपुत्राय विजिताश्व इति नामधेयं ददुः ॥ १८ ॥ उपसृज्येति ॥ विभुः हरिरिन्द्रस्तीव्रं घनं तमः उपसृज्य सृष्ट्वा तेन च्छन्नः सन् हिरण्यरचिता रशना यस्य तमश्वं चषालो नाम यूपाग्रे निक्षिप्तः काष्ठकटकस्तद्युक्तो यूपश्चषालयूपस्तस्मात्पुनर्जहार हृतवान् । रशनाया दृढत्वेन तच्छेदाशक्त्या रशनासहितमेव नीतवा-नित्याहुः ॥ १९ ॥ अत्रिरिति ॥ पुनश्चाश्वं हृत्वा विहायसाकाशमार्गेण त्वरमाणं त्वरया गच्छन्तमिन्द्रमत्रिः पृथुपुत्राय संदर्शयामास । तदा च कपालखट्वाङ्गधरं दृष्ट्वा धर्मा-त्मानं मत्वा वीरः पृथुपुत्र एनमिन्द्रं न अबाधत न पीडितवान् । अधावतेत्यपि पाठः ॥ २० ॥ अत्रिणेति ॥ ततः नायं धर्मात्मा किन्त्विन्द्र एवात एनं जहीत्यत्रिणा चोदि-तस्तस्मै तमिन्द्रं हन्तुं रुषा क्रोधेन विशिखं बाणं धनुषि सन्दधे योजितवान् । स इन्द्रो यतः स्वराट् यथेष्टरूपग्रहणान्तर्धानादौ समर्थस्ततोऽश्वं तद्रूपं पाखण्डवेषं च हित्वान्तर्हितः संस्तस्थौ स्थितः ॥ २१ ॥

वीर इति ॥ अथ वीरः पृथुपुत्रोऽश्वमुपादाय गृहीत्वा पितृयज्ञमाव्रजत् आगतः। तदवद्यं निन्दितं हरेः इन्द्रस्य गृहीतं विसृष्टं च रूपं ज्ञानदुर्बलाः ज्ञानसाधने असमर्थाः मन्दमतयो जगृहुः पृथुपुत्रेण अवधात्त्वेषामवध्यत्वमभिमन्यमानाः यज्ञादिविरुद्धमतप्रवर्त्तकं स्वसंप्रदायं रचयित्वा क्षुद्रसिद्धीरन्तर्धानादिकाः साध्यत्वेन निरचैषुरित्यर्थः॥२२॥ यानीति ॥ यानि रूपाणि हयजिहीर्षया हयस्य हरणेच्छया इन्द्रो जगृहे गृहीतवान् तानि पापस्य खण्डानि ज्ञेयानि। इह शास्त्रे खण्डं खण्डशब्दवाच्यं लिङ्गं चिह्नमुच्यते। तथा च पापस्य खण्डं पाखण्डमिति व्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ २३ ॥ तत्प्रभृतिपाखण्डमार्गाः प्रवृत्ता इत्याह—एवमिति द्वयम् ॥ वैन्ययज्ञस्य जिघांसया हननेच्छया इन्द्रे एवं वारं वारमश्वं हरति सति तद्गृहीतविसृष्टेषु तेनेन्द्रेण गृहीतेषु पुनर्विसृष्टेषु त्यक्तेषु उपधर्मेषु पाखण्डवेषेषु पेशलेषु चतुरेषु वाग्मिषु तर्ककुशलेषु च नग्नरक्तपटादिषु जैनबौद्धादिषु आदिना कापालिकादिषु प्रायेण भ्रान्त्या धर्मोऽयमिति नृणां मतिः सज्जते ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदिति ॥ तदिन्द्रस्य कर्म अभिज्ञाय ज्ञात्वा कुपितः पृथुपराक्रमः

वीरश्चाश्वमुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत् ॥ तदवद्यं हरे रूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः ॥ २२ ॥ यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया ॥
तानि पापस्य खण्डानि लिङ्गं खण्डमिहोच्यते ॥२३॥ एवमिन्द्रे हरत्यश्वं वैन्ययज्ञजिघांसया ॥ तद्गृहीतविसृष्टेषु पाखण्डेषु मतिर्नृणाम्
॥२४॥ धर्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु ॥ प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु ॥२५॥ तदभिज्ञाय भगवान्पृथुः पृथुपराक्रमः ॥
इन्द्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः ॥ २६ ॥ तमृत्विजः शक्रवधाभिसंधितं विचक्ष्य दुःप्रेक्ष्यमसह्यरंहसम् ॥ निवारयामासुरहो
महामते न युज्यतेऽत्रान्यवधः प्रचोदितात् ॥ २७ ॥ वयं मरुत्वन्तमिहार्थनाशनं ह्वयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषम् ॥ अयातयामोपहवै-
रनन्तरं प्रसह्य राजञ्जुहवाम तेऽहितम् ॥ २८ ॥

भगवान् पृथुः उद्यतकार्मुकः सन्निन्द्राय इन्द्रं हन्तुं बाणमादत्त जगृहे ॥ २६ ॥ तमिति ॥ तं पृथुं शक्रवधेऽभिसन्धिरभिप्रायोऽस्य सञ्जातस्तम्। इतजन्तः। अत एव क्रोधेन दुष्प्रेक्ष्यं रक्तनेत्रभुजस्फुरणादिविकारेण द्रष्टुमप्यशक्यमसह्यरंहसं शत्रुभिर्दुःसहवेगं विचक्ष्य दृष्ट्वा ऋत्विजः यज्ञानुष्ठानेऽधिकृता ब्राह्मणाः शक्रवधान्निवारयामासुः। अहो हे महामते प्रचोदितात् यज्ञाङ्गत्वेन विहितादश्ववधादन्यस्य वधोऽत्र यज्ञानुष्ठानकाले तव न युज्यते योग्यो न भवति ॥ २७ ॥ वयमिति ॥ हे राजन् अनन्तरमविलम्बितमद्यैव वयमयातयामैरगतवीर्यैरुपहवैराह्वानमन्त्रैस्तं तवाहितं शत्रुम् अर्थनाशकं यज्ञे विघ्नकर्त्तारं त्वच्छ्रवसा त्वद्यशसा एव हतत्विषं नष्टतेजसं तं मरुत्वन्तमिन्द्रमिह यज्ञशालायामेव ह्वयामहे। ततश्च प्रसह्य बलात्कारेण तमग्नये जुहवाम अग्नौ होष्यामः। अत्र कर्ममार्गस्य स्वभाव एवायं यत्र प्रवृत्ता विवेकिनोऽपि अनुचितं कुर्वन्तीति द्योतितम्। यथा ब्रह्मा दुहित्रभिलाषं रुद्रः कोपं विष्णववतारोऽपीन्द्रः कौटिल्यमिति ॥ २८ ॥

इतीति ॥ हे विदुर इत्येवं क्रतुपतिं यजमानमामन्त्र्य प्रतिबोध्य रुषा क्रोधेन जुह्वतः इन्द्राह्वानार्थं होमं कुर्वतः अत एव स्रुक् हस्ते येषां तान्स्रुग्घस्तान् अस्य पृथोः ऋत्विजोऽभ्येत्य उपगम्य स्वयंभूर्ब्रह्मा प्रत्यषेधत हवनप्रतिषेधवाक्यान्याह स्म । तद्भावः ॥ २९ ॥ न इति ॥ यज्ञरक्षार्थं यं जिघांसथ हन्तुमिच्छथ स इन्द्रो भवतां भवद्भिर्वध्यो वधार्हो न भवति यतः यज्ञेनेष्टाः पूजिताः सर्वे सुरा यस्येन्द्रस्य तनवः करचरणाद्यवयवस्थानापन्नास्तदंशा एव यत् यस्मात् यज्ञो नामायमिन्द्रो भगवतस्तनुः अवतार एव ततः सप्तम आकूत्यां " रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ' इत्युक्तत्वात् । तथा च भगवदवतारत्वात् यज्ञस्वरूपस्य तस्य यज्ञेन हन्तुमशक्यत्वात् तत्तनुभूतानां देवानामिष्टत्वाच्च यज्ञाख्य इन्द्रो न वध्य इति ॥ ३० ॥ तदिति ॥ हे द्विजाः तत्तस्मात्स्वस्यानुमतत्वात् राज्ञ एतत्कर्म जिघांसता तद्विघ्नमिच्छता इन्द्रेणानुष्ठितं प्रवर्तितं महद्धर्मव्यतिकरं महतां वेदवादिनां धर्मस्य नाशकमिदं पाखण्डं यूयं पश्यत अतो बलीयसाऽनेन सख्यमेव कार्यमन्यथा भूयः पाखण्डं स्रक्ष्यतीति ॥ ३१ ॥ पृथुकीर्तेरिति ॥ यर्हि पुनर्य-

इत्यामन्त्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा ॥ स्रुग्घस्ताञ्जुह्वतोऽभ्येत्य स्वयंभूः प्रत्यषेधत ॥ २९ ॥ न वध्यो भवतामिन्द्रो यद्यज्ञो भगवत्तनुः ॥ यं जिघांसथ यज्ञेन यस्येष्टास्तनवः सुराः ॥ ३० ॥ तदिदं पश्यत महद्धर्मव्यतिकरं द्विजाः ॥ इन्द्रेणानुष्ठितं राज्ञः कर्मैतद्विजिघांसता ॥३१॥ पृथुकीर्तेः पृथोर्भूयात्तर्ह्येकोनशतक्रतुः ॥ अलं ते क्रतुभिः स्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित् ॥ ३२ ॥ नैवात्मने महेन्द्राय रोषमाहर्तुमर्हसि ॥ उभावपि हि भद्रं त उत्तमश्लोकविग्रहौ॥३३॥माऽस्मिन्महाराज कृथाः स्म चिन्तां निशामयाऽस्मद्वच आहृतात्मा ॥ यद्ध्यायतो दैवहतं नु कर्तुं मनोतिरुष्टं विशते तमोऽन्धम् ॥ ३४ ॥

ज्ञप्रवर्तनेऽनर्थान्तरोत्पत्तिभयं तर्हि पृथुकीर्तेः ख्यातयशसः पृथोः एकेनोनं शतं क्रतवो यस्य तादृश एव प्रयोगो भूयात् । पृथुरिति पाठे एकोनं शतं क्रतवो यस्य तादृशोऽपि महेन्द्रात्पृथुकीर्तिर्भूयात् क्रतुशतसङ्कल्पस्य अपूर्णत्वेऽपि मदाशीर्वादात्तस्यैकोनत्वेऽपि पूर्तिर्भवतु राजानमाह । ते तव स्विष्टैः सम्यगनुष्ठितैः क्रतुभिरलं न किंचित्प्रयोजनम् । यद्यस्माद्भवान् मोक्षधर्मवित् अतो मोक्षधर्मा अनुष्ठेयाः किं स्वल्पफलैर्यज्ञैरिति ॥ ३२ ॥ नैवेति ॥ आत्मने स्वरूपाय महेन्द्राय रोषमाहर्तुं कर्तुं त्वं नैवार्हसि । हि यतः उभावपि युवाम् उत्तमश्लोकस्य भगवतो विग्रहौ मूर्ती अवतारावित्यर्थः । अतस्ते भद्रं भविता ॥ ३३ ॥ मास्मिन्निति ॥ हे महाराज अस्मिन् यज्ञे विघ्ने सत्यपि त्वं चिन्तां मा स्म कृथाः आहृतात्मा एते महान्तो यत्कथयन्ति तद्युक्तमेवेत्यस्मास्वादरयुक्तचित्तः सन्नस्मद्वचो निशामय शृणु । यत् यस्मात् दैवहतं दैवेन प्रारब्धकर्मणा तत्फलदात्रा परमेश्वरेण वा हतं विघ्नितं कार्यं कर्तुं ध्यायतस्तु मनो नु निश्चितमतिरुष्टं रोषयुक्तं सत् अन्धमतिगाढं तमो मोहं विशति नतु शान्तिं लभते ॥ ३४ ॥

क्रतुरिति ॥ एष क्रतुः विरमताम् । तदर्थः । यतोऽत्र देवेषु दुष्टोऽवग्रह आग्रहो भवति । यत्र यस्मिन् दुराग्रहे सतीन्द्रनिर्मितैः पाखण्डैर्धर्मस्य व्यतिकरो विनाशोऽभूत् ॥ ३५॥ इन्द्रदुराग्रहकृतमनर्थं पश्यत्याह—एभिरिति॥य इन्द्रः ते यज्ञभुक् अश्वमुट् अश्वापहारकश्च तेनेन्द्रेणोपसृष्टैः प्रवर्तितैर्हारिभिश्चित्ताकर्षकैरेभिः पाखण्डैरेनं जनं ह्रियमाणमाकृष्यमाणं विचक्ष्व पश्य ॥ ३६ ॥ भवानिति ॥ हे वैन्य समयानुरूपं शास्त्रानुरूपं जनानां धर्मं वेनस्यापचारात् अवलुप्तं विनष्टं परित्रातुं रक्षितुं तस्य वेनस्य देहतो भवान् अद्येदानीमिह भूतलेऽवतीर्णोऽस्ति अतः त्वं विष्णोः कलाऽसि । यद्वा । भवान् इति त्वमित्यस्य विशेषणं प्रशस्त इत्यर्थः । विष्णोः कलैव त्वमवतीर्णोऽसीत्येकवाक्यतयाऽन्वयः ॥ ३७॥ स त्वमिति ॥ हे प्रजापते हे प्रभो स भगवदवतारस्त्वमस्य विश्वस्य भवमुद्भवं विमृश्य विचार्य यैर्वेनाङ्गमन्थनात्त्वमुत्पादितोऽसि तेषां विश्वसृजां भृग्वादीनां संकल्पनं मनोरथं प्रजापालनादिना पिपीपृहि पूरय । आर्षः प्रयोगः। पिपृहि इति पिपूर्हि इति वा योग्यम् । आदौ तु भागुरिमतेऽपरेल्लोपः ततः प्रचण्डपाखण्डपथरूपामुपधर्मस्य अधर्मस्य मातरं जननीम्

क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रहः ॥ धर्मव्यतिकरो यत्र पाखण्डैरिन्द्रनिर्मितैः ॥ ३५ ॥ एभिरिन्द्रोपसंसृष्टैः पाखण्डैर्हारिभिर्जनम् ॥ ह्रियमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट् ॥ ३६ ॥ भवान्परित्रातुमिहावतीर्णो धर्मं जनानां समयानुरूपम् ॥वेनापचारादवलुप्तमद्य तद्देहतो विष्णुकलाऽसि वैन्य ॥ ३७ ॥ स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापतेः संकल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि ॥ ऐन्द्रीं च मायामुपधर्ममातरं प्रचण्डपाखण्डपथं जहि प्रभो ॥ ३८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः ॥ तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनाऽपि च संदधे ॥ ३९ ॥ कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे ॥ वरान्ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ॥ ४० ॥ विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः ॥ आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ॥ ४१ ॥

ऐन्द्रीं मायां च जनेषु प्रवृत्तां जहि निवारय । पाखण्डपथमिति मायाविशेषणत्वेऽपि अजहल्लिङ्गत्वात्पुंस्त्वम्॥ ३८॥इत्थमिति ॥ इत्थं लोकगुरुणा ब्रह्मणा समादिष्टः प्रतिबोधितः स विशांपतिः राजा यथा ब्रह्मणा प्रोक्तं तथा यज्ञाग्रहं हित्वा वात्सल्यं स्नेहं च कृत्वा मघोनापि संदधे इन्द्रेण सह सन्धानं च कृतवान् । वात्सल्यशब्देन पृथोः सद्गुणाधिकतया वयोज्येष्ठादपीन्द्रात् वृद्धत्वं सूच्यते ॥ ३९॥ कृतेति ॥ वरान्ददति ते वरदा देवा ये तस्य बर्हिषि तर्पिताः भागदानेन तोषितास्ते कृतमवभृथसंबन्धि स्नानं येन तस्मै भूरीणि कर्माणि यस्य तस्मै पृथवे वरान् ददुः ॥ ४० ॥ विप्रा इति ॥ हे क्षत्तः सत्या आशिषो येषां ते श्रद्धया लब्धा दक्षिणा यैस्ते सत्कृताः विप्रास्तुष्टाः सन्तस्तस्मै आदिराजाय पृथवे आशिषो युयुजुर्ददुः ॥ ४१ ॥

तुष्टानां वाक्यम्—त्वयेति ॥ हे महाबाहो पितरो देवा ऋषयो मानवाश्च येऽत्र समागतास्ते सर्वे एव त्वयाऽऽहूता दानमानाभ्यां यथायोग्यं पूजिताश्च ॥४२॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरमाच्चतुर्थस्योनविंशके ॥ १९ ॥ विंशे यज्ञेन्द्रवशात् साक्षाद्धरिः प्रीतः पृथुं नृपम् ॥ वरदानप्रसङ्गोऽस्य श्लोकास्तत्राष्टवह्नयः ॥ उवाच षट्कं संपूर्णा रसतर्का अनुष्टुभः ॥ २० ॥ भगवानिति ॥ विभुर्यज्ञपतिर्यज्ञभुक् च यज्ञैः स्विष्टः सम्यक् पूजितः अतस्तुष्टः वैकुण्ठो भगवानपि मघवता इन्द्रेण सह प्रसन्नतया वरदानादीच्छया तं राजानमभाषत ॥ १ ॥ एष इति ॥ एष इन्द्रः ते तव हयमेधेषु शतस्य शततमस्यान्तिमस्य भङ्गं ह स्फुटमकारषीत् अकार्षीत् । अकाराधिक्यमार्षम् । ततो लज्जितः अतः आत्मानमुभयोर्ममावतारत्वादात्मनः स्वरूपभूतं त्वां क्षमापयतः क्षमां कारयतः । आपुगार्षः । यद्वा क्षमामाप्नोति क्षमापः कर्मण्यण्

त्वयाऽऽहूता महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पृथुचरित्रे इन्द्रकृतपाषण्डमार्गवर्णनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ भगवानपि वैकुण्ठः साकं मघवता विभुः ॥ यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक्तमभाषत ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एष तेऽकारषीद्भङ्गं हयमेधशतस्य ह ॥ क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षन्तुमर्हसि ॥ २ ॥ सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः ॥ नाभिद्रुह्यन्ति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरम् ॥ ३ ॥ पुरुषा यदि मुह्यन्ति त्वादृशा देवमायया ॥ श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ॥ ४ ॥ अतः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः ॥ आरब्ध इति नैवास्मिन्प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ॥ ५ ॥ असंसक्तः शरीरेऽस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे ॥ अपत्ये द्रविणे वाऽपि कः कुर्यान्ममतां बुधः ॥ ६ ॥ एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः ॥ सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ॥ ७ ॥

तादृशं कुर्वतः "तत्करोति" इति णिच् । अमुष्य त्वं क्षन्तुमर्हसि॥२॥सुधिय इति ॥ हे नरदेव यर्हि यस्माद्धेतोः कलेवरम् आत्मा न भवति अतः लोके सुधियः नरोत्तमाः साधवः सज्जनाः भूतेभ्यो भूतानि पीडयितुं "क्रियार्थ" इत्यादि चतुर्थी । अत उपसृष्टद्रुहो योगेऽपि न द्वितीया न अभिद्रुह्यन्ति ॥ ३ ॥ पुरुषा इति ॥ त्वादृशा विवेकिनोऽपि पुरुषाः देवस्य मम मायया यदि मुह्यन्ति द्रोहादिषु प्रवर्तन्ते तदा तेषां दीर्घया बहुकालाभ्यस्तयापि वृद्धानां ज्ञानिनां सेवया परं केवलं श्रम एव जातो न कश्चित्पुरुषार्थः ॥ ४ ॥ अत इति ॥ अविद्यास्वरूपाज्ज्ञानं ततः कामस्ततः कर्माणि तैरारब्धो रचित इत्येवमिमं कायं विद्वान् प्रतिबुद्धः पुरुषोऽस्मिन् देहे नैवानुषज्जते अहमित्यात्मबुद्धिं नैव करोति॥५॥असंसक्त इति ॥ बुधः आत्मज्ञानी अत एवास्मिन् शरीरेऽपि असंसक्तश्चेत्तदा अमुना शरीरेणोत्पादिते गृहे अपत्ये द्रविणे धने वापि ममतां कः कुर्यात् ॥६॥ एक इति ॥ असौ आत्मा एकः शुद्धः स्वयंज्योतिः निर्गुणः गुणानामाश्रयः सर्वगः अनावृतः साक्षी द्रष्टा निरात्मा स्वस्मिन्नात्मान्तररहितः अतः आत्मनः देहात्परो भिन्नः

देहस्तु अनेकः मलिनः जडः सगुणश्च स्वकारणभूतः गुणाश्रितः परिच्छिन्नः अतो वस्त्रादिना आवृतः दृश्यः आत्मन आयतनत्वात्सात्मा च इति नवधापि विलक्षणः ॥ ७ ॥ य इति ॥ यः पुरुष एवं वर्णितं सन्तं विद्यमानं तत्रापि न दूरं किं त्वात्मस्थम् आत्मन्येव स्थितमात्मानं वेद जानाति । स मयि परमेश्वरे एव स्थितः अतः प्रकृतिकार्यभूतदेहस्थोऽपि सः तद्गुणैः सुखदुःखपुण्यपापादिभिर्नाज्यते न लिप्यते ॥ ८ ॥ य इति ॥ हे राजन् यः निराशीः निष्कामः श्रद्धयान्वितश्च स्वधर्मेण मां नित्यं भजते तस्य मनः शनकैः प्रसीदति शुद्ध्यति ॥ ९ ॥ परित्यक्तेति ॥ यदा विशदाशयः शुद्धमना भवति तदा परित्यक्तगुणः सन् सम्यग्दर्शनो भूत्वा मम सम्यगौदासीन्येनावस्थानमेव ब्रह्म तदेव कैवल्यं तद्रूपां शान्तिम् अश्नुते । यद्वा । समं निर्भेदं वस्थानं भागुरिमतेऽकारलोपः ॥ १० ॥ उदासीनमिति ॥ द्रव्यं देहः ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि आत्मा मनः तेषामध्यक्षं द्रष्टारमपि इमम् आत्मानं यस्तूदासीनमिव साक्षिमात्रं कूटस्थं निर्विकारं वेद स शोभनं शुद्धमक्षरं ब्रह्माप्नोति ॥ ११ ॥ भिन्न-

य एवं सन्तमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः ॥ नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः ॥ ८ ॥ यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः ॥ भजते शनकैस्तस्य मनो राजन्प्रसीदति ॥ ९ ॥ परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः ॥ शान्तिं मे समवस्थानं ब्रह्मकैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥ उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम् ॥ कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनम् ॥ ११ ॥ भिन्नस्य लिङ्गस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः ॥ दृष्टासु संपत्सु विपत्सु सूरयो न विक्रियन्ते मयि बद्धसौहृदाः ॥ १२ ॥ समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेन्द्रियाशयः ॥ मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयुतो विधत्स्व वीराऽखिललोकरक्षणम् ॥ १३ ॥ श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो यत्साम्पराये सुकृतात्षष्ठमंशम् ॥ हर्ताऽन्यथा हृतपुण्यः प्रजानामरक्षिता करहारोऽघमत्ति ॥ १४ ॥

स्येति ॥ द्रव्याणि महाभूतानि क्रिया इन्द्रियाणि कारकाः इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः चेतना चिदाभासयुक्तमन्तःकरणं तदात्मनस्तत्सङ्घातात्मकस्य अतः आत्मनः सकाशाद्भिन्नस्य लिङ्गस्य देहस्यैव गुणप्रवाहो जन्ममरणसुखदुःखादिविकारो नात्मन इति पश्यन्तः मयि बद्धसौहृदाः सूरयो विवेकिनो दृष्टासु प्राप्तासु संपत्सु विपत्सु च न विक्रियन्ते हर्षशोकादि न कुर्वन्ति ॥ १२ ॥ सम इति ॥ हे वीर त्वं सुखे च दुःखे च समः तथा समाना उत्तममध्यमाधमा यस्य स तथाभूतश्च जितानीन्द्रियाण्याशयोऽन्तःकरणं च येन स तथा सन् मया परमेश्वरेणोपक्लृप्ताः सम्पादिता येऽखिला लोका अमात्यादयस्तैः संयुतः सन् अखिललोकरक्षणं विधत्स्व कुरु ॥ १३ ॥ श्रेय इति ॥ प्रजापालनमेव राज्ञः श्रेयः श्रेयस्करम् । यत् यस्मात् सम्पराये परलोके प्रजापालकः प्रजाभिः कृतात्सुकृतात् षष्ठमंशं हर्ता हरति तत्फलं भुंक्ते अन्यथा करहारः सन् अरक्षिता चेत् प्रजाभिर्हृतं पुण्यं यस्य सः राजा प्रजानामघमत्ति पापफलं भुंक्ते ॥ १४ ॥

एवमिति ॥ एवं सति प्रजापालनस्य तवावश्यकत्वे सति द्विजाग्र्याणां वेदवादिनामनुमतः संमतश्चासावनुवृत्तः परम्पराप्राप्तश्च यो धर्मः स प्रधानो मुख्योऽर्थकामौ तु प्रासङ्गिकौ यस्य सः तथा अन्यतमः अतिशयेनान्यः धर्मादिष्वनासक्त इत्यर्थः । ऐकपद्यपाठे प्रागुक्तधर्मप्रधानावन्यतमावर्थकामौ यस्य स तथा । अत एव अनुरक्तो लोको यस्मिन्सः अस्याः पृथिव्याः अविता रक्षकश्च सन् ह्रस्वेनाल्पेन कालेन स्वगृहोपयातान् स्वगृहे प्राप्तान् सिद्धान् सनत्कुमारादीन्द्रष्टा त्वं द्रक्ष्यसीति ॥ १५ ॥ वरमिति ॥ हे मानवेन्द्र अहं ते गुणैः शीलेन च यन्त्रितः वशीकृतोऽस्मि अतः मत् मत्तस्त्वं कंचन यथेष्टं वरं वृणीष्व । यत् यस्मात् समं स्वीयपरकीयादिषु वैषम्यरहितं चित्तं येषां तेष्वेव वर्त्तितुं शीलं यस्य स तथाभूतोऽहम् अतः गुणशीलरहितजनैस्तु मखैर्यज्ञैः तपोभिः तथा योगेन वा अहं न सुलभः प्रसन्नो न भवामि ॥ १६ ॥ स इति ॥ विश्वजित् पृथुः लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन भगवता अनुशासितः स्वार्थे णिच् । अनुशिक्षितः संस्तस्य हरेरादेशमाज्ञां शिरसा जगृहे बहुमानेनाङ्गीचकार ॥ १७ ॥ स्पृशन्तमिति ॥ क्षमयितुं पादयोः

एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोऽन्यतमोऽविताऽस्याः ॥ ह्रस्वेन कालेन गृहोपयातान्द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः ॥ १५ ॥ वरं च मत्कञ्चन मानवेन्द्र वृणीष्व तेऽहं गुणशीलयन्त्रितः ॥ नाहं मखैर्वै सुलभस्तपोभिर्योगेन वा यत्समचित्तवर्ती ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स इत्थं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित् ॥ अनुशासित आदेशं शिरसा जगृहे हरेः ॥ १७ ॥ स्पृशन्तं पादयोः प्रेम्णा व्रीडितं स्वेन कर्मणा ॥ शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ह ॥ १८ ॥ भगवानथ विश्वात्मा पृथुनोपहृतार्हणः ॥ समुज्जिहानया भक्त्या गृहीतचरणाम्बुजः ॥ १९ ॥ प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनमनुग्रहविलम्बितः ॥ पश्यन्पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सताम् ॥ २० ॥ स आदिराजो रचिताञ्जलिर्हरिं विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः ॥ न किंचनोवाच सबाष्पविक्लवो हृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः ॥ २१ ॥

स्पृशन्तं यतः स्वेन कर्मणा अश्वापहरणलक्षणेन व्रीडितं लज्जितं शतक्रतुमिन्द्रं प्रेम्णा परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज त्यक्तवान् ॥ १८ ॥ भगवानिति द्वयम् ॥ विश्वस्यात्मा समुज्जिहानया प्रतिक्षणं वर्द्धमानया भक्त्या पृथुनोपहृतं समर्पितमर्हणं पूजासाधनमर्घ्यपाद्यादि यस्मै सः तथाभूतया भक्त्यैव तेन गृहीते चरणाम्बुजे यस्य पद्मपलाशाक्षः सतां सुहृन्मित्रं भगवान् प्रस्थानाभिमुखो गमनायोद्यतोऽप्यनुग्रहेण विलम्बितः कृतविलम्ब एनं पृथुं पश्यन्न प्रतस्थे प्रयाणं न कृतवान् ॥ १९ ॥ २० ॥ स इति ॥ अश्रुपूर्णलोचनः स आदिराजः पृथुः हरिं विलोकितुं न अशकत् तथा बाष्पेण कण्ठरोधकजलेन विक्लवो व्याकुलः सन् स पृथुः किंचन किंचिदपि न उवाच किन्तु रचिताञ्जलिर्यन स तथावस्थितः सन्नमुं हरिं हृदोपगुह्य संश्लिष्य तत्राधात् धृतवान् ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अथ अश्रुकलाः अश्रुबिन्दून् अवमृज्य विशोध्य अतृप्तयोर्दृशोर्गोचरं विषयभूतं पदा क्षितिं स्पृशन्तम् उरङ्गविद्विषः गरुडस्योन्नते अंसे स्कन्धे विन्यस्तं हस्ताग्रं येन तं पुरुषं भगवन्तं विलोकयन्नाह । यद्यपि देवाः क्षितिं न स्पृशन्ति तथापि कृपापरवशो हरिरात्मानं विस्मृतवानिवेति । अत एव स्खलनपरिहाराय गरुडस्यांसे हस्ताग्रन्यासः ॥ २२ ॥ वरानिति ॥ हे विभो हे ईश हे कैवल्यपते बुधः वरदानामीश्वरात् त्वत् त्वत्तः गुणैर्गुणकार्यैर्विषयैर्विक्रियते इति गुणविक्रियस्तथाभूतः आत्मा चित्तं येषां तेषां विषयिणां योग्यान् वरान् विषयान् कथं वृणीते नैव वृणीत इत्यर्थः । नारकाणां श्वशूकरादिनारकीं योनिमितामपि देहिनां ये विषयाः सन्ति अतोऽहमपि तान् वरान्न वृणे । कैवल्यपतेरिति पञ्चम्यन्तः पाठो वा ॥ २३ ॥ कैवल्यपतेः कैवल्यं वरणीयमित्यपि नेत्याह—नेति ॥ हे नाथ महत्तमानां युष्मद्भक्तानामन्तर्हृदयान्मुखद्वारा च्युतो निर्गतो युष्मच्चरणाम्बुजासवः परमानन्दजनकयुष्मत्कथारूपो रसो यत्र कैवल्ये नास्ति तस्मात् तत् कैवल्यमप्यहं क्वचित्कदाचिदपि न कामये किन्तु भवत्कथाश्रवणाय कर्णानामयुतं दशसहस्राणि विधत्स्व । तावतां कर्णानां सामर्थ्यं मम द्वयोः कर्णयोर्देहीति एष एव मे मह्यं वरो देयः । यत्र यत्र यैर्यैर्या या गुणकथाः

अथावमृज्याश्रुकला विलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाह पूरुषम् ॥ पदा स्पृशन्तं क्षितिमंस उन्नते विन्यस्तहस्ताग्रमुरङ्गविद्विषः ॥२२॥ पृथुरुवाच ॥
वरान्विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनाम् ॥ ये नारकाणामपि सन्ति देहिनां तानीश कैवल्यपते वृणे न च ॥ २३ ॥
न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः ॥ महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः ॥ २४ ॥ स
उत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतो भवत्पदाम्भोजसुधाकणानिलः ॥ स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ॥ २५ ॥ यशः शिवं
सुश्रव आर्यसङ्गमे यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत् ॥ कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया ॥ २६ ॥

कीर्त्येरन् ताः सर्वाः कथाः मत्कर्णे प्रविशेयुरिति बहुकर्णापेक्षा यानीन्द्रियाणि ज्ञानिनो निन्दन्ति तेष्वेवैकस्य बाहुल्यमहं प्रार्थये इति वैलक्षण्यं द्योतितम् ॥ २४ ॥ स इति ॥ हे उत्तमश्लोक महतां मुखाच्च्युतो यो भवत्पदाम्भोजसुधायाः कणो लेशस्तत्संबन्धी योऽनिलः दूरादपि कथमपि किंचिदपि भगवद्यशःश्रवणमात्रं स एव यस्मात् विस्मृतः तत्वस्य वर्त्म मार्गो यैस्तेषां कुयोगिनां चलचित्तानां नोऽस्माकं पुनः स्मृतिमात्मज्ञानं वितरति सम्पादयति तस्मात् कथाश्रवणादन्यैर्वरैरलं न किंचित्प्रयोजनम् ॥ २५ ॥ यश इति ॥ हे सुश्रवः सत्कीर्ते यः कश्चिदपि आर्याणां महतां सङ्गमे सति शिवं कल्याणं ते यशः सकृत् अपि यदृच्छया अन्यप्रसङ्गादपि उपशृणोति स पशुस्वभावादितरः गुणज्ञः सारग्राही चेत्तदा पशुं विना यशःश्रवणात्कथं विरमेत् विरक्तो भवेत् । अत एव गुणज्ञा श्रीर्लक्ष्मीरपि गुणानां सर्वपुरुषार्थानां सङ्ग्रहः स्वस्मिन्समाहारस्तदिच्छया यत् यशःश्रवणमेव प्रकर्षेण वव्रे वृतवती त्वत्त इति शेषः । यद्वाङ्गीकृतवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथो इति ॥ अथो ततो हेतोः अहमपि पद्मकरा लक्ष्मीरिव लालसः भजने उत्सुकः सन् अखिलपुरुषोत्तमं गुणानामालयं त्वामेव भजे। एकस्मिन्पत्यौ स्वामिनि त्वयि स्पृधोः स्पर्द्धमानयोः स्पर्द्धधातोः स्पृधादेश आर्षः । कृतस्त्वच्चरणयोरेकोऽव्यवच्छिन्नस्तानो मनोविस्तारो याभ्यां तयोः आवयोः मम लक्ष्म्याश्च कलिः कलहोऽपि न स्यात् मा भवतु ॥ २७ ॥ भवतु वा कलिरित्याह—जगदिति ॥ हे जगदीश अतो यत् यस्याः लक्ष्म्याः कर्मणि भवत्सेवायां नोऽस्माकं ममानुयायिनां च समीहितमिच्छा भवति तस्यां जगज्जनन्यां लक्ष्म्यां वैशसं विरोधः स्यादेव संभवत्येव । तत्रापि भवान् ममैव पक्षपाती भविता इत्याह । यतो दीनवत्सलः त्वं भक्तैः कृतं फल्गु तुच्छमपि उरु बहु करोषि मन्यसे स्वे एव धिष्ण्ये परमानन्दस्वरूपेऽभिरतस्य तव तया लक्ष्म्या किं न किमपि प्रयोजनं येन तत्पक्षपातित्वं स्यात् ॥ २८ ॥ भजन्तीति ॥ हे भगवन् अथ अत एव पूर्वोक्ताद्धेतोः साधवो ज्ञानिनो व्युदस्तो निरस्तो मायागुणानां विभ्रमस्य विलासस्योदयो येन तं त्वामेव भजन्ति । न च ते सकामा इत्याह । भवत्पदानुस्मरणादृते

अथो भजे त्वाऽखिलपूरुषोत्तमं गुणालयं पद्मकरेव लालसः ॥ अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलिर्न स्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः ॥ २७ ॥
जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितम् ॥ करोषि फल्ग्वप्युरुदीनवत्सलः स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया
॥ २८ ॥ भजन्त्यथ त्वामत एव साधवो व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम् ॥ भवत्पदानुस्मरणादृते सतां निमित्तमन्यद्भगवन्न विद्महे
॥ २९ ॥ मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं वरं वृणीष्वेति भजन्तमात्थ यत् ॥ वाचा नु तन्त्या यदि ते जनोऽसितः कथं पुनः कर्म
करोति मोहितः ॥ ३० ॥ त्वन्मायया़ऽद्धा जन ईश खण्डितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनोऽबुधः ॥ यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा
त्वमेवार्हसि नः समीहितम् ॥ ३१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक्तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते ॥ दिष्ट्येदृशी धी-
र्मयि ते कृता यया मायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजाम् ॥ ३२ ॥

तद्विनाऽन्यत्तेषां सतां निमित्तं प्रयोजनं न विद्महे न विद्मः । तङ् आर्षः यद्वा हे इति संबोधने विद्म इति "विदो लटो वा" इति मसोमादेशः ॥ २९ ॥ मन्य इति॥ते तव गिरं वाचं जगतां विमोहिनीं मन्ये । यत् यस्माद्भजन्तं मामपि त्वं वरं वृणीष्वेत्यात्थ कथयसि । ते तव वाचा वेदलक्षणया तन्त्या रज्ज्वा यदि जनः असितः न बद्धः तर्हि मोहितः सन् पुनः पुनर्दुःखालयसंसारपातहेतुं कर्म कथं नु करोति अतस्तव वाचो मोहकत्वम् ॥ ३० ॥ त्वदिति ॥ हे ईश अद्धा निश्चितम् अयमबुधः अज्ञो जनस्त्वन्मायया ऋतात्मनः परमार्थसत्यस्वरूपात्त्वत्तः खण्डितः पृथक्कृतः पराङ्मुखीकृतः यत् यस्मात्त्वत्तोऽन्यत् पुत्रवित्तादिकमाशास्ते किन्तु यथा पिता बालानामप्रार्थितमपि हितं स्वयमेवाचरेत्तथा त्वमपि नोऽस्माकमज्ञानां हितमेवाप्रार्थितमपि स्वयं समीहितुं कर्तुमर्हसि॥ ३१ ॥इतीति॥आदिराजेन पृथुना इत्येवं नुतः स्तुतः स विश्वदृक् भगवान् तं पृथुमाह स्म। हे राजन् मयि ते भक्तिरस्तु।

ईदृशी अलौकिकी प्रेमवती धीस्ते त्वया मयि कृतेत्येतद्दिष्ट्या भद्रं जातम् । कुतो यतो यया धिया दुस्त्यजां दुस्तरामपि मदीयां मायां जनस्तरति । स्मेति पूर्वौ ॥ ३२ ॥ तदिति ॥ हे प्रजापते तत् तस्मात् त्वमप्रमत्तः विषयेष्वनासक्तः सन्मया यत् प्रजापालनाद्यादिष्टं तत्कुरु । यस्मात्साक्षाद्देवद्वारा वा मदादेशकरो मदाज्ञापालको लोकः प्राणी सर्वत्र इहामुष्मिंश्च शोभनं सुखं प्राप्नोति ॥ ३३ ॥ इतीति ॥ इत्येवं पृथुना पूजितः अच्युतः भगवान् राजर्षेः वैन्यस्य पृथोरर्थवत् पुरुषार्थहेतुं वचः प्रतिनन्द्य एवं पृथुम् अनुगृहीत्वा अभीष्टदानेन अनुगृह्य ल्यबभाव आर्षः । गन्तुं मतिं चक्रे ॥ ३४ ॥ देवेति द्वयम् ॥ ततश्च देवर्षिपितृगन्धर्वादयः अनेकानि भूतानि वैकुण्ठानुगताः भगवत्पार्षदा भगवद्भक्ताश्च यज्ञेश्वरो भगवान्विष्णुस्तद्विभूतिरूपत्वात्तद्बुद्ध्या वाचा स्तुत्यादिना वित्तेन वस्त्रादिप्रदानेन अञ्जलिभिर्नमस्कारैश्च भक्तिपूर्वकं राज्ञा सभाजिताः संपूजिताः सन्तस्ततः स्थानात्सर्वे ययुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ भगवानिति ॥ सोपाध्यायः उपाध्यायैः ऋत्विग्भिश्च सहितस्यामुष्य राजर्षेः पृथोर्मनो हरन्निवेति लोकोक्तिः ।

तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते ॥ मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनम् ॥ ३३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति वैन्यस्य राजर्षेः प्र-
तिनन्द्यार्थवद्वचः ॥ पूजितोऽनुगृहीत्वैनं गन्तुं चक्रेऽच्युतो मतिम् ॥३४॥ देवर्षिपितृगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगाः ॥ किन्नराप्सरसो मर्त्याः
खगा भूतान्यनेकशः ॥ ३५ ॥ यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्ताञ्जलिभक्तितः ॥ सभाजिता ययुः सर्वे वैकुण्ठानुगतास्ततः ॥ ३६ ॥ भग-
वानपि राजर्षेः सोपाध्यायस्य चाच्युतः ॥ हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ३७ ॥ अदृष्टाय नमस्कृत्य नृपः संदर्शितात्-
त्मने ॥ अव्यक्ताय च देवानां देवाय स्वपुरं ययौ ॥३८॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे श्रीविष्णुना पृथोर्यज्ञेऽनुशासनवर्णनं नाम विंशोऽ-
ध्यायः ॥ २० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः ॥ महासुरभिभिर्धूपैर्मण्डितं तत्र तत्र वै ॥ १ ॥ चन्दना-
गुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ॥ पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभिरार्चितम् ॥ २ ॥

वस्तुतः पृथोर्मनो हरेरधीनमेव सदाभूत् । अच्युतः प्रभुर्भगवानपि स्वधाम वैकुण्ठं राज्ञो हृदयं वा प्रत्यपद्यत अगात् ॥ ३७ ॥ अदृष्टायेति ॥ नृपः पृथुः अव्यक्तायापि सन्दर्शित आत्मा येन तस्मै अदृष्टाय दृक्पथमतिक्रान्ताय देवानां देवाय वासुदेवाय तमनुकूलयितुं नमस्कृत्य यज्ञस्थानात् स्वपुरं ययौ ॥ ३८ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य विंशेऽध्याये व्यधादिमाम् ॥ २० ॥ एकविंशे महासत्रे देवादिसदसि प्रजाः ॥ अशिक्षयत्पृथुस्तत्र श्लोका नयनमार्गणाः ॥ अनुष्टुभः सार्द्धषष्टिरुवाचेति वचांसि षट् ॥२१॥ स्वपुरं ययावित्युक्तं तत्र पुरं वर्णयति—मौक्तिकैरिति त्रिभिः ॥ मौक्तिकैः कुसुमानां स्रग्भिः दुकूलैः स्वर्णतोरणैः महासुरभिभिर्धूपैः तत्र तत्र स्थाने मण्डितम् ॥ १ ॥ चन्दनागुरुयुक्तैस्तोयैरार्द्रा रथ्याः चत्वराणि चतुष्पथाः अङ्गणानि वा मार्गाश्च तद्युक्तम् । पुष्पाक्षतफलैः तोक्मैरङ्कुरैः लाजैर्भृष्टधान्यैः

अर्चिभिर्दीपैश्चार्चितम् ॥ २ ॥ सवृन्दैः फलपुष्पादिवृन्दसहितैः कदलीस्तम्भैः तथा पूगानां पोतैर्बालवृक्षैः परिष्कृतं शृङ्गारितं तथा आम्रादितरूणां पल्लवाः कोमलपत्राणि तै रचिताभिर्मालाभिः सर्वतः सम्यगलङ्कृतम् ॥ ३ ॥ प्रजा इति ॥ दीपानां बलिभिस्तथा संभृतानि सम्पादितानि यान्यशेषाणि सर्वाणि मङ्गलानि दध्यक्षतफलादीनि तैश्च सह प्रजाः । स्त्रिय इत्यपि पाठः । तथा मृष्टाभ्यामुज्ज्वलाभ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डिताः मृष्टाः स्नानादिना शुद्धाः कन्याश्च तं पृथुमभीयुः संमुखं जग्मुः ॥ ४ ॥ शङ्खेति ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषेण तथा ऋत्विजां ब्राह्मणानां ब्रह्मघोषेण वेदपाठेन च सह सूतादिभिश्च स्तूयमानो वीरो महाप्रतापी तथापि गतस्मयः गर्वरहितः पृथुः भवनं स्वगृहं विवेश ॥ ५ ॥ पूजित इति ॥ महायशाः पृथुः गृहप्रवेशात्प्रागेव तत्र तत्र स्थाने पौरादिभिः पूजितः अत एव तेषु प्रीतः सन् प्रियान् मनोभीष्टान् वरान् प्रकर्षेणासंकोचेन ददातीति तथाभूतस्तांस्तान्पौरादींस्तत्तदभीष्टदानेन पूजयामास ॥ ६ ॥ स इति ॥ अनवद्यानि निर्दोषाणि चेष्टितानि यस्य सः गुणैर्महान् अत एव महत्तमः पूज्यः स पृथुः एवमादीनि

सवृन्दैः कदलीस्तम्भैः पूगपोतैः परिष्कृतम् ॥ तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतम् ॥ ३ ॥ प्रजास्तं दीपबलिभिः संभृताशेषमङ्गलैः ॥
अन्वीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुण्डलमण्डिताः ॥ ४ ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजाम् ॥ विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः
॥ ५ ॥ पूजितः पूजयामास तत्र तत्र महायशाः ॥ पौराञ्जानपदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः ॥ ६ ॥ स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः कर्माणि
भूयांसि महान्महत्तमः ॥ कुर्वञ्छशासावनिमण्डलं यशः स्फीतं निधायारुरुहे हरेः पदम् ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ तदादिराजस्य यशो
विजृम्भितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ॥ क्षत्ता महाभागवतः सदस्पते कौषारविं प्राह गृणन्तमर्चयन् ॥ ८ ॥ विदुर उवाच ॥ सोऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाऽशेषसुरार्हणः ॥ बिभ्रच्च वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गाम् ॥ ९ ॥ को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ॥ लोकाः सपाला उपजीवन्ति काममद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धम् ॥ १० ॥

यज्ञादीनि भूयांसि बहूनि कर्माणि स्वयं कुर्वन् अवनिमण्डलं शशास । ततश्च स्फीतं प्रवृद्धं यशः निधाय हरेः पदमारुरुहे । तद्भावः ॥ ७ ॥ तदिति ॥ हे सदस्पते शौनक अशेषैः सर्वैः गुणैर्विजृम्भितं प्रवृद्धं गुणवद्भिः सभाजितमादृतं तदपूर्वं पृथ्वीदोहनादि आदिराजस्य पृथोर्यशो गृणन्तं वर्णयन्तं कौषारविं मैत्रेयमर्चयन् सत्कुर्वन् महाभागवतः क्षत्ता विदुरः प्राह स्म पप्रच्छ ॥ ८ ॥ स इति ॥ विप्रैरभिषिक्तस्ततश्च लब्धान्यशेषेभ्यः सुरेभ्यो ब्रह्मादिभ्योऽर्हणानि च्छत्रासनादीनि येन स पृथुः याभ्यां बाहुभ्यां गां पृथ्वीं दुदोह तयोर्बाह्वोर्वैष्णवं तेजो बिभ्रत् सन् अग्रे किमकरोदिति शेषः ॥ ९ ॥ को न्विति ॥ यस्य पृथोर्विक्रमस्य पृथ्वीदोहनसमीकरणलक्षणस्योच्छिष्टं शेषं कामं भोग्यमद्याप्यशेषाः सर्वे भूपाः राजानस्तथा लोकपालैरिन्द्रादिभिः सहिता लोकाः सर्वे प्राणिनश्चोपजीवन्ति भुञ्जते तस्यास्य कीर्तिं को नु को वाभिज्ञो गुणग्राही न शृणोति तत्तस्य

शुद्धं कर्म मे मह्यं वद ॥ १० ॥ गङ्गेति ॥ गङ्गायमुनयोर्नद्योरन्तरा मध्ये क्षेत्रं पुण्यदेशमावसन् स पृथुः पुण्यानां पूर्वकृतानां बन्धकरूपाणां जिहासया भोगेन क्षपणार्थं प्राचीनकर्मभिरारब्धानेव भोगान् बुभुजे नतु तदासक्त्या भोगान्तरार्थं यत्नं चकार । अत्र पृथुशरीरे भगवदंशो जीवश्चेत्यंशद्वयमभूत् । तत्र जीवमेवोद्दिश्य कर्म प्रारब्धभोगा-दिवर्णनम् ॥ ११ ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र अस्खलितः अप्रतिहतः आदेशः आज्ञा यस्य सः ब्राह्मणकुलादन्यत्र तत् विना तथा अच्युतो भगवानेव गोत्रं प्रवर्तकतुल्यो येषां वैष्णवानां तेभ्यश्चान्यत्र तांश्च विना सप्तद्वीपेषु एको दण्डधृक् धृञेः क्विप् । अत्र तेन ब्राह्मणानां तत्तद्वेदाचार्याः वैष्णवानां तु तत्तन्मन्त्रगुरव एव शासितृत्वे स्थापिता इति सूचितम् ॥ १२ ॥ एकदेति ॥ हे सत्तम एकदा तस्य महासत्रदीक्षा आसीत् । तत्र सत्रे दिवौकसां देवगन्धर्वादीनां स्वर्गवासिनां तथा ब्रह्मर्षीणां राजर्षीणां च समाजो मेलनमासीत् ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सत्रे अर्हत्सु पूज्येषु सर्वेषु यथार्हतः यथायोग्यं सुष्ठु अर्चितेषु सत्सु सदसः सभाया मध्ये ताराणां मध्ये

मैत्रेय उवाच ॥ गङ्गायमुनयोर्नद्योरन्तरा क्षेत्रमावसन्॥आरब्धानेव बुभुजे भोगान्पुण्यजिहासया॥११॥सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदण्डधृक्॥
अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥ १२ ॥ एकदासीन्महासत्रदीक्षा तत्र दिवौकसाम् ॥ समाजो ब्रह्मर्षीणां च राजर्षीणां च सत्तम ॥ १३ ॥
तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः ॥ उत्थितः सदसो मध्ये ताराणामुडुराडिव ॥ १४ ॥ प्रांशुः पीनायतभुजो गौरः कञ्जारुणेक्षणः॥
सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः ॥ १५ ॥ व्यूढवक्षा बृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः ॥ आवर्तनाभिरोजस्वी काञ्चनोरुरुद-
ग्रपात् ॥ १६ ॥ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धजः कम्बुकन्धरः ॥ महाधने दुकूलाग्र्ये परिधायोपवीय च ॥ १७ ॥ व्यञ्जिताशेषगात्रश्रीर्नियमे
न्यस्तभूषणः ॥ कृष्णाजिनधरः श्रीमान्कुशपाणिः कृतोचितः ॥ १८ ॥

उडुराट् चन्द्र इव पृथुः विज्ञापनार्थम् उत्थितः ॥ १४ ॥ तं वर्णयति–प्रांशुरिति ॥ प्रांशुरुन्नतः पीनावायतौ च भुजौ यस्य स गौरः कञ्जे इवारुणे ईक्षणे यस्य सः सुनासः सुमुखः सौम्यः प्रियदर्शनः पीनौ अंसौ स्कन्धौ यस्य शोभना द्विजाः दन्ताः स्मितं च यस्य ॥ १५ ॥ व्यूढेति ॥ व्यूढं विस्तीर्णं वक्षो यस्य बृहत्यौ श्रोणी यस्य वलिभिर्वल्गु सुन्दरं दलवत् अश्वत्थपत्रवदुपरि विस्तृतमधस्तात्सङ्कुचितं चिक्कणं चोदरं यस्य आवर्त्त इव निम्ना नाभिर्यस्य सः ओजस्वी शक्तः काञ्चनवदुज्ज्वला-वूरू यस्य उदग्रौ उन्नताग्रौ पादौ यस्य सः ॥ १६ ॥ सूक्ष्मेति ॥ सूक्ष्माश्च ते वक्राश्चासिताः कृष्णाश्च स्निग्धाश्चिक्कणाश्च मूर्द्धजाः केशा यस्य कम्बुवत् त्रिरेखाङ्किता कन्धरा यस्य महाधने ये दुकूलाग्र्ये वस्त्रश्रेष्ठे तयोरेकं परिधाय वसित्वा एकमुपवीय उत्तरीयं च कृत्वा वर्त्तमानः ॥ १७ ॥ व्यञ्जितेति ॥ नियमे निमित्ते सत्रनियमवशा-दित्यर्थः । न्यस्तानि त्यक्तानि भूषणानि येन अत एव तैरनावृतत्वात् व्यञ्जिता प्रकटिता अशेषगात्रेषु श्रीः स्वाभाविकी शोभा येन कृष्णाजिनधरः श्रीमान् कान्तिमान्

कुशपाणिः कृतानि उचितानि कर्माणि येन ॥ १८ ॥ शिशिरेति द्वयम् ॥ शिशिरे सन्तापहरे स्निग्धे च तारे ययोस्ते अक्षिणी यस्य सः उर्वीशः पृथुः तदा समन्ततः समैक्षत । ततश्च सभ्यान् स्वाभिमुखान् दृष्ट्वा सदः सभां संहर्षयन्निव इव एवार्थे । सर्वेषामुपकारार्थं स्वयमनुभूतमनुवदन्निव इदं वक्ष्यमाणं चारु श्रोत्रप्रियं चित्राणि पदानि यस्मिन् श्लक्ष्णं प्रशस्तं मृष्टं शुद्धं रागद्वेषादिना पक्षपातशून्यं गूढं गम्भीरार्थम् अविक्लवं व्याकुलतारहितं वचः ऊचिवान् ॥ १९ ॥ २० ॥ सभ्या इति ॥ हे सभ्याः हे साधवः ये इह सत्रे आगतास्ते सर्वे यूयं मे वाक्यं शृणुत वो युष्माकं भद्रं भविष्यति । यतो जिज्ञासुभिः स्वमनीषितं विचारितं धर्मं युक्तायुक्तपरीक्षार्थं सत्स्वावेद्यं वक्तव्यमेव अतो युक्तायुक्तनिर्णयार्थं मया स्वविचारितं युष्मासु निवेद्यते न युष्मदुपदेशार्थम् ॥ २१ ॥ अहमिति ॥ यतोऽहमिह अस्मिन्नवसरे प्रजानां राजा योजितः मुनीभिः स्थापितः अतः दुष्टानां दण्डधरः धर्मस्थानां रक्षिता वृत्तिदः जीविकाप्रदश्च । मुग्धानां स्वेषु सेतुषु धर्ममर्यादासु पृथक् यथाधिकारं स्थापिता स्थापयिता णिलोप

शिशिरस्निग्धताराक्षः समैक्षत समन्ततः ॥ ऊचिवानिदमुर्वीशः सदः संहर्षयन्निव ॥ १९ ॥ चारुचित्रपदं श्लक्ष्णं मृष्टं गूढमविक्लवम् ॥ सर्वेषामुपकारार्थं तदा अनुवदन्निव ॥ २० ॥ राजोवाच ॥ सभ्याः शृणुत भद्रं वः साधवो य इहागताः ॥ सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितम् ॥ २१ ॥ अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह योजितः ॥ रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक् ॥ २२ ॥ तस्य मे तदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ लोकाः स्युः कामसंदोहा यस्य तुष्यति दिष्टदृक् ॥ २३ ॥ य उद्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन् ॥ प्रजानां शमलं भुङ्क्ते भगं च स्वं जहाति सः ॥ २४ ॥ तत्प्रजा भर्तृपिण्डार्थं स्वार्थमेवानसूयवः ॥ कुरुताधोऽक्षजधियस्तर्हि मेऽनुग्रहः कृतः ॥ २५ ॥ यूयं तदनुमोदध्वं पितृदेवर्षयोऽमलाः ॥ कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलम् ॥ २६ ॥

आर्षः ॥ २२ ॥ तस्येति ॥ यस्य स्वधर्मानुष्ठानात् राज्ञो दिष्टदृक् कर्मसाक्षी भगवांस्तुष्यति तस्य यत् यान् लोकान् फलत्वेन ब्रह्मवादिन आहुस्ते कामसन्दोहाः कामानां सन्दोहः पूरणं येषु ते लोकास्तदनुष्ठानात्तस्य प्रजारक्षणादिस्वधर्मस्यानुष्ठानान्मे ममापि स्युः ॥ २३ ॥ य इति ॥ यो राजा सन् धर्मेषु प्रजा अशिक्षयन् अप्रवर्त्तयन् ताभ्यः करमुद्धरेत् गृह्णीयात् स प्रजानां शमलं पापफलं भुङ्क्ते स्वं भगं ज्ञानैश्वर्यादिकं जहाति च ॥२४॥ तदिति ॥ हे प्रजाः तत्तस्मात् अनसूयवः अयमस्मान् दुःखे कर्मानुष्ठाने प्रवर्तयतीति मयि दोषारोपमकुर्वन्तः अधोक्षजे भगवति धीर्येषां तादृश्यः सत्यः भर्तुर्मम पिण्डार्थं परलोकहितार्थं स्वार्थं चैव स्वधर्ममेव कुरुत अनुतिष्ठत । यैस्त्वेवं कृतं यर्हि तर्हि मेऽनुग्रहः कृतो भवेत् ॥ २५ ॥ यूयमिति ॥ हे पितृदेवर्षयः यदि मया साधूक्तं तदा अमलाः विवेकिनो यूयं तत् मद्वाक्यम् अनुमोदध्वं साधूक्तमिति वदत । अनुमोदने युष्माकमपि तत्फलं स्यादित्याह । कर्तुरिति । यत् यस्मात् कर्तुः शास्तुः शिक्षयितुः अनुज्ञातुरनुमोदितुश्च प्रेत्य परलोके तत्तस्य धर्माधर्मानुष्ठानस्य

फलं तुल्यमिति। प्रेत्येत्यव्ययम् ॥ २६ ॥ अस्तीति ॥ हे अर्हसत्तमाः कैश्चिन्मीमांसकादिभिराग्रहेणानङ्गीकारेऽपि केषांचिन्महतां मते यज्ञपतिर्नाम प्रमाणसिद्धो भगवान् अस्त्येव। यतः इहामुत्र देशान्तरे च ज्योत्स्नावत्यः चन्द्रप्रभाशालिन्यो भुवः क्वचिदेव लक्ष्यन्ते न सर्वत्र। अतः भगवदङ्गीकारिणो धन्याः सर्वत्र न सन्तीति। यद्वा। केषांचिन्मते सत्वेऽपि विप्रतिपत्तिबाहुल्यान्नतत्सिद्धिरित्याशङ्क्य जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति। इहामुत्र च ज्योत्स्नावत्यः कान्तिमत्यः सुखजनिकाः भुवः भोगभूमयः शरीराणि च लक्ष्यन्ते इति विचित्रकर्मानुसारिफलदाता ईश्वरोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः। कर्मणस्तु जडत्वात् देवतानां चान्तर्याम्यधीनत्वान्न स्वातन्त्र्येण फलदातृत्वं सम्भवति ॥ २७ ॥ विद्वदनुभवमप्याह—मनोरिति त्रयम् ॥ शोच्यान् शोकार्हान् धर्मे विषये विमोहितान् भ्रान्तान् मृत्योर्दौहित्रादीन् ऋते विना महीपतेर्मनोः उत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि राजर्षेः प्रियव्रतस्य अस्मत्पितुरपि पितुः अङ्गस्य च अजस्य ब्रह्मणः भवस्य शिवस्य प्रह्लादस्य बलेश्चापि ईदृशामन्येषां च वर्गः धर्मार्थकामाख्यस्त्रिवर्गः स्वर्गो

अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदिहसत्तमाः ॥ इहामुत्र च लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः ॥ २७ ॥ मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः ॥ प्रियव्रतस्य राजर्षेरङ्गस्यास्मत्पितुः पितुः ॥ २८ ॥ ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च ॥ प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता ॥ २९ ॥ दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान्धर्मविमोहितान् ॥ वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना॥३०॥ यत्पादसेवाऽभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः ॥ सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदाङ्गुष्ठविनिःसृता सरित् ॥ ३१ ॥ विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमानसङ्गविज्ञानविशेषवीर्यवान् ॥ यदङ्घ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ॥ ३२ ॥ तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ॥ अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं यथाऽधिकारावसितार्थसिद्धयः ॥ ३३ ॥

धर्मफलम् अपवर्गो मोक्षः तेषां प्रायेणैकात्म्येन एकरूपेण हेतुना गदाभृता भगवता कृत्यं प्रयोजनमस्ति। ते श्रीभगवन्तं सम्यगङ्गीकुर्वन्तीति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यदिति ॥ यस्य पादसेवायामभिरुचिरन्वहं प्रतिदिनमेधती वर्द्धमाना सती शत आर्षः। तपस्विनां संसार[illegible] तपोभिरपि सुखम[illegible] वा जनानामशेषैर्जन्मभिरुपचितं वृद्धं धियो मलं कामादिवासनालक्षणं सद्यः क्षिणोति क्षपयति। यथा तस्य पदाङ्गुष्ठविनिस्सृता सरित् गङ्गा मलं पापं क्षिणोति ॥ ३१ ॥ विनिर्धुतेति ॥ विनिर्धुता अशेषा मनोमला यस्य सः पुमान् असङ्गो वैराग्यं तेन विज्ञानस्य विशेषसाक्षात्कारस्तदेव वीर्यं बलं यस्यास्ति स तथाभूतः सन् यस्य भगवतोऽङ्घ्रिमूले कृतकेतनः कृतनिवासो भवति पुनः क्लेशवहां क्लेशप्रापिकां तां संसृतिं न प्रपद्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तमेवेति ॥ अमायिनः निष्कपटाः यथाधिकारं वर्णधर्माद्यनतिक्रमपूर्वकमेव अवसिता निश्चिता समाप्ता वा अर्थसिद्धिर्येषां ते तथाभूताः यूयम् आत्मवृत्तिभिर्यथावर्णमध्यापनरक्षणकृषिसेवनादिभिर्मनोवचःकायानां गुणैर्ध्यानस्तुतिसपर्याभिः

स्वकर्मभिरध्ययनरक्षणदानादिभिश्च कामदुघम् अङ्घ्रिपङ्कजं यस्य तं भगवन्तमेव भजत ॥ ३३ ॥ यागादिषु भगवद्दृष्टये तेषां भगवद्रूपतामाह—असाविति ॥ असौ भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धविज्ञानघनोऽप्यगुणो निर्विशेषणोऽपि सन्निह कर्ममार्गे पृथग्विधा या द्रव्यादयः तत्र द्रव्याणि व्रीह्यादीनि गुणाः शुक्लादयः क्रिया अवघातादयः उक्तयो मन्त्रास्ताभिः अर्थोऽङ्गसाध्य उपकारः आशयः सङ्कल्पः लिङ्गं पदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टोमादीनि तैश्चानेकगुणो नानाविशेषणवान् अध्वरो यज्ञः सम्पद्यते । " यज्ञो वै विष्णुः " इति श्रुतेः । यद्वा । असावध्वरो द्रव्यादिभिः अर्थादिभिश्चानेकगुणोऽपि " ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः " इत्यादिब्रह्मदृष्ट्या क्रियमाणो विशुद्धविज्ञानघनः सम्पद्यते ॥ ३४ ॥ यागफलस्यापि भगवद्रूपतामाह—प्रधानेति ॥ एष विभुर्भगवानेव परमानन्दस्वरूपोऽपि प्रधानमव्यक्तं कालस्तत्क्षोभकः आशयो वासना धर्मोऽदृष्टं तैः संगृह्यते जन्यत इति तथा तस्मिन् शरीरे चेतनां विषयाकारां बुद्धिं प्रतिपद्य प्राप्य तदभिव्यङ्ग्यानन्दरूपः सन् क्रियाफलत्वेन विभाव्यते प्रतीयते । कर्मकर्तरि प्रयोगः । यथाऽनलः

असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः ॥ संपद्यतेऽर्थाशयलिङ्गनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ॥ ३४ ॥ प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥ क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथाऽनलो दारुषु तद्गुणात्मकः ॥ ३५ ॥ अहो ममामी वितरन्त्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरम् ॥ स्वधर्मयोगेन यजन्ति मामका निरन्तरं क्षोणितले दृढव्रताः ॥ ३६ ॥ मा जातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विद्यया च ॥ देदीप्यमानेऽजितदेवतानां कुले स्वयं राजकुलाद्द्विजानाम् ॥ ३७ ॥ ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवन्दनात् ॥ अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः ॥ ३८ ॥ यत्सेवयाऽशेषगुहाशयः स्वराड् विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः ॥ तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यताम् ॥ ३९ ॥

दारुषु स्थितस्तद्गुणात्मको दारुधर्मदैर्घ्यवक्रत्वादिमान् भवति तथा । " एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति " इति श्रुतेः ॥ ३५ ॥ अहो इति ॥ ये मामकाः मम प्रजाः भूताः क्षोणितले भूतले ये दृढव्रताः दृढसङ्कल्पाः सन्तः गुरुं पूज्यं यज्ञभुजां देवानामधीश्वरं हरिं स्वधर्मयोगेन निरन्तरं यजन्ति तेऽमी ममाहो अत्यनुग्रहं वितरन्ति कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥ मा जात्विति ॥ महत्यश्च ताः ऋद्धयश्च ताभिर्हेतुभिर्यद्राजकुलात्मकं तेजस्तत्कर्तृसमृद्धिभिर्विनापि तितिक्षया तपसा विद्यया च स्वयमेव देदीप्यमाने द्विजानां कुले तथा अजितो विष्णुर्देवता येषां तेषां वैष्णवानां च कुले मा जातु प्रभवेत् कदाचिदपि प्रभावं मा करोतु ॥ ३७ ॥ ब्रह्मण्यदेव इति ॥ ब्रह्मण्यानां ब्राह्मणभक्तानां देवः पुरातनः पुरुषः महत्तमानामग्रणीश्च हरिः नित्यं यस्य ब्रह्मकुलस्य चरणाभिवन्दनात् अनपायिनीं वियोगरहितां लक्ष्मीमवाप । जगत्पवित्रं सर्वलोकशोधनं यशश्च अवाप ॥ ३८ ॥ यदिति ॥ तथा यस्य ब्रह्मकुलस्य सेवया अशेषगुहाशयः सर्वान्तर्यामी स्वराट् स्वप्रकाशः विप्राणां प्रिय ईश्वरः कामं निकाममतिशयेन

तुष्यति अतः तद्धर्मः भगवद्धर्म एव परो मुख्यो येषां तथाभूतैः विनीतैर्भवद्भिस्तद्भगवता सेवितं ब्रह्मकुलमेव निरन्तरं सर्वात्मना सर्वप्रकारेण सेव्यताम् ॥ ३९ ॥ पुमानिति ॥ यस्य ब्राह्मणकुलस्य नित्यं संबन्धेन निष्कपटत्वेन सम्यक् सेवया स्वत एव यज्ञाद्यनुष्ठानं विनैव प्रसीदतः शुध्यतः आत्मनश्चित्तात् हेतोः अनतिवेलं शीघ्रमेवात्यन्तशमं मोक्षं यद्वा आत्मन इति षष्ठी । शुध्यतश्चित्तस्य अत्यन्तशमं मोक्षम् अत्र स्वयमनायासेनैव पुमान् लभेत तत्तस्माद्ब्रह्मकुलात्परं श्रेष्ठमत्र लोके हविर्भुजां देवानां मुखं किमस्ति न किमपि । ब्राह्मणा एव देवानां मुखं नान्यदिति ॥ ४० ॥ हरेरपि ब्राह्मणा एव मुखमित्याह—अश्नातीति ॥ पारमहंस्यपराः ज्ञानिनः तानर्हन्ति अधिकुर्वन्ति इति पारमहंस्य पर्यास्ताः गावो वाचो यत्र उपनिषद्भिर्ज्ञानघनत्वेनोक्तः । यद्वा । परमहंसानां गम्यः पारमहंस्यः ज्ञानरूपः परितो न गच्छन्ति गावो वाचः इन्द्रियाणि च यस्मिन्स पर्यगुः इन्द्रियनियन्ता स चासौ पारमहंस्य पर्यगुः अनन्तः यथा तत्वकोविदैरग्नेः सकाशाद्ब्राह्मणमुखं श्रेष्ठमिति तत्वं जानद्भिरिज्यानां देवानां नामभिः इन्द्राय स्वाहेत्यादिमन्त्रैर्यस्य ब्रह्मकुलस्य मुखे श्रद्धया हुतमिष्टान्नादिकम् अश्नाति तथा चेतनया बहिष्कृते अचेतने हुताशने इज्यनामभिरपि हुतं न अश्नाति ॥ ४१ ॥ यदिति-

पुमाँल्लभेताननतिवेलमात्मनः प्रसीदतोऽत्यन्तशमं स्वतः स्वयम् ॥ यन्नित्यसंबन्धनिषेवया ततः परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजाम् ॥ ४० ॥
अश्नात्यनन्तः खलु तत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मुख इज्यनामभिः ॥ न वै तथा चेतनया बहिष्कृते हुताशने पारमहंस्य पर्यगुः ॥ ४१ ॥ यद्ब्रह्म
नित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपोमङ्गलमौनसंयमैः ॥ समाधिना बिभ्रति हार्थदृष्टये यत्रेदमादर्श इवावभासते ॥ ४२ ॥ तेषामहं पादसरो-
जरेणुमार्या वहेयाधिकिरीटमायुः ॥ यं नित्यदा बिभ्रत आशु पापं नश्यत्यमुं सर्वगुणा भजन्ति ॥ ४३ ॥ गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं वृद्धाश्रयं
संवृणतेऽनु सम्पदः ॥ प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां च जनार्दनः सानुचरश्च मह्यम् ॥ ४४ ॥

द्वयम् ॥ हे आर्याः पूज्याः यत्रेदं कर्मज्ञानोपासनादिश्रेयः साधनमादर्शे दर्पणे मुखमिवावभासते तत् विरजं शुद्धं सनातनमनादि ब्रह्म वेदमर्थदृष्टये तदर्थज्ञानाय यत् ये ब्राह्मणाः श्रद्धा वेदवाक्ये विश्वासः तपो ब्रह्मचर्यादिमङ्गलमप्रशस्तवर्जनपूर्वकं प्रशस्ताचरणं मौनमध्ययनविरोधिवागनुच्चारणं संयमः इन्द्रियाणां विषयेभ्यः नियमनं तैः समाधिः चित्तैकाग्रता तेन च नित्यं बिभ्रति तेषां पादसरोजरेणुम् अहम् आ आयुर्यावज्जीवम् आङव्ययीभावः । अधिकिरीटं किरीटस्योपरि वहेय । प्रार्थने लिङ् । यं पादरेणुं नित्यदा शिरसि बिभ्रतः पुंसः पापमाशु नश्यति । यथामुं पुरुषं श्रद्धामैत्रीदयातितिक्षादयः सर्वे गुणा भजन्ति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ गुणायनमिति ॥ गुणानामयनं शीलं सुस्वभाव एव धनवद्रक्षणीयं यस्य तं कृतज्ञं परकृतोपकारं जानन्तं वृद्धा ज्ञानवृद्धाः गुर्वादयो वयोवृद्धाः पित्रादयश्चाश्रया यस्य तं नरम् अनु आनुपूर्व्येण यथाधिकारं सम्पदो धर्मार्थकाममोक्षाख्याः संवृणते सम्यग्भजन्ति । "वृङ् संभक्तौ" यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्मकुलं गवां च कुलमनुचरैः स्वभक्तैः सहितो जनार्दनश्च मह्यं प्रसीदतां प्रसीदतु । तद्भावः ॥ ४४ ॥

इतीति ॥ इत्येवं ब्रुवाणं नृपतिं पृथुं साधुवादेन तस्य सुष्ठु वचनेन हृष्टमनसः साधवः पितृदेवद्विजातयः तुष्टुवुः ॥ ४५ ॥ पुत्रेणेति ॥ सुकृतिना पुत्रेण पिता उत्तमान् लोकान् जयते प्राप्नोतीति वादिनी श्रुतिः सत्यवती यथार्था । तत्रार्थः । यत् यस्मात् ब्रह्मदण्डहतः ब्राह्मणशापदग्धः पापः वेनोऽपि तमः नरकमत्यतरत् अतिततार ॥ ४६ ॥ हिरण्यकशिपुरिति ॥ हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमो विविक्षुः स्वसूनोः प्रह्लादस्य प्रभावतः तमः अत्यगात् ॥ ४७ ॥ वीरवर्य इति ॥ हे वीरवर्य हे पृथ्व्याः पितः यस्य तव सर्वलोकानामेकभर्तरि मुख्ये स्वामिनि अच्युते भक्तिरस्ति स त्वं शाश्वतीः समाः अनन्तान्संवत्सरान् सञ्जीव सुखं जीव ॥ ४८ ॥ अहो इति ॥ हे पवित्रकीर्त्ते अहो त्वयैव नाथेन स्वामिनाद्य वयं मुकुन्दो नाथो येषां ते तथा जाताः । हि यस्मात् यो भवान् उत्तमश्लोकतमस्य अतिप्रशस्तयशसः ब्रह्मण्यदेवस्य विष्णोः कथां व्यनक्ति ॥ ४९ ॥ नेति ॥ हे नाथ स्वामिन् इदमाजीविनां सेवकानामासमन्तादनुशासनं शिक्षणं तवात्यद्भुतमत्याश्चर्यं न भवति । हे आजीव्य इति सम्बोधनं वा । यतः करुणा-

मैत्रेय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः ॥ तुष्टुवुर्हृष्टमनसः साधुवादेन साधवः ॥ ४५ ॥ पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ॥ ब्रह्मदण्डहतः पापो यद्वेनोऽत्यतरत् तमः ॥ ४६ ॥ हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ॥ विविक्षुरत्यगात् सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥ ४७ ॥ वीरवर्य पितः पृथ्व्याः समाः संजीव शाश्वतीः ॥ यस्येदृश्यच्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्तरि ॥४८॥ अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्ते त्वयैव नाथेन मुकुन्दनाथाः ॥ य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां व्यनक्ति ॥४९॥ नात्यद्भुतमिदं नाथ तवाजीव्यानुशासनम् ॥ प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनाम् ॥५०॥ अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो ॥ भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैवसंज्ञितैः ॥ ५१ ॥ नमो विवृद्धसत्त्वाय पुरुषाय महीयसे ॥ यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य बिभर्तीदं स्वतेजसा ॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

त्मनां दयालूनां महतां यः प्रजास्वनुरागः स प्रकृतिः स्वभाव एव ॥ ५० ॥ अद्येति ॥ हे प्रभो नष्टदृष्टीनाम् अज्ञानेनावृतविवेकज्ञानानामत एव दैवसंज्ञितैः प्रारब्धनामकैः कर्मभिः संसारे देवतिर्यगादियोनिषु भ्राम्यतां नोऽस्माकमद्य त्वया तमसः अज्ञानस्य पारः उपासादितः प्रापितः भगवत्तत्त्वोपदेशेनाज्ञानं निवर्तितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ईश्वरदृष्ट्या विप्रादयोऽपि प्रणमन्ति—नम इति ॥ यो ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं चाविश्य स्वतेजसा इदं विश्वं बिभर्ति पालयति ब्रह्माविश्य क्षत्रं विद्यादिना बिभर्ति । क्षत्रं चाविश्य जीविकादिना ब्रह्म बिभर्ति । तदुभयमाविश्य रक्षणादिना विश्वं बिभर्ति । तस्मै विवृद्धसत्वाय सत्वप्रधानाय महीयसे पुरुषाय पुरुषोत्तमाय नमः ॥ ५२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्यैकविंशे व्यधादिमाम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशे परमं ज्ञानं पृथवे समुपादिशत् ॥ सनत्कुमारैस्तत्र स्युः श्लोकाः सार्द्धा गुर्णार्यः ॥ उवाचसप्तकं सैका स्यात्सप्ततिरनुष्टुभः ॥ २२ ॥ जनेष्विति ॥ जनेष्वेवं पृथुलु-
विक्रमं पृथुं प्रगृणत्सु स्तुवत्सु सत्सु सूर्यस्येव वर्चो दीप्तिर्येषां ते चत्वारो मुनयः सनत्कुमारादयस्तत्रोपजग्मुः ॥ १ ॥ तांस्तु इति ॥ लोकान् अपापान् कुर्वत्या अर्चिषा
प्रकाशेन लक्षितान् सनत्कुमारादय इति ज्ञापितान् सिद्धानामीश्वरान् तान् व्योम्नः सकाशात् अवतरतः सानुगो राजा अचष्ट अपश्यत् ॥ २ ॥ तद्दर्शनेति ॥ तेषां
सनत्कुमारादीनां दर्शनेनोद्गतान् निर्गतान् प्राणान् प्रत्यादित्सुरिव प्रत्यादातुमिच्छुरिव स सदस्यानुगः सदस्यैः अनुगैश्चामात्यादिभिः सह वैन्यः पृथुः इन्द्रियेशो मनो जीवो
वा गुणान् गन्धादीन् आदित्सुरिव उत्थितः अयं भावः । "ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते।प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते"इति स्मृतेर्महतामागमने
तत्तेजसा क्षिप्ताः प्राणास्तावता प्रत्युद्गच्छन्तीवा अतः स्वयमनुद्गच्छतः प्राणहानिः स्यादिति तान्प्रत्यादातुमिव विद्वांसः प्रत्युत्थानाभिवादादि कुर्वन्तीति पृथुरपि तथा चकार

मैत्रेय उवाच ॥ ॥ जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमम् ॥ तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः ॥ १ ॥ तांस्तु सिद्धेश्वरान् राजा व्योम्नोऽवत-
रतोऽर्चिषा ॥ लोकानपापान् कुर्वत्या सानुगोऽचष्ट लक्षितान् ॥ २ ॥ तद्दर्शनोद्गतान्प्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ॥ स सदस्यानुगो वैन्य
इन्द्रियेशो गुणानिव ॥ ३ ॥ गौरवाद्यन्त्रितः सभ्यः प्रश्रयानतकन्धरः ॥ विधिवत् पूजयांचक्रे गृहीताध्यर्हणासनान् ॥ ४ ॥ तत्पादशौचस-
लिलैर्मार्जितालकबन्धनः ॥ तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन् मानयन्निव ॥५॥ हाटकासन आसीनान् स्वधिष्ण्येष्विव पावकान् ॥ श्रद्धासंयमसंयुक्तः
प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ॥ ६ ॥ पृथुरुवाच ॥ अहो आचरितं किं मे मङ्गलं मङ्गलायनाः ॥ यस्य वो दर्शनं ह्यासीद्दुर्दर्शानां च योगिभिः
॥ ७ ॥ किं तस्य दुर्लभतरमिह लोके परत्र च ॥ यस्य विप्राः प्रसीदन्ति शिवो विष्णुश्च सानुगः ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ गौरवादिति ॥ तेषां गौरवाद्यन्त्रितो वशीभूतःसङ्कुचितकायिकवाचिकवृत्तिः सभ्यः सज्जनः अत एव प्रश्रयेण नम्रीभावेन आनता कन्धरा यस्य तथाभूतः सन् राजा
गृहीतमर्ध्यमर्हणमर्घ्यमासनं च यैस्तान्सनत्कुमारादीन् विधिवत् यथाविधि पूजयांचकार ॥ ४ ॥ तदिति ॥ तेषां सनत्कुमारादीनां पादशौचसलिलैश्चरणक्षालनजलैर्मार्जितं
क्षालितमलकबन्धनं यस्य तथाभूतः संस्तत्र सभायां शीलवतां सुस्वभावानां सदाचाराणां वृत्तमाचारमेव बहु मानयन्स्वयं तत् आसमन्तात् अचरत् । इवशब्द एवार्थः ॥५॥
हाटकेति ॥ श्रद्धा तेषु महत्त्वबुद्धिः संयमो मनसो वृत्त्यन्तरान्नियमनं ताभ्यां युक्तः तेषां दर्शनात् प्रीतश्च स पृथुः स्वधिष्ण्येषु वेदिष्वासीनान् पावकानिव हाटक-
स्यासनेषु आसीनान् भवस्यापि अग्रजत्वेन मान्यान् तान् आह स्म ॥ ६ ॥ अहो इति ॥ मङ्गलकरमयनमागमनं येषां ते हे मङ्गलायनाः अहो मे मया किं मङ्गलं
पुण्यमाचरितम् । हि यतः यस्य मम योगिभिरपि दुर्दर्शानां वो युष्माकं दर्शनमासीत् । चोऽप्यर्थे ॥ ७ ॥ किमिति ॥ यस्य पुरुषस्य विप्राः प्रसीदन्ति तथा सानुगः अनुगैः

सहितः शिवो विष्णुर्वा प्रसीदति । तस्य ह्यस्मिन् भूलोके परत्र स्वर्गादौ च किं दुर्लभतरमत्यलभ्यम् ॥ ८ ॥ नैवेति ॥ यथा सर्वदृशं सर्वसाक्षिणमपि आत्मानं सर्वे दृश्याः न लक्षयन्ते । यथा च अस्य जगतो हेतवः महदादयो मन्वादयो वा न लक्षयन्ते तथा सर्वोपकाराय अर्कवत् लोकान् पर्यटतोऽपि यान् युष्मान् लोकः जनसमूहो नैव लक्षयते एते एवंप्रभावा इति नैव जानाति । यद्वा । ये सनकादयः अस्य सर्वदृगात्मदर्शनस्य हेतवस्तान् ॥ ९ ॥ अधना इति ॥ येषां गृहाः अर्हाणां पूज्यानां भवादृशां वर्याः वरणयोग्याः स्वीकार्याः अम्बु च तृणं च भूमिश्च ईश्वरः स्वामी च अवराः भृत्यादयश्च येषु तादृशाः सन्ति ते साधवः गृहमेधिनः अधना अपि धन्याः कृतार्था एव ॥ १० ॥ व्यालालयेति ॥ तीर्थानि पादयोर्यस्य भगवतः स तीर्थपात् तदीया भगवद्भक्तास्तेषां पादतीर्थेन चरणोदकेन विवर्जिताः येषु गृहेषु कदापि भगवद्भक्तानां पादप्रक्षालनमात्रमपि सत्कारो न जातः । एवंभूता यद्गृहाः ये गृहास्ते अरिक्ताः परिपूर्णा अखिलाः सम्पदो येषु तादृशा अपि व्यालानामालया येषु द्रुमेषु तादृशाः सर्पादि निवासभूतवृक्षतुल्या एव । यद्वा । यच्छब्देन गृहस्थानां ग्रहणम् । येषां गृहस्थानां गृहाः हरिभक्ताङ्घ्रिजलहीनास्ते गृहस्थाः व्यालतुल्यवाग्विषवर्षिपुत्रादीनामालया येषु

नैव लक्षयते लोको लोकान् पर्यटतोऽपि यान् ॥ यथा सर्वदृशं सर्व आत्मानं येऽस्य हेतवः ॥९॥ अधना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः ॥
यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः ॥ १० ॥ व्यालालयद्रुमा वैतेऽप्यरिक्ताखिलसम्पदः ॥ यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ॥ ११ ॥
स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठा यद् व्रतानि मुमुक्षवः ॥ चरन्ति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहन्ति च ॥ १२ ॥ कच्चिन्नः कुशलं नाथा इन्द्रियार्थार्थवेदि-
नाम् ॥ व्यसनावाप एतस्मिन् पतितानां स्वकर्मभिः ॥ १३ ॥ भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते ॥ कुशलाकुशला यत्र न सन्ति मति-
वृत्तयः ॥ १४ ॥ तदहं कृतविश्रम्भः सुहृदो वस्तपस्विनाम् ॥ संपृच्छे भव एतस्मिन् क्षेमः केनाञ्जसा भवेत् ॥ १५ ॥

तथाभूता द्रुमा एव येषां छायापि कैरपि भीत्या न स्पृश्यते ॥ ११ ॥ स्वागतमिति ॥ हे द्विजश्रेष्ठाः वो युष्माकं स्वागतमागमनं सुष्ठु जातम् यत् यस्मात् बाला एव भवन्तो धीराः वशीकृतचित्ताः मुमुक्षवश्च सन्तो बृहन्ति नैष्ठिकब्रह्मचर्यादीन्येव व्रतानि चरन्ति । यद्वा । यद्यस्माद्बृहन्ति व्रतानि ब्रह्मचर्याणि मुमुक्षवश्चरन्ति । भवन्तस्तु बाला एव मुक्ता एवेति ब्रह्मचर्यकष्टं मुमुक्षाकष्टं च न जानन्तीति ॥ १२ ॥ कच्चिदिति ॥ हे नाथाः स्वामिनः इन्द्रियाणामर्था विषयाः रूपादय एवार्थाः पुरुषार्था इति ये विदन्ति ते तथा तेषामत एव व्यसनानि दुःखान्येवोप्यन्ते उद्भवन्ति यस्मिंस्तस्मिन्नेतस्मिन् संसारे स्वकर्मभिः पापादृष्टैः पतितानां नोऽस्माकं कच्चित्कुशलमस्ति ॥ १३ ॥ ननु अतिथीनां कुशलं प्रष्टव्यं नत्वात्मन इत्याशंक्याह–भवत्स्विति ॥ आत्मारामेषु भवत्सु कुशलप्रश्नो नेष्यते न युज्यते । येषु भवत्सु कुशलाकुशलाकाराः मतिवृत्तयो न सन्ति ॥ १४ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मादहंकृतविश्रम्भः कृतविश्वासः सन् तपस्विनां दुःखतमानां सुहृदो हितकारिणो वो युष्मान् तेषां दुःखितानां क्षेमः कल्याणं मोक्षः एत-

रिमन्भवे संसारे अञ्जसा अनायासेन केन साधनेन भवेदिति संपृच्छे। तदर्थः ॥ १५ ॥ व्यक्तमिति ॥ व्यक्तं निश्चितम् आत्मवतां धीराणामात्मा तेषु आत्मत्वेन प्रकाशमानः अतस्तान्प्रत्यात्मानं भावयति प्रकाशयति इत्यात्मभावनः अजः श्रीनारायणः भगवान् एव सिद्धरूपी भवत्स्वरूपधरः सन् स्वानां भक्तानामनुग्रहायेमां पृथ्वीं चरति ॥ १६ ॥ पृथोरिति ॥ पृथोस्तत् पूर्वोक्तप्रकारं सारं न्याय्यं सुष्ठु गम्भीरार्थं मितमल्पाक्षरं मधु श्रोत्रप्रियं सूक्तं शोभनं वचनमाकर्ण्य स्मयमानः इव प्रतीयमानः सनत्कुमारः प्रीत्या तं प्रत्युवाच ह ॥ १७ ॥ साध्विति ॥ हे महाराज विदुषा जानतापि सर्वभूतानां हिते आत्मा यस्य तादृशेन भूतहिताय प्रश्नकर्त्रा इति भावः । भवता साधु पृष्टं यतः साधूनां भवादृशां मतिरीदृशी परहितपरैव भवति ॥ १८ ॥ सङ्गम इति ॥ साधूनां सदाचाराणां सङ्गमः उभयेषां पृच्छकानां तदुत्तरदातॄणां च सम्मतः एव येषां संभाषणपूर्वकः संप्रश्नः सर्वेषां शं सुखं वितनोति ॥ १९ ॥ अस्तीति ॥ हे राजन् मधुद्विषः भगवतः पादारविन्दस्य ये गुणाः पराक्रमास्तेषामनुवादने प्रश्नद्वारेणानुवादप्रवर्तने श्रवणे हरि-

व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः ॥ स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः ॥ १६॥ मैत्रेय उवाच ॥ पृथोस्तत् सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ॥ स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥ १७ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना ॥ भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी ॥ १८॥ सङ्गमः खलु साधूनामुभयेषां च संमतः ॥ यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शम् ॥१९॥ अस्त्येव राजन् भवतो मधुद्विषः पादारविन्दस्य गुणानुवादने॥ रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी कामं कषायं मलमन्तरात्मनः ॥२०॥ शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः ॥ असङ्ग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥२१॥ सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाऽऽध्यात्मिकयोगनिष्ठया ॥ योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च ॥ २२ ॥ अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्संमतानामपरिग्रहेण ॥ विविक्तरुच्या परितोष आत्मन् विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥ २३ ॥

विमुखैर्दुरापा भवतो नैष्ठिकी निश्चला रतिरस्त्येव। या रतिर्जायमाना पुरुषस्यात्मनो मनसः अन्तःकामात्मकं मलं कषायं धातुरागवद्दुषायान्तरैरनिवर्त्यं विधुनोति नाशयति। यद्वा। कामं यथेष्टम् ॥ २० ॥ शास्त्रेष्विति ॥ आत्मव्यतिरिक्ते सर्वप्रपञ्चमात्रे असङ्गो वैराग्यं तथा आत्मनि सर्वात्मभूते निर्गुणे ब्रह्मणि दृढा रतिश्चेति सध्र्यक्विमृशेषु सम्यग्विचारितेषु शास्त्रेषु नृणां क्षेमस्य मोक्षस्य हेतुः साधनमियानेव एतावानेव सुनिश्चितोऽस्ति ॥ २१ ॥ सा इति ॥ नित्यमिति सर्वं तृतीयान्तैः संबध्यते । सा ब्रह्मणि रतिरसङ्गश्च नित्यं श्रद्धया भगवत्प्रीतिहेतुधर्माणां चर्यया आचरणेन जिज्ञासया तत्तद्विशेषबुभुत्सया आध्यात्मिके योगे यमनियमादौ निष्ठया योगेश्वराणामुपासनया सेवया पुण्यया पुण्यश्रवसो हरेः कथया तच्छ्रवणेन च स्यात् ॥ २२ ॥ अर्थेति ॥ अर्थेषु द्रव्येषु इन्द्रियेषु चारमन्ति ते धनलुब्धा भोगासक्ताश्च तैः सह या गोष्ठी तस्यामतृष्णाया तेषां सम्मता

ये अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण अनासक्त्या हरेर्गुणपीयूषपानादिना आत्मन्येव परितोषे सति विविक्ते विजने रुच्या भगवद्गुणामृतपाने सति तु विविक्तरुचिर्न कार्या। न चात्मपरितोषः कार्य इत्याशयः ॥ २३ ॥ अहिंसयेति ॥ अहिंसया परपीडावर्जनेन पारमहंस्यधर्मस्य चर्यया यदृच्छालाभसन्तोषादिना स्मृत्या आत्महितानुसन्धानेन मुकुन्दस्याचरितमेव अग्र्यं श्रेष्ठं सीधु अमृतं तेन तच्चरितस्मरणसुखेनेत्यर्थः। तेन कथाश्रवणेन न पौनरुक्त्यम्। अकामैः कामत्यागैः कामरहितैरिति यमनियमविशेषणं वा। यमैः सत्यादिभिः नियमैः स्नानाद्यैः मतान्तरस्य अनिन्दया निरीहया योगक्षेमार्थक्रियाराहित्येन द्वन्द्वानां शीतोष्णादीनां तितिक्षया ॥ २४ ॥ हरेरिति ॥ तत्परा हरिभक्तास्तेषां कर्णपूराः कर्णालङ्कारभूताः ये भगवतो गुणास्तेषामभिधानेन कीर्त्तनेन तथा विजृम्भमाणया वर्द्धमानया हरेर्भक्त्या एतैः साधनैः सदसति कार्यकारणरूपे अनात्मनि प्रपञ्चे असङ्ग आसक्त्यभावः स्यात्। तथा निर्गुणे ब्रह्मणि अञ्जसा दृढा रतिश्च स्यात् ॥ २५ ॥ यदेति ॥ यदा ब्रह्मणि रतिः नैष्ठिकी निष्ठां प्राप्ता भवति तदा पुमान् आचार्यवान् सन् ज्ञानविरागयोः रंहसा वेगेन अवीर्यं निर्वासनं पञ्चात्मकं पञ्चभूतप्रधानम् अविद्यादिपञ्चक्लेशात्मकं वा जीवस्य कोशभावमापन्नं हृदयं लिङ्गशरीरम्

अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना ॥ यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ॥ २४ ॥
हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृम्भमाणया ॥ भक्त्या ह्यसङ्गः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसा रतिः ॥ २५ ॥
यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान् ज्ञानविरागरंहसा ॥ दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पञ्चात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥ २६ ॥
दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो नैवात्मनो बहिरन्तर्विचष्टे ॥ परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्तात् स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥ २७ ॥ आत्मा-
नमिन्द्रियार्थं च परं यदुभयोरपि ॥ सत्याशय उपाधौ वै पुमान् पश्यति नान्यदा ॥ २८ ॥

उत्थितः प्रज्वलितोऽग्निर्योनिमरणिमिव दहति। यद्वा। यदा ब्रह्मणि रतिः पुमान् आचार्यवांश्च भवति तदा ज्ञानविरागरंहसा उत्थितः साक्षात्कारोऽवीर्यं पुनः प्ररोहाक्षमं हृदयं दहति ॥ २६ ॥ दग्धाशय इति ॥ परोऽदृश्य आत्मा द्रष्टा तयोर्यत् व्यवधानं भेदकमाशयरूपं पूर्वमासीत्तस्य विनाशे दग्ध आशयो हृदयमुपाधिर्यस्य अत एव मुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयो येन स पुमान् यथा स्वप्ने राजाहमित्यारोपितं सैन्यादिद्रष्टारं दृश्यं सैन्यं च स्वप्नावस्थानाशेन पश्यति तद्वत् आत्मनः सकाशात् बहिर्घटाद्यन्तःसुखदुःखादि नैव विचष्टे न पश्यत्येव। यद्वा। दग्धाशयो मुक्ताशयगुणश्च पुमान् आत्मनो बहिरन्तश्च भेदं न विचष्टे तथा परात्मनोः परमात्मजीवयोर्यत्पुरस्तात् व्यवधानं भेद आसीत्तदपि न पश्यति। यद्वा। बहिरन्तर्दर्शनाभावे हेतुः यत् परात्मनोः दृश्यद्रष्ट्रोः पुरस्तादन्तःकरणमेव व्यवधानं भेदकतया आसीत् तन्नाशेऽन्तर्बहिः पृथग्दर्शनं नश्येदेवेति भावः ॥ २७ ॥ दृश्यद्रष्टृभेदप्रतीतिरन्तःकरणसत्त्व एवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—आत्मानमिति ॥ उपाधिभूत आशयेऽन्तःकरणे सत्येव जाग्रत्स्व-

भयोरात्मानं द्रष्टारमिन्द्रियाणामर्थं विषयं दृश्यमुभयोस्तयोः परं यत् दर्शनहेतुमहङ्कारं चापि पुमान् पश्यति। अन्यदा सुषुप्तिसमाध्याद्यवस्थायामन्तःकरणस्य लीनत्वात् न तथा पश्यति। उक्तं च। "दृश्यानुरञ्जितं द्रष्टृ दृश्यं द्रष्ट्रनुरञ्जितम्। अहंकृत्योभयं रक्तं तन्नाशे द्वैततात्मनः॥" इति ॥ २८ ॥ निमित्त इति ॥ लोकेऽपि सर्वत्र भेदनिमित्ते जलदर्पणादौ सत्येवात्मनो बिम्बभूतस्य परस्य चापि भिदां पुरुषः पश्यति नान्यदा जलाद्यभावावस्थायामपीति यथा तथेत्यर्थः ॥ २९ ॥ इन्द्रियैरिति ॥ श्रुतानुभूतान्वा विषयान् ध्यायतां गुणारोपेण चिन्तयतां पुंसामिन्द्रियाणि ध्यातैर्विषयैराकृष्यन्ते तैश्च विषयाकृष्टैरिन्द्रियैर्मन आक्षिप्तमाकृष्टं सद्बुद्धेः सकाशाच्चेतनां युक्तायुक्तविवेकसामर्थ्यं हरति। तत्र दृष्टान्तः। स्तम्ब इति। यथा ह्रदतीरस्थः कुशमुंजादिस्तम्बो मूलैर्ह्रदात्तोयं हरति कैरप्यविवेकिभिर्न ज्ञायते तथा मनोऽपि बुद्धेश्चेतनां हरत्येतदविवेकिभिर्न ज्ञायते ॥ ३० ॥ भ्रश्यतीति ॥ चित्तं चेतनामनु तस्यामपहृतायां स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानलक्षणा भ्रश्यति स्मृतिक्षये सति स्वरूपज्ञानस्य भ्रंशो भवति तत्तस्य स्वरूपज्ञानस्य रोधं भ्रंशमात्मनः स्वस्मादेवात्मनः स्वस्य अपह्नवं नाशं कवयः प्राहुः ॥ ३१ ॥ नात इति ॥ लोके यदपि यमात्मानमधिकृत्यान्यस्य स्त्रीपुत्रगृहादेः

निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः ॥ आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा ॥ २९ ॥ इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ॥ चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदात् ॥ ३० ॥ भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये ॥ तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ॥ ३१ ॥ नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः ॥ यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ॥ ३२ ॥ अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणाम् ॥ भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद् येनाविशति मुख्यताम् ॥ ३३ ॥ न कुर्यात् कर्हिचित् सङ्गं तमस्तीव्रं तितीरिषुः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यन्तविघातकम् ॥ ३४ ॥ तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते ॥ त्रैवर्ग्योऽर्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः ॥ ३५ ॥

सर्वविषयजातस्य प्रेयस्त्वं प्रियतमत्वम्। आत्मनस्तु "कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति श्रुतेः। तस्यात्मनः स्वेनैव यो व्यतिक्रमः अपलापस्तस्माद्यः स्वार्थस्य व्यतिक्रमो विनाशोऽतः परतरः उत्कृष्टोऽन्यः पुंसः स्वार्थनाशो नास्ति ॥ ३२ ॥ अर्थेति ॥ अर्थस्य धनादेः इन्द्रियार्थस्य रूपरसादेः कामस्य चाभिध्यानमेव नृणां सर्वार्थानामपह्नवः विनाशः येनार्थकामादिध्यानेन ज्ञानं शास्त्रोत्थं विज्ञानं चात्मसाक्षात्कारस्तदुभयात् भ्रंशितः सन्पुमान् मुख्यतां स्थावरतामाविशति वृक्षादियोनिषु जायते ॥ ३३ ॥ नेति ॥ अतस्तीव्रं तमः संसारमूलमज्ञानं तितीरिषुः तितीर्षुः तर्तुमिच्छुः पुरुषः इडार्षः। यद्वस्तु धर्मार्थकाममोक्षाणामत्यन्तविघातकं तस्मिन् कर्हिचिदपि सङ्गमासक्तिं न कुर्यात् ॥ ३४ ॥ तत्रापीति ॥ तत्र धर्मादिचतुर्ष्वप्यात्यन्तिकतया सर्वोत्कृष्टतया मोक्ष एव पुरुषार्थ इष्यते इष्टो भवति। धर्मार्थकामलक्षणस्त्रैवर्ग्योऽर्थः स्वार्थे ष्यञ्। यतो नित्यं सर्वदा कृतान्तात् भयेन संयुतो भयव्याप्त एवेत्यर्थः। मोक्षस्तु न तथेति ॥ ३५ ॥

भयसंयुतत्वमाह—पर इति ॥ परे ब्रह्मादयः अवरे अस्मदादयश्च ये भावाः प्राणिनः गुणव्यतिकरात् सत्वादिगुणपरिणामादनु पश्चाज्जाताः ईशेन कालेन विध्वंसिता आशिषो धर्मादयो येषां तेषां क्षेमं यथा सुखस्थितिर्न विद्यते ॥ ३६ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात् हे नरेन्द्र देहः इन्द्रियाणि असवः प्राणाश्च धिषणा बुद्धिश्च आत्मा अहङ्कारश्च तैरावृतानां जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणां हृदि यो भगवान् क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयति स क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण आविः प्रत्यक्षः प्रत्यक् साक्षिरूपेण विश्वक् व्याप्तत्वेन चकास्ति प्रकाशते तं भगवन्तं सोऽहमस्मीति अभेदप्रकारेण अवेहि । सोऽस्तीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यस्मिन्निति ॥ विवेकेन विधुतिर्निराकृतिर्यस्य तत् इदं विश्वं सदसदात्मतया कार्यकारणभावेन स्रजि मालायामहिबुद्धिरिव । वशब्दो वाशब्दो वा इवार्थे । यस्मिन् परमात्मनि मायैव भाति नित्यमुक्तं परितः शुद्धं विशुद्धं ज्ञानरूपं तत्वं सत्यं च अत एव प्रत्यूढा अभिभूता कर्मभिः कलिला मलिना प्रकृतिर्येन तं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मि इति भक्त्या

परेऽवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु ॥ न तेषां विद्यते क्षेममीशविध्वंसिताशिषाम् ॥ ३६ ॥ तत् त्वं नरेन्द्र जगतामथ तस्थुषां च देहेन्द्रिया-
सुधिषणात्मभिरावृतानाम् ॥ यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥ ३७ ॥ यस्मिन्निदं सदसदात्म-
तया विभाति माया विवेकविधुतिः स्रजि वाऽहिबुद्धिः ॥ तं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वप्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ॥ ३८ ॥ यत्पादपङ्क-
जपलाशविलासभक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः ॥ तद्वन्नरिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्धस्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवम् ॥ ३९ ॥
कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीरषन्ति ॥ तत् त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमङ्घ्रिं कृत्वोडुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णम् ॥४०॥
मैत्रेय उवाच॥ स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा ॥ दर्शितात्मगतिः सम्यक् प्रशस्योवाच तं नृपः ॥ ४१ ॥

प्रणमति ॥ ३८ ॥ तमवेहीति ज्ञानमुपदिष्टं तद्दुष्करं मत्वा भक्तिमाह—यदिति ॥ यस्य वासुदेवस्य पादपङ्कजयोः पलाशानि अङ्गुलयस्तेषां विलासः कान्तिस्तस्य भक्त्या स्मरणेन सन्तो भक्ताः कर्मभिर्ग्रथितं कर्माशयमहङ्कारं यथा सुखेन उद्ग्रथयन्ति कर्मवासनाभिर्विनिर्मुक्तं कुर्वन्ति । नलोपः पृषोदरादित्वादार्षत्वाद्वा । रिक्ता भगवदालम्बनरहिता मतिर्येषां ते यतयो ज्ञानमार्गीया अत एव रुद्धः स्रोतसामिन्द्रियाणां गणो वर्गो यैस्ते तथाभूता अपि तद्वत् तथा सुखेन कर्माशयं न उद्ग्रथयन्ति तं वासुदेवम् अरणं शरणं भज॥३९॥ज्ञानमार्गिणां दुःखेन प्राप्तिरित्याह—कृच्छ्र इति॥ षड्वर्गः इन्द्रियसमूहः नक्रो मकरो यत्र तादृशं भवार्णवम् असुखेन दुःखरूपेण योगादिना ये तितीरषन्ति तितीर्षन्ति इट् आर्षः । अप्लवेशां न प्लवस्तरणे हेतुरीट् ईश्वरो येषां तेषाम् इह तरणे महान् कृच्छ्रः क्लेशो भवति तत्तस्मात् त्वं भजनीयं भगवतो हरेरङ्घ्रिम् उडुपं तरणसाधनं प्लवं कृत्वा दुस्तरार्णं दुस्तरोदकतुल्यं वकारलोपेन दुस्तरार्णवतुल्यं वा व्यसनं संसारदुःखम् उत्तर ॥ ४० ॥ स इति ॥ आत्मनि मेधा यस्य तेन असितार्थः । ब्रह्मणः पुत्रेण

कुमारेण एवं सम्यक् दर्शिता आत्मनो गतिस्तत्त्वं यस्मै स नृपः तं कुमारं प्रशस्य स्तुत्वा उवाच ॥ ४१ ॥ कृत इति ॥ हे ब्रह्मन् हे भगवन् "इष्टापि सिद्धाननुरक्तलोकः" इति उक्तवता आर्तेषु अनुकम्पिना दयावता हरिणा पूर्वमेव मम अनुग्रहः कृतः अतस्तं हरेरनुग्रहमापादयितुं सम्पादयितुं यूयमागताः। ब्रह्मन्निति प्रधानं कुमारं प्रति सम्बुद्धिः। यूयमागता इति सर्वान्प्रत्युक्तिः ॥ ४२ ॥ निष्पादित इति ॥ भगवत्कृतोऽनुग्रहश्च घृणालुभिर्दयालुभिर्भगवद्भिर्भवद्भिः कात्स्न्येन साकल्येन निष्पादितश्च निष्पादितमित्यपि पाठः। तत्र च यद्यपि गुरुदक्षिणार्थं किंचिद्देयं तथापि हि यस्मात् मे ममात्मनो देहेन सह सर्वं राज्यादिकं साधूच्छिष्टं साधूनां भवतामेवोच्छिष्टं भवद्भिरेव भृग्वादिभिर्दत्तं मया प्रसादरूपं प्राप्तं भुक्तं च। नतु मदीयं स्वत्वमतो भवद्भ्योऽहं किं ददे किं दद्याम्। नहि पित्रा दत्तं मोदकादि भुक्त्वा उच्छिष्टं तस्मै दानरूपेण प्रत्यर्प्यते ॥ ४३ ॥ प्राणा इति ॥ हे ब्रह्मन् मम स्वत्वाभावेऽपि भगवत्तोषार्थं प्राणाः दाराः सुताः इत्यादि सर्वं भवदीयमेव भवद्भ्यो निवेदितम्। यथा राज्ञ एव ताम्बूलादि भृत्यो राज्ञे निवेदयति। यद्वा। अश्वमेधयागान्ते प्राणादिकं सर्वं मया निवेदितं पुनश्च तैर्निजोच्छिष्टं मह्यमेव समर्पितमिति ॥ ४४ ॥ आत्मनः स्वत्वाभावं प्रपञ्चयति—सैनापत्यमिति ॥

राजोवाच ॥ कृतो मेऽनुग्रहः पूर्वं हरिणाऽऽर्तानुकम्पिना ॥ तमापादयितुं ब्रह्मन् भगवन् यूयमागताः ॥ ४२ ॥ निष्पादितश्च कात्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः ॥ साधूच्छिष्टं हि सर्वं मे आत्मना सह किं ददे ॥ ४३ ॥ प्राणा दाराः सुता ब्रह्मन् गृहाश्च सपरिच्छदाः ॥ राज्यं बलं मही कोश इति सर्वं निवेदितम् ॥ ४४ ॥ सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ४५ ॥ स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ॥ तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुञ्जते क्षत्रियादयः ॥४६॥ यैरीदृशी भगवतो गतिरात्मवाद एकान्ततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः ॥ तुष्यन्त्वदभ्रकरुणाः स्वकृतेन नित्यं को नाम तत् प्रतिकरोति विनोदपात्रम् ॥ ४७ ॥

सैनापत्यं सेनापतित्वं राज्यं दण्डनेतृत्वं प्राड्विवाकतां च सर्वलोकानामाधिपत्यं स्वामित्वं च सर्वं वेदशास्त्रविद्ब्राह्मण एवार्हति ॥ ४५ ॥ स्वमिति ॥ अतो ब्राह्मणः स्वमेव धनादिकं भुङ्क्ते स्वमेव वस्त्रं वस्ते परिधत्ते स्वमेव ददाति च। क्षत्रियादयस्तु तस्य ब्राह्मणस्यानुग्रहेणैवान्नं भुञ्जते नतु तेषां कुत्रापि स्वत्वम् येन दाने स्वातन्त्र्यं स्यादिति भावः ॥ ४६ ॥ यैरिति ॥ निगमिभिर्वेदविद्भिर्यैर्भवद्भिः आत्मवादे अध्यात्मविचारे एकान्ततो निश्चयेन ईदृशी अत्यपूर्वा भगवतो वासुदेवस्य सर्वात्मकस्य गतिस्तत्त्वं नोऽस्मान् प्रति प्रतिपादिता निरूपिता। अदभ्रकरुणाः अतिदयालवस्ते भवन्तः स्वकृतेनास्मदाद्युपकारेणैव तुष्यन्तु यतः उदपात्रम् अञ्जलिं हस्तसंयोजनं विना अन्यत् को नाम तत्प्रतिकरोति प्रत्युपकारं कः कर्तुं शक्नोति न कोऽपीत्यर्थः। मया तेभ्योऽञ्जलिरेव बद्ध इत्यर्थः। यद्वा। विनोदपात्रमुपहासास्पदं प्रत्युपकारे प्रवृत्तो जनानामुपहासास्पदं भवेदिति ॥ ४७ ॥

त इति ॥ ते सनत्कुमारादयः आत्मयोगपतयः आत्मज्ञानदानसमर्था गुरवः मतय इत्यपि पाठः । आदिराजेन पृथुना पूजितास्तदीयं शीलं सुस्वभावं शंसन्तः स्तुवन्तः सन्तो नृणां तत्रत्यानां सर्वेषां मिषतां पश्यतां सतां खेऽभूवन् आकाशमार्गेण सत्यलोकं गताः ॥ ४८ ॥ वैन्य इति ॥ वैन्यः पृथुस्तु महतां धुर्यो मुख्यः सनत्कुमारादिकृतया अध्यात्मशिक्षया आत्मतत्त्वोपदेशेन या संस्थितिः मनसो निश्चलता तया आत्मन्यवस्थितः ब्रह्मात्मैक्यानुसन्धानपरः सन्नात्मानमाप्तकामं पूर्णकाममेव मेने।इवेत्यवधारणे ॥४९॥ कर्माणीति ॥ यथाकालं यत्र काले यद्विहितं तदनतिक्रमेण एवमग्रेऽपि । यथादेशं यथाबलं यथोचितं यथावित्तं च ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मार्पणं यथा भवति तथा कर्माणि च अकरोत् ॥ ५० ॥ फलमिति ॥ कर्मणां फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषङ्गः कर्मस्वनासक्तः समाहितः सावधानः आत्मानं च प्रकृतेः परं कर्मणाम् अध्यक्षं साक्षिणं मन्वानः कर्माण्यकरोदित्यनुषङ्गः ॥ ५१ ॥ गृहेष्विति ॥ निरहंमतिः निरहङ्कारः अत एव गृहेषु वर्तमानोऽपि साम्राज्यश्रिया चक्रवर्तिसम्पदा अन्वितो युक्तोऽपि च अर्कवत् यथा

ते आत्मयोगमतय आदिराजेन पूजिताः ॥ शीलं तदीयं शंसन्तः खेऽभूवन् मिषतां नृणाम् ॥ ४८ ॥ वैन्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्याऽध्यात्मशिक्षया ॥ आप्तकाममिवात्मानं मेने आत्मन्यवस्थितः ॥ ४९ ॥ कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलम् ॥ यथोचितं यथावित्तमकरोद् ब्रह्मसात्कृतम् ॥ ५० ॥ फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषङ्गः समाहितः ॥ कर्माध्यक्षं च मन्वान आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥ ५१ ॥ गृहेषु वर्तमानोऽपि स साम्राज्यश्रियाऽन्वितः ॥ नासज्जतेन्द्रियार्थेषु निरहंमतिरर्कवत् ॥ ५२ ॥ एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन् ॥ पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्चिष्यात्मसंमतान् ॥ विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकम् ॥ ५३ ॥ सर्वेषां लोकपालानां दधारैकः पृथुर्गुणान् ॥ गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वे स्वेऽच्युतात्मकः ॥ ५४ ॥

सूर्यः सर्वत्र पर्यटन्नपि नासक्तो भवति तथा इन्द्रियार्थेषु विषयेषु नासज्जत ॥ ५२ ॥ एवमिति सार्द्धम् ॥ एवम् अध्यात्मयोगेन आत्मज्ञानपूर्वकं भगवति समर्पणेन कर्माण्यनु निरन्तरं सम्यक् देशकालाद्यनुसारेण आचरन् अर्चिषि स्वभार्यायामात्मसंमतान् गुणपराक्रमादिना योग्यान् विजिताश्वं धूम्रकेशं चेत्यादिपञ्च पुत्रान् उत्पादयामासेति पूर्वजातानामत्रानुवादः।यद्वा । कर्माण्यनुसमाचरन् सः अध्यात्मयोगेन अध्यात्मेति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः।आत्मनि स्वतः सिद्धो योगः आसक्तिरहितविषयभोगलक्षणः सिद्धिविशेषस्तेनैव पुत्रानुत्पादयामास । न तु पुत्रोत्पादने हेतुः कोऽपि कामविकारस्तस्याभूदिति पूर्वप्रजातानामुत्पादनकथनम् ॥ ५३ ॥ सर्वेषामिति ॥ अच्युते आत्मा मनो यस्य सः अच्युतावतारभूतो वा पृथुः जगत्सृष्टेः गोपीथाय रक्षणाय स्वे स्वे काले तत्तद्वर्षादियोग्ये समये ये सर्वेषां लोकपालानां पृथक् पृथक् वर्षादयो गुणास्तान् सर्वानेक एव एषः स्वयं दधार ॥ ५४ ॥

लोकपालगुणानाह—मन इति ॥ मनोवृत्तयो हितचिन्तनानि वाग्वृत्तयो हितमितसत्यप्रियभाषणानि ताभिः सौम्यैर्मनोहरैर्गुणैः सुस्वभावादिभिश्च प्रजाः संरञ्जयन् राजेति स्वस्य नामधेयमधात् दधार । यद्यपि राजतेः कनिन्प्रत्यये राजन्निति सिद्ध्यति तथापि बाहुलकात् राजेरेव रञ्जनार्थाङ्गीकाराद्वा साध्यम् । अतोऽपरः द्वितीयः सोमश्चासौ राजा च सोमराजश्चन्द्र इव जात इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ सूर्यवदिति ॥ सूर्यो यथा समं सर्वं प्रतपन् भुवो वसु जलमष्टौ मासान् गृह्णाति विसृजति च वर्षाकाले तथा सर्वत्र सममाज्ञाप्रवर्तनेन प्रतपन् करादि काले धनादि गृह्णन् दुर्भिक्षादिकाले च विसृजन्नसौ सूर्यवद् अभूत् । तेजसा अग्निरिव दुर्धर्षः धर्षयितुमभिभवितुमशक्यः महेन्द्र इव दुर्जयश्च ॥ ५६ ॥ तितिक्षयेति ॥ तितिक्षयाऽपराधसहनेन धरित्रीव नृणामभीष्टदो द्यौः स्वर्ग इव पर्जन्यो मेघो यथा प्रजास्तर्पयन् वर्षासु जलं वर्षति तथा कदाचिद्वृष्ट्यभावे प्रजास्तर्पयन् यथाकामं यथाऽपेक्षितं जलमप्यसौ वर्षति स्मातोऽद्वितीयः पर्जन्य इव जातः ॥ ५७ ॥ समुद्र इति ॥ समुद्रो यथा गाम्भीर्येणैतावानिति न बुध्यते तथासाव-

मनोवाग्वृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरञ्जयन् प्रजाः ॥ राजेत्यधान्नामधेयं सोमराज इवापरः ॥ ५५ ॥ सूर्यवत् विसृजन् गृह्णन् प्रतपंश्च भुवो वसु ॥ दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेन्द्र इव दुर्जयः ॥ ५६ ॥ तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदो नृणाम् ॥ वर्षति स्म यथाकामं पर्जन्य इव तर्पयन् ॥ ५७ ॥ समुद्र इव दुर्बोधः सत्त्वेनाचलराडिव ॥ धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव ॥ ५८ ॥ कुबेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ॥ मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन सहसौजसा ॥ ५९ ॥ अविषह्यतया देवो भगवान् भूतराडिव ॥ कन्दर्प इव सौन्दर्ये मनस्वी मृगराडिव ॥ ६० ॥ वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मवाद आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः ॥ ६१ ॥ भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ॥ ह्रिया प्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यः परोद्यमे ॥ ६२ ॥

प्यभिप्रायतो दुर्बोध इत्यर्थः । सत्वेन स्थैर्येण अचलराट् सुमेरुरिव शिक्षायां दण्डने पक्षपातराहित्येनानुल्लङ्घितशासनत्वेन च धर्मराट् यमराज इव आश्चर्ये हिमवान् हिमाचल इव ॥ ५८ ॥ कुबेर इति ॥ कुबेर इव कोशाढ्योऽभूत् गुप्तोऽज्ञातः सुरक्षितश्च धनादिपदार्थो यस्य स तथा एवंभूतो वरुणो यथा तथा पृथुरपि मातरिश्वा पवन इव बलेन सहसा ओजसा च शरीरमनइन्द्रियबलेन च सर्वेषां प्राणिनामात्मा नियन्ता ॥ ५९ ॥ अविषह्यतयेति ॥ अविषह्यतया भगवान् देवो भूतराट् श्रीरुद्र इव सौन्दर्ये काम इव मृगराट् सिंह इव मनस्वी धीरः निर्भयश्च ॥ ६० ॥ वात्सल्ये इति ॥ वात्सल्ये सस्नेहहृदयायां मनुवत् नृणां प्रभुत्वे स्वामित्वे महत्त्वे वा भगवानजो ब्रह्मेव ब्रह्मवादे ब्रह्मविचारे देवगुरुः बृहस्पतिरिव आत्मवत्त्वे जितेन्द्रियत्वे स्वयं हरिरिव ॥ ६१ ॥ भक्त्येति ॥ गोषु गुरुषु विप्रेषु तथा विष्वक्सेनानुवर्तिषु भगवद्भक्तेषु भक्त्या ह्रिया लज्जया च प्रश्रयेण नम्रीभावेन शीलेन सुस्वभावेन च परार्थोद्यमेन आत्मतुल्यो निरुपम एव ॥ ६२ ॥

कीर्त्येति ॥ त्रैलोक्ये तत्र तत्र पुम्भिः पुरुषैरूर्ध्वमुच्चैर्गीतया कीर्त्या द्वारभूतया स्त्रीणां कर्णरन्ध्रेषु प्रविष्टः यथा श्रीरामो दाशरथिः स्वकीर्तिद्वारा सतां सत्पुरुषाणां कर्णरन्ध्रेषु प्रविष्टः ॥ ६३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य द्वाविंशे निरमादिमाम् ॥ २२ ॥ त्रयोविंशे सभार्यस्य वने नित्यसमाधितः ॥ पृथोर्वैकुण्ठगमनं तत्र श्लोकाः खर्वाब्धयः ॥ उवाचेति त्रयं सार्द्धा वह्निवेदा अनुष्टुभः ॥२३॥दृष्ट्वेति त्रयम् ॥ आत्मवान् जितचित्तः आत्मना स्वेन वर्द्धितः अशेषः स्वानुसर्गः स्वकृतोऽन्नादिसर्गः पुरग्रामादिसर्गश्च येन सः प्रजापतिः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च अपिशब्देन देवादीनामपि वृत्तिदो जीविकासम्पादकः सतां धर्मभृत् धर्मरक्षकः यदर्थमिह भूतले जज्ञिवान् अवतीर्णः स सर्वोऽपि निष्पादित ईश्वरस्यादेशः प्रजापालनादिरूपो येन सः वैन्यः पृथुः एकदा आत्मानं प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा आत्मजां दुहितृत्वेन स्वीकृतां पृथ्वीं स्वविरहाद्रुदतीमिव आत्मजेषु स्वपुत्रेषु न्यस्य अवस्थाप्य प्रजासु विमनस्सु चिन्तातुरासु सतीषु एको भृत्यादिरहितः सदारः सभार्यस्तपोवनमगात् ॥१॥२॥

कीर्त्योर्ध्वगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह ॥ प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥ ६३ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे पृथुचरिते सनत्कुमारेण परमाध्यात्मोपदेशो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् ॥ आत्मना वर्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥ १ ॥ जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत् सताम् ॥ निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् ॥ २ ॥ आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव ॥ प्रजासु विमनस्स्वेकः सदारोऽगात् तपोवनम् ॥३॥ तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसंमते ॥ आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा ॥ ४ ॥ कन्दमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित् ॥ अब्भक्षः कतिचित् पक्षान् वायुभक्षस्ततः परम् ॥ ५ ॥ ग्रीष्मे पञ्चतपा वीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः ॥ आकण्ठमग्नः शिशिर उदके स्थण्डिलेशयः ॥ ६ ॥

॥३॥ तत्रेति॥तत्रापि तपोवनेऽपि अदाभ्या विघ्नैरखण्डिता नियमाः यस्य सः पृथुः "लपिदभिभ्यां च" इति ण्यत् दभिधातुरपठितोऽप्यत एव वार्तिकात् स्वीकार्यः । पुरा स्वस्य विजये महता यत्नेन प्रवृत्तस्तथा वैखानसानां वानप्रस्थविशेषाणां सुसंमते न तु स्वोत्प्रेक्षिते उग्रे देहेन्द्रियादिशोषकरे तपसि आरब्धः प्रवृत्तः । आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः ॥ ४ ॥ कन्देति॥क्वचित् काले कन्दमूलफलानि आहारो यस्य सः कदाचित् हिंसापरिहारार्थं शुष्काणां पर्णानामशनं यस्य सः कतिचित्पक्षान् अपो भक्षयतीत्यब्भक्षः ततः परमनन्तरं वायुभक्षः जातः ॥ ५ ॥ ग्रीष्मे इति ॥ मुनिर्वानप्रस्थः वीरः पृथुः ग्रीष्मे ऋतौ च तसृषु दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरि सूर्य इति पञ्चानां तपः संतापो यस्य सः । वर्षासु आसारं धारासम्पातं सहत इत्यासारषाड् जातः " छन्दसि सहः " इति ण्विः । शिशिरे ऋतौ आकण्ठमुदके जले निमग्नो जातः स्थण्डिलेशयः भूमिशयानश्च सर्वदा जातः ॥ ६ ॥

तितिक्षुरिति ॥ तितिक्षुः सहिष्णुः यतवाक् मौनी दान्तः निर्जितसर्वेन्द्रियः अत एव ऊर्ध्वरेताः पत्नीसाहित्येऽपि मैथुनवर्जितः जितानिलः वशीकृतप्राणः कृष्णमारिराध-यिषुरेवैवमुत्तमं तपः अचरत् कृतवान् ॥ ७ ॥ तेनेति द्वयम् ॥ क्रमानुविद्धेन शनैः परिपाकं प्राप्तेन तेन तपसा ध्वस्तानि नष्टानि कर्माणि अनारब्धफलानि यस्य सः । अमलाशयः निर्मलचित्तः प्राणायामैः सम्यक् यथा पुनः स्वच्छन्दप्रवृत्तिर्न स्यात्तथा निरन्तरं रुद्धः षड्वर्गः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च येन अत एव छिन्नानि बन्धनानि वासना यस्य सः पुरुषर्षभः पृथुः भगवान् सनत्कुमारः परं श्रेष्ठम् आध्यात्मिकम् अध्यात्मं भवम् ।अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । आत्मन्यधिकृतं विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् इत्येके । यत् यं योगं आह स्म तेनैव पुरुषं पुरुषोत्तमं भगवन्तमभजत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ भगवदिति ॥ भगवद्धर्मिणः भगवत आराधकस्य साधोः श्रद्धया सदा यततः सेवमानस्य शत आर्षः । पृथोः भगवति ब्रह्मणि व्यापके अनन्याविषया अव्यभिचारिणी भक्तिरभवत् ॥ १० ॥ तस्येति ॥ भगवतः परिकर्म सेवा तेन शुद्धसत्त्व आत्मा मनो यस्य तस्य

तितिक्षुर्यतवाग्दान्त ऊर्ध्वरेता जितानिलः ॥ आरिराधयिषुः कृष्णमचरत् तप उत्तमम् ॥ ७ ॥ तेन क्रमानुविद्धेन ध्वस्तकर्मामलाशयः ॥ प्राणायामैः संनिरुद्धषड्वर्गश्छिन्नबन्धनः ॥ ८ ॥ सनत्कुमारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं परम् ॥ योगं तेनैव पुरुषमभजत् पुरुषर्षभः ॥ ९ ॥ भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा ॥ भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाऽभवत् ॥ १० ॥ तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्धसत्त्वात्मन-स्तदनुसंस्मरणानुपूर्त्या ॥ ज्ञानं विरक्तिमद्भून्निशितेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशम् ॥ ११ ॥ छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत् तत्यजेऽच्छिनदिदं वयुनेन येन ॥ तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद् गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥ एवं स वीरप्रवरः संयोज्या-त्मानमात्मनि ॥ ब्रह्मभूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरम् ॥ १३ ॥

पृथोः तस्य भगवतोऽनु संस्मरणेन अनुपूर्तिर्वृद्धिर्यस्यास्तया अनया भक्त्या निशितेन येन ज्ञानेन संशयानामसंभावनादीनां पदमाश्रयं निजमुपाधिं जीवस्य कोशमावर-कमहङ्कारं चिच्छेद तत् विरक्तिमत् वैराग्यसहितं ज्ञानमभूत् ॥ ११ ॥ छिन्नेति ॥ छिन्ना अन्यधीर्भेदबुद्धिर्देहात्मबुद्धिर्वा यस्य अतः अधिगता ज्ञाता आत्मनो गतिस्तत्त्वं येन निरीहः शरीरयात्रायां योगसिद्धिषु वा निस्पृहः सन् येन वयुनेन ज्ञानेनेदं स्वावरकं हृदयमच्छिनत्तदपि तत्यजे तत्प्रयत्नमपि त्यक्तवान् । तत्रार्षः । यतिर्मुमुक्षुः यावत् गदाग्रजस्य हरेः कथासु रतिं न कुर्यात् तावद्यो गतिभिरणिमादिसिद्धिभिः अप्रमत्तोऽनासक्तो न भवति अपि त्वासक्तो भवति।अतः श्रीकृष्णकथारतत्वात्पृथोस्तासु लोभो न जातः ॥ १२ ॥एवमिति॥एवं वीरेषु प्रवरः स पृथुः दृढं ब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मैक्यानुसन्धानपरः काले देहत्यागकाले प्राप्ते आत्मानं मनः आत्मनि परमात्मनि संयोज्य तं कलेवरं देहं तत्याज॥ १३

संपीड्येति द्वयम् ॥ पार्ष्णिभ्यां पायुं गुदं सम्पीड्य तद्द्वारा वायुर्मा निःसरत्विति तस्य मुद्रणं कृत्वा इति मुक्तासनं सूचितम् । "संपीड्य सीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु मध्यतः । सव्यदक्षिणमध्येन मुक्तासनमितीरितम् ॥" वायुं प्राणं मूलाधाराच्छनैरुत्सारयन् ऊर्ध्वं नयन् ताभ्यां मणिपूरके चक्रेऽवस्थाप्य ततो हृदि अनाहतचक्रे तत उरसि कण्ठस्याधोदेशे विशुद्धचक्रे ततः कण्ठे तस्यैव चक्रस्याग्रदेशे ततश्च शीर्षणि भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रेऽवस्थाप्य शीर्षन्नार्षः । एवं कोष्ठेषु प्राणस्थानेष्ववस्थाप्य तं प्राणम् असूनिति पाठे प्राणानेवमुत्सर्पयन्नूर्ध्वंनयन् क्रमेण मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे आवेश्य निस्पृहस्तं वायुं प्राणं वायौ महाभूतसमष्ट्यात्मके अयूयुजत् तयोरभेदं भावयामास । एवं कायं पार्थिवं कठिनं भागं क्षितौ पृथिव्यां शरीरगतं तेजस्तेजसि अयूयुजत् । एवं देहारम्भकपञ्चमहाभूतानि समष्टिभूतेषु अयूयुजत् व्यष्टीनां समष्टीनां चाभेदं भावयामास ॥१४॥१५॥खानीति ॥ खानीन्द्रियच्छिद्रावच्छिन्नाकाशप्रदेशान् आकाशे द्रवं शरीरगतं जलांशं तोये एवं यथास्थानं यथायोग्यं विभागशः पृथक् पृथक् अयूयुजदिति पूर्वस्यैवानुषङ्गः । अथाद्वितीयात्मप्रतिपत्तये महाभूतानां विलयमाह । क्षितिमम्भसि जले तत् अम्भः तेजसि अदः तेजो वायौ अमुं वायुं नभसि अयूयुजदिति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १६ ॥ तामसाहङ्कारकार्यस्याऽऽकाशपर्यन्तस्य लयमुक्त्वा सात्त्विकराजसाहङ्कारकार्याणां लयमाह—इन्द्रियेष्विति ॥ मन इन्द्रियेष्वयूयुजत् । मन इति देवानामप्युपलक्षणम् । तानीन्द्रियाणि यथो-

संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ॥ नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि ॥ १४ ॥ उत्सर्पयंस्तु तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निःस्पृहः ॥ वायुं वायौ क्षितौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत् ॥ १५ ॥ खान्याकाशे द्रवं तोये यथास्थानविभागशः ॥ क्षितिमम्भसि तत्तेजस्यदो वायुं नभस्यमुम् ॥ १६ ॥ इन्द्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवम् ॥ भूतादिनाऽमून्युत्क्षिप्य महत्यात्मनि सन्दधे ॥ १७ ॥

द्भवम् उद्भवमनतिक्रम्य तन्मात्रेषु शब्दादिविषयेष्वयूयुजत् । सविकल्पकज्ञाने मनस इन्द्रियाधीनतया इन्द्रियैराकर्षणात्तेषु विलयभावनं न तु कार्यत्वात् । एवमिन्द्रियाणां विषयाधीनत्वाद्विषयेषु लयः सङ्गत एव।तदधीनतया आकर्षणं तूक्तम् । इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मन इति इन्द्रियेषु नभ इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । भट्टादीनां मते नभश्चाक्षुषं केषाचिन्मानसम् आनुमानिकत्वमतेऽपीन्द्रियव्यापारोऽस्त्येव । नभोगुणश्च शब्दः श्रोत्रग्राह्योऽतः इन्द्रियग्राह्यत्वादिन्द्रियेषु नभो विलापितं तानीन्द्रियाणि यथोद्भवं उद्भवोऽत्र वृत्तिलाभः स च विषयाधीन इति श्रोत्रादीनां विषयेषु शब्दादिषु लयः।यद्वा। यथोद्भवमिति परत्रैवान्वेति न पूर्वत्र । यद्वा।तन्मात्रकार्याण्येवेन्द्रियाणि मनोऽप्य पञ्चीकृततन्मात्रकार्यम् आहङ्कारिकता तु तदधीनविवक्षया।यद्वा।इन्द्रियेषु नभ इति पाठे यथास्थानमित्यनुवृत्तेः सर्वत्राधाराधेयभावेनैव लयो ज्ञेयः । तथाहि क्षित्यादयोऽम्भआदिषु तिष्ठन्तीति पूर्वपूर्वाधेयानां परपरत्राऽऽधारे लयः नभश्चेन्द्रियेषु तिष्ठतीति तस्य तेषु लयः मनसोऽपीन्द्रियत्वादिन्द्रियाणि विषयोन्मुखानि विषयेषु तिष्ठन्तीतीन्द्रियाणां तन्मात्रेषु लयः ततश्च तन्मात्राणां यथोद्भवमित्यनेन पूर्वानुवृत्तेन यथास्थानमित्यनेनाप्यन्वयः । संभवति अमून्यवशिष्टानि नभआदीनि यथोद्भवं यथास्थानं च भूतादिना अहंङ्कारेणोत्क्षि-

ध्य संयोज्य तं चाहाङ्कारं महत्यात्मनि महत्तत्त्वे सन्दधे योजितवानित्यन्वयः । तत्रावशिष्टं नभोमात्राणि च तामसाहङ्कारे मनइन्द्रियदेवताश्च सात्त्विकाहङ्कारे इन्द्रियाणि च राजसाहङ्कार इत्येवं यथोद्भवं लयविभावना ज्ञेया ॥ १७ ॥ तमिति सार्द्धम् ॥ सर्वेषां गुणानां गुणकार्याणां विन्यासः स्थितिर्यस्मिन्वृक्षस्य इव तं सर्वसंसारबीजभूतं महान्तं मायामये मायोपाधिप्रधाने जीवे जीवोपाधौ लिङ्गशरीरे न्यधात् । सर्वं दुःखसुखादिकार्यजातं लिङ्गशरीर एव पर्यवस्यति नात्मनीति चिन्तयामासेत्यर्थः । स जीवो यत्पुनरंश इत्यादि लिङ्गशरीरेऽपि जीवशब्दप्रयोगदर्शनात् योऽसावनुशयी पूर्वं लिङ्गशरीराभिमानी प्रभुः पृथुः स इदानीं ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्येण प्रभावेण स्वरूपस्थः संस्तं चात्मस्थं स्वस्मिन्कल्पितया स्थितमनुशयं लिङ्गशरीरमजहात् पूर्वं चिच्छेद संशयपदं बीजजीवकोशमिति लिङ्गशरीरनाश उक्तः । स एवेदानीं स्थूलशरीरत्यागकालेऽनूद्यते ॥ १८ ॥ वनप्रवेशमारभ्य राज्ञ्याः कथामाह—अर्चिरिति॥यत्पद्भ्यां भुवः स्पर्शनं तन्नार्हतीत्यतदर्हा सुकुमारी अर्चिर्नाम महती चासौ राज्ञी च तस्य पृथोः पत्नी अपि पृथुना सह वनं अनुगता अनुगामिनी ॥ १९ ॥ अतीवेति ॥ भर्तुर्व्रतं भूमिशयनादि स चासौ धर्मस्तत्र या निष्ठा स्थितिस्तया भर्तुः शुश्रूषया सेवया च ऋषीणामियमार्षी देहयात्रा कन्दमूलादिभिर्देहनिर्वाहस्तया च

तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात् ॥ तं चानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमान् ॥ ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात् प्रभुः ॥ १८ ॥ अर्चिर्नाम महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता वनम् ॥ सुकुमार्यतदर्हा च यत् पद्भ्यां स्पर्शनं भुवः ॥ १९ ॥ अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रूषया चारपदेहयात्रया ॥ नाविन्दतार्तिं परिकर्शिताऽपि सा प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः ॥ २० ॥ देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं पत्युः पृथिव्या दयितस्य चात्मनः ॥ आलक्ष्य किंचिच्च विलप्य सा सती चितामथारोपयदद्रिसानुनि ॥ २१ ॥ विधाय कृत्यं ह्रदिनीजलाप्लुता दत्त्वोदकं भर्तुरुदारकर्मणः ॥ नत्वा दिविस्थान् त्रिदशांस्त्रिः परीत्य विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ ॥ २२ ॥

अतीव परिकर्शिता कृशीकृताऽपि सा अर्चिः प्रेयसः पत्युः करेण यत् स्पर्शनं मानश्च सत्कारस्ताभ्यां निर्वृतिः परमानन्दो यस्याः तथाभूता सती आर्तिं पीडां न अविन्दत न प्राप ॥ २० ॥ देहमिति ॥ विपन्नं विनष्टम् अखिलं चेतनादिकं यस्मिंस्तथाभूतं पृथिव्याः पत्युः पालकस्य आत्मनः स्वस्य च दयितस्य प्रियस्य देहमालक्ष्य दृष्ट्वा नाडि-योगादिना किंचिद्विलप्य रोदनं च कृत्वा तदनुगमनार्थमद्रिसानुनि पर्वतप्रदेशविशेषे काष्ठैश्चितां विधाय तस्यां तद्देहमारोपयत् । अत्र पृथिव्याः पत्युरिति देशरूपपृथिव्यभिप्राये-णोक्तम्। दुहितृत्वे चकारेमानिति तु देवतारूपपृथिव्यभिप्रायेण। परे तु आत्मनः पत्युः पृथिव्याः दयितस्य दयावतः तारकादित्वादितच् इत्याहुः ।किञ्चिन्मात्रविलापोक्तिस्तु तत्कालोचितक्रियाव्यग्रत्वात् ॥ २१ ॥ विधायेति ॥ अन्यच्च तत्कालोचितं कृत्यं विधाय कृत्वा ह्रदिन्या जले आप्लुता स्नाता सती उदारं सर्वोपकारकरं पृथिवीदोह-नादि कर्म यस्य तस्य स्वभर्तुरुदकं दत्त्वा दिवि अन्तरिक्षे स्थितांस्त्रिदशान्देवान् पृथुदर्शनायागतान् दृग्गोचरांश्च नत्वा स्वभर्तृपादौ ध्यायती । नुमभाव आर्षः । चितां त्रिः

परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य तस्यां वह्निं विसृज्य स्वयं च विवेश ॥ २२ ॥ विलोक्येति ॥ वीरवरं पृथुं स्वपतिमनुगतां साध्वीं विलोक्य देवैः स्वपतिभिः सह वर्तमानाः वरदा वरदानसमर्थाः सहस्रशो देवपत्न्यस्तुष्टुवुः ॥ २३ ॥ कुर्वत्य इति ॥ मङ्गलार्थममरतूर्येषु नदत्सु सत्सु तस्मिन्मन्दरसानुनि कुसुमासारं पुष्पवृष्टिं कुर्वत्यः परस्परं गृणन्ति स्म अभाषन्त ॥ २४ ॥ अहो इति ॥ इयं वधूरर्चिरहो अतिशयेन धन्या कृतार्था । या चैवं यज्ञेशं हरिं श्रीर्लक्ष्मीर्वधूरिव भूभुजां राज्ञां पतिं पालकं पतिं पृथुं सर्वात्मना भेजे ॥ २५ ॥ सेति ॥ सा एषा सती पतिव्रताऽर्चिर्दुर्विभाव्येन अचिन्त्येन असतीनां कर्तुमशक्येन वा राज्यत्यागपतिसेवादिना स्वकर्मणा वैन्यं पतिमनु तेन सहास्मान् देवानप्यतीत्योर्ध्वव्यापि वैकुण्ठं नूनं निश्चयेन व्रजति तत्पश्यत । यद्वा । अनुवैन्यमित्यग्रे विमानस्थं वैन्यं तत्पश्चादर्चिषमपि विमाने पश्यतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तेषामिति ॥ भुवि ये मनुष्याः लोलं तुच्छमायुर्येषां ते तथाभूता अपि भगवान् पद्यते गम्यतेऽनेन तत् नैष्कर्म्यं ज्ञानं साधयन्ति । तेषां मर्त्यानामन्यद्देवादिपदं किं नु दुरापं दुर्लभं नैव किञ्चित्

विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिम् ॥ तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥ कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन् मन्दरसानु-
नि ॥ नदत्स्वमरतूर्येषु गृणन्ति स्म परस्परम् ॥ २४ ॥ देव्य ऊचुः ॥ ॥ अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां पतिम् ॥ सर्वात्मना पतिं
भेजे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव ॥२५॥ सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती ॥ पश्यतास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा ॥२६॥ तेषां दुरापं
किं त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदम् ॥ भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयन्त्युत ॥ २७ ॥ स वञ्चितो बतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि ॥
लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स्तुवन्तीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः ॥ यं वा आत्मविदां धुर्यो
वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः ॥ २९ ॥ इत्थंभूतानुभावोऽसौ पृथुः स भगवत्तमः ॥ कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ॥ ३० ॥ य
इदं सुमहत् पुण्यं श्रद्धयाऽवहितः पठेत् ॥ श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ॥ ३१ ॥

॥२७॥स इति ॥ यो जन्मान्तरे महता कृच्छ्रेण तपश्चर्यादिकष्टेनास्मिन् जन्मन्यापवर्ग्यं विमुक्तिसाधनं भुवि मानुष्यं लब्ध्वापि विषयेषु विषज्जते सः यतः आत्मानं एव द्रुह्यति अतः वञ्चितः॥२८॥स्तुवन्तीष्विति॥अमरस्त्रीष्वेवं स्तुवन्तीषु सतीषु नुमार्षः अनुमपिपाठः । यं वै लोकमात्मविदां ज्ञानिनां धुर्यो मुख्योऽच्युताश्रयः भगवद्भक्तः वैन्यः प्राप तमेव स्वपतिलोकं वधूरर्चिरपि गता ॥ २९ ॥ इत्थमिति ॥ सोऽसौ भगवत्तमः अतिशयैश्वर्यवान् पृथुः इत्थंभूतः अलौकिकः अनुभावो यस्य तादृशोऽभूत् । उद्दामं श्रेष्ठं चरितं यस्य तस्य चरितं ते तुभ्यं कीर्तितम् ॥ ३० ॥ य इति ॥ यः प्राणी अवहितः सन् इदं सुमहत् पुण्यं च पृथ्वाख्यानं श्रद्धया पठेदन्यान् श्रावयेत् स्वयं वा शृणुयात् सोऽपि पृथोः पदवीं स्थानमियात् प्राप्नुयात् ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मण एतत् पठन् ब्रह्मणा अध्ययनादिना वर्चस्वी तेजस्वी स्यात् । राजन्यः क्षत्रियः जगतीपतिः राजा स्यात् । वैश्यः पठन् विशां वणिजां वैश्यानां वा पतिः स्यात् । शूद्रः सत्तमतामियात् शृण्वन्निति शेषः । पाठानधिकारात् ॥ ३२ ॥ त्रिरिति ॥ नरोऽथवा नारी वा आदृतः श्रद्धावान् सन्निदमाख्यानं त्रिःकृत्वः त्रीन् वारान् आकर्ण्य अप्रजः पुत्रादिरहितः असिजभाव आर्षः । सुप्रजतमो भवति । निर्धनो धनवत्तमो भवति । न स्पष्टा न प्रसृता कीर्तिर्यशो यस्य स सुयशाः प्रख्यातयशाः भवति । मूर्खः पण्डितो भवति ॥ ३३ ॥ इदमिति ॥ इदमाख्यानं पुंसां स्वस्त्ययनम् अमङ्गल्यस्य दुःखादेर्वारणं धन्यं धनप्रापकम् एवं यशस्यम् आयुष्यम् स्वर्ग्यं कलेर्मलानपहन्ति तादृशं चास्ति । धन्यमित्यादौ पुनरुक्तिराधिक्यार्था ॥ ३४ ॥ धर्मेति ॥ तस्माद्धर्मादीनां सम्यक् सिद्धिमभीप्सुभिः अनु अनुदिनम् अन्वात् प्रतिश्राव्यमित्युपलक्षणं श्रोतव्यं पठितव्यं च तयोर्धर्मादीनां चतुर्णां परमव्यभिचारिकारणमेतत् ॥ ३५ ॥ विजयेति ॥ विजयाभिमुखो राजा एतदाख्यानं श्रुत्वा यान् देशाननुयाति तद्देशीया राजानः पृ-

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः ॥ वैश्यः पठन् विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात्॥३२॥त्रिःकृत्व इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवाऽऽदृता॥ अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धनवत्तमः ॥ अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पण्डितः ॥ ३३ ॥ इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममङ्गल्यनिवारणम् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहम् ॥३४॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् सिद्धिमभीप्सुभिः ॥ श्रद्धयैतदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परम् ॥ ३५ ॥ विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वैतदनुयाति यान् ॥ बलिं तस्मै हरन्त्यग्रे राजानः पृथवे यथा ॥ ३६ ॥ मुक्तान्यसङ्गो भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन् ॥ वैन्यस्य चरितं पुण्यं शृणुयाच्छ्रावयेत् पठेत् ॥ ३७ ॥ वैचित्रवीर्याभिहितं महन्माहात्म्यसूचकम् ॥ अस्मिन् कृतमतिर्मर्त्यः पार्थवीं गतिमाप्नुयात् ॥ ३८ ॥ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन् पृथुचरितं प्रथयन् विमुक्तसङ्गः ॥ भगवति भवसिन्धुपोतपादे स च निपुणां लभते गतिं मनुष्यः ॥३९॥ इति श्रीभा०चतुर्थ० पृथुचरित्रसमाप्तिवर्णनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

थवे यथा बलिं निवेदितवन्तस्तथा तस्मै अग्रे बलिं हरन्ति निवेदयन्ति ॥३६॥ मुक्तेति ॥ मुक्तान्यसङ्गस्त्यक्तफलाभिसन्धिः सन् भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन् वैन्यस्य पुण्यं चरितं शृणुयात् श्रावयेत् पठेच्च ॥ ३७ ॥ वैचित्रेति ॥ हे वैचित्रवीर्य विदुर महतो हरेर्महतां सतां वा माहात्म्यसूचकम् इदं पृथुचरितं मया अभिहितं कीर्तितम् । अस्मिन् कृतमतिर्मर्त्यः पार्थवीं पृथुसम्बन्धिनीं गतिमाप्नुयात् पार्थिवीमित्यपि पाठः ॥ ३८ ॥ अनुदिनमिति ॥ यो मनुष्यो विमुक्तफलाभिसङ्गः सन् अनुदिनं नित्यमादरेणादं पृथुच-रितं शृण्वन् प्रथयन् श्रावणेन विस्तारयंश्च भवति स भवसिन्धौ संसारसागरोत्तरणार्थं पोतो नौः पादो यस्य तस्मिन् भगवति निपुणां संसारनिवर्तने दक्षां रतिं प्रीतिं लभते-पुष्पिताग्रा च्छन्दः ॥ ३९ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य त्रयोविंशं व्यधादिमाम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशे पृथोर्वंश्यान् सुतान् प्राचीनबर्हिषः॥रुद्र ऊचे हरेस्तोत्रं तत्र श्लोकाः खर्हस्तिनः॥उवाच षट्कं पादोना षडशीतिरनुष्टुभः॥२४॥ विजिताश्व इति ॥ पृथुश्रवा महायशाः पृथुपुत्रः विजिताश्वः अधिराजा आसीत् सन्धिरार्षः। भ्रातृवत्सलः स च यवीयेभ्यः कनिष्ठेभ्यो भ्रातृभ्यः काष्ठा दिशो ददौ ॥१॥ हर्यक्षायेति॥विभुः स हर्यक्षाय प्राचीं पूर्वां दिशमदिशत्। धूम्रकेशाय दक्षिणां वृकसंज्ञाय प्रतीचीं द्रविणसे तुर्यामुत्तरां दिशमदिशत् ॥ २ ॥ अन्तर्द्धानेति ॥ विजिताश्व एव अश्वविजयसमये धर्मवेषस्य शक्रस्य यथाक्रणज्ञाप्यधार्मिकत्वप्रसन्नाच्छक्रात् वरत्वेन अन्तर्द्धानगतिं तिरोधानसामर्थ्यं लब्ध्वा अन्तर्धानसंज्ञितो जातः। स च शिखण्डिन्यां तन्नाम्न्यां भार्यायां सुसंमतं सर्वैरादृतम् अपत्यत्रयमाधत्त॥३॥अपत्यत्रयमाह—पावक इति॥पावकः पवमानश्च शुचिश्चेति येऽग्नयस्त एव वसिष्ठस्य शापाद्विजिताश्वपुत्रत्वेन उत्पन्नाः पुनश्च शापचारितार्थ्ये योगगतिं योगमार्गेण मुक्तिम् अग्नित्वं वा गताः ॥ ४ ॥ अन्तर्द्धान इति ॥ य इन्द्रमश्वहर्त्तारं विद्वानपि जानन्नपि न जघ्निवान्नहतवान् सः अन्तर्द्धानो विजिताश्वः नभस्वत्यां नाम अन्यस्यां

मैत्रेय उवाच ॥ विजिताश्वोऽधिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ॥ यवीयोभ्योऽददात् काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥ १ ॥ हर्यक्षायादिशत् प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम् ॥ प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः ॥ २ ॥ अन्तर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वाऽन्तर्धानसंज्ञितः ॥ अपत्यत्रयमाधत्त शिखण्डिन्यां सुसंमतम् ॥ ३ ॥ पावकः पावमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा ॥ वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥ ४ ॥ अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत ॥ य इन्द्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥ ५ ॥ राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणाम् ॥ मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह ॥ ६ ॥ तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् ॥ यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना ॥ ७ ॥ हविर्द्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान् ॥ बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम् ॥ ८ ॥ बर्हिषत्सुमहाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः ॥ क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥ ९ ॥ यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः ॥ प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम् ॥ १० ॥

भार्यायां हविर्द्धानं नाम पुत्रम् अविन्दत लब्धवान् ॥ ५ ॥ राज्ञामिति ॥ स चान्तर्द्धानः राज्ञां वृत्तिं जीविकां करस्यादानं दण्डः शुल्कग्रहणं चेत्यादिभिर्दारुणां प्राणिपीडाकरीं मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन तां विससर्ज ॥ ६ ॥ तत्रेति ॥ तत्र सत्रेऽपि आत्मदृक् हंसं मंशुद्धम्। यद्वा। भक्तक्लेशं हन्ति तं पुरुषं परमात्मानं यजन् कुशलेन निपुणेन कुशलं पुण्यं तद्रूपेण वा समाधिना तल्लोकतां तस्य लोक एव लोको यस्य तद्भावं भगवल्लोकम् आप ॥ ७ ॥ हविर्द्धानादिति ॥ हे विदुर हविर्द्धानाद्धविर्द्धानी तत्पत्नी बर्हिषदादीन् षट् सुतान् असूत ॥ ८ ॥ बर्हिषदिति ॥ हे कुरूद्वह हाविर्द्धानिर्हविर्द्धानस्य पुत्रः महाभागः प्रजापतिश्च बर्हिषत् क्रियाकाण्डे यज्ञादिषु निष्णातः कुशलोऽभूत्। तथा योगेषु अष्टाङ्गेषु च निष्णातः अभूत् ॥ ९ ॥ यस्येति ॥ देवयजनं यज्ञस्थानमनु समीपं परापरं यज्ञं वितन्वतः यत्रैको यज्ञः कृतस्तदनन्तरं

तत्समीप एव यज्ञान्तरं मुख्यकल्पेनैव विस्तारयतो यस्य बर्हिषदः इदं वसुधातलं प्राचीनाग्रैः कुशैरास्तृतमाच्छादितमासीत् । अत एव प्राचीनबर्हिरित्यप्युच्यते ॥ १० ॥ सामुद्रीमिति अर्द्धम् ॥ स बर्हिषत् सामुद्रीं समुद्रकन्यां देवदेवेन ब्रह्मणोपदिष्टां शतद्रुतिं नामोपयेमे ॥ ११ ॥ यामिति ॥ चारूणि मनोहराणि सर्वाण्यङ्गानि यस्यास्तां तत्रापि किशोरीं बालां तत्रापि सुष्ठलङ्कृतां तत्रापि परिक्रमन्तीमग्निप्रदक्षिणं कुर्वन्तीं दीर्घाभाव आर्षः । यां शतद्रुतिं वीक्ष्य उद्वाहे अग्निरपि पुरा शुकीमिव चकमे कामितवान् । एवं व्याख्यायते"। सप्तर्षीणां सत्रे तद्भार्यादर्शनेनाग्निः काममन्तमो जातस्तं चाग्निभार्या स्वाहा नाम सप्तर्षिभार्यारूपेण रमयामास । रमयित्वा च तद्रेतः शुकीरूपेण ... निधायागच्छत् । तां यथा सप्तर्षिभार्या भ्रान्त्याऽग्निः कामितवांस्तथेति । " स्तुकीमिवेति पाठे स्तोकवृतधारामिवेति अग्निः शुकीमिव यां सर्वोऽपि जनः कामितवान् इत्यपि कश्चित् ॥ १२ ॥ विबुधेति ॥ सूर्यया नवोढया नूपुरैः पादौ क्वणयन्त्यैव ध्वनिमात्रेणैव सर्वदिक्षु तया विबुधाः सुरादयः विजिताः ॥ १३ ॥ प्राचीनेति ॥ प्राचीनबर्हिषः बर्हिषदः

सामुद्रीं देवदेवोक्तामुपयेमे शतद्रुतिम् ॥ ११ ॥ यां वीक्ष्य चारुसर्वाङ्गीं किशोरीं सुष्ठलंकृताम् ॥ परिक्रमन्तीमुद्वाहे चकमेऽग्निः शुकीमिव ॥ सप्तर्षिभार्याभ्रान्त्याग्निः स्वाहायां चाप्यरीरमत् ॥ १२ ॥ विबुधासुरगन्धर्वमुनिसिद्धनरोरगाः ॥ विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयन्त्यैव नूपुरैः ॥ १३ ॥ प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन् ॥ तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः ॥ १४ ॥ पित्रादिष्टाः प्रजासर्गे तपसेऽर्णवमाविशन् ॥ १५ ॥ दश वर्षसहस्राणि तपसाऽऽर्चंस्तपस्पतिम् ॥ यदुक्तं पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता ॥ तद्ध्यायन्तो जपन्तश्च पूजयन्तश्च संयताः ॥ १६ ॥ विदुर उवाच ॥ प्रचेतसां गिरित्रेण यथासीत्पथि सङ्गमः ॥ यदुताह हरः प्रीतस्तन्नो ब्रह्मन्वदार्थवत् ॥ १७ ॥ सङ्गमः खलु विप्रर्षे शिवेनेह शरीरिणाम् ॥ दुर्लभो मुनयो दध्युरसङ्गाद्यमभीप्सितम् ॥ १८ ॥ आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य लोककल्पस्य राधसे ॥ शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान्भवः ॥ १९ ॥

शतद्रुत्यां तुल्यं नाम व्रतं च येषां ते धर्मे स्नाताः । कुशलाः सर्वे प्रचेतोनामानः दश पुत्रा अभवन् ॥ १४ ॥ पित्रेति अर्द्धम् ॥ ते च प्रजासर्गे पित्रा आदिष्टाः तपसे तपः कर्तुम् अर्णवमाविशन् ॥ १५ ॥ दश वर्षेति सार्द्धम् ॥ पथि मार्गे दृष्टेन प्रसीदता गिरिशेन यत् वक्ष्यमाणं रुद्रगीतमुक्तं संयताः जितेन्द्रियाः भूत्वा तत् जपन्तः हरिं ध्यायन्तः पूजयन्तश्च ते तपसां पतिं भगवन्तं तपसा दश वर्षसहस्राणि आर्चन् आराधयामासुः ॥ १६ ॥ प्रचेतसामिति ॥ प्रचेतसां गिरित्रेण सह पथि यथा सङ्गमः आसीत् । यद्वा । प्रीतः प्रसन्नः सन् हरस्तेभ्यः आह स्म । अर्थवत्प्रयोजनवत् तत् नोऽस्मभ्यं वद । हर इत्यत्र रह इति यदापीत्यत्र यदुतेत्यपि च पाठः ॥ १७ ॥ सङ्गम इति ॥ हे विप्रर्षे शिवेन सह सङ्गमः शरीरिणां दुर्लभः खलु दुर्लभ एव । मुनयोऽपि असङ्गात् असङ्गं विधाय यं श्रीशिवं दध्युरेव न तु झटिति प्रापुः ॥ १८ ॥ आत्मेति ॥ घोरया प्रलयहेतुभूतया शक्त्या यु-

क्वोऽपि आत्मारामोऽपि च यो भगवान् भवः अस्य लोककल्पस्य लोकसर्गस्य राधसे पालनायैव विचरति घोरा शक्तिः ईश्वरत्वादवश्यकर्तव्यभक्तरार्थं स्वीकृताऽपि न कल्याणकरणं विहन्तुं शक्ता ॥ १९ ॥ प्रचेतस इति ॥ साधवः प्रचेतसः प्रजासर्गविषयं पितुर्वाक्यं शिरसा आदाय तपसि आहृतं चेतो येषां तादृशाः सन्तः प्रतीचीं दिशं प्रययुः ॥ २० ॥ समुद्रमिति ॥ तत्र च प्रतीच्यां सुमहत् सरः अपश्यन् । तद्वर्णयति । समुद्रम् उप समुद्रात् किंचिन्न्यूनम् “ उपोऽधिके च ” इति कर्मप्रवचनीयता । तथाभूतं विस्तीर्णं विस्तृतं महतां मन इव स्वच्छं निर्मलजलं प्रसन्नाः सलिलाशयाः मत्स्यादयो यस्मिंस्तत् ॥ २१ ॥ नीलेति ॥ नीलानि रक्तानि च यानि उत्पलाम्भोजकह्लाराणि रात्रिदिनसंध्याविकासीनि इन्दीवराणि नीलोत्पलभेदाः तेषामाकरं जन्मस्थानं हंससारसादिभिः नितरां कूजितं शब्दितम् ॥ २२ ॥ मत्तेति ॥ मत्तानां भ्रमराणां सौस्वर्येण हृष्टरोमाण इव मुकुलयुक्ताः लताङ्घ्रिपा यस्मिंस्तत् पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपता पवनेनोत्सवो यस्मिन् ॥ २३ ॥ तत्रेति ॥ तत्र स्थाने मृदङ्गपणवा-

मैत्रेय उवाच ॥ ॥ प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसाऽऽदाय साधवः ॥ दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्याहृतचेतसः ॥ २० ॥ समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः ॥ महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयम् ॥ २१ ॥ नीलरक्तोत्पलाम्भोजकल्हारेन्दीवराकरम् ॥ हंससारसचक्राह्वकारण्डवनिकूजितम् ॥ २२ ॥ मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलताङ्घ्रिपम् ॥ पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम् ॥ २३ ॥ तत्र गान्धर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरम् ॥ विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते मृदङ्गपणवाद्यनु ॥ २४ ॥ तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामन्तं सहानुगम् ॥ उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः ॥ २५ ॥ तप्तहेमनिकायाभं शितिकण्ठं त्रिलोचनम् ॥ प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः ॥ २६ ॥ स तान्प्रपन्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः ॥ धर्मज्ञाञ्छीलसंपन्नान्प्रीतः प्रीतानुवाच ह ॥ २७ ॥

दिवाद्यमनु पश्चाद्दिव्यैर्मार्गगेयैर्मनोहरं गान्धर्वं गन्धर्वाणां कर्म गानमाकर्ण्य ते राजपुत्राः प्रचेतसो विसिस्म्युः विस्मयं जग्मुः । यण् तङ्भावश्चार्षः । मृदङ्गपणवाद्यवदिति पाठे मतुबन्तं गान्धर्वविशेषणत्वेन योज्यम् । यद्वा । मृदङ्गपणवादि अवदिति च्छेदः । मृदङ्गादीनां ध्वनिमवत् रक्षत् अतिरस्कुर्वत् गान्धर्वमाकर्ण्येति योज्यम् ॥ २४ ॥ तर्हीति द्वयम् ॥ तर्ह्येव तस्मात्सरसः सकाशान्निष्क्रामन्तं सहानुगम् अनुगैर्भृत्यैः सहितं अमरेषु प्रवरं विबुधानुगैर्गन्धर्वादिभिः उपगीयमानम् ॥ २५ ॥ तप्तहेमनिकायाभं तप्तसुवर्णराशिसदृशकान्तिमन्तमतितेजस्विनं शितिकण्ठं नीलकण्ठं त्रिलोचनं प्रसादे सुमुखं स्वेषु प्रसादं कर्तुमुद्युक्तम् एवंभूतं श्रीमहादेवं वीक्ष्य जातकौतुकाः उत्पन्नोत्साहा जाताश्चर्या वा प्रचेतसः प्रणेमुः ॥ २६ ॥ स इति ॥ प्रपन्नानामार्तिहरः भगवान् धर्मवत्सलः प्रीतः स श्रीरुद्रः धर्मज्ञान् शीलसंपन्नान् प्रीतान् तान् प्रचेतस उवाच ॥ २७ ॥

यूयमिति॥यूयं वेदिषदः बर्हिषदः पुत्रा इति मम विदितम् । तथा वश्चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं च विदितम् । वो युष्माकं भद्रं भवत्विति कृत्वा अनुग्रहाय अनुग्रहेण भगवदाराधनप्रकारप्रदर्शनाय मे मयैवं स्वदर्शनं कृतं दत्तम् ॥ २८ ॥ य इति ॥ यः प्राणी रंहसः सूक्ष्मात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियन्तारं भगवन्तं वासुदेवं साक्षात् फलेच्छाद्यव्यवधानरहितः प्रपन्नः स मे प्रियः ॥ २९ ॥ स्वधर्मेति ॥ स्वधर्मनिष्ठः पुमान् शतजन्मभिः विरचितां ब्रह्मपदं प्राप्नोति । ततः परं चापि पुण्यातिशये मामेति । भागवतस्तु यथाऽहं रुद्रो विबुधाः देवाश्चाधिकारिकाः कलात्यये अधिकारसमाप्तौ कलाया लिङ्गशरीरस्यात्यये भङ्गे च सत्येष्यन्ति तथा अथ देहान्ते अव्याकृतं प्रपञ्चातीतं वैष्णवं पदमेति ॥ ३० ॥ अथेति ॥ यस्माद्भगवद्भक्तो मम प्रियः अथ तस्मात् भागवताः यूयमपि यथा भगवान् प्रियोऽस्ति तथा मम प्रियाः स्थः । भागवतानामपि मे मत्तोऽन्यः कर्हिचित् कदाचिदपि प्रेयानतिप्रियो न भवति अतो भवद्भिरपि मयि प्रीतिः कार्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इदमिति ॥ पवित्रं परं मङ्गलं निःश्रेयस-

श्रीरुद्र उवाच ॥ यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितम् ॥ अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतम् ॥२८॥ यः परं रंहसः साक्षात् त्रिगुणाज्जी-
वसंज्ञितात् ॥ भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥ २९ ॥ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् ॥ अव्याकृतं
भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाहंविबुधाः कलात्यये ॥ ३० ॥ अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा ॥ न मे भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति
कर्हिचित् ॥ ३१ ॥ इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद्वदामि वः ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यनुक्रोश-
हृदयो भगवानाह ताञ्छिवः ॥ बद्धाञ्जलीन्राजपुत्रान्नारायणपरो वचः ॥३३॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ जितं त आत्मविद्धुर्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ॥
भवता राधसा राद्धं सर्वस्मा आत्मने नमः ॥३४॥ नमः पङ्कजनाभाय भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने ॥ वासुदेवाय शान्ताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ॥३५॥

करमपि च इदं वक्ष्यमाणं गीतं युष्मान् अहं वदामि । तद्युष्माभिः श्रूयतां श्रुत्वा च विविक्तमसंकीर्णं यथा भवति तथा युष्माभिर्जप्तव्यम् । इडभाव आर्षः व्याकरणान्तरे क्वचिज्जप्तमित्यपिसाधु ॥ ३२ ॥ इतीति ॥ अनुक्रोशः कृपा हृदये यस्य स नारायणः परो ध्येयो यस्य भगवान् शिवः बद्धाञ्जलीन् तान् राजपुत्रान् वचः वचनमाह स्म ॥ ३३ ॥ जितमिति ॥ आत्मविदां ये धुर्याः श्रेष्ठाः तेषां स्वस्तये शोभनसत्तायै आनन्दलाभाय । "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" इति श्तिप् । ते त्वया जितम् उत्कर्ष आविष्कृतः । भावे क्तः । अतो भवत्प्रसादान्ममापि स्वस्तिः स्वानन्दलाभः अस्तु । भवता राधसा स्वानन्दरूपेण राद्धं सिद्धमेव । भावे क्तः । अतः सर्वस्मै सर्वरूपाय आत्मने च तुभ्यं नमः ॥ ३४ ॥ नम इति ॥ पङ्कजं लोकात्मकं पद्मं नाभौ यस्य तस्मै कारणात्मने नमः अत एव सृज्यप्राण्युपाधयः भूतानि सूक्ष्माणि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च तेषामात्मने नियन्त्रे नमः । अन्तःकरणचतुष्टयाधिष्ठातृत्वेन प्रणमति । शान्ताय कूटस्थायनिर्विकाराय स्वरोचिषे स्वप्रकाशाय वासुदेवाय चित्ताधिष्ठात्रे नमः ॥ ३५ ॥

सङ्कर्षणायेति ॥ सूक्ष्मायाव्यक्ताय दुरन्तायाऽनन्ताय अन्तकाय मुखाग्निना लोकदाहकाय सङ्कर्षणाय अहङ्काराधिष्ठात्रे नमः । विश्वस्य प्रकृष्टो बोधो यस्मात् तस्मै अन्तरात्मने बुद्ध्यधिष्ठात्रे प्रद्युम्नाय नमः ॥ ३६ ॥ नम इति ॥ हृषीकाणां चक्षुरादीनामीशं यदिन्द्रियं मनस्तदात्मने अनिरुद्धाय नमो । नमः सूर्यादितेजस्त्वमाह। परमः श्रेष्ठो यः हंसः सूर्यस्तस्मै पूर्णाय तेजसा विश्वव्यापकाय निभृतात्मने वृद्धिक्षयशून्याय नमः ॥ ३७ ॥ स्वर्गेति ॥ कर्मज्ञानफलभूतयोः स्वर्गापवर्गयोर्द्वारभूताय त्रयीमयत्वादित्यर्थः । नित्यं शुचिन्यन्तःकरणे निषीदतीति शुचिषत्तस्मै "हंसः शुचिषत् ।" इति श्रुतेः । हिरण्यं वीर्यं यस्य तस्मै अग्निरूपाय चातुर्होत्रं कर्म तस्मै तत्साधनायेत्यर्थः । कुतस्तन्तवे तद्विस्तारकाय नमः ॥ ३८ ॥ नम इति ॥ ऊर्जे पितॄणामन्नाय इषे देवानामन्नाय यज्ञरेतसे सोमाय स हि पितॄणां देवानां चान्नम् एवं त्रय्याः पतये नमः । जलत्वमाहजीवानां तृप्तिदाय सर्वरसात्मने जलरूपाय नमः ॥ ३९ ॥ पृथिवीत्वमाह—सर्वेति ॥ सर्वेषां सत्वानां प्राणिनां ये आत्मानः स्वरूपाणि तेषां देहाय व्यष्टिदेहाय स्थवीयसेऽ-

संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरन्तायान्तकाय च ॥ नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायान्तरात्मने ॥ ३६ ॥ नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने ॥ नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने ॥ ३७ ॥ स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः ॥ नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तन्तवे ॥ ३८ ॥ नम ऊर्जे इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे ॥ तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ॥ ३९ ॥ सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे ॥ नमस्त्रैलोक्यपालाय सह ओजोबलाय च ॥ ४० ॥ अर्थलिङ्गाय नभसे नमोन्तर्बहिरात्मने ॥ नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ॥ ४१ ॥ प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे ॥ नमो धर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ॥ ४२ ॥ नमस्ते आशिषामीश मनवे कारणात्मने ॥ नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ॥ पुरुषाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च ॥ ॥ ४३ ॥

तिस्थूलाय विराट्देहाय च विशेषाय पृथिवीरूपाय नमः । वायुत्वमाह—प्राणरूपेण त्रैलोक्यं पालयति तस्मै सह ओजोबलात्मने इन्द्रियदेहसामर्थ्यहेतुभूताय वायुरूपाय नमः ॥ ४० ॥ नभस्त्वमाह—अर्थेति ॥ अर्थलिङ्गाय स्वगुणशब्दद्वारा पदार्थज्ञापकाय अवकाशदातृत्वेन अन्तर्बहिर्वस्तुनोरात्मने व्यवहारकारणाय नभसे नम इति पञ्चभूतरूपता। नम इति । पुण्याय पुण्यलभ्याय भूरिवर्चसे प्रकाशबहुलाय अमुष्मै लोकाय स्वर्गादिरूपाय नमः ॥ ४१ ॥ प्रवृत्तायेति ॥ पितृदेवाय क्रमेण पितृदेवप्राप्तिसाधनाय प्रवृत्ताय निवृत्ताय च कर्मणे नमः । अधर्मस्य विपाकाय फलरूपाय दुःखाय दुःखदाय मृत्यवे च नमः ॥ ४२ ॥ नम इति सार्द्धम् ॥ हे ईश आशिषां कामनानां कारणात्मने मनवे ज्ञानिने मन्त्ररूपाय वा नमः । विष्णवादिदेवत्वेन प्रणमति । बृहते धर्माय परमधर्माय अकुण्ठमेधसे अलुप्तज्ञानशक्तये पुराणाय पुरुषाय साङ्ख्ययोगयोरीश्वराय प्रवर्त्तकाय कृष्णाय नमः ॥ ४३ ॥

शक्तित्रयेति॥अहङ्कृतमहङ्कारस्तदात्मने कर्तृकरणकर्मरूपशक्तित्रयेण समेताय मीढुषे श्रीरुद्राय नमः। "दाश्वान्साह्वान् मीढ्वांश्च" इति क्वस्वन्तो निपातः। चेतो ज्ञानमाकूतिः क्रिया तद्रूपाय वाचो विविधा भूतिः सृष्टिर्यस्मात्तस्मै द्रुहिणरूपाय नमः ॥ ४४ ॥ दर्शनमिति ॥ दिदृक्षूणां दर्शनेच्छूनां नोऽस्माकं भागवतैरर्चितम् आहतं दर्शनं देहि। तदेव विवृणोति। स्वानां भक्तानां प्रियतमं रूपं प्रदर्शयेति। रूपं वर्णयति। सर्वेषामिन्द्रियाणां ये गुणा विषयास्तेषामञ्जनं व्यञ्जकं सर्वेन्द्रियविषयिरूपमित्यर्थः। सर्वेन्द्रियाणि स्वगुणैरनक्ति रञ्जयतीति वा ॥ ४५ ॥ स्निग्धेति ॥ स्निग्धः प्रावृषि यो घनस्तमिव श्यामं सर्वेषां सौन्दर्याणां सङ्ग्रहो यस्मिन् चारव आयताश्चत्वारो बाहवो यस्मिन् सुजातं यथोचितं सर्वावयवरुचिरमाननं यस्मिन् ॥ ४६ ॥ पद्मेति ॥ पद्मस्य कोषे मध्ये यानि पलाशानि पत्राणि तद्वद्रक्तरेखायुक्ते अक्षिणी यस्मिंस्तत् सुन्दर्यौ भ्रुवौ यस्मिंस्तत् शोभना नासिका यस्मिंस्तत् शोभना द्विजा दन्ता यस्मिंस्तत् सुकपोलमास्यं यस्मिंस्तत् समावन्यूनाधिकौ कर्णौ विभूषणं यस्य तत् कुण्डलयोरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४७ ॥

शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहंकृतात्मने ॥ चेत आकूतिरूपाय नमो वाचोविभूतये॥४४॥दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितम् ॥ रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनम् ॥४५॥ स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं सर्वसौन्दर्यसङ्ग्रहम् ॥ चार्वायतचतुर्बाहुसुजातरुचिराननम् ॥ ४६ ॥ पद्मकोशपलाशाक्षं सुन्दरभ्रु सुनासिकम् ॥ सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणम् ॥ ४७ ॥ प्रीतिप्रहसितापाङ्गमलकैरुपशोभितम् ॥ लसत्पङ्कजकिञ्जल्कदुकूलं मृष्टकुण्डलम् ॥ ४८ ॥ स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् ॥ शङ्खचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥ ४९ ॥ सिंहस्कन्धत्विषो बिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् ॥ श्रियाऽनपायिन्याक्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥ ५० ॥ पूररेचकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरम् ॥ प्रतिसंक्रामयद्विश्वं नाभ्याऽऽवर्तगभीरया ॥ ५१ ॥

प्रीतीति॥ प्रीतिव्यञ्जकं प्रहसितमपाङ्गे नेत्रप्रान्ते यस्य तत्। प्रीत्या प्रहसिताविवापाङ्गौ यत्रेति वा। अलकैः केशैः कुञ्चितैर्भ्रमराकारैरुपशोभितं लसन्तः शोभमाना ये पङ्कजस्य किञ्जल्काः केशरास्तत्सदृशे पीते दुकूले वस्त्रे यस्मिंस्तत् मृष्टे उज्ज्वले कुण्डले यस्मिंस्तत् ॥ ४८ ॥ स्फुरदिति ॥ स्फुरन्त्यः दीप्यमानाः किरीटवलयादयो यस्मिंस्तत् शङ्खचक्रगदापद्मानि माला वनमाला मणयश्चाभरणस्थाः एतैरुत्तमा ऋद्धिः शोभा तद्युक्तम् ॥ ४९ ॥ सिंहेति ॥ सिंहस्कन्धसदृशौ स्थूलावप्रकटास्थिकौ यौ स्कन्धौ तयोस्त्विषः कुण्डलहारादिदीप्तीर्बिभ्रत् सौभगयुक्ता ग्रीवा येन सः कौस्तुभो यस्मिंस्तत् अनपायिन्या श्रिया लक्ष्मीरेखया हेतुभूतया क्षिप्तस्तिरस्कृतो निकषाश्मा स्वर्णरेखाङ्कितो निकषणपाषाणो येन तादृशेनोरसा उल्लसत् शोभमानम् ॥ ५० ॥ पूरेति ॥ पूररेचकाभ्यां श्वासोच्छ्वासाभ्यां संविग्नाश्चञ्चला वलयो रेखास्ताभिर्वल्गु मनोहरं दलवत् अश्वत्थपत्रसदृशमुदरं यस्मिंस्तत् आवर्त्तयुक्तया गम्भीरया नाभ्या द्वारभूतया बहिर्निर्गतं विश्वं तयैव पुनः प्रतिसङ्क्रामयत् प्रवेशयदिव स्थितम्। "पितां ह्रस्व" इत्यत्र

"वा चित्तविरागे" इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया मित्त्वाभावः॥५१॥ श्यामेति ॥ श्यामश्रोण्या श्यामनितम्बेनाधिकं रोचिष्णु यद्दुकूलं पीताम्बरं तस्मिन् स्वर्णमयी-मेखला यस्मिंस्तत् समा अन्यूनाधिकाश्चारवः अङ्घ्रिजंघा यस्मिंस्तत् निम्ने जानुनी यस्मिंस्तत् शोभनं दर्शनं यस्य तत् ॥५२॥ पदेति ॥ हे गुरो तमोजुषामज्ञानां मार्गस्य गुरुः प्रदर्शकस्त्वं शरदि यत्पद्मं तस्य यत्पलाशं तद्वद्रोचिः शोभा यस्य तेन नखद्युभिर्नखदीप्तिभिर्नोऽस्माकम् अन्तरघम् अन्तःकरणस्थितमावरकमघं तमःस्थानीयं विधुन्वता दूरीकुर्वता पदा स्वचरणेन दीपस्थानीयेन अपास्तं दूरीकृतं साध्वसं संसारभयं येन तत् स्वीयं पदं स्वरूपं प्रदर्शय॥५३॥अतिदुर्लभं मया प्रार्थितमिति स्तोतैवाह—एतदिति ॥ आत्मनः शुद्धिमभीप्सता भक्तेन एतत्पूर्वोक्तं तव रूपमनुध्येयमेव न तु प्रत्यक्षतः प्राप्यम् । यस्मात् यस्य तव भक्तियोग एव स्वधर्ममनुतिष्ठताम् भक्तानाम् अभयदो मोक्षदः ॥ ५४ ॥ भवानिति ॥ स्वः स्वर्गादिष्वपि राज्यं राजत्वं यस्य स स्वाराज्यो ब्रह्मा तस्याप्यभिमतः सेव्यतया प्राप्यत्वेन संमतः एकान्तेन स्वर्गादितोऽपि विरक्तत्वेन यः

श्यामश्रोण्याऽधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् ॥ समचार्वङ्घ्रिजंघोरु निम्नजानु सुदर्शनम् ॥ ५२ ॥ पदा शरत्पद्मपलाशरोचिषा नखद्युभिर्नोऽन्तरघं विधुन्वता ॥ प्रदर्शय स्वीयमपास्तसाध्वसं पदं गुरो मार्गगुरुस्तमोजुषाम् ॥ ५३ ॥ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सता ॥ यद्भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ ५४ ॥ भवान्भक्तिमतां लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ॥ स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकान्तेनात्मविद्गतिः ॥ ५५॥ तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया ॥ एकान्तभक्त्या को वाञ्छेत्पादमूलं विना बहिः ॥ ५६ ॥ यत्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभिमन्यते ॥ विश्वं विध्वंसयन्वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा ॥ ५७ ॥ क्षणार्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम् ॥ भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥५८॥ अथानघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयोरन्तर्बहिः स्नानविधूतपाप्मनाम् ॥ भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥ ५९ ॥

केवलमात्मवित्तस्यापि गतिर्गम्यः भवान् सर्वदेहिनां दुर्लभोऽपि भक्तिमतामेव लभ्यो लब्धुं योग्यो भवति ॥ ५५ ॥ तमिति ॥ दुराराध्यं दुःखेन आराधयितुं योग्यं तं भगवन्तं सतामपि दुरापया दुर्लभया एकान्तया निरन्तया भक्त्या आराध्य प्रसाद्य तत्पादमूलं विना ततोऽन्यद्बहिर्विषयसुखं कः पण्डितो वाञ्छेत् ॥ ५६ ॥ यत्रेति ॥ वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहस्ताभ्यां विस्फूर्जितया क्षुभितया भ्रुवैव सर्वं विश्वं ब्रह्मादिस्थावरान्तं विध्वंसयन्नपि कृतान्तः कालो यत्र भगवत्पादमूले अरणं निर्विष्टं शरणं प्रविष्टं जनं नाभिमन्यते । अयं मम वश्य इत्यभिमानं न करोति ॥ ५७ ॥ क्षणेति ॥ भगवतो ये सङ्गिनो भक्तास्तेषां सङ्गस्य क्षणार्द्धेनापि स्वर्गमपुनर्भवं कैवल्यं मोक्षं च न तुलये तुल्यं न गणयामि । तर्हि मर्त्यानां मनुष्याणामाशिषो राज्याद्यास्तत्तुल्या न गणयामीति किमुत वक्तव्यम् ॥ ५८ ॥ अथेति ॥ अथ तस्मात् अनघौ पापनिवर्त्तकावङ्घ्री यस्य तव कीर्तिर्यशः तीर्थं गङ्गा तयोर्यथाक्रमेणान्तर्बहिःस्नानाभ्यां तव कीर्तौ मनःस्नानं गङ्गायां शरीरस्नानं ताभ्यां विधूतो निरस्तः पाप्मा येषां तेषाम् अतः भूतेषु सर्वप्राणिषु

अनुक्रोशः कृपा सुसत्वं कामक्रोधादिरहितं चित्तं शीलं चार्जवादि विद्यते येषां तेषां सङ्गमो नोऽस्माकं स्यादेष एव तवानुग्रहः ॥ ५९ ॥ न यस्येति ॥ यद्यदा तव भक्ति-योगेनानुगृहीतम् अतो विशुद्धं सत् यस्य चित्तं बहिरर्थेषु बाह्यविषयेषु विभ्रम आसक्तिर्यस्य तादृशं न भवति तथा तमोरूपायां गुहायां च आविशत् लयं प्राप्तं न भवति। क्रमेण विक्षेपलयाभावदर्शनार्थं विशेषणेननु निश्चितं तत्र तदैवाञ्जसा अनायासेनैव स मुनिर्मननशीलः सन् ते तव गतिं तत्वं विचष्टे पश्यति नान्यथा ॥ ६० ॥ तत्त्वमेवाह-यत्रेति॥ यत्रेदं विश्वं व्यज्यते प्रकाशते तन्तुषु पट इव विश्वस्मिंश्च यत् सच्चिदानन्दरूपेणावभाति कारणतया पटे तन्तुवत् तत् परं ज्योतिः आकाशमिव विस्तृतं ब्रह्म त्वमसि ॥ ६१ ॥ य इति ॥ हे भगवन् अविक्रियः यो भवान् पुरुरूपया बहुरूपया बहुरूपकरणसमर्थया आत्मनि त्वयि दुस्थया स्थातुमशक्तया स्वकार्यं मोहादि कर्तुमशक्तया मायया सदिव प्रतीयमानं न तु सत् इदं विश्वमसृजत्। भूयः पुनः बिभर्ति पालयति क्षपयति च। यत् यतो मायात एव अन्येषां भेदबुद्धिर्भवति तम् आत्मतन्त्रं स्वतन्त्रं त्वां

न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् ॥ यद्भक्तियोगानुगृहीतमञ्जसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम् ॥ ६० ॥
यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् ॥ तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥ ६१ ॥ यो माययेदं पुरुरूपयाऽसृजद्बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः ॥ यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुस्थया तमात्मतन्त्रं भगवन्प्रतीमहि ॥ ६२ ॥ क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये ॥ भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदाः ॥६३ ॥ त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया रजःसत्त्वतमो विभिद्यते ॥ महानहं खं मरुदग्निवार्धराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥ ६४ ॥ सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन ॥ अथो विदुस्तं पुरुषं सन्तमन्तर्भुङ्क्ते हृषीकैर्मधु सारघं यः ॥ ६५ ॥

वयं प्रतीमहि जानीमः। तङ्गार्षः। यद्वा। सदिवेति भेदबुद्धेर्विशेषणम्। सामान्ये नपुंसकम्॥६२॥ क्रियेति ॥ यद्यपि त्वमेव निर्भेदं ब्रह्म तथापि ये श्रद्धान्विताः कर्मयोगिनः क्रियाकलापैः पूजाप्रकारैः अष्टाङ्गयोगैर्वा भूतेन्द्रियान्तःकरणैरस्वतन्त्रैर्नियम्यैरुपलक्षितं नियन्तृरूपमिदमेव साधु सम्यक् साकारं तत्त्वं सिद्धये यजन्ति पूजयन्ति त एव वेदे च तन्त्रे च कोविदाः कुशलाः न त्वेतदनादृत्य केवलं ज्ञाने प्रवृत्ताः ॥ ६३ ॥ त्वमिति ॥ आद्यस्त्वमेक एव पुरुषः यतो बहुभवनहेतुभूता सुप्ता मायाख्या शक्तिर्यस्य सः पश्चादुत्थितया तया मूलशक्त्या रजःसत्वतमोरूपं शक्तित्रयं विभिद्यते पृथग्भवति। यतो रजआदेर्महान् महत्तत्वमहमहङ्कारः खमाकाशः मरुत् पवनः अग्निः वाः जलं धरा पृथ्वी सुरा देवानां देहा ऋषयः ऋषीणां देहाः भूतगणाः अन्येषां सर्वप्राणिनां देहाश्च भवन्ति। एवमिदं सर्वं जगत्त्वं सृजसीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ सृष्टमिति ॥ एवं स्वशक्त्या माय-येदं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधं सृष्टं पुरं शरीरमात्मांशकेन जीवात्मना प्रविष्टः अथो तस्मात् पुरि शयनाद्धेतोः पुरस्यान्तः सन्ततं चिदाभासं पुरुषं विदुः यः

सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः सृष्टं सारघं मधु तदिव तुच्छं विषयसुखं हर्षीकैरिन्द्रियैरविद्यया वृतः सन् भुङ्क्ते ॥ ६५ ॥ स इति ॥ खलु निश्चितं यो विश्वं सृष्ट्वा तदन्तःप्रविष्टः स एषः अनुमेयमेव तत्त्वं यस्य न तु प्रत्यक्ष इति अतिचण्डवेगस्त्वम् अविसह्यः वायुर्घनावलीर्मेघपङ्क्तीः इव लोकान् कालयानः इतस्ततश्चालयमानः नाशयन् मुगभाव आर्षः। भूतैरेव भूतानि तत्रत्यानि स्थावरजङ्गमात्मकानि विकर्षसि उपसंहरसि ॥ ६६ ॥ प्रमत्तमिति ॥ इतिकृत्यम् एवमेवेदं कर्तव्यमिति चिन्तयोच्चैरतिशयेन प्रमत्तमसावधानं प्रवृद्धो लोभो यस्य तं विषयेषु लालसम् अतिप्रसक्तं जनम् अप्रमत्तः सावधानस्तत्तत्प्राणिकर्मानुसन्दधानः अन्तकः कालरूपस्त्वम् आखुं मूषकं क्षुधा लेलिहानो द्विशिख-जिह्वयौष्ठप्रान्तौ स्पृशन्नहिः सर्पः इव सहसा अकस्मादेवाभिपद्यसे आक्रामसि ॥ ६७ ॥ क इति ॥ यस्ते तव योऽवमानः अनादरस्तेन व्ययमानं भयात्कम्पमानं नाशं प्राप्तमिव वा केतनं शरीरं यस्य स पण्डितः कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति त्यजति। न कोऽपीत्यर्थः। अत एव कालाद्विनाशशङ्कयास्माकं सर्वेषां रुद्रादीनां गुरुः पितामहत्वेन पूज्यो ब्रह्माऽपि

स एष लोकानतिचण्डवेगो विकर्षसि त्वं खलु कालयानः॥ भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो घनावलीर्वायुरिवाऽविषह्यः ॥ ६६ ॥ प्रमत्तमुच्चैरि-तिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम्॥ त्वमप्रमत्तः सहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥ ६७ ॥ कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितो यस्तेऽवमानव्ययमानकेतनः॥ विशङ्कयाऽस्मद्गुरुरर्चति स्म यद्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश ॥ ६८ ॥ अथ त्वमसि नो ब्रह्मन्परमात्मन्विपश्चिताम्॥ विश्वं रुद्रभयत्रस्तमकुतश्चिद्भया गतिः ॥ ६९ ॥ इदं जपत भद्रं वो विशुद्धा नृपनन्दनाः॥ स्वधर्म-मनुतिष्ठन्तो भगवत्यर्पिताशयाः ॥ ७० ॥ तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितम्॥ पूजयध्वं गृणन्तश्च ध्यायन्तश्चासकृद्धरिम् ॥ ७१ ॥ योगादेशमुपासाद्य धारयन्तो मुनिव्रताः॥ समाहितधियः सर्व एतदभ्यसतादृताः ॥ ७२ ॥

यच्चरणारविन्दमर्चति स्म तथोपपत्तिं युक्त्या दृढनिश्चयं विनाऽपि पितामहवचनाचारविश्वासेनैव चतुर्दश मनवोऽपि यदर्चन्ति स्म ॥ ६८ ॥ अथेति ॥ हे ब्रह्मन् हे परमात्मन् विश्वं रुद्रादिभयेन ध्वस्तं ग्रस्तप्रायम् इति विपश्चितां जानतां नोऽस्माकं त्वमेव अकुतश्चिद्भया न कुतश्चिद्भयं यत्र तादृशी गतिरसि ॥ ६९ ॥ इदमिति ॥ हे नृपनन्दनाः यूयं विशुद्धा रागादिरहिताः स्वधर्ममनुतिष्ठन्तः भगवति अर्पित आशयो मनो यैस्तादृशाः सन्तः इदं मयोपदिष्टं स्तोत्रं जपत तेन वो भद्रं भविष्यति ॥ ७० ॥ तमेवेति ॥ तमेव पूर्वोक्तमात्मानमन्तर्यामिणमात्मस्थं स्वस्मिन् स्थितं तथा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु चावस्थितं हरिमसकृत् निरन्तरं ध्यायन्तः तमेव च गृणन्तः स्तुवन्तः पूजयध्वम् ॥ ७१ ॥ योगादेशमिति ॥ योगादेशं नामेदं स्तोत्रमुपासाद्य पठतो मत्तः प्राप्य मनसा धारयन्तो मुनिव्रताः मुनीनां व्रतान्याहारनियमादीनि येषां ते तथा समाहितधियः आदृताः सादराश्च सन्तो भवन्तः सर्वे एतदभ्यसत अभ्यासेन जपतः ॥ ७२ ॥

इदमिति ॥ सिसृक्षुः प्रजासर्गमिच्छुः भगवान् विश्वसृजां पतिः ब्रह्मा इदं स्तोत्रं पुरा सृष्ट्यादौ संसिसृक्षतां प्रजासर्गमिच्छतां भृग्वादीनामात्मजानां पुत्राणां नोऽस्माकमाह स्म ॥ ७३ ॥ त इति ॥ ते सर्वे प्रजेश्वराः वयं ब्रह्मणा प्रजासर्गे नोदिताः अनेन स्तोत्राभ्यासेन ध्वस्ततमसो निरस्तसर्वदोषप्रतिबन्धाः सन्तो विविधा नानाप्रकाराः प्रजाः सिसृक्ष्मः सृष्टवन्तः आर्षः ॥ ७४ ॥ अथेति ॥ अथ तस्मादिदानीमपि यः पुमान् युक्तः प्रयत्नवान् अवहितः सावधानो विषयानासक्तो वासुदेव एव परं केवलमयनमाश्रयो यस्य तथाभूतः सन् नित्यदा निरन्तरमिदं स्तोत्रं जपन् भवति सोऽचिरादल्पेनैव कालेन श्रेयः कल्याणं प्राप्नोति ॥ ७५ ॥ श्रेयसामिति ॥ इह लोके सर्वेषां श्रेयसां मध्ये ज्ञानमेव परमुत्कृष्टं निःश्रेयसं फलम् । यतः ज्ञानमेव नौस्तरणसाधनं यस्य सः जनः दुष्पारं दुस्तरं व्यसनार्णवं दुःखसागरं संसारं सुखमनायासेन तरति ॥ ७६ ॥ य इति ॥ यः पुमान् श्रद्धया युक्तो मद्गीतमिमं भगवतः स्तवमधीयानो भवत्यसौ प्रकारान्तरेण दुराराध्यमपि हरिं सुखेनैवाराधयति प्रसादयति ॥ ७७ ॥ विन्दत इति ॥ मया योऽयं

इदमाह पुराऽस्माकं भगवान्विश्वसृक्पतिः ॥ भृग्वादीनामात्मजानां सिसृक्षुः संसिसृक्षताम् ॥ ७३ ॥ ते वयं नोदिताः सर्गे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः ॥ अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्ष्मो विविधाः प्रजाः ॥ ७४ ॥ अथेदं नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान् ॥ अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः ॥ ७५ ॥ श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परम् ॥ सुखं तरति दुष्पारं ज्ञाननौर्व्यसनार्णवम् ॥ ७६ ॥ य इमं श्रद्धया युक्तो मद्गीतं भगवत्स्तवम् ॥ अधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ॥ ७७ ॥ विन्दते पुरुषोऽमुष्माद्यद्यदिच्छन्त्यसत्वरम् ॥ मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥ ७८ ॥ य इदं कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयाऽन्वितः ॥ शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनैः ॥ ७९ ॥ गीतं मयेदं नरदेवनन्दनाः परस्य पुंसः परमात्मनः स्तवम् ॥ जपन्त एकाग्रधियस्तपो महच्चरध्वमन्ते तत आप्स्यथेप्सितम् ॥ ८० ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे रुद्रगीतं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भवद्भ्यो गीत उपदिष्टः स्तवस्तेन गीतात् स्तुतात् अत एव सुप्रीतात् श्रेयसां धर्मादीनामेकश्चासौ वल्लभ आश्रयस्तस्मात् अमुष्मात् हरेः सकाशात् असत्वरन् असत्वर इवाचरन् स्थिर इत्यर्थः । आचारक्विबन्तम् । असौ स्तोता पुरुषो यद्यत्फलमिच्छति तत्तद्विन्दते प्राप्नोति ॥ ७८ ॥ य इदमिति ॥ यो मर्त्यो मनुष्यः कल्ये उषसि उत्थाय श्रद्धयान्वितः प्राञ्जलिः संयोजिताञ्जलिः सन् इदं स्तोत्रं शृणुयाच्छ्रावयेद्वा सोऽपि कर्मलक्षणैर्बन्धनैः संसारहेतुभिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥ गीतमिति ॥ हे नरदेवनन्दनाः यदिदं मया परमात्मनः परस्य पुंसो हरेः स्तवं गीतं भवद्भ्यः उपदिष्टं तत् एकाग्रधियः सन्तो यूयं जपन्तो महत्तपश्चरध्वम् । तङार्षः । अन्ते तपःपरिपाकदशायां ततो भगवत ईप्सितं मनोवाञ्छितं फलमाप्स्यथ ॥ ८० ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य चतुर्विंशे व्यधादिमाम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशे तु देवर्षिः पुरञ्जनकथामिषात् ॥ बुद्धियोगात्स्तुतिं प्राह तत्र श्लोका भुजद्विषः ॥ उवाचपञ्चकं सार्द्धाश्चतुषष्टिरनुष्टुभः ॥२५॥ इतीति ॥ इति प्रचेतोभ्यो भगवत्स्तोत्रं सन्दिश्य सम्यगुपदिश्य तैर्बार्हिषदैर्बर्हिषदः पुत्रैः अभिपूजितः भगवान् हरस्तेषां राजपुत्राणां प्रचेतसां पश्यतामेवान्तर्दधे ॥ १ ॥ रुद्रेति रुद्रेण गीतमुपादिष्टं भगवतः स्तोत्रं जपन्तस्ते सर्वे प्रचेतसो जले स्थिताः वर्षाणामयुतं दशसहस्रवर्षपर्यन्तं तपस्तेपुः कृतवन्तः ॥ २ ॥ प्रचेतस्सु तपस्यत्सु नारदः प्राचीनबर्हिषं बोधितवान् अतः प्रचेतःकथामसमाप्यैव तत्पितुर्वृत्तमाह—प्राचीनेति ॥ हे क्षत्तः प्राचीनबर्हिषं कर्मस्वासक्तमानसमपि अध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुर्नारदः प्रत्यबोधयत् उपदिदेश ॥ ३ ॥ श्रेय इति ॥ हे राजन् कर्मणा काम्यकर्मानुष्ठानेन त्वमात्मने स्वार्थं कतमच्छ्रेय ईहसे किं फलमिच्छसि । दुःखस्य हानिः सुखस्य अवाप्तिश्चेति द्विविधं श्रेयः लोके प्रसिद्धम् तच्च इह कर्ममार्गे विचारकैः उभयमपि नेष्यते नाङ्गीक्रियते । कर्मफलस्य नश्वरत्वान्नात्यन्तिकी दुःखहानिः सुखावाप्तिश्चेति ॥ ४ ॥ नेति ॥ हे महाभाग कर्मभिरपविद्धा

मैत्रेय उवाच ॥ इति संदिश्य भगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः ॥ पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवान्तर्दधे हरः ॥ १ ॥ रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः ॥ जपन्तस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले ॥ २ ॥ प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसम् ॥ नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ॥ ३ ॥ श्रेयस्त्वं कतमद्राजन्कर्मणात्मन ईहसे ॥ दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ न जानामि महाभाग परं कर्मापविद्धधीः ॥ ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥५॥ गृहेषु कूटमार्गेषु पुत्रदारधनार्थधीः ॥ न परं विन्दते मूढो भ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ॥६॥ नारद उवाच ॥ भो भोः प्रजापते राजन्पशून्पश्य त्वयाऽध्वरे ॥ संज्ञापिताञ्जीवसंघान्निर्घृणेन सहस्रशः ॥ ७ ॥ एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव ॥ संपरेतमयः कूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः ॥८॥ अत्र ते कथयिष्येऽमुमितिहासं पुरातनम् ॥ पुरञ्जनस्य चरितं निबोध गदतो मम ॥९॥

विक्षिप्ता धीर्यस्य सोऽहं परं श्रेयो मोक्षाख्यं न जानामि । अतो येनाहं कर्मभिः कर्मजनितपुण्यपापादिभिर्मुच्येय तद्विमलं मोक्षसाधनं ज्ञानं मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ गृहेष्विति ॥ गृहेषु स्थितः पुत्रदारधनेष्वर्थधीः परमार्थ इति धीर्यस्य स मूढो जनः संसारवर्त्मसु जन्ममरणादिसंसारहेतुभूतेषु कूटधर्मेषु काम्यकर्माद्यनुष्ठानेषु तत्तत्फललोभेन भ्राम्यन् परं मोक्षं न विन्दते ॥ ६ ॥ कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पादयितुं योगबलेन यज्ञहतान् पशून् प्रदर्शयन्नाह—भो इति ॥ भो भोः प्रजापते भो राजन् निर्घृणेन निर्दयेन त्वयाऽध्वरे यज्ञे ये संज्ञापिता मारितास्तान् पशून् गवाश्वादीन् अन्यांश्च जीवसंघान् पक्ष्यादिप्राणिसमूहान्सहस्रशः असङ्ख्यातांस्त्वं पश्य ॥ ७ ॥ एत इति ॥ एते पश्वादयस्तव वैशसं त्वत्कृतां पीडां स्मरन्तोऽत एवोत्थितमन्यवः प्रज्वलितक्रोधास्त्वां सम्परेतं मृतं कदायं मृतः सन्नस्मद्वशवर्ती स्यादिति सम्प्रतीक्षन्ते ततश्च अयःकूटैः लोहयन्त्रशृङ्गैस्त्वां छिन्दन्ति त्वद्विनिर्देशात् अविलम्बेन च्छेत्स्यन्ति ॥ ८ ॥ अत्रेति ॥ अत्र ज्ञानप्रश्नविषये एतस्मिन्संकटे वा निस्तारकं पुरातनं पुरञ्जनस्य चरितलक्षणं

मितिहासं कथां ते तुभ्यमहं कथयिष्ये । तममुं मम गदतः सतस्त्वं निबोध सम्यगवधारय ॥ ९ ॥ तत्र जीवस्य विषयाऽऽसक्त्या संसारः स चेश्वरानुग्रहेण निवर्तत इति वक्तुं विपर्ययगृहीतस्य साक्षादवबोधयितुमशक्ये राजवृत्तान्तमिवाह । यद्वा । वैषयिककथाप्रियं राजानं तादृशकथयैव प्रबोधयन् प्राचीनबर्हिष एव कथां कथान्तरकल्पनयाऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेणाह—आसीदिति ॥ हे राजन् बृहच्छ्रवाः महायशाः पुरञ्जनो नाम राजा आसीत् । न विज्ञातं चेष्टितं यस्य स तथाभूतः अविज्ञातनामा तस्य पुरञ्जनस्य सखा आसीत् । यद्यपि पुरञ्जनादीन्स्वयमेवाग्रे व्याख्यास्यति तथापि सुखेन ग्रहणायात्रापि किञ्चिद्व्याख्यायते । तत्र पुरञ्जनो जीवः अविज्ञातनामा ईश्वरः ॥ १० ॥ स इति ॥ स पुरञ्जनः शरणं वासस्थानमन्वेषमाणः सर्वां पृथिवीं बभ्राम स प्रभुः समर्थोऽपि यदाऽनुरूपं स्वाभिलाषानुरूपं शरणं नाविंदत्तदा विमना इवाभूत् इवएवार्थे पक्षे स जीवः भोगायतनं देहमन्वेषमाणः पृथिवीं त्रिलोकीं बभ्राम सर्वत्र जन्म प्राप । यदाऽनुरूपं भोगभोग्यं शरीरं नाविन्दत्तदा विमना इवाभूत् ॥ ११ ॥ न साधु इति ॥ कामान् विषयभोगान् कामयमानोऽसौ पुरञ्जनस्तस्य तस्य कामभोगस्योपपत्तये सिद्धये भूतले यावतीः पुरः स्थानानि अपश्यत् ताः सर्वाः साधु योग्या न मेने । पक्षे असौ जीवो भूतले

आसीत्पुरञ्जनो नाम राजा राजन्बृहच्छ्रवाः ॥ तस्याविज्ञातनामाऽऽसीत्सखाऽविज्ञातचेष्टितः ॥ १० ॥ सोऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः ॥ नानुरूपं यदाऽविन्ददभूत्स विमना इव ॥ ११ ॥ न साधु मेने ताः सर्वा भूतले यावतीः पुरः ॥ कामान्कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये ॥ १२ ॥ स एकदा हिमवतो दक्षिणेष्वथ सानुषु ॥ ददर्श नवभिर्द्वार्भिः पुरीं लक्षितलक्षणाम् ॥ १३ ॥ प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः ॥ स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः सङ्कुलां सर्वतो गृहैः ॥ १४ ॥

त्रिलोक्यां यावतीः पुरः शरीराणि प्राप्तोऽपि कामान् कामयमानः ताः सर्वास्तस्य तस्य कामभोगस्योपपत्तये साम्यै साधु न मेने । गवादिदेहानामैहिकामुष्मिकभोगयोग्यत्वाभावात् ।" ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वैनो यमलम्" इत्यादिश्रुतेः ॥ १२॥ स इति ॥ अथ एकदा कदाचिद्धिमवतः हिमाचलस्य दक्षिणेषु सानुषु नवभिः द्वार्भिर्युक्तामत एव लक्षितानि लक्षणानि रम्यपुरचिह्नानि यस्यां तथाभूतां पुरं ददर्श । पक्षे हिमवतो दक्षिणदेशेषु कर्मक्षेत्रेषु भारतवर्षेषु तत्रत्यमनुष्यदेहस्यैव फलसाधनत्वात् नवभिर्द्वार्भिर्युक्तां चक्षुरादिसप्तच्छिद्राणि मुखे द्वे चाधो देश इत्येवं नवद्वारयुक्ताम् लक्षितानि लक्षणानि भोगसाधनानि यस्यां तां पङ्गुत्वादिम्लेच्छान्त्यतादिदोषरहितां पुरं ब्राह्मणादिशरीरं ददर्श साधुतया मेने ॥ १३ ॥ पुरीं वर्णयति—प्राकारेति ॥ प्राकारोपवनाट्टालपरिखैः पुंस्त्वमार्षम् । अक्षतोरणैः गवाक्षैस्तोरणैश्च स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः शिखरैः युक्तैः गृहैश्च सर्वतः सङ्कुलां व्याप्ताम् । पक्षे त्वगादयः शरीरावरकाः प्राकाराः बाहिर्विषया उपवनानि मुखम् अट्टालः पतनहेतुर्निषिद्धाचारः रक्षाहेतवो गुणा वा परिखा रोमरन्ध्राणि गवाक्षाः नेत्रादीनि द्वाराणि तोरणानि तैः स्वर्णादिशृङ्गैः पित्तकफवातैर्धातुभिः राजसादिस्वभावैर्वा गृहैराधारचक्रकक्ष्याद्यैः सङ्कुलाम् ॥ १४ ॥

नीलेति ॥ नीलस्फटिकादयः अरुणं माणिक्यं च तैः कृता हर्म्यस्थल्यो यस्यां तां कबभाव आर्षः । श्रिया भोगवतीं नागपुरीमिव दीप्ताम् । पक्षे नीलादिवर्णा नाड्यः तत्तद्विषयवासनाहर्म्यस्थल्यो हृत्कण्ठभ्रूमध्यस्थानानि भोगवतीमिव वस्तुतस्तत्र भोगा अपि न सन्ति ॥ १५ ॥ सभेति ॥ कथार्थः स्पष्टः । सभा समाजस्थानं राजोपवेशस्थानं वा अन्तःकरणं च चत्वरं चतुष्पथं तात्वधःस्थानं च तत्रैव नासिकामुखनेत्रकर्णानां चतुर्णां मार्गमेलः रथ्या राजमार्गाः इडापिङ्गलासुषुम्णाः आक्रीडायतनानि द्यूतादिस्थानानि इन्द्रियगोलकाः आपणो मनोगोलकः तैः चैत्यं विश्रामस्थानं चित्तं ध्वजो भगवद्वैमुख्यं तत्राविवादयः क्लेशाः पताकाभिः विद्रुमवेदयः आधारादिचक्रगतस्थानानि तैर्युक्ताम् ॥ १६ ॥ विषयनिष्ठबुद्धियोगेन जीवस्य देहयोग इति वक्तुं विषयवर्गं बाह्योपवनत्वेन निरूपयति—पुर्या इति चतुष्कम् ॥ पुर्यास्तु बाह्योपवने यदृच्छया तत्रागतां प्रमदोत्तमां ददर्शेति चतुर्थेनान्वयः । दिव्यैर्मनोहरैः द्रुमैर्लताभिश्चाकुले व्याप्ते नदतां विहङ्गालिकुलानां कोलाहलो येषु ते जलाशया यस्मिंस्तस्मिन् पक्षे स्रक्चन्दनादीनां द्रुमलताजलाशयादिभावः स्त्रीपुत्रादीनामेव विहङ्गालिकुलत्वं च कोलाहलश्च तेषां विहारादिकं शेषः कथालङ्कारः ॥ १७ ॥ हिमनिर्झराणां

नीलस्फटिकवैदूर्यमुक्तामरकतारुणैः ॥ कृतहर्म्यस्थलीं दीप्तां श्रिया भोगवतीमिव ॥१५॥ सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः ॥ चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥ पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले ॥ नदद्विहङ्गालिकुलकोलाहलजलाशये ॥ १७ ॥ हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ॥ चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि ॥ १८ ॥ नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ॥ आहूतं मन्यते पान्थो यत्र कोकिलकूजितैः ॥ १९ ॥ यदृच्छयाऽऽगतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमाम् ॥ भृत्यैर्दशभिरायान्तीमेकैकशतनायकैः ॥ २० ॥ पञ्चशीर्षाहिना गुप्तां प्रतिहारेण सर्वतः ॥ अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीम् ॥ २१ ॥

विप्रुषो बिन्दवस्तद्वता कुसुमाकरसम्बन्धिवायुना चलन्तः प्रवाला विटपाः शाखाश्च येषां तैर्विटपैर्वृक्षैर्नलिनीनां सरसीनां तटेषु सम्पत् समृद्धिर्यस्मिंस्तस्मिन् । पक्षे निर्झरैः कुसुमैः वायुचलत्प्रवालैः नलिनीभिश्च क्रमेण रसगन्धस्पर्शरूपसम्पत्तिर्दर्शिता ॥ १८ ॥ मुनिव्रतैरहिंस्रैर्नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे तत्कृतबाधारहिते यत्रोपवने कोकिलकूजितैः पान्थो मार्गगामी पुरुष आत्मानमाहूतं मन्यते । पक्षे मुनिव्रतैः पराधीनत्वेन भोगरहितैर्नानारण्यमृगव्रातैर्भृत्यादिभिरनाबाधे यत्र कोकिलकूजितैर्दारापत्यादिप्रियवचनैः पान्थः संसारमार्गपथिकोऽन्योऽपि जीव आत्मानमाहूतं मन्यते तद्गृहे भोक्तुमायाति ॥ १९ ॥ यदृच्छयेति ॥ एकैकशतनायकैः प्रत्येकं शतानामनन्तानां नायकैः स्वामिभिर्दशभिर्भृत्यैः सहायान्तीं यदृच्छया तत्रोपवन आगतां प्रमदोत्तमां ददर्श । पक्षे विषयविवेकवती बुद्धिः प्रमदोत्तमा यदृच्छयेति तयोः सम्बन्धस्य दुर्निरूपत्वं दर्शयति । मनोयुक्तानि दशेन्द्रियाणि भृत्याः अनन्तवृत्तयः क्षुद्रभृत्याः ॥ २० ॥ तां वर्णयति—पञ्चेति ॥ पञ्चशीर्षेण अहिना सर्पेण प्रतिहारेण पालकेन सर्वतो गुप्तां रक्षितामृषभं पति-

मन्वेषमाणाम् अप्रौढां षोडशवर्षां कामरूपिणीं नानाशृङ्गारधारिणीं च । पक्षे पञ्चशीर्षाणि वृत्तयो यस्य तेनाहिना प्राणेन प्रतिहारेण गुनामृषभं जीवं चेतनं भोक्तारमन्वेषमाणाम् अप्रौढां विचाररहितत्वेनाविरक्ताम् अत एव कामरूपिणीं नानाविधकामभोगवासनावतीम् ॥ २१ ॥ सुनासामित्यर्द्धं स्पष्टम् । समं विन्यस्तौ रचितौ कर्णौ ताभ्यां कुण्डलश्रियं बिभ्रतीं दधतीम्। पक्षे गन्धज्ञानादिभिर्बुद्ध्यवयवैः सुनासत्वादिकं निरूप्यते। रसास्वादचर्वणशक्त्यो दन्ताः सुकपोलत्वं बुद्धेः स्वच्छता आननप्रभभागः कुण्डलश्रीश्च प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रार्थः ॥ २२ ॥ पिशङ्गनीविम् पीताम्बरां ह्रस्वान्तो नीविशब्दः दीर्घान्ते वा। कबभाव आर्षः । एवं सुश्रोणिशब्देऽपि । सुश्रोणीं शोभननितम्बवतीम् श्यामां किशोरावस्थापन्नां कनकस्य मेखला कटिभूषणं यस्यास्तां नूपुरैः तद्गतक्षुद्रघण्टिकाभिप्रायं पादाङ्गुलीयकोपलक्षणं वा बहुत्वम् । क्वणद्भ्यां पद्भ्यां चलतीम् । नुमभाव आर्षः। देवतामिव शोभमानां पक्षे पिशङ्गनीवीं रजोगुणप्रत्युक्तकर्मानुष्ठानवासनावृताम्।श्यामामिति "अन्नमयं हि सोम्य मनःइति "यत्कृष्णं तदन्नस्य इत्यादिश्रुत्यनुसारेण बुद्धेरन्नमयत्वात् जीवान् प्रतिसूर्यस्थानीयेश्वराच्छादकमेवस्थानीयत्वाद्वा श्यामत्वमुक्तम्।तत्र सत्वांशस्यापि विद्यमानत्वात्कनकमेखलात्वम् । श्रोण्यादिभावेन बुद्ध्यवयवविशेषा ज्ञेयाः॥

सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननाम् ॥ समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुण्डलश्रियम् ॥ २२ ॥ पिशङ्गनीवीं सुश्रोणीं श्यामां
कनकमेखलाम् ॥ पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलतीं नूपुरैर्देवतामिव ॥ २३ ॥ स्तनौ व्यञ्जितकैशोरौ समवृत्तौ निरन्तरौ ॥ वस्त्रान्तेन निगूहन्तीं
व्रीडया गजगामिनीम् ॥ २४ ॥ तामाह ललितं वीरः सव्रीडस्मित शोभनाम् ॥ स्निग्धेनापाङ्गपुङ्खेन स्पृष्टः प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा ॥ २५ ॥
का त्वं कञ्जपलाशाक्षि कस्यासीह कुतः सति ॥ इमामुपपुरीं भीरु किं चिकीर्षसि शंस मे ॥ २६ ॥

बुद्धेश्चञ्चलत्वं प्रसिद्धमेवेति चलतीमित्युक्तम्॥ २३॥व्यञ्जितं कैशोरं यौवनोपक्रमो याभ्यां तौ समौ तुल्यौ न्यूनाधिक्यवर्जितौ वृत्तौ वर्तुलौ निरन्तरौ मध्यव्यवधानरहितौ एवंभूतौ स्तनौ व्रीडया लज्जया वस्त्रान्तेन निगूहन्तीमाच्छादयन्तीं गजगामिनीं पक्षे स्तनौ रागद्वेषौ तौ च वृद्धस्यापि नित्यतरुणाविति व्यञ्जितकैशोरौ समं तुल्यं मोहकं वृत्तं चरितं ययोः निरन्तरौ "काम एष क्रोध एषः" इत्युक्तेरभिन्नावेव तयोर्निगूहनं च ह्रीविनयाभ्यां लोकैः क्रियते शेषं कथालङ्कारः ॥ २४ ॥ तामिति ॥ प्रेम्णा उच्चैर्भ्रमन्ती भ्रूर्धनुःस्थानीया यस्मिंस्तेन स्निग्धेन स्नेहयुक्तेन तस्या अपाङ्ग एव पुङ्खो मूलप्रान्तो यस्य कटाक्षलक्षणस्य बाणस्य तेन स्पृष्टो विद्धो वीरः पुरञ्जनः सव्रीडेन स्मितेन शोभनां तां प्रमदां ललितं मनोहरं यथा भवति तथा आह स्म पप्रच्छ। पक्षे वीरः भोगेषूत्साहवान् तयोः संवादोक्तिः परस्पराध्यासदार्ढ्याय।अपाङ्गस्पर्शेन बुद्धेर्भौतिकत्वमुक्तम्।मनुष्यशरीरे बुद्ध्यादयस्ततो विलक्षणा इत्यभिप्रायेण नूतनतया सम्बन्धप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥ का त्वामिति ॥ हे कञ्जपलाशाक्षि हे सति हे भीरु त्वं का कस्य कन्या पत्नी वा त्वमसि। इह स्थाने कुतः स्थानादागताऽसि पुर्याः समीपस्था उपपुरी भूस्तामिमामालक्ष्य किं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि एतत्सर्वं मे मह्यं पृच्छते शंस कथय। पक्षे कथालङ्कारमात्रम् ॥२६॥

क इति ॥ हे सुभ्रु ह्रस्वत्वमपाणिनीयमपि बहुप्रयुक्तम् । एकादशी महाभटो बृहद्बलत्वेन वक्ष्यमाणः येषु दशसु ते तथाभूता ये ते तवानुपथाः अनुवर्तिनस्त एते के एता ललनाः स्त्रियो वा काः ते तव पुरःसरः अग्रचरः अहिरयं कः। पक्षे महाभटो मनः अनुपथाः इन्द्रियाणि ललना इन्द्रियवृत्तयः अहिः पञ्चवृत्तिकः प्राणः मनसः पृथगुपादानं बुद्धिपरिचारकेन्द्रियसहायतया तत्परिचारकत्वविवक्षया ॥ २७ ॥ त्वमिति ॥ त्वं रहः एकान्ते वने मुनिवत्संयता सती त्वदङ्घ्रिकामेनैव त्वच्चरणभजनादेव प्राप्ताः समस्ताः कामा येन तं स्वपतिं धर्मं विचिन्वती किं ह्रीरसि अथवा स्वपतिं शिवं विचिन्वती भवान्यसि किंवा स्वपतिं ब्रह्माणं विचिन्वती वाक् सरस्वत्यसि अथवा स्वपतिं विष्णुं विचिन्वती रमा लक्ष्मीरसि । यदि रमाऽसि तर्हि तव कराग्रात् पद्मकोशो लीलाकमलमसाधारणं चिह्नं क्व पतितः। पक्षे बुद्ध्यादिविशिष्टलिङ्गदेहाध्यास एव तात्पर्यम्।लीलाकमलं च जीवस्य विवेक एव स च तया तदलक्षित एव दूरतः क्षिप्तः इति संवादस्तु कथालङ्कारमात्रम् एवमग्रेऽपि ॥२८॥ नाऽऽसामिति ॥ हे वरोरु यतस्त्वं भुविस्पृक् अतः आसां ह्र्यादीनां मध्येऽन्यतमाऽपि त्वं न भवसि न हि देवताः भुवं स्पृशन्ति अतो यज्ञपुंसा विष्णुना सह श्रीः लक्ष्मीर्यथा परं लोकं वैकुण्ठमलङ्करोति तथा वीरवरेण अदभ्रकर्मणा

क एतेऽनुपथा ये त एकादश महाभटाः ॥ एता वा ललनाः सुभ्रूः कोऽयं तेऽहिः पुरःसरः ॥ २७ ॥ त्वं ह्रीर्भवान्यस्यथवाग् रमापतिं विचिन्वती किं मुनिवद्रहो वने ॥ त्वदङ्घ्रिकामाप्तसमस्तकामं क्व पद्मकोशः पतितः कराग्रात् ॥ २८ ॥ नाऽऽसां वरोर्वन्यतमा भुविस्पृक्पुरीमिमां वीरवरेण साकम् ॥ अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणा लोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा ॥ २९ ॥ यदेष तेऽपाङ्गविखण्डितेन्द्रियं सव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा ॥ त्वयोपसृष्टो भगवान्मनोभवः प्रबाधतेऽथानुगृहाण शोभने ॥३०॥ तदाननं सुभ्रु सुतारलोचनं व्यालम्बिनीलालकवृन्दसंवृतम् ॥ उन्नीय मे दर्शय वल्गुवाचकं यद्व्रीडया नाभिमुखं शुचिस्मिते ॥ ३१ ॥

इहामुष्मिकभोगसाधनदक्षेण मया सहेमां पुरीं त्वमलङ्कर्तुं शोभयितुमर्हसि । पक्षे स्वतोऽकर्मकोऽपि जीवो बुद्धिसङ्गात् सकर्मको भवति ॥ २९ ॥ यदिति ॥ हे शोभने यत् यस्मात् तवापाङ्गेनापाङ्गवीक्षितेन कटाक्षेण विखण्डितं मोहितमिन्द्रियं मनो तस्य तं मा मां सव्रीडं यद्भावेन प्रेम्णा स्मितं तेन विभ्रमन्ती या भ्रूस्तया करणभूतया त्वया कर्तृभूतयोपसृष्टः प्रेरितः एष भगवान् मनोभवः कामः प्रबाधते प्रपीडयति । अथ तस्मात्त्वमनुगृहाण मय्यनुग्रहं कृत्वा तद्बाधानिवृत्तये मया सह पुरीं प्रविश्य रमस्व । पक्षे विखण्डितज्ञाननेत्रं मनोभवः विषयवासना अनुगृहाण शब्दस्पर्शादीन् भोजय । तेन राजसबुद्धिसन्निधाने पुरुषः क्षणमपि स्वस्थः स्थातुं न शक्नोतीति दर्शितम् ॥ ३० ॥ तदिति ॥ हे शुचिस्मिते शोभने भ्रुवौ यस्मिंस्तत् सुतारे शोभनकनीनिके लोचने यस्मिंस्तत् व्यालम्बिनो दीर्घा ये नीलाः अलकास्तेषां वृन्देन संवृतं वल्गूनि वाचकानि वाक्यानि यस्मिंस्तत् यद्व्रीडया लज्जया अभिमुखं मम संमुखं न भवति तत्स्वाननमुन्नीय मे प्रदर्शय । पक्षे एकान्तस्थितयोः स्त्रीपुरुषयोर्विकारस्यावश्यंभावित्वाच्छ्रेयोऽर्थिभिरे-

वमेकान्ते न स्थेयमिति दर्शितम् ॥ ३१ ॥ इत्थमिति ॥ हे वीर इत्थमधीरवद्याचमानं प्रार्थयमानं तं वीरं पुरञ्जनं तेन मोहिता सा नारी हसन्ती सती अभ्यनन्दत अभिनन्दनपूर्वकमुत्तरं ददौ । तङार्षः ॥ ३२ ॥ नेति ॥ हे पुरुषर्षभ आत्मनो मम परस्यान्यस्य सहचरादेरपि च कर्त्तारं सम्यग्वयं न विदाम न विद्मः आर्षः । तथा गोत्रं नाम चोभयोर्यत्कृतं येन कृतं भवति तमपि न विद्मः बहुवचनेन ममानुवर्तिनोऽपि न जानन्ति सम्यगिति आपाततः किंचिज्ज्ञानं तु न कार्यकरम् । पक्षे बुद्धेरविद्यापरिणामरूपत्वेन सम्यग्ज्ञानाभावः ॥३३॥ इहेति ॥ इह पुर्यां सन्तमात्मानमेव केवलं विदाम विद्मः आर्षः । ततः परं येनात्मनो मम शरणं स्थानमियं पुरी निर्मिता तं तु न विद्मः । पक्षे अहमस्मीति ज्ञानं शरीरे निरन्तरं निष्प्रत्यूहरमणाभिमानं च प्रसिद्धमेव ॥ ३४ ॥ एत इति ॥ हे मानद एते नराः मे सखायः एता नार्यश्च मे सख्यः मम भोगसम्पादने निरतत्वात् । अयं च नागो मयि सुप्तायां ममेमां पुरीं पालयन् जागर्ति । पक्षे सखायः इन्द्रियाणि सख्यस्तद्वृत्तयः सुषुप्तौ बुद्धौ लीनायामपि पञ्चवृत्तिकस्य प्राणस्य जाग्रदवस्थावच्छरीर-

श्रीनारद उवाच ॥ इत्थं पुरंजनं नारी याचमानमधीरवत् ॥ अभ्यनन्दत तं वीर हसन्ती वीरमोहिता ॥ ३२ ॥ न विदाम वयं सम्यक् कर्तारं पुरुषर्षभ ॥ आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ॥ ३३ ॥ इहाद्य सन्तमात्मानं न विदाम ततः परम् ॥ येनेयं निर्मिता वीर पुरी शरणमात्मनः ॥ ३४ ॥ एते सखायः सख्यो मे नरा नार्यश्च मानद ॥ सुप्ताया मयि जागर्ति नागोऽयं पालयन्पुरीम् ॥ ३५ ॥ दिष्ट्याऽऽगतोऽसि भद्रं ते ग्राम्यान्कामानभीप्ससे ॥ उद्वहिष्यामि तांस्तेऽहं स्वबन्धुभिररिन्दम ॥ ३६ ॥ इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो ॥ मयोपनीतान्गृह्णानः कामभोगाञ्छतं समाः॥३७॥कं नु त्वदन्यं रमये ह्यरतिज्ञमकोविदम् ॥ असंपरायाभिमुखमश्वस्तनविदं पशुम्॥३८॥धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च प्रजानन्दोऽमृतं यशः ॥ लोका विशोका विरजा यान्न केवलिनो विदुः ॥३९॥

पालकत्वमपि सुप्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥ दिष्ट्येति ॥ हे अरिन्दम दिष्ट्या मम भाग्येनैव भवानत्राऽऽगतोऽस्ति । त्वमपि ग्राम्यान् कामान् विषयभोगानभीप्ससे इच्छसि तङार्षः । तान्भोगान् ते तुभ्यमहं स्वबन्धुभिः सखिभिः सखीभिश्च सहोद्वहिष्यामि प्रापयिष्यामि । इडार्षः । एवं ते तवापि भद्रं भविष्यति । पक्षे राजसबुद्धिसन्निधाने जीवस्य विषयभोगाभिलाषित्वं बुद्धीन्द्रियादेर्भोगसम्पादकत्वं प्रसिद्धमेव ॥ ३६ ॥ इमामिति ॥ हे विभो मयोपनीतान् प्रापितान् कामभोगान् विषयान् गृह्णानः उपभुञ्जानः संस्त्वं शतं समाः संवत्सरशतपर्यन्तं कालम् एतच्च मनुष्यशरीरप्रवेशादुक्तम् । इमां नवमुखीं पुरीमधितिष्ठस्व ॥ ३७ ॥ कमिति ॥ अरतिज्ञं नैष्ठिकम् अकोविदम् अनिषिद्धसुखत्यागिनम् सम्परायो मृत्युस्तदनभिमुखं परलोकचिन्ताशून्यम् अश्वस्तनविदम् श्वः किं भविष्यतीति चिन्ताशून्यम् अदीर्घदर्शिनमित्यर्थः । अत एव पशुतुल्यं त्वत् त्वत्तोऽन्यं कं नु रमये । पक्षे प्रवृत्तिस्वभावत्वान्निवृत्तिनिन्दा ॥ ३८ ॥ धर्म इति ॥ अत्र गार्हस्थ्ये अर्थकामौ प्रजाऽऽनन्दः पुत्रसुखम् अमृतं मोक्षः यशश्च विशोकाः विरजाः शुद्धा लोकाः

स्वर्गादयश्चेति सर्वे सिद्ध्यन्ति यान् धर्मादीन् केवलिनो नैष्ठिकादयो न विदुः ॥३९॥ पित्रिति ॥ गृहाश्रम इति यत् तदेवास्मिन् भवे संसारे पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानां प्राणिनामात्मनश्चेति सर्वेषामपि क्षेमं निर्वाहकं शरणमाश्रयं शास्त्रज्ञा वदन्ति ॥ ४० ॥ का नामेति ॥ हे वीर लोके विख्यातं प्रसिद्धं वदान्यमुदारचित्तं प्रियदर्शनमतिसुन्दरं पूर्वोक्तरतिज्ञत्वादिविशिष्टं च त्वादृशं गुणालयं पतिं स्वयं प्राप्तं मां वृणीष्वेति प्रार्थयमानं मादृशी गुणज्ञा या न वृणीत सा का नाम प्रसिद्धा लोके न कापीत्यर्थः । पक्षे कामिनी कामिनमेव बहुमन्यते न विरक्तमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥ कस्या इति ॥ हे महाभुज महापराक्रम युक्तभोगी सर्पस्तस्य भोगो देहस्तत्सदृशयोस्ते तव भुजयोर्भुवि पृथिव्यां कस्याः स्त्रिया मनो न सज्जेत् अपि तु सर्वस्या एव। यो भवान् घृणया कृपयोद्धतः प्रवृत्तो यः स्मितपूर्वकोऽवलोकस्तेन अनाथवर्गाणां रक्षकरहितानामस्माकमाधिं मनःपीडामलमत्यर्थं निर्मूलमपोहितुं निवर्त्तयितुं विचरति ॥ ४२ ॥ इति ताविति ॥ इत्येवं तौ दम्पती स्त्रीपुरुषौ तत्रोपवने समयं सङ्केतं मिथः परस्परं समुद्य समुदीर्य वदेः क्त्वे-

पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनश्च ह ॥ क्षेमं वदन्ति शरणं भवेऽस्मिन्यद्गृहाश्रमः ॥ ४० ॥ का नाम वीरविख्यातं वदान्यं प्रियदर्शनम् ॥ न वृणीत प्रियं प्राप्तं मादृशी त्वादृशं पतिम् ॥४१॥ कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज ॥ योऽनाथवर्गाधिमलं घृणोद्धतस्मितावलोकेन चरत्यपोहितुम् ॥ ४२ ॥ नारद उवाच ॥ इति तौ दंपती तत्र समुद्य समयं मिथः ॥ तां प्रविश्य पुरीं राजन्मुमुदाते शतं समाः ॥४३॥उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः॥क्रीडन् परिवृतः स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ॥४४॥सप्तोपरिकृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः ॥ पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ॥ ४५ ॥ पञ्चद्वारस्तु पौरस्त्या दक्षिणैका तथोत्तरा ॥ पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप वर्णये ॥ ४६ ॥

ल्यप् । तां नवमुखीं पुरीं प्रविश्य शतं समाः मुमुदाते । पक्षे बुद्ध्यादिलिङ्गशरीरस्य परस्पराध्यासे जातेऽपि स्थूलशरीराध्यासं विना भोगासम्भवात्तदध्यासो दर्शितः ॥४३॥ उपगीयमान इति ॥ प्रविशन्नेव तत्र तत्र स्थाने गायकैः सूतमागधादिभिर्ललितं मनोहरं यथा भवति तथोपगीयमानः स्तूयमानः स्त्रीभिश्च परिवृतः क्रीडन् बभूव । ततश्च शुचौ निदाघकाले तापापनोदार्थं ह्रदिनीं सरसीमविशत् । पक्षे उपगीयमान इत्यादि जाग्रदवस्था शुचिः सुषुप्तिः ह्रदिनी हृदयाकाशं स्वापस्थानम् ॥ ४४ ॥ जाग्रदवस्थां प्रपञ्चयति-सप्तेति ॥ तस्यां पुरि यः कश्चन ईश्वरः स्वामी कश्चनेति आत्मनः सम्यगविज्ञानात् तस्य पृथग्विषये देशे गत्यर्थं तस्याः पुरः उपरि सप्त द्वारः कृताः । द्वे तु तस्या अधः कृते पक्षे जीवस्य पृथग्विषयभोगार्थं नेत्रे नासिके श्रोत्रे मुखं चेत्युपरि लिङ्गगुदे अधः ॥ ४५ ॥ पञ्चेति ॥ हे नृप तासु सप्तसु पञ्चद्वारस्तु पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवाः एका दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तमाना तथैकोत्तरा उत्तरदिग्भवाः । ये द्वे अधस्ते तु पश्चिमे पश्चिमदिग्भवे अमूषां द्वारां नामानि ते तुभ्यमहं वर्णये । पक्षे नेत्रे नासिके मुखं

चेति पौरस्त्याः दक्षिणैका दक्षिणा वामउत्तरा तथा द्वे गुदलिङ्गे पश्चिमे पश्चाद्भागे तत्र लिङ्गस्य पुरोभागभवत्वेऽपि गुदसहचरतया कथालङ्कारार्थं पृथग्भवत्वनिर्देशः ॥ ४६ ॥ खद्योतेति ॥ खद्योता आविर्मुखी च द्वे द्वारावेकत्र संलग्ने प्राक् पूर्वस्यां दिशि निर्मिते ताभ्यां द्युमतस्तन्नाम्नो देशाभिज्ञस्य सखा स पुरञ्जनो विभ्राजितं नाम जनपदं देशविशेषं याति । पक्षे खद्योतवदल्पप्रकाशत्वात्खद्योता वामनेत्रम् । आविर्मुखी प्रकाशबहुलत्वाद्दक्षिणनेत्रम् । तत्र प्रकाशाधिक्यं च । "दक्षिणोऽर्द्ध आत्मनो वीर्यवत्तर" इति श्रुतेः । स्वानुभवाच्च सिद्धं द्युमांश्चक्षुरिन्द्रियं तेन जीवस्ताभ्यां विभ्राजितं रूपं याति पश्यति ॥ ४७ ॥ नलिनीति ॥ नलिनी नालिनी चेति द्वे द्वारौ प्राक् पूर्वदिशि एकत्र निर्मिते ताभ्यामवधूतसंज्ञेन सख्या सह पुरञ्जनः सौरभं विषयं देशं याति । पक्षे नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वत्यौ नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके तयोरपि संज्ञाभेदात्कार्यन्यूनाधिक्यं ज्ञेयम् । अवधूतो घ्राणेन्द्रियं तेन जीवः सौरभं विषयं गन्धं याति ॥ ४८ ॥ मुख्येति ॥ पुरस्तात्पूर्वत एका मुख्या नाम द्वास्तया पुरराट् पुरञ्जनो राजा रसज्ञविपणान्वितः सन्नापणबहूदनौ विषयौ याति तत्र यदा रसज्ञेन समन्वितस्तदा तया बहूदनसंज्ञकं देशं याति । यदा तु विपणेन समन्वितो भवति तदा आपणसंज्ञकं देशं तयैव यातीति विभागः । अन्याभ्यां द्वाभ्यामेकं देशं याति अनया त्वेकयैव द्वौ देशौ यातीत्यस्याः मुख्यत्वं सूचितम् । पक्षे मुख्या आस्यं तस्यैव संभाषणभोजनद्वारा

> खद्योताविर्मुखी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ॥ विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां द्युमत्सखः ॥४७॥ नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ॥ अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभम् ॥ ४८ ॥ मुख्या नाम पुरस्ताद्वास्तयाऽऽपणबहूदनौ ॥ विषयौ याति पुरराड्रसज्ञविपणान्वितः ॥ ४९ ॥ पितृहूर्नृपपुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरञ्जनः ॥ राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥ ५० ॥

सर्वशरीरनिर्वाहकत्वान्मुख्यत्वं तेनैव जीवो रसनेन्द्रियेण युक्तो बहूदनं चित्रमन्नं विषयं याति आस्वाद्यं भक्षयति । बह्वोदन इति वक्तव्ये बहूदन इत्युक्तिरार्षतया परोक्षवादत्वाय । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तथा विपणो वागिन्द्रियं तेन युक्तः आपणं भाषणं विषयं याति करोतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ पितृहूरिति ॥ हे नृप पुर्याः दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि एनप्प्रत्ययान्तमव्ययम् । या पितृहूर्नाम द्वास्तया पुरञ्जनः श्रुतधरसंज्ञकेन देशाभिज्ञेन सहितो दक्षिणपाञ्चालं राष्ट्रं देशं याति । पक्षे पञ्चालं पञ्चानां विषयाणां प्रमाणान्तरेणानवगतानां बोधनायालमिति पृषोदरादिकत्वात् पञ्चालं शास्त्रं श्रवणकाले च बलाधिक्यात्प्रथमं दक्षिणकर्ण एव प्रवर्त्तते । शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डमित्येतावता साम्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकाण्डस्य दक्षिणेन कर्णेन श्रवणमिष्यते । अतः कर्मकाण्डशास्त्रं दक्षिणपाञ्चालशब्दितं ज्ञेयम् । तदुक्तं "कर्मानुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोकप्रापकं पितृयानं प्रपद्यते" इति । तथा च पितृणामाह्वानमनेनेति पितृहूर्दक्षिणः कर्णः श्रुतधरः श्रोत्रेन्द्रियम् । तथा च श्रोत्रेन्द्रियेण जीवो दक्षिणकर्णेन कर्मकाण्डं शृणोति ॥ ५० ॥

देवहूरिति ॥ पुर्या उत्तरेण उत्तरस्यां दिशि पूर्ववदेनबन्तमव्ययम् । देवहूर्नाम द्वास्तया पुरञ्जनः श्रुतधरेणैव देशाभिज्ञेनान्वित उत्तरपाञ्चालं राष्ट्रं देशं याति । पक्षे निवृत्तं शास्त्रमुत्तरपाञ्चालसंज्ञकं ज्ञेयम् । देवयानप्रापकत्वाद्देवहूरिति नाम शेषं प्राग्वत्॥५१॥आसुरीति॥आसुरी नाम पश्चात् पश्चिमदिग्भवा द्वास्तया दुर्मदेन देशाभिज्ञेन समन्वितः पुरञ्जनो ग्रामकं नाम विषयं देशं याति । पक्षे असुराणामिन्द्रियारामाणामियमासुरी द्वाः शिश्नं पश्चात् पृष्ठतः उक्ताभिप्रायमेतत् । ग्रामस्थानां गृहस्थानां कं सुखं यस्मात्तद्ग्रामकं व्यवायं दुर्मदो गुह्येन्द्रियं तथा च गुह्येन्द्रियेण युक्तो जीवः शिश्नेन स्त्रीसम्भोगं करोति ॥ ५२ ॥ निर्ऋतिरिति ॥ निर्ऋतिर्नाम पश्चात् पश्चिमदिग्भवा द्वास्तया लुब्धकेन मार्गाभिज्ञेन समन्वितः पुरञ्जनो वैशसं नाम विषयं देशं याति । पक्षे निर्ऋतिर्गुदः मृत्युद्वारत्वात्तस्य राक्षसनाम्ना निर्देशः । वैशसं मलविसर्गं पीडाहेतुत्वान्नारकं चाग्रे तथा व्याख्यानात् लुब्धकः पायुरिन्द्रियं तेनाक्रान्तस्य नरकादिदुःखप्राप्तेस्तस्य लुब्धकत्वम् । तथा च पाय्विन्द्रियेण समन्वितो जीवो गुदेन मलत्यागं करोति मरणसमये कदाचित्तेन मार्गेण निःसृतश्चेत्तदा नरकं यातीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अन्धाविति ॥ अमीषां पौराणां पुरद्वाराणां मध्ये निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ द्वारभूतावन्धौ बहिर्निर्गमच्छिद्रर-

देवहूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण पुरञ्जनः ॥ राष्ट्रमुत्तरपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥५१॥ आसुरी नाम पश्चाद्वास्तया याति पुरञ्जनः ॥ ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ॥ ५२ ॥ निर्ऋतिर्नाम पश्चाद्वास्तया याति पुरञ्जनः ॥ वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥ ५३ ॥ अन्धावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ ॥ अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति च ॥ ५४ ॥ स यर्ह्यन्तःपुरगतो विषूचीनसमन्वितः ॥ मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवम् ॥ ५५ ॥ एवं कर्मसु संयुक्तः कामात्मा वञ्चितोऽबुधः ॥ महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्तत ॥ ५६ ॥

हितौ ताभ्यामक्षण्वतां द्वारपानामधिपतिः पुरञ्जनो याति करोतीति । पक्षे निर्वाक्पादः पेशस्कृत् हस्तः तयोश्छिद्राभावादन्धत्वम् । स्वतो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाच्च अक्षण्वतां च्छिद्रवतामिन्द्रियाणाम् इन्द्रियवतां देहानां वाधिपतिर्जीवः पादेन गच्छति हस्तेन करोति अक्षण्वतामित्याक्षिशब्दान्मतुपि " छन्दस्यपि दृश्यते " इति अनङ् अनो नुट् नलोपः । त्वगिन्द्रियस्यानुक्तिः सर्वेष्वन्तर्भावात् ॥ ५४ ॥ स इति ॥ स पुरञ्जनो विषूचीनेन सर्वाभिज्ञेन सर्वनायकेन स्त्रिया अन्तरङ्गेण नपुंसकेन समन्वितो यर्ह्यन्तःपुरं गतस्तदा तत्र जायात्मजोद्भवं जायादिनिमित्तं मोहं प्रसादं हर्षं वा याति स्म । पक्षे अन्तःपुरं हृदयं विषूचीनं सर्वतोमुखमुभयेन्द्रियनायकं मनः जाया बुद्धिः आत्मजा इन्द्रियपरिणामाः बुद्धिपरिणामाः संशयनिश्चयभ्रमाद्यात्मका वा तदुद्भवं तेभ्य उद्भूतं तत्र तमस उद्रेके मोहं सत्वोद्रेके प्रसादं रजस उद्रेके हर्षं मनःसंयुक्तो जीवो बुद्ध्यादिगुणैः प्राप्नोति । विषूचीनेति विषु सर्वतोऽञ्चतीति विष्वक्शब्दात् " विभाषाञ्चेः " इति खः । " अचः चौ " इत्यल्लोपदीर्घौ॥५५॥ एवमिति ॥ एवं जायाद्यर्थं कर्मसु संसक्तस्तद्भोगसाधनेष्वत्याग्रहेण प्रवृत्तः कामात्मा अबुधः वञ्चितः मोहितः पुरञ्जनो महिषी यद्यदीहेत करोति स्म तत्तदेव स्वयमप्यन्ववर्तत अनुरोति स्म । पक्षे आत्मज्ञाना-

बुद्ध्याऽध्यासाधीनमेव जीवस्य विषयभोगादिकमिति ॥ ५६ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—क्वचिदिति ॥ क्वचित्तस्यां मदिरां पिबन्त्यां स्वयमपि पुरञ्जनो मदिरां पिबति ततश्च मदेन मदिरापानजनितेन विह्वलः सर्वानुसन्धानशून्यो भवति । अश्नन्त्याम् ओदनादिभुञ्जानायां नुमार्षः । एवमग्रेऽपि क्वचित् । जक्षत्याम् चणकादिचर्वन्त्यां इत्यादि स्फुटम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आसतीम् आसीनां शता आर्षः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ विप्रलब्ध इति ॥ एवं महिष्या विप्रलब्धो जडीकृतः अत एव सर्वा प्रकृतिरसङ्गत्वादि-लक्षणा वञ्चिता यस्य सर्वप्रकृतिं त्याजितो वा विचारपूर्वप्रवृत्तिस्वभावभ्रष्टो वा अज्ञः सः क्रीडामृगो गृहवानरो यथा क्लैब्यात् कामपारवश्यादनिच्छन्नपि स्त्रियमनुकरोति स्म ॥ ६२॥ इति श्रीकृष्णासेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य पञ्चविंशे व्यधादिमाम् ॥ २५ ॥ षड्विंशे मृगयाव्याजात्स्वप्नजागरणोक्तितः ॥ प्रपञ्चः संसृतेस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाश्च षड्भुजाः[२६]॥चत्वार्युवाचेति सार्द्धा नन्दनेत्रा[२१] अनुष्टुभः॥२६॥जाग्रत्सुषुप्ती उक्त्वा स्वप्नावस्थामाह—स इति त्रयम्॥एकदा महेष्वासः स्वर्णमयं वर्म कवचं यस्य सः

क्वचित् पिबन्त्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः॥अश्नन्त्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षति ॥ ५७ ॥ क्वचिद्गायति गायन्त्यां रुदत्यां रुदति क्व-
चित् ॥ क्वचिद्धसन्त्यां हसति जल्पन्त्यामनुजल्पति ॥ ५८ ॥ क्वचिद्धावति धावन्त्यां तिष्ठन्त्यामनुतिष्ठति ॥ अनुशेते शयानायामन्वास्ते क्व-
चिदासतीम् ॥ ५९ ॥ क्वचिच्छृणोति शृण्वत्यां पश्यन्त्यामनुपश्यति ॥ क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रन्त्यां स्पृशन्त्यां स्पृशति क्वचित् ॥ ६० ॥ क्वचिच्च
शोचतीं जायामनुशोचति दीनवत् ॥ अनुहृष्यति हृष्यन्त्यां मुदितामनुमोदते ॥ ६१ ॥ विप्रलब्धो महिष्यैवं सर्वप्रकृतिवञ्चितः ॥ नेच्छन्ननुक-
रोत्यज्ञः क्लैब्यात्क्रीडामृगो यथा ॥ ६२ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे पुरञ्जनपुरञ्जनीरमणचरित्रवर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥
नारद उवाच ॥ ॥ स एकदा महेष्वासो रथं पञ्चाश्वमाशुगम् ॥ द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम् ॥ १ ॥ एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्वि-
कूबरम् ॥ पञ्चप्रहरणं सप्तवरूथं पञ्चविक्रमम् ॥ २ ॥ हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्माऽक्षयेषुधिः ॥ एकादशचमूनाथः पञ्चप्रस्थमगाद् वनम् ॥ ३ ॥

अक्षयः सदा बाणपूर्णः इषुधिर्निषङ्गो यस्य सः एकादशसंख्याश्चमूनाथा यस्य सः स पुरञ्जनः पञ्चाश्वा यस्य तम् आशुगं शीघ्रगामिनं द्वे ईषे दण्डिके यस्य तं द्विचक्रम् एकाक्षं त्रयो वेणवो ध्वजा यस्य तं पञ्च बन्धुराणि बन्धनानि यस्य तम् एको रश्मिः प्रग्रहो यस्य एको दमनः सूतो यस्य तं च तं च एकं नीडं रथिन उपवेशस्थानं यस्मिंस्तं द्वौ कूबरौ युगबन्धनस्थाने यस्य तं पञ्चानां वस्तूनां प्रहरणं प्रक्षेपो यस्मिंस्तम् । यद्वा । पञ्च प्रहरणानि आयुधानि यस्मिंस्तं सप्त वरूथा रक्षार्थमावरणानि यस्य तं पञ्च विक्रमाः गतिप्रकारा यस्य तं हैमा उपस्करा आभरणानि यस्य तं रथम् आरुह्य पञ्चप्रस्थसंज्ञकं वनमगात् । पक्षे महान् कर्तृत्वाद्यभिनिवेशो धनुर्यस्य स स्वर्णशब्दोपलक्षितरजोगुणो वर्म आवरकं यस्य अनन्ता भोगवासनाबाणास्तद्वानहङ्कारः इषुधिः एकादशः सङ्कल्पविकल्पात्मको मन एव ज्ञानकर्मभेदेन दशेन्द्रियलक्षणा या

चमूस्तस्या नाथः वासनामयस्य मनसः प्रग्रहत्वं सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वस्य बृहद्बलत्वेन वक्ष्यमाणस्य चमूनाथत्वमिति विभागः। सः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाश्वाः संवत्सरवेगो गतिः द्वे अहंताममते ईषे द्वे पुण्यपापे चक्रे एकं प्रधानमक्षः त्रयः सत्वादयो गुणा ध्वजाः पञ्च प्राणा बन्धनानि एकं सवासनं मनो रश्मिः एका बुद्धिः सूतः एकं हृदयं नीडं द्वौ शोकमोहौ कूबरौ पञ्च शब्दादीनि प्रहरणं यत्र। यद्वा। पञ्चेन्द्रियव्यापाराः श्रवणादय आयुधानि सप्त धातवस्त्वगादयो वरूथाः पञ्चकर्मेन्द्रियव्यापाराः गमनादयो विक्रमाः हैमो रजोगुणः उपस्करः स्वप्नदेहो रथः तमारुह्य पञ्च पृथिव्यादयः प्रस्थाः सानवो यत्र तद्वनं स्वप्नदर्शनस्थानं नाडीविशेषमगात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चचारेति ॥ दृप्तः मृगे मृगयायां मृगमांसादने वा व्यसनं तत्र लालसा अतिस्पृहा यस्य सः आत्ता गृहीता इषवः कार्मुकं च येन स पुरञ्जनः अतदर्हां तस्य त्यागस्यायोग्यां जायां विहायैव तत्र वने मृगयां चचार। पक्षे इषवो रागादयो दोषाः अहं कर्त्ता भोक्ता चेत्यभिनिवेशः कार्मुकं मृगाः शब्दादयो विषयाः तत्र व्यसनं तद्भोक्तुं स्वभावस्तेन लालसाऽतिस्पृहा यस्य सः जाया विवेकवती जाग्रद्बुद्धिः सा च त्यागानर्हैव मृगयाचरणं च विषयान्वेषणं परदाराभिलाषादिपापं च ॥ ४ ॥ आसुरीमिति ॥ यतो निरनुग्रहः कृपारहितः अतः आसुरीं क्रूरां वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा भयङ्करस्वरूपः सन् वनेषु वनगोचरान् मृगान् निशितैस्तीक्ष्णैर्बाणैर्न्यहनत्। शब्लुगभाव आर्षः। पक्षे

चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः ॥ विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ॥ ४ ॥
आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ॥ न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥ ५ ॥
तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ॥ यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥ ६ ॥

जाग्रति निरनुग्रहः अन्तःसंस्कारवशात्स्वप्नेऽपि घोरात्मा सन् स्वप्नस्थानेषु वनगोचरान् तत्र कल्पितान् शब्दादिविषयान् बाणै रागादिकल्पिततत्तदिन्द्रियवृत्तिभिर्न्यहनत् भुक्तवान् ॥ ५ ॥ ननु मृगयायां हिंसासत्त्वेऽपि यज्ञाद्यर्थत्वान्न दोषः। परोक्षकथापक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित इति चेन्न। तावत् हिंसाविषयभोगो वा शास्त्रेण विधीयते रागप्राप्तत्वात् किंतु यथेष्टप्रवृत्तरागिवारणार्थं नियम्यते इत्याह–तीर्थेष्विति ॥ यद्यलमत्यर्थं लुब्धो मांसासक्तः सन् पशून् हन्यात्तदा तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव हन्यात् तत्रापि प्रतिदिष्टेषु शास्त्रेणोपदिष्टेषु येषु हननं शास्त्रेण विहितं तेष्वेव न नित्यश्राद्धादिष्वित्यर्थः। तत्रापि राजैव नान्यः तत्रापि मेध्यान् विहितानेव नान्यान् तत्रापि वन एव नान्यत्र तत्रापि यावदर्थं यावदुपयोगमेव नाधिकमिति नियम्यते। पक्षे विषयभोगोऽपि नियम्यते। यद्यलं लुब्धो विषयासक्तः पशून् हन्यात् विषयान् भुञ्जीत तर्हि तीर्थेषु उचितकालदेशादिष्वेव तत्रापि शास्त्रेण प्रतिदिष्टेष्वेव ऋतुकालादिष्वेव तत्रापि राजा गृहस्थ एव न ब्रह्मचार्यादिः तत्रापि मेध्यान् विहितस्वदारानेव न तु निषिद्धान् तत्रापि वने विहितदेशकालादौ विजनरात्र्यादावेव न तु देवालयदिनादौ तत्रापि यावदर्थम् उत्कण्ठाभिलाषप्रशमनपर्यन्तमेवेति यथेष्टभोगप्रवृत्तिः शास्त्रेण सङ्कोच्यते ॥ ६ ॥

य इति ॥ हे राजेन्द्र यो मानवः एवं पूर्वश्लोकोक्तं विद्वान् जानन् नियतः शास्त्रेण नियमितमेव परलोकार्थं लोकनिर्वाहार्थं च कर्म कुर्वीत स तेन नियमेनानुष्ठितेन कर्मणा जातेन ज्ञानेन हेतुना संसारबन्धनैर्धर्माधर्मलक्षणैर्न लिप्यते न निबध्यते । अध्यात्मपक्षेऽप्येवम् । एवमग्रेऽपि॥७॥अन्यथेति॥अन्यथा शास्त्रनियमोल्लङ्घनेन यो माना रूढोमानोऽभिमानस्तेन कर्म कुर्वाणो भवति स तु तैः कर्मभिर्निबध्यते । ततश्च गुणप्रवाहे संसारे पतितः पुनरपि पूर्वसंस्कारेणाग्रे निषिद्धानुष्ठानान्नष्टप्रज्ञस्ततोऽप्यधो नरकं व्रजति ॥ ८ ॥ प्रकृतमनुसरति–तत्रेति ॥तत्र वने पुरञ्जनस्य चित्राः वाजाः पक्षा येषां तैः शिलीमुखैर्बाणैर्भिन्नानि गात्राणि येषां तेषां दुःखितानां मृगाणां विप्लवो नाशोऽभूत् । स च करुणात्मनां कृपालूनां दुःसहः इति । पक्षे विविधदोषयुक्तैरिन्द्रियैः हिंसादि पापमभूत् ॥ ९ ॥ शशानिति ॥ तत्र शशान् वराहादीन् अन्यांश्च विविधान् मेध्यान् यज्ञाद्यर्हान् पशून् विनिघ्नन् श्रममध्यगात् । पक्षे स्वप्ने नानाविषयान् सम्पादयन् श्रान्तो जातः । यद्वा॥धार्मिको जीवः पापं कृत्वा नु तताप ॥ १० ॥ तत इति ॥ ततः क्षुत्तृड्भ्यां परिश्रान्तः निवृत्तः सन् गृहमेयिवान् आगतः ततश्च कृतं स्नानमुचित आहारश्च येन सः संविवेश आसने उपविवेश ततश्च गतक्लमो जातः । पक्षे एवं स्वप्नपदार्थाननुभवंस्तत्र

य एवं कर्म नियतं विद्वान् कुर्वीत मानवः ॥ कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन न स लिप्यते ॥७॥ अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते ॥ गुणप्रवाहे पतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ॥ ८ ॥ तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिलीमुखैः ॥ विप्लवोऽभूद् दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ॥ ९ ॥ शशान् वराहान् महिषान् गवयान् रुरुशल्यकान् ॥ मेध्यानन्यांश्च विविधान् विनिघ्नन् श्रममध्यगात् ॥ १० ॥ ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेयिवान् ॥ कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ॥ ११ ॥ आत्मानमर्हयांचक्रे धूपलेपस्रगादिभिः ॥ साध्वलंकृतसर्वाङ्गो महिष्यामादधे मनः ॥ १२ ॥ तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कन्दर्पाकृष्टमानसः ॥ न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीम् ॥ १३ ॥

क्षुत्तृट्परिश्रान्तस्ततः स्वप्नस्थानतो गृहं जाग्रदवस्थास्थानं हृदयं पुनरागतः स्वप्नदर्शनहेतुनिद्रादोषदूरीकरणमेव स्नानं स्वप्नदर्शनक्षुत्तृड्निवर्तको जाग्रदवस्थादर्शनजन्यसन्तोष एवाहारः तत्परिश्रमनिवृत्तिरेव गतक्लमत्वम् । हृदये स्थितिः संवेशनम् । यद्वा॥क्षुत्तृट्परिश्रान्तः कृतपापानुतापः पापेभ्यो निवृत्तः गृहमेयिवान् अधर्मं त्यक्त्वा धर्मे स्थातुमियेष। उचिताहारः उचिताचारः सन् स्थिरोऽभूत् ॥ ११ ॥ आत्मानमिति ॥ धूपः आलेपश्चन्दनं तदादिभिश्च आत्मानमर्हयांचक्रे अलंकृतवान् । यदा साधु सम्यगलंकृतसर्वाङ्गो जातस्तदा महिष्यां मन आदधे । पक्षे स्वप्नसंस्कारनिवृत्त्या जाग्रद्वस्त्वनुसन्धानमेवालंकरणम् । यद्वा । प्रायश्चित्तसत्सङ्गाद्यैश्चित्तशोधनमेवालंकरणम् । विवेकवती बुद्धिर्महिषी तामन्वेषितवान्॥ १ २॥तृप्त इति॥भोजनेन तृप्तः अत एव हृष्टो दृप्तो गर्वितः कन्दर्पेण कामेनाकृष्टं मानसं यस्य सः अन्वेषमाणोऽपि गृहमेधिनीं गृहनिर्वाहिकां वरारोहां गृहिणीं भार्यां न व्यचष्ट नापश्यत् । पक्षे जागरणं प्राप्तोऽपि स्वप्नसंस्कारभ्रमच्चित्तो राजस्यां बुद्ध्यां वर्तमानो व्यवहारनिर्वाहिकां सात्विकीं बुद्धिं स्वस्मिन्नापश्यत्॥ १३ ॥

अन्तःपुरेत्यर्द्धम् ॥ हे वेदिषत् हे प्राचीनबर्हिः यदा भार्यां नापश्यत्तदा विमना इवान्तःपुरस्त्रियोऽपृच्छत् इव एवार्थे । पक्षे अन्तःपुरस्त्रियः इन्द्रियवृत्तयः पश्चात्तदालोचनम् ॥ १४ ॥ अपीति ॥ हे रामाः वो युष्माकं सेश्वरीणां स्वामिनीसहितानां । कबभाव आर्षः । अपि किं कुशलमस्ति यतः यथा पुरा मृगयार्थं गमनात्पूर्वं गृहसम्पदोऽरोचन्त तथैतर्हि गृहेषु गृहसम्पदो न रोचन्ते न शोभन्ते । पक्षे स्वप्नादुत्थितस्यालस्यनिवृत्त्या बुद्धिस्वास्थ्यपर्यन्तं देहादिसम्पन्न रोचते ॥ १५ ॥ यदीति ॥ यदि माता पतिदेवता पतिव्रता पत्नी वा गृहे न स्यात्तदा को नाम प्राज्ञः व्यङ्गे चक्राद्यङ्गरहिते रथे इव तत्र गृहे दीनवदासीत । पक्षे यदि मातृवत्सात्त्विकी बुद्धिः पत्नीवद्राजसी बुद्धिर्वा न स्यात्तदा तामस्या बुद्ध्या पशुत्वाद्यापत्या किं शरीरेण ॥१६॥ क्वेति ॥ अतो मम प्रज्ञां दीपयन्ती उद्धारोपायं प्रतिबोधयन्ती या व्यसनार्णवे दुःखसागरे मज्जन्तं मां पदे पदे क्षणे क्षणे उद्धरते सा ललना क्व वर्त्तते । पक्षे स्पष्टम् ॥ १७ ॥ नरनाथेति ॥ हे नरनाथ राजन् त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति निश्चिनोति तद्वयं न जानीमः । हे शत्रुहन् निरव-

अन्तःपुरस्त्रियोऽपृच्छद्विमना इव वेदिषत् ॥१४॥ अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा ॥ न तथैतर्हि रोचन्ते गृहेषु गृहसम्पदः ॥१५॥ यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता ॥ व्यङ्गे रथ इव प्राज्ञः को नामासीत दीनवत् ॥ १६ ॥ क्व वर्तते सा ललना मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयन्ती पदे पदे ॥१७॥ रामा ऊचुः ॥ नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद् व्यवस्यति ॥ भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ॥ १८ ॥ नारद उवाच ॥ पुरञ्जनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि ॥ तत्सङ्गोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ ॥ १९ ॥ सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता ॥ प्रेयस्याः स्नेहसंरम्भलिङ्गमात्मनि नाभ्यगात् ॥ २० ॥ अनुनिन्येऽथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः ॥ पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालितम् ॥ २१ ॥ पुरञ्जन उवाच ॥ नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे ॥ कृतागःस्वात्मसात् कृत्वा शिक्षादण्डं न युञ्जते ॥ २२ ॥

स्तारे आस्तरणरहिते भूतले शयानां तां पश्य ॥ १८ ॥ पुरञ्जन इति ॥ तदा स्वमहिषीं भुवि अवधुतां पतितां त्यक्तदेहादरां निरीक्ष्य तत्सङ्गेनोन्मथितं शिथिलीकृतं ज्ञानं यस्य स पुरञ्जनः परमवैक्लव्यं व्याकुलत्वं ययौ । पक्षे राजसबुद्धेरप्यौदासीन्ये व्यवहारेणापि रहितो जातः ॥ १९ ॥ सान्त्वयन्निति ॥ हृदयेन विदूयता कम्पमानेन । आर्षः शता । उपलक्षितः श्लक्ष्णया मधुरया वाचा तां सान्त्वयन् प्रेयस्यास्तस्याः स्नेहसंरम्भस्य प्रणयकोपस्य लिङ्गं कारणं कुटिलदृष्ट्यादिकमात्मनि स्वस्मिन्नाभ्यगात् न ज्ञातवान् । पक्षे राजसबुद्धेः शैथिल्यस्य हेतुं न ज्ञातवान् ॥२०॥ अनुनिन्य इति ॥ अथ अनुनये कोविदः पण्डितः वीरः पुरञ्जनस्तां शनकैः अनुनिन्ये । तत्र प्रथमं तस्याः पादयुगलं पस्पर्श शिरसा नमश्चकार । ततश्चोत्सङ्गमारोप्य लालितां तामाह स्म । पक्षे बुद्धिं स्वस्थां कृतवान् शेषं कथालङ्कारः ॥ २१ ॥ नूनमिति ॥ हे शुभे कृतागस्सु कृतापराधे-

ऽपि येषु भृत्येषु ईश्वराः स्वामिनः आत्मसात्कृत्वा अस्मदीयोऽयमिति मत्वा शिक्षार्थं दण्डं न युञ्जते न कुर्वन्ति । ते भृत्याः सेवका नूनं निश्चितमकृतपुण्याः सुकृतरहिता इति ॥ २२ ॥ परम इति ॥ हे तन्वि भृत्येषु कृतागस्सु यः प्रभुणा स्वामिनार्पितः कृतो दण्डः स तु पुनरपराधान्तरप्रतिबन्धकत्वात् परमोऽनुग्रह एव । तत्र यस्तु दण्डितः सन् अमर्षणः असहमानो भवति स तु बालः अज्ञ एव । यतो बन्धुकृत्यं स्वामिहिताचरणं न वेद न जानाति ॥ २३ ॥ सेति ॥ हे सुदति हे मनस्विनि सा त्वमस्माकं स्वामिनी स्वानां स्वकीयानां नोऽस्माकं सुभ्रु अनुरागभारेण व्रीडया च यो विलम्बो मन्थरता तेन विलसन् हसितावलोको यस्मिंस्तत् नीला अलका एवालयो भ्रमरास्तैरुपस्कृतं भूषितम् उन्नसमुच्चनासिकं वल्गु वाक्यं यस्मिंस्तत् स्वमुखं प्रदर्शय ॥ २४ ॥ तस्मिन्निति ॥ हे वीरपत्नि वीरस्य मम भार्ये यस्ते कृतकिल्बिषः कृतापराधो भवेत् तस्मिन् अहं ब्राह्मणकुलादन्यत्रान्यस्मिन्प्राणिनि तथा मुररिपोर्दासाद्वैष्णवादितरत्र च दमं दण्डं दधे करोमि । किन्तु तं वीतभयं निर्भयम् उद् उच्चैर्मुदितं त्रिलोक्याम् अन्यत्र वै

परमोऽनुग्रहो दण्डो भृत्येषु प्रभुणार्पितः ॥ बालो न वेद तत् तन्वि बन्धुकृत्यममर्षणः ॥ २३ ॥ सा त्वं मुखं सुदति सुभ्र्वनुरागभारव्रीडाविलम्ब-विलसद्धसितावलोकम् ॥ नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यम् ॥ २४ ॥ तस्मिन् दधे दममहं तव वीरपत्नि योऽन्यत्र भूसुरकुलात् कृतकिल्बिषस्तम् ॥ पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासात् ॥ २५ ॥ वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं संरम्भभीममविमृष्टमपेतरागम् ॥ पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ बिम्बाधरं विगतकुङ्कुमपङ्करागम् ॥ २६ ॥ तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरं गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य ॥ का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे पुरञ्जनोपा० नाम षड्विंशः ॥ २६ ॥

लोकत्रयाद्बहिरपि नपश्ये न पश्यामि । तद्भावार्थः यस्तेऽपराधी स यत्र कुत्रापि गतो मद्भयादेव मरिष्यतीति ॥ २५ ॥ वक्त्रमिति ॥ इतः पूर्वं कदापि ते तव वक्त्रं वितिलकं मलिनं विहर्षं हर्षरहितं संरम्भेण कोपावेशेन भीमं भयङ्करमविमृष्टमनुज्ज्वलमपेतरागं स्नेहशून्यं न पश्ये नापश्यम् । तथा सुजातौ शोभनौ ते स्तनावपि शुचा शोकाश्रुणा उपहतावभिषिक्तावितः पूर्वन्नापश्यम् । तथा बिम्बफलसदृशमतिरक्तं तवाधरमपीतः पूर्वं विगतः कुङ्कुमपङ्कतुल्यस्ताम्बूलरागो रक्तता यस्मात्तादृशं नापश्यमिति इदानीमेव सर्वं विपरीतं जातम् । बिम्बाधरमित्यत्र विन्दामि शमिति पाठे ईदृङ् मुखं स्तनौ च पश्यन् शं न विन्दामि विगतकुङ्कुमपङ्करागाविति स्तनयोर्विशेषणम् ॥ २६ ॥ तदिति ॥ तत् तस्मात् स्वैरं स्वेच्छया त्वामपृष्ट्वा मृगयां गतस्य व्यसनातुरस्य मृगयानुरक्तस्य अतः कृतकिल्बिषस्य कृतापराधस्यापि सुहृदः कपटरहितस्य मे त्वं प्रसीद अपराधक्षमां कृत्वा प्रसादं कुरु । देवो देवनं क्रीडारतिस्तां राति ददातीति देवरः कान्तस्तं कुसुमास्त्रस्य वेगेन विस्रस्तमपगतं पौंस्नं पौरुषं धैर्यं यस्य तम् अत एव स्ववशगतमुशती का-

मयमाना त्वादृशी चतुरशिरोमणिः कृत्ये भजनं कर्तुं योग्ये देशे काले च न भजेत् नाङ्गीकुर्यात् अङ्गीकृत्य भोगं न प्रदद्यात् । एवंभूता का न कापीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य षड्विंशे निरमादिमाम् ॥ २६ ॥ सप्तविंशे कालकन्याद्युपाख्यानमिषादिह ॥ जरारोगादि कथितं श्लोकास्तत्र खवह्नयः ॥ उवाचेत्येकमेवास्मिन्नेकत्रिंशदनुष्टुभः ॥ १ ॥ एवं जीवस्यात्यन्तमुपाधिवश्यत्वमुक्त्वा तन्निमित्तां संसृतिं निरूपयितुमाह—इत्थमिति॥अत्र जीवस्य स्त्रीपुरुषवासनादार्ढ्येन विचित्रा संसृतिर्भवतीति दर्शितम् । क्वचित्पुमान् क्वचिच्च स्त्रीत्याद्युक्तेः पुंस्त्वेन संसृतिरध्यायत्रयेण स्त्रीत्वेन चैकेनाध्यायेन ततः ईश्वरप्रसादलब्धज्ञानेन मोक्ष इत्युक्तम् । प्रतिपदमध्यात्मयोजना तु सारल्येन दुर्घटा निष्प्रयोजना चेति यथोपयोगमेव व्याख्यायते । हे महाराज पुरञ्जनी इत्थं स्वविभ्रमैर्विलासैः पुरञ्जनं सम्यक् सम्यक् स्ववशमानीय तं पतिं रमयती स्वयं रेमे । नुमभाव आर्षः । पक्षे भोगे जीवस्य बुद्धिपारतन्त्र्यं दर्शितम् ॥ १ ॥ स इति ॥ हे राजन् स राजा पुरञ्जनोऽपि सुस्नातां रुचिराननां कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलं कुङ्कुमसिन्दूरादिभिरलङ्कारो यया ताम् अन्नादिभोजनेन तृप्ताम् उपागतां स्वसमीप आगतां स्वमहिषीं दृष्ट्वा अभ्यनन्दत् भोगार्थमङ्गीकृतवान्

नारद उवाच ॥ ॥ इत्थं पुरञ्जनं सम्यग् वशमानीय विभ्रमैः ॥ पुरञ्जनी महाराज रेमे रमयती पतिम् ॥ १ ॥ स राजा महिषीं राजन् सुस्नातां रुचिराननाम् ॥ कृतस्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनन्ददुपागताम् ॥ २ ॥ तयोपगूढः परिरब्धकन्धरो रहोऽनु मन्त्रैरपकृष्टचेतनः ॥ न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवा निशेति प्रमदापरिग्रहः ॥ ३ ॥ शयान उन्नद्धमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः ॥ तामेव वीरो मनुते परं यतस्तमोऽभिभूतो न निजं परं च यत् ॥ ४ ॥ तयैवं रममाणस्य कामकश्मलचेतसः ॥ क्षणार्धमिव राजेन्द्र व्यतिक्रान्तं नवं वयः ॥ ५ ॥

॥ २ ॥ तयेति ॥ तया स्त्रिया उपगूढः परिरब्धः परिरब्धा गृहीता तस्याः कन्धरा येन सः रहः एकान्ते तस्या अनुमन्त्रैरनुकूलैर्गुह्यभाषणैरपकृष्टा चेतना विवेको यस्य सः अतः सा प्रमदैव परिग्रहो न ज्ञानभक्त्यादिसाधनं यस्य सः दुरत्ययमत्येतुमशक्यं दिवा निशेत्येवंलक्षणं कालस्य रंहो वेगं न बुबुधे । पक्षे विषयासक्तस्यायुर्व्ययबोधो न भवतीति ॥ ३ ॥ शयान इति ॥ अतः मरणादिभयाभावात् उन्नद्धोऽतिवृद्धो मदो यस्य सः अत एव महामनाः नानाप्रकारसङ्कल्पविकल्पवान् महार्हे तल्पे शयानः महिष्या भुज एव उपधिः उपधानमुच्छीर्षकं यस्य सः अविसर्गपाठे शयनक्रियाविशेषणम् । तमसा अज्ञानेन अभिभूतः अन्धीकृतः वीरः प्रौढः पुरञ्जनः तां स्त्रियमेव परं पुरुषार्थं मनुतेऽमन्यत । न तु निजं स्वरूपं न च परं परमेश्वरं पुरुषार्थममन्यत ॥ ४ ॥ तयेति ॥ हे राजेन्द्र कामकश्मलचेतसः काममोहितचित्तस्य तया स्त्रिया सहैवं रममाणस्य तस्य नवं वयः युवावस्थोपलक्षितः कालः क्षणार्द्धमिव व्यतिक्रान्तमज्ञातमेव गतम् ॥ ५ ॥

तस्यामिति ॥ तस्यां पुरञ्जन्यां भार्यायां पुरञ्जनः एकादशशतानि पुत्रान् अजनयत् । अथ तावता च आयुषोऽर्द्धं संवत्सरपञ्चाशदब्दात्मकं कालं स विराट् राजा अत्यगात् अतिक्रान्तवान् । पक्षे पुत्रान् इन्द्रियपरिणामान् पुत्रसङ्ख्याबाहुल्यमात्रविवक्षया ॥ ६ ॥ दुहितृरिति ॥ हे प्रजापते स पुरञ्जनः तस्यां पितृमातृयशस्करीः शीलौदार्यगुणोपेताः दशोत्तरशतं दुहितृः अजनयत् ताश्च पुरञ्जनकन्यात्वात्पौरञ्जन्यो ज्ञेयाः । पक्षे दुहितृर्बुद्धिवृत्तीः कन्यानां पुत्रापेक्षया न्यूनत्वं गार्हस्थ्यरक्षणसौन्दर्याय ॥ ७ ॥ स इति ॥ स पाञ्चालपतिः पुरञ्जनः स्ववंशविवर्द्धनान् पुत्रान्दारैः संयोजयामास तान् विवाहितवान् । तथा दुहितृः कन्याश्च सदृशैः शीलादिगुणयुक्तैर्वरैः संयोजयामास । पक्षे दारैः परिणामानन्तरं हिताहितचिन्ताभिः वरैः उचितविषयभोगैः ॥ ८ ॥ पुत्राणामिति ॥ पुत्राणां च एकैकस्य प्रत्येकं शतं शतं पुत्रा अभवन् यैर्वै यैरेव पुत्रपौत्रादिभिः पौरञ्जनो वंशः पञ्चालेषु पञ्चालसंज्ञकदेशेषु समेधितः वर्धितो जातः । पक्षे पुत्राणां च पुत्राः कर्माणि पञ्चालेषु विषयेषु ॥ ९ ॥ तेष्विति ॥ तेषु

तस्यामजनयत् पुत्रान् पुरञ्जन्यां पुरञ्जनः ॥ शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगात् ॥ ६ ॥ दुहितृर्दशोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः ॥
शीलौदार्यगुणोपेताः पौरञ्जन्यः प्रजापते ॥ ७ ॥ स पञ्चालपतिः पुत्रान् पितृवंशविवर्धनान् ॥ दारैः संयोजयामास दुहितृः सदृशैर्वरैः ॥ ८ ॥
पुत्राणां चाभवन्पुत्रा एकैकस्य शतं शतम् ॥ यैर्वै पौरञ्जनो वंशः पञ्चालेषु समेधितः ॥ ९ ॥ तेषु तद्रिक्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु ॥ निरूढेन
ममत्वेन विषयेष्वन्वबध्यत ॥ १० ॥ ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः ॥ देवान् पितृन् भूतपतीन् नानाकामो यथा भवान् ॥ ११ ॥
युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुम्बासक्तचेतसः ॥ आससाद स वै कालो योऽप्रियः प्रिययोषिताम् ॥ १२ ॥ चण्डवेग इति ख्यातो गन्धर्वाधिपतिर्नृप ॥
गन्धर्वास्तस्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥ १३ ॥

पुत्रेषु तथा तद्रिक्थहारेषु तेषां पुत्रेषु च तथा गृहेषु कोशेषु अनुजीविषु भृत्यादिषु च निरूढेनातिदृढेन ममत्वेन हेतुना तेषां स्वस्य च भोगसम्पादनार्थं विषयेषु शब्दादिषु अन्वबध्यत नितरामत्यासक्तो जातः । पक्षे पुत्राः पौत्राश्चोक्ताः गृहाः आधारादिचक्राणि कोशाः उदरकुक्ष्यादयः अनुजीविनः इन्द्रियप्राणादयः ॥ १० ॥ ईजे चेति ॥ नानाकामः बहुकामनावान् दीक्षितः कृतसङ्कल्पः सन् भवान् त्वं प्राचीनबर्हिः यथा घोरैः शास्त्राननुमतैः पशुमारकैः पशुहिंसाप्रधानैः क्रतुभिर्देवान् पितृन् भूतपतीन् भैरवादीन् च ईजे पूजयामास ॥ ११ ॥ युक्तेष्विति ॥ एवं कुटुम्बेषु आसक्तं चेतो यस्य अत एव युक्तेषु कर्तुं योग्येषु भगवदाराधनेषु प्रमत्तस्य अनवहितस्य पुरञ्जनस्य प्रिया योषितो येषां ते प्रिययोषितस्तेषां यः अप्रियः अनभिप्रेतः स वै स एव कालः आससाद ॥ १२ ॥ चण्डेति ॥ हे नृप गन्धर्वाणामधिपतिः राजा चण्डवेग इति नाम्ना विख्यातः कश्चिदस्ति । तस्य बलिनः महाबलवन्तः षष्ट्युत्तरशतत्रयसङ्ख्याकाः गन्धर्वाः सन्ति । पक्षे चण्डवेगः संवत्सरलक्षणः कालः गन्धर्वाः सावनवर्षदिवसाः ॥ १३ ॥

गन्धर्व्य इति ॥ अस्य चण्डवेगस्य गन्धर्व्यस्तादृशीः तादृश्यः । " वा च्छन्दसि " इति पूर्वसवर्णदीर्घः । बलवत्यः षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्यान्विताश्च सितासिताः श्वेतकृष्णवर्णवत्यस्ताश्च मैथुन्यो गन्धर्वैः सह मिलिताः सत्यः सर्वैः कामैर्भोगविषयैः सह विनिर्मितां पुरञ्जनपुरीं परिवृत्त्या परिभ्रमणेन पर्यायेण वा विलुम्पन्ति । पक्षे गन्धर्व्यः रात्रयः सिताः शुक्ले असिताः कृष्णे आयुर्नाशं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥ ते इति ॥ ते पूर्वोक्ताश्चण्डवेगस्यानुचरा योद्धारो गन्धर्वा गन्धर्व्यश्च यदाप्रभृतितः पुरञ्जनपुरं हर्तुमारेभिरे तत्र तदाप्रभृतित एव तान् प्रजागरः पुरपालकत्वेन स्थितः पञ्चशिरा नागः प्रत्यषेधत् पुरविनाशनान्निवारितवान् । पक्षे प्रजागरः प्राणस्तत्स्थित्या मरणं निरुध्यते ॥ १५ ॥ स इति ॥ बली बलवान्स पुरञ्जनपुरस्याध्यक्षः पालकः एक एव सप्तभिः शतैर्विंशत्या च गन्धर्वैः सह शतं समाः संवत्सरशतपर्यन्तं युयुधे । पक्षे प्राणस्थितिरेव युद्धम् ॥ १६ ॥ क्षीयमाण इति ॥ बहुभिर्विंशत्यधिकैस्सप्तभिः सह युधा युद्धेन बहुकालपर्यन्तेन एकस्मिंस्तस्मिंस्तस्मिन् स्वसम्बन्धे स्वसम्बन्धिनि पुररक्षके क्षीयमाणे सति राष्ट्रस्य पुरस्य च बान्धवः स्वामी स पुरञ्जनः आर्तः सन् परां महतीं चिन्तां जगाम । पक्षे देहाद्यसामर्थ्येन प्राणासामर्थ्यमनुमाय चिन्ताकुलोऽभूत् ॥ १७ ॥ स एवेति ॥

गन्धर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः ॥ परिवृत्त्या विलुम्पन्ति सर्वकामविनिर्मिताम् ॥ १४ ॥ ते चण्डवेगानुचराः पुरंजनपुरं यदा ॥

हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत् प्रजागरः ॥ १५ ॥ स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः ॥ पुरञ्जनपुराध्यक्षो गन्धर्वैर्युयुधे बली ॥ १६ ॥

क्षीयमाणे स्वसंबन्ध एकस्मिन् बहुभिर्युधा ॥ चिन्तां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबान्धवः ॥ १७ ॥ स एव पुर्यां मधुभुक् पञ्चालेषु स्वपार्षदैः ॥

उपनीतं बलिं गृह्णन् स्त्रीजितो नाविदद् भयम् ॥ १८ ॥ कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती ॥ पर्यटन्ती न बर्हिष्मन् प्रत्यनन्दत

कश्चन ॥ १९ ॥ दौर्भाग्येनात्मना लोके विश्रुता दुर्भगेति सा ॥ या तुष्टा राजर्षये तु वृताऽदात् पूरवे वरम् ॥ २० ॥

यतः स पुरञ्जन एव तस्यां पुर्यां तथा पञ्चालेषु बहिर्देशेषु च मधुभुक् मधुतुल्यविषयसुखभोक्ता अतः स्वपार्षदैः उपनीतं प्रापितं बलिं गृह्णन् भुञ्जानः तथा स्त्रियाजितश्चातो भयं नाविदत् न आप्तवान् । विद्लृ लुङ् अङ् । पक्षे पार्षदैरिन्द्रियैर्विषयासक्त आयुःक्षयं न ज्ञातवान् ॥ १८ ॥ कालस्येति ॥ हे बर्हिष्मन् प्राचीनबर्हिः काचित्कालस्य दुहिता कन्याऽस्ति तां वरमिच्छतीमत एव तदन्वेषणार्थं त्रिलोकीं पर्यटन्तीमपि कश्चन कोऽपि न प्रत्यनन्दत असाध्वीं मत्वा नाङ्गीकृतवान् । तङार्षः । पक्षे कालकन्या जरा तां कोऽपि नाङ्गीकरोतीति स्पष्टमेव ॥ १९ ॥ दौर्भाग्येनेति ॥ आत्मनः स्वस्य दौर्भाग्येन पापिष्ठत्वेन सा लोके सर्वत्र दुर्भगेति नाम्ना विश्रुता प्रसिद्धा । या पूर्वं पूरुणा वृताऽङ्गीकृता स्वभोगावसाने तुष्टा तस्मै राज्यमदात् । इयं कथा नवमस्कन्धे स्फुटा । राज्यप्राप्तेर्जराग्रहणहेतुकत्वात् ययातिना दत्तत्वेऽपि जरा अदादित्युक्तम् । जराग्रस्तस्य स्नानादावप्यसामर्थ्याद्दुर्भगत्वम् ॥ २० ॥

कदाचिदिति ॥ सैवं काममोहिता वरान्वेषणाय सर्वत्राटमाना । आर्षः शानच् । कदाचिद्ब्रह्मलोकान्महीं गतं प्राप्तं मां बृहद्व्रतं नैष्ठिकब्रह्मचारिणं जानत्यपि वव्रे त्वं मम भर्त्ता भव मामङ्गीकुर्वित्युक्तवतीति । पक्षे ब्रह्मचार्यादिकमपि न त्यजतीति ॥ २१ ॥ मयीति ॥ बृहद्व्रतत्वात्प्रत्याख्यातवति मयि संरभ्य क्रोधं कृत्वा हे मुने यतस्त्वं मद्याच्ञा-विमुखो मां नाङ्गीकरोष्यत एकत्र स्थाने स्थातुं नार्हसीति विपुलं महान्तमन्यैः सुदुःसहं शापमदात् । पक्षे श्रीनारदस्य प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुमित्युक्ताऽ-प्राकृतदेहत्वाज्जराप्रवेशासम्भवात् लोकोपकाराय पर्यटनमेव शापफलत्वेनोत्प्रेक्षितम् ॥ २२ ॥ तत इति ॥ ततो मत्प्रत्याख्यानानन्तरं विहतो मद्विषयकः सङ्कल्पो यस्याः सा कालकन्या मयोपदिष्टं ज्ञापितं नाम्ना भयं भयनामानं यवनानामीश्वरमासाद्य गत्वा पतिं वव्रे । पक्षे यवना आधयो व्याधयश्च तेषामीश्वरो मृत्युस्तस्य सर्वभयङ्करत्वात्स एव भयनामा तस्य जराज्वरादिद्वारामरणहेतुत्वात् मयोपदिष्टमिति तु कथालङ्कारः ॥ २३ ॥ ऋषभमिति ॥ हे वीर यवनानाम् ऋषभं त्वाम् ईप्सितं पतिं वृणे । यतः त्वयि

कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्महीं गतम् ॥ वव्रे बृहद्व्रतं मां तु जानती काममोहिता ॥२१॥ मयि संरभ्य विपुलमदाच्छापं सुदुःसहम् ॥ स्था-तुमर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने ॥ २२ ॥ ततो विहतसंकल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ॥ मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिम् ॥ २३ ॥ ऋषभं यवनानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिम् ॥ संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति॥२४॥ द्वाविमावनुशोचन्ति बालावसदवग्रहौ॥यल्लो-कशास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति ॥ २५ ॥ अथो भजस्व मां भद्र भजतीं मे दयां कुरु ॥ एतावान् पौरुषो धर्मो यदार्त्ताननुकम्पते ॥ २६ ॥ कालकन्योदितवचो निशम्य यवनेश्वरः ॥ चिकीर्षुर्देवगुह्यं स सस्मितं तामभाषत ॥२७॥ मया निरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना ॥ नाभि-नन्दति लोकोऽयं त्वामभद्रामसंमताम् ॥ २८ ॥ त्वमव्यक्तगतिर्भुङ्क्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितम् ॥ याहि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि॥ २९ ॥

कृतो भूतानां सङ्कल्पो नैव रिष्यति न नश्यति । " रिष् हिंसायाम् । " विफलो न भवति ॥ २४ ॥ द्वाविति ॥ लोकव्यवहारतः शास्त्रतो वा ग्राह्यत्वेनोपनतं प्राप्तं तद्याच्यमानं देवं यो न राति न ददाति यश्च तद्दीयमानं ग्राह्यं नेच्छति न गृह्णाति तौ बालौ अज्ञौ असन्नवग्रहः हठः ययोस्तौ इमौ द्वौ पुरुषौ कर्मभूतौ सज्जना अनुशोचन्ति ॥ २५ ॥ अथो इति ॥ अथो तस्मात् हे भद्र भजन्तीं त्वामनुवर्तमानां मां त्वं भजस्व ममोपरि दयां कुरु । यत् आर्तान् दुःखितान् अनुकम्पते पौरुषः पुरुषैरनुष्ठेयः एतावानेव धर्मः ॥ २६ ॥ कालेति ॥ यवनेश्वरः भयनामा कालकन्ययोदितम् उक्तं वचो निशम्य श्रुत्वा देवानां गुह्यं गुप्तं किंचित्कार्यं चिकीर्षुः सस्मितं तामभाषत । पक्षे देवगुह्यं संसारचक्रप्रवर्त्तनं मरणं वा तद्धि प्राणिनां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते मरणे ज्ञाते वैराग्योदयात्प्राणिनो मुच्येरन् । तद्धि देवतानां न रोचते तदाराधनोच्छेदात् ॥ २७ ॥ मयेति द्वयम् ॥ तुभ्यं त्वां भोजयितुं पतिर्मया आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण निरूपितो विचारितः यतः अयं लोको याच्यमानः अभद्रां दुःखप्रदाम् असम्मतां च

त्वां नाभिनन्दति नाङ्गीकरोति अतः कुतः कथमागतेत्यव्यक्ता गतिर्यस्यास्तथाभूता सती त्वं कर्मभिर्विनिर्मितं लोकं प्राणिशरीरं बलाद्भुङ्क्ष्व ॥ एवं सति सर्वोऽपि लोकस्तव पतिः स्यात् नापि किंचित्त्वया भेतव्यम् । तथा च मे मम पृतनया युक्ता त्वं लोकं याहि भुक्त्वा प्रजानां नाशं प्रणेष्यसि करिष्यसि । पक्षे मृत्युसेना रोगादिसमूहस्तद्युक्तया जरया प्रजानाशः स्फुटः ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रज्वार इति ॥ अयं प्रज्वारसंज्ञको मम भ्रातास्ति त्वं च मम भगिनी भवेतीत्थमुभाभ्यां युवाभ्यां द्वारभूताभ्यां भीमाः सैनिकाः यवना यस्य सः तैश्चास्मिन् लोके प्रजानाशं कुर्वन्नव्यक्तः अलक्षित एव चरामि । पक्षे प्रज्वारः वैष्णवोऽन्तको ज्वरः माहेश्वरस्य व्याध्यन्तःपातित्वात् जरा ज्वरादिद्वारैव मरणं स्फुटम् ॥ ३० ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्य सप्तविंशे व्यधादिमाम् ॥ २७ ॥ अष्टाविंशे तु वैदर्भीजनने स्त्रीत्वमीयुषः ॥ जीवस्य क्वापि मुक्तत्वं तत्र श्लोका भैरुद्रसाः ॥ अनुष्टुभोऽपि तावन्त्य उवाचेति द्वयं परम् ॥२८॥ सैनिका इति ॥ हे बर्हिष्मन् ये भयनाम्नो दिष्टकारिणः आज्ञाकारिणः दुरदृष्टफलोत्पादका वा सैनिका योद्धारस्ते प्रज्वारकालकन्याभ्यां सह लोकविनाशार्थमिमामवनीं विचेरुः सर्वत्र पर्यटन्ति स्म ॥ १ ॥ त इति ॥ एकदा तु ते भौमभोगेन आढ्यां सम्पूर्णां जरता क्षीणबलेन पन्नगेन सर्पेण पालितां पुरञ्जनस्य पुरीं तरसा वेगेन रुरुधुः । पक्षे जरादयो दुर्बलप्राणं शरीरं ग्रस्तवन्तः ॥ २ ॥ कालेति ॥ कालकन्यापि बलात् पुरञ्जनपुरं बुभुजे स्वाधीनीकृतवती । ययाऽभिभूतः पुरप्रवेशभोगादिना तिरस्कृतः पुरुषः सर्वो यः कोऽपि सद्यो निःसारतामसमर्थतामियात् ॥ ३ ॥ तयेति ॥ तया कालकन्ययोपभुज्यमानां सकलां पुरीं सर्वतो दिशं द्वार्भिर्यवनाः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् बभञ्जुः । पक्षे जरया ग्रस्ते देहे चक्षुरादिभिर्द्वार्भिः रोगादयः प्रविश्यान्धत्वादि सम्पादितवन्तः ॥ ४ ॥ तस्यामिति ॥ तस्यां पुर्यां प्रपीड्यमानायां तदभिमानी पुरञ्जनो यतः कुटुम्बी पुत्रादिमान् तेषु ममतया आकुलो विवशश्चात उरुविधान् बहुप्रकारांस्तापानवाप । पक्षे जीवो देहे पीडिते तदध्यासात् दुःखी बभूव ॥ ५ ॥

प्रज्वारोऽयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव ॥ चराम्युभाभ्यां लोकेऽस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने कालकन्योपाख्यानवर्णनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ नारद उवाच ॥ सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन् दिष्टकारिणः ॥ प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुरवनीमिमाम् ॥ १ ॥ त एकदा तु रभसा पुरञ्जनपुरीं नृप ॥ रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालिताम् ॥ २ ॥ कालकन्याऽपि बुभुजे पुरञ्जनपुरं बलात् ॥ ययाऽभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ॥ ३ ॥ तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतो दिशम् ॥ द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् सकलां पुरीम् ॥ ४ ॥ तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरञ्जनः ॥ अवापोरुविधांस्तापान् कुटुम्बी ममताऽकुलः ॥ ५ ॥

कन्येति त्रयम् ॥ कन्यया कालकन्यया उपगूढः आश्लिष्टः नष्टश्रीः कृपणः दीनः विषयेषु आत्मा मनो यस्य नष्टप्रज्ञः गन्धर्वैर्यवनैश्च बलात् हृतमैश्वर्यं यस्य स पुरञ्जनः स्वपुरीं विशीर्णां वीक्ष्य पुत्रान् पौत्रान् अनुगान् अमात्यांश्च प्रतिकूलान् अभीष्टाप्रापकान् अनादृतान् आदररहितांश्च वीक्ष्य जायां च गतसौहृदां स्नेहरहितां वीक्ष्य आत्मानं च कालकन्यया ग्रस्तं वीक्ष्य पञ्चालान् देशान् अरिभिः दूषितान् वीक्ष्य दुरन्तां चिन्तामापन्नः सन् तस्य पूर्वोक्तदुःखस्य प्रतिक्रियाम् उपायं न लेभे । पक्षे अनुगा इन्द्रियाणि अमात्या इन्द्रियदेवाः गतसौहृदां गताध्यवसायां जरया ग्रस्तः रोगादिभिर्हतसामर्थ्यः शरीरं शिथिलं पुत्रादीन् इन्द्रियपरिणामादीन् स्वस्वभोगासम्पादकान् वीक्ष्य विषयान् सुखाजनकान् वीक्ष्य तदुपायं न लेभे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कामानिति द्वयम् ॥ कालकन्यया हेतुभूतया यातयामान् गतसारान् अपि कामान् विषयान् अभिलषन् तथा विगता असिद्धा साधनानुष्ठानाभावादात्मनो गतिः पारलौकिकी तथैहिकः पुत्रादिस्नेहश्च यस्य स तथाभूतोऽपि पुत्रदारांश्च लालयन् राजा

कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः ॥ नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गन्धर्वयवनैर्बलात् ॥६ ॥ विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् ॥ पुत्रान् पौत्राऽनुगामात्यान् जायां च गतसौहृदाम् ॥ ७ ॥ आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पञ्चालानरिदूषितान् ॥ दुरन्तचिन्तामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियाम् ॥८॥ कामानभिलषन् दीनो यातयामांश्च कन्यया ॥ विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन् ॥ ९ ॥ गन्धर्वयवनाक्रान्तां कालकन्योपमर्दिताम् ॥ हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः ॥ १० ॥ भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः ॥ ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ॥ ११ ॥ तस्यां संदह्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः ॥ कौटुम्बिकः कुटुम्बिन्या उपातप्यत सान्वयः ॥ १२ ॥ यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्तायां कालकन्यया ॥ पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः पुरपालोऽन्वतप्यत ॥ १३ ॥

पुरञ्जनस्तां गन्धर्वयवनादिभिराक्रान्तां वशीकृतां कालकन्यया चोपमर्दितां भग्नामपि पुरीमनिकामतोऽनिच्छयाऽपि हातुं त्यक्तुं प्रचक्रमे उपक्रान्तवान् । पक्षे जरया विषयाणां सुखाजनकत्वम् इन्द्रियादीनां विकलतायां शरीरत्यागेच्छा चेत्यादि स्फुटम् ॥ ९ ॥ १० ॥ भयेति ॥ भयनाम्नोऽग्रजो ज्येष्ठो भ्राता प्रज्वारसंज्ञकः प्रत्युपस्थितः पुरीं प्रत्यागतः सन् भ्रातुर्भयनाम्नः प्रियस्य पुरीनाशस्य चिकीर्षया सकलां तां पुरीं ददाह । पक्षे देहनाशं चिकीर्षुः प्रज्वारो ज्वरो देहे दाहमुत्पादितवान् ॥ ११ ॥ तस्यामिति ॥ तस्यां पुर्यां दह्यमानायां सपौरः पुरप्राकारादिसहितः सपरिच्छदः भृत्यवर्गसहितः कुटुम्बेन दीव्यतीति कौटुम्बिकः कुटुम्बिन्या भार्यया च सहितः । अत्र सन्ध्यभावः अविवक्षया । सान्वयः पुत्रादिसहितश्च पुरञ्जनः उपातप्यत । पक्षे सपौरः सप्तधातुसहितः सपरिच्छदः इन्द्रियादिभिः सह जीवः अतप्यत ॥ १२ ॥ यवनेति ॥ कालकन्यया पुर्यां ग्रस्तायां यवनैरुपरुद्धं बलाद्गृहीतमायतनं वासस्थानं यस्य सः प्रज्वारेण संसृष्टः पीडितः पुरपालः पञ्चशिरा नागोऽप्यनुक्षणमतप्यत । पक्षे देहस्यान्तकाले

रोगादिभिः स्थाने रुद्धे शीतज्वरपीडितः प्राणोऽतप्यत ॥ १३ ॥ नेति ॥ पुरुकृच्छ्रेण बहुकष्टेन उरुर्वेपथुः कम्पो यस्य सः अत एव तत्र स्थितोऽपि तामवितुं रक्षितुं स पुरपालो न शेके समर्थो न जातः । अतः यथा सानलात् अग्निना दह्यमानाद्वृक्षकोटरात्स निर्गन्तुमिच्छति तथा ततो बहिर्गन्तुमैच्छत् । पक्षे जरादिभिरुपद्रुतः प्राणो बहिर्गन्तुमैच्छत् ॥ १४ ॥ शिथिलेति ॥ हे राजन् शिथिला अवयवाः करचरणादयो यस्य सः तत्र हेतुः गन्धर्वैर्हृतं पौरुषं यस्य सः यवनैररिभिरुपरुद्धश्चातो झटिति बहिरपि निर्गन्तुमशक्तः संस्तदा पुरपालको नागो रुरोदैव न तत्र किंचित्पराक्रमं कर्तुं शशाक । पक्षे जीर्णत्वेन मन्दक्रियः कफादिरुद्धो गन्तुमप्यशक्तः प्राणः कण्ठे घुर्घुरध्वनिमकरोत् ॥ १५ ॥ दुहितॄरिति द्वयम् ॥ प्रमदया उपलक्षणतया प्रमदादिभिः सर्वैर्विप्रयोग उपस्थिते सति कुमतिः रजःक्रान्तमतिः गृही दीनश्च पुरञ्जनः गृहेषु गृहादिष्वहंममेति स्वीकृत्य दुहितॄः पुत्रपौत्रान् च जामीः स्नुषाः जामातॄन् पार्षदान् अन्यच्च यत् किंचित् स्वत्वे लुम्पनादवशिष्टं भोगस्य तु प्रागेव प्रक्षीणप्रतिरुद्धत्वात् कोशा धनसञ्चयाः परिच्छदाः गृहोपकरणानि च तानि दध्यौ । पक्षे मरणसमये ममतास्पदानां चिन्ता प्रसिद्धैव । प्रमदा चात्र ममतास्पदं व्यावहारिक्येव भार्या न पुरञ्जनी । जीवस्य स्थूलशरीरवियोगे बुद्धिवियोगाभावात् । एवं दुहित्रादयोऽपि व्यावहारिका एव मरणकाले बुद्धिविवेकादीनां स्मृत्यभावात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ लोकान्तरमिति ॥ मयि स्वामिनि लोकान्तरं गतवत्येषा मम भार्या अनाथा मया नाथेन विरहिता कुटुम्बिनी पुत्रादिकुटुम्बवती बालकाननुशोचती सती । नुमभाव आर्षः । कथं नु वर्त्तिष्यते ॥ १८ ॥ नेति ॥ मत्परा मदेकाश्रया सा मयि अनाशिते अभोजिते स्वयं न भुङ्क्ते तथा मयि अस्नाते स्वयं न स्नाति मयि रुष्टे सति स्वयं सुसन्त्रस्ता भवति भर्त्सिते भर्त्सनं कृतवति मया भर्त्सिते भर्त्सने कृते सतीति वा । भयात् यतवाक् गृहीतमौना भवति ॥ १९ ॥ प्रबोधयतीति ॥ मामविज्ञं कदाचिद्विस्मृतव्यवहारं प्रबोधयति मयि व्युषिते देशान्तरगते मद्वियोगशोकेन कर्शिता भवति । सैवंभूता मत्परायणा एतद्गृहमेधीयं वर्त्म गृहस्थमार्गं वीरसूः पुत्रवत्यपि किं नेष्यति अनुवर्त्तयिष्यते अपि तु न नेष्यति । पक्षे देहनाशे मतेरपि मोहः स्यात् ॥ २० ॥

न शेके सोऽवितुं तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः ॥ गन्तुमैच्छत् ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् ॥ १४ ॥ शिथिलावयवो यर्हि गन्धर्वैर्हृतपौरुषः ॥
यवनैररिभी राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह ॥ १५ ॥ दुहितॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान् ॥ स्वत्वावशिष्टं यत् किंचित् गृहकोशपरिच्छदम्
॥ १६ ॥ अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही ॥ दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते ॥ १७ ॥ लोकान्तरं गतवति मय्यनाथा कुटुम्बिनी ॥ वर्तिष्यते कथं त्वेषा बालकाननुशोचती ॥ १८ ॥ न मय्यनाशिते भुङ्क्ते नास्नाते स्नाति मत्परा ॥ मयि रुष्टे सुसंत्रस्ता भर्त्सिते यतवाग् भयात् ॥ १९ ॥ प्रबोधयति मामज्ञं व्युषिते शोककर्शिता ॥ वर्त्मैतद् गृहमेधीयं वीरसूरपि नेष्यति ॥ २० ॥

कथमिति ॥ दारकाः पुत्राः दारकीः दारक्यः कन्याः वा । " छन्दसि " इति पूर्वसवर्णदीर्घः ङीप् चार्षः । मयि गते सति न परमयनमाश्रयो येषां पुत्राः कन्याश्च । यद्वा परायणाः पराश्रयाः कन्याः अत एव दीनाः उदधौ समुद्रे भिन्ना नौर्येषां तादृशा जना इव कथं नु वर्तिष्यन्ते ॥२१॥ एवमिति ॥ एवं कृपणया मोहितया बुद्ध्या शोचन्तमतदर्हणं राजत्वाच्छोकानर्हमेनं पुरञ्जनं ग्रहीतुं कृता धीर्येन स भयनामा अभ्यपद्यत आजगाम । पक्षे चिद्रूपत्वेन शोकानर्हत्वेऽपि राजसाध्यासेन शोचन्तं ग्रहीतुं मृत्युराजगाम ॥ २२ ॥ पशुवदिति ॥ यदा यवनैः पशुवत्पाशैर्बद्ध्वा एष पुरञ्जनः स्वकं क्षयं स्थानं प्रति नीयमानो जातस्तदा येऽस्यानुपथाः अनुसारिणोऽनुजीविनो भृत्या नागादयस्तेऽपि भृशमातुराः अत्यन्तव्याकुलाः सन्तः शोचन्तं समन्वद्रवन् अन्वगच्छन् । पक्षे यदा यवनैर्यमदूतैरयं नरकानिनीयत तदा प्राणादयोऽपि तमन्वगच्छन् ॥ २३ ॥ पुरीमिति ॥ प्रथमं यवनैरुपरुद्धो भुजङ्गमः पुरीपालको यदैव पुरीं विहायोपगतो बहिर्निर्गतस्तदा तमेवानु तत्पश्चादेव सा पुरी विशीर्णा विशकलिता सती प्रकृतिं स्वकारणं पृथि-

कथं नु दारका दीना दारकीर्वा परायणाः ॥ वर्तिष्यन्ते मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ ॥ २१ ॥ एवं कृपणया बुद्ध्या शोचन्तमतदर्हणम् ॥ ग्रहीतुं कृतधीरेनं भयनामाऽभ्यपद्यत ॥ २२ ॥ पशुवद्यवनैरेष नीयमानः स्वकं क्षयम् ॥ अन्वद्रवन्ननुपथाः शोचन्तो भृशमातुराः ॥ २३ ॥ पुरीं विहायोपगत उपरुद्धो भुजङ्गमः ॥ यदा तमेवानु पुरी विशीर्णा प्रकृतिं गता ॥ २४ ॥ विकृष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा ॥ नाविन्दत् तमसाऽऽविष्टः सखायं सुहृदं पुरः ॥२५॥ तं यज्ञपशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना ॥ कुठारैश्चिच्छिदुः क्रुद्धाः स्मरन्तोऽमीवमस्य तत् ॥ २६ ॥ अनन्तपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः ॥ शाश्वतीरनुभूयार्तिं प्रमदासङ्गदूषितः ॥ २७ ॥ तामेव मनसा गृह्णन् बभूव प्रमदोत्तमा ॥ अनन्तरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि ॥ २८ ॥

व्यादिकं गता लीना जाता । पक्षे प्राणादिनिर्गमानन्तरं शीर्णो देहो भूम्यादौ लीनः ॥ २४ ॥ विकृष्यमाण इति ॥ बलीयसा प्रबलेन यवनेन प्रसभं बलात्कारेण विकृष्यमाणोऽपि पुरञ्जनः तमसा अज्ञानेन आविष्टो व्याप्तः सन् पुरः पूर्वं सुहृदं हितकर्त्तारं सखायमलक्षिततया सह वर्त्तमानमपि नाविन्दत् न सस्मार ॥ २५ ॥ तमिति ॥ अनेन अदयालुना दयारहितेन ये यज्ञे पशवः संज्ञप्ताः काम्यकर्मसु खड्गैश्छिन्नास्तेऽस्य तदमीवं तस्य पापं क्रौर्यं वा तेनोत्पादितां स्वपीडां वा स्मरन्तः क्रुद्धाः नानाभयङ्करवेषधारिणः सन्तो लोहमयैः कुठारैस्तं मार्गे चिच्छिदुः ॥ २६ ॥ अनन्तेति द्वयम् ॥ प्रमदासङ्गेन दूषितः अनन्तपारे अतिमहति तमसि निमग्नः नष्टा पूर्वस्मृतिर्यस्य स शाश्वतीः समाः अनन्तान् वर्षान् आर्तिं पीडामनुभूय तामेव प्रमदां पुरञ्जनीं मनसा गृह्णन् स्मरन् अनन्तरं पीडाभोगानन्तरं विदर्भदेशाधिपतेः राजसिंहस्य वेश्मनि गृहे प्रमदोत्तमा बभूव । पक्षे बहुकालं नरकदुःखमनुभूय तद्भोगनिवृत्तपापः स्वकृतपुण्यैः स्वर्गमप्यनुभूय तदन्तुक्तिरत्र प्राचीनबर्हिषो वैराग्याय । अतः परमस्मिन् प्रकरणे एतावदेव प्रकृतो-

पयोगि विवक्षितम् । स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वप्राप्तावपि पतिव्रताध्यानेन पूर्वादिष्टेन च धार्मिकाद्विदर्भाज्जन्माभूत् । धार्मिकसङ्गेन च विशुद्धस्य भागवतेन मलयध्वजेन सङ्गोऽभूत् । ततो विष्णुभक्तिस्ततो वैराग्यं ततस्तमेव भर्तृरूपं गुरुं पातिव्रत्यधर्मेण भजतो भगवत्प्रसादलब्धज्ञानेन मोक्ष इति । अन्यत्तु कथालङ्कारमात्रं तथापि किञ्चिद्वृत्तिसामान्येनेह योजयिष्यामः । विदर्भस्य विशिष्टदर्भोपलक्षितस्य कर्मठस्य राजसिंहस्य धर्मेण हि प्रजापालनेन यज्ञादिना च क्षत्रिया राजन्ते तेषु श्रेष्ठस्य वेश्मनि जाता अत्र मरणकाले दुःखातिशयजनितमूर्च्छया क्षणमात्रं सद्बुद्धित्यागः । ततः स्वकर्मभोगान्ते पुण्यशेषेण धार्मिकगृहे जन्मेत्येतावद्विवक्षितं स्त्रीत्वपुंस्त्वादिकं त्वविवक्षितमेव ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ उपयेमे इति ॥ तां वैदर्भीं विदर्भराजपुत्रीं वीर्यं प्रभाव एव पणो वैवाहिकं देयं यस्यास्तां पाण्ड्यः पाण्डुदेशाधिपतिः परपुरञ्जयः महापराक्रमो मलयध्वजो युधि राजन्यान् निर्जित्योपयेमे विवाहितवान् । पक्षे मलयोपलक्षिते भगवद्भक्तिप्रधाने दक्षिणदेशे परमभागवतत्वेन ध्वज इव प्रसिद्धो मलयध्वजः पण्डा भगवद्भजनादेव पुरुषार्थसिद्धिरिति शास्त्रार्थनिर्णयेन निश्चयात्मिका बुद्धिस्तामर्हतीति पण्ड्यः पण्ड्य एव पाण्ड्यः । स्वार्थेऽण् । अत एव परपुरञ्जयः अन्यमतजनितसंशयखण्डनदक्षः अत एव राजन्यान् अन्यमतपराव्वादिनः युधि शास्त्रार्थसभायां निर्जित्य उपयेमे तं शिष्यत्वेनाङ्गीकृतवान् ॥ २९ ॥ तस्यामिति ॥ तस्यां वैदर्भ्यां स मलयध्वजः असितेक्षणां नीलक-

उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः ॥ युधि निर्जित्य राजन्यान् पाण्ड्यः परपुरंजयः ॥ २९ ॥ तस्यां स जनयांचक्र आत्मजामसितेक्षणाम् ॥ यवीयसः सप्त सुतान् सप्त द्रविडभूभृतः ॥ ३० ॥ एकैकस्याभवत् तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदम् ॥ भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्मही मन्वन्तरं परम् ॥ ३१ ॥ अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रताम् ॥ यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः ॥ ३२ ॥

टाक्षामात्मजां कन्यां जनयांचक्रे । तथा ततो यवीयसः कनिष्ठान् सप्त सुतान् जनयांचक्र इति सम्बन्धः । ते च सप्त द्रविडदेशे भूभृतो राजानो जाताः । पक्षे तस्मिन् शिष्ये स गुरुः असितस्य श्रीकृष्णस्येक्षणं यया तां भगवत्कथाश्रवणसेवादिरुचिं तदनन्तरभाविनः श्रवणकीर्त्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्यलक्षणसप्तभक्तिप्रकारांश्चोत्पादयामास । सख्यात्मनिवेदनयोस्तु जानासि किं सखायं भामित्यादिना भगवतैवाग्र उपदेक्ष्यमाणत्वादिदानीमनुत्पन्नत्वेन सप्तेत्युक्तम् । द्रविडदेशस्य श्रवणादिसप्तभक्तिप्रधानत्वात्तत्पालकत्वं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ एकैकस्येति ॥ हे राजन् तेषां पुत्राणामेकैकस्य पुत्रस्य पुत्राणामर्बुदमर्बुदमभवन् । यद्वंशधरैः येषां पुत्राणां वंशप्रभवैस्ततः परं मन्वन्तरपर्यन्तं मही भोक्ष्यते । पक्षे निरन्तरमभ्यस्यमानानां श्रवणादीनां प्रत्येकमनन्तप्रकारा जाताः । येषां वंशधरैः प्रकारभेदैः मही भोक्ष्यते महीवर्त्तिनः प्राणिनोऽविद्याकामकर्मभ्यो रक्षिष्यन्ते ॥ ३१ ॥ अगस्त्य इति ॥ मलयध्वजस्य प्राक् प्रथमा तां दुहितरं धृतव्रतामगस्त्य उपयेमे । यस्यां इध्मवाह आत्मजो यस्य तादृशो दृढच्युतो नाम मुनिर्जातः । अगस्त्यस्य तस्यां दृढच्युतस्तस्मादिध्मवाह इत्यर्थः । पक्षे अगानि निष्क्रियाणि गात्राणि स्त्यायति सङ्घातयतीत्यगस्त्यो मनः । धृतानि व्रतानि शमदमादीनि

यया तां प्राग्दुहितरं कृष्णसेवारुचिम् उपयेमे मनः कृष्णे दृढां रतिं बबन्ध । यस्यां दृढेभ्यः सत्यलोकादिभ्योऽपि च्युतः निस्पृहः मुनिः भोगविरागो जातः स च इध्म-
वाहः आत्मजो यस्य सः तादृशोऽभूत् । "विरागात् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुत्युक्तसमिद्वहनोपलक्षितो गुरूपगमोऽभूत् । न ह्यविरक्तस्य गुरूपगमो भवति
॥ ३२ ॥ विभज्येति ॥ ततश्च कृष्णमारिराधयिषुः सन् राजर्षिर्मलयध्वजस्तनयेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः क्ष्मां पृथ्वीं विभज्य विभागेन दत्त्वा स्वयं कुलाचलं पर्वतं जगाम । पक्षे
तनयेभ्यः क्ष्मां विभज्य पृथ्व्यां श्रवणादिभक्तिभेदानवस्थाप्य मलयध्वजः गुरुः कुलाचलं पुण्यक्षेत्रम् एकान्तदेशं जगाम ॥ ३३ ॥ हित्वेति ॥ मदयतीति मदिरमीक्षणं यस्याः
सा युवतिरपि वैदर्भी गृहान् सुतान् भोगान् हित्वा ज्योत्स्ना चन्द्रिका रजनीकरमिव पाण्ड्येशं मलयध्वजं स्वपतिमन्वधावत अनुजगाम । पक्षे वैदर्भी पूर्वं पुरञ्जनत्वेनोक्ता
इदानीं विदर्भगृहे स्त्रीरूपेण जाता शिष्यतां प्राप्ता जीवव्यक्तिः पाण्ड्येशं गुरुमन्वधावत । पतिरेव गुरुः स्त्रीणामिति पतिर्गुरुवदुक्तः ॥ ३४ ॥ तत्रेति द्वयम् ॥ तत्र देशे चन्द्र-

विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलयध्वजः ॥ आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलम् ॥ ३३ ॥ हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् वैदर्भी मदि-
रेक्षणा ॥ अन्वधावत पाण्ड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरम् ॥ ३४ ॥ तत्र चन्द्रवसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका ॥ तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो
मृजन् ॥ ३५ ॥ कन्दाऽष्टिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः ॥ वर्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तप आस्थितः ॥ ३६ ॥ शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पि-
पासे प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःख इति द्वन्द्वान्यजयत् समदर्शनः ॥ ३७ ॥ तपसा विद्यया पक्वकषायो नियमैर्यमैः ॥ युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं विजिताक्षा-
निलाशयः ॥ ३८ ॥ आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः ॥ वासुदेवे भगवति नान्यद् वेदोद्वहन् रतिम् ॥ ३९ ॥

वसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका चेति नद्यस्तासां पुण्यैः सलिलैर्नित्यमुभयत्र अन्तर्बहिश्चात्मनो मलं मृजन् शोधयन् कन्दैः अष्टिभिः बीजैः मूलैः फलैः पुष्पैः पर्णैः तृणैः
उदकैश्च वर्तमानो देहादिस्थितिं सम्पादयन् शनैर्गात्रकर्शनं शरीरशोषकं तप आस्थितः कृतवान् । पक्षे गुरुस्तपसि स्थितः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शीतेति ॥ समदर्शनः सः
शीतोष्णे वातवर्षे क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये सुखदुःखे इति द्वन्द्वानि अजयत् ॥ ३७ ॥ तपसेति ॥ तपसा विद्यया उपासनया नियमैर्यमैश्च पक्वाः निर्दग्धाः कषायाः
गैरिकादिकषायरूपवद्दुर्निवाराः कामक्रोधादयो मलानि यस्य सः अत एव विजिता अक्षादयो येन सः अक्षाणीन्द्रियाणि अनिलः प्राणः आशयः अन्तःकरणं
ब्रह्मण्यात्मानमैक्यभावनेन युयुजे ॥ ३८ ॥ आस्ते इति ॥ एवं स्थिरः अनुद्विग्नचित्तः सन् दिव्यं वर्षशतं स्थाणुरिव एकत्र स्थान आस्ते स्म । ततश्च वासुदेवे भगवति
रतिं प्रीतिमुद्वहन् अन्यत् देहादिप्रपञ्चं न वेद । पक्षे वर्षशतमिति ज्ञानस्य दुःसाधतां दर्शयति ॥ ३९ ॥

स इति ॥ स एवं वर्त्तमानः आत्मनि कार्यकारणसङ्घाते वर्त्तमानमेव आमर्शस्य अन्तःकरणवृत्तेः साक्षिणम् आत्मानं यथा स्वप्ने ममेदं शिरश्छिन्नमित्यादिप्रतीतौ तद्व्यतिरिक्तमात्मानं छिन्नशिरस्कस्य प्रकाशकं वेत्ति तद्वत् व्यापकतया देहादिप्रकाशकत्वेन व्यतिरिक्ततया देहादिव्यतिरिक्तत्वेन च विद्वान् अन्यस्मात् विरराम ॥ ४० ॥ साक्षादिति द्वयम् ॥ हे नृप साक्षाद्गुरुणा हरिणा भगवतोक्तेनान्तःकरणे प्रकाशितेन अत एव विश्वतः सर्वतोमुखं यथा भवति तथा स्फुरता प्रकाशमानेन विशुद्धज्ञानदीपेन हेतुना परे ब्रह्मणि " ब्रह्मैवाहं न संसारी " इति आत्मानमीक्षमाणस्तथा अहमेव ब्रह्म इत्यात्मनि परब्रह्म ईक्षमाणः तत ईक्षाम् ईक्षणं वृत्तिमपि विहाय अस्मात्संसारादुपरराम मरणं प्राप्तः । आद्येन शोकादिनिवृत्तिः द्वितीयेन ब्रह्मपारोक्ष्यनिवृत्तिः अतो व्यतिहारेणेक्षणम् । ईक्षायाश्च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमुपशान्तिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पतिमिति ॥ भोगान् हित्वा पत्या सहागता पतिदेवता पतिव्रता सा वैदर्भी मलयध्वजं परमधर्मज्ञं स्वपतिं प्रेम्णा पर्यचरत् सेवितवती । पक्षे शिष्यः पतिव्रतावद्भक्त्या गुरुं

स व्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि ॥ विद्वान् स्वप्न इवामर्शसाक्षिणं विरराम ह ॥ ४० ॥ साक्षाद् भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप ॥ विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखम् ॥ ४१ ॥ परे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि ॥ वीक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह ॥ ४२ ॥ पतिं परमधर्मज्ञं वैदर्भी मलयध्वजम् ॥ प्रेम्णा पर्यचरद्धित्वा भोगान् सा पतिदेवता ॥ ४३ ॥ चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा ॥ बभावुपपतिं शान्ता शिखा शान्तमिवानलम् ॥४४॥ अजानती प्रियतमं यदोपरतमङ्गना ॥ सुस्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत् ॥४५॥ यदा नोपालभेताङ्घ्रावूष्माणं पत्युरर्चती ॥ आसीत् संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा ॥ ४६ ॥ आत्मानं शोचती दीनमबन्धुं विक्लवाऽश्रुभिः ॥ स्तनावासिच्य विपिने सुस्वरं प्ररुरोद सा ॥ ४७ ॥

सेवितवान् ॥ ४३ ॥ चीरेति ॥ चीरं जीर्णं वासो यस्याः सा व्रतेन क्षामा दुर्बला वेणीभूताः प्रसाधनाभावादेकीभूताः शिरोरुहाः केशाः यस्याः सा उपपतिं पत्युः समीपे । यद्वा पत्युः किंचिन्न्यूना तत्समा सतीत्यर्थः । " उपोऽधिके च " इति चाद्धीने कर्मप्रवचनीयः तद्योगे द्वितीया । शान्तज्वालाधःस्थमङ्गारावस्थमनलमुपशान्ता शुद्धा धूमरहिता शिखा ज्वाला इव बभौ । पक्षे गुरुणा सह शिष्योऽपि तद्वज्जातः ॥ ४४ ॥ अजानतीति ॥ तस्मिन् यदा साङ्गना वैदर्भी देहं त्यक्तवन्तमपि सुस्थिरासनमुपविष्टं तं प्रियतमं पतिमुपरतं देहं त्यक्तवन्तमजानती तदा आसाद्य समीपं गत्वा यथापूर्वमुपाचरत् असेवत ॥ ४५ ॥ यदेति ॥ पत्युरङ्घ्रिमर्चती नुमभाव आर्षः । यदा तस्मिन्नङ्घ्रावूष्माणं नोपालभेत नापश्यत्तदा यूथभ्रष्टमृगीवत्संविग्नहृदया व्याकुलचित्ता आसीत् । पक्षे शिष्यो गुरोः शरीरत्यागं दृष्ट्वा व्याकुलो जातः ॥ ४६ ॥ आत्मानमिति ॥ तदा सा विपिने अबन्धुं पत्यादिरहितमत एव दीनमात्मानं शोचती नुमभाव आर्षः । विक्लवाश्रुभिः स्वस्तनावासिच्य सुस्वरं प्ररुरोद । पक्षे गुरुवियोगे शिष्यो रुरोद ॥ ४७ ॥

उत्तिष्ठेति ॥ हे राजर्षे त्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ दस्युभ्यश्चोरेभ्यस्तथा क्षत्रबन्धुभ्यः अधार्मिकेभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च बिभ्यतीमुदधिपर्यन्तामिमां पृथ्वीं पातुं रक्षितुमर्हसि । पक्षे विरुद्धमता-वलम्बिभ्यः स्वमतपद्धतिं रक्षितुमर्हसि ॥ ४८ ॥ एवमिति ॥ पतिमनुगता बाला विपिने वन एवं विलपती नुमभाव आर्षः । भर्तुः पादयोः पतिता रुदन्ती च सती नुमार्षः । अश्रूण्यवर्तयत् मुमोच । पक्षे शिष्योऽश्रूणि मुमोच ॥४९॥ चितिमिति ॥ तदा दारुमयीं चितिं चित्वा कृत्वा तस्यां पत्युः कलेवरं निधाय अग्निना तामादीप्य च विलपन्ती स्वयमप्यनुमरणे चितिप्रवेशेन मरणे मनो दधे । पक्षे शिष्यो गुरुदेहक्रियां कृत्वा जीवने आसक्तिं त्यक्तवान् ॥ ५० ॥ तत्रेति ॥ हे प्रभो तस्मिन् देशे काले च आत्मवान् आत्मज्ञानवान् कश्चित्पूर्वतरः सखा ब्राह्मणस्वरूपधरस्तां रुदतीं वल्गुना मनोहरेण साम्ना प्रियवाक्येन सान्त्वयन् संबोधयन्नाह । पक्षे पूर्वतरः अनादिः सखा अन्तर्यामी आत्म-वान् स्वतन्त्रः सर्वज्ञश्च तुल्यमन्यत् ॥ ५१ ॥ का त्वमिति ॥ त्वं काऽसि किन्नामासि कस्य कन्यासि यस्य यं शेषे पश्चात् । शोचसि सोऽयं शयानस्तव को वा । केन सहायं

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे इमामुदधिमेखलाम् ॥ दस्युभ्यः क्षत्रबन्धुभ्यो बिभ्यतीं पातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ एवं विलपती बाला विपिनेऽनुगता पतिम् ॥ पतिता पादयोर्भर्तू रुदन्त्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४९ ॥ चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥ आदीप्य चानुमरणे वि-लपन्ती मनो दधे ॥ ५० ॥ तत्र पूर्वतरः कश्चित् सखा ब्राह्मण आत्मवान् ॥ सान्त्वयन् वल्गुना साम्ना तामाह रुदतीं प्रभो ॥ ५१ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ का त्वं कस्यासि को वाऽयं शयानो यस्य शोचसि ॥ जानासि किं सखायं मां येनाग्रे विचचर्थ ह ॥ ५२ ॥ अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखं सखे ॥ हित्वा मां पदमन्विच्छन् भौमभोगरतो गतः ॥ ५३ ॥ हंसावहं च त्वं चार्य सखायौ मानसायनौ ॥ अभूतामन्तरावौकः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ५४ ॥

पूर्वं विचचर्थ । इडभाव आर्षः तत एत्वाभ्यासलोपयोरप्यभावः । तं मां सखायं किं जानासि । पक्षे केति स्त्रीत्वनिर्देशः परोक्षार्थः । गुरुभक्तं संसारविरक्तं विशुद्धान्तः-करणमन्तर्यामी भगवान् कृपयाऽऽविर्भूय प्रतिबोधयति ॥ ५२ ॥ अपीति ॥ हे सखे यद्यपि मां न जानासि तथाप्यात्मानं त्वामपि अविज्ञातस्य कस्यचित्सखायमित्येवं किं स्मरसि सख इति पुंस्त्वं जीवाभिप्रायेण । सख्यं स्मारयन्स्ववियोगजमनर्थमाह । यतस्त्वं भौमभोगे रतः आसक्तः पदं भोगस्थानमन्विच्छन् अन्वेषयन् मां हित्वा गतोऽभूः ॥ ५३ ॥ हंसाविति ॥ हे आर्य हे श्रेष्ठ अहं च त्वं च द्वावपि हंसौ पक्षिणौ सखायौ मानसायनौ मानससरसि कृतनिवासौ यतस्ततः पूर्वं सहस्रपरिवत्सरान् तावत्कालपर्य-न्तमोको गृहमन्तरा विनैवाभूतां वा एवार्थे । पक्षे हंसौ शुद्धौ सखायौ मानसं हृदयमयनं ययोस्तौ पूर्वं यावन्महाप्रलयस्तावत्सहस्रपरिवत्सरान् ओको विनैवाभूताम् । देहा-दिसङ्घातस्य स्थानस्य तदानीं ब्रह्मणि विलयात् ॥ ५४ ॥

स इति ॥ हे बन्धो स हंस एव त्वं ग्राम्ये विषयसुखे मतिर्यस्य स तथाभूतः सन्मां परहितकारिणं विहाय महीं गतस्तत्र विचरन् कयाचित् स्त्रिया निर्मितं पदं पुरमद्राक्षीर्दृष्टवान् । पक्षे ग्राम्यमतिर्विषयसुखाभिलाषी मां विहाय विस्मृत्य महीं त्रिलोकीं गतो देवतिर्यगादियोनिषु विचरन् कयाचित् स्त्रिया अनिर्वाच्यया मायया निर्मितं पुरं मनुष्यशरीरं त्वमद्राक्षीः ॥ ५५ ॥ पञ्चाराममिति ॥ पञ्च आरामा उपवनानि यस्मिंस्तत् नव द्वाराणि यस्मिंस्तत् एकः पालो यस्मिंस्तत् त्रीणि कोष्ठानि प्राकारा यस्मिंस्तत् षट् कुलानि अभीष्टविषयप्रापका वणिजो यस्मिंस्तत् पञ्चविपणा हट्टा यस्मिंस्तत् पञ्चसङ्ख्या प्रकृतिः उपादानकारणं यस्मिंस्तत् स्त्री धवः पतिः स्वामिनी यस्मिन् ॥ ५६ ॥ भगवान् स्ववचः स्वयमेव च व्याचष्टे—पञ्चेति ॥ पञ्चेन्द्रियाणामर्था विषयाः रूपरसादयः आरामा ज्ञेयाः । नव प्राणा इन्द्रिय द्वारो ज्ञेयाः । एकः प्राणः पाल इति ज्ञेयः । एतत् स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । तेजोबन्नानि पृथिव्यम्तेजांसि कोष्ठानि ज्ञेयानि । इन्द्रियाणां सङ्ग्रहः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्येकं मन इति षट्कुलं ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥ विपण इति ॥ क्रियासु शक्तिर्यस्य सः कर्मेन्द्रियवर्गो विपणो ज्ञेयः । पञ्च महाभूतान्येव प्रकृतिरुपादानकारणं ज्ञेयम् । तस्य शरीरनाशेऽप्याप्रलयं नाशाभावादव्यया शक्तिः

स त्वं विहाय मां बन्धो गतो ग्राम्यमतिर्महीम् ॥ विचरन् पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ॥ ५५ ॥ पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ॥ षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम् ॥ ५६ ॥ पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो ॥ तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसंग्रहः ॥ ५७ ॥ विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया ॥ शक्त्यधीशः पुमांस्तत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ॥ ५८ ॥ तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रुतस्मृतिः ॥ तत्सङ्गादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं प्रभो ॥ ५९ ॥ न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः सुहृत् तव ॥ न पतिस्त्वं पुरञ्जन्या रुद्धो नवमुखे यया ॥ ६० ॥ माया ह्येषा मया सृष्टा यत् पुमांसं स्त्रियं सतीम् ॥ मन्यसे नोभयं यद् वै हंसौ पश्यावयोर्गतिम् ॥ ६१ ॥

मायाकार्यभूता बुद्धिरेवाधीशा यस्येति स्त्रीधवमित्यस्य व्याख्या । स पुमानत्र शरीरलक्षणे पुरे प्रविष्टो बुद्धीन्द्रियादावहन्ताममताध्यासेनात्मानं नावबुद्ध्यते न जानाति॥५८॥ तस्मिन्निति ॥ हे प्रभो तस्मिन् शरीरलक्षणे पुरे त्वं प्रविष्टः रामया बुद्धिलक्षणया स्त्रिया स्पृष्टो मोहितस्तया रममाणस्तस्यां कृतात्माध्यासः अत एव न विद्यते श्रुते स्वरूपभूते ब्रह्मत्वे श्रुतस्य ममेश्वरस्य वा स्मृतिर्यस्य सः तत्सङ्गात् राजसबुद्धिसङ्गादीदृशीं तवायोग्यां पापीयसीं दुःखबहुलां दशां प्राप्तोऽसि ॥ ५९ ॥ नेति ॥ त्वं विदर्भदुहिता नासि अयं वीरः मलयध्वजस्तव सुहृत् पतिर्न। यया नवद्वारे पुरे त्वं रुद्धस्तस्याः पुरञ्जन्याः पतिरपि त्वं न भवसि ॥ ६० ॥ मायेति ॥ यत्पूर्वजन्मनि त्वमात्मानं पुमांसममन्यथास्तथेदानीं सतीं श्रेष्ठां स्त्रियं यन्मन्यसे सैषा माया मया सृष्टा यत उभयमपि वस्तुतो । नास्ति स्त्रीपुरुषशरीराध्यासेनैव जीवे तथाव्यवहारात् । यत् यस्मात् वै निश्चयेन आवां हंसौ शुद्धौ अतः आवयोर्वक्ष्यमाणां गतिं स्वरूपं पश्य ॥ ६१ ॥

अहमिति ॥ भोः सखे अहमेव भवान् न चान्यः इति विचक्ष्व त्वमेवाहमिति विचक्ष्व । व्यतिहारोपदेशः प्रागवच्छोकादिनिवृत्तिपारोक्ष्य निवृत्त्यभिप्रायः । यतो वस्तुभेदो नास्त्यतः कवयो विवेकिनो नौ आवयोर्मनाक् ईषदपि च्छिद्रमन्तरं भेदं जातु कदाचिदपि न पश्यन्ति ॥ ६२ ॥ यथेति ॥ यथा पुरुषः एकमेवात्मानं स्वदेहमादर्शचक्षुषोः आदर्शे निर्मले निर्मलं महान्तं स्थिरं तेजस्विनं परस्य चक्षुषि च ततो विपरीतं समलं तुच्छं निस्तेजसमेवं द्विधाभूतं द्विप्रकारकमवेक्षेत पश्यति तथैवावयोरपि विद्याकृतं सर्वज्ञत्वादि अविद्याकृतं चाज्ञत्वादि अन्तरं भेदः न स्वरूपेण वस्तुतोऽभेदोऽस्ति ॥ ६३ ॥ अथ नारदवाक्यम्—एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण यः पूर्वं पुरञ्जनत्वेनेदानीं वैदर्भीत्वेन चोक्तः सः मानसो मानससरोनिवासी हंसो हंसेनाविज्ञातनाम्ना सख्या प्रतिबोधितः अतः स्वस्थः पतिवियोगजनितं शोकं विहाय सावधानचित्तः संस्तद्व्यभिचारेण तेन सख्या सह विभागेन नष्टामात्मनः स्मृतिं स्वरूपज्ञानं पुनरपि आप प्राप्तवान् । पक्षे स मानसो हंसः क्षेत्रज्ञः हंसेन परमात्मना प्रतिबोधितः सन् स्वस्थः आत्मनि स्थितः

अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाऽहं विचक्ष्व भोः ॥ न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि ॥६२॥ यथा पुरुष आत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः ॥
द्विधाभूतमवेक्षेत तथैवान्तरमावयोः ॥ ६३ ॥ एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः ॥ स्वस्थस्तद्व्यभिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिम् ॥६४॥
बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितम् ॥ यत् परोक्षप्रियो देवो भगवान् विश्वभावनः ॥६५॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने
स्त्रीविचिन्तया स्त्रीत्वं प्राप्तस्य पुरञ्जनस्य दैवेन कदाचिन्मुक्तिवर्णनं नाम अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ प्राचीनबर्हिरुवाच ॥ ॥ भगवं-
स्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते ॥ कवयस्तद्विजानन्ति न वयं कर्ममोहिताः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् यद्व्यनक्त्या-
त्मनः पुरम् ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥ २ ॥

संश्चिरं ध्यात्वा तद्व्यभिचारेणेश्वरवियोगेन विषयाभिलाषबुद्ध्या नष्टां स्मृतिं ब्रह्माहमिति ज्ञानं पुनः आप ॥ ६४ ॥ बर्हिष्मन्निति ॥ हे बर्हिष्मन् पारोक्ष्येण राजकथामिषेण एतत् अध्यात्मम् आत्मतत्वं प्रदर्शितम् अतः कथामात्रमेतदिति धियं मा कृथाः । यत् यतः देवो विश्वभावनः भगवान् परोक्षकथनं प्रियं यस्य तादृशोऽस्ति साक्षादात्मज्ञानकथाकथने तव चेतसि कथा नायातीति भावः ॥ ६५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्तुर्यस्याष्टाविंशे व्यधादिमाम् ॥ २८ ॥ ऊनत्रिंशे परोक्षार्थस्योक्तस्य विवृतिः क्रमात् ॥ ईशसङ्गान्मुक्तिरत्र श्लोकाः सार्द्धा रसाद्रयः ॥ षड्वाचेत्यथो सार्द्धाश्चतुर्नन्दा अनुष्टुभः ॥२९॥ भगवन्निति ॥ हे भगवन् ते तव वचोऽस्माभिः सम्यग् नावगम्यते यतः कवयो विवेकिनः तद्विजानन्ति । वयं तु कर्मणा मोहिता आत्मविद्यायामकृताभ्यासाः अतः न विजानीमः ॥ १ ॥ पुरुषमिति ॥ पुरुषं जीवं पुरञ्जनं विद्यात् जानीयात् । यद्यतः स आत्मनः स्वस्य एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादम् अपादकं च पुरं शरीरं व्यनक्ति स्वकर्मणा प्रकटयति जनयति तथा च मूलानुसारेण

पुरम् अनक्ति इति विग्रहे रान्तपुरशब्दे दीर्घाभाव आर्षः । अदन्तपुरशब्दो शकन्ध्वादिः । पुरं जनयतीति विग्रहे मुमार्षः ॥ २ ॥ य इति ॥ यश्चाविज्ञातशब्देनाहृतः व्याहृतः कथितस्तस्य पुरञ्जनस्य सखा स ईश्वर इति विद्यात् । यत् यस्मात् पुंभिः कर्तृभिर्नामभिः क्रियाभिर्गुणैश्च न ज्ञायते ॥ ३ ॥ यदेति ॥ यदा पुरुषो जीवः कार्त्स्न्येन साकल्येन प्रकृतेर्गुणान् जिघृक्षन् ग्रहीतुमिच्छन् जातस्तदा तत्र तेषु एकद्विपादादिषु शरीरेषु मध्ये नवेन्द्रियच्छिद्राणि द्वाराणि यस्मिंस्तत् द्वौ हस्तौ अङ्घ्री च यस्मिंस्तन्मनुष्यशरीरं साधु सर्वविषयभोगौपयिकमित्यमनुत ॥ ४ ॥ बुद्धिमिति ॥ प्रमदां तु बुद्धिमविद्यां विद्यात् । देहेन्द्रियादिषु यत्कृतं यया बुद्ध्या कृतं ममाहमिति भवति यां बुद्धिमधिष्ठाय आश्रित्य पुरस्कृत्यास्मिन्देहे पुमान् जीवोऽक्षभिरिन्द्रियैर्गुणान् रूपरसादीन् विषयान् भुङ्क्ते । अक्षभिरित्यत्र "छन्दस्यपि दृश्यते" इत्यनजादावप्यनङ् ॥५॥ सखाय इति॥इन्द्रियगणा दश सखायो ज्ञेयाः । यत्कृतं यैरिन्द्रियैर्जनितं ज्ञानं कर्म च भवति । सख्यस्तद्वृत्तयस्तेषामुभयविधेन्द्रियाणां वृत्तयो ज्ञेयाः । प्राणापानादिभेदेन पञ्च

योऽविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः ॥ यन्न विज्ञायते पुंभिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः ॥ ३ ॥ यदा जिघृक्षुः पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् ॥ नवद्वारं द्विहस्ताङ्घ्रि तत्रामनुत साध्विति ॥ ४ ॥ बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृतम् ॥ यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् भुङ्क्तेऽक्षभिर्गुणान् ॥ ५ ॥ सखाय इन्द्रियगणा ज्ञानं कर्म च यत्कृतम्॥ सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पञ्चवृत्तिर्यथोरगः ॥ ६ ॥ बृहद्बलं मनो विद्यादुभयेन्द्रियनायकम् ॥ पञ्चालाः पञ्च विषया यन्मध्ये नवखं पुरम् ॥ ७ ॥ अक्षिणी नासिके कर्णौ मुखं शिश्नगुदाविति ॥ द्वे द्वे द्वारौ बहिर्याति यस्तदिन्द्रियसंयुतः ॥ ८ ॥ अक्षिणी नासिके आस्यमिति पञ्च पुरः कृताः ॥ दक्षिणा दक्षिणः कर्ण उत्तरा चोत्तरः स्मृतः ॥ ९ ॥ पश्चिमे इत्यधोद्वारौ गुदं शिश्नमिहोच्यते ॥ १० ॥ खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते ॥ रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥ ११ ॥

वृत्तयो यस्य स प्राणः पञ्चशिरा उरग इव भवतीति स एव पुरपालकः पञ्चशिरा नागो ज्ञेयः ॥ ६ ॥ बृहदिति ॥ एकादश महाभटा इत्यनेनैकादशो महाभटो येष्वित्यत्रोभयेन्द्रियनायकत्वेन बृहद्बलं महाबलं मनो विद्यात् । पञ्चालशब्देन कथिता देशविशेषाः रूपरसादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियविषया ज्ञेयाः । यत् येषामिन्द्रियाणां मध्ये नव खानि द्वाराणि यस्मिंस्तथाविधं पुरं शरीरं भवति ॥ ७ ॥ अक्षिणी इति ॥ अक्षिणी नासिके कर्णाविति द्वे द्वे द्वारावेकत्र निर्मिते मुखं शिश्नं गुदश्च पृथगिति तत्र यस्तत्तदिन्द्रियसंयुतो जीवः स तैरक्ष्यादिच्छिद्रैर्बहिर्विषये देशे याति ॥ ८ ॥ अक्षिणी इति ॥ अक्षिणी नासिके आस्यं इति पञ्च पुरः प्राङ्मुखस्य पुरञ्जनपुरस्य पूर्वभागे शरीरस्याग्रभागे कृताः दक्षिणः कर्णो दक्षिणा द्वाः स्मृता कथिता तथा उत्तरः कर्णः उतरा द्वाः स्मृता॥९॥पश्चिम इति अर्द्धम्॥ये द्वारौ पश्चिमे इत्युक्ते ते इहाधो गुदं शिश्नं चोच्यते ॥१०॥ खद्योतेति ॥ ये च खद्योताविर्मुखी प्रागेकत्र निर्मिते द्वारावुक्ते ते अत्र शरीरे नेत्रे ज्ञेये । यत्तु विभ्राजितं जनपदमुक्तं तद्रूपं ज्ञेयम् । यो द्युमान्नाम सखा उक्तस्तच्चक्षुरिन्द्रियम् ।

अनेन चारिभिरुपरुद्ध इत्यरिपदं व्याख्यातम् । पाठान्तरे भूतानामुपसर्गे पीडायामाशु शीघ्रो मृत्युहेतुः रयो वेगोऽस्य सः भूतसम्बन्ध्युपसर्गाः पवनजलकुल्यादिकृताः श्वासतन्द्रादयः आशुरयस्येति वा शीतोष्णरूपभेदेन द्विविधो ज्वरः प्रज्वार इत्युक्तो ज्ञेयः ॥२४॥ कथेयं वैराग्यार्थेत्याह—एवमिति द्वयम् ॥ एवं कृपणया बुद्ध्येत्यन्तेनोक्तप्रकारेण बहुविधैरनन्तप्रकारैः देवभूतात्मसंभवैः आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकभेदभिन्नैर्दुःखैः क्लिश्यमानः तमसा अज्ञानेनावृतः तृतीयालुगार्षः । देही जीवः प्राणधर्मान् अशनापिपासादीन् इन्द्रियधर्मान् अन्धत्वादीन् मनोधर्मान् कामादीन् स्वयं निर्गुणोऽप्यात्मन्यध्यस्यारोप्य देहादौ ममाहमिति कृत्वा कामलवान् विषयसुखलेशान्ध्यायन्मम स्युरिति चिन्तयन् तद्धेतुकर्मकृत् तदर्थं कर्माणि कुर्वन् देहे शतं वर्षाणि शेते ॥२५॥२६॥ यदेति ॥ पुरुषो जीवो वस्तुतः स्वदृक् स्वप्रकाशस्वभावोऽपि यदा त्वात्मानमविज्ञाय तथा परमुत्कृष्टं गुरुं ज्ञानप्रकाशकं भगवन्तं चाविज्ञाय प्रकृतेर्गुणेषु गुणकार्यभूतेषु विषयेषु विषज्जेत आसक्तो भवति ॥ २७ ॥ गुणेति ॥ तदा स एवावशः देहादिपरतन्त्रः सन्

एवं बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः ॥ क्लिश्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमोवृतः ॥ २५ ॥ प्राणेन्द्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः ॥
शेते कामलवान्ध्यायन्ममाहमिति कर्मकृत् ॥ २६ ॥ यदात्मानमविज्ञाय भगवन्तं परं गुरुम् ॥ पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक्
॥ २७ ॥ गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथा कर्माभिजायते ॥ २८ ॥ शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठाँल्लो-
कानाप्नोति कर्हिचित् ॥ दुःखोदर्कान्क्रियायासांस्तमः शोकोत्कटान्क्वचित् ॥ २९ ॥ क्वचित्पुमान्क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमन्धधीः ॥
देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः॥३०॥क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहम् ॥ चरन्विन्दति यद्दिष्टं दण्डमोदनमेव वा॥३१॥
तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् ॥ उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम् ॥ ३२ ॥

शुक्लं सात्विकं पुण्यजनकं कृष्णं तामसं पापजनकं लोहितं राजसं मिश्रमुभयजनकमेवं त्रिविधानि कर्माणि कुरुते । ततश्च यथाकर्म तत्तत्कर्मानुसारेण अभिजायते जन्म प्राप्नोति ॥२८॥शुक्लादिति॥शुक्लात्कर्मणः प्रकाशो भूयिष्ठो येषु तान्देवादिलोकान्कर्हिचिदाप्नोति तथा लोहितात्कर्मणः दुःखमुदर्कमुत्तरफलं येषु तान् क्रियया आयासो येषु तान् मनुष्यादिलोकान्कर्हिचिदाप्नोति तथा कृष्णात्कर्मणः तमोऽज्ञानं शोकश्चोत्कटो येषु तान् तिर्यगादिलोकान् कर्हिचिदाप्नोति ॥ २९ ॥ क्वचिदिति ॥ एक एव अन्धा अज्ञानावृता धीर्यस्य स जीवः क्वचित्पुमान् भवति क्वचिच्च स्त्री भवति क्वचिन्नोभयं नपुंसको भवति क्वचिद्देवो भवति क्वचिन्मनुष्यो भवति क्वचिद्वा तिर्यग्भवति । एवं यथाकर्मगुणं कर्मगुणावनतिक्रम्यैव भवो जन्म भवति॥३०॥क्षुदिति द्वयम्॥क्षुत्परीतः क्षुधाव्याप्तः अत एव दीनः सारमेयः श्वा यथा गृहं गृहं चरन् दण्डं दण्डेन ताडनमोदनमन्नं वा यद्दिष्टं स्वप्रारब्धानुसारेणेश्वरेण निर्मितं तदेव विन्दति लभते न तु स्वाभिलषितम्॥३१॥तथेति॥ तथा काम आशयेऽन्तःकरणे यस्य स जीवोऽपि उच्चावचपथा विहितप्रतिषेधलक्षणे-

नोच्चनीचमार्गेण समासान्ताभाव आर्षः । उपरि देवलोके अधो नरकादिलोके मध्ये मनुष्यादिलोके वा भ्रमन् गच्छन् प्रियाप्रियं सुखमप्रियं दुःखं वा यद्दिष्टं भाग्यं तदेव याति प्राप्नोति ॥ ३२ ॥ दुःखेष्विति ॥ यद्यपि तस्य तस्य दुःखस्य प्रतिक्रिया निवारणोपायः स्यात् शास्त्रादौ प्रदर्शितोऽस्ति तथापि दैवभूतात्महेतुषु आधिदैविकादिषु दुःखेषु मध्ये एकतरेणापि दुःखेन जीवस्य न व्यवच्छेदः वियोगो नास्ति । दुःखप्राप्तेः पूर्वं दुःखस्य विज्ञातत्वेन तदुपायसंभवः । प्राप्तिकाले च तन्निवृत्त्युपायस्य अपि दुःखरूपत्वात् । यद्वा । त्रिविधेष्वपि दुःखेषु मध्ये एकतरेणापि न व्यवच्छेदः । तत्तद्दुःखस्य प्रतिक्रियापि स्याच्चेत्तदपि न तासामपि दुःखरूपत्वात् ॥ ३३ ॥ यथेति ॥ हि प्रसिद्धमेतत् । यथा पुरुषो गुरुं भारं शिरसा उद्वहन् यदा श्रान्तो भवति शिरःपीडया तदा स तं भारं स्कन्धेन आधत्ते तथापि भारस्यानपगतत्वाच्छ्राम्यत्येव । तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः सर्वे दुःखनिवृत्त्युपायाः एकान्ततो दुःखनिवर्त्तका न भवन्ति ॥ ३४ ॥ नेति ॥ हे अनघ केवलं ज्ञानरहितं कर्म कर्मणां दुःखहेतु सर्वदुरितानामेकान्ततः अत्यन्तं सवासनस्य प्रतीकारो निवर्तकं न भवति। हि यतः दुरितलक्षणं तन्निवर्तकं चोभयमपि कर्म अविद्यया उपसृतं व्याप्तं यथा स्वप्ने दृष्टस्स्वप्न इति तथाहि यथा स्वप्ने पुत्रो मृत इति दुःखप्राप्तिः तत्स्व-

दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु ॥ जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ॥ ३३ ॥ यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन् ॥ तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥ ३४ ॥ नैकान्ततः प्रतीकारः कर्मणां कर्म केवलम् ॥ द्वयं ह्यविद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्न इवानघ ॥ ३५ ॥ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ मनसा लिङ्गरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा ॥ ३६ ॥ अथात्मनोऽर्थभूतस्य यतोऽनर्थपरम्परा ॥ संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरौ ॥ ३७ ॥

प्रमध्य एव पुनः स्वप्ने पुत्रो जीवतीति दुःखशमः तदैव पुनस्तं पुत्रं सर्पो दशतीति दुःखप्राप्तिरिति प्रबोधं विना स्वाप्निकं दुःखं न निवर्त्तते तथा अविद्यया देहान्तःकरणाद्यध्यासलक्षणयोपसृतम् अतोऽविद्यादशायां मोहेन कर्माणि विघ्नस्य पुनर्दुराचारस्य च संभवान्न सर्वथा दुःखनिवृत्तिः ॥ ३५ ॥ ननु तर्ह्यविद्याविलसितत्वेन संसृतिहेतोर्देहादेरप्यसत्त्वात्किं तन्निवर्त्तनप्रयासेन तत्राह–अर्थ इति ॥ मनसा लिङ्गरूपेणात्मत्वेनाध्यस्तेन दुःखहेतुना सह स्वप्ने विचरतः पुरुषस्य यथा तदा दृष्टव्याघ्रसर्पचौरादिपदार्थे अविद्यमानेऽपि जागरणेन निद्रादोषापगममन्तरेणोपायान्तरेण व्याघ्रादिदर्शनजं दुःखं न निवर्त्तते तथा जागरणेऽपि दुःखप्रदविषयस्य अविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तिं विना संसृतिः न निवर्त्तते ॥ ३६ ॥ अथेति ॥ अथ तस्मात् अर्थभूतस्य सर्वपुरुषार्थस्वरूपस्याध्यात्मनो जीवस्य यतोऽज्ञानादनर्थपरम्पराजन्ममरणादिदुःखसन्ततिलक्षणा संसृतिर्भवति तत्तस्याज्ञानस्य व्यवच्छेदो विनाशो गुरौ परमया भक्त्यैव भवति नान्यथा ॥ ३७ ॥

वासुदेव इति ॥ भगवति वासुदेवे समाहितः सम्यक्कृतः भक्तियोगः सध्रीचीनेन प्रकारेण अनायासेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ॥ ३८ ॥ स इति ॥ हे राजर्षे नित्यदा निरन्तरं श्रद्दधानस्य श्रद्धावतः भगवत्कथाः शृण्वतः अधीयतः भगवन्नामादिकं स्मरतः "इक् स्मरणे"। यद्वा। सानन्दं पठतः "इङ् धार्योः" इति शता। जनस्य अच्युतकथाश्रयः भगवत्कथादिभिः सम्पादितो भक्तियोगः अचिरात् शीघ्रमेव स्यात्। पुनरुक्तिः स्यादेवेति पुनरवधारणदार्ढ्याय ॥ ३९ ॥ यत्रेति ॥ हे राजन् यत्र समाजे साधवः सदाचाराः विशदाशयाः शुद्धचेतसः भगवद्गुणानामनुकथनं भूयःभूयःकथनं श्रवणं च तत्र व्यग्रं सत्वरं चेतो येषां ते भागवताः स्युः ॥४०॥तस्मिन्निति॥ हे नृप तस्मिन्समाजे महद्भिर्भागवतैर्मुखरिताः मुखं रान्ति गृह्णन्ति मुखराः कृता इति मुखरिताः कीर्तिता मुखराशब्दात्तत्करोतीति णिजन्तात् क्तः। मधुभिदो भगवतश्चरितमेव पीयूषममृतं तदेव शिष्यत इति शेषो यासु ताः कथालक्षणाः सरितो नद्यः परितः वक्तृबहुत्वात्सर्वतः स्रवन्ति वहन्ति। ताः सरितो ये अवितृषः अलं बुद्धिरहिताः सन्तो गाढैः सावधानैः कर्णैः

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः ॥ सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ॥ ३८ ॥ सोऽचिरादेव राजर्षे स्यादच्युतकथाश्रयः ॥
शृण्वतः श्रद्दधानस्य नित्यदा स्यादधीयतः ॥ ३९ ॥ यत्र भागवता राजन्साधवो विशदाशयाः ॥ भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः ॥४०॥
तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति ॥ ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैस्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः
॥ ४१ ॥ एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः ॥ न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिम् ॥ ४२ ॥ प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान्गिरिशो
मनुः ॥ दक्षादयः प्रजाध्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः ॥ ४३ ॥ मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठ इत्येते मदन्ता ब्रह्मवादिनः ॥ ४४ ॥ अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः ॥ पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति पश्यन्तं परमेश्वरम् ॥ ४५ ॥ शब्दब्रह्मणि दुष्पारे
चरन्त उरुविस्तरे ॥ मन्त्रलिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं भजन्तो न विदुः परम् ॥ ४६ ॥

पिबन्ति शृण्वन्ति तान् वा अशनतृड्भयशोकमोहाः न स्पृशन्ति न बाधन्ते। अशनशब्दे न क्षुल्लक्ष्यते। अशनतृड्भोजनेच्छा इति वा ॥ ४१ ॥ एतैरिति ॥ स्वभावजैः एतैः क्षुत्तृड्भयशोकमोहादिभिः नित्यमुपद्रुतोऽभिभूतो जीवलोकः नूनं निश्चितं हरेः कथारूपे अमृतनिधौ अमृतसमुद्रे रतिं प्रीतिं न करोति ॥ ४२ ॥ भगवदनुग्रहं विना न कथमपि ज्ञानसम्भव इत्याह–प्रजापतीति त्रयम् ॥ साक्षात् भगवान् प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मा तादृशो गिरिशश्च मनुः प्रजाध्यक्षाः दक्षादयः नैष्ठिकाः ऊर्ध्वरेतसः सनकादयः ॥ ४३ ॥ मरीचिप्रभृतयः वसिष्ठान्ताः इति मदन्ता अहं नारदोऽन्ते येषां त एते ब्रह्मवादिनः ॥ ४४ ॥ अन्ये च वाचस्पतयः अन्योपदेशाय वाचोयुक्तिकुशलाः तपोविद्यासमाधिभिः साधनैः पश्यन्तः दर्शनार्थं यतमाना अपि अद्यापि सृष्टचारम्भादद्यपर्यन्तमपि पश्यन्तमपि परमेश्वरं न पश्यन्ति न विदुः ॥ ४५ ॥ शब्देति ॥ दुष्पारे अर्थतः पारशून्ये उरुवि

स्तरे ग्रन्थतोऽप्यतिविततें शब्दब्रह्मणि वेदाख्ये चरन्तोऽपि श्रमेण तदर्थं विचारयन्तोऽपि मन्त्रलिङ्गैर्मन्त्रप्रतिपादितैर्वज्रहस्तत्वादिरूपैः व्यवच्छिन्नं परिच्छिन्नमिन्द्रादिकमाग्रहेण भजन्तोऽपि तं परं परमेश्वरं तत्त्वतो न विदुः ॥ ४६ ॥ यदेति ॥ यदा यं पुरुषम् आत्मभावितः मनसि चिन्तितः भगवान् अनुगृह्णाति तदा स भगवत्तत्त्वं ज्ञात्वा लोके व्यवहारे वेदे च कर्माणि परिनिष्ठिताम् आसक्तां मतिं जहाति ॥ ४७ ॥ तस्मादिति ॥ हे बर्हिष्मन् तस्मात् अज्ञानात् अर्थकाशिषु परफलहेतुत्वेन प्रकाशमानेषु स्वर्गादिसुखसाधनत्वश्रवणेन श्रोत्रस्पर्शिषु कर्णप्रियेषु वस्तुतस्तु न स्पृष्टं वस्तु परमतत्त्वं यैस्तेषु कर्मसु अर्थदृष्टिं परमार्थसाधनबुद्धिं मा कृथाः ॥ ४८ ॥ स्वमिति ॥ ये तु धूम्रा रागाद्याच्छन्नाधियो येषां ते ये वेदं सकर्मकं स्वर्गादिसाधनकर्मबोधकमाहुस्ते अतद्विदः वेदार्थज्ञा न भवन्ति यतः ते वै यत्र जनार्दनो देवोऽस्ति तं स्वलोकं स्वरूपभूतमात्मतत्त्वं न विदुः ॥४९॥ आस्तीर्येति ॥ प्रागग्रैर्दर्भैः कुशैः कात्स्न्र्येन साकल्येन क्षितिमण्डलमास्तीर्य आच्छाद्य बृहद्वधात् बहुपशुवधात् मानी महायज्वाहमित्यभिमानी अत एव स्तब्धः अविनी-

> यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ॥ स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥ ४७ ॥ तस्मात्कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु ॥ माऽर्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ॥ ४८॥ स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः ॥ आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥ ४९ ॥ आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कात्स्न्र्येन क्षितिमण्डलम् ॥ स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परम् ॥ ५० ॥ तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया ॥ ५१ ॥ हरिर्देहभृतामात्मा स्वयंप्रकृतिरीश्वरः ॥ तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह ॥ ५२ ॥ स वै प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमण्वपि ॥ इति वेद स वै विद्वान्यो विद्वान्स गुरुर्हरिः ॥ ५३ ॥ नारद उवाच ॥ प्रश्न एव हि संछिन्नो भवतः पुरुषर्षभ ॥ अत्र मे वदतो गुह्यं निशामय सुनिश्चितम् ॥ ५४ ॥

तस्त्वं यत् कर्म यच्च परं तत्फलं विद्यालक्षणं तदुभयमपि नावैषि न वेत्सि ॥ ५० ॥ तदित्यर्द्धम् ॥ यतः हरिं तोषयतीति हरितोषं यत्तदेव कर्म यया तत् तस्मिन् हरौ मतिर्भवति सैव विद्या ॥ ५१ ॥ हरिरिति ॥ हरिर्देहभृतां प्राणिनामात्मा स्वरूपं स्वयमेव सर्वेषां प्रकृतिः कारणम् ईश्वरः नियन्ता च अतः तस्य पादमूलमेवेह संसारे नृणां शरणमाश्रयः यतः पादाश्रयणात् क्षेमः कालादिभयनिवृत्तिर्भवति ॥ ५२ ॥ स वा इति ॥ यतो यत्र भगवति अण्वपि भयं न भवति यतः स वै स एव प्रियतमः इति हरिरित्यादिसार्द्धश्लोकोक्तमर्थं यो वेद स एव विद्वान् य एवं विद्वान् । स एव गुरुरुपदेशेन परोद्धारे समर्थः स्वयं तु स हरिरेव ॥ ५३ ॥ प्रश्न इति ॥ हे पुरुषर्षभ एवं हि भवतः प्रश्नः संछिन्नः दत्तोत्तरः अत्र तवोद्धारार्थं कर्तव्यनिर्द्धारणे सुनिश्चितं महद्भिर्निर्द्धारितं गुह्यं देवैर्गोपितमतो लोके अप्रसिद्धमुपायं वदतो मे वचनं निशामय शृणु ॥ ५४ ॥

एतया कथयापि नातिनिर्विण्णं पुत्रागमनं प्रतीक्षमाणं नृपं दृष्ट्वा गृहान्निष्कासयितुं मृगरूपकेण महाभयं दर्शयति–क्षुद्रमिति ॥ क्षुद्रमल्पं यवसादि चरतीति क्षुद्रंचरं मुमार्षः ।
सुमनसां पुष्पाणां शरणे आश्रमे वाटिकायां मिथित्वा मिथो रहः कृत्वा " मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि " इत्यमरः । स्त्रिया सह मिलित्वेत्यर्थः । मिथःशब्दात्तत्करोतीति णिज-
न्तात् क्त्वा मिथधातोर्वा । रक्तं तत्रैवासक्तं षडङ्घ्रयो भ्रमरास्तेषां गणस्य सामसु गीतेषु लुब्धः कर्णौ यस्य तं परेषां मांसादिभिः स्वकीयानसूंस्तर्पयन्ति ते असुतृपस्तान्वृ-
कानग्रे गच्छतो ज्ञानादविगणय्य अगणयित्वा यान्तं विचरन्तं पृष्ठे पृष्ठतो लुब्धकबाणेन भिन्नं भिन्नप्रायं मृगं मृगय अन्वेषय ॥ ५५ ॥ मृगरूपकोक्तमर्थं स्वयं व्याचष्टे-
सुमन इति ॥ सुमनोभिः समानो धर्मः परिणामविरसत्वादिरूपो यासां तासां स्त्रीणां शरणे आश्रमे गृहे पुष्पमधुगन्धवत् क्षुद्रतममतितुच्छं काम्यकर्मणां विपाकजं फलरूपं
जैह्वयोपस्थादिकामसुखलवं विचिन्वन्तमन्वेषयन्तं स्त्रीभिः सह मिथुनीभूय तदभिनिवेशितमनसं तासु स्त्रीष्वेवाभिनिवेशितं मनो येन तं षडङ्घ्रिगणसामगीतवदतिमनो-

क्षुद्रंचरं सुमनसां शरणे मिथित्वा रक्तं षडङ्घ्रिगणसामसु लुब्धकर्णम् ॥ अग्रे वृकानसुतृपोऽविगणय्य यान्तं पृष्ठे मृगं मृगय लुब्धकबाणभिन्नम्
॥ ५५ ॥ दण्डकम् ॥ सुमनःसधर्मणां स्त्रीणां शरण आश्रमे पुष्पमधुगन्धवत्क्षुद्रतमं काम्यकर्मविपाकजं कामसुखलवं जैह्वौपस्थ्यादि वि-
चिन्वन्तं मिथुनीभूय तदभिनिवेशितमनसं षडङ्घ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रे वृकयूथवदात्मन
आयुर्हरतोऽहोरात्रान्तान्काललवविशेषानविगणय्य गृहेषु विहरन्तं पृष्ठत एव परोक्षमनुप्रवृत्तो लुब्धकः कृतान्तोऽन्तः शरेण यमिह पराविध्यति
तमिममात्मानमहो राजन्भिन्नहृदयं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५६ ॥ स त्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्तश्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते ॥
जह्यङ्गनाश्रममसत्तम यूथगाथं प्रीणीहि हंसशरणं विरम क्रमेण ॥ ५७ ॥

हरेषु वनितापुत्रादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितः कर्णौ यस्य तम् अग्रे वृकयूथवत् असुतृप आत्मनः आयुर्हरतः अहोरात्रान्तान् काललवविशेषान् अविगणय्य यान्तं
गृहेषु विहरन्तं पृष्ठत एव परोक्षमनुप्रवृत्तः लुब्धकः कृतान्तो मृत्युर्यमन्तः अन्तःकरणे हृदये शरेण पराविध्यति दूरादेव वेद्धुमिच्छति । यद्वा । अन्तःशरेण अन्तर्नलिकायां
गूढेन अलक्षितमारणव्यापारेणेत्यर्थः । तमिममात्मानं त्वमिह मृगकथायामहो राजन् भिन्नहृदयं मृतप्रायं द्रष्टुमर्हसीति अत्र मिथित्वेत्यस्य मिथुनीभूयेति रक्तमित्यस्याभि-
निवेशितामिति असुतृप इत्यस्यायुर्हरत इति यान्तमित्यस्य विहरन्तमित्यर्थः ॥५६॥ स त्वमिति ॥ स त्वं मृगचेष्टितं विचक्ष्य कथितमृगवृत्तान्तेनात्मानं मृतप्रायं दृष्ट्वा आत्म-
नोऽन्तर्हृदि चित्तं नियच्छ । कर्णस्य श्रोत्रेन्द्रियस्य दूराच्छ्रवणमात्रादपि चित्तक्षोभकस्य धुनीं नदीमिव बहिर्वृत्तिं चित्ते नियच्छ । इन्द्रियान्तरनिरोधस्यापीदमुपलक्षणम् ।
असत्तमानां विषयासक्तानां यानि यूथानि तेषां गाथा वार्ता यस्मिंस्तदङ्गनाश्रमं स्त्रीप्रधानं गृहं जहि परित्यज्य हंसानां शुद्धानां जीवानां शरणमाश्रयं भगवन्तं प्रीणीहि प्रसा-

दयैवं क्रमेण संसारदुःखाद्विरम निवृत्तो भव ॥ ५७ ॥ श्रुतमिति ॥ हे ब्रह्मन् भगवान् भवान् यदात्मतत्वमभाषत तन्मया श्रुतमन्वीक्षितं विचारितं च एतत् त्वदुक्तमात्मतत्त्वम् उपाध्यायाः ये मम कर्मोपदेष्टारः आचार्यास्ते न जानन्ति यदि विदुः जानन्ति तर्हि किन्न ब्रूयुः ॥ ५८ ॥ संशय इति ॥ अत्रात्मतत्वे तु तत्कृतः उपाध्यायकृतस्तद्वाक्यविरोधेनासम्भावनादिरूपो महान् संशयो मे ममासीत्स त्वया संछिन्नः निरस्तः । यत्रात्मतत्वे इन्द्रियवृत्तयो न प्रभवन्ति । यत्र च ऋषयोऽपि मुह्यन्त्येव ॥ ५९ ॥ संशयमाह—कर्माणीति ॥ येन देहेन इहास्मिंल्लोके पुमान् कर्माणि आरभते करोति तमत्रैव विहाय अमुत्र स्वर्गनरकादौ लोकान्तरे अन्येन कर्मोपस्थापितेन देहेन जुष्टानि कर्मफलानि सुखदुःखादीनि स जीवोऽश्नुते प्राप्नोतीति यद्वेदविदां वादस्तत्र तत्र शास्त्रे ह प्रसिद्धः श्रूयते स कथं सङ्गच्छते । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् स्थूलदेहस्यैव कर्तृत्वदर्शनात् तस्य चात्रैव नष्टत्वात् । संशयान्तरमाह । प्रोक्तं वेदोक्तं कर्म यज्ञादि यज्वनैः क्रियते तदनन्तरमेव परोक्षमदृश्यं सन्न प्रकाशते अतो यागाधिकरणस्य स्थूलदेहस्य तत्कारणस्य च यज्ञादेर्नष्टत्वात् परलोके तत्फलभोगोऽपि दुर्घटः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्रथमस्योत्तरमाह—येनेति ॥ हि यस्मात् पुमान् जीवः इह येनैव मनःप्रधानेन लिङ्गेन

प्राचीनबर्हिरुवाच ॥ श्रुतमन्वीक्षितं ब्रह्मन्भगवान्यदभाषत ॥ नैतज्जानन्त्युपाध्यायाः किं न ब्रूयुर्विदुर्यदि ॥ ५८ ॥ संशयोऽत्र तु मे विप्र संछिन्नस्तत्कृतो महान् ॥ ऋषयोऽपि हि मुह्यन्ति यत्र नेन्द्रियवृत्तयः ॥ ५९ ॥ कर्माण्यारभते येन पुमानिह विहाय तम् ॥ अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स यदश्नुते ॥ ६० ॥ इति वेदविदां वादः श्रूयते तत्र तत्र ह ॥ कर्म यत्क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते ॥ ६१ ॥ नारद उवाच ॥ येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान् ॥ भुङ्क्ते ह्यव्यवधानेन लिङ्गेन मनसा स्वयम् ॥ ६२ ॥ शयानमिममुत्सृज्य श्वसन्तं पुरुषो यथा ॥ कर्मात्मन्याहितं भुङ्क्ते तादृशेनेतरेण वा ॥ ६३ ॥ ममैते मनसा यद्यदसावहमिति ब्रुवन् ॥ गृह्णीयात्तत्पुमान्राद्धं कर्म येन पुनर्भवः ॥ ६४ ॥

लिङ्गदेहेन करणभूतेन कर्म आरभते करोति तेनैव लिङ्गदेहेनाव्यवधानेन कर्तृभोक्तृदेहविच्छेदशून्येन स्वयं कर्त्तामुत्र परलोके स्वर्गनरकादौ तत्कर्मफलं सुखदुःखादि भुङ्क्ते । ततः स्थूलदेहनाशेऽपि लिङ्गदेहस्य अनाशान्न पूर्वोक्तशङ्कावकाशः ॥ ६२ ॥ लिङ्गदेहस्य भोक्तृत्वं स्वप्नदृष्टान्तेन स्पष्टयति—शयानमिति ॥ यथा पुरुषः प्राणी इमं शयानं जाग्रद्देहं श्वसन्तं जीवं तमेव उत्सृज्य तदनुसन्धानं त्यक्त्वा तादृशेन जाग्रद्देहसदृशेन इतरेण अन्यप्रकारकर्मोपस्थापितेन पश्वादिदेहेन वा आत्मनि मनसि संस्काररूपेण आहितं कर्म कर्मफलं सुखदुःखादिकं भुङ्क्ते तत्र स्वप्ने जाग्रद्देहाभावेऽपि देहान्तरेण भोगे न काप्यनुपपत्तिस्तथा लोकान्तरेऽपि भोगे न काप्यनुपपत्तिः ॥ ६३ ॥ ननु लिङ्गदेहविशिष्टस्य भोक्तृत्वमस्तु नाम । कर्तृत्वं तु दानप्रतिग्रहादिषु स्थूलविशिष्टस्यैवेत्याशङ्क्य लिङ्गविशिष्टस्यैव कर्तृत्वं स्थूलदेहस्य द्वारमात्रत्वमिति स्पष्टयति—ममेति ॥ ममैते पुत्रदारगृहादयः असावहममुकनामा एतज्जातीय इति च ब्रुवन्मनसा यद्यद्देहमात्मत्वेन गृह्णीयात् गृह्णाति ततो देहात् राद्धं सिद्धं कर्मापि पुण्यपापात्मकं पुमान् गृह्णाति मयैतत्कर्म

स्वसुखार्थमनुष्ठितमिति स्वीकरोति । येनैवमहङ्कारगृहीतेन कर्मणास्य पुनर्भवो जन्मदेहान्तरसम्बन्धो भवति । अन्यथा जन्मानुपपत्तेः । अतोऽभिमन्तुर्मनोविशिष्टस्यैव कर्तृत्वमभिमानविषयस्य तु देहस्य पुत्रादिदेहवद्द्वारमात्रत्वम् ॥ ६४ ॥ कर्मणो नष्टत्वान्नामुत्र भोग इति द्वितीयसंशयस्योत्तरमाह—यथेति ॥ यथोभयैरिन्द्रियाणामीहितैः ज्ञानकर्मलक्षणैर्युगपदप्रवृत्तैश्चित्तमनुमीयते । तदुक्तमक्षपादेनापि । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । ज्ञानकर्मेन्द्रियवृत्तयः कारणान्तरजन्यास्तदितरकारणसद्भावेऽपि युगपदनुत्पद्यमानत्वात् कारणान्तरं विना युगपदनुत्पद्यमानघटादिवदित्यनुमाने यथा कारणान्तररूपेण मनसः सिद्धिः एवं विचित्रचित्तवृत्तिभिः प्राग्देहजं कर्म पुण्यपापात्मकं लक्ष्यते अनुमीयत इत्यर्थः । चित्तवृत्तयो विचित्रकारणजन्याः विचित्रकार्यत्वात् चित्रपटवदित्यनुमानेन विचित्रकारणान्तरासम्भवे न तथाभूता प्राग्जन्मकर्मसिद्धिः ॥ ६५ ॥ ननु स्थूलदेहनाशे लिङ्गदेहस्यानाशं कथं प्रतीम इत्याशङ्क्याह—नानुभूतमिति ॥ अनेन वर्तमानेन देहेन क्व च कुत्रचिदपि यन्नानुभूतम् अननुभूतमनुपभुक्तमदृष्टं चाश्रुतं च यद्रूपं यदात्मकं यादृक् यत्प्रकारं च तत्कदाचित् स्वप्नमनोरथादौ आत्मनि मनसि उपलभ्येत स्फुरति ॥ ६६ ॥ तेनेति ॥ हे राजन् । तेनोपलम्भेन हेतुना अस्य लिङ्गिनः लिङ्ग-

यथानुमीयते चित्तमुभयैरिन्द्रियेहितैः ॥ एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ॥ ६५ ॥ नानुभूतं क्व चानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ॥ कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥ ६६॥ तेनास्य तादृशं राजँल्लिङ्गिनो देहसंभवम् ॥ श्रद्धत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति ॥ ६७॥ मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति॥ भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः ॥ ६८ ॥ अदृष्टमश्रुतं चात्र क्वचिन्मनसि दृश्यते ॥ यथा तथाऽनुमन्तव्यं देशकालक्रियाश्रयम् ॥ ६९ ॥

विशिष्टस्य पूर्वसंस्काराश्रयस्य तादृशस्फुरणजनकमनुभवादिकं पूर्वदेहसम्भवं श्रद्धत्स्व निश्चयेन मन्यस्व । यतः अननुभूतोऽर्थो मनः स्प्रष्टुं मनसि स्फुरितुं नार्हति । तथा च पूर्वानुभवसंस्कारं विना वस्तुस्फुरणानुपपत्त्या तत्संस्कारसिद्धिस्तस्याश्रयं विनाऽनुपपत्त्या तदाश्रयत्वेन लिङ्गविशिष्टस्यात्मनः सिद्धिः कारणान्तरसद्भावेऽपि स्फुरणस्य कादाचित्कत्वेन तज्जनितसुखदुःखादिहेतुतदुन्नायककर्मसिद्धिः ॥ ६७ ॥ मन इति ॥ मनुष्यस्य मन एव उग्रत्वशान्त्यादिभिः औदार्यकार्पण्यादिभिश्च वृत्तिभिः लिङ्गैरयं पूर्वमपीदृशआसीदिति पूर्वरूपाणि शंसति ज्ञापयति तथा भविष्यतः पुनरुत्पत्स्यमानस्याप्येवंरूपो भविष्यतीति भावीनि रूपाणि शंसति । तथा न भविष्यतो नीचत्वं मोक्षं वा प्राप्स्यतो रूपं शंसति अत एव मनो मयं लिङ्गशरीरं न पुनः पुनर्जायते एवं निश्चये तव भद्रं भविष्यतीत्याशिषाऽभिनन्दति विश्वासार्थम् ॥ ६८ ॥ ननु कदाचिद्दर्शनानर्हमपि स्वप्ने दृश्यते तत्राह—अदृष्टमिति ॥ अत्र लोके क्वचित्स्वप्नाद्यवस्थाविशेषे अदृष्टं दर्शनानर्हमश्रुतं श्रवणानर्हं च मनसि स्फुरितं यथा येन प्रकारेण दृश्यं तथैव देशकालक्रियाश्रयं तत्तदनुमन्तव्यम् । यथा अन्यदेशाश्रयं समुद्रादिकं पर्वताग्रे निशाश्रयं नक्षत्रादिकं दिवसे अभ्यङ्गादिक्रियाश्रयं शिरोभेदनादिक्रियायां तदपि निद्रादिदोषेणैवानुमन्तव्यम् ।

परस्यापि तदनुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति भावः ॥ ६९ ॥ ननु क्वापि दरिद्रः आत्मानमिन्द्रं पश्यति तत्कथं सङ्गच्छेत तत्राह—सर्व इति ॥ यतः सर्वे जनाः समनसः अनेकजन्मसंचिताद्दष्टसंस्कृतमनोयुक्ताः अतः शुभाशुभादृष्टवशादिन्द्रियगोचराः इन्द्रियविषयाः क्रियानुरोधेन सुखदुःखप्रदपुण्यपापानुसारेण क्रमेण वर्गशो यूथशश्च सर्व एव मनसि आयान्ति स्फुरन्ति यान्ति विस्मृताश्च भवन्ति अतो नात्यन्तादृष्टचरः कश्चित्पदार्थोऽस्ति ॥ ७० ॥ तदेवं सर्वैरपि सर्वेऽर्थाः क्रमेण दृश्यन्त इत्युक्तमिदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचिद्भवतीत्याह—सत्वेति॥ सत्वैकनिष्ठे सत्वे एवैका निष्ठा यस्य तस्मिन् भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्ध्यानपरे मनसीदं विश्वमुपरज्य संयोगमिव प्राप्यावभासते। प्रतीत्यनर्हस्यापि कदाचित्प्रतीतौ दृष्टान्तः । चन्द्रमस्युपरज्य तमो राहुरिव तदिदं शुद्धे मनसि सर्वविषयस्फुरणं योगिप्रत्यक्षमिति प्रसिद्धम्॥ ७१॥ तदेवं स्थूलदेहनाशेऽपि लिङ्गदेहस्यानाशादन्यः कर्ताऽन्यो भोक्तेति दोषो नास्तीत्युक्तम् । तत्रैवं शङ्कते । ननु लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहद्वारेणैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे न तु केवलस्य तत्र कदाचित्स्थूलदेहाभावे जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावान्मुक्तिः प्रसज्येत तत्राह—नाहमिति ॥ बुद्धिश्च मनश्च अक्षाः इन्द्रियाणि च अर्थाः पञ्चतन्मात्राणि इत्येवंभूतो गुणव्यूहो गुणकार्यरूपोऽनादिमान् अनादिः

सर्वे क्रमानुरोधेन मनसीन्द्रियगोचराः ॥ आयान्ति वर्गशो यान्ति सर्वे समनसो जनाः ॥ ७० ॥ सत्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि ॥
तमश्चन्द्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ॥ ७१ ॥ नाहं ममेति भावोऽयं पुरुषे व्यवधीयते ॥ यावद् बुद्धिमनोऽक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ॥ ७२ ॥
सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः ॥ नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥ ७३ ॥ गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा ॥ लिङ्गं
न दृश्यते यूनः कुह्वां चन्द्रमसो यथा ॥ ७४ ॥ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ७५ ॥

लिङ्गदेहो यावद्वर्तते तावत् हि निश्चितमेतत् देहेन्द्रियपुत्रकलत्रादिविषयकोऽहंममेति भावोऽयमध्यासलक्षणः पुरुषे आत्मनि न व्यवधीयते विच्छिन्नो न भवति ॥ ७२ ॥ सुप्त्यादौ अहम्ममेतिभावाप्रतीतौ हेतुमाह—सुप्तीति ॥ सुषुप्तौ मुर्च्छायामुपतापे इष्टवियोगादिजनितेऽत्यन्तदुःखे मृत्यौ मरणसमये प्रज्वारे अत्यन्तज्वरावेशदशायां च प्राणायतनानामिन्द्रियाणां विघाततः व्याकुलत्वादहं ममेति ज्ञानं नेहते न प्रकाशते इन्द्रियैरहङ्कारास्पदवस्तुग्रहणे ह्यहङ्कारः स्फुरति नान्यथा। अध्यासस्तु तदाप्यस्तीति भावः ॥ ७३ ॥ गर्भे इति ॥ यथा यूनस्तरुणस्य तत्तदिन्द्रियाध्यासादहं पश्याम्यहं शृणोमीत्येवमादि यदेकादशविधं लिङ्गमहंकरणं दृश्यते तत् गर्भे बाल्ये चेन्द्रियाणामपौष्कल्यात् सूक्ष्मत्वादेव न दृश्यते न प्रकाशते तदाप्यध्यासस्त्वस्त्येव । कुह्वाममावास्यायां सतोऽपि चन्द्रमसो लिङ्गं रूपं यथा न दृश्यते तथा ॥ ७४ ॥ अध्यासस्तु स्वयमेव न निवर्तते इत्याह—अर्थे हीति ॥ यथा स्वप्ने स्वशिरश्छेदादिलक्षणे अर्थेऽविद्यमानेऽपि स्वशिरश्छेदाद्यनर्थागमो भवति स च तद्धेतुनिद्रादिदोषनिवर्तकजागरणं विना न निवर्तते तथा रूपरसादिविषयान्ध्यायतोऽस्य पुरुषस्य वस्तुतः सुखदुःखादिलक्षणेऽर्थे अविद्यमानेऽपि तद्धेत्वन्तःकरणाध्यासनिवर्तकात्मज्ञानादिसाधनं विना संसृतिर्धर्मा-

धर्मसुखदुःखादिसन्ततिर्न निवर्तते ॥ ७५ ॥ यावल्लिङ्गं संसारस्याऽनिवृत्तिं प्रपञ्चयन् लिङ्गदेहं विवृणोति–एवमिति ॥ एवं पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् एकादशेन्द्रियैः सह षोडशात्मना विस्तृतं त्रिवृत् त्रिगुणकार्यभूतं यल्लिङ्गं लिङ्गदेहः स एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ ७६॥ अनेनेति ॥ अनेन लिङ्गदेहेन युक्त एव पुरुषो देही देहान् उच्चावचान् देवतिर्यगादीन् उपादत्ते विमुञ्चति च। अनेनैव च हर्षादिकं विन्दति प्राप्नोति ॥७७॥ नन्वेकं देहं विसृज्य देहान्तरप्रवेशात्पूर्वं विदेहता स्यात्तत्राह–यथेति सार्द्धम् ॥ यथेयं प्रसिद्धा तृणजलूका कीटविशेषः पूर्वधृततृणस्यात्यागात् नापयाति तृणं त्यक्त्वा न गच्छति तृणान्तरस्य धारणात् अपयाति तृणान्तरं गच्छति चेति प्रसिद्धम्। तथायं जनः जीवोऽपि यावदेव तद्देहारम्भकारकाणां कर्मणां व्यवधानेन विशेषतो धारणेन भोगेन समाप्त्या वान्यं देहं सम्यक् न विन्देत न लभते तावत् म्रियमाणोऽपि मरणावस्थायां लोकान्तरगमनयोग्यदेहान्तरं प्रविशन्नपि प्राग्देहे अभिमतिमहंममेत्यभिमानं न त्यजेत् न त्यजति ॥ ७८ ॥ मन इति अर्द्धम् ॥ हे मनुष्येन्द्र मन एवं भूतानां भवभा-

एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत्षोडश विस्तृतम् ॥ एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ ७६ ॥ अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुञ्चति ॥ हर्षं शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विन्दति ॥ ७७ ॥ यथा तृणजलूकेयं नापयात्यपयाति च ॥ न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमतिं जनः ॥ यावदन्यं न विन्देत व्यवधानेन कर्मणाम्॥७८॥मन एव मनुष्येन्द्र भूतानां भवभावनम् ॥७९॥ यदाऽक्षैश्चरितान्ध्यायन्कर्माण्याचिनुतेऽसकृत् ॥ सति कर्मण्यविद्यायां बन्धः कर्मण्यनात्मनः ॥ ८० ॥ अतस्तदपवादार्थं भज सर्वात्मना हरिम् ॥ पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यया यतः ॥ ८१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिम् ॥ प्रदर्श्य ह्यमुमामन्त्र्य सिद्धलोकं ततोऽगमत् ॥ ८२ ॥ प्राचीनबर्हीं राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे ॥ आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमम् ॥ ८३ ॥

वनं जन्ममरणादिसंसारदुःखस्य कारणम् ॥७९॥ यदेति ॥ यदा अविद्यायां सत्यामनात्मनः आत्मानुसन्धानशून्यस्य शुभाशुभं कर्म भवति तस्मिन्कर्मणि सति तन्निमित्तको भोगो भवति ततश्च अक्षैरिन्द्रियैश्चरितान् उपभुक्तान् विषयान् मनसा ध्यायन् पुनः विषयप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि आचिनुते करोति तदा तस्मिन् कर्मणि सति असकृत्पुनरस्य संसारबन्धो भवति॥८०॥अत इति ॥ यतो हरेर्विश्वस्य स्थित्युत्पत्त्यप्यया भवन्ति तदात्मकं विश्वं पश्यन् अतो हेतोः तस्याविद्याध्यासस्यापवादार्थं सर्वात्मना हरिं भज ॥ ८१ ॥ भागवतेति ॥ एवं भागवतेषु मुख्यो भगवान्नारदः प्राचीनबर्हिषे हंसयोर्जीवेश्वरयोर्गतिं तत्त्वं प्रदर्श्य निरूप्य अमुं राजानमामन्त्र्य पृष्ट्वा ततः स्थानात् सिद्धलोकमगमत् । प्रथमपादे अक्षराधिक्यम् ॥ ८२ ॥ प्राचीनेति ॥ प्राचीनबर्हिरपि राजर्षिः प्रजासर्गस्याभिरक्षणे पुत्रानादिश्य पुत्राः प्रचेतसो यदि गृहमागच्छेयुः तर्हि ते राज्ये स्थाप्या इति मन्त्रिणः कथयित्वा साक्षात्पुत्रादेशस्तु न व्याख्येयः । तत्र पुत्रानागमात् स्वयं तपसे कपिलाश्रमं गङ्गासागरसङ्गममगमत् ॥ ८३ ॥

तत्रेति ॥ तत्र कपिलाश्रमे वीरोऽतिप्रयत्नवान् विमुक्तसङ्गः विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियवर्गः अत एवैकाग्रमनाः भक्त्या गोविन्दचरणाम्बुजमनुक्षणं भजन् ध्यायन् तत्साम्यताम् समताम् अगात् । स्वार्थे ष्यञन्तात्तल् ॥ ८४ ॥ एतदिति ॥ हे अनघ एतत् देवर्षिणा गीतम् आत्मपारोक्ष्यं परोक्षेण तत्त्वमार्गं यः श्रावयेद्यश्च शृणुयात् स लिङ्गेन लिङ्गदेहेन संसारहेतुना विमुच्यते ॥ ८५ ॥ एतदिति ॥ देवर्षिवर्यस्य नारदस्य मुखान्निःसृतमेतदाख्यानं मुकुन्दस्य यशसा माहात्म्येन युक्तमत एव भुवनं पुनानं पवित्रयत् आत्मनः शौचं शोधनं यस्मात् तत् पारमेष्ठ्यं परमात्मपदप्रापकम् अतो महद्भिः कीर्त्यमानं यः प्राणी अधिगच्छति सम्यगवधारयति सोऽपि मुक्तसमस्तबन्धः सन् अस्मिन्भवे संसारे न भ्रमति मुक्तो भवति ॥ ८६ ॥ अध्यात्मेति ॥ इदमत्यद्भुतमध्यात्मपारोक्ष्यं मयापि गुरोः कृपयाधिगतं निःसन्दिग्धं श्रुतं तत्तुभ्यं कथितमिति शेषः । एवमुक्तप्रकारेण स्त्रिया बुद्ध्या सहितस्य पुंसः श्रमोऽहङ्कारश्छिन्नो भवति आश्रमोऽहङ्कार इति वा गार्हस्थ्याश्रम इति च तथामुत्र कर्मफलभोगः कथमिति संशयश्च छिन्नो निरस्तः

तत्रैकाग्रमना वीरो गोविन्दचरणाम्बुजम् ॥ विमुक्तसङ्गोऽनुभजन्भक्त्या तत्साम्यतामगात् ॥ ८४ ॥ एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानघ ॥ यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिङ्गेन विमुच्यते ॥ ८५ ॥ एतन्मुकुन्दयशसा भुवनं पुनानं देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम् ॥ यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबन्धः ॥ ८६ ॥ अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाऽधिगतमद्भुतम् ॥ एवं स्त्रियाऽऽश्रमः पुंसश्छिन्नोऽमुत्र च संशयः ॥ ८७ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे प्राचीनबर्हिर्नारदसंवादेऽध्यात्मज्ञानवर्णनं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

विदुर उवाच ॥ ये त्वयाऽभिहिता ब्रह्मन्सुताः प्राचीनबर्हिषः ॥ ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य काम् ॥ १॥ किं बार्हस्पत्येह परत्र वाऽथ कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः ॥ आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः ॥ २ ॥

॥ ८७ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्योनत्रिंशे व्यधादिमाम् ॥ २९ ॥ त्रिंशे लब्धवरा ईशाद्वार्क्षीं कन्यां विवाह्य च ॥ राज्यं प्रचेतसश्चक्रुस्तत्र श्लोकाः कुमार्गणाः ॥ उवाचैष(५१) पादाढ्याः षट्पञ्चाशदनुष्टुभः ॥ ३० ॥ य इति ॥ हे ब्रह्मन् ये प्राचीनबर्हिषः सुताः प्रचेतसस्त्वयाभिहिताः पूर्वं कथितास्ते रुद्रगीतनामकेन स्तोत्रेण हरिं प्रतोष्य कां सिद्धिं फलमापुः ॥ १॥ किमिति ॥ हे बार्हस्पत्य बृहस्पतेः शिष्य कस्यांचिद्विद्यायामुद्धवमैत्रेयौ बृहस्पतेः शिष्याविति प्रसिद्धेः ते प्रचेतसो यदृच्छया देवं गिरिशं श्रीरुद्रं प्राप्य तस्यैव कैवल्यनाथप्रियस्य गिरिशस्य पार्श्ववर्तिनोऽनुग्रहविषया जाताः । अथ तस्मात् नूनं निश्चितं परं मोक्षं प्रापुर्नात्र संशयः । परं तु ततः पूर्वमिह अस्मिन् लोके अथवा परत्र लोकान्तरे किं फलं प्रापुरिति । यद्वा कैवल्यनाथस्य हरेः प्रिया पार्श्ववर्तिनश्च प्रचेतसः यदृच्छया गिरिशं प्राप्य इह लोके परत्र च किं परं वस्तु प्रापुः ॥ २ ॥

प्रचेतस इति ॥ पितुरादेशकारिणः पितुराज्ञया प्रजासृष्टिकामाः सन्तः प्रचेतसोऽन्तरुदधौ समुद्रमध्ये स्थिता रुद्रगीतस्य जप एव यज्ञस्तेन तपसा आहारादिनियमेन च पुरञ्जनं भगवन्तमतोषयन् ॥ ३ ॥ दशेति ॥ स्वरुचा कान्त्या तेषां कृच्छ्रं तपःक्लेशं शमयन् शान्तेन सत्वात्मकेन वपुषा सनातनः पुरुषो भगवान् दशवर्षसहस्रान्ते आविरभूत् ॥ ४ ॥ सुपर्णेति ॥ मेरुशृङ्गमारूढोऽम्बुदो मेघ इव सुपर्णस्य गरुडस्य स्कन्धमारूढः पीते वाससी यस्य सः मणिः कौस्तुभो ग्रीवायां यस्य सः स्वप्रकाशेन दिशो वितिमिरा अन्धकाररहिताः कुर्वन् ॥ ५ ॥ काशिष्णुनेति ॥ काशिष्णुना प्रकाशमानेन कनकमयेन वर्णवता नानारत्नखचितत्वेन नानावर्णवता विभूषणेन कुण्डलादिना भ्राजत् कपोलं वदनं च यस्य सः विलसच्छोभमानं किरीटं यस्य सः अष्टसु भुजेषु अष्टभिरायुधैर्युक्तः अनुचरैः पार्षदैः मुनिभिः सुरेन्द्रैः इन्द्रादिभिर्लोकपालैः सर्वतः सेवितः गरुड एव किन्नरस्तेन स्वपक्षस्वनैर्गीता कीर्तिर्यस्य ॥ ६ ॥ पीनेति ॥ पीनाश्च ते आयताश्च येऽष्टौ भुजास्तेषां मण्डलं समूहस्तन्मध्ये स्थितया लक्ष्म्या सह स्पर्द्धन्ती शतार्षः ।

मैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसोऽन्तरुदधौ पितुरादेशकारिणः ॥ जपयज्ञेन तपसा पुरञ्जनमतोषयन् ॥ ३ ॥ दशवर्षसहस्रान्ते पुरुषस्तु सना-
तनः ॥ तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शान्तेन शमयन्रुचा ॥४॥ सुपर्णस्कन्धमारूढो मेरुशृङ्गमिवाम्बुदः ॥ पीतवासा मणिग्रीवः कुर्वन्वितिमिरा
दिशः ॥ ५ ॥ काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः ॥ अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः सुरेन्द्रैरासेवितो गरुड-
किन्नरगीतकीर्तिः॥६॥पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या स्पर्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्यः ॥ बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान्प्रपन्नान्पर्ज-
न्यनादरुतया सघृणावलोकः ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वरं वृणीध्वं भद्रं वो यूयं मे नृपनन्दनाः ॥ सौहार्देनाऽपृथग्धर्मास्तुष्टोऽहं
सौहृदेन वः ॥ ८ ॥ योऽनुस्मरति सन्ध्यायां युष्माननुदिनं नरः ॥ तस्य भ्रातृष्वात्मसाम्यं तथा भूतेषु सौहृदम् ॥ ९ ॥ ये तु मां रुद्र-
गीतेन सायं प्रातः समाहिताः ॥ स्तुवन्त्यहं कामवरान्दास्ये प्रज्ञां च शोभनाम् ॥ १० ॥

श्रीः शोभा यस्यास्तया वनमालया परिवृतः सघृणो दयायुक्तोऽवलोको यस्य सः एवंभूतः आद्यः पुरुषः प्रपन्नान् बर्हिष्मतः सुतान् प्रति पर्जन्यस्य मेघस्य नाद इव सन्तापनिवर्तकं रुतं नादो यस्यास्तया वाचा आह स्म ॥ ७ ॥ वरमिति ॥ हे नृपनन्दनाः यूयं यतः परस्परं सौहार्देन हेतुना अपृथक् धर्मो येषां तादृशाः स्थ सम्बोधनं वा । अतो वो युष्माकं सौहृदेनाहं तुष्टो युष्मभ्यं वरं ददामि वो युष्माकं भद्रं भवतु यूयं मे मत्तो वरं वृणीध्वम् ॥ ८ ॥ य इति ॥ अनुदिनं प्रतिदिनं सन्ध्यायां यो नरो युष्मान् स्मरति स्मरिष्यति तस्य भ्रातृषु तथाभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु आत्मसाम्यं भवत्सदृशं सौहृदं मैत्र्यं भविष्यति ॥ ९ ॥ य इति ॥ ये तु समाहिताः सावधानाः सन्तः सायं प्रातरनेन रुद्रगीतेन मां स्तुवन्ति स्तोष्यन्ति तेभ्योऽप्यहं तुष्टः सन् कामभोगान् अभिलषितान् भोगान् शोभनामुद्धारोपयोगिनीं प्रज्ञां बुद्धिं च दास्ये किं पुनर्युष्म-

भ्यम् ॥ १० ॥ यदिति ॥ यत् यस्मात् यूयं पितुरादेशं प्रजावृद्ध्यादिविषयकं मुदाऽन्विता हर्षयुक्ताः सन्तः अग्रहीषुर्गृहीतवन्तः । प्रथमपुरुष आर्षः । अग्रहीष्टेत्यपि पाठः । अथो तस्मात् वो युष्माकमुशती कमनीया कीर्तिर्लोकान् अनुलक्षीकृत्य भविष्यति व्याप्स्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ भवितेति ॥ युष्माकं पुत्रश्च गुणैः प्रजाविसर्गसत्कीर्त्यादिभिः ब्रह्मणोऽपि सकाशादनवमः अन्यूनः अत एव लोके विश्रुतः प्रख्यातश्च भविता भविष्यति । य एतां त्रिलोकीमात्मवीर्येण स्वसन्तानेन पूरयिष्यति ॥ १२ ॥ कण्डोरिति ॥ हे नृपनन्दनाः प्रम्लोचया अप्सरसा कण्डोर्मुनेः सकाशात् कमललोचना कन्या लब्धा । तां कन्यां च अपविद्धां वृक्षेषु त्यक्तां भूरुहाः वृक्षा जगृहुः । कण्डुमुनेः तपोनाशार्थमिन्द्रेण प्रम्लोचा प्रेषिता तया सह कण्डूः रेमे । तस्मात्प्रम्लोचा कन्यां लब्ध्वा स्वर्गं गच्छन्ती वृक्षेषु तत्याजेति कथाऽनुसन्धेया ॥ १३ ॥ क्षुदिति ॥ तस्याः क्षुत्क्षामायाः क्षुधया पीडितायाः अतो रोदमानायाः रुदत्याः शब्लुगभावशानचावार्षौ । स्वार्थणिजन्ताद्वा । मुखे स प्रसिद्धो वनस्पतीनां राजा सोमो दयान्वितः पीयूषवर्षिणी-

यद्यूयं पितुरादेशमग्रहीष्ट मुदान्विताः ॥ अथो व उशती कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ११ ॥ भविता विश्रुतः पुत्रोऽनवमो ब्रह्मणो गुणैः ॥
य एतामात्मवीर्येण त्रिलोकीं पूरयिष्यति ॥ १२॥ कण्डोः प्रम्लोचया लब्धा कन्या कमललोचना ॥ तां चापविद्धां जगृहुर्भूरुहा नृपनन्दनाः
॥ १३ ॥ क्षुत्क्षामाया मुखे राजा सोमः पीयूषवर्षिणीम् ॥ देशिनीं रोदमानाया निदधे स दयान्वितः ॥ १४ ॥ प्रजाविसर्ग आदिष्टः पित्रा
मामनुवर्तता ॥ तत्र कन्यां वरारोहां तामुद्वहत मा चिरम् ॥ १५ ॥ अपृथग्धर्मशीलानां सर्वेषां वः सुमध्यमा ॥ अपृथग्धर्मशीलेयं भूयात्प्र-
त्यर्पिताशया ॥ १६ ॥ दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमहतौजसः ॥ भौमान्भोक्ष्यथ भोगान्वै दिव्यांश्चानुग्रहान्मम ॥ १७ ॥ अथ मय्यनपायिन्या
भक्त्या पक्वगुणाशयाः ॥ उपयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निरयादतः ॥ १८ ॥

ममृतस्राविणीं देशिनीं स्वतर्जनीं निदधे अमृतपानार्थं धारितवान् । एतेनाप्सरोजन्यत्वेन अमृताहारेण च लावण्यादि सूचितम् ॥ १४ ॥ प्रजेति ॥ यूयं च मामनुवर्तता मदाज्ञामनुसरता आर्षः शता । पित्रा प्राचीनबर्हिषा प्रजाविसर्गे आदिष्टाः अतः तत्र प्रजाविसर्गे निमित्ते तामेव प्रम्लोचापुत्रीं वरारोहां कन्यां मा चिरम् अविलम्बेन उद्वहत ॥ १५ ॥ बहूनामेकभार्यात्वे विरोधमाशङ्क्याह—अपृथगिति ॥ अपृथक्धर्मः प्रजापालनादिरूपः शीलं च सुस्वभावादि येषां तेषां युष्माकं सर्वेषामेव इयं भवत्स्वेवार्पितः आशयो यया सा अत एवापृथग्धर्मशीला सुमध्यमा सुन्दरी पत्नी भूयात् अतो धर्मशीलैक्यात् आशीर्युक्तात् मद्वाक्याच्च दृष्टादृष्टदोषः ॥ १६ ॥ दिव्येति ॥ यूयं च ममानुग्रहाद्दिव्यवर्षसहस्राणां कपिञ्जलालम्भन्यायेन त्रयाणामित्यर्थः । सहस्रपर्यन्तं कालमहतौजसः अप्रतिहतबलाः सन्तो भौमान् भुवि भवान् दिव्यान् दिवि भवांश्च भोगान् भोक्ष्यथ।तङभाव आर्षः ॥ १७ ॥ अथेति ॥ अथ तावत्कालभोगानन्तरं मय्यनपायिन्या अव्यभिचारिण्या भक्त्या पक्वगुणो दग्धकामादिमल आशयोऽन्तःकरणं येष

तथाभूताः सन्तः इदं च सम्बोधनम् । अपक्वकषायाणां भगवद्दर्शनासम्भवादित्याहुः । यूयमतो लोकद्वयभोगान्निरयात् नरकतुल्यात् निर्विद्य मद्धाम मत्स्वरूपमुपगास्यथ प्राप्स्यथ ॥१८॥ गृहेष्विति ॥ कुशलं मयि समर्पितं कर्म येषां तेषां मद्वार्तयैव यातो यामः कालो येषां तेषां पुंसां गृहेष्वाविशतां प्रविष्टानां चापि गृहा बन्धाय न मताः न भवन्ति ॥ १९ ॥ तत्र हेतुः—नव्यवदिति ॥ यत् यस्मात् मत्कथाश्रवणात् ज्ञः सर्वज्ञः अहं श्रोतॄणां हृत् हृदयं नव्यवत् प्रतिपदं नूतनवत् अये प्राप्नोमि तत्र आविर्भवामि । एतत् हृदये ममाविर्भाव एव ब्रह्मवादिभिर्ब्रह्म ब्रह्मसाक्षात्कार इति व्यपदिश्यते। यतो गताः यं मां प्राप्ताः सन्तो जनाः पुनर्न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति । यद्वा । कथाश्रवणादहं ब्रह्मवादिभिः प्रवक्तृभिः निमित्तभूतैः श्रोतॄणां हृदयं प्राप्नोमि यतः योऽहमेतदेव ब्रह्मशेषं प्राग्वत्।अथवा एतन्मत्स्वरूपं ब्रह्मवादिभिः ब्रह्म उच्यते । यतो यत्र ब्रह्मणि गताः मोहादिकान्न प्राप्नुवन्ति सोऽहं ज्ञो यद्यस्मात्तेषां कुशलकर्मणां हृदयं नव्यवत् अये प्राप्नोमि जानामि इति वा । यद्वा । यज्ज्ञः यन्मत्स्वरूपं जानाति तादृशो जनः हृदये नव्यवत् प्रतिक्षणं नूतनवत्परमानन्दभाग् भवति एतत्परमानन्दरूपं यच्छब्दोद्दिष्टं मत्स्वरूपमेव । ब्रह्मवादिभिर्ब्रह्मोच्यते । अत्र हेतुः न हृष्यन्तीत्यादि ॥ २० ॥ एवमिति ॥

गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ॥ मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः ॥ १९ ॥ नव्यवद्धृदये यज्ज्ञो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः ॥ न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गताः ॥२०॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभाजनं जनार्दनं प्राञ्जलयः प्रचेतसः॥ तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमला गिराऽगृणन्गद्गदया सुहृत्तमम् ॥ २१ ॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ नमो नमः क्लेशविनाशनाय निरूपितोदारगुणाह्वयाय ॥ मनोवचोवेगपुरोजवाय सर्वाक्षमार्गैरगताध्वने नमः ॥ २२ ॥ शुद्धाय शान्ताय नमः स्वनिष्ठया मनस्यपार्थं विलसद्द्वयाय ॥ नमो जगत्स्थानलयोदयेषु गृहीतमायागुणविग्रहाय ॥ २३ ॥ नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे ॥ वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वताम् ॥ २४ ॥

एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थं भाजयति प्रापयतीति तथा तम् अत एव सुहृत्तमं परमहितकर्तारं जनार्दनं तस्य दर्शनेन ध्वस्तं निरस्तं तमो रजो मलं येषां ते प्रचेतसः प्राञ्जलयः सन्तो गद्गदया स्खलिताक्षरया गिरा अगृणन् अस्तुवन् ॥२१॥ नमो नम इति ॥ भक्तानां क्लेशविनाशनाय निरूपिताः वेदैः श्रेयःसाधनत्वेन कथिताः उदाराः गुणा आह्वया नामानि च यस्य तस्मै मनोवचसोर्वेगादपि पुरोऽग्रतो जवो वेगो यस्य तस्मै वाङ्मनसागोचराय सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणां मार्गैरगतः अनवगतः अध्वा मार्गोऽपि यस्य तस्मै नमो नमः ॥ २२ ॥ शुद्धायेति ॥ स्वनिष्ठया स्वरूपस्थित्या शुद्धाय अत एव शान्ताय च नमः मनसि निमित्ते सत्येवापार्थं वृथैव विलसत् स्फुरितं द्वयं द्वैतं यत्र तस्मै वस्तुत एकत्वेऽपि ॥ २३ ॥ नम इति ॥ लीलार्थं जगतः स्थानं पालनं लयः प्रलयः उदयः उत्पत्तिः तेषु निमित्तेषु गृहीताः मायागुणैः सत्वादिभिर्विग्रहा ब्रह्मविष्णुरुद्रमूर्तयो येन तस्मै नमो नमः ॥ विशुद्धसत्त्वाय नमः । हरये च हरति संसारं मेधाज्ञानं यस्य तस्मै हरिमेधसे वासुदेवाय कृष्णाय सर्वेषां सात्वतां यादवानां भक्तानां वा प्रभवे पालकाय नमः ॥ २४ ॥

नम इति॥ब्रह्माण्डात्मकं कमलं नाभौ यस्य तस्मै नमः। कमलानां माला विद्यतेऽस्य तस्मै नमः।कमले इव कोमलौ पादौ यस्य तस्मै नमः।हे कमलेक्षण ते तुभ्यं नमः ॥२५॥ नम इति ॥ कमलस्य किञ्जल्काः केसरास्त इव अमले पिशङ्गे पीते वाससी यस्य तस्मै सर्वेषां भूतानां निवासाय आधाराय सर्वसाक्षिणे च नमः नमस्कारम् अयुंक्ष्महि कृतवन्तो वयम् ॥ २६ ॥ रूपमिति ॥ क्लिष्टानामविद्यास्मितादिक्लेशैर्व्याप्तानां नोऽस्माकम् अशेषाणां समस्तानां क्लेशानां संक्षयो यस्मात्तथाभूतमेतत् दृश्यमानं रूपं भगवता त्वयाविष्कृतं प्रकटितमतोन्यत्किमनुकम्पितमनुकम्पा इयमेवानुकम्पेत्यर्थः ॥ २७ ॥ एतावत्त्वमिति ॥ हे अभद्ररन्धन अमङ्गलनाशन यत् एतेऽस्मदीया इति स्वबुद्ध्या काले सेवादिकालेऽनुस्मर्यते दीनेषु वत्सलैः कृपालुभिः विभुभिः स्वामिभिरेतावत्त्वं एतावदेव त्वप्रत्ययोऽत्र स्वार्थे । भाव्यं कार्यम् त्वया तु रूपमपि दर्शितम् ॥ २८ ॥ येनेति ॥ येनानुस्मरणेन भूतानां स्मृतानामुपशान्तिः सर्वक्लेशनिवृत्तिर्भवति क्षुल्लकानामतितुच्छानामपि प्राणिनामीहतामिच्छतां शतार्षः । अन्तर्हृदयेऽन्तर्हितः साक्षितया स्थितो भवां-

नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने ॥ नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण ॥ २५ ॥ नमः कमलकिञ्जल्कपिशङ्गामलवाससे ॥ सर्वभूत-
निवासाय नमोऽयुङ्क्ष्महि साक्षिणे ॥ २६ ॥ रूपं भगवता त्वे तदशेषक्लेशसंक्षयम् ॥ आविष्कृतं नः क्लिष्टानां किमन्यदनुकम्पितम् ॥ २७ ॥
एतावत्त्वं तु प्रभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः ॥ यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याऽभद्ररन्धन ॥२८॥ येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ॥ अन्त-
र्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः ॥ २९ ॥ असावेव वरोऽस्माकमीप्सितो जगतः पते ॥ प्रसन्नो भगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः ॥ ३० ॥ वरं
वृणीमहेऽथापि नाथ त्वत्परतः परात्॥नह्यन्तस्त्वद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयसे॥३१॥ पारिजातेऽञ्जसा लब्धे सारङ्गोऽन्यन्न सेवते ॥ त्वदङ्घ्रि-
मूलमासाद्य साक्षात् किं किं वृणीमहि ॥ ३२ ॥ यावत् ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः ॥ तावद्भवत्प्रसङ्गानां सङ्गः स्यान्नो भवे भवे ॥३३॥

स्तेषां मनोरथान् जानाति तर्हि नोऽस्माकं स्वभक्तानामाशिषो मनोरथान् कस्मान्न वेद वेदैवेति ॥ २९ ॥ असाविति ॥ हे जगतः पते अपवर्गस्य गुरुर्मार्गप्रदर्शकः गतिः पुरुषार्थरूपश्च भगवान् भवान् येषां प्रसन्नो जातस्तेषामस्माकमीप्सितो वरः असौ भवत्प्रसाद एव नान्यः ॥ ३० ॥ वरमिति ॥ अथापि तथापि परतः ब्रह्मादिभ्योऽपि परात् कारणादपि त्वत् त्वत्तः एकं वरं वृणीमहे । हि यस्मात् देवानां त्वद्विभूतीनामैश्वर्यादीनामन्तो नास्त्यन्तो यस्त्वमनन्त इति गीयसे अतः स वक्ष्यमाणो वरो देय एवेति ॥ ३१ ॥ पारिजात इति ॥ यथा पारिजाते वृक्षे अञ्जसा अनायासेन लब्धे सति तद्रसस्यात्युत्कृष्टत्वात्तं विहाय सारङ्गो भ्रमरोऽन्यत्सुलभमपि वृक्षान्तरं न सेवते तथा साक्षात्त्वदङ्घ्रिमूलमासाद्य प्राप्य वयमपि किं किं त्वत्परिचरणादन्यत् वरान्तरं वृणीमहि न किंचित् । यद्वा । अन्यत्तुच्छं वृणीमहि । यद्वा । मनोरथानामनन्तत्वात् किं किं वृणीमहि अतो भवत्परिचरणमेव वरणीयम् ॥ ३२ ॥ अतस्तादृशमेव वरं याचन्ते—यावदिति ॥ ते तव मायया स्पृष्टाः मोहिताः सन्तः स्वकर्मभिरिह संसारे यावद्वयं भ्रमाम-

स्तावन्नोऽस्माकं भवे भवे जन्मनि जन्मनि भवति प्रकृष्टः सङ्गो येषां तेषां भवद्भक्तानां सङ्गः स्यात् ॥ ३३ ॥ तुलयामेति ॥ भगवतस्तव सङ्गिनो ये भक्तास्तेषां सङ्गस्य लवेनापि कालेन स्वर्गं न तुलयाम तुल्यतया न गणयाम। तथा अपुनर्भवं मोक्षमपि न तुलयाम तर्हि मर्त्यानामाशिषो राज्यभोगान् न तुलयामेति किमुत वक्तव्यम् ॥ ३४ ॥ यत्रेति ॥ यत्र भगवद्भक्तसमाजे मृष्टाः शुद्धाः परमानन्दजनिकाः भवत्कथा ईड्यन्ते भक्तैःस्तूयन्ते यतो याभ्यः कथाभ्यस्तृष्णायास्तत्तद्विषयभोगविषयिण्याः प्रशमः शान्तिर्भवति ।यत्र सर्वेषु भूतेषु निर्वैरं वैरहेतुतृष्णाया निवृत्तत्वाद्वैराभावो भवति अतः कश्चनापि चित्तोद्वेगो न भवतीति ॥ ३५ ॥ यत्रेति ॥ यत्र च सत्कथासु मुक्तसङ्गैर्निरपेक्षैर्भगवद्भक्तैः न्यासिनां त्यक्तसर्वफलानामपि स एव गतिः फलं भगवान्नारायणः साक्षात् पुनः पुनः स्तूयते ॥ ३६ ॥ तेषामिति ॥ तेषां तावकानां त्वद्भक्तानां तीर्थानामपि दुष्टसम्बन्धेन दुष्टानां पावनेच्छया पद्भ्यां विचरतां समागमः संसारात् भीतस्य किं न रोचेत कथं न स्वस्मिन् रुचिमुत्पादयेत् ॥ ३७ ॥ वयं त्विति ॥ हे भगवन् तव प्रियस्य

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम्॥भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः॥३४॥यत्रेड्यन्ते कथा मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः॥ निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन॥३५॥यत्र नारायणः साक्षाद्भगवान्न्यासिनां गतिः ॥ संस्तूयते सत्कथासु मुक्तसङ्गैः पुनः पुनः॥३६॥तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया ॥ भीतस्य किं न रोचेत तावकानां समागमः॥३७॥वयं तु साक्षाद्भगवन्भवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसङ्गमेन॥ सुदुश्चिकित्स्यस्य भवस्य मृत्योर्भिषक्तमं त्वाऽद्य गतिं गताः स्मः॥३८॥यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या ॥ आर्या नताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनसूययैव ॥३९ ॥ यन्नः सुतप्तं तप एतदीश निरन्धसां कालमदभ्रमप्सु ॥ सर्वं तदेतत्पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय॥४०॥मनुः स्वयंभूर्भगवान्भवश्च येऽन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्वाः ॥ अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः स्तुवन्त्यथो त्वात्मसमं गृणीमः॥ ४१ ॥

सख्युर्भवस्य श्रीरुद्रस्य क्षणमात्रभवेन सङ्गमेन हेतुना सुदुश्चिकित्सस्य अतिप्रयत्नेनापि चिकित्सितुं निवर्तयितुमशक्यस्य भवस्य जन्मनो मृत्योः मरणस्य चेति रोगद्वयस्यासाध्यस्यापि भिषक्तमं सद्वैद्य निवर्तकं त्वा त्वामद्य साक्षाद्वयं गतिं गताः शरणं प्राप्ताः स्म ॥ ३८ ॥ यन्न इति ॥ यत् नोऽस्माभिः सुष्ठु सम्यगधीतं वेदाध्ययनं कृतं तथा गुरवः उपदेष्टारः अन्ये च विप्राः वृद्धाः पित्रादयः आर्याः अन्येऽपि सदाचारपराः शिष्टाः सुहृदो मित्राणि भ्रातरः अन्यानि च सर्वाणि भूतानि प्राणिनः अनसूययैव शुद्धभावेनैव न तु लोकप्रदर्शनार्थं नताः नमस्कृताः ।सदानुवृत्त्या सदाचारेणास्माभिः प्रसादिताश्च ॥ ३९ ॥ यदिति ॥ हे ईश एतावन्तं कालमप्सु जले स्थितानां निरन्धसां निरन्नानां नोऽस्माकं यदेतत् सुतप्तं सम्यगनुष्ठितमत एवादभ्रमत्युग्रं तपस्तदेतत्सर्वमध्ययनाद्यनुष्ठानं भूम्नो व्यापकस्य अत एव पुरुषस्य सर्वान्तर्यामिणस्ते एव परितोषणाय भवत्विति वयं वृणीमहे ॥ ४० ॥ मनुरिति ॥ तपोज्ञानाभ्यां विशुद्धं सत्त्वं येषां तादृशा अपि मनुः स्वयंभूर्भगवान् भवश्च येऽन्येऽपि तथाभूताः यस्य तव महिम्नः न दृष्टः पारः अन्तः यैस्ते तथाभूता

अपि यथा त्वामात्मसमं स्वज्ञानशक्त्यनुरूपमेव स्तुवन्ति । अथो तथा वयमपि त्वा त्वामात्मसमं गृणीमः स्तुमः ॥ ४१ ॥ नम इति ॥ सर्वत्र समाय शुद्धाय पराय श्रेष्ठाय पुरुषाय सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमूर्तये वासुदेवाय ते तुभ्यं नमः ॥ ४२ ॥ इतीति ॥ शरण्येषु शरणागतेषु वत्सलः हरिः इत्येवं प्रचेतोभिरभिष्टुतः स्तुतः प्रीतः सन् तथेत्याह । भवत्प्रार्थितं तथास्तु इत्याह स्म । ततश्च अनपवर्गवीर्यः अकुण्ठितशक्तिर्भगवान् स्वदर्शनेन न तृप्तानि चक्षूंषि येषाम् अत एव तस्य यानं प्रयाणमनिच्छतां सतां स्वधाम ययौ भक्तहृदयं विवेशेतिभावः॥४३॥ अथेति ॥ अथ प्रचेतस उदन्वतः समुद्रस्य सलिलान्निर्याय निर्गत्य तदा प्राचीनबर्हिषः प्रव्रजितत्वादराजके कर्षणाद्यभावात् गां स्वर्गं रोद्धुमिवोच्छ्रितैर्द्रुमैर्गां महीं च्छन्नां वीक्ष्यैवं सति पित्रा भगवता चादिष्टः प्रजाविसर्गः कथं सिद्ध्येदिति व्याकुलचित्ताः द्रुमेभ्योऽकुप्यन् ॥ ४४ ॥ तत इति ॥ हे राजन् ततः रुषा क्रोधेन महीं निर्गताः वीरुधोऽपि यस्यास्तथाभूतां कर्तुं मुखतोऽग्निमारुतौ व्यमुञ्चन् यथा अत्यये प्रलयकाले संवर्तकः कालाग्निरुद्रः सङ्कर्षणो वा मुखादग्निं विमु-

ततः रुषा क्रोधेन...

नमः समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च ॥ वासुदेवाय सत्त्वाय तुभ्यं भगवते नमः ॥४२॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः प्रीतस्त-

थेत्याह शरण्यवत्सलः ॥ अनिच्छतां यानमतृप्तचक्षुषां ययौ स्वधामाऽनपवर्गवीर्यः ॥ ४३ ॥ अथ निर्याय सलिलात्प्रचेतस उदन्वतः ॥

वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नां गां गां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः ॥४४॥ ततोऽग्निमारुतौ राजन्नमुञ्चन्मुखतो रुषा ॥ महीं निर्वीरुधं कर्तुं संवर्तक इवात्यये॥४५॥

भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः ॥ आगतः शमयामास पुत्रान्बर्हिष्मतो नयैः ॥४६॥ तत्रावशिष्टा ये वृक्षा भीता दुहितरं तदा ॥

उज्जह्रुस्ते प्रचेतोभ्य उपदिष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४७ ॥ ते च ब्रह्मण आदेशान्मारिषामुपयेमिरे ॥ यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ॥ ४८ ॥

चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते ॥ यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ॥ ४९ ॥

ञ्चति तथा ॥ ४५ ॥ भस्मसादिति ॥ तान् द्रुमान् भस्मसात् क्रियमाणान् वीक्ष्य पितामहो ब्रह्मा तत्रागतः सन् नयैर्युक्तिभिर्बर्हिष्मतः पुत्रान् प्रचेतसः शमयामास सान्त्वितवान् ॥ ४६ ॥ तत्रेति ॥ तत्र भूमौ येऽवशिष्टा दाहादुर्वरिता वृक्षास्ते तदा भीताः सन्तः स्वयंभुवा ब्रह्मणा उपदिष्टाः प्रचेतोभ्यः स्वदुहितरं कन्यामुज्जह्रुः समर्पयामासुः ॥ ४७ ॥ ते चेति ॥ ते च प्रचेतसो ब्रह्मण आदेशात् आज्ञातः मारिषानाम्नीं कन्यां वृक्षैर्दत्तामुपयेमिरे विवाहितवन्तः । अजनो नारायणो योनिः कारणं यस्य स अजनयोनिर्ब्रह्मा तस्मात् पूर्वं जातोऽपि दक्षो महतो महादेवस्यावज्ञानात् अपराधात् यस्यां क्षत्रियजातौ मारिषायामजनि जातः गर्भवासदुःखं प्राप पूर्वं वीरभद्रहस्तात्कालतश्चेति मरणद्वयं प्रापेत्यपि ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥ पुनश्चाशुतोषस्य श्रीरुद्रस्यैव स्तुत्युत्थात् प्रसादात् स्वीयमैश्वर्यं प्रापेत्याह—चाक्षुष इति ॥ चाक्षुषे तु अन्तरे मन्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे पूर्वदेहे कालेन विद्रुते विनष्टे सति यो दैवेनेश्वरेण चोदितः सन् नष्टाः प्रजाः ससर्ज स प्रसिद्धो दक्षः अजनीत्यनुषङ्गः । अत्राहुः । अस्य जन्म स्वायंभुवमन्वन्तर एव ततः

स्वैश्वर्यप्राप्तये पञ्चममन्वन्तरपर्यन्तं तपश्चरणं चाक्षुषे मन्वन्तरे तपःफलप्राप्तिरिति ॥ ४९ ॥ य इति ॥ यो दक्षः जायमान एव । यद्वा । अजो ब्रह्मा इवाचरन् अजायमानो यो दक्षः स्वया रुचा प्रभया सर्वेषां तेजस्विनां तेज उपादत्त तिरस्कृतवान् । यं च कर्मणां दाक्ष्यात् चातुर्यात् सर्वे दक्षमब्रुवन् ॥ ५० ॥ तमिति ॥ तं च अनादिः ब्रह्माभिषिच्य प्रजासर्गरक्षायां युयोज नियुक्तवान् स एव दक्षोऽन्यान्सर्वान् प्रजापतीन्मरीच्यादींश्च युयुजे तद्व्यापारेषु नियुक्तवान् ॥ ५१ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थेऽध्याये त्रिंशत्तमे व्यधात् ॥ ३० ॥ एकत्रिंशे त्यक्तराज्या वने नारदसङ्गतः ॥ प्रचेतसो ययुर्मुक्तिं तत्र श्लोकाः कुवह्नयः[३१] ॥ अष्टोवाचेति षट्त्रिंशत्पादहीना अनुष्टुभः[३] ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ ततो भगवदुक्तदिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रानन्तरमुत्पन्नं विज्ञानं विवेको येषां ते प्रचेतसः " उपयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निरयादत " इत्यधोक्षजस्य भगवतो भाषितं स्मरन्तः आत्मजे पुत्रे दक्षे भार्यां विसृज्य समर्प्य आशु शीघ्रमेव गृहात् प्राव्रजन् ॥ १ ॥ दीक्षिता इति ॥ सर्वभूतेष्वात्मेति मेधा

यो जायमानः सर्वेषां तेजस्तेजस्विनां रुचा ॥ स्वयोपादत्त दाक्ष्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन् ॥५०॥ तं प्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्य च ॥ युयोज युयुजेऽन्यांश्च स वै सर्वप्रजापतीन् ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे प्रचेतसां गृहे दक्षोत्पत्तिवर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितम् ॥ स्मरन्त आत्मजे भार्यां विसृज्य प्राव्रजन्गृहात् ॥१॥ दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा ॥ प्रतीच्यां दिशि वेलायां सिद्धोऽभूद्यत्र जाजलिः ॥२॥ तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशो जितासनाञ्छान्तसमानविग्रहान् ॥ परेऽमले ब्रह्मणि योजितात्मनः सुरासुरेड्यो ददृशे स्म नारदः ॥ ३ ॥ तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्याभिनन्द्य च ॥ पूजयित्वा यथादेशं सुखासीनमथास्तुवन् ॥ ४ ॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ स्वागतं ते सुरर्षेऽद्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः ॥ तव चङ्क्रमणं ब्रह्मन्नभयाय यथा रवेः ॥ ५ ॥

ज्ञानं यस्मिंस्तेन ब्रह्मसत्रेण ब्रह्मविचारेण निमित्तेन दीक्षिताः कृतसंकल्पाः प्रतीच्यां दिशि वेलायां समुद्रतटे यत्र जाजलिर्नाम ऋषिः सिद्धोऽभूत् मुक्तिमवाप तत्र ययुः ॥ २ ॥ तानिति ॥ निर्जिताः प्राणमनोवचोदृशो यैस्तान् जितमासनं यैस्तान् शान्ताः उपरताः समाना मूलाधारादारभ्य ऋजवो विग्रहा येषां तान् परे सर्वोत्तमेऽत एवामले शुद्धे प्रपञ्चातीतत्वेन सर्वविकारशून्ये ब्रह्मणि व्यापके भगवति योजित आत्मा मनो यैस्तान् सुरासुरैरीड्यः नारदो ददृशे स्म । तदर्षः ॥ ३ ॥ तमिति ॥ ते प्रचेतसस्तमागतमालोक्योत्थाय प्रणिपत्य अभिनन्द्य पूजयित्वा अथ यथादेशं योग्यदेशे सुखेनासीनमब्रुवन् ॥ ४ ॥ स्वागतमिति ॥ हे सुरर्षे हे ब्रह्मन् ते तव स्वागतम् सुष्ठु आगमनं जातम् अतो नोऽस्माकं दिष्ट्या भाग्येन त्वं दर्शनं गतोऽसि । यतः रवेर्यथा पर्यटनं चौरादिभयनिवृत्तये भवति तथा तव चङ्क्रमणं पर्यटनं लोकस्याभयाय ज्ञानभक्त्याद्युपदेशेन संसारभयनिवर्तनाय भवति ॥ ५ ॥

यदिति ॥ हे प्रभो यत्तत्वं भगवता सर्वज्ञेन शिवेनाधोक्षजेन विष्णुना चादिष्टमुद्दिष्टं तद् गृहेषु प्रसक्तानामस्माकं प्रायशः क्षपितं विस्मृतम् ॥ ६ ॥ तदिति ॥ तत् अध्यात्ममात्मतत्त्वप्रकाशं तत्त्वार्थदर्शनं भगवत्तत्वप्रकाशकं ज्ञानं नोऽस्माकं त्वं प्रद्योतय पुनः प्रकाशय । येन ज्ञानेन दुस्तरं भवसागरमञ्जसाऽनायासेनैव वयं तरिष्यामः ॥ ७ ॥ इतीति ॥ इत्येवं प्रचेतसां प्रचेतोभिः शेषे षष्ठी । पृष्टः भगवति उत्तमश्लोक आविष्ट आत्मा यस्य सः मुनिः भगवान्नारदः तान् नृपान् अब्रवीत् ॥ ८ ॥ तदिति ॥ येन जन्मादिना विश्वस्यात्मा हरिः सेव्यते इह संसारे नृणां तदेव जन्म तान्येव कर्माणि तदेव आयुः तदेव मनो वचश्चेति सफलत्वात् अन्यत्तु व्यर्थत्वादसत्कल्पं मनो वच इत्युपलक्षणं बुद्धीन्द्रियादिस्वाध्यायान्तानामित्युत्तरश्लोकार्थदृष्ट्या ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ अन्वयं विवृत्य व्यतिरेकं विवृणोति—किमिति ॥ यत्र येषु जन्मादिषु सत्स्वपि हरिरात्मप्रदो न भवति तैः पुंसः जन्मादिभिः किं फलमित्यन्वयः । तत्र शौक्लं शुद्धमातापितृभ्यामुत्पत्तिः सावित्रमुपनयनेन याज्ञिकं यज्ञदीक्षयेति त्रिभिर्जन्मभिः किं त्रयीप्रोक्तैः कर्मभिर्वा

यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोऽक्षजेन च ॥ तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्रभो ॥ ६ ॥ तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनम् ॥
येनाञ्जसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरम् ॥ ७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः॥भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माऽब्रवीन्नृपान् ॥ ८ ॥ नारद उवाच ॥ तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः ॥ नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥ किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः ॥ कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोऽपि विबुधायुषा ॥ १० ॥ श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः ॥ बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेनेन्द्रियराधसा ॥ ११॥ किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ॥ किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥१२॥
श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः ॥ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्माऽऽत्मदः प्रियः ॥ १३ ॥

किं विबुधानामिव दीर्घेणायुषाऽपि किम् ॥ १० ॥ श्रुतेनेति ॥ श्रुतेन वेदान्तादिश्रवणेन तपसा वचोभिः शास्त्रव्याख्यानैः वाग्विलासैर्वा चित्तवृत्तिभिः नानार्थकल्पनावधानसामर्थ्यैः किं निपुणया बुद्ध्या बलेन इन्द्रियाणां राधसा पाटवेन च किम् ॥ ११ ॥ किमिति ॥ योगेन प्राणायामादिना साङ्ख्येन देहादिभिन्नात्मज्ञानमात्रेण न्यासस्वाध्याययोः संन्यासवेदाध्ययनाभ्याम् अपि तृतीयार्थे षष्ठी । अन्यैश्च दानतीर्थपर्यटनादिभिः श्रेयःसाधनैरपि किम् ॥ १२ ॥ श्रेयसामिति ॥ सर्वेषामपि श्रेयसां फलानामवधिः परा काष्ठा अर्थतः विचारतः आत्मैव आत्मार्थत्वेनैवान्येषां प्रियत्वात् । हीति निश्चितमेतत् सर्वेषामपि भूतानां प्राणिनामात्मा हरिरेव आत्मा आत्मदश्च अविद्यानिरासेन स्वरूपाभिव्यञ्जकः ऐश्वरेणापि रूपेण बलिप्रभृतिभ्य इवात्मप्रदः प्रियश्च परमानन्दरूपत्वात् अतो हरिसेवन एवात्मानं युञ्ज्यात् ॥ १३ ॥

यथेति ॥ यथा तरोर्वृक्षस्य मूलनिषेचनेनैव तस्य स्कन्धाः मूलात्प्रथमं विभक्ताः भुजाः शाखा उपशाखाः शाखावयवाः पत्रपुष्पादयोऽपि च तृप्यन्ति फलन्ति च न तु मूलं विना स्वस्वमात्रसेचनेन प्राणस्योपहारो भोजनं तस्मादेव यथा सर्वेन्द्रियाणां तृप्तिर्न तु तत्तदिन्द्रियेषु पृथक् पृथगन्नलेपनेन तथैव अच्युतस्य इत्यापूजनमेव सर्वेषां देवपित्रादीनामर्हणं पूजनं न तु तेषां पृथक् पूजनमपेक्षितम् ॥ १४ ॥ हरिः सर्वेषां मूलमिति प्रतिपादयति—यथेति ॥ यथैव वारः जलानि वर्षाकाले सूर्यात् प्रभवन्ति पुनश्च ग्रीष्मे तस्मिन्सूर्य एव प्रविशन्ति यथा च स्थिरजङ्गमानि भूतानि देहा भूमेः प्रभवन्ति भूमौ प्रविशन्ति च तथा गुणप्रवाहश्चेतनाचेतनात्मकः प्रपञ्चः सृष्टिसमये हरेः सकाशादेव प्रभवति प्रलयकाले तस्मिन्नेव लीयते च भूमिदृष्टान्तेन हरावेव तिष्ठति चेत्यपि ज्ञेयम् ॥१५॥ नन्वेवं हरेः सोपाधिकत्वं स्यात्तत्राह—एतदिति ॥ एतद्विश्वं सवितुः प्रभा इव जगदात्मनो भगवतः तच्छास्त्रप्रसिद्धं परं निरुपाधिकम् पदं स्वरूपमेव तदुत्पन्नत्वात् न तु ततः पृथक् तत्र सकृत्कदाचित् गन्धर्वनगरवत् पृथक् विभातं स्फुरितं नतु वस्तुतः। यथा सवितुः प्रभा ततो न भिन्ना यथा च जाग्रदवस्थायाम् असव इन्द्रियाणि जाग्रति स्फुरन्ति सुषुप्तौ सुप्तशक्तयो भवन्ति । यद्वा । अजाग्रति सुषुप्तौ सुप्ताः शक्तयो येषां

यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ॥ प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥ १४॥ यथैव सूर्यात्प्रभवन्ति वारः पुनश्च तस्मिन्प्रविशन्ति काले ॥ भूतानि भूमौ स्थिरजङ्गमानि तथा हरावेव गुणप्रवाहः ॥ १५ ॥ एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा ॥ यथाऽसवो जाग्रति सुप्तशक्तयो द्रव्यक्रियाऽज्ञानभिदाभ्रमात्ययः ॥ १६ ॥ यथा नभस्यभ्रतमःप्रकाशा भवन्ति भूपा न भवन्त्यनुक्रमात् ॥ एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमू रजस्तमः सत्त्वमिति प्रवाहः ॥ १७ ॥ तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां कालं प्रधानं पुरुषं परेशम् ॥ स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा ॥ १८ ॥

ते भवन्ति सवितुः प्रभेत्युद्धतौ दृष्टान्तः इति । तथा द्रव्याणि महाभूतानि । क्रिया इन्द्रियाणि अज्ञानानि इन्द्रियाधिष्ठातारः एषां भिदा भ्रमस्य भेदभ्रान्तेरत्ययश्च भवति अथवा द्रव्यक्रियाज्ञानानां तन्निमित्तभेदभ्रमस्य चात्ययो यस्मादिति हरिविशेषणम् ॥ १६ ॥ यथेति ॥ हे भूपाः यथा नभसि आकाशे अभ्रतमःप्रकाशा रजस्तमःसत्वस्थानीयाः अनुक्रमात् कदाचिद् भवन्ति उपलभ्यन्ते न भवन्ति नोपलभ्यन्ते लीयन्ते च न हि तैराकाशस्य संश्लेषोऽस्ति येन तद्धर्मभागित्वम् । एवं परे ब्रह्मणि रजस्तमस्सत्वमित्यमूः शक्तयोऽपि तुरप्यर्थे । कदाचिद्भवन्ति कदाचिन्न भवन्ति इत्येवमयं जगत्प्रवाहो भवति । नहि भगवतस्तेन संश्लेषोऽस्ति अतो न तद्धर्मभागित्वम् ॥ १७ ॥ तेनेति ॥ तेन सर्वमूलत्वेन हेतुना एकम् अशेषदेहिनामात्मानं स्वरूपभूतं कालं निमित्तं प्रधानमुपादानं पुरुषं कर्तारम् एतत्रयात्मकत्वात्सर्वकारणं परेषां ब्रह्मादीनामपीशं स्वतेजसा चिच्छक्त्या ध्वस्तो निरस्तो गुणप्रवाहः संसारो यस्मात्तं भगवन्तम् आत्मैकभावेन आत्मनः अभेदेन अद्धा साक्षात् फलव्यवधानमन्तरेण भजध्वम् ॥ १८ ॥

दययेति ॥ सर्वभूतेषु दयया येन केनचित् प्रारब्धलब्धेनैव सन्तुष्ट्या वा एवार्थे । सर्वेषामिन्द्रियाणामुपशान्त्या विषयेभ्यो निग्रहेण चकाराच्छ्रवणादिना च जनार्दनो भगवान् आशु शीघ्रमेव तुष्यति ॥ १९ ॥ अपहतेति ॥ सतां संबन्धि अपहता निरस्ताः सकलाः पुत्रवित्तलोकादिविषया एषणाः कामा यस्मात्स चासावत एवामलश्चात्मान्तःकरणं तस्मिन् अविरतं निरन्तरमेधितया भावनया भक्त्या उपहूतः सन्निधापितः सन्नक्षरोऽच्युतभगो भगवानात्मनो निजजनवशगत्वं स्वभक्ताधीनत्वमयन् अवगच्छन् । छिद्रवत् हृदयाकाशवत् ततो न सरति नापयाति । पुष्पिताग्रात्रयम् ॥ २० ॥ न भजतीति ॥ अधनाश्च ते आत्मधनाश्च भगवद्धनास्ते प्रिया यस्य स तथा रसज्ञः तेषां भक्तिरसं स्वयं वेत्ति । मलक्षणं जानातीति तथा स पूर्वोक्तो भगवान् ये श्रुतधनकुलकर्मणां मदैः अकिञ्चनेषु श्रुतधनाद्यभिमानरहितेषु सत्सु स्वभक्तेषु पापं विदधति तिरस्कारं कुर्वन्ति तेषां कुमनीषिणां कुत्सितबुद्धीनां तु प्राणिनामिज्यां पूजामपि न भजति नाङ्गीकरोति ॥ २१ ॥ श्रियमिति ॥ यत् यतः स्वेनैव परमानन्देन पूर्णोऽपि निजभृत्यवर्गतन्त्रः स्वभक्ताधीनो

दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केन वा ॥ सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ १९ ॥ अपहतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः ॥ निजजनवशगत्वमात्मनोऽयन्न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि ॥ २० ॥ न भजति कुमनीषिणां स इज्यां हरिरधनात्मधनप्रियो रसज्ञः ॥ श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये विदधति पापमकिञ्चनेषु सत्सु ॥ २१ ॥ श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च द्विपदपतीन्विबुधांश्च यत्स्वपूर्णः ॥ न भजति निजभृत्यवर्गतन्त्रः कथममुमुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः ॥ २२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतसो राजन्नन्याश्च भगवत्कथाः ॥ श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ स्वायंभुवो मुनिः ॥ २३ ॥ तेऽपि तन्मुखनिर्यातं यशो लोकमलापहम् ॥ हरेर्निशम्य तत्पादं ध्यायन्तस्तद्गतिं ययुः ॥ २४ ॥ एतत्तेऽभिहितं क्षत्तर्यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ॥ प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरिकीर्तनम् ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ य एष उत्तानपदो मानवस्यानुवर्णितः ॥ वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम ॥ २६ ॥

यः अनुचरतीं निरन्तरं सेवमानां नुमभाव आर्षः । श्रियं लक्ष्मीं तदर्थिनः श्रीकामान् द्विपदपतीन्नरेन्द्रान् विबुधांश्च यो न भजति नानुवर्तते तममुं भगवन्तं कृतज्ञः पुमान् कथमुत ईषदपि विसृजेत् परित्यजेत् ॥ २२ ॥ इतीति ॥ हे राजन् इत्येवंभूताः अन्याश्च भगवत्कथाः प्रचेतसः श्रावयित्वा स्वायंभुवः ब्रह्मणः पुत्रो मुनिर्नारदो ब्रह्मलोकं ययौ ॥ २३ ॥ तेऽपीति ॥ ते प्रचेतसोऽपि तस्य नारदस्य मुखान्निर्यातं लोकमलापहं हरेर्यशो निशम्य तस्य हरेः पादं ध्यायन्तस्तस्य हरेर्गतिं ययुः ॥ २४ ॥ एतदिति ॥ हे क्षत्तः यत् त्वं मां परिपृष्टवान् तदेवं हरेः कीर्तनं यत्र तत् प्रचेतसां नारदस्य च संवादलक्षणमेतदाख्यानं ते तुभ्यं मया अभिहितं वर्णितम् ॥ २५ ॥ य इति ॥ हे नृपसत्तम मानवस्य स्वायंभुवमनोः पुत्रस्योत्तानपदः य एष वंशः सोऽनुवर्णितः । इदानीं प्रियव्रतस्य तद्द्वितीयपुत्रस्य वंशं वर्णयामि तन्निबोध ॥ २६ ॥

य इति॥यः प्रियव्रतः प्रथमं नारदादात्मविद्यामधिगम्य प्राप्य पुनस्तदनन्तरं महीं भुक्त्वा राज्यं कृत्वा ततः पुत्रेभ्यः विभज्य विभागेन महीं दत्वा ऐश्वरं पदं स्वरूपं सम्यगगात्प्राप्तवान् ॥ २७ ॥ इमां त्विति ॥ इमामजितस्य भगवतो वादो माहात्म्यवर्णनं तस्यामत एव सतीं श्रोतॄणां रागादिदोषनिवारणीं कथां कौषारविणा मैत्रेयेण उपवर्णितां क्षत्ता विदुरो निशम्य प्रवृद्धो भावो भवति भक्तिर्यस्य स तथा अत एवाश्रूणां कलाभिराकुलो व्याकुलः हृदा मनसा हरेश्चरणं दधार तथा मुनेर्मैत्रेयस्य गुरोश्चरणं मूर्ध्ना दधार दण्डवत् प्रणनाम ॥ २८ ॥ सोऽयमिति ॥ हे महायोगिन् यत्र यस्मिन् सति अकिञ्चनगः अनन्यभक्तप्राप्यो हरिः प्राप्यते सोऽयं भगवद्भक्तिज्ञानात्मकः तमसः अज्ञानस्य पारो निवर्तकः करुणात्मना दयार्द्रचित्तेन भवता मह्यं दर्शितः ॥२९॥ इतीति ॥ इत्युक्त्वा आनम्य ततो गमनार्थं पुनः प्रणामं कृत्वा तं मुनिमामन्त्र्य गमनप्रार्थनां

यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ॥ भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदम् ॥२७॥ इमां तु कौषारविणोपवर्णितां क्षत्ता निशम्याजितवादसत्कथाम् ॥ प्रवृद्धभावाऽश्रुकलाकुलो मुनेर्दधार मूर्ध्ना चरणं हृदा हरेः ॥ २८ ॥ विदुर उवाच ॥ सोऽयमद्य महायोगिन्भवता करुणात्मना ॥ दर्शितस्तमसः पारो यत्राकिंचनगो हरिः ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यानम्य तमामन्त्र्य विदुरो गजसाह्वयम् ॥ स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः ॥ ३० ॥ एतद्यः शृणुयाद्राजन्राज्ञां हर्यर्पितात्मनाम् ॥ आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे प्राचेतसोपाख्यानं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ समाप्तोऽयं चतुर्थः स्कन्धः ॥ ४ ॥

कृत्वा तदनुज्ञातः निर्वृताशय आनन्दपूर्णचित्तः विदुरः स्वानां ज्ञातीनां स्वान् ज्ञातीन् धृतराष्ट्रादीन् शेषे षष्ठी । दिदृक्षुः गजसाह्वयं हास्तिनपुरं प्रययौ । निर्वृताशय इत्यनेन "धावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषारवाग्रतः । जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥" इति प्रथमस्कन्धोक्तान्यप्रश्नोत्तरश्रवणविरक्तिहेतुर्भक्तियोगः सूचितः ॥ ३० ॥ एतदिति ॥ हरौ अर्पितः आत्मा मनो यैस्तेषां राज्ञां प्रचेतसाम् एतत् चरितं यः शृणुयात् सः आयुः धनं यशः स्वस्ति कल्याणम् ऐश्वर्यं गतिं वैकुण्ठादिकां चाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मादिसंसदि विपक्षसदक्षदक्षरूक्षाक्षरेषुभिरनुक्षणमर्द्यमाणः ॥ शक्तोऽपि तत्प्रतिविधौ न दधौ स्वचेतः श्रीशङ्करोऽतुलमतिर्मम शं करोतु ॥ १ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थस्यैकत्रिंशे व्यधादिमाम् ॥ ३१ ॥

॥ समाप्तोऽयं चतुर्थस्कन्धः ॥ ४ ॥

अयं श्रीमद्भागवतस्य चतुर्थस्कन्धः बून्दीनगरनिवासिपण्डितगङ्गासहायविरचितान्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहितः कल्याणनगर्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन गङ्गाविष्णुना स्वीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणागारे मुद्रयित्वा प्रकाशितः । मार्गशीर्षकृष्णा ११ शकाब्दाः १८२२, संवत् १९५७.